

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ**

**Филология ғылымдарының докторы, профессор
Т.Қ. Қоңыровтың 90 жылдығына арналған
«Когнитивтік лингвистикадағы теңеу концептісі:
ұлттық дүниетаным және тіл»
атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

31 қазан 2025 жыл

Алматы, 2025

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ ЖӘНЕ
ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

**АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ**

**Филология ғылымдарының докторы, профессор
Т.Қ. Қоңыровтың 90 жылдығына арналған
«Когнитивтік лингвистикадағы теңеу концептісі:
ұлттық дүниетаным және тіл»
атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция
материалдары**

31 қазан, 2025 жыл

Алматы, 2025

УДК 80/81
ББК 81.2
К46

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және
әлем тілдері университеті Ғылыми Кеңесінің шешімімен баспаға ұсынылды
(Хаттама №3, 28.10. 2025 ж.)

Бас редактор

Құнанбаева С.С. – Абылай хан атындағы ҚазХҚжӨТУ ректоры, академик, филология ғылымдарының докторы.

Редакция алқасы

Чакликова А.Т. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, оқу ісі жөніндегі проректор;
Успанова М.У. - экономика ғылымдарының докторы, профессор, ғылыми жұмыс және инновациялық қызмет жөніндегі проректор;
Аққожина Б.Қ. - филология ғылымдарының докторы, қауымд.профессор, қазақ филологиясы кафедрасының меңгерушісі;
Есеналиева Ж.Ж. - филология ғылымдарының докторы, профессор;
Дәркенбаева Ж.Қ. - филология ғылымдарының кандидаты, доцент;
Нұрмышева Ш.А.- филология ғылымдарының кандидаты, қауымд.профессор;
Ермағамбетова Л.Н.- филология ғылымдарының кандидаты, қауымд.профессор;
Хамимульдинова Л.Ж.- педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Тунгатова Г.Ж.- педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Когнитивтік лингвистикадағы теңеу концептісі: ұлттық дүниетаным және тіл: профессор Тұрағұл Қоңыровтың 90 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. - Алматы: Абылай хан атындағы ҚазХҚжӨТУ, 2025. – 360 б.

Сравнительный концепт в когнитивной лингвистике: национальное мировоззрение и язык: материалы международной научно-теоретической конференции, посвященный 90-летию профессора Турагула Конырова: - Алматы: КазУМОиМЯ имени Абылай хана, 2025-360 с.

Comparative concept in cognitive linguistics: national worldview and language: proceedings of the international scientific and theoretical conference, dedicated to the 90th anniversary of Professor Turagul Konyrov: - Almaty: KazUMOiWL named after Ablai Khan, 2025-360 p.

ISBN 978-601-270-654-3

Филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Қ. Қоңыровтың 90 жылдығына арналған «Когнитивтік лингвистикадағы теңеу концептісі: ұлттық дүниетаным және тіл» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары енгізілді.

Жинаққа Т.Қ.Қоңыровтың ертеректе жазылған мақалалары, үзеңгілес достары мен шәкірттерінің естеліктері, сондай-ақ тіл білімі саласындағы ғылыми еңбектері енді. Жинақ жоғары оқу орындарының студенттеріне, магистранттарына, докторанттарына, оқытушыларға және жалпы ғылыми көпшілікке арналған.

ISBN 978-601-270-654-3

УДК 80/81
ББК 81.2

© Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және
әлем тілдері университеті, 2025

МАЗМҰНЫ/СОДЕРЖАНИЕ/CONTENT

Өмірдерек	7-8
ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС/ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ	
Ерназарова З.Ш Т. Қоңыров еңбектеріндегі тілдік материалдың ұлттық құндылықтарды танудағы когнитивтік және аксиологиялық мәні	9
Манкеева Ж.А. Сөздің жасампаздық үдерісіндегі теңеудің синергиялық мәні	10-12
Саметова Ж.Ш. Балалар әдебиетіндегі теңеулердің ұлттық дүниетанымдық сипаты	12-16
Жұматаева Б.А. Профессор Т.Қоңыровтың 90 жылдығына	16-18
Жұмабекова А.Н., Ниязбек Қ.Н. Жарнамадағы теңеулер: поэзиямен үндес маркетинг	18-21
Тоқшылықова Г.Б. Зерделі сөздің зергері	21-24
Ескендір Ж.Е. Қазақ тілі мен ЖИ: Жолдау аясындағы QAZCORPUS мүмкіндіктері	24-26
Nedim Bakırcı. Теңеулер табиғатының білгірі	26-27
Өтебаева Э.Ә. Тұрағұл Қоңыров еңбектеріндегі теңеулердің этномәдени және когнитивтік сипаты	27-30
Халитова И. Психологические сравнения как способ вербализации я-концепции субъектов речи» (Памяти Т.К.Коңырова посвящается)	31-33
Түсіпова Г.Б. Әдеби аударма және жасанды интеллект: ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару тәжірибесі	33-35
Есеналиева Ж.Ж. Профессор Тұрағұл Қоңыров және қазақ теңеулерінің когнитивтік сипаты	35-38
Алиаскарова Э.Б. Тұрағұл Қоңыровтың ғылыми мұрасы: Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві қорының деректері негізінде	38-40
Раев Д.С. Қоңыров Тұрағұл Қоңырұлы зерттеуіндегі қазақ теңеулері: Философиялық танымдық құзіреті	41-45
1-СЕКЦИЯ. КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ТІЛ ҮЙРЕТУДІҢ ЗАМАНАУИ ПАРАДИГМАЛАРЫ	
Кунакова К.У. Құзыреттілік заманауи білім білім беру парадигманың категориясы ретінде	46-51
Каликова А. Д., Татиева С. С. Метафоралық ойлау және оның тілдік дағдылары дамытудағы маңызы	52-54
Досанова Г.Н. Қой мен ешкіге қатысты мақал-мәтелдердегі этномәдени код және тілдік символика	55-57
Закенова М.А. Шетел тілін оқытудағы когнитивті тәсіл	58-60
Турсынбай А.Н. Exploring the impact of storytelling on language development in esl learners	56-58
Қуаныш М.А. Қазақ тіліндегі «Бакыт» концептісінің танымдық негізі	64-67
2-СЕКЦИЯ. МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ КОНТЕКСТІНДЕГІ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕР	
Аққожина Б.Қ. Қазақ тіліндегі жәндік атауларының лингвоелтанымдық сипаты	68-72
Байгожина А.Е., КошEROVA К.К. Мәдениетаралық коммуникация қазіргі білім беру жүйесіндегі зерттеу пәні ретінде	72-76

Нұрсұлтанқызы Ж., Казиева А.Н. «7» киелі санының қазақ және ағылшын мәдениетіндегі мағынасы мен символикасы	76-80
Битимбаева Ж.К. Культурно-языковой аспект в обучении русскому языку	81-83
Кокбас Ж., Хасен Ұ. Сәкен Жүнісовтің «Ақан сері», Зейтін Ақышевтың «Жаяу Мұса» романдарындағы әнші, ақындардың бейнесі	83-88
Тұңғатова Ғ.Ж., Хамимұлыдинова Л.Ж. Қазақ тілін оқытуда аутентті бейнежазбаларды пайдалану	89-93
Мұсабаева А. «Сүңгі» түйреу қаруының теориялық және лингвомәдени негіз	93-96
3-СЕКЦИЯ. КОРПУСТЫҚ ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Шеңгелбаева С., Ермұратова Г., Тұрғанбекова С., Жақсыбекова С. Мемлекеттік қызметшілердің сөз саптау үлгісінде теңеулерді қолдануы	97-100
Айтжанова С.С., Даркенбаева Ж.Қ. Концептуалдық карталарды құру және пайдалану әдістері	100-104
Ермағамбетова Л.Н. Жай сөйлем және оның түрлерін меңгертуде оқыту ұстанымының маңызы мен тиімділігі	105-108
Нұрмышева Ш.А. Білім берудегі «Soft skills» - сын айту стратегиясы мен тактикасы	108-112
Гахрама К.М. О вопросах инклюзии в сфере образование в вузе	112-114
Казезова А.М. Мағжан Жұмабаев шығармалары негізінде студенттердің лексикалық қорын дамыту әдістері	115-119
Seyhan Tanju. <i>Dîvânü Lugâti't-Türk'ten Kazak Türkçesinde Hayvan Adları ve Joktawlarda Kullanımı</i>	119-128
Жиенбекова А.Б. «Құтты білік» дастанындағы «Батыр, батыл, ержүрек» сын есімдерін корпус арқылы талдау	129-132
4-СЕКЦИЯ. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ЖАҢА ДАМУ БАҒЫТТАРЫ	
Odanova S., Moldabayeva K., Zhailaubayeva M. Generative ai for soft skills development in Kazakh language teaching	133-137
Утегенова Г.Ж. Қазақ тілінде жасанды интеллект көмегімен мәтіндерді өңдеу	138-140
Tursen Gulbar, Zhumagali Khanysha. Ai as pedagogical assistant redefining the role of the language teacher	141-148
Икапова Д. Заманауи технологиялардың артықшылықтары	148-151
Каркимбаева Ж.С. Аударма тәжірибесіндегі жасанды интеллект және мәдениетаралық байланыс	151-155
Мухамадиева М.Б. Қазақ тілді цифрлық білім және жасанды интеллект интеграциясының ғылыми негіздері: жеке авторлық Youtube арна тәжірибесі негізінде	155-158
Узанкулова Р.Ұ., Крыкпаева Ж.С. Қазақ тілін үйретуде жасанды интеллект негізіндегі цифрлық құралдар	159-162
Бәдешов Ж., Нұрманова Г. Қазақ тілі сабақтарына жасанды интеллект мүмкіндіктерін кіріктірудің теориялық негіздемелері	162-166
5-СЕКЦИЯ. ЖАҢА ДАМУ ДӘУІРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР	
Касымов Е.И. Қазақ әдебиетіндегі образдар жүйесі және сөз бейнелеу тәсілдері – ұлттық көркем мінездіктің ең басты көрсеткіштері	167-169

Сұлтанова Б.М. Қ.Жұмаділов шығармаларындағы аксеологиялық сипаттар	170-172
Майлыкутова М.Д. Цифрлық қоғам және жастардың ұлттық құндылықтарға көзқарасы	172-175
Татиева С.С., Каликова А.Д. Жаһандану дәуірінде ұлттық болмысты сақтау жолдары	176-179
Болсынбаева А. Тұрағұл Қоңыровтың тілдік көркемдік танымындағы теңеулердің табиғаты	179-181
Мамашева А.С., Алманова Г.Б. Ұлттық мәдениет пен заманауи технологияның тоғысуы: жаңа өркениеттік бағдарлар	181-184
Тұрыскелді І.М. Абай тілі – тереңдіктің үлгісі	185-186
Билибаева А.А. Жаһандану дәуіріндегі ұлттық құндылықтар: мектептегі ұлттық тәрбие мен оқытудағы маңызы	186-188
Кульбаева А. Қайыр Бектұрғановтың «Махаббаттың киесі» әңгімесіндегі рухани тазару мен адамгершілік ұстанымдар	188-192
Zharmukhamedova M.E. The concept of comparison in cognitive linguistics: national worldview and language	192-195
Ешпанова А.К. Национальные ценности в эпоху глобализации	195-197
Ешниязова М.Ж. Ұлттық құндылықтар - білім саласында	197-201
СТУДЕНТТІК ІЗДЕНІСТЕР	
Kenzhegul A., Elubay T., Turabay G. Bridging classrooms across cultures	202-206
Sadvakasova A., Yerzhan A., Kanatkyzy A. Dezingning english learning for school success	206-211
Akhmetova A., Kanapiyanova G. Language learning in schools «Next-generation English: transforming language learning in schools»	211-215
Тойбек А.С., Тоғысбай М.Б., Баулығали А.С. «Вирусы» в языке или слова паразиты в речи современной молодежи	216-219
Kumarov M. Retninking English for tomorrow's classrooms	219-223
Сабырбек А.А., Бугенова Л.А. Лингвистические особенности товарных знаков	224-228
Схатай Н.Н., Бугенова Л.А. Национальный контекст казахстанской рекламы	228-231
Рашидқызы А., Нұғманова І.А., Сила слова : язык, толерантность и интернет-коммуникация.	231-235
Утегенов А., Рапілбеков Б., Есеналиева М.К. Шифрлеу және қауіпсіздік	236-239
Умралинова А. Эйджизм и его проявления в Казахстане	239-242
Әділғазы Ш.А., Аманбай А.Н., Амангелді А.Ж. Особенности онлайн общения в эпоху глобализации	242-245
Тұрағұл Қоңыровтың 1960-1990 жылдары жарық көрген мақалалары	
С.Сейфуллиннің қазақтың әдеби тілін қалыптастырудағы қызметі жайында бірер сөз	246-248
Кейбір грамматикалық тұлғалардың Сейфуллин шығармаларында қолданылу ерекшеліктері	248-257
С.Сейфуллин шығармаларындағы сөз өрнектерінің кейбір үлгілері	257-261
Жарық жұлдыз	261-263
Бейнелегіш қасиетке ие сөздер	263-265
Сәкен Сейфуллиннің тіл ұстарту өнегесі	265-270
Өскен елдің өскелең тілі	271-274

Қазақ тіліндегі теңеулерді топтастырудың кейбір мәселелері	274-279
Теңеу және түс атаулары	279-285
Түркі тілдеріндегі теңеулік тәсілдердің кейбір мәселелері	286-291
ЕСТЕЛІКТЕР, ХАТТАР	
Қасқабасов С. Қайран Тұрағұл	292-293
Айтбайұлы Ө. Тұрағұл туралы толғау	293-295
Қалиев Б.Қ. Қазақ теңеулерінің атасы	295-297
Сыдықов Ұ.Е. Өнегелі өріс иесі	297-300
Татамбаев С. Қайтпас қайсар серкеміз еді!	300-303
Тілеубаева Б. Теңеуі жоқ Тұрекен	304-305
Есқалиев М.Д. Қазақ – осы деп мақтанатын ...	305
Әбдіғали С.Ә., Әбдіғалиева Б.Б. Достық сезім... суымайды, сөнбейді	305-306
Дүйсенов М.С. Талантты ғалым	307
Үсіпұлы С. Қоңыров Тұрағұл - үлкен дарын иесі	307-308
Ақынжанов М.А. Өткен күндері – өнегелі өмір	308
Құдайбергенов Ә.Н. Зерделі зерттеуші, абзал азамат	309-310
Есімхан Т. «Талаптың мініп тұлпарын ...»	310-311
Еңсенова Г. Ардақты әке, абзал аға	311-314
Қаппарова Ф.С. Тұрағұл Қоңыров - ірі тұлға	314-315
Сәмекбаева Э.М. Жарқын бейнесі көз алдымыздан кетпейді ...	315-316
Қалымова Ж.Ұ. Ғалымдығы кемел, ұстаздығы өнеге	316-317
Рысбаева Г.Қ. Ерен еңбек ұмытылмайды	318
Тұрағұл Қоңырулының бір топ шәкірттерінің пікірі	319-321
ХАТТАР	322-331
СУРЕТТЕР	332-359

Қоңыров Тұрағұл Қоңырұлы

Филология ғылымдарының докторы, профессор

Өмірдерек

Көрнекті тіл маманы, ғалым, ұстаз Тұрағұл Қоңырұлы Қоңыров 1935 жылы мамырдың 20-жұлдызында қазіргі Шығыс Қазақстан (бұрынғы Семей) облысы, Мақаншы ауданы, Қарғалы ауылында дүниеге келген.

1954 жылы Мақаншы қазақ орта мектебін бітіргеннен кейін мұғалім, клуб меңгерушісі, кеңшар жұмысшысы болып 2 жыл еңбек етті. 1956 жылы Т.Қоңыров Абай атындағы ҚазПИ-дің тарих-филология факультетіне түсіп, оны 1961 жылы үздік дипломмен бітіріп шықты. 1961-1963 жылдары Т.Қоңыров Мақаншы ауданында мұғалім, мектептің оқу ісі жөніндегі меңгерушісі болып қызмет атқарды.

1963 жылы ол КазПИ-дің қазақ тілі кафедрасына аспирант болып қабылданды. 1967 жылы филология ғылымдарының докторы, профессор Ахмеди Ысқақовтың басшылығымен «Сәкен Сейфуллин поэзиясындағы сөз бейнелеу тәсілдері» атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. 1969 жылы аспирантураны аяқтаған соң, Тұрағұл Қоңыров Алматы шетел тілдері педагогикалық институтына қызметке орналысты. Аталған институтта 1989-1995 жылдар аралығында «Шығыс және қазақ филологиясы» кафедрасының меңгерушісі лауазымында 1995 жылға дейін қызмет атқарды.

Ұстаздық қызметімен қатар, ондаған жылдар бойы ғылыми-зерттеу жұмысымен шұғылданды. Ғалымның негізгі ізденістері қазіргі қазақ тілінің образдық жүйесі, тілдің көркемдік амал-тәсілдері, көркем әдебиет тілі мәселелері болды. 1988 жылы «Қазіргі қазақ тілі жүйесіндегі компаративтік конструкциялар» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. Соңғы тақырып бойынша «Қазақ теңеулері» (1978) деген еңбегі жарық көрді. Ғалым осы еңбегінде қазақ көркем ой жүйесі мен бейнелі сөздері туралы соңына толымды еңбек қалдырды.

Т.Қоңыров қазақ теңеулерінің ұлттық таным жүйесімен тығыз байланысты екенін көрсете отырып: «Тұрақты сөз тіркестері (фразеологизмдер) тілдің сан алуан қатпарлары мен деңгейлерінің ең негізгілерінің қатарынан орын алды. Ал тұрақты тіркестердің қомақты да салмақты салаларының бірі – тұрақты теңеулер (компаративтік фразеологизмдер). Бұлардың мазмұн-мәнінен халықтың арман-тілегін, көзқарас-түсінігін, болмыс-тіршілігін біршама тануға болады» деп атап көрсетеді. Осылайша қазіргі қазақ тіліндегі теңеулердің сыр-сипатын ашатын ғылыми маңызы зор тұжырымдар жасады.

Теңеу сөздер сөз тіркестері түрінде де жиі қолданылатынын ескерсек, ғалымның осы бағытта да үлкен жұмыс атқарғанын пайымдаймыз. Сондай-ақ, ғалымның еркін сөз тіркесі мен тұрақты сөз тіркесінің арақатынасы мәселелеріне байланысты да өзіндік пікірлері ерекше маңызға ие.

«Теңеу категориясы – бүкіл бейнелеу, көркемдеу тәсілдерінің ішіндегі ең бастысы, ең пәрмендісі. Бейнелеу тәсілдерінің барлығы да өз бастауын осы теңеуден алады. Сондықтан болса керек, белгілі бір ұлттық әдебиеттің бейнелеу, көркемдеу жүйесі, оның көркем ойлауының ұлттық ерекшелігі бүкіл бедерімен, күллі бояуымен теңеу категориясынан анық айқын көрініп тұрады» деп тіл білімі мен әдебиеттану салаларына бірдей ортақ болып келетін тілдік бірліктердің айрықша саласына қалам тартқан ғалымның 1985

жылы «Қазақ тіліндегі теңеулердің құрылымдық-семантикалық табиғаты» атты монографиясы жарық көрді. 1990 жылы аталған теориялық еңбектің негізінде, яғни оның қолданбалық жағын қамтитын «Қазақ тіліндегі тұрақты теңеулері сөздігі» деген кітабы шықты.

2005 жылы Т.Қоңыровтың 70 жылдығына орай, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор С.Әбдіғалидың және филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Жұртбайдың және қызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент А.Қоңырованың басшылығымен монографиясы мен сөздігі біріктіріліп «Теңеулер табиғаты» атты ғылыми еңбегі жарық көрді. Сонымен қатар ғалымның толып жатқан ғылыми мақалалары – өз алдына бір төбе. Ол қала мен республика өміріндегі қоғамдық жұмысқа белсене араласып, түрлі комиссиялар мен кеңестердің ресми мүшесі ретінде қызмет атқарды. 1990 жылдан өмірінің соңғы сәтіне дейін Әл-Фараби атындағы ҚазМУ жанындағы қазақ тілі, орыс және славян тілдері, тарихи-салыстырмалы және салғастырмалы-типологиялық тіл білімі мамандықтары бойынша докторлық диссертация қорғайтын мамандандырылған кеңестің мүшесі болды.

Тұрағұл Қоңыровтың қазақ тілі теориясы мен қазақ әдебиетінің бейнелеу жүйесіне қатысты ғылыми мақалалары ғылыми басылымдармен қатар, республикалық бірқатар газет-журналдарда жиі жарияланып тұрды.

1995 жылы Т.Қоңыров білім беру саласындағы ерекше еңбегі үшін «Қазақстан Республикасы білім беру ісінің үздігі» белгісімен марапатталды

Тұрағұл Қоңырұлы – тек студенттерге ғана дәріс беріп қоймай, ғылым кандидаттарын да даярлаумен шұғылданған ғалым. Ғалымның бес шәкірті кандидаттық диссертация қорғады.

2002 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Мақаншы ауданы, Ақшоқы аулындағы мектепке Т.Қоңыровтың есімі берілді.

**Т. ҚОҢЫРОВТЫҢ «ТЕҢЕУ ТАБИҒАТЫ» МОНОГРАФИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛ
БІЛІМІНІҢ КОГНИТИВТІК -АКСИОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТЫН ДАМУДАҒЫ МАҢЫЗЫ**

Ерназарова З.Ш.

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық
катынастар және әлем тілдері
университетінің профессоры, ф.ғ.д.

Абстракт

Т.Қоңыровтың «Теңеу табиғаты» монографиясы— қазақ тілінің теңеуге құрылған бай тілдік қорын жинақтап, семантикалық-құрылымыдық, танымдық аспектіде зерделеген құнды еңбек. Таным әрекеті тәжірибеге сүйенген білім қоры -концептілерге негізделеді. Ал концептілердің қалыптасуы метафора заңдарына сай іске асады. Метафора таным заңы ретінде теңеуден басталады.

Т.Қоңыров еңбегінің маңызы қазіргі ұлттық құндылықтарды тану, ұлттық кодты дамыту өзекті мәселеге айналағанда арта түседі. Ұлттық құндылықтар - әлемді танудың, бағалаудың концептуалды жүйесінен құралады. Ұлттық дүниетаным концептілерінің когнитивті модельдерін құрылымдау арқылы таным әрекетін модельдеуге, реконструкциялауға болады. Реконструкцияға негіз болатын – концептілердің тілдік репрезентациялары.

Т.Қоңыровтың монографиясындағы бай тілдік материал, олардың жіктелуі ұлттық дүниетаным модельдерінің қарапайым моделі десе болады. Аңдар, жануарлар, өсімдіктер, табиғат құбылыстары, адам, әйел, ер адам, бала әлемді тануда теңеу, салыстыру құралдары қызметін атқарды. Монографияда жаслаған семантикалық, құрылымдық талдаулар (күрделі теңеулер, метафоралы теңеулер) ұлттық таным үдерісінің прототиптік модельдерін анықтаудың негізі десе болады. Адам өзі таныған, концептуализациялаған ұғымдарды екінші жаңа дүниені, оның белгісін тануда қолданған.

Теңеу — адамның әлемді тану тәсілдерінің бірі. Ол жаңа, бейтаныс құбылысты бұрыннан белгілі нысанмен салыстыру арқылы ұғындыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, теңеу ұлттық дүниетанымның **концептуалды жүйесін кеңейтеді**, өйткені әрбір халық өз мәдени тәжірибесіне, өмір салтына сай нысандарды салыстыруға негіз етеді.

Мысалы, монографияда келтірілген қасқыр туралы теңеулерді талап көрейік. Қасқырша шабу, қасқырша қарау, қасқырша қабысу, қасқырдай жағы қарысу, қасқырша орғу, қасқырдай ырсию, қасқырша тіміскілеу, қасқырдай жорту, қасқырша ішіп жеу. Қасқыр жыртқыш аңды жылдамдықта, қозғалыста тану еркіндік, қайраттылық күш сияқты құндылықтармен байланысты. Қасқырды теңеу құралы ретінде қолдануда оның дене мүшелері емес, оның адаммен, табиғатпен байланысынан байқалатын қозғалысы, қимылы алынады.

Қазақ мәдени танымында қасқыр – ерекше символдық мәнге ие. Ол тек жыртқыш аң емес, еркіндік, қайсарлық, өміршендік, батырлық, қауымдастықтың сақшысы ұғымдарымен байланысты. Қазақ халқы қасқырдың жыртқыштық жауыздығын емес, оның еркіндігін, тәуелсіздігін бағалаған. Оның көрінісі қасқыр туралы тұрақты теңеулерден айқын көрінеді.

Т.Қоңыров еңбегін қазіргі тіл білімінің даму деңгейінен бағаланатын болса, бірнеше ғылыми еңбектердің ғылыми –теориялық негізі болар еді. Ал, ең біріншіден, еңбекте келтірілген бай тілдік материал ұлттық дүниетаным моделін анықтаушы құндылықтарды, тірек символдарды түсінуге көмектеседі.

Т.Қоңыров еңбегіндегі теңеулер таным сызбаларын реконструкциялауға бай материал болып табылады. Мысалы, адамды тану, адам концептісінің когнитивті моделінің схемасына назар аударайық

- Адам –табиғат - жігіт таудай, қыз айдай сұлу; ана — аққан бұлақтай - табиғаттағы қайратты, күшті, әдемілікті, өмірді бағалау; Адам - космос- жұлдыздай, айдай –жарықты, сәулені бағалау; адам - жануар - арыстандай, аққудай - қайрат, батылдық, нәзіктікті тану.

Т.Қоңыров еңбегіндегі тұрақты теңеулер тарауы когнитивтік негіздер мен ұлттық дүниетанымдық құндылықтар арасында тікелей байланыс барын байқатады. Себебі: олар адамның ойлау моделін бейнелейді (когнитивтік аспект); ұлттық мәдени кодты сақтайды (лингвомәдени аспект); құндылықтар жүйесін тіл арқылы бекітеді (аксиологиялық аспект).

СӨЗДІҢ ЖАСАМПАЗДЫҚ ҮДЕРІСІНДЕГІ ТЕҢЕУДІҢ СИНЕРГИЯЛЫҚ МӘНІ

Манкеева Ж.А.,

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, ф.ғ.д., профессор

Теңеу – құрылымдық лингвистика тұрғысынан, негізінен, тілдің эстетикалық қызметіне сай көркемдік құрал, стилистикалық тәсіл ретінде анықталып келгені белгілі. Осымен байланысты бұл мәселенің қазақ тіл білімінде жан-жақты зерттелуі профессор Т.Қоңыров еңбектерінде екені ғылыми жұртшылыққа аян. Атап айтқанда, дүниені теңеу арқылы танудың тілдік көрінісінің аналитикалық, синтетикалық жасалу тәсілдері, функционалдық қызметі, құрылымдық сипаты, түрлерінің тұтас зерттелуі, айналасындағы түрлі қарым-қатынастар мен байланыстардың сапасын, деңгейін, айырмашылықтарын көрсетіп, теңеу қызметі арқылы дүниені танудың құралы ретінде негіздейді.

Егер әдебиеттануда теңеу көркемдік әлемді бейнелеудің қуатты құралдарының бірі болса, тілді танымдық кеңістіктің өзегі ретінде қарастыратын қазіргі тілтанымның антропоэлектік бағытына сай жаңа деңгейде қарастырылады. Нақты айтқанда, тіл мен таным сабақтастығының тіл мен ойлау бейнесімен тығыз байланыстылығын арқау ететін когнитивтік лингвистика аясында теңеу проблемасын зерттеу жаңа деңгейге көтерілуде. Көркем ойлаудың тілмен сабақтастығы мен синергиясы фольклор, паремиялогия, фразеология т.б. жүйелерде сақталып, одан әрі жетіліп дамуы – соның айғағы. Бұл арада теңеудің (comparatio) методологиялық негізі (философиялық) мен лингвистикалық мақсаты тұтасып кетеді. Сайып келгенде, бұл жағдай теңеу құбылысының дүниетанымдық үдерістегі коммуникативтік құдіретін тереңдеп тануға септіген тигізеді. Сондықтан қазақтың дәстүрлі танымындығы көркем ойлау жүйесіне тән сөз өнерінің тіл қазынасындағы айшықты бейнесінің бірі ретіндегі теңеу тәсілінің жеке тілдік тұлғалардың (ақын-жыраулардан бастап бүгінгі замандағы ақын-жазушыларға дейін) көркемдік өресімен ұласуы тіл қызметінің ішкі дамуы мен жалғасып жатқан жасампаздық үдерісіндегі, синергиялық қасиетімен тығыз байланысты. Сондықтан тұрақты теңеулер мен еркін теңеулердің екеуіне де ортақ негізгі мағынасы – танымға сүйенген компаративтік мағына.

Теңеу табиғатының *тіл ~ таным* сабақтастығын терең түсінген ғұлама ғалым. Т. Қоңыров ағамыз 80-ші жылдары жазған зерттеулерінің өзінде оны тіл иесінің сөзді өнер деп бағалаған дүниетанымымен тікелей байланыстырып, оны төл мәдениетке тән бейнелеу тәсілі деп анықтайды: «Әдебиеттегі образдар жүйесі және сөз бейнелеу тәсілдері – ұлттық характердің ең басты көрсеткіштері және теңеу категориясын бүкіл бейнелеу, көркемдеу тәсілдерінің ішіндегі ең бастысы, ең пәрмендісі» деп санайды [1, 382 б.].

Осыған орай, ғалымның: «теңеу – көркем ойлаудың ұлттық ерекшеліктері жинақталған, дүниетанымның ұлттық өзгешіліктері бас қосқан категориялары» деген тұжырымына сай ол философиялық, әдебиеттанымдық, лингвистикалық аспектілерде тұтас қарастырылуы тиіс санаған пікірі теңеу проблемасын заманауи лингвистикада теңеу феноменін кешенді қарастыратын когнитивтік, лингвосинергетикалық зерттеулердің бастауы іспетті. Зерттеушінің теңеу табиғатын көркемдік таным бейнесіне аса мән беруі о бастағы тұрақты теңеулердің қазақ сөзінің кейінгі замандағы жасампаздық үдерісінде дамуы *тіл ~ мәдениет* синергиялық желісінде тұтас зерттелуі – болашақтың ісі.

Ықылым замандағы мысалы, көркем сөз үлгілерінің бірі ретіндегі Асан қайғы дидактикалық жырларының негізгі көркемдік амалы – ұқсастыру немесе теңеу. Әдетте, кез келген нәрсеге емес, тұрмыста жиі қолданылатын етене жақын нәрселер, құбылыстар ұқсастырылады да, адам санасында ассоциациялық бейне туады. Сол мақсат үшін құс, өсімдік, мал т.б. атауларымен параллель жасалады: *Елбең-елбең жүгірген, ебелек отқа семірген.*

Немесе, фразеологиялық тіркестер – қанша ғасырлар бойында әртүрлі құбылысты өзара салыстыра, бейнелей, теңей сөйлеу мақсатында, экспрессивті-эмоционалдық дүниені бағалаушытық коннотациялар арқылы экспрессивті түрде бейнелеп, тілдік жанама номинациялық құрылымға енеді (В. Н. Телия). Сондықтан да фразеологиялық тіркестер ұлттың ерекшелігі бейнеленген ұлттық мәдениеттің деректерінің бірегейлігімен (уникальность) сипатталады. Яғни, ұлттық сипаттағы фразеологиялық теңеулердің қайталанбастығы лингвистикалық негізде ғана емес, сол халыққа ғана тән ұлттық құбылыстарды экспрессивті түрде атауға қызмет ететін экстралингвистикалық себеп – ұлттың төл мәдениеті негізінде қалыптасады (В. Т. Костомаров, Е. М. Верещагин). Көшпелі өмір, мал бағу, т.б. қазақтың тұрмысы мен әлеуметтік – тарихы өмірін бейнелейтін фразеологиялық теңеулердің құрамындағы этноатаулар көп жағдайда тарихи жұрнақ (реликт) ретінде сақталған: *айрандай аптап, күбідей күнтеп* т.б.

Сондықтан да сөзжасамдық үдерісте теңеудің синергиялық болмысқа сай жасампаздығы көрінеді.

Қандай болмасын, заттың атауы оны тек атап қана қоймай, сонымен бірге оны танытады. Ал, тану, ия анықтау белгілі бір халықтың тарихи даму жағдайы аясында іске асатындықтан, ол тілдік ұжым өмір сүретін нақты жағдайларға байланысты әртүрлі болады. Әртүрлі ұжым бір затты өзінің күнделікті тәжірибесінде кездесіп қолданылатын жағынан танып, оны өзіне таныс құбылыстармен байланыстыратыны белгілі. Яғни, ат қоюда (номинацияда) өмір шындығы мен тұрмыс болмысы тіл фактілеріне айналып, халықтың тұрмыс-тіршілігі, тәжірибесі, салт-дәстүрі, наным-сенімі әртүрлі заттар түрінде тілде сөзбен аталып бейнеленеді. Осының негізінде ол затты танып, біліп, оны басқалардан ажыратып, салыстырып, теңеп танығаннан кейін барып ат қояды. Мұндай ажыратқыш белгілері, сапасы әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, түр-түсі, қызметі, көлемі, басқа бір затқа қатыстығы т.б. әртүрлі ішкі және сыртқы қасиеттер. Тіл білімінде ол белгілердің көбі көмескіленіп, әртүрлі тарихи, әлеуметтік, экономикалық т.б. жағдайларға байланысты ұмытылуы да мүмкін. Бірақ тілде атау өмір сүре береді (*бүлдіршіндей, дағарадай* т. б.).

Демек, теңеу табиғаты тіл білімінің жаңа таным деңгейінде зерттеудің бір көзі, жеке тілдік тұлғаның шығармашылық әлемі, көркем мәтін тілі. Себебі көркем мәтін және көркемдік әлем адам арқылы өмірге келеді. Демек, онда антропологиялық бастаудың болуы күмәнсіз. Сондықтан да осыған байланысты қалыптасқан «ғаламның тілдік бейнесі» теориясына сәйкес көркем мәтіндегі әлемнің образы оны жасаушының (автордың) әлеміне ұқсас болып құрылуы заңды құбылыс. Сондықтан да әрбір автор өзіне тән көркемдік әлемін, оны құрайтын кейіпкерлерді өз танымына сәйкес жасайды, яғни, өзінің көркемдік антропологиясын жасайды. Мысалы, қазақ мәдениетінде «Ғабиттің тілі», «Ғ. Мүсіреповтің көркемдік әлеміне сәйкес» т.с.с. авторлық теңеулер белгілі.

Мысалы: Біз **намазға тұрғандай** сапқа тұрып, Отан алдында тағы бір рет **ант еттік** (120-б). Самолеттің жасыл сырын жалай жүгіріп, жалақтап жүрген **сарала жалын**, қаптап кеткен **сасықкүзенге** де ұқсап кетеді. Түсіп келе жатқан **бомбалар** тамып келе жатқан **қан тамшысындай** сезіледі. Әлдеқайдан біздің екі **көк қырғи** жарқ етіп көрінеді (132-б). Ғ. Мүсірепов, Қазақ солдаты.

Арандай оқ, арсылдаған **пүлемет**, байлаулы төбеттей өршеленіп, теңіз жағасы **азан-қазан** болды. Үніміз бір полктай шығады, батылдығымыз – артымызда **самсаған сары қол** бардай көрінеді... (319-б).

Демек Ғ. Мүсіреповтің шығармаларының синергиялық арқауына, оның мәтіндерінің құрылымына тірек болып тұрған осы ұлттық концептілік жүйе өз тамырын фольклордан тартып, жаңғырған. Мұны, мысалы, оның шығармаларының (нақты алғанда, «Қазақ солдаты» романында) мәдени архитиптерінің ертегі, аңыз т.б. фольклордың формаларымен жалғасып, сабақтасып жатқан, көркем мәтіннің ішкі құрылымынан айқын көреміз: *Қосақтала - топтала жалт-жұлт ұшқан «Катюшаның» оқтары көп көкжалдың үйіріндей жөңкіліп, жосылып бергенде бет қаратқан жоқ* (259-б). Себебі қазақтың халық әдебиетінен келе жатқан әңгімешінің атынан мазмұндалуда – қалыптасқан, экспрессивтік, коммуниктивтік әсері күшті дәстүрдің бірі – теңеу тәсілі.

Міне, көркем танымның айшықты бейнесі теңеудің сөзжасампаздық үдерістегі синергиялық жүйелігі біз профессор Т.Қоңыров анықтаған тұрақты және еркін теңеулер түзілген сөздіктен көреміз. Көріп отырғанымыздай, қазақ дүниесінің теңеу арқылы тілдік бейнесінің паремиологиялық модельдері, фразеологиялық жүйесі қаламгерлердің танымымен ұштасып, қазақ сөз өнерін дамытуда:

Арыстай үлкен – Арыс 1) арбашананың көлік жегетін қос жетегі; 2) ел – жұртқа көшбасшы, көсем адам.

Бүлдіршіндей әдемі – 1) бөдене (ир.); 2) үш жасқа шығар қайымаған ұрғашы түйе.

Дағарадай - үлкен, үлкен қап, қанар.

Азбан айғырдай азынау – кестірілген еркек мал.

Киіктің лағындай – сұлу.

Қырғидай тию – өткір тырнақты қыран құс.

Аққудың көгілдіріндей – аққудың балапаны.

Тоты құстай тарану – түрлі түсті қауырсынды, сұлу құс.

Адасқан қаздай қаңқылдау – дәрменсіз.

Бұлбұлдай сайрау – өте әдемі, сазды дауыс.

Қызғыштай қору – қамқор болу.

Абжыландай толғану – сұм, сұсты.

Қыздай сызылу – жібектей сызылған, сыпайы.

Қозы-Көрпеш – Баяндай – Махаббат символы.

Тіл шыбықтай – нәзік, сымбатты.

ӘДЕБИЕТ

Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 480 б.

БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Саметова Жаңагүл, PhD,

Калифорния университеті, Дэвис, АҚШ.

e-mail: Zhanagul.sametova@gmail.com

Кіріспе

Қазақ балалар әдебиеті – ұлттық мәдениет пен руханияттың ажырамас бөлігі, жас ұрпақтың ой-санасын, дүниетанымын, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын көркемдік жүйе. Балалар әдебиетінің ерекшелігі – оның тілдік табиғатының айқын, бейнелілік пен эмоциялық әсерге бай болуы. Өйткені бала қабылдауы сезімге, көрнекілікке, нақты образға негізделеді. Сондықтан балаларға арналған туындыларда теңеу, эпитет, метафора сияқты көркемдік тәсілдер жиі қолданылады. Соның ішінде теңеулердің көркемдік және тәрбиелік қызметі ерекше. Теңеу арқылы жазушы не ақын бала санасында нақты, әсерлі образ қалыптастырады, сонымен қатар халықтың тұрмыс-тіршілігі мен ұлттық болмысынан туындаған дүниетанымды да ұрпаққа жеткізеді.

Теңеу – адамзат тіліндегі ең көне бейнелеу құралдарының бірі. Ол салыстыру, ұқсату, бейнелеу арқылы көркемдік әсер тудырады. Қазақ әдеби тілінде теңеу халықтың дүниені тану, қабылдау ерекшелігімен тығыз байланысты. Әрбір теңеу халықтың ойлау жүйесін, дүниетанымдық бағдарын, табиғатқа, адамға, қоғамға деген көзқарасын бейнелейді. Бұл тұрғыдан алғанда, балалар әдебиетіндегі теңеулердің де қарапайым тілдік көркемдік қызметінен бөлек, ұлттық болмыс пен мәдени кодты сақтаудағы рөлі зор.

Қазақ халқының өмірі мен тұрмысы, шаруашылық кәсібі, салт-дәстүрі, тіпті табиғатты қабылдау тәсілі де тілде көрініс тапқан. Сол ерекшеліктер балалар әдебиетінде қолданылған теңеулерден айқын байқалады. Мысалы, баланы «ботам», «құлыным», «қозым» деп еркелету – көшпелі өмір салтынан, малмен етене араласқан тіршіліктен туындаған ұлттық ұғым. Мұндай теңеулер арқылы балаға деген сүйіспеншілік пен мейірім ғана емес, қазақы дүниетанымның негізгі ұғымдары – табиғатпен үйлесім, жан иесіне құрмет, жылылық пен қамқорлық идеясы көрініс табады. Балалар әдебиетіндегі теңеулер осылайша халықтың рухани тәжірибесін, өмір философиясын, мәдени символикасын жеткізетін құрал ретінде қызмет етеді.

Қазіргі таңда теңеулердің тек көркемдік-стильдік элемент ретіндегі қызметін зерттеу жеткіліксіз. Оларды ұлттық дүниетаныммен, этномәдени мазмұнмен сабақтастыра қарастыру – заманауи әдебиеттанудың маңызды бағыттарының бірі. Өйткені тіл мен мәдениеттің, көркем бейне

мен ұлттық санааралық байланысты тану арқылы біз халықтың рухани әлемін, мәдени генетикалық жадын тереңірек түсінеміз. Осы орайда балалар әдебиеті ерекше назар аударуға лайық сала болып табылады. Себебі бала әдебиеті арқылы ұлттық сана мен құндылықтар ең нәзік әрі қабылдауға жеңіл формада беріледі. Теңеулердің бейнелік қуаты бала танымын байытып қана қоймай, оның ұлттық мәдени кодты сезіну қабілетін қалыптастырады.

Балалар әдебиетінде қолданылатын теңеулердің мазмұны көбіне табиғат көріністерімен, жан-жануарлармен, аспан әлемімен, адам мінез-құлқымен, тұрмыстық заттармен байланысты. Бұл ерекшелік қазақ халқының дүниетанымында табиғат пен адамды біртұтас жаратылыс ретінде қараған көзқарасты айқындайды. Сол себепті балалар шығармаларындағы теңеулер тек көркем тілдік бейнелер ғана емес, дүниені ұлттық таным тұрғысынан қабылдаудың моделі іспетті.

Теңеулердің ұлттық дүниетанымдық сипатын зерттеу қазақ балалар әдебиетінің мазмұндық және поэтикалық табиғатын терең түсінуге мүмкіндік береді. Ол әдебиеттің тәрбиелік, мәдени және танымдық функцияларын айқындайды. Сонымен бірге мұндай зерттеу ұлттық ойлау жүйесін, халықтық символдарды, дәстүрлі ұғымдар жүйесін жаңа қырынан тануға жол ашады. Осыған орай мақалада балалар әдебиетіндегі теңеулердің ұлттық дүниетанымдық табиғаты қарастырылады, олардың көркемдік және тәрбиелік қызметі, этномәдени мазмұны талданады.

Талқылау

1. Теңеудің поэтикалық және танымдық табиғаты

Көркем әдебиеттегі тілдік бейнелеу құралдарының ішінде теңеу ерекше орын алады. Ол көркем ойды нақтылап, оқырманға бейнелі әсер қалдыру үшін қолданылады. Теңеу арқылы жазушы немесе акын бір нысанды екінші нысанмен салыстырып, ұқсастық негізінде жаңа эстетикалық сапа тудырады. Бұл тұрғыда теңеудің табиғаты тек тілдік немесе стилистикалық құбылыс емес, сонымен қатар адамзат ойлауы мен танымының көрінісі болып табылады. Теңеудің негізінде адамның қоршаған дүниені қабылдауы, ұқсастықты аңғару, ассоциация жасау қабілеті жатыр. Академик З. Ахметовтің пайымдауынша, «теңеу – көркем ойлаудың ең көне тәсілдерінің бірі, өйткені ол адамның дүниені ұқсату, салыстыру, бейнелі елестету қабілетінен туындайды» [1, 45-б.].

Қазақ әдебиетінде теңеулердің табиғаты ұлттық өмір салтынан, этномәдени тәжірибеден, халықтың дүниетанымынан нәр алады. Тіл мен мәдениет бір-бірімен тығыз байланыста дамығандықтан, теңеулер де белгілі бір халықтың өмір шындығын, көзқарасын, табиғатпен қатынасын бейнелейді. Белгілі ғалым Р. Сыздық «теңеулердің негізінде халықтың тілдік танымы мен мәдени коды жатыр, өйткені әрбір ұқсастық ұлттық болмысқа тән бейнелер арқылы беріледі» деп жазады [2, 122-б.]. Теңеу категориясын тереңінен зерттеген ғалым, Т.Қоңыров теңеуге былай деп анықтама берген: «Теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан көрсететін әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» [3, 9 б.]. Демек, теңеу – көркемдік тәсіл болуымен қатар, мәдени-танымдық ақпарат көзі де болып табылады.

Балалар әдебиетінде теңеулердің поэтикалық қызметі ерекше мәнге ие. Өйткені балаға бағытталған туынды ең алдымен түсінікті, әсерлі әрі эмоциялық тұрғыдан жақын болуы қажет. Осы мақсатта авторлар салыстыру тәсілі арқылы баланың елестету қабілетін дамытып, оның ойлау жүйесіне сай бейнелер жасайды. Мысалы, М. Әлімбаевтың өлеңдерінде «айдай аппақ балапан», «құстай ұшқан арман», «күндей күлімдеген ана» сияқты теңеулер жиі кездеседі. Мұндай теңеулер көркем бейне тудырып қана қоймай, баланың эстетикалық талғамын қалыптастырады, дүниені ұлттық мәдени контексте қабылдауына ықпал етеді.

Теңеудің танымдық табиғаты оның бейнелік, символдық және ассоциативтік қабаттарынан көрінеді. Теңеудің бейнелік қызметі арқылы жазушы нақты нәрсені көз алдына әкелсе, танымдық қабаты арқылы ол сол бейненің мәдени мәнін ашады. Мәселен, «арыстандай айбатты», «қырандай қырағы» деген теңеулер тек батырлықты сипаттамайды, сонымен қатар қазақтың ерлік идеалына, ер жігітке тән қасиеттер туралы ұлттық ұғымына негізделген. Ал «ботам», «құлыным», «қозым» тәрізді теңеулер мейірім мен жылылықтың, отбасылық сүйіспеншіліктің бейнесі ретінде халық санасында орныққан. Бұл теңеулердің мазмұнында қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы мен тұрмысы, табиғатпен етене өмір сүрген өмір салты көрініс табады.

Балалар әдебиетіндегі теңеулердің тағы бір ерекшелігі – олардың тәрбиелік қызметінде. Көркем туындыдағы бейнелі салыстырулар арқылы бала жақсы мен жаманды, сұлулық пен ұсқынсыздықты, адалдық пен арамдықты ажыратуды үйренеді. Мысалы, Б. Соқпақбаевтың «Менің

атым Қожа» шығармасында Қожаның мінезін сипаттауда қолданылған «жыландай бұралып», «мысықтай жылпылдап» сияқты теңеулер мінездің астарлы мәнін ашады. Мұндай тәсілдер арқылы жазушы баланың мінезін бейнелей отырып, оқырманның моральдық бағалау қабілетін қалыптастырады.

Ғалым Г. Нұрғали теңеулердің көркем мәтіндегі қызметін былай сипаттайды: «Теңеу – тек бейнелеу тәсілі емес, ол – эстетикалық әсер мен ұлттық танымның бірлігі. Әрбір теңеудің астарында халықтың рухани тәжірибесі мен дүниені пайымдау ерекшелігі жатады» [3, 87-б.]. Осы тұрғыдан алғанда, теңеудің поэтикалық табиғаты – сөздің бейнелік қуатында, ал танымдық табиғаты – сол бейне арқылы ұлттық дүниетанымды жеткізуде.

Теңеудің поэтикалық және танымдық табиғаты

Теңеу – көркем сөз өнерінің ең көне және ең әсерлі бейнелеу құралдарының бірі. Ол арқылы жазушы немесе акын белгілі бір құбылысты, бейнені, мінез-құлықты басқа затпен салыстыру арқылы айқын әрі әсерлі түрде жеткізеді. Теңеудің негізгі қызметі – бейнелілік, яғни көркем мәтіндегі образдың көзге көрінерлік, елестетуге жеңіл сипат алуына ықпал ету. Сонымен қатар теңеудің танымдық мәні де зор: ол арқылы адам әлемді қабылдайды, бағалайды және өз тәжірибесін тілдік формада бейнелейді. Осы тұрғыдан алғанда, теңеулер тек эстетикалық категория ғана емес, ұлттық дүниетанымның көрінісі болып табылады.

Қазақ тіл білімінде теңеудің табиғаты туралы бірқатар ғалымдар құнды пікірлер айтқан. Мысалы, Р. Сыздық теңеуді көркем тілдің бейнелеуіш элементі ретінде ғана емес, халықтың ойлау ерекшелігін танытатын мәдени феномен деп бағалайды [6]. Ал Е. Жанпейісов қазақтың көркем ойында теңеулердің танымдық қызметін атап өтіп, олардың ұлттық образ жасауға ықпал ететінін айтады [7]. Шынында да, қазақ халқының өмір салты, кәсібі, табиғатқа қатысы, салт-дәстүрі – бәрі теңеу арқылы көркем бейнеге айналған.

Теңеудің поэтикалық табиғаты – оның образдылық, эмоционалдық және эстетикалық әсерінде. Мысалы, балалар әдебиетінде жиі кездесетін «жүгіріп келе жатқан лақтай бала», «күн нұрына күлімдеген қыз» сияқты теңеулер тек көркем сурет емес, баланың қиялын оятып, жақсы қасиеттерге жетелейді. Мұндай теңеулерде табиғат пен адам арасындағы үйлесімдік, мейірімділік, пәктік сияқты ұлттық құндылықтар бейнеленеді. Теңеудің көркемдік қуаты осындай қарапайым, бірақ терең мағыналы бейнелер арқылы бала танымына әсер етеді.

Ал танымдық тұрғыдан қарағанда, теңеу халықтың дүниені қабылдау және бейнелеу тәсілін айқындайды. Қазақ халқы табиғаттағы құбылыстарды, жан-жануарларды, аспан денелерін ерекше символикалық мағынада қабылдаған. Мысалы, «айдай сұлу», «жұлдыздай жарқыраған», «арыстандай айбатты», «қойдай жуас» деген теңеулер – қазақтың қоршаған әлемге антропоцентристік және эстетикалық тұрғыдан қарағанының дәлелі. Осындай теңеулер балалар әдебиетінде жиі қолданылып, ұлттық дүниетаным мен көркем ойлау арасындағы сабақтастықты айқын көрсетеді.

Балалар әдебиетіндегі теңеулер көбінесе эмоциялық жағынан жеңіл, көрнекі және қабылдауға оңай болады. Бұл ерекшелік теңеудің педагогикалық қызметімен де ұштасады. Бала белгілі бір бейнені ұқсату арқылы тек тілді үйреніп қоймай, әлемді қазақы таным тұрғысынан қабылдауға да үйренеді. Сондықтан теңеудің танымдық табиғаты оның ұлттық тәрбиелік қызметімен тығыз байланысты. Мысалы, М. Әлімбаевтың, Ө. Тұрманжановтың, Қ. Мырзалиевтің өлеңдерінде кездесетін теңеулер бала бойына әдептілік, батылдық, еңбексүйгіштік сияқты қасиеттерді дарытады.

Сонымен қатар теңеудің танымдық табиғаты оның когнитивтік функциясынан да көрінеді. Яғни теңеу – тек тілдік көркемдеу тәсілі емес, ойлау жүйесінің жемісі. Әр халықтың теңеу жасау тәсілі сол ұлттың мәдениетінде қалыптасқан ассоциациялармен, өмірлік тәжірибемен байланысты. Қазақ халқы үшін «жылқыдай жүйрік», «қойдай момын», «құстай еркін» сияқты теңеулер ұлттың тұрмыс-тіршілігінен туындаған, сондықтан олар баланың санасында табиғи және жақын қабылданады.

Нәтижелер.

Балалар әдебиетіндегі теңеулердің ұлттық дүниетанымдық мазмұны

Қазақ балалар әдебиетіндегі теңеулер — ұлттың мәдени жадынан, тұрмысынан, наным-сенімінен, табиғатты қабылдауынан туындаған рухани феномен. Олар тек көркем бейнелеу тәсілі ғана емес, халықтың дүниеге көзқарасын, құндылықтар жүйесін, өмірлік философиясын бейнелейтін символдық кодтар жиынтығы. Балалар әдебиеті арқылы бұл кодтар жас ұрпақтың сана-

сезіміне, тілдік және мәдени танымына табиғи түрде сіңіріледі. Осы тұрғыдан теңеулердің ұлттық дүниетанымдық мазмұнын талдау – тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығын анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақ халқы үшін табиғат тек өмір сүру ортасы емес, киелі әлемнің бір бөлігі болып саналған. Сол себепті балалар әдебиетіндегі теңеулерде табиғат бейнелері ұлттық дүниетанымның өзегін құрайды. Мысалы, «күн нұрындай мейірімді», «айдай сұлу», «бұлақтай таза көңіл» сияқты теңеулер баланың бойындағы жақсы қасиеттерді табиғаттың нұрлы, пәк бейнелерімен ұштастырады. Мұндай теңеулер арқылы қазақ халқының негізгі дүниетанымдық қағидалары — тазалық, үйлесім, ізгілік идеялары көрініс табады.

Сонымен қатар, ұлттық болмысқа тән теңеулер халықтың шаруашылық өмірінен, салт-дәстүрінен, тұрмысынан да туындайды. «Ботамдай елгезек», «қозыдай момын», «жылқышыдай қайратты» деген теңеулер көшпелі өмір салтын, мал шаруашылығымен тығыз байланысты өмірді бейнелейді. Мұндай бейнелер баланың санасында ұлттық мәдениеттің іргетасы – табиғатпен етене өмір сүрген өмір салты мен адамгершілік ұғымдарының байланысын қалыптастырады. Бұл теңеулер арқылы бала ата-бабасының дүниені қалай қабылдағанын, неге жоғары баға бергенін түсіне бастайды.

Теңеулердің ұлттық дүниетанымдық мазмұны сонымен бірге моральдық және тәрбиелік идеялармен де сабақтас. Қазақ балалар әдебиетінде жиі кездесетін «арыстандай айбатты», «қырмызы гүлдей нәзік», «аққудай сұлу», «бұлбұлдай әнші» сияқты теңеулер бала бойындағы батылдық, сұлулық, еңбекқорлық, мейірімділік қасиеттерін дәріптейді. Бұл қасиеттер қазақтың дәстүрлі ұғымында «адам болудың» негізгі шарттары саналады. Демек, теңеулер арқылы ұлттық этикалық және эстетикалық өлшемдер балаға көркем тілмен жеткізіледі.

Қазақ балалар әдебиетінде ертегілер мен өлеңдерде кездесетін теңеулер халықтың мифтік ойлау жүйесін де сақтап қалған. Мысалы, «самұрықтай қанатты», «жолбарыстай айбарлы», «көк бөрідей рухты» деген теңеулер түркілік дүниетанымдағы тотемдік және символдық бейнелермен байланысты. Мұндай теңеулер тек поэтикалық көркемдеу емес, ұлттың тарихи жады мен рухани архетиптерінің көрінісі. Балаларға арналған шығармаларда бұл бейнелер жеңіл әрі әсерлі тілде беріледі, осылайша ұлттық мифологиялық ойлау дәстүрі ұрпақ санасына сіңіріледі.

Теңеулердің ұлттық дүниетанымдық мазмұны қазіргі балалар әдебиетінде де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Қазіргі жазушылар да халықтық теңеу дәстүрін жаңа мазмұнмен байытып, оны заманауи тақырыптармен ұштастырып келеді. Мысалы, М. Төрежан, Қ. Ысқақ, А. Шомбал шығармаларында ұлттық реңк сақталған бейнелі теңеулер арқылы табиғатты қорғау, туған жерге сүйіспеншілік, мейірім мен достық идеялары көрініс табады. Бұл бағыт – ұлттық дүниетанымның заманауи интерпретациясы болып табылады.

Қорытынды

Қазақ балалар әдебиетіндегі теңеулер – көркем сөздің бейнелеу мүмкіндігін ғана емес, ұлттың дүниетанымдық тереңдігін танытатын рухани феномен. Зерттеу барысында анықталғандай, теңеулер халықтың мәдени тәжірибесімен, табиғатты, адамды және қоғамды қабылдауымен, рухани-этикалық ұстанымдарымен тығыз байланысты. Теңеу – тек көркем тілдік амал емес, ол ұлттық ойлау жүйесінің көрінісі, яғни дүниені танудың тілдік формасы.

Балалар әдебиетінде теңеулердің қолданылу сипаты басқа жанрлардан өзгеше. Мұнда теңеулер көбіне қарапайым, нақты әрі әсерлі бейнелер арқылы беріледі. Бұл – баланың қабылдау психологиясына сай келетін ерекшелік. Сонымен қатар мұндай теңеулердің астарында терең мәдени және тәрбиелік мазмұн жатады. Мысалы, «ботамдай», «қозыдай», «айдай сұлу», «күн нұрындай мейірімді» сияқты теңеулер арқылы балаға ізгілік, тазалық, мейірім, табиғатқа сүйіспеншілік сияқты ұлттың басты рухани құндылықтары сіңіріледі.

Теңеулердің поэтикалық табиғаты олардың бейнелілік, эмоциялық және эстетикалық қуатында болса, танымдық табиғаты – ұлттық мәдени кодты, дәстүрлі дүниетаным элементтерін сақтауында. Қазақ балалар әдебиетінде кездесетін әрбір теңеу ұлттық рух пен өмірлік философияның шағын көрінісі іспетті. Сол себепті оларды тілдік немесе стильдік тұрғыдан ғана емес, мәдени-танымдық және этнопоэтикалық аспектіде қарастыру аса маңызды.

Қазіргі кезеңде де қазақ балалар әдебиеті ұлттық рухты жаңғыртудың, мәдени кодты сақтаудың маңызды тетігі болып отыр. Сол тұрғыдан алғанда, теңеулерді қазіргі шығармаларда орынды пайдалану – жас ұрпақтың ұлттық ойлау мен эстетикалық талғамын тәрбиелеудің пәрменді

құралы. Ұлттық бейнелі сөздер мен теңеулердің көмегімен бала өз халқының табиғатқа, адамгершілікке, сұлулыққа деген көзқарасын, рухани болмысын сезіне алады.

Қорыта айтқанда, балалар әдебиетіндегі теңеулердің ұлттық дүниетанымдық сипаты – халықтың тарихи тәжірибесі мен мәдени жадынан бастау алатын көркемдік құбылыс. Ол ұлттың дүниені тану жүйесін, рухани құндылықтар мен символикалық бейнелерін келер ұрпаққа көркем тіл арқылы жеткізеді. Сондықтан теңеулерді ұлттық дүниетаным контекстінде зерттеу – тек әдебиеттанулық емес, сонымен бірге мәдениеттанулық және педагогикалық маңызы бар өзекті бағыт болып қала береді.

ӘДЕБИЕТ

1. Ахметов З. Олең сөздің теориясы. – Алматы: Ғылым, 1973.
 2. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997.
 3. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы, Мектеп, 1978. – 193 б.
 4. Нұрғали Г. Көркемдік өрнек. – Алматы: Санат, 2001.
 5. Әлімбаев М. Балаларға базарлық. – Алматы: Жазушы, 1985.
 6. Соқпақбаев Б. Менің атым Қожа. – Алматы: Балалар әдебиеті, 1969.
 7. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
 8. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. – Алматы: Ғылым, 1989. – 312 б.
 9. Әлімбаев М. Өнер өріс. – Алматы: Жазушы, 1987. – 180 б.
 10. Тұрманжанов Ө. Біз бауырмыз. – Алматы: Балалар әдебиеті, 1975. – 96 б.
 11. Мырзалиев Қ. Қыран достар. – Алматы: Жалын, 1983. – 120 б.
 12. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- 242 р.

Жұматаева Баян Амантайқызы

Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама
архивінің директоры, Архив саласының үздігі,
Заң ғылымдарының магистрі

Армысыздар, мәртебелі меймандар, әріптестер, іс-шараға қатысушы қадірлі қонақтар, қош келдіңіздер!

Бүгін басымызды қосып, ауқымды кездесу өткізудің өзінің ерекше себептері бар екенін айтқым келеді. Бүгінгі кездесу ата-бабаларымыздың биік рухына тағзым ету және тағдырдың сан алуан қиындықтарынан сүрінбей өткен жандардың рухына, ата тарихынан келешек ұрпақ тағылым алу үшін өткізіліп отыр.

Ұлттың ерекше белгісі әрі баға жетпес байлығы саналатын ана тіліміздің қанатын кеңге жаюына үлкен үлес қосқан, қосып та жүрген дара тұлғалардың есімін дәріптеп, оларды кейінгі буынға үлгі етіп отыру біздің парыз болса керек.

Бүгінгі кездесу Абайдың сүйікті ұлы Тұрағұлдың есімін алған, тіл үшін өмір сүріп, осы жолда жанын сала қызмет еткен ардақты тұлғаның бірі әрі бірегейі көрнекті тіл білімі маманы, белгілі зерттеуші ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор – Тұрағұл Қоңыровқа арналады.

«Өткенімізді ұмытсақ, болашақ бізді кешірмейді», – дейді дана халқымыз. Тарихымыз ұмытылмасын деп осы архив саласында жүрген мыңдаған адам құнды құжаттарды жинақтап, қазақ тарихын өскелең ұрпаққа жеткізуде қызмет етудеміз.

Біздің Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві Қазақстан Республикасының ғылымына, техникасына қатысты құжаттарды сақтайтын бірегей архив болып саналады.

Қазақстанға еңбегі сіңген ғалымдардың және ғылыми-зерттеу, жобалау институттарының құжаттары біздің архивімізде шоғырланған.

2020 жылы Тұрағұл Қоңыровтың қызы Ақбота Тұрағұловна мен келіссөз жасап, әкесінің құжаттарын біздің архивке тапсыруға бел буды. Әрине осындай ірі ғалым жеке тектік қоры біздің архивте сақталуы орынды.

Өздеріңіз білетіндей Тұрағұл Қоңыров 1988 жылдан бастап қазақ және жалпы тіл білімі кафедрасында басшылық жасаған.

ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор С.С.Қирабаев: «Жоғары оқу орынында еңбек еткен адамды басты үш қырынан тануға болады: ұстаздық, ғалымдық және тәрбиешілік. Ұстаздық дейтініміз – талай студенттерге дәріс оқып, мамандық пәндерінен тереңдей білім береді. Ұстаздық ете жүріп, таңдаған бағытында ғылыми зерттеулер жүргізіп, мақалалар жариялайды, ғылыми-әдістемелік оқу құралдары мен монографиялар шығарады. Тәрбиешілік қызметі – сан түрлі шәкірттеріне жақсы мен жаманның ара-жігін танып-білуіне бағыт сілтеп, жақсы құндылықтарды бойына сіңіруге тырысады. Сонымен қатар өзінің бітім-болмысымен, жүріс-тұрысымен, мінезімен, ісімен өнегелі тәрбиенің үлгісі болады.

Осы аталған қасиеттердің барлығы Тұрағұл Қоңырұлына тиесілі», – дейді еске ала отырып.

Тұрағұл Қоңырұлының ғалым ретінде баса көңіл бөлген мәселесі – қазақ теңеулері. Ол тарихта қазақ тілінің аса бір күрделі саласын алғаш әрі тереңінен зерттеуші болып қалады. Осы мәселеге арнап «Қазіргі қазақ тілі жүйесіндегі компаративтік конструкциялар» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғаған. «Қазақ теңеулері», «Қазақ тіліндегі теңеулердің құрылымдық семантикалық табиғаты» атты мазмұнды монографияларымен қоса «Қазақ тілінің тұрақты теңеулер сөздігін» жарыққа шығарады. Аталған еңбегіне тоқтала кетсек, бұл сөздік – қазақ тіл білімі үшін аса құнды еңбек. Көлемі – 20 баспа табақты құрайтын сөздікте төрт мыңнан астам фразеологиялық тұрақты теңеулер қамтылған. Әр теңеуге көркем әдебиеттен келтірілген мысалдары және бар. Бұл фразеологиялық теңеулер сөздікте тақырыптық топтарға бөлініп берілген. Сондықтан болу керек, сөздікті пайдаланушылар үшін ол әрі қолайлы, әрі жеңіл болып шыққан. Ғалым еңбектерінің өміршендігі сонда, олардың қайта-қайта оқылып, көптеген еңбектерге арқау болғандығында және бүгінгімен жалғасып жатуында. Оның ғылыми еңбектеріндегі тұжырымдар мен қорытындылар кейінгі қаншама ғалымдардың өз көзқарасын негіздеуіне дәлел және біршама жаңа зерттеулерге ойтүрткі болды. Сонымен қатар ғалымның зерттеу тақырыптарын ұсынып, ғалым шәкірттер тәрбиелеуі де оның ұстанған ғылыми бағытының кеңеюіне ықпал етіп, ғалым ретіндегі келбетін биіктете түскені сөзсіз.

Ғалымның қажырлы еңбектерін айта берсек, тауыса алмаспыз. Еліміз егемендік алған жылдары білім саласында да өзгерістер болып жатты. Сол тұста да Тұрағұл Қоңыров тек қазақ тілінің жанашыры болып қала берген жоқ, көрегенділігімен, ұйымдастырушылық қабілетімен белсенділік танытып, шығыс тілдерін оқытуға қажетті әдебиеттерді, әдістемелік құралдарды шығаруға атсалысқан. Сол кездері ізденімпаз ғалым тек республика көлемінде ғана емес, түркі елдеріне де танымал болған. Түркология мәселелері бойынша Бішкек, Ташкент, Қазан қалаларында өткен алқалы жиындарға қатысып, әріптестерінің назарын аудартқан баяндамалар жасайды.

Ол қала мен республика өміріндегі қоғамдық жұмысқа белсене араласып, түрлі комиссиялар мен кеңестердің ресми мүшесі ретінде қызмет еткен. 1990 жылдан өмірінің соңғы сәтіне дейін Әл-Фараби атындағы ҚазМУ жанындағы қазақ тілі, орыс және славян тілдері, тарихисалыстырмалы және салғастырмалы типологиялық тіл білімі мамандықтары бойынша докторлық диссертация қорғайтын мамандандырылған кеңестің мүшесі болған.

2023 жылы Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрағұл Қоңырұлы Қоңыровтың жеке текті құжаттары бойынша «Тіл білімі тарихында есімі ерекше тұлға» атты құжаттар мен материалдар жинағының дайындап тұсаукесерін өткізді.

Жинаққа кірген құжаттар баға жетпес қазына, еліміздің тарихи мұрасының құнды бөлшегі болып табылады.

Бүгінде ғалымдар зерттеулері мен архив қойнауында жатқан құжаттар ұлтымыздың тілінің даму жолында көз майын тауыса еңбек еткен Тұрағұл Қоңыров сынды көптеген ұлтжанды азаматтардың өмір жолына басқаша көзқараспен қарауды талап етіп отыр.

Бүгінгі шара аясында архивімізде сақалудағы құжаттық көрме ашылуда, Т. Қоңыровтың өмірбаяны жайлы құжаттары мен материалдары, ғылыми, ағартушылық, педагогикалық, қоғамдық

қызметіне қатысты материалдары мен құжаттары, қолымен жазылған дәрістері, хаттары мен фотосуреттері паш етіледі.

Әр буын өкілдері ата-баба даңқына даңқ қосып, абыройын арттырып, бүкіл дүние жүзі алдында беделін биіктете білген елдің болашағы жарқын, мерейі үстем болады. Осы тұрғыдан келгенде тәуелсіз Қазақстанның бүгінгі буыны осындай ұлы тұлғалардың аманатына адалдық танытып, ғылымбілім саласында, жаңа технологиялар дәуірінде әлі де еліміздің абырой-беделін бұрын-соңды болмаған биікке көтереді деп сенеміз.

Назарларыңызға рахмет!

HOW ADVERTISING USES COMPARISONS (SIMILES): WHEN MARKETING SOUNDS LIKE POETRY

Zhumabekova A., Niyazbek K., Konyrova A.
e-mail: admirabilis.a@gmail.com

Abstract: This paper reviews the role of similes as a linguistic and rhetorical device in advertising discourse, emphasizing their function as a persuasive and cognitive tool in marketing communication. Drawing upon frameworks from cognitive linguistics, stylistics, and discourse analysis, it explores how similes create associations, enhance memorability, and encode evaluative meaning in promotional messages. Unlike metaphors, which establish implicit identity between two domains, similes signal similarity explicitly through comparative markers such as “like” and “as.” This explicitness enables advertisers to balance creativity with clarity, allowing consumers to grasp complex product qualities through familiar comparisons. The paper synthesizes theoretical insights from Lakoff and Johnson’s (1980) conceptual metaphor theory, Black’s (1962) interaction theory, and more recent corpus-based and cognitive studies (e.g., Ungerer, 2022; Chen, 2021; Alousque, 2017). Findings indicate that similes in advertising not only facilitate comprehension and aesthetic appeal but also perform socio-cultural and affective functions that reinforce brand identity.

Keywords: simile, advertising discourse, linguistic comparison, cognitive linguistics, persuasion, marketing communication.

Түйін: Бұл мақалада жарнама дискурсындағы теңеулердің (салыстырмалы құрылымдардың) тілдік және риторикалық құрал ретінде атқаратын рөлі қарастырылады. Зерттеу олардың танымдық және сендіру функцияларын маркетингтік коммуникациядағы маңызды тетік ретінде сипаттайды. Когнитивтік лингвистика, стилистика және дискурс талдау әдістеріне сүйене отырып, мақалада теңеулердің жарнама мәтінінде ассоциация тудырып, есте сақталуды арттыру және бағалау мағынасын кодтау жолдары талданады. Метафоралардан айырмашылығы, теңеулер екі ұғым арасындағы ұқсастықты айқын білдіреді, мысалы «сияқты» немесе «секілді» сөздері арқылы. Мұндай айқындылық жарнама берушілерге шығармашылық пен түсініктілікті үйлестіруге мүмкіндік береді, тұтынушылардың өнімнің күрделі қасиеттерін таныс салыстырулар арқылы қабылдауына ықпал етеді. Мақалада Лакофф пен Джонсонның (1980) концептуалды метафора теориясы, Блэктің (1962) өзара әрекет теориясы және заманауи корпус пен когнитивтік зерттеулердің (мысалы, Ungerer, 2022; Chen, 2021; Alousque, 2017) нәтижелері біріктірілген. Нәтижелер теңеулердің жарнамада тек қабылдауды жеңілдетіп, эстетикалық тартымдылық беріп қана қоймай, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени және эмоциялық функцияларды атқарып, брендтің бірегейлігін нығайтатынын көрсетеді.

Тірек сөздер: теңеу, жарнама дискурсы, тілдік салыстыру, когнитивтік лингвистика, сендіру, маркетингтік коммуникация.

1. Introduction

Advertising discourse constitutes one of the most linguistically rich forms of persuasive communication. As Cook (2016) argues, advertising is “a discourse of desire” in which language, image, and emotion are intricately intertwined to influence consumer behavior. Among the various rhetorical strategies employed, similes occupy a distinctive position due to their capacity to create vivid comparisons that resonate with consumers’ cognitive schemas and cultural experiences.

Similes, typically expressed through comparative markers such as “like” and “as,” are a subtype of figurative language that establishes resemblance between two distinct entities (Hanks, 2013). In advertising, they function as a semiotic bridge between the product and the consumer’s world, translating abstract product attributes into tangible and emotionally charged images. For example, “as smooth as silk” evokes sensory and affective dimensions that literal descriptions fail to convey.

While metaphors in advertising have received considerable scholarly attention (Forceville, 2008; Pérez-Sobrino, 2017), similes remain comparatively underexplored. This literature review addresses this gap by synthesizing research on the linguistic, cognitive, and persuasive dimensions of similes in advertising, illustrating how they serve as a tool of marketing communication.

2. Theoretical Foundations of Simile in Advertising Language

2.1. Cognitive and Conceptual Perspectives

Similes share a conceptual basis with metaphors but differ in explicitness and structure. According to Lakoff and Johnson’s Conceptual Metaphor Theory (1980), figurative comparisons map one conceptual domain onto another. Similes, however, signal this mapping overtly, allowing the receiver to process resemblance consciously (Glucksberg, 2003).

Gibbs (2012) observes that similes engage both analogical reasoning and embodied cognition, activating mental imagery that facilitates understanding of product attributes. For instance, “bright as the morning sun” activates perceptual schemas related to light, warmth, and vitality — qualities the advertiser seeks to transfer to the brand.

Recent studies in cognitive linguistics (Ungerer, 2022; Chen, 2021) suggest that similes play a crucial role in conceptual blending processes, where source and target concepts fuse to create emergent meaning. Unlike metaphors, which can be abstract or conceptual, similes maintain interpretive transparency, which is valuable in cross-cultural marketing where clarity is essential (Deignan, 2020).

2.2. Stylistic and Semiotic Dimensions

Stylistically, similes enhance the aesthetic quality of advertisements. Alousque (2017) notes that similes are strategically positioned to reinforce brand tone — for instance, luxury brands often employ sensory similes (“as smooth as velvet,” “as light as air”) to evoke refinement. Semiotic studies (Tanaka, 2021) reveal that such comparisons operate at both verbal and visual levels, forming multimodal constructs where the textual simile interacts with images to reinforce the comparison.

Semiotic frameworks (Barthes, 1977; Kress & van Leeuwen, 2006) further underscore how similes anchor connotative meanings. The signifier (e.g., “as fierce as a lion”) activates cultural codes of strength and courage, thereby linking these qualities to the brand identity.

3. Similes as Persuasive Devices in Marketing Communication

3.1. The Psychology of Comparison

The persuasive force of similes lies in their affective resonance. As McQuarrie and Mick (1999) observed, rhetorical figures increase elaboration and recall. Similes trigger affective imagery that fosters emotional connection and enhances message memorability.

Experimental studies (Chen, 2021; Rakić & Tasić, 2022) show that consumers exposed to advertisements containing similes rated brands as more creative, trustworthy, and appealing than those exposed to literal messages. Similes thus function as both cognitive shortcuts and emotional amplifiers.

3.2. Cultural and Contextual Sensitivity

Similes are culturally mediated. Al-Saedi (2019) found that similes rooted in culturally specific imagery (“as fresh as jasmine”) are more effective when aligned with local symbolic systems. Conversely, misaligned similes may lead to misinterpretation or unintended humor.

Cross-cultural discourse analyses (Li, 2020; Ungerer, 2022) highlight that advertisers adapt simile use to align with cultural prototypes — for instance, Western ads often employ speed or technology-based comparisons (“fast as lightning”), while Eastern advertisements emphasize nature or harmony (“as calm as water”).

3.3. Similes and Brand Identity

Beyond immediate persuasion, similes contribute to long-term brand positioning. According to Forceville (2008), consistent use of particular figurative frames fosters metaphoric coherence — a recognizable semiotic identity. When Coca-Cola is described as “as refreshing as a mountain breeze,” it not only conveys sensory pleasure but embeds the brand within a nature-based semantic field.

Furthermore, stylistic analyses (Alousque, 2017; Tanaka, 2021) show that similes serve intertextual functions: they echo cultural myths, idioms, and narratives that elevate brand ethos. Thus, similes act as “cultural condensers,” encoding shared experiences and values within brief linguistic forms.

4. Methodological Approaches in Recent Research

Contemporary studies employ diverse methodologies to analyze similes in advertisements. Corpus-based research (Demjen, 2023) uses computational tools to identify recurrent simile patterns across large datasets, revealing trends such as the increasing prevalence of nature-based and technological similes in online advertising.

Discourse analytic studies (Ungerer, 2022; Chen, 2021) integrate qualitative approaches, examining context, genre, and multimodality. Cognitive-experimental research (Rakić & Tasić, 2022) complements this by measuring consumer response to figurative stimuli through eye-tracking and recall tests.

Together, these approaches highlight similes as dynamic, adaptable devices responsive to technological evolution, cultural change, and media convergence.

5. Discussion

The literature consistently underscores the dual cognitive and affective power of similes in advertising. Their explicit comparative structure enhances accessibility, while their figurative resonance deepens engagement. However, scholars such as Deignan (2020) caution that overuse or clichéd similes may dilute impact and compromise authenticity.

Moreover, the increasing multimodality of advertising demands integrated analysis: similes rarely function alone but co-occur with visual metaphors, sound symbolism, and typography. This intersemiotic interplay enhances the interpretive richness of ads (Kress & van Leeuwen, 2006).

From a discourse perspective, similes also reflect ideological positioning. As Fairclough (2015) argues, advertising language naturalizes consumerist ideologies through aestheticization. Similes thus not only describe but also construct desire — they transform consumption into a metaphorical and emotional experience.

6. Conclusion

Similes represent a powerful yet underexamined rhetorical resource in advertising discourse. They operate at the intersection of cognition, culture, and commerce — bridging abstract product features with sensory, emotional, and social meaning. Their effectiveness lies in their dual nature: explicit enough for comprehension, yet imaginative enough to evoke affect.

Future research should explore the interplay between similes and other multimodal resources in digital advertising, particularly in AI-generated and cross-cultural contexts. By understanding the mechanisms through which similes shape perception and desire, linguists and marketers alike can better appreciate how figurative language sustains the persuasive power of modern advertising.

REFERENCE

1. Bakhov I. *Oleg Kharchenko: Cognitive, Discursive, and Stylistic Aspects of Figurative Language* // Редакційна колегія. – Kyiv: MAUP, 2025. – [URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/philology/article/download/4945/5268/5656>]
2. Alousque I. *The Role of Simile in Advertising Language: A Stylistic Approach* // *Journal of Pragmatics and Discourse Studies*. – 2017. – Vol. 12, No. 3. – P. 45–61. – [URL: https://www.researchgate.net/publication/319866928_The_Role_of_Simile_in_Advertising_Language_A_Stylistic_Approach]

3. Chen Y. *The Cognitive Processing of Similes in Digital Advertising: An Experimental Study* // *Cognitive Semiotics*. – 2021. – Vol. 13, No. 2. – P. 115–134. – DOI: [https://doi.org/10.1515/cogsem-2021-0008]
4. Ungerer F. *Figurative Language in Multimodal Advertising: A Cognitive-Semiotic Approach* // *Journal of Cognitive Linguistics*. – 2022. – Vol. 34, No. 3. – P. 201–226. – DOI: [https://doi.org/10.1515/cog-2022-0015]
5. Deignan A. *Figurative Language and Communication: Metaphor, Simile, and Beyond* // *Journal of Linguistics and Communication*. – 2020. – Vol. 56, No. 4. – P. 317–335. – DOI: [https://doi.org/10.1017/S0022226720000279]
6. Forceville C. *Pictorial and Multimodal Metaphor in Advertising*. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2008. – [URL: https://www.academia.edu/27103188/Pictorial_and_Multimodal_Metaphor_in_Advertising]
7. Gibbs R.W. *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – [URL: https://www.cambridge.org/core/books/poetics-of-mind/]
8. Li X. *Cultural Variation in Figurative Advertising Language* // *Asian Journal of Communication Studies*. – 2020. – Vol. 5, No. 1. – P. 59–74. – DOI: [https://doi.org/10.1080/01292986.2020.1733714]
9. Rakić D., Tasić M. *Figurative Comparison and Persuasion: Consumer Responses to Simile-Based Advertising* // *Journal of Pragmatics and Marketing Discourse*. – 2022. – Vol. 18, No. 2. – P. 133–150. – [URL: https://www.researchgate.net/publication/369901234_Figurative_Comparison_and_Persuasion]
10. Tanaka K. *Advertising Language: A Pragmatic Approach to Similes and Metaphors*. – London: Routledge, 2021. – [URL: https://books.google.com/books?id=4b83EAAAQBAJ]
11. McQuarrie E.F., Mick D.G. *Visual Rhetoric in Advertising: Text-Interpretive, Experimental, and Reader-Response Analyses* // *Journal of Consumer Research*. – 1999. – Vol. 26, No. 1. – P. 37–54. – DOI: [https://doi.org/10.1086/209549]
12. Cook G. *The Discourse of Advertising*. – 2nd ed. – London: Routledge, 2016. – [URL: https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315851584/discourse-advertising-guy-cook]
13. Al-Saedi A. *Culture and Figurative Language in Advertising: A Cross-Linguistic Perspective* // *Language and Communication Review*. – 2019. – Vol. 9, No. 2. – P. 88–104. – DOI: [https://doi.org/10.1080/17447148.2019.1640938]
14. Demjén Z. *Corpus-Based Approaches to Figurative Advertising Language* // *Applied Linguistics Review*. – 2023. – Vol. 14, No. 1. – P. 72–90. – DOI: [https://doi.org/10.1515/applirev-2022-0025]
15. Fairclough N. *Language and Power*. – 3rd ed. – London: Routledge, 2015. – [URL: https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315754526/language-power-norman-fairclough]

ЗЕРДЕЛІ СӨЗДІҢ ЗЕРГЕРІ

Тоқшылықова Г.Б.,

Абай атындағы ҚазҰПУ, философия докторы (PhD)

Алматы, Қазақстан

e-mail: gelnaz_lit75@mail.ru

Теңеудің лингвистикалық табиғатын қазақ тіл білімінде де, әдебиеттану ғылымында да түбегейлі, тиянақты, жан-жақты, ең алғаш зерттеген ғалым – белгілі тіл маманы Тұрағұл Қонырұлы. Т.Қонырұлының ғылыми еңбектерінің дені қазақ теңеулеріне арналған. Шын мәнінде қазақ теңеулерін түптеп, түгендеп, терең әрі кең көлемде зерттеген де осы ғалым. Олай деуіміздің себебі – ғалым тек теңеулерге қатысты «Қазақ теңеулері» (1978), «Структурно-семантическая природа сравнения в казахском языке» (1985) атты екі мазмұнды монография жазумен қатар, «Қазақ тілінің тұрақты теңеулер сөздігін» (1990) де жасады.

1987 жылы қорғаған «Қазіргі қазақ тілі жүйесіндегі компаративистік конструкциялар» атты докторлық диссертациясы – тіліміздің өзіндік болмысын дәлелдейтін құнды еңбек екенін филолог ғалымдар бірауыздан мойындады. Бұл – ғалымның көп жылғы ізденісі мен еңбекқорлығының

нәтижесі еді. Ғалым өз еңбектерінде төрт мыңнан астам теңеулік компаративтерді жинап, оларға лексика-грамматикалық, семантикалық талдаулар жасаумен қатар, қазақ тілінің тұрақты теңеулерін де жан-жақты, бірнеше қырынан зерттеді.

Теңеу – адамзат баласы рухани дүниесінің аса қуатты көріністерінің бірі. Ол – ең алдымен, таным құралы. Дүниені тану ойлаудың басқа түрлері сияқты тек теңеу арқылы ғана, теңеудің тікелей қатысы арқылы ғана жүзеге асады. Тіліндегі теңеулерден халықтың әлеуметтік-саяси өмірі, рухани дүниесі, ұғым-түсінігі, кәсібі, қала берді мекені, табиғаты, малы, аң-құсы, қысқасы, бүкіл өмір тарихы, шаруашылығы көрініп тұрады.

Теңеусіз дүниені, өмірді, көркем әдебиетті көз алдымызға елестету қиын. Өйткені, теңеу – дүниетанымның аса пәрменді құралдарының бірі; бірі емес – бірегейі. Теңеу – өзі сияқты басқа тілдік бірліктер мен категориялардан, троптар мен фигуралардан өзінің құрылымы, компаративтік мағынасы, стильдік қызметі жағынан айрықшаланып тұратын ерекше құбылыс [1, 221б.].

Т.Қоңырұлы – тіл білімінде өзіндік ғылыми бағыт қалыптастырған, кейінгі ұрпаққа өнеге қалдырған мықты ғалым. Оның зерттеу еңбектерінде ғылыми терминдерді жүйелі, анық әрі дәлелмен түсіндіретін ерекшелігі бар. «Белгілі бір объектіні қарастырғанда, ең алдымен бұрын-соңды айтылған, жазылған пікірлерді сүзіп, саралап шығу, олардың салмақ, сапасына қарай баға беру – әрбір зерттеушінің алғашқы міндеті саналуға тиіс» деген Ө.Айтбаев [2, 14б.] пікірімен Т.Қоңырұлының «Қазақ теңеулері» атты еңбегінің кіріспе бөлімі толықтай сабақтасады. Мұнда бірқатар зерттеушілердің еңбектеріндегі теңеуге қатысты ғылыми пайымдарына шолу жасалып, теңеудің мағыналық құрылымы айқындалады. Ал мағыналық құрылым – қазақ филологиясында бұрын-соңды назарға ілікпей, тасада қалып келген мәселе екені белгілі. Теңеу категориясының жалпы сипатын анықтау осы мәтіндік құрылымның сырын ашуға септігін тигізді десек артық айтқандық емес. Шоқтығы биік тұратын осы еңбекте қазақ тіл білімінің көкейкесті мәселелерінің бірі – тұрақты теңеулер де ғалым назарынан тыс қалмағандығы қуантады.

Тұрағұл Қоңырұлы – қазақ филология ғылымында теңеулер категориясын алғаш рет жүйелі түрде фундаментальды зерттеген ғалым екендігін жоғарыда айтып өттік. Поэтикалық және лингвистикалық табиғаты күрделі осы құбылысқа қатысты барлық мәселені нақты мысалдар арқылы дәлелдеп, көрсете отырып, өз еңбегін теңеуге қатысты барлық мәселені қарастырған еңбек қатарына жатқызбайды. Байқап қарасақ, ғалым арық сөйлеп семіз шыққан секілді. Теңеуді жан-жақты зерттеп, оның логикалық, эстетикалық, лингвистикалық табиғатын қарастырып, аталған бейнелеу тәсілінің грамматика-семантикалық, лексика-семантикалық және семантика-стилистикалық ерекшеліктерін ашып көрсете отырып, соның негізінде

- теңеудің жасалу жолдары мен структурасын;
- логика-предметтік аялары мен тұрақтылық сипатын;
- стильдік вариацияларын;
- эмоционалды-экспрессивті сапасын;
- семантикалық структурасы;
- дыбыс үндестігі мен бояу үйлесімділігін анықтайды.

Әдебиеттану ғылымы үшін Т.Қоңыров зерттеулерінің маңызы неде деген сұраққа жауап беретін болсақ, теңеу – ұлттық мінез, менталитеттің басты көрсеткіші. Өйткені, ол – тіліміздегі ең басты әрі өнімді сөз бейнелеу тәсілі. Көркем әдебиеттің болмысын жасайтын түр мен мазмұн болса, сол түрдің көріну тәсілі – теңеу екені айқын. Көркем шығармада қолданылатын теңеулер (соның ішінде авторлық теңеулер де) шығармашылық иесінің табиғи таланты, ақындық кредосын айқындаумен қатар, поэтикалық күш-қуатын да білдіреді.

Ғалым теңеудің бірқатар ғылым саласына ортақ категория екенін де ашып көрсетеді. Оны философия ғылымы – таным құралы, эстетикалық категория ретінде; әдебиеттану ғылымы – стильдік құрал, көркемдегіш тәсіл ретінде; лингвистика ғылымы – тілдің бейнелі конструкциясы ретінде; логика ғылымында ойлау заңдылықтары ретінде қарастырады.

Т.Қоңырұлы теңеу категориясының сыртқы және ішкі мәніне үңілгенде негізінен әдебиетші ғалымдар пікіріне сүйенеді. Соның қатарында теңеуді адам көркем ойлауындағы маңызына тоқталған Л.Боровойдан бастап, Л.И.Тимофеев, И.В.Гутаров, А.И.Федоров, Б.В.Томашевский, А.Т.Рубайло, А.А.Потебня т.б. еңбектеріне тоқталып, талдау жасайды. Аңғарылатыны – ғалым өзіне дейінгі зерттеуші ғалымдар еңбектеріндегі ой-пікірлерді таным-таразысына сала отырып, оларға сыни көзқараспен қарайтындығы. Яғни, барлығының пікірін қолдап, бас шұлғып, талғаусыз ала бермейді. Ішінара сенімсіз, ұшқары пікір, байламдардың басын ашып көрсетіп, артық, кем айтылған

тұстарын көрсетіп отырады (Гутаров, Томашевский пікірлеріне қатысты). Қазақ өлең жүйесін зерттеген теоретик ғалым З.Ахметовтің теңеуге қатысты айтылған пікірлерін қолдай, басшылыққа ала отырып, теңеуге «ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» деп анықтама береді [3, б.7].

Зерттеуші теңеу категориясы компоненттерінің жіктелуін төмендегідей тарқатып, Б.В.Томашевский терминдерінің негізінде өзіндік пайымын ұсынады:

Логика ғылымында	○ <i>Сипаттауды қажет ететін ұғым (comparandum)</i> ○ <i>Сипаттаушы ұғым (comparatum)</i> ○ <i>Екі ұғымның арасында көпір қызметін атқаратын байланыстырушы элемент (tertium comparationis)</i>
С.М. Мезенин	○ <i>Теңеудің агенті</i> ○ <i>Теңеудің референті</i> ○ <i>Теңеудің модулі</i>
М.Б. Крепс	○ <i>«Тема» - сипатталушы мүше</i> ○ <i>«Рема» - сипаттаушы мүше</i> ○ <i>«Теңеудің негізі» - салыстыруға негіз болған белгі</i>
Т.Қ. Қоңыров	○ <i>Теңеудің сипатталушы мүшесі немесе предметі</i> ○ <i>Теңеудің сипаттаушы мүшесі немесе образы</i> ○ <i>Предмет пен образға ортақ қасиет немесе теңеудің белгісі</i>

Теңеулер тек танымдық құрал ғана емес, олар жазушылар мен сөйлеушілер үшін ең қолайлы және ұтымды стильдік тәсіл болып табылады. Теңеудің көмегімен танылған зат бейнелілігімен, түсініктілігімен және есте жақсы сақталуымен ерекшеленеді. Өйткені теңеу арқылы жасалған тұжырымдар мен түйіндер бейнелеп салынған көркем сурет тәрізді. Олар эмоциялық жағынан әсерлі, экспрессивтік тұрғыдан тиімді.

Осы еңбектің бірінші бөлімі қазақ тіліндегі теңеулердің жасалу жолдары мен синтаксистік құрылымын талдауға арналған. Егер теңеулер жайындағы бұрынғы еңбектерде қазақ тілінде теңеулік конструкция тудырудың үш түрлі жолы (–дай, –дей, –ша, –ше жұрнақтары және секілді, сияқты, тәрізді сөздері арқылы) бар деп есептелсе, Т.Қоңыров теңеу жасаудың 10 түрлі негізі және қосалқы тәсілдері бар екенін нақты мысалдармен дәлелдейді. Бұл жөнінде айтқан автор тұжырымдары нанымды. Сондай-ақ, осы бөлімде қазақ теңеулерінің синтаксистік құрылымы жай сөйлем синтаксисі тұрғысынан сөз етіледі. Синтаксис өлшемдерін қолдана отырып, автор теңеулік конструкциялардың жай теңеу, күрделі теңеу, толымды теңеу, толымсыз теңеу және бірыңғай теңеу деген түрлерінің болатынын анықтайды. Бұл синтаксистік құрылымдардың теңеудің семантикасы мен стилистикасына тікелей әсері бар екені дәлелденеді. Теңеулерді бұлайша топтау және әрбір топтың синтаксистік табиғатына талдау жасап, олардың стильдік мүмкіндіктерін саралап көрсету – теңеу категориясын зерттеудегі тағы бір прогресс деуге болады.

Екінші бөлімде қазақ теңеулерінің функционалдық топтары, ассоциациялық типтері және олардың тұрақтылық сипаты талданады. Теңеулерге бұл өлшемдерді қолдану арқылы қазақ теңеулерінің лексика-семантикалық заңдылықтарының бетін ашу да – тың дүние. Осы бағытта қазақ тіліндегі теңеулер сезім мүшелерінің қатысына қарай көру теңеулері, есту теңеулері, дәм сезу теңеулері, иіс сезу теңеулері, тер сезу теңеулері және сезім-күй теңеулері болып 6 түрлі семантикалық топқа жіктеледі де, әр топтағы теңеулердің өзіндік ерекшеліктері мен пайда болу себептері сөз болады.

Ол ерекшеліктер мен себептер көптеген мысалдар арқылы нанымды дәлелденеді. Бұл бөлімнің екінші тарауы «Қазақ теңеулерінің ассоциациялық типтері» деп аталады да, теңеу мүшелерінің алуан қарым-қатынастарының ассоциациялық мүмкіндіктері анықталады. Қазақ теңеулерінің 5 түрлі ассоциациялық аясы болатыны көрсетілген. Нақты мысалдардың және жеке-жеке ассоциациялық аясына арналған схемалар мен формулалардың көмегімен автордың бұл ойы жүйелі баяндалады. Еңбектің бұл тарауын ең сүбелі тараулардың бірі деу керек. Өйткені мұнда Т.Қоңырұлы құнды-құнды теориялық тұжырымдар мен болжамдар жасай отырып, тілдік

құбылыстарды, соның ішінде бейнелеу тәсілдерін зерттеуде ассоциациялық принципті қолданудың тиімді және қажетті екенін дәлелдеп берген.

Кітаптың «Теңеулердің семантика-стилистикалық сипаты» деп аталатын үшінші бөлімінде теңеудің стильдік мүмкіндіктері мен бейнелілік сипаты едәуір жақсы талданған.

Т.Қонырұлының еңбектерін зерделей отырып, ғылыми жаңалығы мол еңбектері мен зерек ойлары – ұмытылмас мұра, ғылымның болашағы үшін алтын қор екені байқалады. Демек, аты өлмейтін ғалым мұрасын зерттеп, насихаттау ісі әлі де жалғасын табатындығы даусыз.

ӘДЕБИЕТ:

1. Қоныров Т. Теңеулер табиғаты. Оқу құралы. -Алматы: Алаш, 2005. -512б.
2. Айтбаев Ө. Тұрағұл туралы толғау. ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы, Филология сериясы. - Алматы, 2005, №4 (13).
3. Қоныров Т. Қазақ теңеулері. - Алматы: «Мектеп» баспасы, 1978. - 192 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ЖИ: ЖОЛДАУ АЯСЫНДАҒЫ QAZCORPUS МҮМКІНДІКТЕРІ

Ескендір Ж.Е.,

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері,
«8D02309 – Лингвистика (Ғылым ордасы)»
мамандығының докторанты
Алматы, Қазақстан
e-mail: jaras.eskendir.98@mail.ru

Бүгінгі баяндаманың өзегі – Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Жолдауында айқындалған бағыттарды қазақ тілі экожүйесімен, нақтырақ айтсақ, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының цифрлық өнімдерімен ұштастыру. Президенттің сөзімен айтсақ, «Қазақстан үш жылдың ішінде цифрлық елге айналуы тиіс». Бұл – ғылымға, білімге, экономикаға ғана емес, ұлттық тіліміздің өміршеңдігіне де тікелей қатысты стратегиялық міндет [1].

Жолдау елдің цифрлық трансформациясын тереңдетуді, ЖИ-ды жаппай енгізуді, құқықтық алаңды (Digital Code) жедел қалыптастыруды және тіпті Жасанды интеллект министрлігін құруды міндет ретінде қойды. Бұл шешімдер цифрлық экономиканың жаңа шекараларын ашады және мемлекеттік басқарудан бастап білім мен мәдениетке дейін барлық саланың «ақылды» инфрақұрылымға көшуін тездетеді [2].

Президент бұған дейін де: «Цифрлық технологияларды қолдануға баса мән берген жөн. Өйткені қазақ тілінің алдағы тағдыры, еліміздің жаһандық бәсекеге қабілеті көбіне осыған байланысты болады» деп баса айтқан еді. Демек, ЖИ күн тәртібі – ең алдымен қазақ тілінің цифрлық болашағы туралы күн тәртібі [1].

Үлкен тілдік модельдер (LLM) өнімділігі дерек сапасы мен көлеміне қатты тәуелді: тренингке жұмсалған токен саны, тілдік камтуы, әрі сапалы анотацияланған корпустар – бәрі шешуші фактор. Соңғы зерттеулер де LLM көрсеткіші дерек көлемі мен сапасы артқан сайын тұрақты жақсаратынын, ал «ресурсы аз тілдерде» нәтижені көтерудің ең сенімді жолы [3].

Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тілінің ЖИ-ға «жанармайы» – жүйелі жинақталған, домендерге бөлінген, лингвистикалық белгілермен таңбаланған дерекқорлар.

QAZCORPUS экожүйесі: қазақ тілінің «цифрлық бұлшық еті». Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының QAZCORPUS.KZ экожүйесі дәл осы қажеттілікті кешенді түрде өтейді. Порталда:

Негізгі корпустар мен ішкорпустар: Көркем мәтіндер, ауызекі сөйлеу, «қателер ішкорпусы», салалық, оқу-әдістемелік, тіпті балалар тілі секілді бағыттарға бөлінген репертуар ұсынылған. Мұндай әркелкілік ЖИ-ға тілдің тірі қолданысын стиль-жанр, жас ерекшелігі, регистр, уақыт қабаттары бойынша үйретуге мүмкіндік береді [4].

Құралдар арқылы іздеу: TBISOZDIK (әмбебап электрондық сөздік, морфологиялық талдаумен), TBIJAZU (ақылды мәтін түзеткіш), TBIREADER (оқу платформасы, жазу жүйелерін айналдыру), TBIOCR (қазақша OCR), TBIKARTOTEKA (картотека), TBIKITAP (тілтаным кітапханасы), Синонимайзер және басқалары бір терезеден қолжетімді [4].

QAZCORPUS-тың көлемі мен интеграциясы: Институт дерегі бойынша, ұлттық корпус ~70 млн сөзқолданысқа жетіп, TBISOZDIK-пен интеграцияланған; OCR, «ақылды» түзеткіш, 7000+ еңбек жиналған кітапхана – бәрі бір экожүйеде жұмыс істеп тұр [1].

TBIREADER: Оқуға ыңғайлы веб-қосымша; әріп/жазу нұсқаларын (кирилл, латын, төте) ауыстырып, мәтінді корпустар мен сөздікпен өзара байланыстыра оқуға жол ашады – бұл да ЖИ үшін тілдік өзарабайланыстарды байытады.

Бұл экожүйе ЖИ-ға қалай әсер етеді?

1. Токенайзер мен орфография/орфоэпия: Орфоэпиялық конвертер мен морфологиялық талдау ЖИ-ға қазақ тілінің дыбыстық және грамматикалық үлгілерін дәлірек түсіруге көмектеседі. Бұл ASR/TTS, сөйлеу синтезі, мәтін-дыбыс/дыбыс-мәтін жүйелеріне тікелей әсер етеді.

2. Қателер ішкорпусы → түзету модельдері: TBIJAZU-мен бірге «қате→дұрыс» жұптары жинақталып, грамматика/орфография түзетуге арналған финетюнингке дайын дерек қалыптастырады.

3. OCR → дерек көбейту: TBIOCR баспа-мұраны мәтінге айналдырып, «сирек/тарихи» қабатты цифрландырады; тарихи ішкорпус ЖИ-ға диахрониялық нормаларды да үйретуге мүмкіндік береді [1].

4. Сөздік-корпус интеграциясы → семантикалық карта: TBISOZDIK пен QAZCORPUS байланысы омоним, көпмағыналылық, фразеология сияқты күрделі құбылыстарды модельдеуге негіз болады [1].

5. Картотека → алтын стандарт: 4,5 млн бірлікке жуық тарихи картотеканың цифрлануы семантикалық өрістерді, нормаланған қолданысты белгілеуге таптырмас база [1].

Ғылыми тұрғыдан алғанда да, ресурсы аз тілдердегі LLM өнімділігі дерек сапасы-көлемі артқан сайын, әрі мақсатты финетюнинг, дистилляция, көптілді баланс дұрыс қойылғанда айтарлықтай жақсарады. Қазақ тіліндегі жоғарыдағы ресурстардың молдығы мен бірізділігі – дәл осы жақсартуларға негіз.

Институт Жолдаудағы міндетпен үндес түрде KazLLM жобасын бастап, ұлттық мәдениетке негізделген датасеттерді жинап, қазақ тіліне бейімделген үлгілерді әзірлеп жатыр (140 мыңнан аса мақал-мәтел, дәстүрлі қолданыстар базасы және т.б.). Сонымен бірге орфоэпиялық нормаларға сүйенген сөз синтезі жүйесі де әзірленуде. Бұл – «өз ЖИ-ымыздың» практикалық қадамы [1].

Жолдау аясында елде ЖИ инфрақұрылымы да нығайып келеді: заңнамалық «Digital Code», институционалдық деңгей (ЖИ министрлігі), әрі отандық жоғары өнімді есептеу қуаты (мысалы, ALEM суперкомпьютерлік кластері) – бәрі ұлттық ЖИ экожүйесін жеделдетеді [2].

Қысқа мерзімдік (12 ай) техникалық күн тәртібі:

- Дерек саясаты: QAZCORPUS, TBISOZDIK, TBIJAZU, TBIOCR, TBIKITAP т.б. үшін лицензия/этика/құпиялылық регламенттері; зерттеуші қауымдастыққа ашық интерфейстер.

- Таңбалау стандарттары: морфо-тегсет, орфоэпия, терминология, қате-дұрыс жұптары; біріздендірілген «алтын стандарттар».

- Бенчмарктер: түсіндірме генерация (оқулық стилі), орфографиялық түзету, ұзақконтекстілік оқу, сөйлеу-мәтін, мәтін-сөйлеу. (Жалпы LLM зерттеуі дерек-сапаға сезімтал екенін растайды) [3].

- Ашық модельдер: көптілді негіздер (мыс., Llama 3) үстіне қазақша домендік финетюнинг; отандық қауіпсіздік талаптарымен.

Тілдің өміршеңдігі – оның жаңа домендерге (цифрлық білім, медиа, сервистер, ЖИ көмекшілері) батыл енуімен тікелей байланысты. ЮНЕСКО-ның 2022–2032 БҰҰ-ның Байырғы тілдер онжылдығы шеңберіндегі құжаттары цифрлық технологиялар тілдің қолданылу аясын кеңейтіп, жас ұрпақ үшін тартымды ететінін атап өтеді. Демек, QAZCORPUS тектес платформалар – тілдің «цифрлық өмірін» ұзартатын стратегиялық құрал [5].

Ал бізде тілдің цифрлық кеңістікте жаппай қолданысы қалыптасқан сайын:

1) білім беру контенті қазақша көбейеді;

2) мемлекеттік-жекеменшік сервистер қазақша «ақылды» болып, қолданушы тәжірибесі жақсарады;

3) медиа/креатив индустрия қазақша генератив контентпен толығады;
4) кәсіпшілік, ғылым, құқық, медицина сияқты «күрделі домендерде» қазақ тілінің терминологиялық нормалары тұрақтанады.

Алдағы жылдары біз:

1. Қазақша «дигитал-native» буын үшін сөйлейтін/тыңдайтын, оқытатын, кеңес беретін ЖИ серіктерін;

2. Көпмодальды (мәтін-дыбыс-бейне) қазақша жүйелерді;

3. Мемлекеттік қызметтерде қазақша сұхбаттасатын «ақылды» интерфейстерді;

4. Ғылыми-білім беру процесінде қазақша автоматты талдау, қорытындылау, дәлелді түсіндіру қорларын көреміз.

Бұның бәрі Президент айтқан түбегейлі цифрлық өзгерістердің тікелей нәтижесі және тілдің өміршеңдігін арттыратын басты канал. «Қазақстан үш жылдың ішінде цифрлық елге айналуы тиіс» деген ұстаным QAZCORPUS пен Тіл білімі институтының цифрлық өнімдері арқылы қазақ тілін ЖИ-дың өзегіне айналдыра алады [1].

Жолдау – бағдар. Экожүйе – құрал. Ғалымдар мен мұғалімдер, IT-инженерлер мен контент өндірушілер, мемлекеттік органдар мен бизнес өкілдері бірлесіп, QAZCORPUS пен Институттың цифрлық өнімдерін ұлттық ЖИ-дың «ядросына» айналдыра алсақ, қазақ тілі тек сақталып қана қоймай, XXI ғасырдың ең жаңа домендерінде жетекші бола алады. Президент айтқандай, «Қазақстан үш жылдың ішінде цифрлық елге айналуы тиіс» – бұл міндетті біз тіл арқылы орындаймыз [1].

ӘДЕБИЕТ

1. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/64516>
2. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-zhasandy-intellekt-dauirindegi-kazakstan-ozekti-maseleler-zhane-ony-tubegeyili-cifirlyk-ozgerister-arkyly-sheshu-881957>
3. Lai H. et al. A survey of post-training scaling in large language models //Proceedings of the 63rd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (Volume 1: Long Papers). – 2025. – С. 2771-2791. DOI: 10.18653/v1/2025.acl-long.140
4. QAZCORPUS.KZ порталы: ішкорпустар, құралдар (TBISOZDIK, TBIJAZU, TBIREADER, TBIOCR, TBIKARTOTEKA, TBIKITAP, Синонимайзер т.б.). <https://qazcorpus.kz/>
5. https://www.unesco.org/en/decades/indigenous-languages?utm_source

TURAGUL KONYRULY – BENZERLİK KATEGORİSİNİ İNCELEMİŞ BİR BİLİM İNSANI

Prof. Dr. Nedim Bakırcı
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Turagul Konyruly, Kazak dilbiliminin önde gelen temsilcilerinden biri olup, öğretim faaliyetlerinin yanı sıra sistematik olarak bilimsel araştırmalarla da ilgilenmiştir. Bilimsel araştırmaları, sanatsal yöntemler ve edebi kurgu dili gibi güncel konulara odaklanmıştır.

Bilim insanının Kazak dilbilimi alanındaki öne çıkan eserlerinden biri "Kazak Benzetmeleri"dir (1978). Bu monografi, Kazak benzetmelerinin kullanımının doğasını ve özelliklerini derinlemesine incelemektedir. Yazar, benzetmeler de dahil olmak üzere Kazak dilindeki mecazlı sözcüklerin ulusal bilişsel sistemle yakından ilişkili olduğunu bilimsel olarak kanıtlamaktadır. Ayrıca, benzetmelerin yapısal ve anlamsal özelliklerini belirli dilbilimsel verilere dayanarak sistemleştirerek edebi metindeki işlevlerini ortaya koymaktadır. 1988 yılında T. Konyrov, "Modern Kazak dili sisteminde karşılaştırmalı yapılar" başlıklı doktora tezini savundu. Bu çalışma, Türk dilbiliminde incelenen ilk yeni konulardan biri olarak kabul edilir. Karşılaştırmalı yapılar (karşılaştırma anlamını ifade eden yapılar), dilin mecaz ve ifade araçlarından biri olarak kabul edilir ve bunların yapısal modelleri, uygulama alanları ve edebi metindeki üslup işlevleri kapsamlı bir şekilde analiz edilir. Bu tez çalışması, Türkoloji alanına yeni bir katkı niteliğinde olup, bilimsel açıdan birçok yenilik içeren bir çalışmadır.

Bilim insanı, Kazak benzetmelerinin genellikle yapısal olarak kalıplar şeklinde ifade edildiğine özellikle dikkat etmiş ve bu alanda önemli teorik sonuçlar çıkarmıştır. Bu doğrultudaki araştırmasında T.

Коныров, өзelleкке сербест калыплар ве калыплашмыш калыплар арасындакы илiшкыйи еле алмыш, бу олгудары бирбиринден айырмалаа ве iшлевсел өзелликлерини гөстөрмеые чалышмыштр. Бу, Казак дилбилиминде калыпбилем ве сөздизиминин кесиштиги ноктада еле алман гүнсел конуларадан биридир.

Долайысыла, Т. Коныров'ун билемсел мирасы, Казак дилинн мечаз системини, арасал ве анламсал өзелликлерини ве кургу дилиндекы санатсал арачлары инелемеые амачалаан бир дизи темел чалышмадир.

Турагул Конырулы'нн бу есерлеринн билем ачасында дегери недир соруна cevap верелем:

1. Önceki чалышмаларда, Казак дилинде мечаз арасаларынн есас оларак үч фарклы йөнтемле олустурулдугу гөрүшү ортаа конмушту. Özellikle -dai / -dey, -ша / -че еклеры иле сакхи, сакхи, сакхи, сакхи үнелмелеры, метафор олустурманнн темел арачлары оларак kabul едилмишту.

Ancak Т. Коныров бу гөрүшү генишлетерек, белирли дилбилемсел верилере ааянаarak, Казак дилинде метафор олустурманнн темелини олустуран докуз фарклы йөнтем олдугуну ве бир дизи аардымчы йөнтемин де кулланылдыгынн билемсел оларак канитламaktadır. Язарын бу йөндеки чыкаримлары систематиктер ве белирли өрнеклерле икна едичи бир шекилде destekленмишту. Билем инсанынн вардыгы сонулар, бензетмелерин арасал-билешимсел системинн даа деринлемесине анашылмасынн сагламакта ве Казак дилинн мечаз анламларынн yeni бир анализине кайы араламаaktadır.

2. Araştırmacı, Казак дилиндекы бензетмелерин сөздизимсел арасынн басит сүмле сөздизими перспективинде еле алмаaktadır. Турагул Конырулы, сөздизимсел өлсүтлере ве арасал өзелликлере ааянаarak чешитли бензетме арасаларынн айырт етмектедир. Özellikle бензетмелеры басит бензетмелер, кармашак бензетмелер, там бензетмелер, ексик бензетмелер ве текил бензетмелер оларак сныфландыры. Бу груплар, дилсел матерыаллерин арасал-анламсал анализе темелинде sunulmaktadır.

3. Her бензетме түрүнүн сөздизимсел арасынн деринлемесине инелейен билем инсаны, аынн заманда анламсал ве үслупсал ишлевлерини де анализ етмектедир. Бу арасал бензетме түрлеринн едеби бир метнин имгеселлигынн ве ifade гүцүнн догрудан etkilediгынн билемсел канитларла канитламaktadır. Бензетмелерин бөйле бир типологик сныфландырмасы, her арасалынн сөздизимсел өзелликлеринн белирленмеси ве үслуп олаакларынн анализе, Казак дилбилиминде бензетме категориясинн инеленмесинде önemli бир yenilik оларак kabul едилмектедир.

4. Araştırmacı, Казак дилиндекы бензетмелерин анламсал ве тематик kapsamынн, onлары дуйу органларынн катилимине гөре анламсал оларак сныфландырыarak ачыклыга кавуштурмаaktadır. Бу темелде бензетмелер, гөрсел бензетмелер, ишисел бензетмелер, tat бензетмелеры, коку бензетмелеры, деры hisси бензетмелеры ве дуйгусал durum бензетмелеры олмак üzere алты ана анламсал gruba айрылмышту.

Her бир gruba ait бензетмелерин ичериги, арасал өзелликлеры ве олущум nedenлеры özel оларак анализ едилмишту. Бу анализ sonucunda, дилдеки бензетмелерин yalnızca санатсал бир ifade арачы деги, аынн заманда инсан сезгиси, algısı ве дуйгусал deneyimiyle yakından илiшкили анламсал биримлер олдугу белирленмишту. Бензетмелерин бөйле бир анламсал sisteme гөре сныфландырылмасы, билiшсел, psikolinguistik ве күйтүрел-билiшсел темеллерини ортаа чыкарманынн саглаар. Ayrıca, бу yakлашым мечази дил арачларынн догасынн даа деринлемесине анашылмасынн ве Казак дилиндекы метафорларнн систематик бир шекилде инеленмесине олаак тапыр.

ТУРАГУЛ ҚОҢЫРОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЖӘНЕ КОГНИТИВТІК СИПАТЫ

Өтебаева Э.Ә.,

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Этнолингвистика бөлімінің меңгерушісі, ф.ғ.к.

Алматы, Қазақстан

e-mail: Elmira_abdigali@mail.ru

Ғасырлар бойы қалыптасып, тіл қорының қат-қабат қойнауларында сақталып келе жатқан, үнемі дамып, жаңаланып, толығып отыратын тілдік бірліктердің бірі – қазақ теңеулері. Ойды бейнелі, әсерлі әрі айқын жеткізуде экспрессивті-эмоционалдық реңкімен ерекшеленетін теңеулердің көркемдік қызметі ерекше. Теңеу модельдерінің табиғаты бұрыннан зерттеліп келе жатса да, олардың этнос болмысын, оның көркемдік, бейнелі дүниетанымдық мәні мен тілдегі қызметін терең де жан-жақты қарастыру антропоэлекті мәселеге жатады. Өйткені мындаған теңеу модельдерінің уәжі мен нысаны, сайып келгенде, халықтық дүниетанымға, ұлттық менталитетке және оның құндылығын айқындау принципіне тікелей байланысты.

Қазақ теңеулерін алғаш рет кешенді түрде зерттеп, олардың семантикалық, грамматикалық және стилистикалық табиғатын ғылыми тұрғыдан негіздеген ғалым – профессор Тұрағұл Қоңыров. Ғалымның «Қазақ теңеулерінің табиғаты» (1978) және «Қазақ тілінің тұрақты теңеулері сөздігі» (1990) атты еңбектері – қазақ тіл білімінде теңеулердің ғылыми жүйесін қалыптастырған **бірегей іргелі зерттеулердің** бірі. Академик Ө.Айтбаев Т.Қоңыровтың аталмыш еңбегін қазақ тіл біліміндегі теңеулердің табиғатын терең ашып, олардың этномәдени мазмұнын жүйелі түрде айқындаған іргелі зерттеу ретінде жоғары бағалайды [1, 3 б.]. Ал Б.Қалиев бұл еңбектің қазақ мәдениеті мен руханияты үшін айрықша маңызын атап көрсетіп: «Мазмұнынан көрініп тұрғандай, сөздіктен қазақ халқының рухани байлығын, дүниеге көзқарасын, танымын толық аңғаруға, білуге болады» [2, 50 б.], – деп жаза отырып, Т. Қоңыровтың еңбегін қазақ тіл білімі мен ұлттық мәдени мұраның тоғысындағы аса құнды ғылыми дүние ретінде бағалайды.

Т.Қоңыров алғаш рет теңеуді жеке тілдік категория ретінде қарастырып, оның лингвостилистикалық, этномәдени және когнитивтік негіздерін айқындап берді. Ғалымның қазақ тіл біліміндегі ең маңызды жаңалығының бірі – **теңеулердің жасалу тәсілдерін ғылыми тұрғыдан жүйелеуі**. Ол қазақ тіліндегі теңеулердің құрылымдық-морфологиялық сипатын айқындап, **10 түрлі жасалу тәсілін** анықтап көрсетті. Т.Қоңыровтың жіктемесі бойынша, қазақ теңеулері төмендегі тәсілдер арқылы жасалады:

- 1) *-дай, -дей, -тай, -тей, -дайын, -дейін, -тайын, -тейін* жұрнақтарының көмегімен;
- 2) *-ша, -ше* жұрнағының көмегімен;
- 3) *шығыс септігі жалғауының (-нан-нен, -дан-ден, -тан-тен)* көмегімен;
- 4) *секілді, сияқты, тәрізді, іспетті* сөздерінің көмегімен;
- 5) *бейне* сөзінің көмегімен;
- 6) *тең* сөзінің көмегімен;
- 7) *ұқсас* сөзінің көмегімен;
- 8) *параллелизм* тәсілі көмегімен;
- 9) *аралас тәсілдің* (бейне және *-дай, -дей*; бейне және *секілді*) көмегімен;
- 10) *қосалқы тәсілдер* көмегімен [3, 11 б.].

Тұрақты теңеулер – тіл мен тұрмыстың, рухани және материалдық мәдениеттің бар саласына еніп, халық өмірінің барлық қырын бейнелейтін бірегей тілдік құбылыс. Сол себепті оларды этностану, қоғамтану, табиғаттану секілді танымдық жүйелердің тілдік көрінісі ретінде бағалауға болады. Оның өзіндік себептері де жоқ емес. Олардың ең бастысы тілдің танымдық қызметіне, яғни белгілі бір зат пен құбылыстың кейбір ерекшелігін екінші бір зат пен құбылыстың ерекшелігімен салыстыру, салғастыру, шендестіру, теңеу, ұқсату арқылы айқындау тәсіліне байланысты. Ал, бұл тәсілдің түп-тамыры, сайып келгенде, тым әріден, көшпелі қауымның өмір-тіршілігіне сәйкес қалыптасқан тілдік дәстүрден бастау алғандығы сөзсіз.

Қазақы дәстүрге тән о бастағы ең қарапайым компаративтік модельге, мәселен, *оймақ ауыз, қалам қас, алма мойын, ақша бет, күлім көз* сияқты теңеу-эпитеттер жатқан. Бұл тәсіл дами келе күрделене түскендігі белгілі. Дамудың ендігі бір сатысында бұл теңеулер: *сияқты, секілді//сықылды, тәрізді, ұқсас* т.б. теңеу лексемалары арқылы (мысалы; *сусар үйрек секілді, адам сияқты, мал сықылды* т.т.) жасалса, одан кейін бұл модель күрделене келе: *қаламдай қасы сүрілген, оймақтай аузы бүрілген, алмадай мойны иілген* тәрізді препозитивті, сондай-ақ: *мүйізі қарағайдай, кекілі шоқпардай, суырдың айғырындай, иттің құртындай* т.б. постпозитивті салыстыру модельдері (конструкциялары) пайда болады. Алайда, тұрақты теңеулердің мағыналық, құрамдық, тақырыптық, көркемдік даму үдерісі бұлармен ғана шектеліп қалған жоқ. Көркемсөз арсеналында тұрақты теңеулердің бұлардан басқа да небір күрделі, тіпті поэтикалық ансамбль («параллелизм» деп аталатын стильдік фигуралар) түрінде дүниеге келгені белгілі. Бұлар негізінен ауыз әдебиеттің бір жанры – лиро-эпос жырларында көбірек қолданылады. Мыс.:

Бұқар барсаң, қолаң бар,
Қолаңды көр де *шашым* көр.
Зергер барсаң, қасында
Алтыннан соққан *түйме* бар,
Түймені көр де, *басым* көр.
Молдаға барсаң, қасында
Қиюлы жатқан *қалам* бар,
Қаламды көр де, *қасым* көр... (эпос).

Мәселен, эпоста кездесетін: *Имран барсаң, пісте бар, Пістені көр де, мұрным көр...* деген фигурада *мұрны пістедей... кішкене, әдемі* деген теңеудің протативі. Мұндағы *пісте* ертеде Иранның аты шулы базары, Имранда ғана сатылатын үлкендігі бұршақтай жидектің сопақша дәні. Сыртқы көрінісі кішілеу сопақша келетін жидектің майлы дәнегімен салыстыру арқылы *қолақпандай үлкен мұрынды* емес, қыздарға жарасымды домалақша келген әдемі, кішкентай мұрынды сипаттап тұр.

Бұлар, әрине, жоғарыда айтылған *қолаң шаш, түйме бас, қалам қас, алма мойын* сияқты қарапайым теңеулердің күрделене дамыған стильдік фигураларға жатады.

Қара жерге қар жауар,
Қарды көр де етім көр.
Қар үстіне қан тамар,
Қанды көр де, бетім көр.. (фольк.)

- деген жыр жолдарындағы параллелизмдер де, *«еті қардай әппақ, беті қандай қызыл»* деген теңеу модельдерінен дамыған деп айтуға болады. Теңеудің бұл түрі де фольклор үлгілерінде көптеп қолданылады:

Сауырыңа болайын,
Занкеткі қара көмірдей,
Сүбелік жеріңе болайын,
Тастан соққан қорғандай...
Тұрпатыңа болайын
Тұлпардан туған жорғадай (фольк.).

Міне, көріп отырғанымыздай, тіліміздің көркемсөз тәсілдеріне айналған салыстырма-теңеу модельдері іштей даму нәтижесінде түрленіп, толассыз толығып, қат-қабат сөз қорының бір құнарлы саласына айналып отыр. Бұл тәрізді теңеулерді теориялық тұрғыдан алғанда кез-келген атау сөзден жасауға болатынын ескерсек, оның ең қарапайым *«тастай қатты»* сияқты түрінен бастап, *«дарияның жарға соққан толқынындай...»* тәрізді күрделі түріне дейінгі дүниеге келген теңеу конструкцияларының түрлері өте көп.

Теңеудің дүниеге келуі о баста малға, аңға, өсімдіктерге, аспан әлеміне, табиғат құбылысына байланысты болса да, бүгінде бәрі айналып келіп адамның іс-әрекетіне, жүріс-тұрысына, мінез-құлқына, жақсы-жаман қасиетіне, ішкі-сыртқы көріністеріне тікелей қатысты. Ғалым теңеулерді тақырыптық, мағыналық және құрылымдық белгілеріне қарай жіктей отырып, олардың ұлттық дүниетаным мен мәдени тәжірибедегі рөлін айқындауға назар аударған. Тақырыптық принциптің тиімділігін былай түсіндіреді: бұл тәсіл оқырман қауымға белгілі бір топтағы заттар мен құбылыстардың қаншалықты жиі теңеуге айналғанын, олардың қандай қасиет, сапа, белгі тұрғысынан бағаланғанын оңай табуға мүмкіндік береді. Мысалы, оқырман бірден қай аңның, қай құстың, қай өсімдіктің теңеу образы (В) ретінде қолданылғанын және олардың қандай негіздік қасиетінің (С) теңеуге арқау болғанын анықтай алады. Ғалымның жүйелеуі бойынша қазақ тіліндегі теңеулердің барлығы тақырыптық-мағыналық тұрғыдан он екі үлкен топқа бөлінеді [4]. Бұл топтар қазақ халқының өмір салты мен дүниетанымының бар қырын қамтиды:

1. Мағыналары көмескіленген заттар мен құбылыстар – көнерген немесе бастапқы бейнелілік мәнін жоғалтқан теңеулер (*әлекедей жалану, дағарадай, зәрдей, қаршадай, мұнтаздай, тұлдырдай*).

2. Үй жануарлары – тұрмыс-тіршіліктегі мал шаруашылығына қатысты теңеулер (*аттай тулау, ботадай боздау, егіз қозыдай, қойдай жуас*).

3. Аңдар – ерлік, айлакерлік, т.б. қасиеттерге байланысты қолданылған бейнелер (*арыстандай айбатты, жолбарыстай білекті, тұлкідей епті*).

4. Құстар – еркіндік, сұлулық, нәзіктік сияқты қасиеттерді бейнелейтін теңеулер (*бүркіттей қырағы, аққудай сұлу, тоты құстай құлпыру*).

5. Жәндіктер және басқа жан иелері – кейде ұнамсыз, кейде еңбекқорлықты білдіретін теңеулер (*құмырсқадай тынымсыз, кірпідей күжірею*).

6. Адам – адамның өзіндік болмысы мен мінез-құлқын бейнелейтін теңеулер (*батырдай, баладай пәк, сұлудай сылаңдау*).

7. Өсімдіктер – табиғат пен адамның арасындағы байланыс көрінісі (*қамыстай құраған, гүлдей жайнаған, қызғалдақтай құлпыру*).

8. Табиғат құбылыстары – ауа райы, аспан, жарық, су т.б. негізінде жасалған теңеулер (*желдей жүйірік, найзағайдай өткір, дауылдай ұйтқу*).

9. Табиғи орта – кеңістік пен мекендік бейнелерге қатысты теңеулер (*таудай биік, теңіздей терең ойлы, тастай берік, жұлдыздай ағу*).

10. Тұрмыстық заттар – күнделікті өмірдегі құрал-жабдықтарға сүйенген теңеулер (*қылыштай өткір сөз, барқыттай жұмсақ, күмістей жарқырау, сырықтай биік, жіптей созылу, иненің жасауындай*).

11. Қияли персонаждар және жан-дүние көріністері – мифологиялық, діни, ертегілік бейнелер арқылы жасалған теңеулер (*періштедей таза, жын ұрғандай сандалу, көрдей қараңғы, өліктей бозару, сиқыршыдай арбау*).

12. Реальді және ирреальді қозғалыс-қимылдар – адамның іс-әрекетін, қозғалыс динамикасын бейнелейтін теңеулер (*сүзектен тұрғандай, тойға бара жатқандай, құтылғысы келгендей, бата бергендей, ызғар соққандай*).

Бұл жіктеулер арқылы ғалым теңеулердің лексика-семантикалық жүйесін ғана емес, олардың ұлттық-мәдени мазмұнын, образдық символдарын, бағалауыштық қызметін де айқындаған. Бұл теңеулердің қай-қайсысын алсаң да, олардың мазмұнында халықтың тарихы, мәдениеті, оның өмір сүру салты, ассоциациялық ой-қиялы жатыр [5, 5 б.].

Қазақ тілінің сөздік қорында, Т.Қоңыровтың мәліметіне қарағанда [4], теңеудің жалпы саны 6 мыңнан асады. Бұл – тіл байлығының аса ауқымды қабатын көрсететін дерек. Егер тіл арқылы дүниетанымды – заттар мен құбылыстардың сипатын, қасиетін, мөлшерін, түр-түсін, күш-қуатын, іс-әрекетін, мінез-құлқын және өзге де белгілерін саралап, айқындау мүмкіндігі деп түсінсек, онда тіл – танымның ең басты құралы. Танымның өрісі мен өресі, болмысы мен болашақ көкжиегі, сайып келгенде, ана тілінің ішкі мүмкіншілігіне, ғасырлар бойы қалыптасқан образдық жүйесіне, бейнелеу тәсіліне, қазақ халқының кең дүниетанымына, мол лексикалық байлығына, сондай-ақ этностың өзіне тән мінезі мен мәдени кодының ерекшеліктеріне тығыз байланысты екенін мойындау қажет.

Сол себепті ғалым атап көрсеткендей, тіліміздегі бейнелі теңеулер қоры – сарқылмас қазына. Біріншіден, тілдің ғасырлар бойы жинақталған осы қат-қабат байлығын жүйелі түрде зерттеп, тұрақты теңеулерді тірнектеп жинай берсек, олардың жалпы саны әлдеқайда көп болады. Екіншіден, тұрақты теңеулер – ақын-жазушылар қаламынан туындап, үздіксіз жаңарып, толығып отыратын жанды құбылыс. Сондықтан тілге еніп, әдеби нормаға айналуы ұзақ «тіршілік» жолынан өтеді: кейбірі халық қолданысына еніп, тұрақтаса, енді бірі белгілі бір мәтін аясында ғана өмір сүріп, контекст шеңберінен шыға алмай қалады.

Ғалымның ізімен қазақ тіліндегі тұрақты теңеулерді жүйелі түрде жинақтау, олардың жаңа қолданыс үлгілерін анықтау және семантикалық дамуын бақылау – бүгінгі зерттеушілердің жалғастыруы тиіс маңызды бағыттардың бірі.

Қазақ тілінің ұлттық корпусының құрамындағы Жазушылар ішкорпусында [6] қазіргі таңда көркем әдебиет тілінен жинақталған 250 теңеу тіркелген. Бұл – тілдегі бейнелі бірліктердің нақты мәтіндік қолданысын көрсетуге мүмкіндік беретін маңызды дереккөз. Аталған ішкорпус үздіксіз толықтырылып, жаңа материалдармен байытылып отырады. Сондықтан болашақта теңеулер қоры одан әрі кеңейіп, қазақ тіліндегі тұрақты теңеулердің контекстік қолданысын, семантикалық дамуын, стильдік ерекшелігін тереңірек зерттеуге жол ашылады. Уақыт талабына сай бұл бейнелі бірліктерді цифрландыру, яғни электрондық дерекқор мен ұлттық фразеологиялық материалдарды жүйелеу – қазақ тілінің бай фразеологиялық қорын сақтаудың және ғылыми айналымға кеңінен енгізудің тиімді жолы болып саналады. Мұндай бағыт болашақта бейнелі бірліктерді тек лингвистикалық тұрғыда емес, мәдениеттану, когнитивтік және ақпараттық технологиялар тоғысында кешенді түрде зерттеуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

1. Айтбаев Ө. Теңеу жайында тың зерттеу // Қазақ әдебиеті. – 1979, май-25. – 3 б.
2. Қалиев Б. Қазақ теңеулерінің атасы // Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2005. – №4 (13). – 3-7. б.
3. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: Алаш, 2005. – 511 б.
4. Қоңыров Т. Қазақ тілінің тұрақты теңеулері сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 320 б.
5. Өтебаева Э. Қазақ тіліндегі -дай, -дей, -тай, -тей тұлғалы теңеу мәнді тілдік бірліктердің этнотанымдық сипаты: филол. ғыл. канд. ...автореф. – Алматы, 2010. – 25 б.
6. https://qazcorpus.kz/_zhazushilar-ishkorpus/

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СРАВНЕНИЯ КАК СПОСОБ ВЕРБАЛИЗАЦИИ Я-КОНЦЕПЦИИ СУБЪЕКТОВ РЕЧИ (ПАМЯТИ Т.К.КОНЫРОВА ПОСВЯЩАЕТСЯ)

Халитова Ильдана Ильдархановна

к.п.н, доцент, методист-модератор ТОО «Teachers Lab»

ik729721@gmail.com

В настоящей статье мы осуществили попытку рассмотреть психологические сравнения с позиций вопросов психологии, в частности, формирования образа «Я» у подростков при общении со значимыми взрослыми.

Американский психолог, ведущий представитель гуманистического направления в психологии, Карл Роджерс [1], в рамках своей терапии, ориентированной на личность, предложил теорию, в которой центральное место занимает я-концепция. Данная теория описывает, как человек воспринимает себя, свою ценность и то, как взаимодействует с окружающим миром. Известно, что знание личности о себе формируется посредством тех определений, которые ребенок на разных этапах своего взросления слышит в свой адрес; посредством поступков, которые демонстрируют отношение к ребенку. Сравнение – научная категория, которая исследуется обычно в лингвистике (компаративистике), но и является предметом интереса в психологии. Во-первых, сравнение как психологический (когнитивный) процесс позволяет человеку создавать образ действительности для её описания (говорящий) и воссоздания (слушающий); во-вторых, любое сравнение содержит в себе эмоциональный элемент, так как связано с ценностями говорящих и слушающих. Таким образом, для лингвистов сравнение – это троп, для психолингвистов (теория речевых актов) – речевое действие, для психологов – психологический стимул.

Основной элемент я-концепции — это восприятие своей собственной личности, своего физического облика, личных качеств и социального положения в обществе. Сравнение с другими людьми становится основным механизмом, через который формируются эти представления.

В своем исследовании Карл Роджерс, американский психолог и основатель гуманистической психологии, выделял три ключевых компонента я-концепции: я-образ, я-ценность и я-идеал; и акцентировал внимание на важности конгруэнтности между этими компонентами, где соответствие между реальным восприятием себя и тем, кем человек хочет стать, способствует личностному росту и самореализации. Несоответствие же между этими компонентами может привести к внутреннему конфликту и психологическому напряжению. Процесс самопознания и формирования я-концепции включает постоянное использование сравнения как механизма для оценки собственной личности в контексте других людей, что напрямую связано с концепцией «отраженной субъектности».

Известный казахский лингвист Коныров Т.К. ещё в 1985 году в монографии «Структурно-семантическая природа сравнения в казахском языке (компаративные конструкции)» говорил о психологической природе сравнения. Под сравнением он понимал универсальную форму познания и связывал его с логическим мышлением: «...сравнение, являясь логическим способом познания действительности, представляет собой одну из самых важных и мощных языковых категорий. Подобно тому, как мышление и язык функционируют в диалектическом единстве, логическое и языковое сравнение представляют собой органическую неразрывность» [2, с.5].

Согласно результатам диссертационного исследования Самойленко Е.С. «Процесс сравнения в системах познания, общения и личности» [3, с.46-47] сравнение в межличностном общении, особенно в референтном общении, может быть как явным, так и скрытым, выполняя две функции: познавательную (категоризация и выделение отличий) и коммуникативную (обмен субъективными мнениями о референте). Самойленко Е.С. различает предметное и личностно ориентированное сравнение [3, с.6]. Среди факторов, влияющих на интенсивность сравнения исследователь выделяет: «...отношения с другими людьми (чаще сравниваем себя с близкими), их личностных характеристик (с успешными людьми), а также их социометрического статуса (влияние статуса на частоту сравнения)» [3, с.46-47]. Интенсивность сравнения – это его эмоциональность и изобразительная сила, влияющая на яркость созданного концепта (образа). При этом под концептом мы понимаем эмоционально-когнитивное психологическое образование, включающий в себя как зрительный образ, так и его ценностное (отношение, основанное на ценностях) и эмоциональное содержание. Таким образом, если рассматривать Я-концепцию как «...единственность, сумму и целостность аутентичных, уникальных и истинных знаний о самом себе, которые возникают в

процессе движения жизни» [4, с13], то психологические сравнения – категория, отражающая процесс и результат такого познания.

Коныров Т.К. в своем лингвистическом исследовании выделяет психологические сравнения в качестве одного из наиболее распространенных видов сравнений в казахском языке: «В отличие от других, психологические сравнения возникают в результате абстрактной, невидимой деятельности человеческой психики. В этих сравнениях на первом плане внутреннее, а не внешнее сходство сравниваемых предметов и явлений» [2, с.195-196]. Психологические сравнения как инструмент вербализации я-концепции выполняют двойную функцию: познавательную и коммуникативную. Познавательная функция заключается в том, что через сравнение человек выявляет и категоризирует различия между собой и другими, формируя понятие своего «Я». Коммуникативная функция заключается в обмене личными переживаниями и мнениями о себе и других. В этом контексте психологическое сравнение служит важным инструментом для вербализации я-концепции, особенно в процессе общения с другими людьми. Сравнивая себя с другими, человек не только определяет свою индивидуальность, но и выражает свои чувства, отношения и самооценку через язык. В лингвистической теории различаются 4 подгруппы психологических сравнений: «В зависимости от семантических отношений образа (В) и предмета (А) психологические сравнения делятся на 4 подгруппы: 1) сравнения, в которых и образ, и предмет – конкретные вещи; 2) сравнения в которых образ конкретный, а предмет абстрактный; 3) сравнения, в которых образ основан на конкретных действиях и процессах; 4) сравнения, в которых образами являются исторические личности, географические названия, действующие лица сказок, преданий и легенд, а предмет конкретно-отвлеченный» [2, с.196]. По сути, лингвистический анализ позволяет в поле психологического анализа я-концепции определить лингвистическое выражение процесса самоидентификации на основе ценностей и положительных образов [2, с.57-65]: 1) «Тұяғым бар тұлпардай, Қияғым» (С.М.) (в переводе «Как скакун, я быстроног, Как сокол, я зорок» [2, с.196]), здесь говорящий ассоциирует себя живыми существами, олицетворяющими свободу, энергию, ум. Следовательно, ценность данного субъекта связана со свободой, уверенностью, решительностью, физической или умственной силы человека; 2) «Удай ащы, октай өткір жауаптар аузыңа талай келеді де, алкымыңнан аса алмай қала береді» (F.M.) (в переводе: «Ядовито-острые, как стрела, ответы часто приходят на ум, но не могут прорваться сквозь горло») Здесь яркий эмоциональный я-образ в состоянии гнева; 3) «Кішкентай жүрегің корқыныш қысып, зар қаққан бала дәл бір от басып алғандай шыр-шыр етеді» (М.Ә.) (в переводе: «Маленькое сердце мальчика сжимает страх, и он, словно обжёгшись огнём, плачет и мечется»). Здесь наблюдается феномен так называемого контекста отраженности: «Понимание того, что истинные знания о себе могут быть открыты под взглядом Другого дает возможность исследовать и творить в этом пространстве, то есть активно использовать его. Появляясь в воображении посредством сознания и влияя на восприятие человека, Другой становится инструментом в познании образа Я личности и выстраиваемых отношений к себе. Для личности в этом контексте становится возможным встать на позицию Другого и взглянуть на себя через призму его отношений, идей, образов, представлений, фантазий о Я» [4, с.48-49]. Здесь яркий пример эмпатийного переживания чувства страха и отчаяния, по сути собственных чувств, которые были узнаны в другом человеке; 4) «Жатты Ертіс күмбір қағып, Жырлы Абайдың көкірегіндей» (С.Мәу.) (в переводе: «Иртыш гудел, как поэтическое сердце Абая, полное звучания и вдохновения»). Здесь образ реки и поэзии Абая выражают любовь автора строк, и в качестве ценности проявляется любовь к красивой поэзии.

Таким образом, психологические сравнения, будучи важным элементом когнитивной и социальной жизни, позволяют индивиду формировать и выражать свой «образ Я как личности», «Мои ценности», «Мой эмоциональный мир», что способствует не только личностному росту, но и укреплению самоуважения и уверенности в себе.

В теории представителя транзактного анализа Р.Эрскина [5] приводится положение о том, что существует 4 вида контакта со своим внутренним «Я»: когнитивный контакт (связь со своими убеждениями, ценностями), аффективный контакт (осознание эмоций); физиологический контакт (осознаний чувств своего физического тела) и поведенческий контакт (умение наблюдать и понимать собственное поведение). В свете сказанного мы предполагаем, что психологические сравнения вербализуют в поэтической форме те ощущения, которые удалось почувствовать и осознать. Исследования Чистохваловой Е.М. показали, что «...влияние значимого Другого может носить как конструктивный, так и деструктивный характер. Однако особая ценность данного

взаимодействия заключается в том, что человек получает возможность осознавать и отделять собственные представления о себе от тех, что принадлежат Другому, тем самым продвигаясь на пути личностного роста и внутренней целостности» [4, с.49]. Психологические сравнения, изучаемые на уроках языка и литературы, играют роль механизма формирования и вербализации я-концепции учащихся, особенно в контексте взросления и развития их личности. Через сравнение человек осознает свои индивидуальные особенности, что позволяет ему строить самосознание и самоощущение. Взаимодействие с другими людьми, особенно с педагогами, служит важным источником для формирования этого процесса, и использование психологических сравнений в общении помогает людям раскрывать свой внутренний потенциал, улучшать самовосприятие и развивать уверенность в себе.

Таким образом, посредством исследований психологических основ лингвистических фактов из трудов Т.К.Коньрова открывает возможности более глубокого исследования возможности человеческой психики, выраженной в языке и литературе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Роджерс К. О становлении личностью: психотерапия глазами психотерапевта. - М.: Прогресс, 1994. Интернет-ресурс: <https://psychologos.ru/articles/view/k.rodzhers.-o-stanovlenii-lichnostyu-dvoe-zn--psihoterapiya-glazami-psihoterapevta>.
2. Коньров Т.К. Структурно-семантическая природа сравнения в казахском языке (компаративные конструкции). – Алмат-Ата: «Мектеп», 1985. – 215 с.
3. Самойленко Е. С. Процесс сравнения в системах познания, общения и личности //Дисс.... докт. психол. наук. М. – 2012. – 53 с.
4. Чистохвалова Екатерина Михайловна. Микродинамика «Я в зеркале» при восприятии себя в контексте значимых других. // Научное познание. Серия «Психология, Социология, Педагогика». 2024, № 13.// Интернет-ресурс: <https://h-sciences.ru/index.php/journal/article/view/2>.
5. Эрскин Р., Морсунд Д., Траутманн Р. За пределами эмпатии. Терапия контакта в отношениях, 2018.// Интернет- ресурс:<https://www.litlib.net/bk/155479/read>

ӘДЕБИ АУДАРМА ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Түсіпова Г.Б.

Ф.ғ.к., PhD

Ұлттық аударма бюросы

Алматы, Қазақстан

Әдеби аударма мен жасанды интеллект (ЖИ) тоғысы қазір лингвистика, аударматану және мәдениеттану салаларындағы маңызды мәселелердің біріне айналды. Google Translate, ChatGPT, DeepL сияқты нейрондық машиналық аударма (NMT) және үлкен тіл модельдер (LLM) айтарлықтай жетістіктерге жеткенімен, қазақ тілі секілді ресурс ретінде шектеулі тілдерде олардың мүмкіндіктері мен шектеулері қатар байқалады. Ағылшыннан қазақ тіліне әдеби аударма – тілдер арасындағы асимметрияны, мәдени реңкті және аударма инфрақұрылымының даму деңгейін айқын көрсететін мысал. Мақалада ЖИ-дың әдеби аудармадағы теориялық қырлары, ағылшын-қазақ аудармасындағы тәжірибелік қиындықтар, нақты шығармалар үлгілері қарастырылып, аударма құралдарының мүмкіндіктері бағаланады.

Әдеби аудармадағы ЖИ-дың теориялық қырлары

Әдеби аударма – жай мағыналық тасымалдау емес, ол түсіндіру мен интерпретация әрекеті. Аудармашы тек мазмұнды емес, стильді, ырғақты және мәдени реңкті жеткізуі тиіс. Дәстүрлі аударматану теориясы (Bassnett 2014; Venuti 2012) аудармашының агент ретіндегі рөлін ерекше атап өтеді. Ал ЖИ бұл үдерісті өзгертеді, себебі ол жоғары деңгейдегі аудармаға қол жеткізе алады деген болжам жасалып отыр.

Искакбаева және әріптестері (2025) Эдгар Поның *The Tell-Tale Heart* әңгімесінің ChatGPT арқылы жасалған орысша аудармасын кәсіби адам аудармасымен салыстырған. Зерттеу нәтижесінде ЖИ аудармасы мазмұны жағынан дұрыс болғанымен, стиль және эмоциялық ерекшеліктерді бере алмағаны анықталды (Искакбаева et.al, 2025). Бұл жағдай басты теориялық мәселені айқындайды,

яғни ЖИ аудармашыны пост-редакторға айналдырады, алайда әдеби мәтінді өңдеу басынан бастап аударғанмен бірдей шығармашылық еңбекті қажет етеді.

Тілдік асимметрия бұл мәселені күрделендіреді. Қазақ тілі агглютинатив, түркілік құрылымға негізделген, ал ағылшын тілі – қатаң сөз тәртібіне сүйенген аналитикалық тіл. Максұтов және әріптестері (2024) жеті LLM үлгісін қазақ тілді тапсырмаларды орындату арқылы сынақтан өткізіп, олардың ағылшын тіліне қарағанда әлдеқайда төмен нәтиже көрсеткенін анықтады. Сараптама жасалған GPT-4, басқаларымен салыстырғанда ең мықты болғанымен, генеративті тапсырмаларды орындау кезінде әлсіздік байқатты (Максұтов et al. 2024). Демек, ЖИ үлкен жылдамдық береді, бірақ оның шектеулері адам еңбегінің орнын баса алмайды.

Ағылшын-қазақ әдеби аудармасындағы тәжірибелік қиындықтар

Ағылшын-қазақ аудармасында құрылымдық айырмашылықтар ерекше байқалады. Ағылшын тілі субъект-етістік-объект тәртібін қолданса, қазақ тілі субъект-объект-етістік тәртібін пайдаланады әрі мағына қосымшалар арқылы өзгереді. Бұл жағдайда ЖИ жиі тым сөзбе-сөз аударарды, нәтижесінде қазақша мәтін жатық шықпайды. Мысалы, ағылшын идиомалары («kick the bucket») тура мағынада берілсе, күлкілі не мағынасыз нәтижеге әкелуі мүмкін.

Әдеби стильді сақтау да күрделі. Әдеби мәтіндер түрлі теңеулерге, метафораға, астарлы мағынаға, ырғаққа сүйенеді. Араб әдебиеті бойынша жүргізілген зерттеу ChatGPT-дің сөйлемдері өте жатық (97,2%), бірақ дәлдігі әлдеқайда төмен (77,9%) екенін көрсетті (Al-Saidi 2023). Авторлар ЖИ «артық мазмұн қосып, композициялық элементтерді сақтай алмайды» деп қорытты. Бұл ағылшын-қазақ тілдері жағдайында да өзекті, яғни ЖИ мәтінді біршама жатық аударса да, мәдени тереңдікті жоғалтады.

Сонымен қатар, ағылшын-қазақ тілдеріндегі параллель корпустары өте аз. Бұл ЖИ модельдерінің сапалы үйренуіне мүмкіндік бермейді. Сондықтан тәжірибеде гибриді әдіс қолданылады. ЖИ қарапайым мәтінді аударып шығады, ал адам метафораларды, идиомаларды және стильді түзетеді.

Нақты мысалдар: ағылшын әдебиеті қазақ тілінде

Ағылшын классиктерінің бірнеше туындысы қазақшаға аударылып, сұраныс барын көрсетті. Льюис Кэрролдың *Alice's Adventures in Wonderland* кітабы 2016 жылы *Әлісаның гажайып елдегі басынан кешкендері* атауымен жарық көрді (ауд. Молдашева). Шығарманың сөз ойыны мен абсурд пейзаждарын жеткізу аудармашы қиялын талап етті. ЖИ мұндайды орындай алмайды.

Соңғы жылдары *Harry Potter* сериясы тұтас қазақша басылып шықты (RFE/RL 2022). Мұнда редакторлық шешім ерекше: ағылшын *Harry* есімі орысша «Гарри» нұсқасына емес, қазақша *Хэрри* түрінде берілді. Бұл түпнұсқаға құрмет көрсетудің айғағы, ал ЖИ мұндай мәдени шешімді өздігінен жасай алмайды.

ЖИ аударма құралдарына баға

Google Translate қазақ тілін қолдайды. Қарапайым мәтіндерде пайдалы, бірақ көбіне сөзбе-сөз және жасанды сөйлемдер береді. Түркі тілдерінде кейде Yandex Translate анағұрлым жатық нәтижеге жетеді.

DeepL Translate қазақ тілін мүлде қолдамайды (DeepL 2024). Бұл ағылшын-қазақ жұбы үшін сапалы NMT құралының жоғын көрсетеді.

ChatGPT және басқа LLM үлгілері контекске сай аударма жасай алады. GPT қазақшада өзгелерден жақсырақ нәтиже берді (Максұтов 2024). Дегенмен қолданушылар оның «жатық, бірақ кейде қате немесе артық мәтін құрастыратынын» жиі байқаған. Әдеби аудармада бұл қауіпті.

Қорытындылай келе, Google Translate пен ChatGPT пайдалы, бірақ әдеби сапаны қамтамасыз етпейді. Соңғы нұсқа үшін кәсіби аудармашының түзетуі міндетті.

Қорытынды

ЖИ ағылшын-қазақ әдеби аудармасында көмекші құралға айналды, бірақ ол адам шеберлігін алмастыра алмайды. Зерттеулер көрсеткендей, ЖИ мәтіннің негізгі мағынасын жеткізеді, бірақ әдебиетке тән поэтикалық, мәдени және стиль ерекшеліктерін сақтай алмайды. Қазақ тілінің ресурс ретінде шектеулі болуы бұл олқылықты одан әрі тереңдетеді.

Ағылшын-қазақ тәжірибесіндегі жалпы үрдіске келсек, ЖИ әлем әдебиетіне жол ашады, бірақ стильді, нәзік реңкті жоғалту қаупі бар. Қазір ең тиімді шешім – біріккен модель, яғни ЖИ бастапқы нұсқаны береді, адам оған мәдени, стилистикалық мазмұн қосады. Осылайша, ЖИ аудармашының өнерін толықтырады, бірақ оның орнын баса алмайды.

ӘДЕБИЕТ

1. Sadiq, Saudi. 2025. "Evaluating English-Arabic Translation: Human Translators vs. Google Translate and ChatGPT." *Journal of Languages and Translation* 12 (1): 67–95. <https://doi.org/10.21608/jltmin.2025.423147>.
2. DeepL. "What Languages Does DeepL Support?" DeepL Support, 2024. <https://support.deepl.com>.
3. Iskakbayeva, Ainur, Alma Tussupova, Akshay Zhalalova, and Zhanna Uzbekova. "Comparative Analysis of Literary Translation Using Artificial Intelligence: An Experiment Based on E. A. Poe's Short Story *The Tell-Tale Heart*." *Digital Journal of Linguistics*, 2025. <https://doi.org/10.64169/djl.97>.
4. Maxutov, Akyzbek, Ayan Myrzakhmet, and Pavel Braslavski. 2024. "Do LLMs Speak Kazakh? A Pilot Evaluation of Seven Models." In *Proceedings of the First Workshop on Natural Language Processing for Turkic Languages (SIGTURK 2024)*, 81–91. Bangkok, Thailand and Online: Association for Computational Linguistics.
5. RFE/RL. "Kazakhstan Publishes First Kazakh-Language Edition of Harry Potter." *Radio Free Europe/Radio Liberty*, July 2022. <https://rferl.org>.
6. Venuti, Lawrence. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. 2nd ed. London: Routledge, 2012.
7. Bassnett, Susan. *Translation Studies*. 4th ed. London: Routledge, 2014.

ПРОФЕССОР ТҰРАҒҰЛ ҚОҢЫРОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТЕҢЕУЛЕРІНІҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Есеналиева Жанар

Абылай хан атындағы ҚХЖӘТУ

профессоры,

филология ғылымдарының докторы

Теңеу яғни салыстыру – бейнелі сөйлеудің кең тараған троптарының бірі және ойлаудың ең көне түрлерінің бірі. Теңеу - абстрактілі ұғымдардан гөрі нақты бейнелермен салыстыра ойлау түрі. «Салыстыру үшін белгілі бір заттар болуы керек және ол белгілі бір (пішін) фигура ұғымына келу үшін бұл формаларды салыстыру керек болды» [1,37].

А.А. Потенбня ойлаудың бастапқы формасын салыстыра отырып, былайша жазды: «...біз бастапқы ұсынысты бір-бірінен тәуелсіз қалыптасқан екі сезімдік бейнені салыстырудан (немесе жақындастырудан) басқаша елестете алмаймыз» [2,64]. Осыған ұқсас пікірді Қ.Д. Ушинский жалғастырады :

«.. салыстыру - барлық түсіну мен барлық ойлаудың негізі. Біз дүниедегінің бәрін салыстыру арқылы ғана білеміз. Сондықтан бізді барлық жерде салыстыруды талап етті деп қате айыптайды: біздің табиғатымызда объектілерді түсінудің басқа жолы жоқ» [3,332].

Тіл білімі бойынша «Жалпы тіл білімі. Тілдің тіршілік ету формалары, қызметтері және тарихы» атты іргелі еңбегінде Б.А. Серебренников [4,29] «бір нысанды екіншісімен салыстыру - қоршаған әлемді түсінудің ең қуатты құралдарының бірі. Адамның сыртқы табиғат туралы білімінің теориялық жартысындағы барлық прогресс мәні бойынша объектілер мен құбылыстарды салыстырудың ерекшелігін терең зерттеген ғалымдардың бірі – профессор Тұрағұл Қоңыров. Ол тілдің табиғи болмысы мен халық дүниетанымының өзара байланысын лингвомәдениеттану тұрғысынан қарастырған. Ғалымның ерекше мән берген нысаны – қазақ теңеулері. Т. Қоңыров теңеуді тек көркемдік тәсіл ретінде емес, ұлттық ойлау жүйесінің, рухани әлемнің көрінісі деп таныды. Оның еңбектері қазақ тіл білімінде теңеулерді когнитивтік және мәдени аспектіде қарастырудың негізін қалады.

Т.Қоңыров «Теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» [5,32] деп баға берген ғалым қазақ тіліндегі теңеудің жасалу жолдары мен синтаксистік құрылымын жан-жақты талдады.

Оның «Қазақ теңеулері» атты кітабы қазақ филология ғылымына, соның ішінде стилистика пәніне қосылған елеулі үлес, - дейді академик, филология ғылымдарының докторы Өмірзақ

Айтбайұлы. Ғалымның әріптесі, филология ғылымдарының докторы, профессор Байынқол Қалиев өз ойын былайша өрбітеді: - Тұрағұл Қоңырұлы жөнінде айтқанда оның «Қазақ тілінің тұрақты теңеулер сөздігі» атты еңбегіне тоқталмай кетуге болмайды. Өйткені бұл сөздік – қазақ тіл білімі үшін аса құнды еңбек. Оның көлемі – 20 баспа табақ. Сөздікте төрт мыңнан астам фразеологиялық тұрақты теңеулер қамтылған. Әр теңеуге көркем әдебиеттен келтірілген мысалдары және бар. Бұл фразеологиялық теңеулер сөздікте тақырыптық топтарға бөлініп берілген[6,320].

Профессор Т. Қоңыровтың «Қазақ теңеулері» атты еңбегі – қазақ тіл біліміндегі теңеулердің табиғатын кешенді түрде қарастырған алғашқы зерттеу. Бұл еңбекте ғалым теңеулердің құрылымдық-мазмұндық ерекшеліктерін, олардың лексикалық және синтаксистік үлгілерін жүйелеп, көркем мәтіндегі қызметін айқындаған.

«Тұрақты теңеулер сөздігі» – қазақ тілінде ежелден қалыптасқан, халықтың санасына әбден сіңген, адамдардың сөйлеу тәжірибесінде кеңінен қолданылып жүрген тұрақты теңеулер кірген сөздік. Осыған орай, профессор Қоңыров: «Теңеу - көркем ойлаудың ұлттық ерекшеліктері жинақталған, дүниетанымның ұлттық ерекшеліктері бас қосқан категориялардың бірі» дейді.

Теңеу терминін қазақ филологиясында алғаш қолданып, ғылыми анықтама берген қазақ тіл білімінің, әдебиеттану ғылымының негізін салушы ғалым А. Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде «Теңеу екі түрлі; 1) әншейін теңеу, 2) әдейі теңеу» деп бөлген. Т. Қоңыров троптардың ішінде теңеуге толық талдау жасап, оның 10 түрлі тәсілмен жасалатынын дәлелдеген: 1) -дай; -дей; -тай; -тей; -дайын; -дейін; -тайын; -тейін жұрнақтарының көмегімен; 2) -ша; -ше жұрнақтарының көмегімен; 3) шығыс септігі жалғауының (-нан; -нен; -дан; -ден; -тан; -тен) көмегімен; 4) секілді, сияқты, тәрізді, іспетті сөздерінің көмегімен; 5) бейне сөзінің көмегімен; 6) тең сөзінің көмегімен; 7) ұқсас сөзінің көмегімен; 8) параллелизм тәсілі көмегімен; 9) аралас тәсілдің көмегімен; 10) қосалқы тәсіл көмегімен.

Профессор Т. Қоңыров теңеудің танымдық мәні туралы «... теңеулік таным жалпы танымдай емес. Бұл дүниеге көркемдік көзбен қарайды. Ол заттар мен құбылыстарды суреттеп, әшекейлеп, бояп, әсерлеп, сезімге бөлеп көрсетеді. Бір зат пен екінші зат салыстырылғанда, оның шын болмысымен қатар көркемдік тұрғыдан болуға тиісті «қасиеттері» де еске алынады. Яки көркем теңеулерде бір-біріне ұқсатылатын заттар мен құбылыстардың негізгі қасиеттерімен қатар олардың қосымша қасиеттері де салыстырылады. Мінеки осы қосымша белгілер көркемдік танымның құнын арттыра түседі» – дейді[7,46].

Ғалым Т. Қоңыров тұрақты теңеулерді семантика-стилистикалық сипатына қарай: метафоралық теңеу, эпитеттік теңеу, метонимиялық теңеу, синекдохалық теңеу, гиперболалық теңеу, литоталық теңеу, грациялық теңеу, синонимдік теңеу, антонимдік теңеу деп жіктеген [7,46].

Профессор Тұрағұл Қоңыровтың еңбегін тек отандық ғалымдар ғана емес, басқа ел филологтары да жоғары баға берген. Мәселен, Э.В.Султрекова өзінің 2017 жылы шыққан «Сравнительные конструкции хакаского языка» атты монографиясында ерекше атап өтеді: «түркі тілдерінде салыстыру күрделі категория және аз зерттелген, бірақ қазақ тіл білімінде профессор Т.Қоңыров зерттеудің кең өрісін ұсынады. Салыстыру әдістері ерекше, зерттеу жұмысы сөздің анықтамасы, сөздердің шығу тегі және қолданысы сияқты маңызды мәселелермен байланысты»[8,52].

Т. Қоңыров теңеуді тек көркемдік тәсіл ретінде емес, ұлттық ойлау жүйесінің, рухани әлемнің көрінісі деп таныды. Оның еңбектері қазақ тіл білімінде теңеулерді когнитивтік және мәдени аспектіде қарастырудың негізін қалады.

Профессор Т. Қоңыровтың 1970–2000 жылдар аралығындағы ғылыми еңбектері қазақ тіліндегі теңеулердің құрылымдық, мағыналық және функционалдық ерекшеліктерін жан-жақты қамтиды. Оның «Қазақ теңеулерінің табиғаты» атты еңбегі қазақ тілін зерттеудегі жаңа кезең болды. Ғалымның пікірінше, «теңеу – халықтың өмір тәжірибесі мен дүниетанымын тіл арқылы бейнелеудің бір тәсілі. Теңеулерде адамның табиғатқа, қоғамға, адамгершілікке және сұлулыққа деген көзқарасы көрініс табады». Теңеу тек көркемдік тәсіл емес, ол – халықтың дүниетанымын, ұлттық мінезін және эстетикалық сезімін бейнелейтін тілдік бірлік. Теңеулердің мазмұнында ұлттың өмір салты, табиғатқа, адамға, қоғамға көзқарасы жатыр.

Қазақ халқының рухани мәдениетінде табиғат пен адам арасындағы үйлесім ерекше орын алады. Осыған байланысты қазақ тіліндегі теңеулер көбіне табиғат құбылыстарымен, жануарлар әлемімен, қасиетті ұғымдармен байланысты болып келеді: “*айдай сұлу*”, “*қызыл түлкідей айлалы*”, “*оттай ыстық*”, “*қардай аппақ*” т.б. Бұл теңеулер арқылы халықтың эстетикалық талғамы, құндылықтары, әлемнің тілдік бейнесін жасау қабілеті көрініс табады. Теңеулердің дүниетанымдық сипаты – олардың тек тілдік емес, мәдени-танымдық категория екенін дәлелдейді.

Т. Қоңыров теңеулерді тек тілдік құбылыс емес, ұлттық дүниетаным мен мәдениет көрінісі деп қарастырды. Қазақ теңеулері халықтың өмір салтына, табиғатқа, моральдық құндылықтарға деген көзқарасын бейнелейді. Мысалы: *айдай сұлу, қардай аппақ, арыстандай айбарлы* сияқты теңеулер қазақ халқының эстетикалық талғамын, ойлау жүйесін көрсетеді. Ғалым еңбегінде теңеулердің құрылымдық, семантикалық және көркемдік қызметі нақты мысалдармен дәлелденеді. Ол теңеулердің көркем мәтіндегі эмоциялық және образдық рөлін айқындап, олардың халық дүниетанымын жеткізудегі мәнін ашады.

Енді осы профессор Тұрағұл Қоңыров негізін салған қазақ теңеулерінің зерттелу мәселесіне келсек, зерттеушілердің айтуы бойынша, кенже қалған. Дегенмен, қазақ тіл білімінде теңеуге арналған ғылыми жұмыстар бар. Атап айтатын болсақ, теңеулер арқылы қазақ халқының дүниетанымдық, ұлттық-мәдени болмысын сипаттаған, этнолингвистика және когнитивтік лингвистика тұрғысынан жүргізілген еңбектер кездеседі. Мәселен, Ж. Манкееваның бірнеше еңбектерінде теңеулер ұлттық мәдени кодтың тілдегі көрінісі ретінде қарастырылады. Теңеулердің ұлттық болмысты бейнелеудегі танымдық рөлі айқындайды, теңеулердің ұлттық дүниетанымдағы рөлі, қазақ мәдениетіне тән ұғымдар жүйесі талданған.

«Қазақ тіліндегі теңеулердің құрылымдық-семантикалық жүйесі», «Қазақ және ағылшын тілдеріндегі теңеулердің когнитивтік ерекшеліктері» атты диссертациялық жұмыстар да бар. Жалпы, теңеуге байланысты зерттеу жұмыстары көбіне белгілі ақын, жазушылардың тіліндегі теңеу сөздерінің қолдану ерекшелігіне арналған.

Орыс тілінің өзінде ғана, әдебиеттану ғылымын қоспағанда, теңеулерге арналған 100-ден аса зерттеу жұмыстары бар екен. Соған қарағанда, қазақ тіл білімінде теңеуді зерттеу жұмыстары кенже қалған деген тұжырымды құптауға болады.

Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінде профессор Тұрағұл Қоңыров негізін салған қазақ филологиясы кафедрасында Аударма факультетінің студенттеріне «Қазіргі тілтаным» атты пәннен дәріс оқимыз. Ол студенттер роман және герман тілдерінің болашақ мамандары болғандықтан, қазақ тілін сол тілдермен салғастыру ұстанымдарын көрсетеміз. Қазақ теңеулерін ағылшын, неміс, француз, итальян т.б. тілдермен салғастыра оқытамыз. Өзге тілді оқытуда өз ана тілімізбен салғастыра оқыту қазақ халқының дүниетанымдық, ұлттық-мәдени болмысын айқындай түседі, өзге тілдің ерекшелігін көрсетуге септігін тигізеді және сабақ барысында жақсы нәтиже береді.

Қазақ теңеулері – ұлттың рухани болмысын, дүниетанымын, эстетикалық сезімін танытатын тілдік-мәдени құбылыс. Профессор Тұрағұл Қоңыровтың еңбектері осы салада іргелі негіз қалап, қазақ тіліндегі теңеулердің мазмұндық, құрылымдық және танымдық табиғатын терең ашып көрсетті.

Танымдық табиғаты жан-жақты ашылған қазақ теңеулері қазіргі ақпарат құралдарында қаншалықты дұрыс қолданып жүр деген мәселе де әттеген-ай дегізеді. Мысалы журналистер қоғамда жиі кездесетін мәселе болса «жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтай» көбейіп кетті деген теңеуді қолданады. Бұл «как грибы после дождя» деген орыс теңеуінің калькасы, қазақ жеріне қанша жаңбыр жауса да, саңырауқұлақ өспейтіні белгілі. Бұл жерде өзіміздің профессор Т.Қоңыров көрсеткен қазақи *құмысқадай қаптау, қоңыздай қаптау, құрттай жайлау* теңеулерін қолданса дұрыс болар еді. Тағы бір мысал, журналистер ұқсас адамдарды немесе заттарды суреттегенде кейде «егіз тамшыдай» орыс халқының «как две капли» теңеуін қолданып жүр. Бұл да калька. Оның орнына ғалымның сөздігінен орын алған, өзімізге таныс *егіз қозыдай* теңеуін қолданса нұр үстіне нұр болар еді. Егемен Қазақстанда 140 астам ұлт өкілдері өмір сүріп отырғаны белгілі. Қоғам да тілге әсер етіп, түрлі жаңа сөздер, терминдер енгізіп отырғаны айқын. Алайда тіл өз ішкі заңдарымен дамиды емес пе? Егер өз теңеулерімізді кірме теңеулермен ауыстыра берсек, тіліміздің танымдық табиғатынан, ұлттық ойлау жүйемізден, ұлттық кодтан айрылып қалмаймыз ба?

Профессор Тұрағұл Қоңыровтың тұжырымдары ауқымды. Бүгінгі таңда олар этнолингвистика, когнитивтік лингвистика және лингвомәдениеттану салаларындағы жаңа зерттеулерге теориялық арқау болып отыр. Ғалымның зерттеулері теңеулерді тек поэтикалық құрал ретінде емес, ұлттық мәдени код ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Профессор Тұрағұл Қоңыровтың ғылыми мұрасы қазақ тіл біліміндегі мәдени және когнитивтік бағыттардың дамуына зор үлес қосты. Оның еңбектері қазақ теңеулерін ұлттық болмыс, рухани танымдық тұрғысынан терең түсінуге жол ашты.

Қазақ теңеулері – тек сөз өрнегі емес, халықтың дүниетаным айнасы, ұлт мәдениетінің тілдегі бейнесі. Осы тұрғыдан алғанда, профессор Тұрағұл Қоңыров еңбектері – қазақ тіл ғылымының ғана емес, ұлттық руханияттың алтын қоры.

ӘДЕБИЕТ

1. Энгельс Ф. Анти-Дюринг I Ф. Энгельс II К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. 2-е изд. Т. 20.
2. Потебня А. А. Мысль и язык. — Киев: СИНТО, 1993. — 192 с. — ISBN 5-7768-0256-3. (в пер.)
3. К.Д. Ушинский II Собр. соч. Т. 7. М.; Л.: Изд-во Акад. пед наук, 1949. 360 с.
4. Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка / под ред. Б.А. Серебrenникова. М.: Наука, 1970. 567 с.
5. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері / Қоңыров Т. - Алматы : Мектеп, 1978. - 193 б.
6. Қоңыров Т. К. Структурно-семантическая природа сравнения в казахском языке: компаративные конструкции : учебное пособие для студентов филологических факультетов / Қоңыров Т. К. - Алма-Ата : Мектеп, 1985. - 215 с.
7. Қоңыров, Т. Қазақ тілінің тұрақты теңеулері сөздігі [Мәтін] / Т. Қоңыров. - Алматы : Ғылым, 1990. - 320 б.
8. Э.В.Султрекова Сравнительные конструкции хакасского языка. — Абакан: Хакасское книжное издательство, 2017. — 324 с.

ТҰРАҒЫЛ ҚОҢЫРОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ: ОРТАЛЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ҚҰЖАТТАМА АРХИВІ ҚОРЫНЫҢ ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ

Алиаскарова Эркесайым Бековна,

Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві.
Ақпараттық технологиялар және цифрландыру бөлімінің архивисті

Бүгінгі баяндамамыз Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архивінің қорында сақталған көрнекті ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрағұл Қоңырұлы Қоңыровтың ғылыми мұрасына арналмақ.

Жарты жылдық тарихы бар архивтің хронологиялық шегі 1885–2024 жылдарды қамтиды. Архивте барлығы 206 қор, 41 жеке тектік қор, 229 мың сақтау бірлігі бар. Мемлекеттік сақтаудағы құжаттар мазмұны мен пішіні жағынан әртүрлі — машинада терілген мәтіндер, калька, сәулелі көшірмелер, ватман, фотоқұжаттар, тіпті XVIII–XIX ғасырлардағы батист материалдары кездеседі. Құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету мақсатында архив заманауи құрал-жабдықтармен, соның ішінде мобильді сөрелермен жабдықталған.

Архив қорларының негізгі бөлігін ғылыми-зерттеу, конструкторлық, технологиялық, жобалау-сметалық және жеке тектік құжаттамалар құрайды. Онда Қазақстанның өнеркәсіп, құрылыс, энергетика, машина жасау және ауыл шаруашылығы салаларының даму тарихын көрсететін материалдар жинақталған. Әсіресе, «Алматыгипрогор», «Казжолпроект», «ГипроНИИхиммаш» сияқты ірі жобалау институттарының құжаттары ерекше құндылыққа ие.

Архив құрылымында құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету, толықтыру және пайдалануды ұйымдастыру бағытында бірнеше бөлім жұмыс істейді. Сонымен қатар, архив заманауи цифрлық технологияларды енгізу арқылы құжаттардың қолжетімділігін арттыруда.

Архив қызметкерлері ғылыми-зерттеу және ағартушылық іс-шараларды тұрақты өткізіп, ғылыми-техникалық құжаттаманы сақтау мен зерттеу ісіне ерекше мән беріп отыр.

Мекемелер мен кәсіпорындардың қызметі нәтижесінде қалыптасқан ресми құжаттармен қатар, архив қорында Қазақстан ғылымы мен техникасының дамуына зор үлес қосқан көрнекті тұлғалардың жеке тектік құжаттары да сақталады. Олардың қатарында академиктер мен профессорлар – А. Абланов, Б. Атшабаров, С. Балмұханов, Р. Елешов, Г. Қалиев, Т. Қоңыров, Х. Маманова, П. Мариковский, С. Нұғманов, А. Татығұлов, С. Космериди және басқа да мемлекетімізге еңбегі сіңген ғалымдар бар. Бұл құжаттар еліміздің ғылыми-техникалық тарихының ажырамас бөлігі болып табылады және көрнекті ғалымдардың өмірі мен шығармашылық қызметі туралы құнды деректер береді.

Тұрағұл Қоңырұлы Қоңыров 1935 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданының Қарғалы ауылында қарапайым шаруа отбасында дүниеге келген. Әкесі колхоз төрағасы болып қызмет атқарған, алайда 1937 жылы «халық жауы» деп айыпталып, із-түзсіз жоғалады. Бұл ауыр

кезең болашақ ғалымның өмір жолына үлкен сынақ болғанымен, оның жігерін жасыта алмады. Керісінше, білімге деген құштарлығын күшейтіп, елге адал қызмет етуге жетеледі.

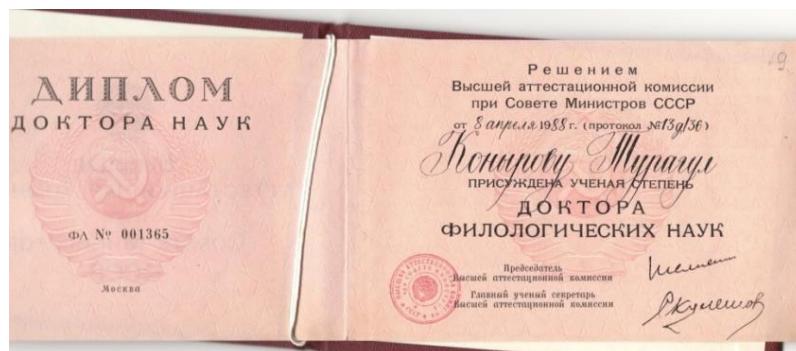

1 сурет. Студенттік шақтағы достарымен.

ОМҒТҚА 184 қор. 1 тізімдеме. 46 іс.

Мектепті бітіргеннен кейін ол еңбек жолын ауылда бастап, кейін Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының тарих-филология факультетін үздік тәмамдап, 1963 жылы аспирантураға қабылданып, Сәкен Сейфуллин поэзиясын терең зерттеп, «С.Сейфуллин поэзиясындағы сөз бейнелеу тәсілдері» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғады.

Ғалымның кәсіби жолы Алматы шет тілдері институтымен (қазіргі Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті) тығыз байланысты. Ол осында қызмет етіп, 1988 жылдан бастап қазақ және жалпы тіл білімі кафедрасының меңгерушісі болды.

2 сурет. Докторлық дипломы.

ОМҒТҚА 184 қор. 1 тізімдеме. 27 іс.

3 сурет. Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ-нің кафедрасында жұмыс жасаған жылдары.

ОМҒТҚА 184 қор. 1 тізімдеме. 49 іс.

Тұрағұл Қоңырұлы қазақ тіл білімінде алғашқылардың бірі болып қазақ теңеулерін жүйелі зерттеген ғалым болды. Ол «Қазіргі қазақ тілі жүйесіндегі компаративтік конструкциялар» тақырыбында докторлық диссертация қорғап, осы бағытта «Қазақ теңеулері», «Қазақ тіліндегі теңеулердің құрылымдық-семантикалық табиғаты» атты іргелі еңбектерін жариялады. Сондай-ақ, «Қазақ тілінің тұрақты теңеулер сөздігін» құрастырып, тіл білімінің дамуына зор үлес қосты.

Тұрағұл Қоңыровтың жеке қоры архивте ерекше маңызға ие. Онда ғалымның ғылыми еңбектері, қолжазбалары, хаттары мен фотосуреттері сақталған. Бұл құжаттар арқылы ғалымның өмір жолы, ұстаздық және ғылыми қызметінің бағыттары айқын көрініс табады.

4 сурет. Т.Қоңыровтың 60 жылдық мерейтойы.

184 қор. 1 тізімдеме. 50 іс.

Архив ұжымы ғалымның бай ғылыми мұрасын кеңінен насихаттау бағытында жүйелі жұмыс атқарып келеді. Соның айғағы ретінде «Тіл білімі тарихында есімі ерекше тұлға» атты құжаттық жинақ жарық көрді. Сонымен қатар, архив базасында ұйымдастырылатын ғылыми-практикалық конференциялар мен көрмелер арқылы Тұрағұл Қоңырұлының өмірі мен еңбегі жас ұрпаққа таныстырылып, ғылыми-ағартушылық бағыттағы жұмыстар жалғасуда.

Бүгінде көптеген ғалымдар, студенттер мен зерттеушілер архивтің оқырман залында Тұрағұл Қоңыровтың өмірі мен еңбектеріне қатысты құжаттармен танысып, өз зерттеулеріне қажетті деректерді алу мүмкіндігіне ие. Бұл – ғалым мұрасының келешек ұрпаққа қолжетімді болуының маңызды көрсеткіші.

Тұрағұл Қоңырұлы тек ғалым ғана емес, ұлағатты ұстаз ретінде де танылды. Ол мыңдаған студент пен жас зерттеушіге бағыт-бағдар беріп, олардың ғылыми ізденіс жолына дем берді. Педагогикалық еңбегі жоғары бағаланып, бірнеше мәрте марапатталып, «Оқу ісінің үздігі» атағына ие болды.

Ғалымның бүкіл өмірі туған тілі мен ұлтына адал қызмет етудің айқын үлгісі болды. Ол өмірінің соңына дейін ғылымнан қол үзбей, қазақ тіл білімі мен руханиятының дамуына зор үлес қосты.

Бүгін біз ұлтымыздың ардақты азаматы – Тұрағұл Қоңырұлы Қоңыровты құрметпен еске аламыз. Уақыт өткен сайын оның еңбектері мен ғылыми идеяларының мәні кемімей, қайта жаңғырып, жас буын ғалымдарға шабыт пен өнеге көзі бола беретіні сөзсіз.

ҚОҢЫРОВ ТҰРАҒҰЛ ҚОҢЫРҰЛЫ ЗЕРТТЕУІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТЕҢЕУЛЕРІ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАНЫМДЫҚ ҚҰЗІРЕТІ

Раев Д.С. – филос.ғ.д., профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ.

Өткен өмірдің жақсыларын еске алу – бұл дүниеде тірі жүрген ұрпағына парыз. Ол түгілі шариғат бойынша, өмірден өткен ата-ананың артында қалған дос-жарандарын да қарым-қатынас жасап, құрметтеу бала-шағаға парыз етіледі екен. «Жақсының екі дүниеде де шарапаты мол» деген халық даналығы содан қалған болар. Бұл адамның атақ-даңқын шығаруда емес, кейінгі жастарға үлгі-өнеге болсын дейтін игі мақсаттан туындаса керек. Тұрағұл Қоңырұлының көзін көргендердің сыр-сұқпатын есту, өткеннен сыр шерту кімді болса да серпілтпей қоймайтыны анық. Міне, сондай еске алу сәті біздің Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің ғалым-филологтар ортасында болмақшы. Марқұм ағамыз тірі болса, биыл **90** жасқа толатын еді. Амал не, арамызда бүгін жоқ, бірақ ол кісінің көзін көрген әріптестері бар. Соның бірі ретінде өзімді санаймын. Мен Тұрағұл Қоңырұлын 1981 жылдан бастап танып-білдім. Сол кездегі АПИИЯ қабырғасында қызмет жасаған көрнекті ғалымдар ортасы жас маман, біздерді ерекше сезімге бөлегені әлі есімізде. Сол кездегі институт қабырғасындағы білікті де өркениетті ғалымдар – Ә.Хасенов, Ш.Бектуров, Ә.Қанапин, Т.Қоңыров, Т.С.Садыков, Ә.Мұқтаров, Ибраева, Ш.Ә.Абдрахманов, М.А.Ақынжанов, В.Дитковский, Копыленко, Комаров, А.Е.Карлинский, П.Г.Козлов және т.б. орнатқан ерекше академизмді зор ықыласпен жиі еске аламыз.

Енді ағамыздың ғылыми зерттеу объектісіне қарай ойысатын болсақ, отандық филолог-ғалымдардың айтуынша, Тұрағұл Қоңырұлы қазақ теңеулерін қазақ тілбілімінде алғаш зерттеушісі болғандығы анық байқалады. Сондықтан біз үшін қызығушылық танытып отырған нәрсе, ғалым ағамыздың **«Теңеулер табиғаты»** атты монографиялық еңбегі. Біздің мақаламызда қазақ теңеулерінің таным үдерісіндегі орны мен ролін анықтау мақсаты көзделеді. Ал осы бір қазақ көркем әдебиетіндегі «теңеу» феноменінің философиялық табиғаты, оның ішінде эпистемологиялық-танымдық болмысы анықталмаған, оның қазақ философиясындағы құзіреті әлі белгіленбеген өте маңызды, өзекті мәселенің санатына жатады. Өйткені, дүниені тану процесі философиядағы өте күрделі әрі маңызды, әрі адамзат ғұмырымен бірге жүретін үдеріс. Сол себепті таным деген құбылыс аяқталмаған және аяқталмайтын шексіз ұлы процесс. Міне, осы бір ұлы қозғалыста жер бетіндегі ғылым және әлі ғылым ретінде мойындала қоймаған экзотерикалық, экзотерикалық, мифологиялық білім атаулының барлығы бірдей қатысады әрі оған араласуға құқы бар деп есептейміз. Солардың арасында орны бөлек, маңызы зор, шоқтығы биік, айқындаушы рөл атқаратын ғылым – тілбілімі ғылымы. Өйткені, қоршаған орта туралы кез-келген білім, түсінік тек тіл арқылы көрініс табады, сол арқылы таңбаланады, белгіленеді, анықталады, орнығады, қалыптасады, таратылады. Сондықтан философияда білімді тілдік бірлікпен, сөздік белгіленуімен теңестіретін көзқарастың қалыптасуында негіз бар. Олардың пікірінше, «тіл – ойдың тікелей шындығы». Әрине бұдан тіл мен білімнің арасына абсолютті теңдік қоюға болмайды. Бірақ ақиқаты – қалай болғанда да білім тіл арқылы көрініс табады. Мысалы, Тұрағұл Қоңырұлы: «Белгілі бір халықтың көркем әдебиеті басқа халықтардың әдебиетінен, ең алдымен, өзінің образдар жүйесімен, сөз бейнелеу тәсілдерімен ерекшеленеді. Әдебиеттегі образдар жүйесі және сөз бейнелеу тәсілдері – ұлттық характердің ең басты көрсеткіштері. Бұларсыз ешбір ұлт әдебиеті өмір сүре алмайды. Көркем әдебиет үшін, әсіресе, ұлттық тілдің маңызы зор» (1, 4 б.), -деп жазады. Бұдан **«ой – тіл – білім»** концепті және сол ұштағандық ұстанымның ақиқаттылығы келіп шығады.

Олай болса, таным процесіндегі қазақ теңеулерінің орны мен ролін біз **«тіл мен ойлау процесі»** арасындағы қатынастан іздейміз. Ал жалпы, таным процесі бірнеше кезеңдерден немесе формалардан тұрады: сезімдік (сенсуализм), эмпирикалық (эмпиризм), рационалдық (рационализм), интуитивтік (иррационалдық), синкреттік (синкретизм) таным тізбегі. Осылардың алғашқысы сезімдік таным, яғни дүниені тану, алдымен адамның сезім мүшелері: көру, есту, дәм, иіс, тері сезімі арқылы танудан басталады. Міне, танымның осы тізбегінде қазақ ғылымының **«теңеу»** категориясының орны ерекше болатынын мойындауымыз қажет. Осы жерде қазақ танымының тізбегін: «ойлау – теңеулік образдарды қалыптастыру, теңеулер

арқылы бейнелеу, бейнелі сөз тудыру, тілдік бірлітер жасау, одан түсінікті, ұғымды, білімді қалыптастыру» процесі арқылы түзілетін таным табиғатын көрсетуге болады. «Көркем әдебиет, ең алдымен, образды сөз, көркем сөз деген ұғымға келіп тіреледі. Сол себепті де ол – «сөздің патшасы, сөз сарасы» (1, 4 б.), -деп тұжырымдайды Тұрағұл Қоңырұлы. Бұнымен әбден келісеміз. Олай болса, образды сөз, көркем сөз таным процесіндегі образды ойлау, көркем бейнелеу үдерісінің жемісі деп түсінуге болады. Бұл таным философиясындағы «түр (форма) мен мазмұн» категорияларының қатынасы, олардың өзара бірлестігіне келіп тоғысады. Ол таным үдерісі логикасының вариациялық тізбегін анықтайды. Түр мен мазмұнның бірлігінен таным процесінің шынайы табиғаты, бүкіл болмысы жасалады. Философияда түр (форма) зат пен құбылыстың бүкіл болмыстық жүйесінің сыртқы бейнесі, яғни мазмұнның сыртқы көрінісі, ал мазмұн зат пен құбылысқа тән бар бітім-болмыс жүйесі. Түр өзгермелі болып келеді, ал мазмұн әсте өз сырын аша бермейтін тереңдікте жатады. Қазақтың танымдық мәдениетіне тән тәсілдің бірі – осы түрге теңеулер іздеу арқылы, зат пен құбылыстың мазмұнын аша түсу дәстүрі.

Ал түрдің (форманың) көріну тәсілдерінің бірі – теңеу категориясы болатыны анық. Теңеу категориясы – бүкіл бейнелеу, көркемдеу тәсілдерінің ішіндегі ең бастысы, ең пәрмендісі. Теңеу – бейнелеудің бастау көзі. Теңеу – ұлттың образды, көркем ойлауының көріну формасы, іске асырылу тәсілі, бейнелену материясы деп айтуға негіз бар. Қоңыров Тұрағұл: «...Теңеу – көркем ойлаудың ұлттық ерекшеліктері жинақталған, дүниетанымның ұлттық өзгешеліктері бас қосқан категорияларының бірі. Сондықтан да теңеуді таным құралы ретінде философияда ...зерттейді» (1, 4 б.), -деп жазады. Олай болса, қазақ теңеуі форманың мазмұнға сәйкес келуін жетілдіре түсетін, мазмұнды байыта алатын пәрменді танымдық қуат орталығы бола алады деуге негіз бар. Форма мен мазмұнға дәнекр бола отырып, теңеу гносеологиялық оптимизмді орнықтырады. Олардың арасындағы өзара диалектикалық тәуелді байланысты айқын көрсету өлшемі іспеттес болады.

Теңеу – **тіл мен ойлау жүйесі** тізбегіндегі өте күрделі құбылыс және оның тіл мен ойлау процесіндегі орны мен рөлін анықтау мәселесі өзекті. «Теңеу образды ойлау әдісінің универсалды тәсіліне айналған» (1, 6 б.). Теңеу – бейнелеу тәсілі. **Қоңыров Тұрағұл:** «Сонымен теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілерінің бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол арқылы жаңа қырынан ...танытатын ...таным құралы» (1, 8-9 бб.), -деп жазады. Бұл тұста мәселені тіл мен ойдың, объективті шындықтың, таным процесінің арасындағы диалектикалық бірлік арқылы қарастыруға қадамдар жасалынады. Бұл мәселеге талдау жасауда жалпы тіл мен ойдың, танымның бірлігі туралы ғылыми тұжырымдар мен концепцияларға негізделеміз.

Тіл білімінің философиялық мәселелеріне арналған зерттеулерге сүйенетін болсақ, тіл мен ойлау процесінің арасындағы өзара байланысты алғаш ғылыми тұрғыда қарастырған неміс ғалымы В.Гумбольдт болғанын аңғарамыз. В.Гумбольдттың айтуынша, ақыл әркеті – ешқандай ізсіз жүріп отыратын, тілдік дыбыс арқылы материяға айналып және сезімдік пайымға қолайлы жағдай туғызып отыратын терең ішкі, таза рухани құбылыс, сондықтан, ойлау әрекеті мен тіл бір-бірінен бөліп алуға болмайтын тұтастықты білдіреді (2, 17 б.). Бұдан біз тіл, сөз, теңеу және ойлау арасындағы имманенті байланыстың бар болатындығына көз жеткіземіз. Ал В.З. Панфиловтың пікірінше, тіл – тек қарым-қатынас құралы ғана болып қоймай, сонымен бірге, ол – абстракты ойлау процестерін іске асырудың қажетті шарты (3, 17 б.). Сондықтан, жалпыадамзаттық құбылыс ретінде тілді ойдан, теңеуден, адамның ойлау процесінен тыс немесе олардың арасындағы табиғи байланыссыз қарастыру мүмкін емес. Өйткені, сыртқы қоршаған орта алғышарттарына және адамзат рухына негізделе отырып, тіл адам мен сыртқы орта арасындағы аралық ой әлемін жасайды. Ой, теңеулер әлемі адамзат баласының саналы іс-әрекетінің жемісі болып табылады. Сондықтан ой дүниесі әлемнің жалғыз бейнесі ретінде қабылданады.

Олай болса, ойлау және одан, теңеуден туған түсінік тек тілдік жаратылысқа ғана тән құбылыс. Осы бір тіл мен ойлаудың, сөз бен ойдың, теңеу мен бейнелеудің өзара онтогенездік байланысын дәлелдейтін бұлжытпас дәйектерді қазақ шешендік өнерінен көптеп табуға болады. Ж.Баласағұнның “сөз – ойдың суреті” дегеніне сүйенетін болсақ, осындай көзқарасты қазақ шешендігіндегі “Ойым – теңіз, сөзім – бал” (Байдалы би), – деген тұстардан байқаймыз. Мұнда әлемді игеру механизмі ой мен тіл дейтін ойға меңзейтін сөз сарасы жатыр. Шешендік ой мен

тілдің имманентті субъективтік сипаты мен объективтік болмысына, эпистемологиялық константына баса назар аударады. Ол өз тарапынан қазақ ділмарлық өнердегі рухани бостандық пен гносеологиялық белсенділікті аңғартады. Сонымен бірге, ойдың тереңдігі тілдің дәлдігіне, оның шебер жеткізілу қарымына, тілдің полифункционалды лексикалық қызметіне байланысты болады. «Ойлай берсең аларсың» және Асан бидің: «...Таза мінсіз асыл сөз ой түбінде жатады» –деп айтқанының мәнісі сонда болар. Бұл жерде де сөз бен ойдың өзара тәуелді байланысы анық байқалады. Нақтырақ айтатын болсақ, Асан би ой сөз қоры, ойдың базалық этосы дегенге ойыстырса, енді бірде сөз ой айту стратегиясын анықтайтын анықтаушы фактор, ал сөз ойдың мазмұны мен мәнін заттандырушы, оны өмірге әкелуші символ деген ойға жүгіндіреді. Ойлау мен сөйлеудің мақсаты білуге апару, сөйтіп таным төрін анықтау, ақиқатты анықтау дейтін таным заңдылығын белгілейді. Сонымен бірге Асан би: «...Ой түбінде жатқан сөз шер толқыса шығады» –дей келіп, білімнің қалыптасу, білу үдерісінің жүру логикасын анықтағандай болады. Демек, білімдегі ой мен сөз диалектикасы мен тұтастығын, ондағы себеп салдарлық ұстанымға нұсқайды. Ойды оятушы сөз бен тіл феномені болатындығын мойындатады. Асан бидің осы бір пайымдау үлгісінен қазақ халқының, оның ішінде дала сөзмерлік өнерінің тілдік семантикасы арқылы ұлттың қоршаған ортаны бейнелей білу константасын, ойлау әдісінің өзіндік спецификсын, халықтың рухани қалпының бірегейлігін аңғаруға болады.

Сонымен бірге, қазақтың шешендік сөз өнерінде бірде: «Адам ойға тоймас...» -дей келіп, ойлау мен сөз таным үдерісінде бірге жүретін егіз шексіз процесс болатынын көрсетсе, ал: «Ой түбі алтын...» -деген тұста дала ділмарлығы ойлау арқылы қандайда бір деңгейде таным мақсатын жететіндігін мойындайды. Ал сол мақсат тіл мен сөз арқылы болатындығын естен шығармайды. Алайда, «Ақыл – дария, ой – мұхит», «...Ой – ұзын, арман – биік» -деп келетін шешендік нақыл тізбегі ой тереңдігін, ой кеңістігін меңзей отырып, адамның танымдық рухының шексіз ізденісте болатын мәндік болмысын, экзистенциялық мазмұнын анытауға қадам жасағандай болады.

Кез келген ойлау процесі тілдік әрекетке, сөйлеу тілі арқылы ғана сыртқы көрінісін табады. Ой тіл арқылы затқа айналады немесе заттанады. Демек, ойдың тіл арқылы көрінуінің көмегімен ғана адам белгілі бір шеңбердегі өз дүниетанымын қалыптастырады. Тілдің философиялық мәні рухани дүниенің күші ретінде анықталады. Мәселен Гегель сөз бен ой бірлігін айта келеіп, ойдан сөзден айыру бекердің ісі дейтін ой тастайды (4, 273 б.). Осы тұрғыдағы ой-тұжырымдар сарынын қазақтың "Көңіл көзін сөз ашар", "Көз жеткізер, көз жеткізбегенді сөз жеткізер", "Айтпаса жүректен кетеді, тартпаса білектен кетеді", "Көңілде жатқан кірінді, оттай ыстық сөз шаяр" деген сияқты шешендікпен айтылатын мақал-мәтелдерінен де аңғаруға болады. Олай болса, шешен сөз айтылған ойды бөтен пікірлерден қорғап-қоршап тұрғандай болады, демек ойдың, тілдің тазалығы мен өзіндік сипатын сақтап, әр сөз бен ойдың меншігін анықтап, олардың әр қайсысына өзіне тиісті мағыналық шекті белгілеп отырады. Әр ойға нақтылық пен айқындылық дарытып, әр сөзге қондырылған ойға өміршендік пен жұғымдылық беріп отырады. Бұған, мысалы, "Шешеннің тілі – шебердің бізі", "Тіл ерді қабырға салады, нарды қазанға салады", "Шешеннің сөзі мерген, шебердің көзі мерген" – дегендердің мәні сонда болса керек. "Жүйелі сөз – жүйесін табар" деген сияқты, ұтымды ой жүйелі сөз арқылы ғана өз мақсатына жетері хақ. Қазақтың "қиыстырып айтсақ халық нанар" деп айтатыны содан болар. Міне бұл тіл мен ойдың өзара тәуелді байланысының бір жағы.

Енді тіл мен ой байланысының екінші жағын қарастыратын болсақ, тіл сөзбен және оймен байланысқанда ғана тіл – тіл бола алады. Сөз арқылы берілетін ойлау актісінің көмегімен ғана абстрактілі тіл әлемі нақтылы жағдаймен ауыса алады, белгілі бір нақтылы тәжірибемен байланысады. Сонда ғана тіл мен ой бір бүтінді құрап, белгілі бір объективті болмысты қамтып, ой шындыққа айналады немесе заттанады. Олай болса, жалпыадамзаттық құбылыс қасиет ретінде тілді ойдан, адамның ойлау процесінен тыс немесе олардың арасындағы табиғи генетикалық байланыссыз қарастыру мүмкін емес. Осы ойды қазақ шешен сөз сөйлеу үрдісіне қатысты жалғастыратын болсақ, би-шешендердің шығармашылық ақылы шешендік сөздер мен ойдың тоғысуы арқылы көрініп отыратын құбылыс. Шешендік сөздер, ең алдымен, ойлаудың икемділігі мен жүйелілігін, сөздің көп мағыналылығын сақтап отыратын феномен. Ділмар сөздер, ең әуелі, ақылды үстемелейтін ойлау тәсілі болғандығын айтуға болады. Мәселен, шешен тілмен айтылатын қазақ мақал-мәтелдері – дала сөзмерлерінің ойлау қабілетінің көрінісі және олардың ерен көсемдікпен жасаған ой-түйіндері. Оған "Мақал қайдан шығады ой болмаса,

киіз қайдан шығады қой болмаса" деген қазақ мақалы куә. Бұл А.А. Потебняның ойдың жетілуі тек оны сөз арқылы ғана көрсетумен мүмкін болса, ал сөз тек ой жетілгенде ғана пайда болады немесе сөзге айналады (А.Потебня, 1976) деген пікірімен иықтасып тұр десек қателеспейміз. Мұхтар Әуезовтың би-шешендер туралы "шешеннің судай төгілген, тыңдаушың бордай егілген" дегенін тыңдаушының сөзмер шешеннің икемді тіл арқылы ұтымды да өткір ойға бату жай-күйін аңғару қиын емес. Немесе Төле бидің: "Қызыл тілін безеніп, шешен жігіт дауда ойнар" дегенінің астарында ділмардың тыңдаушысын ойға, түсінікке жұмылдыру үрдісінің басымдылығы жатыр деп есептейміз.

Олай болса, шешендік сөздердегі даналық философияны дала ділмарларының ақыл болмысының формасы ретінде мойындауға болады. Сонымен бірге, шешендік сөздердегі ұтқыр ой ойлау процесінің тікелей единицасын: ойдың қалыптасуын, дамуын, ауқымын және жалпы ойлау үрдісін немесе даналық философия құбылысын құрайды. Мәселен, Бөлтiрiк шешеннiң "Ойсыз сөзден ойлы сөз дұрыс" – деген шешендік нақылынан немесе "Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле", "Адам көңілінен азады, тілінен жазады", "Жақсы байқап сөйлер, жаман шайқап сөйлер" деп келетін мақалдардан шешендік сөз бен ойдың тұтастықта болатын табиғатын мойындағандықты аңғару қиын емес. Жүйрік ойлау мен тапқыр сөйлеу – ішкі тұтастық қуат-серпінге ие болатын құбылыс. Осы орайда, С.Негимовтың атап кетуге болады. Оның пікірінше, ойлау мен тіл тамырлас, ойды ойдағыдай жеткізу үшін оралымды, икемді тіл қажет, нағыз шешен қапияда ой тауып немесе ойлап, ойша-сөйлеп, лайықты тапқыр тілмен өрнектеп жеткізеді (5, 22 б.).

Шешен сөйлеудің табиғи ерекшеліктерінің бірі – ділмардың тыңдаушысына әртүрлі ой хабарларын жеткізетін, сезімін оятып қозғаушылық, ой салу, ішкі ойға түрткі болу, ойлау қабілеттерін ояту, образдар ассоциациясын тудыру қасиеттері. Би-шешендердің әр адамның ерекшеліктеріне лайықтап құралатын ойлау қабілеті мен сөз саптау үлгісі ондағы түсінік пен мағына арасындағы орайластықты анық сездіреді. Шешендік тіл мен шешен сөз және ол арқылы көрсетілген ой ғана бір тұтас білімді құрайды. Міне, бұл айтылғандар Еуропалық лингвистикалық философия тарихындағы сияқты тіл мен ой арасындағы мәселені өзінің классикалық формасына көтермесе де, қазақ даналығындағы көзқарас шешендік тіл мен ойлау процесі арасындағы өзара қатынасы туралы идеялардың тек негізгі бағыттарын ғана анықтап қойған жоқ, сонымен бірге жалпы семантиканың және оның философиялық пән ретіндегі болмысын анықтайды. Шешендік сөздер мен ойдың диалектикалық байланысы жөніндегі ғылыми ойлау парадигмалары кеңістігін анықтайды.

Соныдықтан шешендік тіл мен ділмар сөздерді, ең алдымен айтушысының алып ой фабрикасына ұқсатуға болады. Образды сөздер ұғым бедерлерін анықтай отырып, ең әуелі шешен билердің ішкі ойын, түйсік көздерінен хабар береді. Бұл құбылыс Платонның адам, ең алдымен өз ойын білдіруге мәжбүр болады, сол кезде ғана ол сөзге жүгінеді дегенімен пара-пар. Олай болса, би-шешендердің шешен сөзді қолданудағы мақсаты – ойдағы мәндердің әртүрлі жақтары мен белгілерінің, қызметінің ара-жігін ажырату деп білеміз. Тілдің шынайы байлығы ондағы дыбыстың немесе сөз қорының байлығында емес, керісінше шешен тіл арқылы көрсетілетін ойдың байлығында, тереңдігінде болса керек. Тіл дегенмен ойды жеткізу құралы ғана, себебі, тілден тыс тұратын белгісіз дүние немесе тілмен қамтылып болмайтын ой әлемі бар. Оған қазақтың "көкіректе сайрап тұр, құдай тілді байлап тұр" дейтін шешендік мақалы куә. Адам оны тіл арқылы бейнелегісі келеді, бірақ тіл ойды толық немесе оның тереңін жеткізу үшін жеткіліксіз болады. Гумбольдтың пайымдауынша, түптеп келгенде кез-келген сөз оймен күрес болып табылады, мұнда кейде сөз ой алдындағы күштілігін, кейде әлісіздігін байқалтып отырады (2, 378 б.). Осыған ұқсас айтылған Майқы бидің: "Құлаққа жағымсыз боқты сөз айтқанша, жүрекке жылуы бар отты сөз айт" немесе "Ойлы сөз құлақ құрышын қандыраар" (6, 218 б.), -дегендері шешендік сөздің ойға тәуелділігін, жалаң шешендіктен көрі ұтымды да жұғымды ойдың доминаттылығын мойындайды. Міне, бұлар А.А. Потебняның пайымдауындағы, «ойдың жетілуі тек оны сөз арқылы ғана көрсетумен мүмкін болса, ал сөз тек ой жетілгенде ғана пайда болады немесе сөзге айналады» немесе «дыбыс сөздің тек заттанған сыртқы формасы болып қана қоймайды, сонымен бірге ол белгілі бір қалыптасқан ойды білдіреді» (7, 39, 176 бб.) дегендей ойлармен сәйкес келеді. Сонымен, шешендік өнер, шешендік сөз дегеніміз бізше, көне дәуірден қазірге дейін сұрыпталып жеткен ұлағатты ділмарлықтың түйіні. Ақылды ойлы көркем тіл арқылы өз ойына өзгені иландыру, сендіру, мойындаттыру дер

едік. Шешендік сөздердегі ұтымды ойлар мен түсініктердің адам өміріне ықпалы хақында А.Байтұрсыновтың мына төмендегі тұжырымдарын айтсақ-та жеткілікті. Оның пайымдауынша, шешен сөзде айтушының мақсаты – баяндап, сипаттап анық түсіндіріп беру, оны істеу үшін шешендер жай пайымдаушыларға айтқан сөзі адамның ақылына қону жағын ғана көздемейді, сөз қанға, жанға әсер етіп, арбау сияқты адамның ойын да, бойын да балқытып, билеп алып кетуге ыждағат етеді (8, 405 б.). Сондықтан шешеннің қызметі адамның жүрегін билеп, жүйесін босату, қанын қыздыру намысын келтіру, арқасын қоздыру. Шешен сөздің бұл қызметі пікірді дәлелдеп, сипаттап, мәністеп болғаннан кейін келеді, өйткені пікірді баяндап, түсіндіріп, дәлелдеп, сипаттап, ақыл жағы қанағаттағаннан кейін жүрек жағына әсер етіп, бойын балқыту жеңіл болады. Осы айтылған мақсаттарға қарай шешен сөздің тілі уытты, лепті, әсерлі, қанды қайнатып, жүрек тулатып, естен айырып, ерікті алып, кететін күшті, көрікті, сәнді, мәнді тіл болады. Шешен сөздің зор мүшелері бесеу: бастамасы, ұсынбасы, мазмұндамасы, қыздырмасы, қорытпасы (8, 405 б.). Қорыта келгенде, қазақ шешендігіндегі тіл мен сөз және ой арасындағы өзара диалетикалық байланыс мәселесі танымдық жағынан келгенде этнотанымдық модельді айқындауда өте маңызды деп есептейміз. Тіл мен сөз және ойлау – ол біздің санамыздың виртуальды реальдылық көрінісі, оның аясында субъект өз болмысының салыстырмалылығын және қоршаған ортаның өгермелілігін мойындайды. Ой мен тілдің диалектикалық байланысы ой өрісі мен тілдің лексикалық алаңының перцептуальды кеңістігін білдіреді.

Қорыта айтқанда теңеу ойлаудың бүкіл образдық, бейнелік болмысын сипаттайтынын, осыдан келіп таным процесіне пәрменділікті орнықтыратын, таным әрекетін шындыққа жетелейтін қуатты күш деп айтуға болады. Оған Тұрағұл Қоңырұлының: «...теңеуде белгісіз нәрсенің белгілі нәрсеге теңелетіндігі, соның нәтижесінде, бейнелі образ жасалады...» (1, 9 б.), - дейтін пікірі дәлел. Олай болса, осыдан тіл затты тек атап қана қоюға емес, сонымен бірге оны теңеу арқылы бейнелеуге, сипаттауға, ол туралы образды ой қозғауға да қабілетті. Таным процесінде қазақ теңеулерінің орны мен рөлін анықтай түсу келешектің еншісінде демекпіз. Алайда осы бір соны ізденіске себеп болған Тұрағұл Қоңырұлының ғылыми шығармашылығы деп мақтана айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қоңыров Т. Теңеулер табиғаты. Оқу құралы. –Алматы: «Алаш» баспасы, -2005. -512 бет.
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. –М.: Прогресс, 1985. -450 с.
3. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания. Гносеологические аспекты. –М.: Наука, 1977, -287 с.
4. Гегель Философия духа. –М.: Госполитиздат, 1956. -371 с.
5. Негимов С. Шешендік өнер. –Алматы: Ана тілі, 1997. 208 б.
6. Баласағұн Ж. Құтты білік. –Алматы: Жазушы, 1986. -616 б.
7. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. –М.: Искусство, 1976. -614 с.
8. Байтұрсынов А. Ақ жол. –Алматы: Жазушы, 1991. -463 б.

УДК 37.015.3

**ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ПАРАДИГМАНЫҢ
КАТЕГОРИЯСЫ РЕТІНДЕ**

Кунакова К.У.,

педагогика ғылымдарының докторы,
Абылай хан атындағы Қаз ХҚ және ӘТУ
Алматы, Қазақстан

Түйін: Заманауи білім беру сұранысына қарай құзыреттілік – жаңа категория ретінде қалыптасты. Реферативті шолу арқылы құзыреттілік қозғалмалы жүйе ретінде айқындалды, себебі әрбір ситуацияға қарай шетел тілін қолдану барысында талап, қажеттілік өзгеріп отырады. Шетел тілін оқытуда мәдениетаралық-коммуникативті құзыреттіліктің орны бөлек. Құзыреттілікті қалыптастыру үдерісінде оқытудың күтілетін нәтижелері білім алушының практикада алған білім-дағдыларын қолдану арқылы анықталады.

Тірек сөздер: шетел тілі, құзыреттілік, құзыреттілік құрамы, мәдениетаралық-коммуникативті құзыреттілік, оқыту нәтижелері.

COMPETENCE AS A CATEGORY OF THE MODERN EDUCATIONAL PARADIGM

Kunakova K.U.,

Doctor of Pedagogical Sciences,
KazUMR and WL named after Ablai Khan
Almaty, Kazakhstan

Abstract: Competence according to the needs of modern education is formed as a new category. Through an abstract review, competence was defined as a mobile system, since requirements and needs change depending on each situation during the application of a foreign language. Intercultural and communicative competencies occupy a special place in teaching a foreign language. The expected results of training in the process of forming competencies are determined using the knowledge gained by the student in practice.

Key words: foreign language, competence, component composition, intercultural and communicative competence, learning results.

Қазіргі қоғамға тәуелсіз, білімді, іскер, толерантты, таңдаулы жағдайда өз бетінше шешім қабылдай алатын, қажетті ақпаратты өз бетінше тауып, қолдана алатын, топта жұмыс істейтін, өз білім деңгейін жаңартуға қабілетті адамдар қажет. Сондықтан мектеп оқушыларына терең білім мен білік беріп қана қоймай, оларды ойлауға, пайымдауға, ізденуге, жобалауға үйретіп, өз бетінше танымдық іс-әрекетін дамытуға ықпал етуі керек. Мұның бәрі білім берудегі парадигманың өзгеруін көрсетеді. Білім берудің жаңа парадигмасы қазіргі заманның практикасы мен теориясының барлық талаптарына жауап беретін жаңа білім беруді құру қажеттілігінен туындады. Заманауи білім беру сұранысына қарай құзыреттілік – жаңа категория ретінде қалыптасты.

Білім беру саласында «Құзыреттілік» пен «құзырет» терминдер 2000 жылдардан бері қолданысқа енді. ЮНЕСКО олардың көмегімен оқытудың күтілетін нәтижелерді сипаттай бастады. Содан бері көптеген ғылыми еңбектерде осы мәселе ширатылып келеді. 1996 жылы Берн симпозиумында **Вало Хутмахер** алғаш рет бес кілтті құзыреттіліктер тұжырымдамасын баяндады.

Құзыреттілікті А.В. Хуторской өзара байланысты тұлғалық қасиеттердің жиынтығы деп түсінеді, олар объектілер мен процестердің белгілі бір шеңберіне қатысты олармен байланысты тиімді және өнімді әрекет ету үшін нақтыланған білім, қабілет, дағды және әрекет әдістері [1]. С.С. Құнанбаева құзыреттілікті маманның кәсіби біліктілік моделінде көрініс тапқан «біліктілік көрсеткіштерінің қозғалмалы жүйесі» деп түсінеді [2, б. 62]. Құзыреттілік – белгілі бір дайындық деңгейін аяқтаған маманның құзыретінде айқындалатын категория. Осылайша, құзырет белгілі бір тұлғалық қасиет ретінде қарастырылады, ал құзыреттілік болашақ кәсіби қызметте көрініс табуы тиіс нақты кәсіби немесе функционалдық сипаттамалардың жиынтығы болып табылады. Шетел тілге байланысты қарастырсақ, құзыреттілік тұлға бойындағы түрлі мәдениеттің тоғысуын талап етеді. Олар басқа тілді ортада адамның қарым-қатынасын сәтті, табысты болуына ықпал жасайды. Солардың ішінен құзыреттердің мәдениетаралық-коммуникативті блогын қалыптастыру студенттің басқа мәдениеттердің өкілдерімен барабар тікелей және жанама қарым-қатынасқа қатысу қабілеті мен дайындығын дамытуға бағытталған.

Мәдениетаралық-коммуникативті құзыреттілік (МКҚ) ең алдымен осы ұғымның интегративті сипатына негізделген әртүрлі тәсілдермен түсіндіріледі. Бұл құзыретті:

- бір қоғамда әртүрлі адамдардың бейбіт және өзара кемсітусіз өмір сүру мүмкіндігі; бөтен мәдениетте қызмет ету мүмкіндігі;

- дүние мен тарихты түсінуге негізделген белгілі бір тұлғалық қасиет;

- өз мәдениеті мен басқа мәдениет өкілдерінің арасында делдал позициясын ала отырып, мәдениетаралық өзара әрекеттесуді тиімді жүзеге асыру мүмкіндігі;

- шетел тілін мәдениетаралық қатынас құралы ретінде қолдана білу. Сонымен, мәдениетаралық-коммуникативті құзыреттілік ұғымы «лингвистикалық» және «мәдениетаралық» мағыналарды қамтиды.

С.С. Құнанбаева әлеуметтік-мәдени және лингвомәдени компоненттерді қамтитын мәдениетаралық-коммуникативті құзыреттілікті анықтайды. Ғалымның пікірінше, мәдениетаралық-коммуникативті құзыреттілікті дамытудың бұл процесінде оның оқу іс-әрекетіне жауапты студенттің белсенді позициясы ерекше маңызды. Бұл жағдайда негізгі рөлді саналы жоспарлау және мәдениетаралық коммуникация субъектісі ретінде қалыптастыруды бастау қабілеті атқарады. Бұл жағдайда студенттің шетел тілін меңгерудегі жеке стратегиясы тәуелді болатын сана құрылымында когнитивтік компонентті ескеру қажет. Демек, мұғалім мәдениетаралық-коммуникативті құзыреттіліктің қажетті деңгейін қалыптастыруға ықпал ететін адекватты жаттығуларды таңдау мәселесіне ерекше назар аударуы керек. Шетел тілін оқытудың белсенділік сипатына негізделген жаттығулар тілдік материал мен берілген оқу мақсаттарын жүзеге асыру арасындағы қарым-қатынас формасы ретінде әрекет етеді. Басқаша айтқанда, жаттығулар тілдік материалды меңгеру құралы ғана емес, сонымен қатар сөйлеу әрекетінің әртүрлі түрлерін меңгерту құралы болып табылады.

Әдістемеде «мәдениетаралық құзыреттілік» және «коммуникативті құзыреттілік» терминдерінің бірнеше мағынасы бар. С.Е. Цветкова «мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілік мәселесіне арналған зерттеулерде соңғысы белгілі бір мәдени қауымдастық мүшелерінің басқа мәдениет өкілдерімен өзара әрекеттесу процесінде өзара түсіністікке қол жеткізу, конфликттердің алдын алу үшін компенсаторлық стратегияларды қолдану қабілеті ретінде анықталады [3]. Мәдениетаралық құзыреттілікті Г. В. Елизарова шетел тілдеріндегі коммуникативтік құзыреттіліктің ажырамас құрамдас бөлігі ретінде қарастырады, оған кейбір «қарым-қатынас саласына мәдениеттің проекциясын есепке алуға негізделген қосымша компоненттер» қосылады [4].

М.Г.Евдокимованың пікірінше, тілдік емес университеттегі мәдениетаралық кәсіби коммуникативтік құзыреттілік шет тілінің коммуникативтік ыжеке құрамдас бөліктерін қалыптастыру процесінде дами алады: «егер шет тілінің кәсіби коммуникативтік құзыреттілігінің барлық құрамдас бөліктері мәдениетаралық өлшемді ескере отырып қалыптасса, онда тілдік емес кәсіби коммуникативтік құзыреттілік шет тілінің коммуникативтік құзыреттілігінің жеке құрамдастарын қалыптастыру процесінде дами алады [5]. Шетел тілінің кәсіби коммуникативтік құзыреттіліктерінің сәйкес компоненттері мазмұнының мәдениетаралық аспектілерінің жиынтығы шектеулі кәсіби мәдениетаралық құзыретті құрайды».

«Мәдениетаралық-коммуникативті құзыреттілік» ұғымының мәнін аша отырып, О.А.Леонтович мәдениетаралық құзыреттілік «үш құрамдас бөліктің: лингвистикалық, коммуникативті және мәдени құзыреттілік конгломераты» екенін атап көрсетеді [6].

Сурет 5 - С.С.Құнанбаева бойынша мәдениетаралық-коммуникативті құзыреттіліктің субкомпетенциялары

С.С. Құнанбаева өз еңбегінде «мәдениетаралық-коммуникативтік құзыреттілік мағынасында шет тілін оқыту саласындағы қалыптасу объектісі ретінде түсінілетін «мәдениетаралық құзыреттілік» біртұтас терминінің көпваленттілігін атап өту қажет» деп атап көрсетеді. Дәл осы термин кеңірек мағынада да – мәдениеттану немесе мәдениетаралық коммуникация саласындағы мәдениетаралық коммуникацияны басқару қабілеті ретінде қолданылады, бұл әртүрлі мәдениет өкілдері арасындағы қарым-қатынасты білдіреді». Шетел тілін оқытудың теориясы мен тәжірибесін қайта қарау оқу мақсаттарын жаңартуды алдын ала белгіледі. Жаңартылған мақсаттар жаңа түпкілікті нәтижеде - мәдениетаралық коммуникация субъектісі ретінде анықталған тұлғада мәдениетаралық қарым-қатынас жасау қабілеті ретінде МКҚ қалыптасуында көрінеді. Мәдениетаралық-коммуникативті құзыреттілік ішкі құзіреттер жиынтығы арқылы жүзеге асырылады: когнитивті, коммуникативті, лингвомәдени, әлеуметтік-мәдени, концептуалды және тұлғалық-бағдарлы.

М.В. Саванкова мәдениетаралық-коммуникативті құзыреттілікті (МКҚ) мәдениетаралық қарым-қатынас пәнінде қалыптасатын дағдылар мен қабілеттердің күрделі меңгерілген жиынтығы ретінде анықтады [7, 6.8]. Бұл кешен екі негізгі жолмен дами алады:

1. Белгілі бір тілдік ортадағы өмір сүру жағдайына, яғни, табиғи бейімделу. Бұл адам күнделікті қарым-қатынас процесінде жаңа мәдени және тілдік ортаға еніп, оған бейімделген кезде болады.

2. Арнайы ұйымдастырылған оқыту, оның мақсаты – шет тілін коммуникативті түрде барабар меңгеруді дамыту. Мұндай оқыту тілді меңгеріп қана қоймай, оны контекстке, жағдайға және қарым-қатынас мақсатына сәйкес қолдануды, соның ішінде ана тілінде сөйлейтіндермен өзара әрекеттесуді үйренуге мүмкіндік береді.

Осы процестің нәтижесінде адам мәдени және жағдаяттық жағдайларға байланысты өз сөзін бейімдей отырып, шет тілінде дұрыс және тиімді қарым-қатынас жасау қабілетіне ие болады.

МКҚ – көпкомпонентті категория, оның мазмұны бір жағынан белгілі бір деңгейде шет тілінде сөйлей білу, екінші жағынан басқа мәдениет өкілдерімен қарым-қатынас жасау қабілеті болуы керек. МКҚ, біздің ойымызша, келесі суб құзыреттіліктерді қамтуы керек:

лингвомәдениеттану, коммуникативті, социокультурологиялық. Осы суб құзыреттіліктерді пайдалана отырып болашақ шет тілі мұғалімдерінің мәдениетаралық-коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыру моделін құрастырдық. Қалыптастыру моделінің мақсат блоқы «Болашақ шетел тілі мұғалімдерінің мәдениетаралық-коммуникативті құзіреттілігін қалыптастырудағы масс-медиа» болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін, біз модельді қажетті блоктармен толықтырдық. Осы мақсатқа біз жете аламыз ба әлде жоқ па, біз оны тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында білетін боламыз.

Лингводидактикада қабылданған оқу мақсаттарын жүзеге асыруға ықпал ететін жаттығулардың әртүрлі жүйелерін жасауға көптеген талпыныстар жасалынды. Шетел тілін оқытудың заманауи мақсатына сүйене отырып, мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті дамыту қажет, бұл бізді С.С. Құнанбаеваның жаттығулар жүйесін қолдануға әкелді, яғни, қарым-қатынасқа дайындайтын жаттығулар, қарым-қатынасты үлгі ететін жаттығулар және қарым-қатынаста тәжірибені қамтамасыз ететін жаттығулар [5]. Оларды толығырақ қарастырайық.

Қарым-қатынасқа дайындалатын жаттығулар грамматикалық, лексикалық, фонетикалық дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді және еліктеу, алмастыру, түрлендіру, біріктірілген түрлерін қамтиды. Сонымен қатар, бұл түрге студенттерді оқытылатын тіл елінің мәдениетімен таныстыратын жаттығуларды да қосуға болады, оны аяқтау арқылы студент шағын ғана мәдениет туралы бастапқы білім алады, атап айтқанда әртүрлі мәтіндерді, жағдаяттарды оқу/тыңдау, қысқаша кіріспе бейнелерді көру және т.б.

Қарым-қатынас процесін суреттейтін жаттығулар коммуникативті дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді. Тыңдау және оқу дағдыларын қалыптастыру кең және қарқынды тыңдау және оқу бойынша жұмысты қамтиды. Бұл кезеңде түпнұсқа материалды пайдалану маңызды. Сөйлеу және жазу дағдыларын қалыптастыру жаһандық дағды мен оның құрамдас қосалқы дағдыларында жұмыс істеуді қамтиды. Мұндай жаттығулардың мысалына әртүрлі эссе жазу, жеке хат алмасу, модельдер негізінде диалогтар мен жағдаяттар құрастыру, рөлдік және іскерлік ойындарға қатысу жатады.

Осы тұрғыдан бірнеше еңбектердің зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, құзыреттіліктің қалыптасуына шолу жасасақ.

Кесте 2 - Болашақ шетел тілі мұғалімдерінің мәдениетаралық-коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру бойынша әдебиеттерге шолу

Ақпарат көзі	Mukharlyamova, L., Konopleva, N., Galimzyanova, I., & Berezhnaya, I. (2018). Formation of the intercultural communicative competence of students in process of learning foreign languages. Journal of History Culture and Art Research, 7(4), 230-236.	Tleubay, S., Nurzhanova, G., Ybyshova, S., Abdigulova, S., Mankesh, A., Kerimbekov, T. & Ualikhanuly, A. (2020). The Formation of Intercultural Communicative Competence of Future Teachers in a Trilingual Educational Environment	Razdobarova, M. N., Ivanova, L. M., Kalinichenko, E. B., & Lanina, A. V. (2019). Experimental research of the formation of intercultural communicative competence among students. European proceedings of Social and Behavioural Sciences.
Зерттеу тақырыбы/сұрағы	Мақалада шет тілдерін меңгеру үдерісінде студенттердің мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілік (МКК) қалыптасуы зерттеледі. Ол студенттерді әртүрлі мәдени контексттерде, әсіресе кәсіби және ғылыми қызметте тиімді қарым-қатынасқа қалай дайындауға болатынын түсінуге бағытталған.	Мәдениетке негізделген жаттығулар үш тілді білім беру ортасында болашақ шет тілі мұғалімдерінің мәдениетаралық коммуникативті құзіреттілігін дамытуға қалай әсер етеді?	Мақаланың зерттеу тақырыбы «студенттер арасында мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға» арналған. Зерттеудің мақсаты – бар тәжірибені талдау және олардың

			мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын бағалау және жетілдіру деңгейін анықтау.
Әдістеме	Авторлар әртүрлі оқыту әдістері мен білім беру тәжірибесін талдай отырып, сапалы әдісті қолданады. Бұл сыныптағы іс-әрекеттерді, сыныптан тыс жұмыстарды және мәдени құрамдастарды тілдік білімге біріктіруді тексеруді қамтиды. Зерттеу сонымен қатар тіл мен мәдениет туралы бар әдебиеттерге, сондай-ақ білім беру орындарынан тәжірибелік мысалдарға сілтеме жасайды.	Мақаланың әдістемесі тілдік дағдыларды және мәдениетаралық қарым-қатынасты жақсартудағы тиімділігін бағалау үшін оқу бағдарламасына кіріктірілген ойындар мен рөлдік ойындар сияқты эксперименттік жаттығулармен қатар мұғалімдер мен студенттердің МКК жаттығуларын бағалау үшін сауалнамаларды пайдалана отырып, аралас әдістерді қолданады.	Зерттеу барысында түрлі әдістер қолданылды: - Бақылау - Сауалнама - Тестілеу - өнімділікті талдау Эксперимент қолданыстағы тәжірибелерді талдау үшін мәлімдеме кезеңінен және нәтижелерді қорытындылау және ұсыныстар беру үшін аналитикалық кезеңнен тұрды.
Нәтижелер	Студенттердің мәдениетаралық қарым-қатынасқа тиімді қатысуы үшін МКК дамыту өте маңызды. Студенттерге әлеуметтік-мәдени жағдайларды бағдарлау үшін тілдік дағдылар (оқу, сөйлеу, жазу, тыңдау) мен мәдени білімнің үйлесімі қажет. Тілдік білім беруде мәдени компоненттерді қосу студенттердің өз мәдениетін де, оқытылатын тілдің де мәдениетін түсінуін арттырады.	Нәтижелер мәдениетке бағытталған беретін жаттығулар студенттердің лингвистикалық және коммуникациялық құзыреттіліктерін айтарлықтай жақсартатынын көрсетеді, бұл белсенділікті, мотивацияны арттыруға және мәдени нюанстарды жақсы түсінуге әкеледі.	Зерттеу нәтижелері мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру ең алдымен дәстүрлі педагогикалық құралдарды қолдану арқылы жүзеге асырылатынын көрсетті. Зерттеу сонымен қатар студенттер арасындағы күнделікті тұлғааралық және мәдениетаралық қарым-қатынастар осы құзыреттілікті дамыту үшін өте маңызды екенін көрсетті.
Шектеулер	· Үйренген дағдыларды іс жүзінде қолдануға кедергі келтіруі мүмкін ана тілінде сөйлейтіндермен өзара әрекеттесудің ықтимал болмауы. · Оқытудың әртүрлі әдістерінің тиімділігіне қатысты теориялық пікірлерді растау үшін көбірек эмпирикалық деректердің қажеттілігі.	Зерттеудің шектеулері респонденттер ұсынған деректердегі ықтимал ауытқуларды және іріктеме көлеміндегі әртүрліліктің болмауын қамтиды.	Зерттеудің шектеулері дәстүрлі педагогикалық әдістерге сүйенуді, барлық студенттерді ұсынбауы мүмкін іріктеу көлемін және нәтижелердің жалпылануын шектейтін нақты бөлімдерге назар аударуды қамтиды.
Болашақ зерттеулерге арналған бағыттар	· Әртүрлі білім беру жүйелерінің салыстырмалы зерттеулері және олардың МКК-ны оқытудағы тәсілдері. · Тіл үйренушілер арасындағы мәдениетаралық қарым-	Болашақ зерттеулер мәдени-бағытталған әрекеттердің тілді меңгеруге ұзақ мерзімді әсерін, сондай-ақ мәдениетаралық қарым-	Болашақ зерттеулер білім берудегі ақпараттық технологиялар интеграциясының ұзақ мерзімді әсерін, әртүрлі

	қатынасты жеңілдетудегі технологиялар мен онлайн платформалардың рөлі.	қатынас дағдыларын жақсартудағы технологияның рөлін зерттей алады.	институттар бойынша салыстырмалы зерттеулерді және сыныптан тыс жұмыстардың студенттердің мәдениетаралық коммуникативті құзіреттілігін дамытуға әсерін зерттеуі керек.

Осы қысқаша реферативті шолуда жалпы құзыреттіліктің, соның ішінде шеттілді білім берудегі мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілігін, қазіргі уақыттағы орны бөлек категориясы ретінде қорытындаланды.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Хуторской А.В. Компетентный подход в обучении. Научно-методическое пособие. - М., 2013. - 73 с.
- 2 Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010. - 262стр.
- 3 Цветкова С.Е., Терехова Е.А. Формирование межкультурной коммуникативной компетенции у будущих экономистов. Авторский модульный учебный курс: учеб. пособие (для аспирантов и преподавателей). – Н.Новгород: НГТУ им. Р.Е. Алексеева; ООО«Стимул»-СТ», 2014. – 94 с.
- 4 Елизарова Г. В. Формирование межкультурной компетенции студентов в процессе обучения иноязычному общению. Автореф.дис... д-ра пед.наук – С-Пб, 2001 – 31 с.
- 5 Евдокимова М. Г. Система обучения иностранным языкам на основе информационно-коммуникационной технологии: технический вуз, английский язык: автореф. дис. ... д-ра пед.наук. - М., 2007 – 32с.
- 6 Леонтович О. А. Международное обучение на базе Центра американистики ВГПУ // Модернизация содержания и методов иноязычного обучения как приоритетное направление в условиях непрерывного языкового образования»: тез. докл. II Регион. науч.-практ. конференции, 17-18 янв. 2003 г. / сост.: С. А. Пятаева, М. А. Железнякова. - Волгоград : Перемена, 2003. С. 32-33.
- 7 Саванкова М. В. К вопросу формирования межкультурно-коммуникативной компетенции у студентов педагогических специальностей //Современные проблемы науки и образования. – 2020. – №. 2. – С. 11-14.
- 8 Mukharlyamova L., Konopleva N., Galimzyanova I., & Berezhnaya I. Formation of the intercultural communicative competence of students in process of learning foreign languages.// Journal of History Culture and Art Research - 2018, 7(4), 230-236p. <https://www.researchgate.net/publication/330146977>
- 9 Tleubay, S., Nurzhanova, G., Ybyshova, S., Abdigulova, S., Mankesh, A., Kerimbekov, T. & Ualikhanuly, A. (2020). The Formation of Intercultural Communicative Competence of Future Teachers in a Trilingual Educational Environment. International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET), 15(17), 148-164. Kassel, Germany: International Journal of Emerging Technology in Learning. Retrieved December 24, 2024 from <https://www.learntechlib.org/p/218020/>
- 10 Razdobarova M. N., Ivanova L. M., Kalinichenko E. B., & Lanina A. V. Experimental research of the formation of intercultural communicative competence among students. European proceedings of Social and Behavioural Sciences. <https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405/epsbs.2019.03.02.127>
- 11 Плужник И. Л. Формирование межкультурной коммуникативной компетенции студентов гуманитарного профиля в процессе профессиональной подготовки: дисс. докт. пед. наук. - Т., 2003. – 335 стр.

МЕТАФОРАЛЫҚ ОЙЛАУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТІЛДІК ДАҒДЫЛАРДЫ ДАМУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Каликова А. Д.

Қ.И.Сәтбаев атындағы
Қаз ҰТЗУ, Қазақ және орыс тілдер
кафедрасының оқытушысы

Татиева С. С.

Гуманитарлық ғылымдар магистрі
Халықаралық ақпараттық
технологиялар университеті
Тілдер кафедрасының сениор-лекторы,
Алматы, Қазақстан
e-mail: kalikova-1981@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада метафоралық ойлаудың теориялық негіздері қарастырылып, оның тілдік дағдыларды дамытудағы маңызы талданды. Метафоралық ойлау арқылы оқушылардың тілдік икемділігі мен шығармашылық қабілеті артады, мәтіндерді түсіну және интерпретациялау жеңілдейді. Қазақ тіліндегі ұлттық-мәдени ерекшеліктерге негізделген метафораларды меңгеру тіл үйретуде маңызды орын алады.

Тірек сөздер: Метафора, метафоралық ойлау, тілдік дағдылар, тіл үйрету, когнитивтік лингвистика, концептуалдық метафора, қазақ тілі.

METAPHORICAL THINKING AND ITS IMPORTANCE IN THE DEVELOPMENT OF LANGUAGE SKILLS

A. D. Kalikova

Lecturer, Department of Kazakh and Russian Languages
K. I. Satbayev Kazakh National Research Technical University

S. S. Tatiyeva

Master of Humanities
Senior Lecturer, Department of Languages
International University of Information Technologies
Almaty, Kazakhstan
e-mail: kalikova-1981@mail.ru

Abstract: This article explores the theoretical foundations of metaphorical thinking and analyzes its significance in the development of language skills. Through metaphorical thinking, learners enhance their linguistic flexibility and creative abilities, making it easier to comprehend and interpret texts. Mastering metaphors rooted in the national and cultural characteristics of the Kazakh language plays an important role in effective language learning.

Keywords: Metaphor, metaphorical thinking, language skills, language learning, cognitive linguistics, conceptual metaphor, kazakh language.

Метафора — тілдің ең көне және маңызды құралдарының бірі болып табылады. Ол жай сөздерді тереңірек мағынамен жүктеп, ойды байыта түседі. Когнитивтік лингвистика тұрғысынан қарағанда, метафоралық ойлау — адамның әлемді қабылдау және түсіну тәсілі. Метафоралар тек поэзия немесе көркем әдебиет үшін ғана емес, күнделікті қарым-қатынаста да қолданылады және тілдік дағдыларды дамытуда үлкен рөл атқарады. Бұл мақалада метафоралық ойлаудың негіздері, оның тіл үйретуде және тілдік дағдыларды дамытудағы маңызы қарастырылады.

1. Метафораның теориялық негіздері

Метафораның дәстүрлі және когнитивтік лингвистикалық анықтамалары

Метафора — тілде және ойлауда кеңінен қолданылатын фигуралық құрал. Дәстүрлі тіл білімі метафораны сөздердің тура мағынадан ауытқуы ретінде қарастырады. Бұл тұрғыда метафора

— бір нәрсені басқа нәрсе арқылы бейнелеу, яғни ұқсастыққа негізделген ауыспалы мағына беру құралы. Мысалы, "өмір – жол" деген тіркесте өмір жолға ұқсатылады.

Когнитивтік лингвистикада метафора тек тілдік құрал ғана емес, ойлау әдісі ретінде қарастырылады. Бұл бағыттағы зерттеулердің негізін салушылар Джордж Лакофф пен Марк Джонсон метафораны "бір тұжырымдаманы екінші тұжырымдама арқылы түсіну" деп анықтайды. Олар метафоралық ойлаудың адамның әлемді тануындағы негізгі құралы екенін көрсетеді.

Концептуалдық метафора теориясы (Дж. Лакофф, М. Джонсон)

Лакофф пен Джонсон концептуалдық метафора теориясында (1980) метафоралық ойлауды адамның танымдық процесінің бір бөлшегі ретінде қарастырады. Олар "МЕТАФОРАЛЫҚ ОЙЛАУ" тұжырымдамасын енгізіп, бұл арқылы адамның бір концептіні (тұжырымдаманы) басқа концептінің көмегімен түсінетінін дәлелдеді. Мысалы, "Уақыт – ақша" метафорасы уақытының құндылығын көрсетеді.

Концептуалдық метафоралар біздің күнделікті өмірімізде, тілде, мәдениетте және ойлауда кеңінен қолданылады. Олар адамның дүниетанымын қалыптастырып, коммуникация мен когнитивтік процестерді жеңілдетеді.

Метафоралық ойлау және оның адам танымындағы рөлі

Метафоралық ойлау — адам санасының күрделі механизмі, ол күрделі және абстрактылы ұғымдарды түсінуге мүмкіндік береді. Бұл процесс біздің шынайы дүниемізді қабылдауымызға, эмоциямызды білдіруімізге және ойымызды құрылымдауға ықпал етеді. Метафоралар арқылы адам абстрактылы ұғымдарды (мысалы, уақыт, сезім, махаббат) физикалық немесе нақты нәрселермен байланыстырып, түсінікті етеді.

Осылайша, метафоралық ойлау адам танымының негізі болып табылады және коммуникация мен шығармашылықтың дамуына ықпал етеді.

2. Метафоралық ойлаудың тілдік дағдыларды дамытудағы рөлі

Сөздік қорды байыту және семантикалық кеңейту

Метафоралық ойлау сөздік қорды байытуға және сөздердің мағыналық ауқымын кеңейтуге мүмкіндік береді. Оқушылар метафоралар арқылы жаңа сөздерді есте сақтап, олардың мағыналарын тереңірек түсінеді. Мысалы, "жүрек" сөзінің метафоралық қолданылуы ("жүрегі таза") сөздің кең мағынасына үйретеді.

Тілдік икемділікті және шығармашылықты дамыту

Метафоралық ойлау оқушылардың тілдік икемділігін арттырып, шығармашылық қабілеттерін дамытады. Тілдік фигураларды түсініп, өздігінен қолдана білу оқушыны тілде еркін әрі шебер сөйлейтін деңгейге жеткізеді. Бұл тілдік ойындар мен шығармашылық жазбаларда көрініс табады.

Мәтін түсінуді жеңілдету және интерпретациялау дағдылары

Метафоралар мәтіннің мағынасын тереңірек түсінуге көмектеседі. Оқушы метафораларды дұрыс түсіне отырып, автордың ой-нісанын анықтай алады. Бұл әсіресе әдеби шығармаларды оқу барысында маңызды, себебі метафоралық тіл көбінесе автордың эмоциясын, идеяларын жеткізеді.

Сөйлеу, жазу дағдыларына әсері

Метафоралық ойлау сөйлеу мен жазу қабілеттерін жетілдіреді. Метафораларды тиімді пайдалану коммуникацияны байытады, пікір білдіруде дәлдік пен көркемдікті арттырады. Жазба тілде метафораларды қолдану оқырманға әсерлі әрі түсінікті мәтіндер құруға мүмкіндік береді.

3. Метафоралық ойлауды дамыту әдістері

Оқушыларға метафораларды үйретудің әдістері

Оқушыларға метафораларды үйретуде бірқатар әдістер қолданылады. Олар:

- Мысалдар арқылы түсіндіру: күнделікті өмірден мысал келтіріп, метафораны түсіндіру.
- Талдау әдісі: мәтіндегі метафораларды табу және олардың мағынасын талдау.
- Салыстыру әдісі: тура және ауыспалы мағыналарды салыстыра отырып, метафораның ерекшелігін анықтау.

Метафоралық тапсырмалар және жаттығулар

- Метафораларды табу және аудару жаттығулары
- Өзіндік метафоралық сөйлемдер құрастыру
- Мәтіндерден метафоралық тіркестерді бөліп алу
- Метафоралық ойлауды дамытатын ойындар

Когнитивтік лингвистиканың тіл үйретудегі қолданылуы

Когнитивтік лингвистика тіл үйретуде метафоралық ойлауды дамытуға бағытталған жаңа әдістерді ұсынады. Бұл әдістер оқушылардың ойлау қабілетін арттырып, тілдің семантикалық құрылымдарын тереңірек меңгеруге көмектеседі. Мысалы, концептуалдық метафоралар арқылы абстрактылы ұғымдарды түсіндіру жеңілдейді.

4. Қазақ тіліндегі метафоралар ерекшелігі

Қазақ тілінің мәдениеті мен дәстүріне негізделген метафоралар

Қазақ тіліндегі метафоралар халықтың өмір салты, табиғатқа деген көзқарасы, ұлттық дәстүрлерімен тығыз байланысты. Мысалы, "жер ана", "асқар тау", "жүрек оты" секілді тіркестер қазақ мәдениетінің ерекшелігін көрсетеді.

Қазақ тіліндегі ұлттық-мәдени кодтар

Қазақ тіліндегі метафоралар ұлттық-мәдени кодтар ретінде қызмет етеді. Олар халықтың дүниетанымын, құндылықтарын және этникалық өзіндік сана-сезімін бейнелейді. Бұл метафоралар тіл үйретуде ұлттық мәдениетті танытуға және оқушылардың мәдени кодын байытуға көмектеседі.

Метафоралық ойлаудың қазақ тілін үйретуде маңызы

Қазақ тілін үйретуде метафоралық ойлауды дамыту тілдің байлығын көрсетуге, сөздердің мағыналық ауқымын ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ол оқушыларға қазақ мәдениеті мен дүниетанымын терең түсінуге жағдай жасайды.

5. Қазіргі тіл үйрету әдістеріндегі метафораның қолданылуы

Коммуникативтік тәсіл және метафора

Қазіргі тіл үйретуде коммуникативтік тәсіл кең таралған. Бұл тәсілде тілдік құралдарды, соның ішінде метафораларды нақты қарым-қатынас жағдайында қолдану маңызды. Метафоралар тілдік қарым-қатынасты байытып, оқушыларға шынайы сөйлесу жағдайларын жасауға мүмкіндік береді.

Когнитивтік парадигма мен метафора

Когнитивтік парадигма тіл үйретуде метафораны негізгі зерттеу нысаны ретінде қарастырады. Бұл бағыт оқушылардың ойлау қабілетін арттыруға, тілдің мағыналық құрылымдарын меңгеруге бағытталған. Когнитивтік әдістер арқылы оқушы метафораларды тану және қолдану дағдыларын жетілдіреді.

Цифрлық технологиялар арқылы метафоралық ойлауды дамыту

Қазіргі заманда цифрлық технологиялар тіл үйретуді жетілдіруге мүмкіндік береді. Визуализация, интерактивті ойындар, мультимедиялық презентациялар метафоралық ойлауды дамытуда тиімді құрал болып табылады. Мысалы, концептуалдық карталарды жасау арқылы оқушылар метафораларды жүйелі түрде меңгереді.

Қорыта айтсақ, метафоралық ойлау — тілдік дағдыларды дамытуда маңызды құрал. Ол оқушылардың сөздік қорын байытып, тілдің түрлі мағыналық құрылымдарын меңгеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, метафоралық ойлау оқушының шығармашылық қабілетін арттырады және тілдік коммуникацияны тереңдетеді. Қазақ тіліндегі ұлттық метафораларды пайдалану тіл үйретудің тиімділігін арттыра отырып, мәдени құндылықтарды сақтауға септігін тигізеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Лакофф, Джордж, және Марк Джонсон. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, 1980.
2. Тұрсын, Закир. *Қазақ тілінің семантикасы*. Алматы, 2010.
3. Fauconnier, Gilles and Mark Turner. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. Basic Books, 2002.
4. Бердібекова, Ә. *Когнитивтік лингвистика және тіл үйрету*. Астана, 2018.
5. Kövecses, Zoltán. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford University Press, 2010.

ҚОЙ МЕН ЕШКІГЕ ҚАТЫСТЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕГІ ЭТНОМӘДЕНИ КОД ЖӘНЕ ТІЛДІК СИМВОЛИКА

Досанова Г.Н.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау
университетінің магистранты,
Атырау қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: gulzardosanova@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада қазақ халқының ұлттық дүниетанымын айқындайтын қой мен ешкіге қатысты мақал-мәтелдердің этномәдени және тілдік сипаты қарастырылады. Зерттеу барысында халықтың тұрмыс-тіршілігі, мал шаруашылығына қатысты көзқарасы мен рухани құндылықтары тілдік символика арқылы талданған. Автор қой мен ешкі бейнесінің қазақ мәдениетінде момындық, береке мен қарапайымдылықты, сондай-ақ әлеуметтік қатынастардағы адам мінезін сипаттаудағы рөлін айқындайды.

Тірек сөздер: мақал-мәтел, этнолингвистика, қой мен ешкі атаулары, этномәдени код, тілдік символика.

ETHNOCULTURAL CODE AND LINGUISTIC SYMBOLISM IN PROVERBS AND SAYINGS RELATED TO SHEEP AND GOATS

Dosanova G.N.

Master's student,
H. Dosmukhamedov Atyrau University,
Atyrau, Republic of Kazakhstan
e-mail: gulzardosanova@mail.ru

Abstract: This article examines the ethnocultural and linguistic features of proverbs and sayings related to sheep and goats, which reflect the national worldview of the Kazakh people. The study analyzes the people's way of life, their attitudes toward livestock, and their spiritual values through the prism of linguistic symbolism. The author emphasizes the role of the images of sheep and goats in Kazakh culture as symbols of meekness, abundance, simplicity, and as representations of human character traits in social relationships.

Keywords: proverb, ethnolinguistics, sheep and goat names, ethnocultural code, linguistic symbolism.

Қазақ халқының тілдік дүниетанымында төрт түлік мал ерекше орын алады. Солардың ішінде қой мен ешкі – тұрмыс пен мәдениет тарихында терең із қалдырған төрт түліктің бірі. «Мал өсірсең – қой өсір, өнімі оның көл-көсір» деп келетін халық даналығы қойдың қазақ өміріндегі экономикалық әрі рухани маңызын айқын аңғартады. Төрт түлік малға байланысты мақал-мәтелдер тек тұрмыстық тәжірибені ғана емес, сонымен қатар халықтың мінез-құлық, этикалық ұстанымдары мен дүниетанымдық көзқарасын да танытады.

Мақал-мәтелдер – этномәдени ақпараттың тасымалдаушысы, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын айқындайтын ең көне әрі тұрақты форма. Осы тұрғыдан алғанда, қой мен ешкіге қатысты мақал-мәтелдер қазақ халқының этнолингвистикалық болмысын, ұлттық кодын және тілдік символизмін айқындауда маңызды рөл атқарады.

Құрамында төрт түлік атаулары бар мақал-мәтелдер әлеуметтік жағдай, мәдени код негізінде ұлттық танымды айқындаудағы маңызды бірлік. Мақал-мәтелдердегі жиналған халықтың тәжірибесіне сай ақпаратты ашуда ұлттық таным, әлеуметтік код, мәдени код ретіндегі танымдық қызметі айрықша [1, 81 б.].

Мақаланы жазуда тіліміздегі қой мен ешкі атаулары қатысқан мақал-мәтелдердің этномәдени және тілдік табиғатын анықтап, олардың ұлттық дүниетанымдағы символдық қызметін талдауды мақсат еттік.

Қой мен ешкі қазақ тұрмысында материалдық игіліктің, берекенің және тұрмыс тұрақтылығының белгісі болып саналған. Мал шаруашылығына негізделген көшпелі өмір салтында қой – момындық пен тыныштықтың, ал ешкі – еркеліктің, қыңырлықтың бейнесі ретінде қабылданған.

Қазақ фольклорында және тұрақты тіркестер жүйесінде қой мен ешкі ұғымдары адам мінезін, әлеуметтік қатынасты сипаттайтын метафоралық бейнелерге айналған. Мысалы, *қой аузынан шөп алмас* – жуас, момын адамға қатысты айтылса, *ешкі көзді* – қулығы мен сергектігі бар адамды сипаттайды. Бұл мақалдар халықтың адам мінезін табиғаттағы жануарлар қасиетімен салыстыру арқылы бағалағанын көрсетеді.

Олар халықтың өмірлік тәжірибесін жинақтап қана қоймай, тәрбиелік қызмет те атқарған. Мәселен, *«Қойшы көп болса, қой арам өледі»* деген мақал басқарудағы жауапкершіліктің бөлінбеуін, басшылықтың нақты болуын қажет ететінін ескертсе, *«Қой баққанға бімеді»* деген мақал еңбекқорлық пен ыждаһаттылықтың нәтижесінде береке болатынын меңзейді. Ал *«Қойды қабанға бақтырсаң, қасқырға жем болар»* деген сөз лайықсыз адамға іс тапсырмаудың қажеттігін дәлелдейді. Бұл мысалдардың барлығы *қой* бейнесінің халық даналығында еңбек, тәртіп, жауапкершілік ұғымдарымен байланыста екенін айғақтайды.

Ешкіге қатысты мақал-мәтелдерде көбіне оның қыңырлығы мен қулығы бейнеленеді. *«Ешкіні қанша күтсең де, түбінде жапыраққа секіреді»* деген сөз ешкінің шолжаң, орныксыз табиғатын көрсетсе, *«Ешкіге мүйіз тілесең, құлағы шабылады»* деген мақал адамның орынсыз талапшылығын сынайды. Сондай-ақ *«Ешкі өрісін өзі табады»* деген сөз ешкінің қыңыр, өз бетінше әрекет ететін мінезін аңғартады. Мұндай мысалдар арқылы халық адам бойындағы ұнамсыз қылықтарды сынап отырған.

Қой мен ешкі атаулары бар мақал-мәтелдерде көрінетін тілдік символика – халықтың когнитивтік моделі мен мәдени жадының көрінісі. Этнолингвистика тұрғысынан алғанда, әрбір жануар атауы – ұлттық мәдени кодтың элементі.

Қазақ мәдениетінде *қой* символы – бейбіт өмірдің, берекенің, момындықтың белгісі. *«Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман»* тіркесі – бейбіт, тыныш, әділетті қоғамның көрінісі ретінде халық жадында сақталған. Бұл образ тарихи-мәдени жадыда ізгі қоғам туралы архетиптік түсінікті бейнелейді.

Ал *ешкі* символы – қозғалыстың, сергектіктің, кейде қыңырлық пен еркіндіктің белгісі. *«Ешкі кәрі болмайды, еріншек әйел қартаймайды»* деген мақал халық даналығында еңбекқорлық пен белсенділікті астарлайды. Ешкі бейнесі – еркін мінездің, айла мен бейімделгіштіктің символы.

Этнолингвистикалық тұрғыдан бұл символдар ұлттық мінездің айнасы. Қазақ тілдік бейнесінде қой мен ешкі арқылы халық өз құндылықтарын: бейбіт өмірге ұмтылу, еңбексүйгіштік, бірлік пен қанағат идеясын бейнелеген.

Сонымен бірге бұл мақал-мәтелдер мәдени кодтың сабақтастығын қамтамасыз етеді. Яғни, әрбір мақал – ұлттың тарихи тәжірибесі мен менталдық моделі туралы ақпаратты сақтаушы тілдік форма. Қой мен ешкі бейнелері арқылы ұрпаққа берілетін ұлттық мінездің, өмірлік қағидалардың, тіпті экологиялық дүниетанымның элементтері көрініс табады. Сөзіміз нақты болу үшін бірнеше мақал-мәтелге этнолингвистикалық этюд түрінде жеке-жеке сипаттама береміз:

Қонақ келсе, қой сой. Дәмдісін, тәттісін баласына бермей, қонағына сақтаған қонақжай халқымыздың босағасын аттаған кісіге алдымен соятын малы – қой. Сондықтан да болар, аталарымыз қой мен ешкіні бір сөзбен *«жандық»* деп атаған. Мысалы, ауыл сыртында жайылып жүрген *«бес-алты жандық»* деген сөз саптаулары кездесіп отырады. Ұсақ түлікті бұлайша атау ата-бабаларымыздың аузын үрлеп, яғни сыпырып, төлінен өсірген ақ адал малына ғасырлар қалыптастырған қонақжайлық тұрғыдағы көзқарасынан, яғни әрбір қойы не ешкісі аман болса, келген бір қонақтың қонақасысы – бір жандық (бір адамдық) деген ұғым-түсінігінің көрінісі болса керек [1, 22 б.].

Үркер көкке көтерілсе, қошқар басын көтереді. Үркер туғанда мал ет алып, қондана бастайды. Қоң жинай бастаған қошқар, текелердің күші қайта толысады. Бұл мезгілде күйектен өткен қой-ешкілер қыстың нақ ортасында төлдейді де, суыққа ұрынады, төл босқа қырылады. Сондықтан қазақ мұны болдырмас үшін осы мезгілде қошқар, текелердің беліне күйек байлайды.

Бақсыға ауру қаратсаң, бақтыр дейді, қара ешкінің өкпесімен қақтыр дейді. Халқымыздың адам ауырған кезде одан жазылу үшін қолданылатын өзіндік тәсілдерінің бірі – суық тиген адамды жаңа сойылған қойдың немесе ешкінің терісіне орау. Сойылған ешкі міндетті түрде қара түсті

болуы керек. Мұның себебі қара түсті ешкі басқа түсті малға қарағанда күннің сәулесін мол сіңіретін болуы керек. Ал, ешкі, шығыс медицинасы бойынша суық райлы мал қатарына жататындықтан, жел-құзы бар адамға бірден-бір ем.

Қазақи танымда *қой* – жуас мал, айдауыңа көнеді, ал оның пайдасы көл-көсір, мұның дәлелін мына мақал-мәтелдерден аңғаруға болады: *«Қойдың сүті – қорғасын», «Қойды соққан оңбасын», «Мал өсірсең қой өсір, өнімі оның көл-көсір»*. Қойы көптің байлығы да көп деп санаған қазақ ұлттық танымға сай ырым-сенімін де мақал-мәтелде жеткізген: *«Құтты қонақ келсе, қой егіз табады»*.

Ұлттық танымға сай әлеуметтік код – қойды бағудың қыр-сыры арқылы қазақтың о бастан еңбекқор халық екендігін және байқампаздығын көрсетеді, мысалы: *«Малды бақсаң, қойды бақ, май кетпейді шарадан, ит асырасаң сырттаннан, қой бермейді қорадан»*. Мәдени код қазақы қонақжайлықпен сабақтас, себебі қонақжайлыққа сай қонағы да мәдениеттен аспаған, бұл да мақал-мәтелде көрініс тапқан: *«Қонақ қойдан жуас»*. Осылайша, қойға қатысты мақал-мәтелдер қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымындағы момындық, береке, байлық, еңбекқорлық және қонақжайлық сынды ұғымдарды жинақтап, ұлттық мәдениеттің символдық көрінісін береді.

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымында қой мен ешкі ерекше орын алады. Қой – момындықтың, берекенің, байлық пен қанағаттың символы болса, ешкі – ептілік пен пысықтықтың бейнесі. Осыған байланысты мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерде халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесі, еңбек дәстүрі мен моральдық қағидаттары көрініс тапқан. Мақал-мәтелдер халықтың өмірлік тәжірибесін жинақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші маңызды мәдени код қызметін атқарады.

• **Қой мен ешкінің адам қасиетін сипаттаудағы рөлі.** Халық *«Қой аузынан шөп алмайтын момын»* деп сабырлы, жуас адамды сипаттаса, *«Ешкі көзді, епті адам»* тіркесі арқылы байқампаздық пен қимылдағы шапшаңдықты бейнелейді. *«Қой мінезді келін», «Ешкі бұлаңдап, қозы жұбанбас»* сияқты мақалдар адам мінезін төрт түлік мінезімен салыстыру арқылы моральдық ұстанымды айқындайды.

• **Қой мен ешкі арқылы әлеуметтік кодты бейнелеу.** Қазақ *«Қойлы ауыл – қонды ауыл»* деп молшылық пен тыныш өмірді, еңбекқорлық пен ынтымақты дәріптейді. Ал *«Қойды соққан оңбасын», «Қойы жоқтың тойы жоқ»* деген сөздер шаруашылықтағы байлықтың негізгі өлшемін көрсетеді. Қой бағу – нағыз еңбекқор адамның ісі деп саналған: *«Малды бақсаң – қойды бақ, май кетпейді шарадан»*.

• **Қой мен ешкіге қатысты табиғи және экологиялық бақылау.** Қазақ табиғатты да, мал мінезін де нәзік бақылаған: *«Қой отардан қалса – күн бұзылады», «Ешкі тауға өрлесе – жауын жауар»*. Бұл мақалдар малдың қимылы мен табиғи құбылыстың арасындағы байланысқа негізделген халықтық болжауларды көрсетеді.

• **Қой мен ешкі қасиеті арқылы мәдени кодты бейнелеу.** Қонақжайлық пен ізеттілік те қоймен байланысты суреттеледі: *«Қонақ қойдан жуас», «Құтты қонақ келсе, қой егіз табады»*. Бұл тіркестер қазақ мәдениетінің өзегін – меймандостық, береке және құт сенімін айқындайды. Ешкі де халық ұғымында береке нышанына айналған: *«Ешкі сүті ем, терісі киім», «Ешкі егіз табар – елге ырыс қонар»*.

• **Қой мен ешкі піріне қатысты дүниетаным.** Халық сенімінде қойдың пірі – Шопан ата, ешкінің пірі – Сексек ата. Бұл пірлер халық санасында төрт түліктің амандығын, елдің тоқшылығын қамтамасыз ететін киелі бейнелер ретінде орныққан.

Осылайша, қой мен ешкіге қатысты мақал-мәтелдер қазақ халқының әлеуметтік, мәдени және рухани өміріндегі ұғым-түсініктердің тұтас жүйесін бейнелейді. Олар ұлттық танымның, дүниетанымдық кодтың ажырамас бөлігі болып табылады және бүгінгі күнге дейін қазақтың тілдік санасында өміршең қызметін жалғастырып келеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Иманбердиева С.Қ., Егенберді М.Е. Паремиядағы төрт түлік атаулары – ұлттық код // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. - №2/2023. - DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.06>

2. Тлепин Б.Қ. Қой-ешкі атаулары мен тіркесімдерінің этнолингвистикалық сипаты (қазақ және түркі тілдері материалдарының негізінде). Ф.ғ.к. ... дис. Авторефераты. – Алматы, 2004. – 24 б.

COGNITIVE APPROACH TO TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Закенова М.А.

Ағылшын тілі мұғалімі

«188 мектеп-гимназия» коммуналдық мемлекеттік мекемесі

Алматы қаласы, Қазақстан

merekezakenova@gmail.com

Abstract: This paper explores the integration of cognitive science into language education, emphasizing recent advances in understanding how cognitive processes influence communication skills and foreign language acquisition. The purpose of this study is to examine the nature and feasibility of a cognitive approach to foreign language teaching. The article analyzes educational and methodological literature, as well as research in psychology and linguistics. The relevance of this topic lies in the fact that contemporary research is actively discussing ways and approaches to implementing the advances of cognitive linguistics in language teaching and methodology.

Key words: cognitive linguistics, foreign language, language education, teaching foreign languages, linguistics, linguodidactics, teaching methods

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ КОГНИТИВТІ ТӘСІЛ

Түйін: Бұл жұмыс когнитивтік ғылымның тілдік білім беруге интеграциясын зерттейді, когнитивтік процестердің қарым-қатынас дағдылары мен шет тілін меңгеруге қалай әсер ететінін түсінудегі соңғы жетістіктерге баса назар аударады. Бұл зерттеудің мақсаты – шет тілін оқытудағы когнитивтік тәсілдің сипаты мен орындылығын зерттеу. Мақалада оқу-әдістемелік әдебиеттер, сонымен қатар психология мен лингвистикадағы зерттеулер талданады. Бұл тақырыптың өзектілігі қазіргі зерттеулерде когнитивтік лингвистика жетістіктерін тілді оқыту мен әдістемеге енгізудің жолдары мен тәсілдерін белсенді түрде талқылауда.

Тірек сөздер: когнитивтік лингвистика, шет тілі, тілдік білім, шет тілдерін оқыту, лингвистика, лингводидактика, оқыту әдістемесі

In recent decades, there has been rapid development in educational and psychological research, emphasizing the relationship between cognitive processes and communication skills. This demonstrates that understanding how people perceive, process, and remember information, as well as communicate with each other, plays a crucial role in foreign language acquisition.

A teaching approach is a fundamental category in methodology, providing insight into the views of language researchers and language teachers, both on the language itself and on methods of acquiring it. It is a component of a language teaching system, serving as the most general linguodidactic foundation for language acquisition and providing insight into the chosen learning strategy, which serves as the basis for selecting teaching methods and techniques.

Foreign psychologists distinguish two such approaches: behaviorism and the cognitive approach. B. Skinner is considered the founder of behaviorism, having laid the foundation for behavioral psychology and developed a system of principles governing human behavior under strictly defined conditions. The cognitive approach to learning is based on cognitive psychology. It relies on the principle of conscientiousness in teaching and on the theory of socioconstructivism, according to which the student is an active participant in the learning process, rather than an object of the teacher's teaching activities. Currently, significant research is being conducted in the field of the humanistic approach and socioconstructivism, which developed from the cognitive approach [1].

Today, the cognitive-communicative branch of linguistics, or cognitivism, synthesizes linguistics, the philosophy of language, psycholinguistics, and, potentially in the future, foreign language teaching methods. Changes in views on human nature are driven by new understandings of the roles of humans and language itself. Language is used to understand, or cognitively interpret, the world around us. In this context, cognition is regarded as people's ability to comprehend spoken or written language, interpret not only the expressed facts but also the speaker's intentions, goals, and underlying thoughts, whether directly or indirectly.

In other words, linguists and psychologists focus on the cognitive processes involved in generating speech and understanding spoken and written texts. How humans create texts that are understandable to others is of paramount importance.

The main trend in modern linguistic thought is characterized by the desire to study language as a mirror of the mind. This approach, in linguistics and psycholinguistics, is known as cognitivism. In essence, linguists and psychologists examine the cognitive mechanisms underlying speech and language use. Language, in this view, is a complex tool for understanding the external world.

Recently, much discussion has centered on applying cognitive linguistics achievements to foreign language teaching. Cognitive linguistics positions itself as a new scientific paradigm. Unlike traditional structuralist linguistics, cognitive linguistics aims to explore the deep cognitive mechanisms that underpin and regulate language. [2]

Cognitive linguistics is a branch that studies how knowledge is retrieved, stored, and transmitted through language. Its emergence is associated with the work of J. Lakoff and H. Thiemann. The focus is on language as a general cognitive mechanism and as a tool—an interconnected system of signs involved in representing and transforming information.

This field includes the “mental” foundations of understanding and producing speech, where linguistic knowledge is integral to information processing. Research in cognitive linguistics reveals insights into human cognition—particularly categorization and conceptualization. Because cognitive linguistics views linguistic phenomena, such as meaning and reference, through the lens of human cognition, the lexical structure of language is seen as an interaction between cognitive mechanisms and semantics.

Cognition (from Latin *cognitio*, meaning "knowledge," "study," or "awareness") refers to the ability to mentally perceive and process external information. The term “cognitive processes” encompasses memory, attention, perception, action, decision-making, and imagination.

Understanding cognition as the ability to mentally perceive and process information informs the cognitive approach to teaching English. This approach aims to optimally organize students' cognitive activities to enhance learning [3].

The conscious (cognitive) approach to learning is based on the theory of the stage-by-stage development of skills and abilities. This theory defines four stages of material acquisition: familiarization → training → application → testing. This approach offers a variety of exercises aimed at developing speaking skills, enhancing language proficiency, and assessing language proficiency. This approach is implemented within the conscious-practical teaching method.

Cognitive abilities are the mental processes enabling accurate perception of reality and sound decision-making. These include memory, imagination, logic, problem-solving, perception, and conceptual development [4, p. 100].

The principles of the cognitive approach include:

- the development of thinking is an integral part of language acquisition;
- language teaching should not rely solely on perception and memorization of rules and units;
- students should actively participate in learning, with their individual interests and characteristics taken into account;
- learning is both personal and socially conditioned; mutual understanding and cooperation between students and teachers are essential.

This approach facilitates the accumulation and regulation of linguacultural knowledge and the development of students' cognitive skills.

In practice, teachers employing a cognitive approach create problem situations to foster independent discovery. They apply cognitive techniques, teaching students strategies tailored to the task. The teacher's role extends beyond posing questions and evaluating work; it includes fostering self-assessment and self-control through open discussions of their own and others' performances and assignments.

The study of cognitive styles directly expresses the individual uniqueness of the nature of the relationship between all human properties. The creators of one of the most famous multi-component systems of personality, J. Royce and A. Powell, define personality as a structure of psychological characteristics, which is determined by six interacting systems - sensory, motor, cognitive, affective, as well as a system of styles and a system of values. The sensory and motor systems are responsible for the processes of input and output of information, its encoding and decoding. The cognitive system is associated with the analysis and processing of information. The affective system activates the processed information.

Based on this, the cognitive and affective systems are the main elements responsible for information processing. The system of styles is closely related to the value system, since it depends on the generalization and transformation of information received from the cognitive and affective systems. In addition, the style system is responsible for the choice of methods of information processing. The value system also generalizes information, but not to choose a course of action, but to highlight goals and determine opportunities and ways to achieve them. It's important to note that style and value systems, like the cognitive and affective systems, are associated with information processing, but the level of generalization provided by these systems is higher. This means they integrate information at the level of the holistic individual.

Cognitive technology in teaching focuses on ensuring students understand educational material by creating a comprehensive system of assignments. When designing tasks, it is crucial to consider students' developmental levels and vary the difficulty accordingly. This is reinforced by the principle of final assessment, where grades correspond to specific mastery levels[5].

Psychological research and classroom practice show that effective learning occurs when the brain constructs its own mental structures. Imposing pre-made structures hampers this process, slowing learning. Therefore, language should be learned through active cognitive engagement in interactive, exploratory environments involving teachers, students, and peers.

Creating tasks that stimulate interest and curiosity turns language learning into a process of discovery and experimentation. The cognitive approach not only promotes intellectual development but also supports spiritual and social growth, fostering higher-quality knowledge acquisition. Furthermore, it aligns with scientific principles, preventing stagnation and encouraging ongoing development.

In this approach, linguistic material is first explained in terms of form and function, then practiced with the ultimate goal of using the language spontaneously. The process emphasizes individualized learning, with attention to each student's progress.

Disadvantages include the considerable workload for teachers, who must prepare and implement engaging, varied activities to facilitate independent learning [6].

In summary, a teacher employing a cognitive approach creates problem situations that promote autonomous learning. They utilize cognitive techniques to help students develop strategies, fostering self-assessment and self-control through active engagement, discussion, and reflection.

Thus, cognitive technology in teaching ensures understanding through a structured system of varied assignments, tailored to different developmental levels. The goal is to build mental structures internally, enabling students to analyze, access, and automate linguistic knowledge — aligning with the natural cognitive processes of human learning.

ӘДЕБИЕТ

1. Wong, A., Leahy, W., Marcus, N., & Sweller, J. (2012). Cognitive load theory: The transient information effect and e-learning. *Learning and Instruction*, 22, 449-457
2. Сапрыгин Б. В. Когнитивный подход в языковом образовании: методологические замечания // *Философия образования*. – 2021. – Т. 21, № 1. – С. 23–38.
3. Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику: Учебное пособие // В.А. Маслова. - 4-е изд., исправ. - М.: Флинта: Наука, 2017. - 297 с. 67
4. Altynturin I.D. Cognitive aspects of language personality formation in english lessons. *Vestnik of M. Kozybayev North Kazakhstan University*. 2021;(3 (52)):99-104. (In Russ.) <https://doi.org/10.54596/2309-6977-2021-3-99-104>
5. Уламасова Р.А. Когнитивный подход в обучении иностранным языкам // *Международный студенческий научный вестник*. 2015. № 5-2
6. Третьякова Г.В. Когнитивный подход в обучении иностранному языку как мотивационный инструмент для студентов // *Сервис +*. 2021. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivnyy-podhod-v-obuchenii-inostrannomu-yazyku-kak-motivatsionnyy-instrument-dlya-studentov>

EXPLORING THE IMPACT OF STORYTELLING ON LANGUAGE DEVELOPMENT IN ESL LEARNERS

Tursynbay A.N.,

English language teacher,
Master of Philological Sciences
KazNARU, Almaty, Kazakhstan

Abstract: Storytelling is a powerful pedagogical tool in ESL education. This study explores its impact on learners' language development, focusing on vocabulary acquisition, grammar, listening comprehension, and speaking fluency. Using qualitative methods—classroom observations and interviews—the research reveals that storytelling enhances learner motivation, memory retention, and confidence in communication. It also fosters cultural awareness and critical thinking. The findings suggest that integrating storytelling into ESL instruction supports both linguistic and cognitive growth, highlighting the value of narrative-based strategies in modern language teaching.

Keywords: Storytelling, ESL learners, language development, vocabulary acquisition, oral fluency, listening comprehension, second language acquisition, communicative competence.

In today's globalized society, proficiency in English is more essential than ever. It functions not only as a common language across international boundaries but also as a vital tool in professional and academic environments. For ESL (English as a Second Language) learners, acquiring English fluency presents several challenges—ranging from unfamiliar vocabulary and complex grammatical structures to difficulties in real-life communication. While traditional teaching methods often rely on memorization and repetitive drills, such approaches may fall short in promoting meaningful engagement or practical language use. In contrast, storytelling has emerged as a compelling educational approach that goes beyond rote learning. It offers a more immersive and emotionally engaging experience, allowing learners to connect with language in a natural and authentic way. Rather than learning words in isolation, students are exposed to vocabulary within the rich context of a narrative, making it easier to understand and remember. As Cameron (2001) argues, stories provide meaningful frameworks that support vocabulary acquisition and deeper comprehension [1]. This aligns with Vygotsky's socio-cultural theory, which emphasizes the role of social interaction and scaffolding in language development [2]. Storytelling fosters this kind of interaction, encouraging learners to negotiate meaning, share ideas, and practice language in a dynamic environment. Furthermore, research by Wright (1995) highlights the power of stories to stimulate learners' imagination, which enhances creativity and builds confidence in language use [3]. Through active listening and participation in storytelling activities, learners improve not only their comprehension but also their speaking fluency and grammatical accuracy. The process of listening, interpreting, and retelling stories allows them to internalize language patterns more naturally than through mechanical drills. This study, therefore, aims to explore the impact of storytelling on ESL learners' language growth and to investigate practical ways it can be integrated into classroom instruction to support both linguistic and cognitive development.

Stories often include cultural aspects, which help learners develop intercultural understanding alongside their language skills. This study took place at a language center in Kazakhstan and involved 20 ESL students aged between 10 and 14. The main goal was to examine how storytelling activities affect learners' language development and motivation. To gain a thorough understanding, the research used multiple data collection methods. First, classroom observations were conducted, focusing on lessons that incorporated storytelling. These observations aimed to capture how engaged the students were, how they used language, and how they interacted during storytelling tasks. Additionally, semi-structured interviews were held with both learners and teachers. These interviews provided insights into their views on storytelling as a teaching method. Teachers highlighted that storytelling helped expand vocabulary, improve speaking skills, and encourage creative thinking. Meanwhile, learners kept reflective journals where they shared their thoughts and experiences about the storytelling sessions. These journals offered a deeper look into the students' motivation, challenges, and progress throughout the lessons. All the data collected was analyzed thematically to identify common patterns related to language growth and learner motivation. The results showed that storytelling had a positive effect on learners' language abilities and

increased their participation in class activities. Moreover, storytelling boosted learners' confidence, creativity, and peer interactions within the classroom. Overall, the findings highlight storytelling as an effective teaching strategy in ESL settings. They suggest that using storytelling in language classes can improve not only language skills but also learners' motivation and engagement. These outcomes emphasize the importance of further incorporating storytelling techniques in language education. The study revealed several ways in which storytelling positively influenced ESL learners across linguistic, cognitive, and emotional areas. The main themes identified in the analysis are discussed below.

Vocabulary acquisition. One of the most significant outcomes observed was the improvement in learners' vocabulary. Stories introduced new words within rich and meaningful contexts, allowing students to encounter vocabulary naturally, where meanings were clear from the situation. Participants reported that they remembered words better when learned through stories instead of isolated word lists or repetitive drills. This contextual learning not only helped with memorization but also deepened their understanding of how words are used, including subtle meanings and connotations. As a result, learners could apply new vocabulary more accurately in their speaking and writing.

Speaking fluency. Storytelling activities played an important role in developing learners' speaking fluency. When students retold stories, took part in dialogues, or acted out scenes, they practiced speaking in a low-pressure environment that encouraged them to speak without fear. This supportive atmosphere helped reduce hesitation and anxiety over time. Many students began forming more complex sentences, using a wider range of vocabulary, and expressing their ideas more confidently. Teachers noticed clear progress in students' willingness to communicate and their ability to sustain conversations.

Listening comprehension. Another key benefit of storytelling was the improvement in listening skills. Learners needed to listen carefully to follow storylines, understand characters, and anticipate what might happen next. This provided authentic and engaging listening practice. Through repeated exposure, students developed skills to infer meaning from context, recognize intonation and rhythm, and pick out important details. These listening abilities are essential for real-life communication, and storytelling offers a natural and enjoyable way to develop them.

Grammar in context. Storytelling also helped learners grasp grammar more effectively. Unlike traditional grammar lessons that focus on abstract rules and repetitive exercises, storytelling presents grammar within a natural narrative flow. This helped students internalize grammatical structures more intuitively. They started to notice common sentence patterns and reported being able to use grammar more naturally, without relying heavily on memorized rules. This implicit learning made grammar less intimidating and more accessible.

Motivation and engagement. The emotional impact of storytelling was especially strong. Learners expressed great enthusiasm for storytelling lessons, finding them more enjoyable, imaginative, and engaging than traditional language classes. The creative and narrative nature of storytelling sparked interest and kept students actively involved in learning activities. This increased motivation led to higher participation and a more positive attitude toward learning English. Some learners even said they looked forward to storytelling sessions, showing that this approach can sustain long-term learner interest.

Cultural awareness. Finally, storytelling played a vital role in broadening learners' cultural understanding. Hearing stories from different cultures exposed students to various worldviews, customs, and values. Through these narratives, learners gained empathy and respect for cultural diversity. Teachers observed that students often reflected on cultural themes and related their own experiences to those of the story characters. Consequently, storytelling supported the development of intercultural communication skills, which are increasingly important in today's globalized world.

Overall, these findings confirm storytelling's multifaceted role in language learning. Unlike traditional methods that teach grammar or vocabulary separately, storytelling integrates listening, speaking, vocabulary, and grammar into a meaningful, interactive experience. It addresses cognitive, social, and emotional aspects of learning, making it a comprehensive approach. The social environment created by storytelling aligns well with communicative language teaching principles and encourages authentic language use. By promoting learner autonomy and creativity, storytelling prepares ESL students for real-world communication beyond the classroom. However, for storytelling to be most effective, teachers need proper training and curriculum support. Educators should know how to select appropriate stories, design engaging activities, and guide learners' participation to maximize benefits.

Storytelling stands out as an invaluable method in ESL education, positively impacting language development and learner motivation. Incorporating storytelling into language curricula can improve

vocabulary, fluency, listening skills, and cultural understanding. Therefore, schools and teachers are encouraged to make storytelling a key part of their teaching practice to enhance learner outcomes.

Digital storytelling is a modern extension of this method, where learners interact with stories using multimedia tools like videos, audio recordings, images, and animations. For example, teachers can engage students with YouTube videos, audio story apps, animated tales, or interactive platforms such as Storybird, Toontastic, and Book Creator. This approach supports the development of listening and speaking skills, enriches vocabulary, and encourages creativity in a dynamic and enjoyable way. Moreover, when students create their own digital stories, it increases their language use and intrinsic motivation. This strengthens the connection between learners and the language, making learning more meaningful and applicable to real life. By integrating storytelling into digital formats, educators address the needs of modern learners and offer an effective, engaging path for language acquisition in today's ESL classrooms.

This study has underscored the vital role that storytelling plays in the language development of ESL learners, addressing not only linguistic but also cognitive and emotional aspects of learning. Through a thorough qualitative analysis—including classroom observations, interviews with both teachers and students, and learners' reflective journals—it became clear that storytelling significantly enhances vocabulary acquisition by providing meaningful contexts for new words. It also supports the development of speaking fluency by offering a low-pressure environment for oral practice, improves listening comprehension through authentic narrative engagement, and facilitates implicit grammar learning by exposing learners to natural language patterns in context. Beyond improvements in language proficiency, storytelling contributes to increased learner motivation and engagement. The creative and interactive nature of storytelling captures students' interest, making language learning more enjoyable and fostering sustained participation. Additionally, storytelling plays an important role in cultivating cultural awareness and empathy. By exposing learners to diverse cultural perspectives through stories, it broadens their understanding of the world and promotes respect for cultural diversity—an essential skill in today's globalized society. Importantly, this study highlights the need to adapt storytelling methods to the demands of 21st-century learners. The integration of digital storytelling tools—such as videos, audio applications, animations, and interactive platforms—not only aligns with the media habits of modern students but also transforms language learning into an immersive, creative, and interactive experience. These digital tools enable learners to both consume and produce stories, thereby encouraging active participation, enhancing technological literacy, and fostering real-world communication skills. Digital storytelling also offers opportunities for personalized expression, allowing learners to connect language learning with their own experiences and identities. Combining traditional storytelling with digital storytelling provides a holistic and flexible approach to ESL education. This dual approach unites the development of fundamental language skills—listening, speaking, vocabulary, and grammar—with personal creativity, cultural exploration, and the digital competencies necessary for today's learners. As such, storytelling should be recognized not as an optional or supplementary activity but as a central element of effective language pedagogy. To fully harness the potential of storytelling, teacher training programs and curricula must prioritize the integration of storytelling strategies. Educators need support to select appropriate materials, design engaging activities, and facilitate meaningful learner participation in both face-to-face and digital environments. This will ensure that storytelling methods are used effectively across diverse classrooms and learner populations.

In conclusion, storytelling—especially when enhanced through digital formats—holds tremendous promise for advancing ESL education. It is a timeless educational practice that continues to evolve alongside technological advancements. By bringing language to life, fostering learner autonomy, and encouraging meaningful intercultural connections, storytelling prepares students not only to use English proficiently but also to engage empathetically and confidently in an increasingly interconnected world.

REFERENCE

1. Cameron, L. *Teaching Languages to Young Learners*. Cambridge University Press, 2000. – P.274.
2. Vygotsky, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press, 1978. –P.159.
3. Wright, A. *Storytelling with Children*. Oxford University Press, 1995. –P.230.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «БАҚЫТ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ

Қуаныш М.А.

Қызылорда Болашақ университетінің магистранты

Түйін: Мақалада қазақ тіліндегі «бақыт» концептісі когнитивті лингвистика тұрғысынан зерттеліп, оның танымдық негіздері, мәдени және философиялық мағынасы қарастырылады. Қазақ халқының бақыт туралы түсінігі, тілдегі тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер арқылы бейнеленеді. Бақыт ұғымы тек жеке адамның ғана емес, қоғам мен табиғаттың үйлесімімен, рухани және моральдық құндылықтармен байланысты көрсетіледі. Қазақ тіліндегі бақыт концептісінің тереңдігі мен көпқырлылығы оның ұлттық дүниетаным мен мәдениетке әсерін айқындайды.

Тірек сөздер: бақыт, когнитивті лингвистика, концепт, мақал-мәтелдер, қазақ мәдениеті, ұлттық дүниетаным, тіл мен ойлау.

THE COGNITIVE FOUNDATION OF THE «HAPPINESS» CONCEPT IN THE KAZAKH LANGUAGE

M. Kuanysh

Master's student at Kyzylorda Bolashak University

Abstract: The article explores the concept of "happiness" in the Kazakh language from the perspective of cognitive linguistics, examining its cognitive foundations, cultural, and philosophical meanings. The Kazakh understanding of happiness is reflected through idiomatic expressions, proverbs, and sayings. The concept of happiness is shown to be interconnected not only with the individual but also with societal harmony, nature, and spiritual and moral values. The depth and multi-dimensionality of the "happiness" concept in the Kazakh language highlight its influence on national worldview and culture.

Keywords: happiness, cognitive linguistics, concept, proverbs, Kazakh culture, national worldview, language and thought.

Когнитивті лингвистика – тіл мен ойлаудың өзара байланысын зерттейтін, адамның тіл арқылы дүниені қалай танытыны және қабылдайтынын түсінуге бағытталған ғылыми бағыт. Бұл бағыттың басты ерекшелігі – тілдің тек қарым-қатынас құралы ғана емес, адамның когнитивтік процестерін, яғни ойлау, түсіну және бейнелеу қабілетін көрсететін құрал ретінде қарастырылуы. Когнитивті лингвистика тілдің құрылымы мен мағынасын тілдік бірліктердің адам санасындағы бейнелермен байланыстыра отырып зерттейді.

Концепт – когнитивті лингвистикадағы негізгі ұғымдардың бірі. Концепт дегеніміз – адам санасында қандай да бір ұғымды бейнелейтін және сол ұғымның мәнін ашатын ақпараттық құрылым. Бұл құрылым адам өмірінде маңызды рөл атқарады, себебі концепт адамды қоршаған әлемді тануға, түсінуге және оны ұғынуға көмектеседі. Әрбір концепт өзінің ішкі мағыналық құрылымымен және оған қатысты түсініктермен ерекшеленеді. Концепт адамның мәдениетімен, тарихымен, дүниетанымымен тығыз байланысты болып келеді.

Когнитивтік құрылымдардың негізгі элементтерінің бірі – концепт. Тіл білімінде «концепт» терминіне әртүрлі анықтамалар ұсынылған, себебі оның мәні мен қолданылу аясы өте кең. Алғаш рет бұл терминді орыс философы С.А.Аскольдов 1928 жылы «Концепт және сөз» мақаласында тіл мәселелеріне қатысты енгізді. Ол концептіні адамның ойлау процесінде бір типті заттардан құралған кеңейтілген ұғым ретінде сипаттады: «...мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода», - деп түсіндіреді [1].

Ал Ю.С.Степановтың көрсетуінше «Концепт – это «сгусток» культуры в сознании человека... Концепты не только мыслятся, но и переживаются. Они – предмет эмоций, симпатий и антипатий, а иногда и столкновений. Концепт – основания ячейка в ментальном мире человека... У концепта сложная структура. С одной стороны ей принадлежит все, что принадлежит строению понятия, с другой стороны, в структуру концепта входит все то, что

делает его фактом культуру – сжатое до основных признаков содержания история; современные ассоциации; оценки; и т.д.» [2,73]. «Концепт» терминіне анағұрлым сәтті анықтаманы А.Вежицкая берді. Ғалымның пікірі қазіргі кезде көптеген зерттеушілер тарапынан қолдау тауып отыр. Ғалымның тұжырымы бойынша «концепт – бұл ақиқат әлемі туралы адамның тиянақталған мәдени түсінігін бейнелейтін ғаламның тілдік бейнесі» [3,85].

Орыс тіл білімінде когнитивті лингвистика 1980-1990 жылдары ғылыми айналымға енді. Бұл бағыттың қалыптасуының алғашқы кезеңдері орыс зерттеушілері үшін тілдің құрылымдық қырларын когнитивтік негізде түсіндіруге деген қызығушылықтың артқан уақытында болды. Бұл кезеңде когнитивті лингвистика негізінен семантика мен прагматика саласында дамыды.

Когнитивті лингвистиканың орыс тіл білімінде зерттелуіне алғашқылардың бірі болып В.Г.Гак үлкен үлес қосты. Ол тіл мен ойлау арасындағы тығыз байланысты ашып, тілдің адамның дүниетанымдық құрылымын бейнелейтінін атап көрсетті. Гактың еңбектерінде «мағына» мен «түсінік» арасындағы айырмашылықтар, сондай-ақ, тілдің танымдық негіздері талданды. Сонымен қатар, А.А.Зализняк және Ю.Д.Апресян секілді зерттеушілер когнитивті лингвистиканың негізгі теориялық аспектілеріне қатысты маңызды еңбектер жазды.

1990-2000 жылдары орыс тіл білімінде когнитивті лингвистиканың дамуы жаңа кезеңге өтті. Бұл кезеңде орыс тілінде когнитивті лингвистика әдіснамалары кеңінен қолданылып, тілдің құрылымы мен мағынасы, метафоралардың когнитивті негіздері туралы ғылыми зерттеулер жүргізілді. Е.С.Кубрякова, Л.С.Бархаева, Т.В.Кулешова сияқты зерттеушілер орыс тіліндегі тілдік бірліктердің когнитивті аспектілерін зерттеу арқылы тіл мен ойлау арасындағы байланысты тереңірек зерттеді.

Орыс тіл білімінде когнитивті лингвистика әсіресе метафора мен метонимия сияқты тілдік құбылыстарды түсіндіруде маңызды рөл атқарады. Мысалы, Дж.Лакофф және М.Джонсон сияқты лингвистердің еңбектері әлемнің тілдік бейнесін құруда метафоралардың шешуші рөл атқаратындығын көрсеткен.

Тілді танымдық тұрғыда зерттеу қазіргі таңда қарқынды дамып келе жатқан, өте өзекті және перспективалы бағыттардың бірі болып табылады. Бұл сала адамзаттың қоршаған дүниені, ғаламды қалай қабылдайтынын, дүниеге деген көзқарасының қалай қалыптасып, тіл арқылы бейнеленетінін түсінуге бағытталған. Когнитивтік лингвистика ұлттың дүниеге деген көзқарасы, оның менталитеті мен танымдық жүйесінің тілдегі көрінісін зерттеуге маңызды үлес қосады. Адамның тіл арқылы әлемді қалай бейнелейтінін, танымдық құрылымдардың тілде қандай заңдылықтармен берілетінін қарастыратын когнитивті лингвистикада ерекше назар аударылатын мәселелердің бірі – тіл мен ойлаудың, тіл мен мәдениеттің, тіл мен дүниетанымның арасындағы байланыс.

Қазақ тіл білімінде когнитивті лингвистиканың теориясы мен әдіснамалық негіздері бірнеше ғалым-зерттеушілердің еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Бұл салада әсіресе Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, М.М.Копыленко, Ж.Манкеева, Н.Уәлиев, Қ.Жаманбаева, С.Ақаев, Б.Ақбердиева, Б.Дина, Г.Снасапова, С.Жапақов, С.Жиренов сияқты танымал ғалымдардың зерттеулері маңызды орын алады. Әрқайсысы өз үлестерін қосып, қазақ тіліндегі танымдық құрылымдарды, сөздердің мағыналық өрістерін, ұлттық дүниетаным мен мәдениеттің тілдегі көріністерін зерттеуде ерекше нәтижелерге қол жеткізді.

Бұл ғалымдардың еңбектері қазақ тіліндегі танымдық құрылымдар мен мәдениеттің тіл арқылы көрініс табуын терең түсінуге мүмкіндік береді. Қазіргі қазақ тіл білімінде когнитивті лингвистика саласы жаңа бағыт ретінде дамып келе жатыр, және оны зерттеу ұлттық тілдің ерекшеліктерін, ойлау мен мәдениет арасындағы байланысты жан-жақты ашады.

«Бақыт» концептісі, әрине, ерекше назарға лайық, себебі ол тек жеке адамның ішкі сезімдеріне ғана емес, бүкіл қоғамның мәдениеті мен дүниетанымына әсер ететін маңызды ұғым болып табылады. Бұл мақалада біз қазақ тіліндегі «бақыт» концептісін когнитивті лингвистика тұрғысынан зерттеп, оның танымдық негізін ашуға тырысамыз. Қазақ тілінде бақытты түсіну мен қабылдау негіздері, оның мәдени құндылықтар мен дәстүрлермен байланысы, бақытқа қатысты ұлттық ұғымдардың қалай қалыптасқаны және оларды тілде қалай бейнеленетіні туралы ойларымызды ұсынғымыз келеді.

Бақыт туралы қазақ халқының түсінігі, философиясы мен ұлттық мәдениеті арқылы қалыптасқан ерекше көріністерін айқындау үшін біз тілдік бірліктердің семантикалық құрылымын, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердегі бақыт ұғымының көрінісін талдаймыз.

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер ұлттық дүниетаным мен мәдениеттің айқын көріністері болып табылады. Олар қоғамдағы өмір салты, адамгершілік құндылықтар, адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынас және көптеген басқа аспектілер туралы терең ойларды жеткізеді. Сонымен қатар, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер адамның ішкі әлемін, оның сезімдері мен эмоцияларын, соның ішінде бақыт ұғымын қалай түсінетінін де анық көрсетеді.

Қазақ мәдениетінде «бақыт» ұғымы тек материалдық игілік пен жеке табысқа қатысты ғана емес, адамның ішкі үйлесімі, рухани жетілуі мен қоғамдағы орнын айқындайтын маңызды ұғым болып табылады. Бақыттың танымдық негізі қазақ дүниетанымында терең тамыр жайған және оның әртүрлі аспектілері әлеуметтік өмірмен, ұлттық құндылықтармен тығыз байланысты. Қазақтар үшін бақыт – жеке адамның ғана емес, тұтас қауымның бақыты. Бұл түсінік халықтың дәстүрлері мен өмірлік қағидаттарында көрініс табады.

Қазақ халқының дәстүрлі философиясында бақыт ұғымы көмекшілердің (отбасы, туған-туыстар, достар) болуы, адамгершілік қасиеттердің орнығуы, рухани байлық, адал еңбек пен қоғамдық қатынастардың гармониясы арқылы анықталады. Қазақтың мақалы мен мәтелдерінде бақыт көбінесе адамгершілік, әділдік, еңбекқорлық, ұят және жан тыныштығы сияқты рухани қазыналармен байланысты келеді. Мысалы, «Бақыт – ерінбеудің жемісі», «Бақытты адам – бай емес, шүкір етуші» деген сөздер арқылы бақыттың ішкі тыныштық пен қанағатшылдықпен байланысын көруге болады. Осылайша, қазақ тіліндегі бақыт ұғымы жеке табысқа ғана емес, қоғаммен, табиғатпен үйлесімді өмір сүргенде ғана шынайы бақытқа қол жеткізу мүмкіндігін айқындайды.

Қазақ тілінде «бақыт» ұғымы әртүрлі тілдік бірліктермен бейнеленеді. Бұл концепттің тілдегі көрінісі метафоралар, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, дыбыстық және сөздік тіркестерде айқын байқалады. Мысалы, «жер үстіндегі бақыт» немесе «жердегі жұмақ» деген тіркестер, бақыттың адам өміріндегі жоғары деңгейдегі қуаныш пен бейбітшілік екенін білдіреді. Сонымен қатар, «көңілдің жайлануы», «жанның тыныштығы», «жарық көру» сияқты фразалар да бақыттың рухани жағдайын сипаттайды.

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерде бақыт көбінесе адамның моральдық немесе рухани жетілуін білдіретін сипатта беріледі. Мысалы, «Бақыт – еңбекқордың жаны» деген тіркесте бақыттың тек адал еңбекпен келетіндігі айтылса, «Бақытты адам көппен бірге, көпке жете алады» деген сөз адам қоғамының бөлігін болу, әлеуметтік үйлесімділік пен ұжымдық байланыстың бақытқа жетудегі маңыздылығын көрсетеді.

Бақытты танудың осы дәстүрлі тілдік бейнелерінен адамзаттың ортақ құндылықтарын ғана емес, сондай-ақ қазақ халқының өмірге деген философиялық көзқарасын да байқауға болады. Адамның тұрмыс жағдайы мен әлеуметтік орнына қарамастан, бақыттың негізі оның ішкі әлемінде жатыр, яғни рухани байлық пен адамның психологиялық жай-күйі басты орынға қойылады.

Қазақтардың бақыт туралы ұғымы олардың дүниетанымына, табиғатқа деген көзқарасына, адам мен қоғам арасындағы үйлесімділікке негізделген. Қазақ халқы үшін табиғатпен, жермен байланыс өте маңызды. Бақытты болу үшін адамның табиғатпен үйлесімде өмір сүріп, оның заңдылықтарын түсініп, соған сәйкес өмір сүруі керек деген көзқарас қазақтың философиялық дүниетанымына тән. Бақыттың мәні сол заңдылықтарға сәйкес өмір сүруден, адами қасиеттерді жоғары бағалаудан тұрады.

Қазақтар үшін бақыттың сыртқы белгілері отбасылық бақыт, ұрпақтардың бірлігі, болашаққа деген үміт пен сенім болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, бақыт ұғымы ұлттық құндылықтардың басты тірегіне айналады. Әрбір қазақ баласының «әке жолын» ұстанып, ұлттық дәстүрлерді сақтап, өзінің атамекенін сүюі – бақытты болудың кепілі ретінде қарастырылады.

Бақыттың философиялық түсінігі қазақтың ұлттық дүниетанымында кеңінен орын алған. Қазақ философиясында бақыт дегеніміз – адамның ішкі тыныштығы, жан дүниесінің үйлесімі, өз тағдырын қабылдап, өмірдің әр сәтінен ләззат алу мүмкіндігі. Бақыт адамның сыртқы жағдайларына ғана емес, ішкі сезімдеріне, ойларының тазалығына, рухани байлығына байланысты. Әрбір адам өз өмірінде бақытқа қол жеткізу үшін шынайы көңілмен, адал еңбекпен, ақ ниетпен өмір сүруі тиіс.

Қазақтың ұлттық философиясында бақытты болу – жоғары адамгершілік қасиеттерге ие болумен, әділеттілікті қолдаумен, қанағатшылдықпен және шүкіршілікпен байланыстырылады. «Бақыт – малмен емес, көңілмен» деген сөз осының айқын дәлелі. Бұл қазақтардың бақытты тек материалдық жағынан емес, рухани тұрғыдан да түсінетіндігін көрсетеді.

Қорыта келгенде, қазақ тіліндегі «бақыт» концептісі терең әрі көпқырлы ұғым. Ол тек жеке адамның жағдайымен ғана емес, бүкіл қоғам мен табиғаттың үйлесімімен, адамның рухани өсуімен тығыз байланысты. Қазақ тіліндегі бақыт ұғымы әлеуметтік, мәдени және философиялық тұрғыдан маңызды мәнге ие. Бақыттың тек материалдық құндылықтармен ғана емес, адамгершілік, моральдық, рухани байлықпен өлшенетіндігін көрсететін тілдік бірліктер қазақ халқының дүниетанымының айқын көрінісі болып табылады.

Қазақ мәдениеті мен тілі арқылы бейнеленетін бақыт ұғымы адам өмірінің ең маңызды құндылықтарын – рухани тазалықты, әлеуметтік үйлесімділікті, жан тыныштығын және шүкіршілікті бейнелейді. Бұл түсінік қазақ халқының ұлттық болмысын, оның дүниетанымдық ерекшеліктерін толықтай ашады.

ӘДЕБИЕТ

1. Аскольдов-Алексеев С. Концепт и слово // Русская словестность: Антология. – Москва, 1997. – 271 с.
2. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М., 1997. – 401 с.
3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996. – 411 с.

**№2 СЕКЦИЯ. МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ ЖӘНЕ
ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ КОНТЕКСТІНДЕГІ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕР
СЕКЦИЯ №2. МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ**

ӨОЖ 81/42

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖӘНДІК АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОЕЛТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аққожина Б.Қ.

ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ
Алматы, Қазақстан
e-mail: bayan-kanatovna@mail.ru

Түйін. Мақалада қазақ тіліндегі жәндік атауларының лингвоелтанымдық сипаты қарастырылған. Қазақ халқының дүниетанымдық көзқарастары, салт-дәстүрлері мен ұлттық мәдениеті тілдік бірліктер арқылы айқындалады. Жәндіктер дүниесі халықтың өмірімен, сенімдерімен және символикалық түсініктерімен тығыз байланыста болып, олардың тілдегі бейнелері мәдени құндылықтар ретінде зерттеледі. Мақалада этнолингвистика мен лингвомәдениеттанудың өзара байланысы, жәндіктерге қатысты ұлттық және әлемдік символдық мағыналар, сондай-ақ олардың халық танымындағы орны талданады. Қазақ халқының жәндіктерге деген ерекше көзқарасы, олардың тілдегі символдық рөлі және мәдени мұрадағы орны көрсетіледі.

Тірек сөздер: Қазақ тілі, жәндік атаулары, лингвоелтаным, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, ұлттық мәдениет, дүниетаным, символика, фразеология, халық салт-дәстүрі.

**LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS OF INSECT NAMES IN THE KAZAKH
LANGUAGE**

Akkozhina B.K.

PhD, Associate Professor
Ablaikhan KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: bayan-kanatovna@mail.ru

Abstract. The article explores the linguocultural characteristics of insect names in the Kazakh language. The worldview, customs, and national culture of the Kazakh people are reflected through linguistic units. The world of insects is closely connected with the life, beliefs, and symbolic perceptions of the people, and their linguistic representations are studied as cultural values. The article analyzes the relationship between ethnolinguistics and linguoculturology, the national and global symbolic meanings associated with insects, and their place in the people's consciousness. The unique attitude of the Kazakh people toward insects, their symbolic role in the language, and their place in cultural heritage are highlighted.

Keywords: Kazakh language, insect names, linguoculturology, ethnolinguistics, linguoculturology, national culture, worldview, symbolism, phraseology, folk customs.

Қазақ халқы да көптеген басқа халықтар секілді өзінің даналығын, дүниетанымдық көзқарастарын, салт-дәстүрін, т.б. тілінде көрсете білген. Оларды халық өмірінің айнасы, мәдениетінің бейнесі деп сипаттауға болады.

Қазіргі таңда қазақ тіл білімінде антропоцентристік бағыттардан туындайтын лингвомәдениеттанымдық зерттеулер қатары артып, қазақ тіліндегі ұлттық мәдени және рухани атаулардың түп-төркіні, ішкі астарлы мағыналары жан-жақты айқындала түскені белгілі. Осындай зерттеулердің басында Ж.Манкееваның «Қазақ тілінің заттық мәдени лексикасы» [1], Б.Қалиев «Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары» [2], Г.Смағұлованың «Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері» [3], Р.Авакованың «Фразеологизмдер – ұлттық мәдениеттің айнасы» [4], А.Исламның «Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті» [5], Р.Шойбековтың «Қазақ

тілінің қолөнер лексикасы» атты еңбектері тұратыны айқын [6]. Аталмыш зерттеулерге дейін қазақтың төл мәдениеті мен дәстүріне қатысты тілдік бірліктерді этноспен етене байланыстыра зерттеп, этностың ұлттық болмысы мен өмір тіршілігіндегі шынайы көріністің тілінде сақталу заңдылығын паш етіп, этнос – тіл – мәдениет арасындағы тұтастықты қатаң сақтай отырып зерттеуді негізге алған қазақ этнолингвистика ғылымының негізін салушы академик Ә.Қайдар мен проф. Е.Жанпейісовтің ғылыми еңбектерінің болғандығын естен шығаруға тиісті емеспіз. Бұл еңбектердегі зерттеу тәсілдері мен талдау амалдары жоғарыда аталған лингвомәдениеттану ғылымының зерттеу әдістерімен сабақтасып жатқанын айқын байқауға болады.

Осы екі топ ғалымдардың ой-пікірлерін салыстырсақ, мынадай қорытынды шығаруға болады: лингвомәдениеттану этнолингвистиканың жалғасы іспеттес. Өйткені этнолингвистиканың қарастыратын мәселесі – этнос тіліндегі көне атаулар мен байырғы мәдени құндылықтар атауының мән-мағынасын ашу, уәжін анықтау, атаудың берілу себептерін талдау. Яғни этнолингвистика дегеніміз – көне этнографизмдерді диахрондық тұрғыдан зерттеу болып саналады.

Лингвомәдениеттану материалдық және рухани құндылықтарды білдіретін сөздердің мәдени фонына, оның тұрақталуына, қолданылу аясына, тұрақты тіркестер мен паремиялогиялық қор құрамында жиі жұмсалынуына себепші болатын ұлт санасында сақталу ерекшеліктерін тікелей адамның таным-түсінігімен, адамның қабылдау, өз жадында терең түйе қасиеттерімен сабақтастыра зерттеуді көздейді. Тіл – қатынас құралы екендігі, әр халықтың сөйлейтін өзіне тән тілі болатыны белгілі. Тіл әр халықтың асыл қазынасы, тілсіз тіршіліктің болмайтыны да анық. Адам өзінің тілі арқылы ғана дүниені танып біледі. Тіл - адамның өмірлік серігі, рухани азығы. Туған жеріміздің ерекшелігін, қасиетін ұлттық тіліміз арқылы ғана танып, соған деген махаббатымызды ұлттық тіліміз арқылы жеткіземіз. Әрбір этностың өзіне тән салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, ұлттық ділі және осылардан туындайтын ұлттық тілі бар. Кез келген ұлттың басқа ұлттан ерекшеленуі, оның ойлау жүйесінен, рухани дүниесінен, әдет-ғұрыптарынан, салт-дәстүрлерінен, мінез-құлқынан байқалады. Әрбір ұлт өкіліне тән осындай қасиеттер оның өзге ұлттан ерекшелігін, өзгешелігін көрсетіп қана қоймай, оған тән ұлттық мінез-құлық пен ұлттық сипат қалыптастырып, тұлғаның дүниетанымын да айқындайды.

Жинақталған мәдени ақпараттар этностық санада сақтала отырып, тіл арқылы келешек ұрпаққа жетеді. Ж.М.Абдрахманованың айтуы бойынша: «Ана тілінің өміршендік қызметінің қуаты мен құдіреті негізінде жаңа ұрпақ ұлтымыздың көне тарихы мен мәдениетін дұрыс танып білуге бастау алады. Осы бастаулар кешенді тіл ғылымының көкжиегінде ұлттық мәдениеттің көзі ретінде тағылымдық мәні зор ұлттық тілдің өн бойынан табылады», – деп жазады [7,81б.]. Ұлт мәдениеті сол этностың тілінен көрінеді. Сондықтан да тіл арқылы ұлттық мәдениетті біле отырып, ұлттық дүниетанымға енеміз.

Мәдениет пен тіл байланысты дейміз, алайда тілдің өзі мәдениеттің құрамына енеді. Сөйте тұра мәдениеттің мағынасы кең екенін де ұмытпауымыз керек. Оған діл, дін, тәртіп, мінез-құлық, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, әдебиет, өнер, театр, психология, философия, т.б. кіреді. Бұлардың барлығы дерлік қоғам мүшелеріне, халыққа, этносқа, қала берді жеке адамдарға, олардың ой-өрісіне, білімінің дамуына әсер етеді. Халық айналасындағы заттарға ат беріп, айдар тағумен бірге олардың әртүрлері белгілері мен сипаттарына, өзіндік ерекшеліктеріне қарай тұжырымдар жасап, ой қорытып отырады. Мұндай ой түйіндерін «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» мақал-мәтелдермен, тұрақты сөз тіркестерімен, айшықты теңеулермен, келісті сөз оралымдарымен беріп отырған. Осындай бейнелі де бедерлі сөз орамдарын жәндіктер дүниесіне қатысты айтқан. Және ондай сөз оралымдарынан халықтың дүниеге көзқарасындағы діни, мифологиялық, ғылыми пайымдары мен әлемнің тілдік бейнесі байқалады.

Қазақстанда жәндіктер дүниесі өте көп және алуан түрлі. Қазақ халқы жәндіктердің адам өміріндегі пайдасын мен зиянын ертеден-ақ танып-біліп, оларды өз игілігі үшін пайдалана білген.

Халықтың қоршаған табиғи орта, жан-жануарлар жайында ойға түйген ұлағатты сөздері мен философиялық тұжырымдамаларында үлкен мән бар. Мысалы, *жылан* мезгілінде ұйықтамаса – күз ұзақ әрі жылы болады. Ордалы жылан, құрт-құмырсқа топ-тобымен басқа жаққа көше бастаса, көп ұзамай жер сілкінеді немесе басқа бір табиғаттың тосын апаты болады, т.б.

Бұрынғы ата-бабаларымыз түсі суық сұржылан үйлеріне сумандап кіре қалса, өлтірудің орнына «қара ниетпен шаққалы келіп едің, енді мына ақтай болып көңілің ағарып шықсын, бұдан кейін ешкімге улы зәріңді төге көрме» деп, басына ақ құйып үйден ақырын шығарып қояды екен.

Дүниенің (әлемнің) болмысын мифологиялық, тарихи, эстетикалық, саяси және т.б. қырларын тану – адамның, этностың тұрмыс-тіршілігіне, дүниетанымына, қоғамның тарихи-әлеуметтік дәрежесіне, өмір сүріп жатқан заманына байланысты екені анық.

Авар халқында нөсер жаңбырды тоқтату үшін *құмырсқаның илеуін* бұзатын салт болған. Славяндар, керісінше, мұндай әдет жауын жаудыруға себін тигізеді деп білген. Ал қазақ әйелдері бала таппау мақсатында *құмырсқаның илеуіне* отыратыны белгілі. Мәдени дәстүрлері әртүрлі халықтарды жақындастырып тұрған ортақ сенім – құмырсқа илеуін өсімталдық нышаны деп тану.

Жәндіктерге қатысты адамзат баласының таным-түсінігі мынадай: Жәндіктер – табиғи болмыстың тепе-теңдігін сақтаушы, пайда мен зиянды қатар алып жүретін адам, жануар ортасында тіршілік ететін тірі ағза.

Жәндіктердің ғаламдық (жаһандық) ортадағы сипаты мен маңызы, мәнімен қоса, олардың адамның танымдық дүниесіндегі мәдени, қасиетті, қадірлі символдық нышанға (белгіге) ие болатын ерекшеліктері де бар.

«Символ – кез келген мәдениетке тән әмбебап құбылыс. Ол халықтың дүниені түсінуінен хабар беретін қойма, яғни ғаламның тілдік бейнесі ретінде ұлттың эстетикалық таным-талғамын, шаруашылық кәсібін, мінез-құлық, ырым-наным, салт-дәстүрін, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухты тек тілде ғана жан-жақты танытады. Осыған сай белгілі бір халықтың материалдық және рухани мәдениет элементтері тілде эстетикалық символдар ретінде қалыптасады» [8].

Адам баласы өзін қоршаған ортадағы заттарды тану арқылы, оларды басқа заттармен салыстырып, ұқсатып, оларға жаңа ат берген. Заттардың ортақ белгісін жинақтай отырып, дүниені бейнелеген. Адамдардың таным-түсінігінде пайда болған бейнені, символдар арқылы көрсете білген. Адамдар дүниетанымындағы жәндіктерді де символ ретінде пайдаланады. Керлот Хуан Эдуардо «Словарь символов» деген еңбегінде: «*Жылан* – қуаттың, күштің символы дейді. Үндістанда *жылан* – өмірді жалғастырушы, мәңгіліктің, жанның байлығы және кей жағдайда жасырын жатқан байлықтың символы деп есептейді. Сонымен қатар будда дінінде *кобра жылан*ы – қорғаушының символы деп есептеледі» [9,211б.]. Үндістанның кейбір аудандарында *жылан* – судың, байлық көзінің символы дейді. Батыста *жылан* – жоғары ақылдылықтың және үлкен құпияның сақтаушысының символы деп біледі. Ал «Африкада, – деп жазды Джек Тресиддер, – *жылан* – жерді суландырудың және жауынның символы». *Ороборо жылан*ының (жыланның бір түрінің аты) құйрығын өзі тістеп тұрған бейнесі тек мәңгіліктің ғана символы емес, сонымен бірге жеткілікті байлықтың да символы. Қытайда *жылан* – қулықтың және қауіптің символы. Қазіргі кезде *жылан* – медицинаның басты символы – тілін сұмандатқан жіңішке жылан XVI ғасырдан бастап қолданысқа енген. Бұл символды кеңес елі де 1924 жылы түпкілікті мақұлдаған. *Жылан* уының емдік қасиеті бар. Жапонияда *жыланды* – ақылдылықтың символы деп есептейді.

Б.Қасым өзінің еңбегінде «ала» түсінің символдық қызметі туралы айта отырып, қазақ тілінде «*жыланнан қорыққан ала жіпті аттамас*» деген сөздің мағынасын ашып, оның қалыптасуына негіз болған жай туралы түсініктеме береді [10,271б.]. Ол жерде *жылан* әмірші, басқарушы ретінде бейнеленсе, ала жіп әділдіктің шекарасын көрсетеді деп ой түйіндейді. Яғни, біреуге қиянат жасамау, *біреудің ала жібін аттамау* мағынасында қолданылатыны туралы айтылады. Қазақ тіліндегі «*жыланнан қорыққан ала жіпті аттамас*» деген тіркестегі *жылан* қорқыныш, үрей туғызатын бейне екендігі белгілі.

Қуаныш барда қайғы бар,

Құрма бар жерде тікен бар,

Қазынада жылан бар,

Бал бар жерде ара бар. (Құтып) [11,81б.]. Ата-бабамыздан, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен бұл мақалдағы «*қазынада жылан бар*» деген тіркесте, халымыздың таным-түсінігінде *жылан* мол байлықтың, қазынаның иесі. Сондықтан да *жыланды* біз байлық пен қазынаның символы десек артық болмас.

Көбелек – қайтадан өмірге келудің символы, – дейді білетіндер. Өйткені бұл махаббатпен байланысты, отқа түсіп бара жатқан көбелектің бейнесі – адам жанының және көзсіздіктің символы. *Көбелек* Қытайда қуаныштың және ерлі-зайыптының бақыты деген қосымша мағына береді. Заирда, Орталық Азияда, Мексикада, Жаңа Зеландияда *көбелек* – адам жанының (душа) символы дейді. Ал Жапонияда *көбелек* – жас әйелдің, уақытша ашынаның, уақытша қызықтың символы деп, ал бір-бірімен билеп тұрған екі көбелекті жанұяның және ерлі-зайыптылар бақытының символы деп білген. Бізде де *көбелекті* – «жеңілтектілік» деп ұқсақ болады. Өйткені қазіргі кезде «түнгі

көбелектер» деген сөздер жиі қолданылып жүр. *Түнгі көбелектер* деп – қазақтың мінезінде бұрын болмаған жаман қылықтар жасап жүрген қыздарды айтады.

Айдаһар – алып күш пен ақылдылықтың белгісі. Халықтың қиял-ғажайып ертегілері мен аңыздарында аузынан жалын атқан көп басты, қанатты үлкен жылан түрінде суреттеледі.

Ара – Грецияда еңбектің символы. Романдық кезеңде христиандық символика бойынша араны – шыдамдылық пен шешендіктің белгісі деп білген. Біз *араны* еңбекқорлықтың символы деп білеміз.

Мысалы, араны былайша жұмбақтаған екен:

Гүлдің нәрін жинайды,

Адамға бал сыйлайды,

Ұнатады бірлікті,

Қоғамдасқан тірлікті.

Еңбекқорды аялайды,

Еріншекті аямайды, – деген жұмбақтан көруге болады [12,306.].

Дәуіт – қулықтың, бір беткейліктің символы. Қытайда оны бір беткейлік пен сараңдықтың, Ежелгі Грецияда сыйыну мен құлшылық жасаудың символы деп білген.

Бақа символы бірінші рет Көне Египте пайда болған. *Бақа* онда өлімнен кейін қайта өмірге келуді білдірген екен. Көне Қытайда *бақаны* «тьенчи» (аспандағы тауық) деп атаған және оны Аймен бірдей деп есептеген. Христиандықтардың символикасында бақаның бейнесі Египтердегідей өлгеннен кейін екінші рет өмірге қайта келудің символы деп білген. Бізде бақа аузын ашып үйге кірсе, онда байлық келеді деп есептейді.

Европалықтардың символы мен эмблемаларында *құмырсқа*, *ара* сияқты еңбекқорлықтың символы болып табылады. *Құмырсқа* – XIX ғасырда Скандинавия, АҚШ, Ұлыбританияда қайырымдылық қорымен айналысқан бірнеше қоғамдық ұйымдардың символы болған.

Сүлік – адам мен жануарлардың қанын сорып қоректенетіндіктен, оны қомағайлық пен сараңдықтың символы деп есептейді. Бірақ сору арқылы адамдарды емдейді десек, онда ол тіршіліктегі қажеттіліктің де символы болып табылады.

Шегіртке – Египетте аштықтың, аурудың, көре алмаушылықтың символы. Шегірткенің пайда болуы бүкіл әлемге зиянын тигізсе де, көне Қытайда оны «балалар амандығының символы» деп есептейді екен. *Шегірткені* біздің қазақ халқы «қарақұрым нөпірі, егін шөптің жебірі» дейді [12,426.]. Сол себептен де *шегірткені* жоюдың, құртудың, аштықтың символы деп біледі.

Шекшек шегіртке (кузнечик) – Қытайда сәттіліктің эмблемасы. Ал Библия бойынша оны Құдай ашуының символы деп біледі.

Кірпі – күннің, оттың, қорғанудың, жамандықпен күресудің символы. Ал Қытай мен Жапонияда ол байлықтың символы.

Теңіз кірпісі – тіршілік күші символдарының бірі.

Қазіргі кезде кейбір жәндіктер (жылан, тасбақа, өрмекші, көбелек т.б.) бейнеленген әшекей-бұйымдар сән ретінде тағылады.

Жәндіктердің көп бөлігі пайдалы және адамның жер бетіндегі тіршілігі оларсыз мүмкін еместігін айта кеткен дұрыс болар.

Қорыта айтсақ, қазақ халқы үшін *жылан* арбаушы күш-құдіреттің символы, қазыналы байлықтың қорғаушысы және қорқыныш пен үрейдің бейнесі, *ара*, *құмырсқа* – еңбекқорлықтың символы, *шегіртке* – ойсыздық, жалқаулықтың, аштықтың символы, *көбелек* – жеңілтектіліктің, ақкөңілділіктің символы.

Демек, белгілі бір халықтың дүниені көруі мен тануы, түсінуі мен түйсінуі, мәдени дәстүрлер контексіндегі образдар мен эталондар, стереотиптер мен символдар әлемі тілде көрініс тауып, тіл арқылы жүзеге асатыны, тілдің мағыналық-мазмұндық жүйесінде бекітіні анық.

ӘДЕБИЕТ

1. Манкеева Ж.А. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы: филол. ғыл. докт. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 1997. – 282 б.
2. Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы, 1988. – 158 б.
3. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері. – Алматы, 1998. – 196 б.
4. Авакова Р. Фразеологиялық семантика. – Алматы, 2002. – 152 б.

5. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті: филол. ғыл. докт. ... автореф.: 10.02. 02. – Алматы, 2004. – 48 б.
6. Шойбеков Р. Қазақ тілінің қолөнер лексикасы: филол. ғыл. докт. ... автореф.: 10.02.02 – Алматы, 2006. – 55 б.
7. Абдрахманова Ж.М. Тіл мен дүниетаным сабақтастығы (Ә.Кекілбаев шығармалары негізінде): филол. ғыл. канд. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2004. – 112 б.
8. Кикумова А.З. О.Бөкей жасаған сөз – символдар // Этнос және тіл. – Алматы, 2009. – 389 б.
9. Керлот Х.Э. Словарь символов. – М.: 1994. – 608 с.
10. Қасым Б.Қ. Қазіргі қазақ тілінің теориялық және қолданбалы аспектісі. – Алматы: 2010. – 371 б.
11. Құрышжанов Ә. Сөз атасы. Мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер (V – VII ғасырлардағы жазба ескерткіштердің материалдары бойынша құрастырылған жинақ). – Алматы, 1987. – 208 б.
12. Ысқабаев Ә. 777 жұмбақ. – Алматы: «Ана тілі», 1994. – 112 б.

УДК 81.471

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ КАК ПРЕДМЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Байгожина А.Е

к.ф.н., доцент

КазУТБ им.К.Кулажанова, г.Астана, Казахстан

e-mail: baigozhina_a@mail.ru

Кошеров К.К.

к.ф.н., доцент

ЕИТИ имени академика К. Сатпаева,

Екибастуз, Казахстан

e-mail: kuralaikz@yandex.ru

Аннотация. В данной статье рассказывается о том, что межкультурная коммуникация представляет собой особый процесс общения, который имеет свои неповторимые черты и условия. Этот вид общения принципиально отличается от внутрикультурного, обладая собственной структурой и спецификой.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, многогранный, индивид, лингвистика, ментальный, шаблон.

INTERCULTURAL COMMUNICATION AS A SUBJECT OF RESEARCH IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM

Baigozhina A. E.

Ph.D., Associate Professor

KazUTB named after K. Kulazhanov, Astana, Kazakhstan

e-mail: baigozhina_a@mail.ru

Kosherova K. K.

Ph.D., Associate Professor

EITI named after academician K. Satpayev,

Ekibastuz, Kazakhstan

e-mail: kuralaikz@yandex.r

Abstract. This article defines that intercultural communication is a special communication process that has its own unique features and conditions. This type of communication is fundamentally different from intra-cultural communication, having its own structure and specifics.

Keywords: intercultural communication, multifaceted, individual, linguistics, mental, template.

Общение – это сложный и многогранный процесс, который проявляется как в форме взаимодействия индивидов, так и в формировании отношений между ними, а также в процессах взаимного влияния, сопереживания и понимания. В целом, это один из основополагающих аспектов человеческой жизнедеятельности. Высокая практическая значимость общения обуславливает его активное изучение специалистами в самых разных областях гуманитарного знания, включая философию, психологию, социологию, культурологию, этнологию и лингвистику. Каждая из этих научных областей, исследуя общение, определяет свой собственный предмет изучения, фокусируясь на конкретных его аспектах.

В отечественной науке в последние годы наблюдается активное внедрение и распространение термина "коммуникация", который дополнил и, по мнению ряда ученых, фактически приравнялся к понятию "общение". Исследователи, включая Л.С. Выготского, В.Н. Курбатова и А.А. Леонтьева, обосновывают это отождествление этимологической и семантической близостью слов. Латинский корень "communicatio" означает "делать общим, связывать", что, по их мнению, точно отражает суть обмена мыслями и информацией посредством сигналов. Русское слово "общение" также подразумевает взаимный обмен мыслями, информацией и эмоциональными состояниями. Следовательно, сторонники данного подхода не видят принципиальных различий в содержании этих терминов и считают их взаимозаменяемыми.

В контексте межкультурного взаимодействия каждый индивид решает двойную задачу: поддержание своей культурной идентичности и адаптация к новой культуре. Комбинация подходов к решению этих задач порождает четыре основные модели межкультурной коммуникации: прямую, косвенную, опосредованную и непосредственную. Прямая коммуникация характеризуется непосредственной передачей информации от отправителя к получателю, как в устной, так и в письменной форме. Косвенная коммуникация, как правило, односторонняя, использует в качестве источников информации культурные продукты, такие как литература, искусство, СМИ. Различие между непосредственной и опосредованной формами заключается в наличии или отсутствии посредника между участниками диалога. В современном обществе, где растет интерес к многообразию языков и культур, межнациональное общение занимает важное место в социальной жизни. Признавая, что для эффективного общения требуется определенная общность сознаний участников, мы понимаем, что частичное отсутствие этой общности может стать источником недоразумений. Важно отметить, что принадлежность к разным национальным культурам является одной из причин, по которой сознания коммуникантов могут совпадать не полностью.

Межкультурное общение можно рассматривать как своего рода "аномалию" в коммуникации. Это происходит потому, что люди из разных культур не имеют полного взаимопонимания, их сознания не совпадают идеально. В результате, привычный и автоматический процесс общения нарушается, и мы начинаем замечать детали, которые обычно остаются незамеченными. Другими словами, межкультурное общение выводит на поверхность те аспекты коммуникации, которые в "нормальных" условиях остаются в тени. Каждый человек, воспитанный в определенной культуре, формирует уникальный набор качеств сознания, обусловленных этой культурой. Мыслительные процессы и восприятие мира тесно связаны с национальной культурой, которую мы усваиваем. Язык и культура неразрывно связаны. Язык отражает культуру народа, который на нем говорит, и развивается вместе с ней и проникает во все сферы внутренней культуры.

Ученые используют разные метафоры, чтобы описать язык: живой организм, система правил, инструмент перевода, зеркало сознания, хранилище опыта, оболочка смыслов. Каждая из этих метафор подчеркивает определенный аспект языка. Раньше ученых больше интересовала структура языка сама по себе. Сейчас же акцент сместился на изучение связи языка с человеком, влияния языка на человека и роли контекста общения в выборе языковых средств. То есть, теперь важнее понять, как язык влияет на наше восприятие мира и как мы используем его в различных ситуациях.

Язык может легко переключаться между внутренними и внешними культурными контекстами, чтобы соответствовать потребностям общения. Это возможно благодаря тому, что слова обладают гибкостью в своей культурной направленности. Слова по-разному связаны с культурами разных народов. Их можно разделить на несколько категорий по культурной ориентации: нейтральные слова, не привязанные к какой-либо культуре; слова, обозначающие универсальные явления, общие для всех культур; слова, описывающие явления, специфичные для

конкретной культуры; и, наконец, слова, обозначающие уникальные явления из других культур (реалии).

Основное предназначение языка – служить инструментом внутренней культуры. Тем не менее, в условиях глобализации культурная изоляция стала невозможной, и любой язык в той или иной мере задействуется в коммуникации с внешними культурами. Широкое распространение получило понятие "межкультурная коммуникация", которое подразумевает взаимодействие между различными культурами и преодоление языковых и культурных преград. Растущий интерес к специфике межкультурного взаимодействия привел к возникновению новой научной области, где диалог культур является предметом исследования. Вовлечение языка во взаимодействие с чужими культурами является прямым следствием межкультурного обмена. Язык расширяет свое присутствие в других культурах через множество типичных контекстов, включая прессу (газеты, журналы), повседневные взаимодействия и специализированные издания по лингвострановедению.

Межкультурная коммуникация – это комплексное явление, привлекающее внимание множества научных дисциплин. Её можно понимать как в общем, так и в более специфическом смысле. В широком смысле, культурология рассматривает межкультурную коммуникацию как взаимодействие между различными культурами и их общественными структурами. Изучая многообразие культур, культурология выявляет как общие закономерности, так и уникальные черты, присущие отдельным культурам. В более узком понимании, межкультурная коммуникация может быть описана как процесс адаптации языка к условиям другой культуры. Взаимодействие между представителями разных культур представляет собой парадоксальное явление: оно одновременно подтверждает и опровергает базовые постулаты нормального общения, заложенные Грайсом и развитые последующими учеными. С одной стороны, межкультурная коммуникация опирается на те же фундаментальные правила, что и общение внутри одной культурной группы. С другой стороны, специфика межкультурного диалога неизбежно приводит к закономерным отклонениям от этих правил. Принципы кооперации Грайса, которые обычно рассматриваются как залог успешного взаимодействия, в межкультурной среде могут оказаться неэффективными или даже стать барьером на пути к взаимопониманию.

Эта категория определяет, сколько информации нужно передать, чтобы общение было полным и понятным. Высказывание должно содержать ровно столько сведений, сколько необходимо для достижения цели коммуникации. Избыток информации может быть вреден: он способен запутать собеседника, отвлечь его от основной темы и даже вызвать подозрения в неискренности говорящего, если тот заподозрит намеренное усложнение. В рамках одной культуры, где участники уже обладают общими знаниями, излишние пояснения замедляют процесс общения. В таких ситуациях экономия усилий и передача только необходимой информации становятся ключом к эффективному диалогу.

В межкультурном общении привычные правила коммуникации могут давать сбой. Это происходит из-за разницы в объеме знаний о своей и чужой культуре у разных участников. Один может знать о своей культуре много, а о чужой – мало, и наоборот. Из-за этого возникают разные представления о том, сколько информации достаточно, а сколько – избыточно. Этот дисбаланс может привести к прерыванию и непоследовательности в общении. Чтобы межкультурная коммуникация была успешной, необходимо не избегать "лишней" информации, а наоборот, намеренно ее добавлять: повторять сказанное, перефразировать его и обязательно проверять, правильно ли вас поняли. То, как мы воспринимаем мир, может влиять на наше понимание тождества, приводя к ошибкам. Привычка идентифицировать новые вещи, опираясь на знакомые образы, которая обычно помогает нам понимать друг друга внутри одной культуры, в межкультурном общении может обернуться неверными интерпретациями, искажением связей между понятиями и, как следствие, коммуникативными проблемами. Автоматическое возникновение ассоциаций, полезное для запоминания и восстановления информации, в межкультурном контексте может приводить к ложным связям и использованию нерелевантных знаний. Наши повседневные действия в рамках одной культурной среды часто соответствуют так называемым "скриптам" – предсказуемым последовательностям стереотипных реакций на конкретные стимулы. Эти ментальные шаблоны, однажды сформировавшись, снижают когнитивную нагрузку и служат основой для интеграции нового опыта с существующими представлениями о мире. Проблема возникает, когда эти скрипты не совпадают между культурами. Применение привычных сценариев в межкультурной коммуникации может привести к путанице,

замешательству, ощущению неловкости и общим трудностям в общении, что в итоге оборачивается коммуникативными сбоями и требует дополнительных усилий для их устранения. В контексте естественного языкового погружения, неверный выбор речевых средств или поведенческих моделей может не препятствовать достижению коммуникативной цели, но неизбежно сигнализирует о статусе говорящего как иностранца и, в некоторых случаях, может негативно повлиять на характер межличностных отношений. При взаимодействии представителей разных культур нельзя полагаться на то, что у них есть одинаковая "общая память". Культурная память – это многогранное явление, включающее в себя ассоциации, неявные предположения, фоновые знания и понимание общепринятых культурных отсылок (прецедентных текстов). Именно в этих аспектах кроются основные причины межкультурных расхождений.

Культурная память формируется на двух уровнях: индивидуальном и коллективном. Объем и содержание индивидуальной памяти зависят от уникальных черт личности, жизненного пути, уровня образования и социального окружения. Однако для успешной коммуникации ключевую роль играет коллективная память, которая может содержать как универсальные для всех людей элементы, так и те, что присущи только определенной культуре. Следовательно, объем "общей памяти" будет значительно больше внутри одной культурной группы, чем между представителями разных культур. Трудности в межкультурном общении могут возникнуть из-за незнания важных культурно-исторических событий, личностей или понятий, их различной оценки, а также из-за отсутствия понимания исторического контекста, в котором используются определенные выражения. Качество коммуникации напрямую зависит от честности и правдивости передаваемой информации. Внутрикультурное общение опирается на комплексное понимание, включающее вербальные, невербальные и паравербальные элементы. Однако, межкультурная коммуникация осложняется тем, что жесты, мимика и интонации могут иметь совершенно разные значения в разных культурах, что может привести к дискомфорту и серьезным коммуникативным сбоям. Когда люди из разных культур общаются, их системы знаков (язык, жесты, символы) могут не совпадать. Это приводит к тому, что смысл сказанного или показанного может теряться или искажаться, что мешает успешному общению. Важно понимать, что все виды знаков – как слова (звуки, грамматика, лексика), так и невербальные сигналы (мимика, жесты) – играют роль в этом процессе. Различия в том, как разные культуры кодируют информацию, могут вызывать недопонимание и ошибки в общении между культурами.

Современный взгляд на культуру и язык предполагает наличие в них двух составляющих: общечеловеческой и национальной. Именно общечеловеческие ценности, одинаково воспринимаемые всеми людьми или представителями различных культур, служат основой для успешного межкультурного диалога. Без этого общего фундамента взаимопонимание между культурами было бы принципиально невозможно. Параллельно с этим, каждая культура имеет свои уникальные, специфические значения, которые проявляются в языке, моральных принципах, убеждениях и особенностях поведения. Форма подачи информации является неотъемлемой частью коммуникативного процесса. Х.П. Грайс полагает, что фундаментом эффективного общения служит прозрачность, доступность и однозначность высказываний. Лаконичность и стройность в изложении своих мыслей способствуют максимальному удобству для реципиента. Неуместность формулировок и наличие двойных смыслов препятствуют нормальному ходу коммуникации, порождая отклонения от стандартного сценария общения. Общепринято считать, что чем ближе культуры, тем легче достичь взаимопонимания. Однако существует и альтернативная гипотеза: чем сильнее мы ощущаем культурное сходство, тем выше вероятность возникновения коммуникативных барьеров. В качестве иллюстрации можно привести пример американцев: отправляясь в Японию или африканские страны, они готовы к культурным различиям, так как их собеседники явно отличаются внешне, по манере общения и поведению. Однако, когда дело доходит до общения с русскими, они могут быть менее подготовлены к разрешению культурных противоречий, поскольку ощущают сильное межкультурное сходство.

Исходя из этого, можно заключить, что межкультурная коммуникация обладает уникальными чертами, отличающими ее от обычного общения внутри одной культуры. Это особый вид взаимодействия, где два или более человека из разных культур обмениваются не только информацией, но и своими культурными ценностями. Межкультурное общение – это не просто владение иностранным языком. Оно требует глубокого понимания материальной и духовной культуры другого народа, включая его религию, ценности, моральные нормы и мировоззрение. Все

эти аспекты формируют поведенческие модели участников коммуникации. Сегодня эффективное международное общение невозможно без всестороннего знания не только языка, но и культуры его носителей: их менталитета, национального характера, образа жизни, взглядов на мир, обычаев и традиций. Только объединение языковых и культурных знаний гарантирует успешное и продуктивное взаимодействие.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Садохин А.П. Теория и практика межкультурной коммуникации: Учебное пособие для вузов. – М.: ЮнитиДана, 2004. – 271 с. – с. 68.
2. Тарасов Е.Ф. Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. – М.: Институт языкознания РАН, 1996. – С. 722. – с. 13.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград, «Перемена», 2002. – 476 с. – с. 4.
4. Кабакчи В.В. Практика англоязычной межкультурной коммуникации. – СПб.: Издательство «Союз», 2001. – 480 с. – с. 418.

ӘОЖ 16.24.47

«7» КИЕЛІ САНЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МӘДЕНИЕТІНДЕГІ МАҒЫНАСЫ МЕН СИМВОЛИКАСЫ

Нұрсұлтанқызы Ж.

ф.ғ.к., доцент

Қызылорда Болашақ университеті

Казиева А.Н.

Қызылорда Болашақ университетінің магистранты

Түйін: Мақалада жеті санының қазақ және ағылшын мәдениетіндегі символикалық маңызы талқыланды. Бұл сан екі мәдениетте де ерекше орын алып, әртүрлі дүниетанымдық және рухани түсініктермен байланыстырылады. Қазақ мәдениетінде жеті саны табиғат құбылыстарымен және рухани дүниемен тығыз байланыста, ғарыштың гармониясын білдіреді. Ал ағылшын мәдениетінде ол сәттілік, бақыт және тыныштықтың символы ретінде қарастырылады, христиан дінімен байланыстырылады. Сонымен қатар, екі мәдениетте де жеті санының философиялық маңызы мен әлеуметтік рөлі зор. Әр түрлі мәдениеттерде оның терең мағыналары адам өміріндегі маңызды құндылықтар мен оқиғаларды бейнелейді.

Тірек сөздер: символика, қазақ мәдениеті, киелі сан, мифология

THE MEANING AND SYMBOLISM OF THE SACRED NUMBER "7" IN KAZAKH AND ENGLISH CULTURES

Nursultanqyzy Zh

PhD, Associate Professor,
Kyzylorda Bolashak University

Kazieva A.N.

Master's Student,
Kyzylorda Bolashak University

Resume: The article discusses the symbolic significance of the number seven in Kazakh and English cultures. This number occupies a special place in both cultures, being associated with different worldviews and spiritual concepts. In Kazakh culture, the number seven is closely linked to natural phenomena and the spiritual realm, symbolizing the harmony of the universe. In English culture, it is seen as a symbol of luck, happiness, and tranquility, often associated with Christianity. Furthermore, the number

seven plays an important philosophical and social role in both cultures. Its profound meanings in various cultures reflect key values and significant events in human life.

Keywords: symbolism, Kazakh culture, sacred number, mythology.

Әлем халықтарының мәдениетінде белгілі бір сандардың символикалық мәні ерекше орын алады. Бұл сандардың әрбірі мәдениетке, философияға және дінге байланысты терең мағыналар мен құндылықтарды бейнелейді. Солардың бірі әрі маңыздысы – жеті саны. Қазақ және ағылшын мәдениеттерінде жеті саны киелі, мистикалық және маңызды символ болып табылады. Бұл сан түрлі мифологиялар мен аңыздарда, дәстүрлер мен салт-дәстүрлерде ерекше орын алады. Қазақ халқы үшін жеті саны көптеген рухани ұғымдармен, дәстүрлермен және дүниетанымдық көзқарастармен байланысты болса, ағылшын мәдениетінде де бұл сан әртүрлі әдебиет, аңыздар мен мәдениеттің маңызды элементі болып табылады.

«7» саны көптеген мәдениеттерде, әсіресе қазақ және ағылшын дәстүрлерінде ерекше орын алады. Бұл сан түрлі мифологиялар мен діндерде киелі, қасиетті немесе маңызды мәнге ие. Қазақ мәдениетінде «7» саны түрлі діни және астрономиялық аңыздармен байланыстырып, оны өмірдің маңызды кезеңдерімен, табиғат құбылыстарымен және адам баласының рухани дамуымен үйлестіріп қарастырады. Ағылшын мәдениетінде де «7» саны көптеген символикалық мәндерге ие, ол әлемдік аңыздар мен әдебиетте жиі кездеседі, сол арқылы адамдардың психологиясына, күнделікті өміріне терең әсер етеді.

Бұл санның қайталануы мен үнемі кездесуі оның ерекше қасиеттеріне, гармониясына деген сеніммен байланыстырылған. Қазақ және ағылшын халықтарындағы «7» санының символикасын зерттеу оның әртүрлі мәдениеттерде бірдей болмаса да, көптеген ортақ белгілер мен ұқсас түсініктер бар екенін көрсетеді.

Қазақ мәдениетінде жеті санының айрықша символикалық маңызы бар. Жеті саны жиі кездесетін элемент ретінде қазақ халық даналығы мен дүниетанымында маңызды рөл атқарады. Бұл санның мәні көбінесе оның табиғатпен, адамның рухани өмірімен және әлемнің тәртібімен тығыз байланысты екендігіне негізделген.

Қазақ халқының дәстүрлі нанымында жеті саны әлемнің гармониясын білдіреді. Мысалы, қазақ астрономиясында жеті шоқжұлдыз (Плеяды) аспан денелері арқылы табиғат құбылыстары мен адамның өмірі арасындағы үйлесімділікті көрсетеді. Сонымен қатар, жеті саны табиғаттың алуан түрлі аспектілерін де білдіреді: жеті қат жер, жеті қат көк, жеті түрлі топырақ, т.б. Бұл бәрі әлемнің кеңдігін және әртүрлі деңгейдегі байланысын айқындайды.

Қазақтардың рухани өмірінде жеті саны жиі кездеседі. Мысалы, «жеті рет өлшеп, бір рет кес» деген мақал адамның ақылдылықпен әрекет етуін, сабыр сақтап шешім қабылдау қажеттілігін білдіреді. Дәстүрлі қазақ қоғамында жеті санының қасиеттілікпен байланысы да маңызды: жеті қат жердің астына түсіп кеткен адам өз құпиясын ашқан, жеті жыл бойы ойлану мен білім алу – бұл адамдардың рухани дамуына қатысты түсініктер [1].

Қазақ мәдениетінде жеті саны – киелі әрі ерекше мәні бар сан болып табылады. Бұл сан халықтың дүниетанымында, салт-дәстүрлерінде, наным-сенімдерінде және тұрмыстық өмірінде үлкен орын алған. Жеті санының мағынасы мен символикасы қазақ халқының рухани, әлеуметтік, табиғи және тарихи құрылымдарын сипаттайды. Ол адамның өміріндегі маңызды оқиғалар мен кезеңдерге қатысты түрлі рәсімдер мен салттарды бейнелейді. Әсіресе, қазақтың дәстүрлі салт-дәстүрлерінде жеті санының ерекше қолданылуы оны халықтың рухани дүниесі мен өмірінің бөлінбес бөлігі етеді.

Қазақ мәдениетінде жеті санының ерекше орын алуы, оның үстіне жеті шелпек пен жеті нанның таратылуы ұлттың дәстүрі мен наным-сенімдеріне негізделген ерекше ғұрыптарды көрсетеді. Жеті санының киелі деп саналуы мен аруақтарға арнап тағам дайындау дәстүрінің де өзі үлкен мәнге ие. Бұл тек қана адамдық рухани қажеттілікті емес, сонымен бірге қоғамның бірлігін, жақсылығын, таза ниетін білдіреді.

Шелпек тарату туралы айтқанда, ол тек адамға емес, бүкіл ауылға немесе қауымға деген қамқорлық, жақсылық тілеуді білдіреді деп саналады. Адамдар өздерінің жақындары үшін, болмаса белгісіз адамдар үшін де осындай дәстүрді орындайды. Мысалы, аруақтар үшін жеті шелпек тарату немесе пісірілген нанның бір бөлігін көкке бағыштау – ар-намыс пен ата-баба рухына деген құрметтің көрінісі.

Ел ішінде айтылатын «жеті шелпек жеті пәледен құтқарады» деген наным да адамның санасын тереңінен қозғайды. Бұл дегеніміз – қайғы-қасіреттен, қиындықтан қорғану үшін осындай ғұрыптарды орындау. Яғни, жеті шелпек тек тілекті, дұға-тілекті ғана білдірмей, адамды рухани тұрғыдан тазартуға да көмектеседі деген сенім бар.

Шелпектің жеті болуы, оны пісіру арқылы жеті әулиеге немесе жеті пірге бағышталғанын түсіндіру арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүрді нығайтады. Бұның бәрі қазақ мәдениетіндегі ұлттық рухани құндылықтардың бір бөлігі болып табылады [2, 25 б.].

Жеті санының қастерленуі қазақ танымында терең тамыр жайған дәстүр мен наным-сенімдерге негізделген. Қазақ халқы жеті санын тек сандық мәнде ғана емес, ғаламның, ғашықтықтың, өмір мен өлімнің, жақсылық пен жамандықтың өлшемі ретінде қабылдайды. Бұл санның киелілігі, шектеулігі мен толықтығы адамның дүниетанымындағы маңызды орынға ие [3, 48].

Жеті санының ғаламмен байланысты болуы, оның әртүрлі өмірлік аспектілерде қайталануы қазақ мәдениетіндегі терең философиялық ойдың көрінісі. Мысалы, Наурыз көжедегі жеті түрлі тағамның болуы – дәстүрдің тек тағам дайындаумен шектелмей, сонымен бірге тойлау, қуаныш, молшылық пен болашақтың үмітін білдіретін символдық мәнге ие. Әрбір тағам өз орны мен мәніне қарай арнайы таңдалады, осылайша жеті тағамның қосындысы ұлттық болмыстың шексіз байлығын, молшылығын білдіреді.

Жеті санының қанағат шегі ретінде қарастырылуы да көп мағыналы. Қанағат дегеніміз – адамның өз мүмкіндігін түсінуі, шектен тыс нәрсеге құмар болмауы, бірақ өзіне қажеттіліктің шегін білуі. Осы тұрғыдан алғанда, жеті – адамның өміріндегі балансты, шектен шықпауды білдіреді. Ол барлық нәрсенің, тіпті сезім мен қарым-қатынастың да орнын табуын талап етеді. Жеті – бұл ғалам мен адамның арасындағы үйлесімділіктің символы.

Әрине, жеті санын «жақсылық пен жамандықтың өлшемі» ретінде қолдану да қазақ мәдениетінің өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді. Қиындықтар мен сәтсіздіктер өмірде міндетті түрде кездеседі, бірақ оларды жеңу үшін жеті шыдамдылық, жеті сабыр, жеті сабырлылық қажет екендігі қазақтың өмір философиясынан айқын көрінеді. Және бұл шек жетімен өлшенеді.

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерде де жеті санының қолданылуы байқалады. Мысалы, «жеті рет өлшеп, бір рет кес», «жеті қиыншылықты жеңген – жеті риза болады», «жақсыға жету үшін жеті рет сынақтан өт» деген сияқты тіркестер қазақ халқының жеті санын өмірлік өлшем, тәртіп ретінде қабылдағанын көрсетеді.

Жеті ата – қазақ халқының мәдениеті мен ұрпақ жалғастыру салтында маңызды орын алған ұғым. Бұл тек қана туыстық қатынастарды анықтап қана қоймай, ұлттық болмысты сақтаудың, дәстүрді ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің құралы болып табылады. Жеті атаның тегі мен туыстық байланысы туралы түсінік қазақ халқының әлеуметтік құрылымын, жұртының бірлігін, рухани тұтастығын айқындайды.

Жеті ата ұғымы – қазақ халқының ұрпақ таратуды ерекше ұстанғандығының белгісі. Әкелік тараптан қалыптасатын бұл шежіре шеңбері қандас туыстардың бірлігін білдіреді. Ата-баба жолын ұстану, жеті атасын білу – бұл тек өткенді еске алу ғана емес, болашаққа деген жауапкершілікті сезіну деген сөз. Жеті атаны білу адамның түп-тамырын, ұлтын, шыққан тегін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, көшпелі қазақ қоғамында экзогамиялық принципке сай, жеті атасына дейін қыз алыспау дәстүрі үлкен маңызға ие болған. Бұл дәстүр, бір жағынан, рудың тұтастығын сақтап, туыстық байланыстарды шатастырмауды қамтамасыз етсе, екінші жағынан, руаралық қатынастарды реттейтін маңызды норма болып табылады. Қазақ халқының осы принципке сәйкес жасаған шешімдері қоғамдағы татулық пен береке-бірлікті қолдауға ықпал етті.

Жеті атаның маңызы тек ұрпақтар арасындағы байланысты ғана емес, сонымен қатар ұлттық сана мен ұлттық бірлікті қалыптастыруда да үлкен рөл атқарды. Өйткені, жеті атасын білу – қазақ жігіттеріне «қазақы» қасиетке ие болудың, тектілікті мойындаудың және ата-баба дәстүрін құрметтеудің белгісі. Бұл ұрпақтар сабақтастығының нығая түсуіне, ұлттық тұтастықтың сақталуына ықпал ететін рухани негіз болып табылады.

Жеті атаға құрмет, оны білу – бүгінгі ұрпақ үшін тәрбиелік мәні зор. Қазақтың «Жеті атасын білмеген жетім» деген мақалы осының айқын дәлелі. Жеті атасын білмей, өз өткенін құрметтемеген, тарихын ұмытқан адам өз ұлтына, халқының дәстүріне, мәдениетіне де құрметсіздік танытуы

мүмкін деген ойды білдіреді. Сонымен қатар, жеті атаның сақталуы – халықтың бірлігін, татулығын, рухани байлығын сақтау үшін маңызды.

Жеті атаны білудің астарында ұрпақтың болашақтағы келешегіне жауапкершілік пен ұлттық мұраны сақтау міндеті жатыр. Жеті атасынан шыққан жастар өз ұрпағына да осы дәстүрді, осы жауапкершілікті беруді тиіс. Жеті атаның бірлігін сақтау, оны білу – қазақтың ұлттық тұтастығын, ұрпақ сабақтастығын сақтап қалуға негіз болады.

Қазақ тіліндегі «жеті түптен бері қарай», «жеті атасынан түк көрмеген» деген тіркестер осы ұғымды қалыптастырып, оның терең мағынасын тілдік жүйеде сақтауға мүмкіндік береді. Осы сөздер арқылы халықтың өз ұрпағына, өзінің тарихына деген құрметін, әр атаның ұрпаққа қалдырған өнегесін сақтау қажеттігін жеткізу мақсат етілген.

Жалпы, жеті ата – қазақ халқының тектілік, тарих, мәдениет, дәстүрлер мен құндылықтар жүйесінің негізгі тірегі. Жеті атаны білу мен оған құрмет көрсету – бұл ұлттың рухани тазалығы мен тұтастығын сақтау үшін өте маңызды қадам.

Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен рәсімдерінде жеті санының орны ерекше. Бұл сан тек күнделікті тұрмыстағы сан емес, ол әлемді танудың, рухани дүниеге жол ашудың, ұрпақтар арасындағы байланысты сақтаудың, адамдардың бір-бірімен үндесуінің белгісі болып табылады. Қазақтың халықтық мәдениетіндегі жеті санының маңызы оның терең философиялық әрі әлеуметтік түсініктермен байланыстылығын көрсетеді. Жеті саны – қазақ халқының өмірін толықтырып, дәстүрлерін нығайтып отырған киелі сан.

Ағылшын мәдениетінде жеті саны да ерекше орын алады және бұл санның мәні, негізінен, мифология, дін және әдебиет арқылы берілген. Батыс мәдениетінде жеті саны көбінесе сәттілік, бақыт, толықтық пен жетістікпен байланыстырылады.

Христиандықта жеті саны маңызды символикалық мәнге ие. Қасиетті кітап – Інжілде жеті саны әлемнің жаратылуы, өмір мен өлімнің циклдары, сондай-ақ Жаратушы мен адам арасындағы терең байланысты білдіреді. Ағылшын тіліндегі «seventh heaven» (жетінші көк) деген сөз тіркесі адамның ең жоғары бақыт пен қанағат сезімін білдіреді. Сонымен қатар, «seven deadly sins» (жеті өлімші күнә) ұғымы да бар, бұл жеті негізгі адамдық қасиетке қарсы болатын теріс әрекеттерді көрсетеді.

Ағылшын әдебиетінде де жеті саны кеңінен қолданылады. Мысалы, Шекспирдің шығармаларында жеті саны түрлі драмаларда кездеседі. Әдебиетте жеті санының мағынасы адамның ішкі жан дүниесін, жанжал мен шешімдердің тұжырымдамасын көрсету үшін жиі қолданылып, көптеген символикалық мәндерге ие болады.

Ағылшын мәдениетінде жеті саны «lucky number seven» (счастливая семёрка) ретінде белгілі. Бұл санаудың негізінде санның сәттілік пен жеңіс ұғымдарын білдіретіндігі жатыр. Сонымен қатар, көптеген ойындар мен лотереяларда жеті саны ерекше мәнге ие, мысалы, жеті санымен ұту немесе жеті шеңбердегі комбинациялардың сәттілікке алып келуі дәстүрлі құбылыс болып табылады.

Жеті саны – әлемнің көптеген мәдениеттерінде ерекше орын алатын, кеңінен қолданылатын киелі және символикалық сан. Ағылшын мәдениетінде де бұл сан көптеген тарихи, діни және әдеби контексттерде терең мағынаға ие. Жеті санының ағылшын мәдениетіндегі символикасы, әсіресе діни мәтіндерде, мифологияда және халықтық нанымдарда айқын көрінеді. Бұл санның мағынасы әлемнің құрылымы мен адамның ішкі дүниесіне қатысты ұғымдармен тығыз байланысты, сондықтан да ол ағылшын мәдениетінде ерекше символикалық мәнге ие.

Ағылшын мәдениетінде жеті санының алғашқы және ең маңызды мағынасы – христиандық дінмен байланысты. Батыс әлемінде христиан діні діннің негізгі құрылымдарын қалыптастырғаннан кейін, жеті санының діни мәні тереңдей түсті. Жеті санының христиандықтағы мағынасы әлемнің жаратылуымен тығыз байланысты, өйткені Құдай әлемді жеті күн ішінде жаратқан деп айтылады. Бұл оқиға Библияның «Жаратылыс кітабында» сипатталған, және осыған байланысты жеті санының әлемнің толықтығы мен үйлесімділігін білдіретіні жөнінде көптеген діни нанымдар қалыптасты. Жеті күн – Құдайдың әлемді жаратқан кезеңдері. Алғашқы үш күнде Құдай жарықты, суды, құрлықты жаратса, келесі үш күнде ол өмірді, өсімдіктер мен жануарларды жаратты, ал жетінші күні Құдай тынығуға кетті. Бұл жеті күндік процесс әлемнің толықтығын және тыныштықты көрсетеді. Жетінші күні тынығу – христиандықтағы жеті санының тағы бір мағынасы – демалыс, тынығу мен жаңару. «Саббат күні» немесе «қасиетті күн» – бұл күні христиандар өздерінің

жұмысын тоқтатып, Құдайды еске алып, жан дүниесін тыныштандыруға тырысады. Бұл күннің мағынасы жеті санының рухани және тыныштық символикасымен тығыз байланысты.

Ағылшын мәдениетіндегі жеті санының символикасы мифология мен фольклорда да маңызды орын алады. Бұл сан әлемнің құрылымы мен сиқырлы қасиеттерін сипаттайтын мифтер мен аңыздарда кеңінен кездеседі. Сонымен қатар, ағылшын мәдениетінде жеті саны кейде сиқырлы күштермен, шындықты іздеумен немесе үлкен өзгерістермен байланыстырылады. Сиқырлы жеті – ағылшын фольклорында жеті саны сиқырлы күштердің белгісі ретінде жиі қолданылған. Мысалы, көптеген ертегілерде жеті қазына, жеті патша немесе жеті тапсырма сияқты мотивтер кездеседі. Бұл мотивтер көп жағдайда шындыққа жету немесе маңызды тапсырманы орындау жолындағы сынақтар мен қиындықтармен байланысты. Сиқырлы әлемдегі жеті – ағылшын әдебиетінде, әсіресе ертегілер мен мифтерде жеті саны магиялық элемент ретінде қолданылады. Мысалы, Дж. К. Роулингтің «Гарри Поттер» сериясында жеті саны ерекше орын алады. Гарри Поттер әлемінде жеті – бұл сиқырлы күштің, сабақтастықтың және үлкен мақсатқа жетудің көрсеткіші.

Қазақ және ағылшын мәдениеттеріндегі жеті санының символикасы өзара ұқсас болып келетін тұстары көп. Екі мәдениетте де жеті саны бақыт, сәттілік пен толықтықтың белгісі ретінде танылған. Сонымен қатар, табиғат құбылыстары мен рухани дүниелерді байланыстыратын сан ретінде қолданылған. Алайда, мәдениеттер арасында ерекшеліктер де бар. Мысалы, қазақ мәдениетінде жеті санының діни және ғарыштық маңызы тереңірек болса, ағылшын мәдениетінде ол негізінен сәттілік және ішкі жан дүниенің тыныштығын сипаттайды.

Қорыта келгенде, жеті санының қазақ және ағылшын мәдениеттеріндегі символикасы мен мағынасы әртүрлі болғанымен, бұл санның барлық халықтар үшін ерекше мәні мен орны бар екенін көруге болады. Қазақ мәдениетінде жеті саны көбінесе табиғат пен рухани әлемнің үйлесімділігімен байланысты болса, ағылшын мәдениетінде ол сәттілік пен адам өміріндегі маңызды кезеңдерді білдіреді. Осылайша, жеті саны екі мәдениетте де кеңінен танылып, түрлі мағыналарда қолданылып келеді. Бұл санның символикасы арқылы халықтардың дүниетанымы, рухани түсініктері және әлеуметтік өміріндегі маңызды аспектілер ашылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Қасымова С. Сан компонентті мақал-мәтелдердің мағыналық сипаты // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, №4-5(128-129). 2010
2. Жанпейісов Е. Қазақ ескіліктері. - Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2018.- 352б.
3. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. - Алматы, 2006. -504 б.

ӘОЖ-81

КУЛЬТУРНО-ЯЗЫКОВОЙ АСПЕКТ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Битимбаева Ж.К.

учитель русского языка и литературы
«Специализированный лицей № 178 КММ»
Алматы, Казахстан
bitimbaeva@list.ru

Аннотация. Выбор данной темы связан с актуальностью культурно-языкового аспекта при обучении русскому языку как иностранному. Целью данного исследования является анализ результатов исследований ведущих учёных в области лингвокультурологии и иноязычного образования. Предметом данной работы является взаимосвязь языка и культуры, результаты влияния культурного пространства носителей языка на процесс обучения иностранному языку. Преподавание русского языка как иностранного – это не только обучение грамматике. Это также знакомство учащихся с миром русской культуры и формирование у них навыков участия в жизни русскоязычного общества.

Ключевые слова: Язык, культура, языковое образование, методика преподавания русского языка

Zh.K. Bitimbaeva

Russian Language and Literature Teacher

Specialized Lyceum No. 178 of KSU

Almaty, Kazakhstan

bitimbaeva@list.ru

Annotation. The choice of this topic stems from the relevance of the cultural-linguistic aspect in teaching Russian as a foreign language. The aim of this study is to analyze the research findings of leading scholars in the fields of linguacultural studies and foreign language education. This work explores the relationship between language and culture and the influence of the cultural environment of native speakers on the process of foreign language learning. Teaching Russian as a foreign language involves more than just grammar. It also introduces students to the world of Russian culture and develops their skills for participating in Russian-speaking society.

Keywords: Language, culture, language education, methods of teaching Russian

Современная политика в области языкового образования формируется в сложных условиях, связанных с вызовами, вызванными глобализацией, осложнением международных отношений, переосмыслением факторов формирования и укрепления национальной идентичности. В этих условиях обновление и широкое обсуждение приоритетов в области преподавания иностранных языков становится одной из актуальных задач исследователей, педагогов, учёных и практиков.

Современная методика преподавания русского языка опирается как на сложившиеся традиции в процессе обучения, так и на достижения лингвистических, этнолингвистических, психолингвистических и лингвометодических исследований последних десятилетий XX века. Актуализация данной методики обусловлена внедрением новых стандартов, уточнением и совершенствованием содержания языкового образования, развитием поликультурного языкового пространства, а также применением современных технологий и методов оценки качества обучения.

На современном этапе развития методики особое значение приобретают личностно-ориентированные и коммуникативно-деятельностные подходы. Личностно-ориентированный подход подчеркивает признание обучающегося субъектом образовательного процесса, развитие его индивидуальных особенностей и возможностей. Коммуникативно-деятельностный подход ориентирован на развитие речевых навыков и максимально приближен к условиям естественного общения.

Язык – важнейший инструмент передачи культуры. Поэтому культурный аспект имеет особое значение в общении, позволяя достичь взаимопонимания и сотрудничества между людьми. Культура состоит из духовных и материальных ценностей, накапливаемых из поколения в поколение, обладающих определённым постоянством, которое, в то же время, характерно для каждой нации или этнической группы.

В условиях поликультурной и полиэтнической среды важной задачей является воспитание учащихся на русском языке как иностранном, языке межнационального общения. Также необходимо формировать у них ценности, связанные с русской культурой и литературой. Для этого на уроках русского языка рекомендуется использовать культурно-языковые виды деятельности, способствующие формированию поликультурной языковой личности. Эти виды деятельности помогают создавать языковую картину мира, знакомить с лексикой, фразеологизмами, текстами, отражающими культуру русского народа и народов, говорящих на русском языке [1].

Образовательные мероприятия лингвокультурологического содержания должны быть комплексными. Важно одновременно привлекать учащихся к восприятию, осмыслению и сравнению культур разных народов в процессе изучения языка, что способствует более глубокому пониманию и уважению культурного многообразия.

Изучение иностранного языка преследует свои цели и особенности. Оно включает освоение культурного и языкового компонентов, реализуемых через деятельность педагога. На практике же зачастую внимание уделяется развитию отдельных аспектов: при изучении языка — языковым способностям, а при изучении культуры — воспитанию духовных ценностей. Это создает разрыв в

комплексном воздействии на развитие личности, поскольку учащиеся могут усваивать иностранную культуру и язык, оставаясь носителями родной культуры[2].

Главной задачей обучения русскому языку является формирование коммуникативной компетенции — умения понимать и быть понятым в процессе общения. Успех в этом достигается через развитие лингвокультурной компетенции, которая включает знание фонетических и грамматических норм, а также умение общаться на межкультурном уровне, учитывая языковую картину мира собеседника и особенности русской культуры.

Ключевое решение актуальной задачи — изучение языков в неразрывной связи с культом и образом мира носителей этих языков. Современный этап развития методики преподавания русского как неродного характеризуется особым вниманием к диалогу языков и культур. Язык преподается не только как средство общения, освоения мира, но и как средство приобщения к национальным культурам и духовным ценностям взаимодействующих народов [3].

Язык и культура неразделимы. Он отражает историю, ценности, менталитет нации. Например, особенности русского языка — его богатство словаря и выражений, эмоциональная глубина, уважение и формальность в общении — являются важными аспектами русской культуры.

Обучение русскому языку с культурологической точки зрения в основном основано на восприятии картины мира через призму языковой картины мира. Картина мира представляет собой отражение существующей системы ценностей и представлений в человеке, являясь неотъемлемой частью национального характера. Образы мира, сформированные и закрепленные в языках различных стран, продолжают в значительной степени существовать и оказывать влияние.

Русский язык сам по себе является важным инструментом повседневного общения и носителем народных традиций. Его развитие обусловлено культурным наследием, богатством народных обычаев и исторических традиций.

В современных условиях обучение русскому языку должно ставить в приоритет не только развитие личностных качеств, но и формирование гражданской позиции и воспитания. Основным содержанием этого процесса является культура — в понимании как духовных ценностей, осваиваемых человеком, так и пространства, в котором происходит процесс социализации. Согласно мнениям современных методистов, овладение русским языком следует основывать на концепции «язык через культуру языка».

Культурологический подход к преподаванию русского языка ориентируется на изменение отношения учащихся к предмету через выявление связей между языком, культурой и обществом. Современные педагоги должны способствовать тому, чтобы учащиеся научились слышать и понимать самого себя, а также раскрывать свои возможности. Всё это способствует развитию чувства ответственности за происходящее в мире. Важным аспектом в этом процессе является правильная организация взаимодействия между педагогом и обучающимися. Преподаватель выступает посредником между культурой и обучающимися.

Для эффективного обучения необходимо уделять внимание культурному взаимодействию: включать местные обычаи, традиции и специфический культурный контекст. Учителя должны постоянно внедрять инновации в методы и содержание уроков, разрабатывать адаптированные программы, чтобы учащиеся могли гибко использовать приобретенные знания, а также получать актуальную информацию в режиме реального времени для повышения качества коммуникации.

В практике важно учитывать, что непонимание культурных нюансов или традиционных выражений может привести к недоразумениям в общении. Поэтому особое внимание уделяется формальным и вежливым выражениям, приветствиям и культурно значимым аспектам общения [4].

Лингвокультурология рассматривает человека не только как носителя языка, но и как представителя определённой культуры. Язык отражает культуру носителя языка. Таким образом, особенности языковой личности человека отражаются в использовании определённых языковых единиц. Поэтому проблема взаимосвязи языка и культуры требует также учёта экстралингвистических факторов в исследованиях смежных дисциплин, таких как психолингвистика, социолингвистика и других. Обучение русскому языку как иностранному предполагает предъявление и объяснение культурно значимых слов и фраз. В процессе обучения учащийся не только овладевает иностранным языком как средством общения и передачи информации, но и становится носителем определённого культурного кода, что позволяет ему или ей вести диалог об иностранном языке. Он обретает способность понимать поверхностную

информацию и улавливать скрытые намерения и значения. Язык является важнейшим инструментом в процессе изучения и интерпретации других культур в сознании человека.

Тер-Минасова пишет: «Представление слова с культурным компонентом значения в обучении иностранным языкам связано с человеческим общением, способствуя межкультурной толерантности и коммуникации» [5]. Носители разных языков кодируют разные аспекты реальности, которые важны для них. Таким образом, культура является одним из проводников национального и личного сознания.

В какой-то степени культура существует в каждом из нас индивидуально, в той же степени, в какой она существует как глобальный, социальный конструкт. Индивидуальные культурные различия между людьми проявляются в степени, в которой они принимают и реализуют установки, ценности, убеждения и модели поведения, которые, по общему мнению, составляют их культуру. Если вы действуете в соответствии с этими ценностями или моделями поведения, то эта культура присутствует в вас; если вы не разделяете эти ценности или модели поведения, то вы не разделяете эту культуру [6].

Представленные выше варианты свидетельствуют о многообразии утилитарного и функционального статуса русского языка как объекта изучения и освоения языка. Эти варианты обусловлены изменениями на уровне политики в области языкового образования и, в целом, крупными глобализационными трансформациями, с которыми столкнулось человечество. В условиях такого многообразия возникают новые задачи перед лингводидактикой, с которыми трудно справиться. Обучение русскому языку не может осуществляться по устаревшим «шаблонам», с использованием традиционных компонентов классической системы обучения русскому языку как иностранному. Каждый из описанных вариантов требует особого внимания и новой дидактической стратегии.

Следовательно, цель преподавания русского языка с культурологической точки зрения — воспитание молодого поколения с активной гражданской позицией, которая тесно связана с любовью к Родине, историей своего региона, развитием его культуры и знанием литературы родной страны. Этот подход способствует более глубокому пониманию родного языка, который выступает как мощный социальный инструмент, сохраняющий и передающий культуру, традиции и общественное сознание языкового коллектива, что способствует формированию национальной идентичности. Внедрение культурологических аспектов в обучение русскому языку способствует развитию творческих качеств личности, укреплению духовно-нравственного мира обучающихся, а также формированию ценностных ориентиров и национальной самобытности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Dyussebekova Zh.A., Sansyrbayeva S. Linguocultural component in teaching Russian as a means of preserving national identity in Kazakhstan. Tiltanym. 2025;(3):244-255. (In Russ.) <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-244-255>
2. Volchkova V.I. Linguistic and cultural activities at the lessons of Russian as a foreign language in the modern higher school // Наука и спорт: современные тенденции. 2018. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/linguistic-and-cultural-activities-at-the-lessons-of-russian-as-a-foreign-language-in-the-modern-higher-school>
3. Sadikova D.A. Methods of teaching Russian language and speech culture // Мировая наука. 2021. №10 (55). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/methods-of-teaching-russian-language-and-speech-culture> (дата обращения: 20.10.2025).
4. Vorontsova Yu.A. Linguistic and cultural interference and its expression in English and Russian // Вестник Удмуртского университета. Серия «История и филология». 2023. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/linguistic-and-cultural-interference-and-its-expression-in-english-and-russian> (дата обращения: 20.10.2025).
5. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: учебное пособие. Москва, 2017
6. Вовк Е. В., Митрохина Л. М., Швейко С.В. Культуроведческий аспект преподавания русского языка в школе // МНКО. 2021. №3 (88). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturovedcheskiy-aspekt-prepodavaniya-russkogo-yazyka-v-shkole> (дата обращения: 20.10.2025).

**СӘКЕН ЖҮНИСОВТІҢ «АҚАН СЕРІ», ЗЕЙТІН АҚЫШЕВТЫҢ
«ЖАЯУ МҰСА» РОМАНДАРЫНДАҒЫ ӘНШІ АҚЫНДАРДЫҢ БЕЙНЕСІ**

Кокбас Ж.

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті
Петропавл, Қазақстан

Хасен Ұ.

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті
Петропавл, Қазақстан
jazira_kokbas@mail.ru

Түйін. Бұл мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері Сәкен Жүнісов пен Зейтін Ақышевтің шығармашылығы көркемдік, тарихи және рухани тұрғыдан салыстырыла талданады. Екі жазушының да өнер иелері туралы жазған «Ақан сері» мен «Жаяу Мұса» романдары – ұлттық рух пен өнердің, еркіндік пен әділеттілікке ұмтылған тұлғалардың көркем бейнесін сомдаған бірегей туындылар. Зерттеу барысында жазушылардың өмірбаяндық деректерді көркемдікпен ұштастыру шеберлігі, кейіпкерлерінің ішкі жан дүниесін ашудағы лирикалық және әлеуметтік әдіс-тәсілдері, қазақ өнерінің мәңгілік рухын насихаттаудағы рөлі сарапталады. Ақан сері мен Жаяу Мұса бейнелері арқылы қазақ халқының мәдени-рухани өмірі, ұлттық болмыс пен тарихи әділетсіздікке қарсылық сынды өзекті мәселелер сипатталады. Бұл еңбек қазақ әдебиетіндегі өмірбаяндық романдардың көркемдік, тарихи маңызын және романдағы әнші ақындардың образын ашуға бағытталған.

Түйін сөздер: өнер, домбыра, еркіндік, серілік, шабыт, әнші, халық.

**THE IMAGE OF POET-SINGERS IN THE NOVELS OF SAKEN ZHUNISOV "AKAN SERI"
AND ZEYTIN AKYSHEV "ZHAYAU MUSA"**

Kokbas J.

North Kazakhstan University named after M. Kozybayev
Petropavlovsk, Kazakhstan

Khasen U.

North Kazakhstan University named after M. Kozybayev
Petropavlovsk, Kazakhstan
jazira_kokbas@mail.ru

Abstract. This article presents a comparative analysis of the works of prominent figures in Kazakh literature — Saken Zhunisov and Zeitin Akishev — from artistic, historical, and spiritual perspectives. Their novels Akan Seri and Zhayau Musa, dedicated to outstanding representatives of Kazakh art, are unique literary works that depict individuals striving for freedom, justice, and national spiritual revival. The study explores the authors' mastery in blending biographical facts with artistic expression, their lyrical and social techniques in revealing the inner world of their characters, as well as their role in promoting the eternal spirit of Kazakh art. Through the images of Akan Seri and Zhayau Musa, the article touches on relevant issues such as the cultural and spiritual life of the Kazakh people, national identity, and resistance to historical injustice. The research aims to uncover the artistic and historical significance of biographical novels in Kazakh literature and to analyze the portrayal of poet-singers in these works.

Keywords: art, dombra, freedom, inspiration, singer, people.

Қазақ әдебиетінің XX ғасырының кең әлемінде Зейтін Ақышев пен Сәкен Жүнісовтің есімдері айрықша құрметке ие. Екі жазушы да өздері өмір сүрген дәуірлерінің тынысын айрықша көркемдікпен аша біліп, бүгінгі күнге дейін өзіндік қолтаңбаларын қалдырған жазушылар. Екі қаламгердің шығармашылық мұрасы тарихи тұлғаларды көркемдік тұрғыдан жаңаша танытып, қазақ прозасында өмірбаяндық бағыттың дамуына тың серпін берді деп есептейміз. Олар сөз өнерін

елдің рухани қазынасын сақтап, оны кейінгі ұрпаққа табыстаудың ең маңызды әрі мәңгілік көпірі деп танып өз шығармаларын ерекше ықыласпен жазып қалдырған. Өз кейіпкерлерінің тағдыры арқылы қазақ халқының өнерге, еркіндікке деген ұмтылысын, рухани биіктігін терең бойлай отыра бейнелей білді. Олардың шығармашылығында ұлттық мінез, заман шындығы және әлеуметтік өзгерістер көркемдік тұрғыдан терең ашылған. Сондай романдарының бірден-бір бірегейлері ретінде өнерді басты ортақ тақырып етіп алған Сәкен Жүнісовтің «Ақан сері» мен Зейтін Ақышевтің «Жаяу Мұса» туындыларын ала аламыз. Бұл туындыларда жазушылар кейіпкерлерінің бейнесі арқылы өнердің мәңгі сипатын, адамның ішкі жан дүниесін аша білген. Екі шығарма – қазақтың өнер мен руханият таихындағы ерекше тұлғалардың өмір жолын, олардың болмысын көркемдік тұрғыдан бейнелеген шығармалар. Екі шығармадағы ұлы есімдер халықтың сүйікті ұлдары, өнер арқылы әділет іздеген күрескер тұлғалар. Олардың бейнесі арқылы қаламгерлер қазақ халқының биік рухы мен, еркіндікке ұмтыла білген қасиетті армандарын танытады. сол себепті де осы екі роман – тек жеке тұлғалардың ғана емес, қазақ өнерінің үлкен бір шежіресі деп атасак болады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысының нысаны – XX ғасырдағы қазақ әдебиетінде өзіндік орнын ойып тұрып алатын Сәкен Жүнісов пен Зейтін Ақышевтің шығармашылығы, яғни олардың өнер тақырыбында жазылған романдарындағы әнші ақындардың образын талдау.

Материалдар ретінде Сәкен Жүнісов пен Зейтін Ақышевтің шығармалары басшылыққа алынып, екі қаламгердің кейіпкерлерінің образдарына салыстырулар жасалды. Әдістемелік тұрғыдан алғанда, зерттеу жұмысы поэтикалық және құрылымдық-семантикалық талдау тәсілдеріне негізделді. Шығармалардағы образдық жүйені анықтау барысында кейіпкерлердің рухани әлемі, олардың мінездік және психологиялық сипаттары, ұлттық дүниетанымдағы моральдық ұғымдар ескерілді. Сондай-ақ, екі жазушының стильдік даралығы мен тақырыптық бағытындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар айқындалды. Жазушылардың шығармашылық мұрасы өз дәуірінің тарихи және рухани шындығын бейнелеумен ерекшеленеді. Зейтін Ақышевтің «Жаяу Мұсасында» отарлық замандағы өнер адамының тағдыры көркем суреттелсе, Сәкен Жүнісовтің «Ақан серісінде» ел еркесінің еркін рухы мен өнерпаз жанының трагедиясы бейнеленеді. Екі шығарма да қазақ халқының рухани болмысын, өнер мен азаттық идеясын дәріптейді. Жалпы алғанда, зерттеу материалдары мен қолданылған әдістер жұмыстың негізгі мақсатын айқындауға, Зейтін Ақышев пен Сәкен Жүнісов шығармаларындағы тарихи және көркемдік үндестікті терең зерделеуге, сондай-ақ қазақ прозасындағы ұлттық кейіпкер концепциясын ашуға бағытталды.

Нәтижелер мен талқылау

Сәкен Жүнісовтің «Ақан сері» романындағы Ақан бейнесі оның өз ойынан, өзіндік пікірінен туындаған өлеңдерін жазып, оны халыққа ұсынуымен көрініс табады. Роман Ақан серінің балалық және жастық шағынан бастау алып, сол аралықтағы Ақанның істері мен шығармашылығын толықтай қамтиды. Қорамсаның ұлы Ақан ерекше қабілетті, сезімтал әрі өнерге жақын болып, домбыра тартып, өлең айтып, табиғатпен сырласа отырып, өзінің еркін өмірін сүре білетін ерекше адам болып өседі. Ақанның бойындағы сол бір ерекше өнерді ауыл ақсақалдары да мойындап, кешкі қызықшылықтар да Ақансыз өтпейтін болған. Романда Ақан шығармашылығының көп бөлігі қыз-қырқынға арналғаны жайлы айтылады. Ауыл жастары да оның әртүрлі қызға өлең арнауын кекетіп, тиісінетін еді. Ол әр өлеңін ерекше ілтипатпен аруларға арнай отырып, өзінің ерекше қабілетін танытып, ішкі сезімдерімен бөліседі. Бұған дәлел ретінде Ақанның Мақпал есімді қызға арнап жазған «Мақпал» өлеңінде:

...Алыстан ат аямай келгенімде

Ей, Мақпал, қырындамай бермен қара.

...Алыстан ат сабылтып келдім іздеп,

Бір көріп қайтайын деп, Мақпал сені [1, 45 б.].

Бұл өлеңімен Ақан өзінің сүйіктісі болған Ақтотыға ішкі сағынышын, нәзік махаббатын және іштей күйзелісін жеткізеді. «Бір көріп қайтайын» деген тіркесінің өзі оның үмітсіз, бірақ таза сүйіспеншілігін аңғартады. Ақан мен Ақтоқтының арасында шынайы ғашықтық сезімі болғаны даусыз. Бұл махаббатты даланың серісі болып танылған Ақан әнмен өрнектеп, барша қазақ даласына әсем әуен арқылы жеткізген. Арман қиялында қалған сүйіктісі – Ақтоқты, өмірлік жары – Ұрқия, ал серілік заманының сырлас серігі, Қадияша сынды кейіпкерлер – Ақан махаббатының әр қырын бейнелейтін нәзік те терең образдар болып саналады. Ал жазушы туындысындағы тың

кейіпкер Ақанның анасы Жаңыл бейнесі – шығарманың ерекше бір табысы екені сөзсіз. Сонымен қатар шығармада Ақанның жарыққа шыққан әндерінің барлығы бір күннің ішінде-ақ танымал болып, жатталынып кететіндігін көрсетеді. Оны біз шығарманың мына бір тұсынан байқай аламыз: «Ақанның әні – «Мақпал». Бертін шыққан ән лезде ауыздан ауызға тарап, қазір бүкіл Көкше жеріне мәшһүр болған. Жиын-той «Мақпалсыз» өтпейді» [1, 44 б.].

Осы үзінді арқылы Сәкен Жүнісов Ақан серінің шығармашылығының қуатын, оның әндерінің халық арасында тез таралуының себебін көрсеткісі келген. Бұл - Ақанның өнерге деген шынайылығы мен терең сезімталдығының, композитор ретіндегі талантының дәлелі десек болады. Сонымен қатар, «Мақпал» әні арқылы Ақанның шығармаларының халықпен біте қайнасып кеткенін, оның әндерінің тек өнер туындысы емес, елдің мәдени өмірінің бір бөлшегі екенін білдіреді. Оның Ақтотыға ғашық болуы да көптеген өлеңдерін өмірге алып келген. Мысалы мына бір өлеңін алсақ болады:

«...Жаудырап екі көзің отырасың
Тұндырған шай секілді құмандағы.
Көзіме мұнарланып көрінесің
Түлкідей тұра қашқан тұмандағы.
Сен болсаң ал қызыл гүл, асыл еркем,
Мен бұлбұл сайрап тұрған иран бағы...» [1, 52 б.].

Ақын бұл өлең арқылы махаббаттың терең әрі нәзік сезімдерін табиғаттың бейнелерімен астастыра отырып, оқырманға жүрек тебіренерлік лирикалық толғаныс ұсынады. Сүйіктінің көзінен басталған сезім, сағымдай елестеп алыстап кеткен бейне, ақыры бұлбұл мен гүл секілді ғашықтың шексіз беріктігіне ұласады. Бұл – нағыз поэтикалық шабыттың, асқақ сүйіспеншіліктің көрінісі. Осы арқылы сері Ақын – махаббаттың сұлулығы мен оның кейде қол жеткізгісіз жұмбақ әлем екені, сондай-ақ, шынайы сезімнің адам жанын қалай баурап, жүрегін тербейтінін айтқысы келген деп санаймыз. Жалпы Ақан серінің серілігі – тек сән-салатанат қуып, думан құрып жүрген ермек емес, ол – рух еркіндігінің, жаны сұлу адамның өмірлік ұстанымы.

Сонымен қатар «Ақан сері» романы тек қана Ақанның «махаббат» атты сезімге беріліп шығарған ән-өлеңдерімен ғана шектелмей, оның жанының бір бөлшегі, рухының серігіндей болған Құлагер атты тұлпарымен де байланысқан. Құлагер – Ақанның серілігін толықтырған, оның өнеріне шабыт берген, серінің өзінің мінезіндей адуынды, еркін жануар болған еді. Құлагердің өлімі Ақанның жүрегіне түскен ең ауыр жара болды. Өз тұлпарының қастандықпен өлтірілгеніне көзі жеткен ол барлық әлемді жек көріп кеткендей күй кешіп, оның ішкі жан дүниесі өнерге айналады. Ол қайғысын – күйге, мұңын – әнге, сезімі мен көз жазын сөзге айналдырып, мәңгі өлмес «Құлагер» әнін дүниеге әкеледі.

Жібектей күлтеленген құйрық, жалың,
Қапыда өліп кеттің жануарым,
Өлді деп, жануарым, естігенде
Шықпады уақыт жетпей шыбын жаным.
Құлагер айналайын шабысыңнан,
Атағың елге шыққан дабысыңнан,
Біліп ем өлерінді, Құлагерім,
Шыңғырған түсімдегі дауысыңнан...[1, 372].
Құлагер, топтан озған жүйрігім-ай,
Құлпырған ара құндыз құйрығың-ай,
Түбіне Ерейменнің айдап келген,
Құдайдың о дүния, қарай қойшы бұйрығын-ай.
Бәрібай-ай, керім-ай-ай,
Бай-бай, беу дариға-а-ай![1, 373].

Ақанның бұл әні – тек тұлпарға жоқтау ғана емес, адалдықтың, тазалықтың, сұлулықтың өліміне арналған жоқтау еді. Әннің әрбір сарынында Ақанның мәңгілік сағынышына арналған зары бар. Құлагер өлсе де, Ақанның жүрегінде өлмеді. Ол әнге, аңызға айналды. Өлеңде табиғаттың мұңлы күйі мен адамның ішкі қайғысы үйлесін тауып, поэтикалық тұтастыққа айналған. Ақан серінің өмірі мен шығармашылығындағы мұң мен серілік рух қазақ әдебиетінде жалғасын тапқан. Сол рухты, сол дәуірдің әлеуметтік теңсіздігін, өнер адамының тағдырын өз шығармасына арқау еткен қаламгердің бірі жоғарыда айтып кеткен ұлы тұлға – Зейтін Ақышев. Оның «Жаяу Мұса»

романы да дәл осы тақырыппен үндес. Ақан секілді, Жаяу Мұса да өнер үшін жаратылған, әділетсіздікке қарсы тұрған, еркіндікті аңсаған тұлға. Екі кейіпкердің де тағдыры – өнер адамының қоғамдағы орны мен рухани күресін бейнелейтін ортақ сарын. Бұл романда Жаяу Мұсаның әншілік бейнесі ерекше ашылаған десек қателеспегендігіміз. Мұса – қарапайым ел ішінен шыққан, бірақ жүрегі азаттық пен сұлулыққа толы өнер иесі. Оның өмірі – күрес пен қайсарлыққа толы жол. Мұсаның білім іздеп басқа елге кетуі, бала кезден өнерге ғашық болуының бәрі де, оның өмірге деген ерекше құлшынысы мен толқынысын көрсетеді. Оның өнерге деген қызығушылығы кішкентай кезінен үйіндегі домбыраны сартылдатып отырып өзінше бір әуен шығаруынан басталған еді. Жазушы Зейтін Ақышев Мұсаның әншілігін бала кезінен ән мен күйге еліктеп, ауыл арасындағы той-думандарға қатысып, домбыраға құмар болғанымен суреттейді. Сонымен қатар Мұсаның өнерге деген қызығушылығын, сол жолда жасап жатқан іс-әрекеттерін тіпті әкесі құптамаған еді. Тек Мұса бала өсе бастағанда оны амалсыздан қолдағандай көрінетін. Оны біз оқулықтағы мына үзіндіден байқай аламыз: «Мұса домбыраны шерте бастаса, кейде, аулақ жүр домбырадан, ішегін үзесің, осыдан басқа ішек жоқ, сындырасың. Өзі қаусап тұр, - деп баланың қолынан жұлып алатын. Бертін келе Мұсанькі жай дыңғыр емес, кәдімгі домбыра білем дегендердің ешқайсысынан кем тартпайтынын байқаған соң, Байжан ескі домбыраны қызғанған да, аяған да жоқ.» [2, 44 б.]. Оның өнердегі жолында да, оқу жолында да қолдаған тек ағасы Тайжан мен жеңгесі Сәтбала еді. Әкесі тоқал алып, Мұсаның өгей анасы Балжан келген күннен бастап әкесі Байжан тоқалының сөзін сөйлеп, үнемі Мұсаны соққының астына алып, туған баласынан бас тартатындай күнге дейін жеткізеді. Бұл қорлыққа шыдай алмаған Мұса білім іздеп және өз өнерін дамыту мақсатында Қызылжарға ешкімге айтпастан кетіп қалады. Бұл оның жаңа өмір бастау жолындағы алғашқы қадамы болатын. Сол жақта жүріп, сол елдің тұрмысына үйренген Мұса сазсырнайға да әуес болып өзінің музыкалық өнерін ұлғайта бастайды. Қызылжарда өткен уақыт аралығында Мұса өмірдің қыр-сырын тереңірек ұғынып, жақсы мен жаманды айыра білетін деңгейге дейін жетеді. Скрипка, домбыраны ерекше құбылтып ойнайтын Мұсаның қала балаларынан еш айырмашылығы болмай, бар отырыстың сәніне айналады. Бұл да бір Мұсаның өміріндегі ең ерекше жетістіктердің бірі еді. Бала Мұса жастайынан зерек әрі алғыр болып өседі. Оның ерекше қабілеті мен ізденімпаздығының арқасында ол Қызылжарда орыс тілін де жетік меңгеріп шығады. Алайда, осындай білім мен еркін ой иесі өз ортасына сыймай, тағдырдың талай сынына тап болады. Уақыт өте келе азан шақырып қоайған атынан да айырылып, тағдырдың әділетсіздігіне бас ұрады. Ауыл сыртында ән салып өткеніне бола жазаланып, үш күн бойы байлап қойса да, Мұса райынын қайтпайды. Сол ауыр сәтте жан айқайы мен намыстан туған күйі оның әйгілі «Ақсиса» әнінің тууына себеп болады:

Ақ сиса, қызыл сиса, сиса-сиса,
Қалмайды кімдер жаяу қорлық қылса,
Байлары орыс, қазақ қашқын дейді,
Көреді ем қашқындықты күнің туса,- [2, 273 б.].

Жаяу Мұса бұл әуезді әнін қоғамдағы әділетсіздік пен зорлық-зомбылыққа, үстем тап өкілдерінің озбырлығына деген қарсылықтың себебінен құшырланып, тісін қайрап шығарған. Оның өлең шығаруының да бірден-бір себебі осы тума талантымен қатар өмірдің әділетсіздігіне қарсы рухтың оянуынан туындаған еді. Жоғарыда айтылған «Ақсиса» өлеңі күні бүгінге дейін айтылып, сахнада әуезді ырғағымен бірге тыңдармандарға ұсынылып келеді. Осы арқылы бұл әннің қайта шырқалуы – өткен мен бүгінгі күнді жалғап, жастарға еркін ой мен әділдікке деген сүйіспеншілікті ұялатудың бір жолы деп санаймыз. Жаяу Мұса тек дарынды әнші ғана емес, сонымен қатар өте мейірімді, кең жүректі ұлы тұлға болған еді. Оны біз шығарма барысында да байқай аламыз. Рымғали Нұрғалидің пікірінше *«Жаяудың қанша қысым көріп, қиыншылықты осы ел билеушілерден жазасын алса да, мейірімді әрі кешірімді жүрегін өлгеннен кейінгі естірту айтып келгендерге айтқан сөзінен байқауға болады. Ол: «Ата жауым еді, жатқанынан тұрмасын, мүрдем кетсін» деген жоқ, «алысуға да, арпалысуға да тұратын, аузы алты қарыс арыстан еді, алыссаң сондаймен алыс, өзіңнің де кім екенің көрінеді. Имань саламат болсын», – дейді. Өзі қатықсыз қара су ішіп отырса да Мұстафаның ұрпақтарының «аталарымыздың сізге істеген қиянаты үшін» деп айдап әкелген үш құлынды биесінде қайтарып жібергені Жаяудың ерлігі емес пе?»*. [3, 181 б.]. Осылайша Рымғали Нұрғали өз пікірінде Жаяу Мұсаның мейірім, ерлігімен де халық ішінде танылғанын аңғартады. Сонымен қатар Зейтін Ақышевтің «Жаяу Мұса» романынан Жаяу Мұсаның да Ақан сері секілді көптеген өлеңдері қыздарға арналғанын байқай аламыз. Ол ойын-сауықтарға

келіп өз ішіндегі сезімін, эмоцияларын өлеңімен өрнектеп жеткізген. Оның дауысы мен домбыраны тартқанына дейін ауыл қыздары ғашық болып, көздерін алмай, Мұсаның өнерін өте жоғары деңгейде бағалаған. Сол ойын-сауықтың бірінде Мұса өзіне қарап сүйсініп отырған қыздарға мына бір өлең-шумақтарын арнаған еді:

Ақ көйлек, асыл бешпент белін қысқан
Бір қыздың даусы шықты осы тұстан
Қоян жон, құмырсқа бел қарағым-ай,
Жігіттің арманы жоқ сені құшқан.
Аххау, гауһар қыз...[2, 191 б.].

Бұл өлеңнің тақырыбы махаббат пен сұлулыққа негізделген. Өлеңде ақынның сұлу қызға деген іңкәр сезімі, нәзік сүйіспеншілігі суреттеліп, Мұса қыздың көркі мен мінезін көркем тілмен бейнелей отырып, нағыз махаббаттың, жастық сезімнің биік екенін көрсетеді. Және бір байқайтынымыз Жаяу Мұса өз өлеңдерінде көркемдік ерекшеліктерді тиімді пайдалана отырып, оған бір тың серпіліс береді. Яғни, ақын эпитет, метафора сынды ажарлау түрлерін қолданып, өлеңді ерекшелендіре түскен. Бұл да ақынның өзіндік бір бейнесін аша түскендей. Бүгінгі таңда Жаяу Мұсаның керемет дарын иесі екендігін көрсететін біршама ән-өлеңдері қазақ сахнасында қойылуда. Мәдениет порталы сайтының хабаршысы да Мұсаның өлеңдерінің сахнада қолданылуына байланысты оның бірнеше өлеңдерін мысалға алып көрсетеді: «Біржан-Сара» операсының екінші актісіндегі Біржан мен Сараның арияларында композитор Мұсаның «Қатын өлгенде» әнінің бастапқы фразасын қолданған. Ал операның үшінші актісіндегі Сараның лирикалық ариозосы Жаяу Мұсаның «Сұрша қыз» әні негізінде жазылған. Кейбір музыка зерттеушілері аталған ариозо «Гауһар қыз» әнінен алынған деген пікір айтады. Шынында да, екі әннің бір-бірімен интонациялық жағынан ұқсастықтары бар, сондықтан екеуінің орнын ауыстырып алу қиын емес. Ал, ариозоны тыңдағанда «Сұрша қыз» әнімен барлық жағынан жақындастығы анық байқалады. Операның үшінші актісінде Алтынайдың Сараға келіп: «Жынданыпты сал Біржан» деген сахнасында композитор Мұсаның «Шолпан» әнін пайдаланған [4]. Осы арқылы Жаяу Мұсаның қаламынан туған шығармалары халық жадында ойнап, мәңгілік сақталарына көзіміз жетеді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Ақан сері мен Жаяу Мұса – қазақ халқының өнер мен руханият әлемінде ерекше із қалдырған, заманының әділетсіз тұстарымен күресіп өткен тұлғалар. Екі тұлғаның өмірлік көзқарастары мен сенімдері де бір-бірімен үндес. Екеуі де өнерді қасиет деп біліп, оны адамның рухани тазару жолы деп санай отыра, елге ой саларлықтай терең еңбектерін қалдырды. Олар үшін өнер – әділетсіздікке қару, ар мен ұжданның айнасы болды. Ақан сері көбінесе адамның ішкі сезімін, нәзік махаббат пен табиғаттың көркемдігін жырласа, Жаяу Мұса қоғамның көлеңкелі тұстарын ашып, халықтың үніне айналды. Бірі – лирикалық нәзіктік пен эстетикалық биіктікті көрсетсе, екіншісі – әлеуметтік әділеттіліктің символы. Бірақ екеуін де біріктірген қасиет – адамдық ар, рух еркіндігі және өнерге деген адалдық. Ақан мен Мұса – қазақ руханиятының қос алып тұлғасы десек қателеспейміз. Олардың өмірі мен шығармашылығы ұлттың азаттығын аңсаған бейнелерден құралған. Уақыт өте заманы, қоғамы өзгерсе де, олардың туындылары бүгінгі ұрпақтың жүрегінен ойып тұрып орын алып, адамдық пен адалдықтың мәңгілік өлшемін күні бүгінге дейін сақтап келеді. Екеуі де өз өнері арқылы әділдік пен еркіндікке жол ашып, қазақтың өнер әлемінде өшпес із қалдырды. Ақан сері мен Жаяу Мұсаның халыққа таралған өлең жолдары бар кезде қазақ халқы да өз өткенін ұмытпай, келешекке жарқын қадам баса алады. Олардың қаламынан туған өлеңдер қазіргі жастардың бойына қуат пен күш боп дарып, болашақ ұрпақ үшін өз ізін жалғастырмақ. Сондықтан да, Сәкен Жүнісов пен Зейтін Ақышев сомдаған Ақан сері мен Жаяу Мұса бейнелері – біздің халқымыздың рухани айнасы. Себебі олардың тағдырынан халықтың жаны, қазақтың намысы, өнердің мәңгілік оты сезіледі. Қазақ халқы үшін Ақанның сазды сағынышы мен Мұсаның отты үні – қазақ рухының мәңгілік жалыны болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТ

1. Жүнісов С. Ақан сері. Роман. 1-кітап. – Алматы: «Жазушы», 2003. – 376 б.
2. Ақышев З. Жаяу Мұса. Роман. – Алматы: «Жалын», 1978. – 448 б.
3. Нұрғали Р. Қазақтың жүз романы. – Астана: «Фолиант», 2004. – 456 б.
4. <https://madeniportal.kz/article/1940>

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА АУТЕНТТІ БЕЙНЕЖАЗБАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Тұңғатова Ғ.Ж.

аға оқытушы, п.ғ.м.,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ,

Хамимұлыдинова Л.Ж.

аға оқытушы, п.ғ.м.,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ

Түйін. Сабақта қолданылатын ең тиімді және тартымды бейне өнімдері – шынайы көркем фильмдер. Оқушылардың білімін тереңдету, аймақтық географиясын жетілдіру, тыңдалым, айтылым, жазылым, оқылым дағдыларына ерекше көңіл бөлінеді. Осы мақсатқа, тілдік талаптарға, бүгінгі студенттердің сұранысы мен талғамына сай фильмдерді таңдау – оң нәтиже беретін әдістемелік шешім. Бұл мақалада қазақ тілі сабақтарында бейнежазбаларды қолданудың әдіс-тәсілдері қарастырылған.

Тірек сөздер: бейне жазба, шынайы фильм, табиғи тілдік орта, тыңдау, зейін, тілдік шындық, когнитивтік мақсат, тәрбиелік мәні, қойылым

USING AUTHENTIC VIDEOS ON THE LESSON OF KAZAKH LANGUAGE

Tungatova G.Zh.

senior lecturer, m.p.d.,
Kaz UIRaWL named after Abylai Khan

Khamimuldinova L.Zh.

senior lecturer, m.p.d.,
Kaz UIRaWL named after Abylai Khan

Abstract. The most effective and attractive feature of the video products used in the lesson is the feature films. Here the emphasis is on deepening the student's knowledge, his cognitive education and listening, speaking, writing and reading skills. The selection of films that meet this goal and meet the language requirements and the demands and wishes of young pupils is a methodological decision of the teacher to give positive results. This article provides an overview of the videos used in the Kazakh language lessons and the way they are used.

Keywords: video recordings, authentic films, natural linguistic circles, listening comprehension, focusing, linguistic realities, cognitive purpose, educational essence, performance

Қазіргі кезде білім берудің негізгі мақсаты білім алушылардың жеке тұлғасын қатысымдық және әлеуметтік-лингвистикалық тұрғыдан дамыту және оларды мәдениетаралық қатысымға дайындау болып табылады. Әлеуметтік-лингвистикалық құзыреттілік әлеуметтік-мәдени құзыреттілікпен тығыз байланыста болғандықтан, қазақ тілін оқытуда аутентті материалдарды, соның ішінде бейнефильмдерді пайдалану маңызды орын алады. Бейнефильмдерді пайдалану шынайы табиғи тілдік ортаға енуге мүмкіндік береді, мұның өзі тек дұрыс вербалді тілдік құралдарды, сонымен бірге тілдік емес, яғни бейвербалді қатынас құралдарын меңгеріп және пайдаланып қана қоймай, оларды нақты жағдаяттар мен әлеуметтік-мәдени нормаларға сәйкес таңдай және қолдана білуге үйретеді[1].

Аутентті фильмдерді іріктеу кезінде тіл үйренушілердің қатысымдық құзыреттілік деңгейі, жас ерекшелігі, фильмнің мәтінінің тәрбиелік мазмұны, қазақ халқының ұлттық құндылықтары, әртүрлі қарым-қатынас аясы ескеріледі[2].

Сабақта бейнежазбаны пайдалану сөйлеу әрекетінің төрт түрін де қамтуға мүмкіндік береді. Тыңдалым, жазылым (бейнежазбаны көру кезінде алған ақпараттарын дәптерге белгілеп отырады), оқылым (өз жазбаларын оқиды), айтылым (көргендерін талқылайды). Берілген мақалада қазақ тілі сабағында пайдаланылатын фильмдердің бейнежазбаларын пайдалану әдіс-тәсілдеріне шолу жасалады.

Қазақ тіліне үйрету кезінде бейнефильмдерді пайдаланудың маңызы зор:

- бейнежазбаның көмегімен табиғи тілдік орта жасалады, соның әсерінен оқытудың көрнекілік қағидаты түгелдей жүзеге асырылады;

- сабақта пайдаланылатын фильмдердің кейіпкерлері тез сөйлейді (диалогтар, монологтар, полилогтар кездеседі), соның нәтижесінде ауызша сөйлеуге үйретудің негізгі міндеттері орындалады – тыңдалым дағдысы жетілдіріледі, яғни табиғи тілдік ортаға жақындата отырып бірінші көрсетілімнен-ақ естіп-түсінуге үйретіледі;

- бейнежазда әртүрлі ауқымдағы (әйелдердің, ер адамдардың, балалардың) дауыстар игеріліп қана қоймай, сонымен қатар бұл жерде әртүрлі жас ерекшелігіндегі және әртүрлі әлеуметтік тіл иелерінің қандай да бір жағдайдағы мінез-құлықтары бейнеленеді. Сонымен қатар кейіпкерлердің дауыс-ырғағына қоса жүретін ым-ишаралар сюжет кейіпкерлерінің қарым-қатынастарын жақсырақ түсінуге көмектеседі;

- фильмнің кейбір жеке көріністерін қарау кезінде көру немесе есту ақпаратының бірін жауып тастау арқылы, бір жағынан, студенттің тілдік болжам жасауын, елестетуін және ықтималдық жорамалдауын дамытамыз, екінші жағынан студенттердің бейнежазбаны әрі қарай көруге қызығушылығын оятамыз;

- фильмде берілетін пейзажды, дүкен маңдайшасындағы жазуларды, адамның бет-әлпетін, қозғалыстарын, қимылдарын, жүріс-тұрыстарын, киімдерін, айналасын жеке-дара қарастыруға болады. Осы көргендерін студенттер топта ауызша немесе жазбаша түрде сипаттауда және талқылауда пайдалана алады;

- бейнежаздағы сөйлесу көбінесе табиғи у-шумен қатар жүреді – қала көліктерінің шуылы, жауын-шашын, телефонның шылдыры, есіктің қағылуы, теледидар немесе радио қатар ойнап тұруы, құстардың сайрауы, судың шырылы – бәрі оқу бейнежазбасын шынайы өмірге жақындата түседі. Музыкалық сүйемелдеу, жарық пен шудың әсері, бір жағынан, бейнесюжеттің немесе фильмнің мағынасын ашуға, режиссердің ойын түсінуге көмектеседі. Екінші жағынан, кедергілерді жасау қабылдаудың “кедергіге қарсы тұра алуын” жақсартып, оның өзі шынайы қарым-қатынас жасау кезінде аса қажет;

- оқытылатын тілдегі елдің мәдениетін ұсына отырып, бейнежазба қалыпты және қалыптан тыс жағдайдағы тілдік мінез-құлықтың жалпы қабылданған тәсілдерін көрсетеді;

- бейнежазба барысында студенттердің назарын жеке тілдік кезеңдерге де аударуға болады (яғни фильмді қараудың мақсаты – лингвистикалық шолу немесе білімді тереңдету);

- бейнефильм студенттердің бақылау, көргенін қорытындылау, өз сөзімен айта білу дағдысын дамытуға мүмкіндік береді. Студенттердің ойша елестетуін жетілдіруге көмектеседі, өйткені кейбір кадрлар жорамалдауға, себеп-салдарлық, логикалық байланыстарды және студенттің алдыңғы тәжірибесін пайдалануға есептелген. Өйткені қандай да бір затты қабылдау топтың әр студентінде әрқалай болуы мүмкін, сонда олардың айтқандары бір-біріне ұқсамай, бір сарындылықтан құтылар еді;

- бейнефильмдерді көру білім алушыларға эмоционалды әсер етеді, осы жерде олардың зейіні және ұзақ уақыт есте сақтау қабілеті дамытылады. Студенттер тек бейнежазба көріністерін ғана емес, сонымен қатар, кейіпкерлердің сезімдерін, көңіл-күйін, алған өзінің әсерін суреттейді, яғни көргенін тереңірек қабылдайды, сондай-ақ эмоционалды-бағалауыш лексика кеңінен қолданылады.

Сонымен, әдістемелік тұрғыдан, бейнефильм оқытушыға студенттердің “қазақ тілі” пәніне деген қызығушылығын арттыру, дайындалған және дайындалмаған түрде көбірек сөйлеу құралы ретінде пайдалана отырып сабақты шығармашылықпен жоспарлау мүмкіндігін береді[3].

Сабақта қолданылатын кино- және бейнефильмдерді төмендегідей топтарға бөлеміз: *кинобейнекурстар* - тақырыбы және оқу материалын құрудағы әдістеріне байланысты, олар «Отбасылық құндылықтар», «Тарихыңды таны» тақырыптары бойынша негізгі материалдарды аша түсетін фильмдер тізбегі; *қысқа метражды фильмдер* (10-нан 50-ге дейін) – оқу бағдарламаларының жекелеген тақырыптары материалдарын ашатын оқу фильмдері. Ондай фильмдерді жаңа тақырыпты өткен кезде немесе толығымен кіріспе сабақтарда бөліктерге бөліп немесе фильмнен үзіндіні көрсетуге болады; *фильмнен үзінділер* – бұлар қысқа ғана, қандай да бір мәселеге арналған, мысалы, белгілі бір қимылды орындау үдерісін ашатын 4 - 5 минуттық оқу фильмдері. Олар, ереже бойынша, түсініктемеге берілетін иллюстрация ретінде пайдаланылады.

Оқу үдерісінде фильмдерді пайдалану тәжірибесінде екі негізгі әдіс жиі кездеседі: **танымдық** және **иллюстративті-көрнекілік**. Бірінші жағдайда фильм оқушылардың,

студенттердің білімдерінің қайнар көзі ретінде, оқу ақпаратының негізгі дереккөзі ролінде көрінеді. Екінші жағдайда материалды зерттеуде негізгі басымдық түсіндіруге, жөн сілтеуге, білім алушылармен әңгімелесуге ауысады. Фильм мұнда оқу ақпараты мазмұнының көрнекілік иллюстрациясы ролінде көрінеді, ол сөйлеу әдістері арқылы ашылады. Ал әдісті таңдау фильмді көру мақсатына және оның оқу үдерісіндегі орнына байланысты. Кіріспе сабақта фильм студенттерді жаңа тақырыппен таныстырады, тақырыпқа қызығушылығын тудырады, белгілі бір көзқарасты қалыптастырады.

Бейнежазбаларды сабақтың әр кезеңінде және барлық деңгейлерде пайдалануға болады. Әлбетте, бейнежазбаларды пайдалану жалғастырушы топтарда тиімдірек, өйткені жалғастырушы топ студенттерінде белгілі бір білім қоры (лексика, грамматика) қалыптасқан, сонымен бірге олар өз бетімен жұмыс істеуге дағдыланған.

Сабақ үстінде бейнежазбалардың түр-түрін пайдалануға болады, мысалы, мультфильмдерді, ертегілерді, қысқа оқыту фильмдерін және «Қазақстан», «Еларна» сияқты телерналарынадағы жаңалықтарды тыңдатуға, әдебиет, музыка, ғылым, саясат салаларындағы ірі қайраткерлер, Қазақстанның көрнекі жерлері туралы және тақырып бойынша сүйікті әндер мен бейнеклиптерді, деректі, көркем фильмдерді көрсетуге болады. Ең бастысы, таңдап алынған фильм сабақтың мақсат-міндетіне сай келіп, тәрбиелік мәні жоғары болу керектігін ұмытпауымыз керек.

Әдіскерлердің айтуынша, бейнематериалды көру уақытының ұзақтығы – 10-15 минут. Фильм 25-30 минутқа созылған жағдайда, студенттердің зейіні төмендейді, жұмысқа ынтасы бәсеңдейді.

Бейнефильм бойынша жұмыс дәстүрлі түрде үш кезеңді қамтиды: *көрсетілім алды кезеңі, көрсетілім кезеңі, көрсетілімнен кейінгі кезең.*

Көрсетілім алды кезеңі: Бұл кезеңде бейнефильмнің мәтінін қабылдаудағы және оның мазмұнын түсінудегі тілдік және лингвоелтанымдық кедергілерді азайтатын тапсырмалар беріледі: жаңа сөздер енгізіледі және бекітіледі, студенттер бейтаныс аутентті сөйлеу формулаларын, лингвоелтанымдық реалийлерді талдайды. Бейнежазбаны көргенге дейін оқытушы студенттердің қызығушылығын оятуы тиіс, болжамдар жасатуы тиіс, ұқсас тақырыпта мәтін оқытып, кейін бейнежазбамен айырмашылығы мен ұқсастығын табу тапсырылады. Жұмыстың басында антиципация тапсырмаларын ұсынуға болады – фильмнің атауын болжау, тірек сөздермен жұмыс, ассоциограммалар құрастыру, мазмұнына сұрақтар беріп, сұрақтар және дұрыс нұсқасын таңдау үшін оларға жауаптар, мазмұнын айтуға итермелейтін тапсырмалар, кейіпкерлердің өзара әрекеті мен мінез-құлқының дәйектілігі мен динамикасын анықтауға арналған тапсырмалар, кейіпкерлерді сипаттауға және бағалауға немесе фильмде кездескен маңызды мәдени ақпаратты талдауға бағытталған тапсырмалар.

Көрсетілім кезеңі: Бейнефильмді көрсету білім алушылардың белсенді оқу қызметімен ұштасып жатуы тиіс. Студенттер бейнефильмді тамашалау барысында дәптерге жазбалар жүргізе алады. Оқытушының міндеті – қатысымдық міндетті анық әрі дәл қалыптастыру. Мынадай нұсқаулықтар жиі пайдаланылады: Мұқият тыңдаңыздар... Назар аударыңыздар... Жазып алыңыздар... Фильмді қандай мақсатта көріп отырсыздар... Тек сюжет тақырыбына көңіл бөліңіздер... Ақпаратты түсіну үшін барлығын егжей-тегжей немесе таңдап қараңыздар. (Ең көп қолданылатын нұсқаулық: фильмді көріп, тамашалаңыздар. Ең дұрысы фильмді бөліп-бөліп көрсету (студенттер фильмнен үзінді көреді, оны талқылайды, содан соң келесі үзіндіні тамашалайды және т.с.с.), өйткені үлкен ауқымды ақпаратты есте сақтау қиындау болады. Фильмді бөлшектеп көрсеткен кезде, оның сюжетін тереңірек түсінуге болады, негізгі деректер есте жақсы сақталады. Үзіндіні қарау барысында студенттер кестені толтырады, мысалы: кім, қайда, кіммен, қанша уақыт, не туралы т. с.с.

Көрсетілімнен кейінгі кезең: Осы кезеңде көрсетілім алды кезеңінде студенттерге ұсынылған фильмді қабылдауға арналған бағыттаушы тапсырмалардың тиімділігі тексеріледі. Осы жерде сұрақ-жауап жұмыстарын пайдаланған жөн (пікірталасқа барынша көбірек студенттерді тартқан дұрыс), мәтінді рольдік қалпына келтіру (әсіресе сұхбаттарды), фильмде көрсетілген қарым-қатынас жағдаяттарын кеңейту, оларды толықтыру, жағдаяттарды күнделікті өмір жағдайына ауыстыру[4].

Қазақ тілі сабағында бейнефильмдерді пайдалану оқу үдерісін түрлендіруге жағдай жасайды, студенттердің белсенділігін арттырады, пәнге деген қызығушылығын оятады. Бейнефильм ауызша сөйлеу дағдысын дамытудың тиімді құралы болып табылады, оған қоса,

міндетті түрде, өтілген лексикалық, грамматикалық және фонетикалық материалдарды бекітуге, лексикалық сөздік қорды кеңейтуге септігін тигізеді, тіл үйренушілердің басқа да адамдардың сөйлеген сөзін түсінуіне көмектеседі, сабақ барысында табиғи тілдік орта құруға жағдай жасайды.

Бейнефильмдердің негізгі бағыты – білім алушылардың тілдік материалды меңгеру барысындағы сәйкес тілдік жағдаяттарды үлгілеуі арқылы сөйлеу және ойлау қызметін белсенділендіру.

Бейнефильмдерді көрсетуге арналған теледидар мен бейнежазба магнитофоннан өзге, сабақта студентке арналған кітап (немесе жазу дәптері) пайдаланылады, онда студенттер бейнекурспен жұмыс кезінде жасалатын белгілі бір тапсырмаларды орындайды.

Біріншіден, әр жаттығудың өзінің оқыту, дамыту, танымдық және тәрбиелік мақсаттары болады. Алайда бұлардың бәрі бір мезгілде бірден берілмейді, олар бірнеше тапсырмаларда, сабақта, сабақтар топтамасында жинақталады.

Екіншіден, жаттығулар кешенді түрде болуы тиіс, яғни өзара байланысты оқытудың тілдік әрекет түрлерінің үдерісін бейнелейді. Сонымен бірге осы жерде де доминанттық қағидаты байқалады: егер жаттығудың басты мақсаты, мысалы, тыңдалымға үйрету болса, онда оқылым үдерісі, айтылым және жазылым әрекеттері де қоса жүргендері дұрыс болар еді (тым болмағанда, олардың бір-екеуі). Оның үстіне, жаттығулардың көп функционалды болғаны да жөн.

Үшіншіден, жаттығуларда қатысымдық оқу қағидаттары – сөйлеу-ойлау бағыты, функционалдылық, жаңашылдық, жағдаяттылық, жеке даралық және басқалары қамтылғаны тиіс.

Осы жерде бейнефильмдер көру барысында жасалатын тапсырмалар мен жаттығулар түрлеріне тоқталайық:

- фильм атауы немесе жағдаят бойынша болжам жасау;
- сөздікпен жұмыс, лексикалық сөздік қорды меңгерту;
- грамматикалық құбылыстарды қайталау;
- айтылыстарды құптау немесе қарсы пікір білдіру;
- кейіпкерлерді еске түсіру;
- болжамдар тізбегін немесе ассоциограмма құру;
- сәйкес суреттерді ұсыну және т.б.
- кадрды тоқтатып, әрі қарай не болады деп болжам жасауға итермелеу;
- кадрды тоқтатып, түсініктеме беру;
- дауыссыз көрсетілім, репликаларды қалпына келтіру;
- белгілі бір үзіндіні көрсетіп, бұдан бұрын және кейін не болды?деп сұрау;
- тыңдалған репликалар кімге арналғанын анықтау;
- репликаларды рет-ретімен орналастыру.

«мылқау фильм»:

- дыбыссыз көрсету;
- жағдаятты талқылау;
- сұхбатты немесе мәтінді қалпына келтіру;
- сұхбатты кейіпкермен қоса қайталау;
- рольдік ойын, қойылымды сахналау;
- сұрақтарға жауап беру;
- шын-жалған жаттығуы;
- кейіпкерге хат жазу;
- эссе, шығарма жазу.

Сабақ үстінде мультимедиялық технологияларды қолдану түрлі мақсаттарға жетуге мүмкіндік береді.

Білімділік мақсаты:

- студенттердің сабаққа ынтасын арттыру, тілдің өзімен, сол тіл иелерінің тұрмысы мен мәдениетімен егжей-текжей таныстыру, тілдік ортаға түсу, ой-өрісін кеңейту, Қазақстан туралы білімдерін тереңдету;

- студенттердің қатысымдық біліктілігін қалыптастыру және ақы-ойын дамыту;
- сабақта жұмыстың жаңа формалары мен әдістерін меңгерту.

Тәрбиелік мақсаты:

- Студенттердің эстетикалық түсініктерін дамыту, қазақ тілінің сұлулығын бағалауға және түсінуге үйрету;

- Басқа ұлттық мәдениеттерге сүйіспеншіліктерін арттырып, дүниетанымдарын қалыптастыру;

- Оқуға шығармашылық көзқарасты тәрбиелеу.

Әдістемелік мақсаты:

- Жоғары тиімді технологияларды қолдану;

- Жұмыстың жаңа әдіс-тәсілдерін, сабақтың жаңа түрлерін қолдану.

Сонымен қазақ тілі сабағында аутентті фильмдерді пайдаланудың маңызы зор деген қорытынды жасауға болады. Алайда сабақтың тиімді өтуі оқытушының фильмді көргенге дейін, фильмді көру үстінде, фильмді көргеннен кейін пайдаланған әдіс-тәсілдері мен тапсырмаларына және жаттығу түрлерін орындауына байланысты.

Бейнефильмді пайдалану студенттердің психикалық іс-әрекетінің әр түрлі жақтарын, ең алдымен, назар мен жадыны дамытуға ықпал етеді. Бірлесіп көру кезінде аудиторияда бірлескен шығармашылық қызмет ахуалы пайда болады. Бұндай жағдайда тіпті зейінсіз студент те тапсырмаға мойын бұрып, оны жасауға ынталылық танытатыны сөзсіз. Дегенмен фильмнің мазмұнын түсіну үшін студенттер кәдімгідей күш салады. Осыған байланысты еріксіз зейін еріктіге ауысады. Ал зейіннің белсенділігі есте сақтау қабілетіне оң әсерін тигізеді деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТ

1 Бим И.Л. Обучение иностранным языкам: поиск новых путей // Иностранные языки в школе. - 2003.- № 1.

2 Верисокин Ю.И. Видеофильм как средство повышения мотивации учащихся // Иностранный язык в школе. -2003. - № 5-6. - С. 31-34.

3 Исенко И.А. Использование испанских аутентичных фильмов для формирования социолингвистической компетенции // ИЯШ. - 2009. - № 1. - С. 78-83.

4 Мятова М. И. Использование видеофильмов при обучении иностранному языку в средней школе// Иностранные языки в школе.- 2006 .-№ 4.

ӘОЖ 81'286 (811)

«СҮҢГІ» ТҮЙРЕУ ҚАРУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ НЕГІЗІ

Мұсабаева А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

«8D02212-Түркітану» мамандығы докторанты

Астана, Қазақстан

e-mail: akzat_90@mail.ru

Түйін. Мақалада автор түркі жауынгерлерінің елін, жерін қорғауда қолданған түйреу қаруының этимологиясын анықтауға әрекет жасалады. Қазіргі қазақ тілінде «бірнеше қырлы, екі жағы да ұшты, темірден, болаттан жасалған ағаш сапты найза түрі» немесе «Мылтықтың үш жағына орнатылған қосымша қару; үшкір әрі ұзын пышақ» мағынасында қолданылған «сүңгі» сөзінің шығу тегі қарастырылады. Аталмыш сөздің шығу тегі бойынша бүгінгі күнге дейін жасалған зерттеулерге назар аударылады. Жауынгерлік түйреу қаруы ретінде қолданылған бұл құралдың қандай мағынада қолданылғаны, сүңгі сөзінің қазіргі түркі тілдеріндегі мағынасы осы тақырып аясында ашылады. Зерттеу нысаны сүңгі сөзінің мағыналық ерекшеліктері дереккөздер арқылы айқындалып, лингвомәдени негізде көрсетіледі.

Тірек сөздер: әскери лексика, қару-жарақ, сүңгі, найза, түйреу қаруларының атауы, этимология, концепт.

THEORETICAL AND LINGUOCULTURAL FOUNDATIONS OF THE "SUNGI" OFFENSIVE WEAPON

Mussabayeva A.

L. N. Gumilyov Eurasian National University

«8D02212- Turkology», PhD student

Astana, Kazakhstan

e-mail: akzat_90@mail.ru

Abstract. This article attempts to determine the etymology of the spear used by Turkic warriors to defend their homeland. It examines the origins of the word "sungı," used in modern Kazakh to mean "a type of spear with multiple blades, sharpened on both ends, made of iron or steel with a wooden handle" or "an additional weapon mounted on three sides of a rifle; a sharp and long knife." Attention is paid to current research on the origins of this word. This topic explores the meaning of this weapon, used as a combat spear, and the meaning of the word "sungı" in modern Turkic languages. The goal of this study is to identify the semantic features of the word "sungı" through sources and its linguacultural interpretation.

Keywords: military lexicon, weapon, bayonet, spear, piercing weapon, etymology, concept.

Түркі халықтарының жақын шайқаста немесе бетпе-бет айқаста қолданатын түйреу қаруларының барлық түрлерінің ішінде сүңгі мен найза жиі аталып өтеді. Соның ішінде әсіресе жазба ескерткіштерде, батырлар жырында «сүңгі» атауын жиі кездестіреміз. Жалпы, *сүңгі* ерте заманнан бері кеңінен қолданылып келген. Бұған осы терминнің негізінде және мағыналық өрісінде көптеген туынды сөздер жазылған көне жазба ескерткіштер дәлел. Кейін мұндай қару-жаракқа қажеттілік болмағандықтан, бұл сөздердің көпшілігі кеңінен қолданыстан шығып қалған.

Қазақша әскери терминдерінің түсіндірме сөздігінде мынадай анықтама беріледі: сүңгі – найзаның өте өткір, сауыт тесуге арналған түрі. Екі жағы да ұшты болып келген соң, екеуі де бірдей қолданыла береді. Сүңгі ортасына кейде ілгек тағып, сол арқылы қарына немесе үзеңгі басына іліп қояды. Қару ұштықтарын кейде сүңгісі деп атаған. Жебелерінің қырлануына қарай сүңгілер алты қырлы, төрт қырлы деп аталып, жасалу сапасы мен сынына қарай көк сүңгі, ақ сүңгі, т.б. деп аталған [1].

Зерттеуімізге сай төменде кейбір көне жазба ескерткіштерінен қарастырсақ.

Сүңгі сөзі «Күлтегін» жазба ескерткішінде кездеседі: «*süñüg batıwı karıg söküpken kögmen yıñıg toga yarıp kirkız bodunug uda basdınız*» («Сүңгі бойы қардан өтіп, Көгмен жынысынан асып, қырғыз халқын ұйқыда бастық») (КТ D 35, ВК D 26-27). Бұл сөйлемдегі әскери салада қолданылған «*süñüg*» (сүңгі) сөзі ұзындықты өлшеу үшін метафоралық мағынада қолданылған [2, 1416 б.].

Орта ғасыр ескерткіші «Диуани лұғат ат түрік» сөздігінде *süñgiş*, *süñgüş*- сөздері «сүңгі, сұғу, түйреу» мағыналарында; *süñgüş*- және *bir süñü turki* «сүңгінің ұзындығы» мағыналарымен берілген [3, 349 б.]. «Көне түркі сөздігінде» мынадай туынды сөздер келтірілген: *süñülä*- «найзамен ұру», *süñüš* «шайқас соғысы, найза шайқасы, найзамен күрес», *süñüšmäk* «шайқасу, соғысу» [4, 517 б.].

«Құтты білік» ескерткішінде *сүңгі* сөзі бір ғана жерде кездеседі: Жауға қатысты «*eng aşıni yıraktın tegişgü okun yağusa süngün teggü birse boyu*» (ҚБ, 2376) – «алдымен жебелер алыстан атылуы тиіс; жақындаған кезде сүңгімен шабуыл жасау керектігі» айтылған [5, 251 б.].

«Қорқыт ата» дастанында *süñü* сөзі бірнеше жерде аталып өтеді. Шығармадан бұл қару туралы біраз мәліметтер алуға болады. Ескерткіштегі бірнеше соғыста сүңгіні қолданылғаны айтылады: «*Üzerine bir kaç adam gönderdiler, oñ atdılar batmadı, kılıç urdular kesmedi, süñü-y-ile sançdılar ilmedi*» [6, 208 б.]. Кей жерлерде соғысқа дайын болудың немесе соғысқа барудың көрсеткіші ретінде «сүңгінің қолға алынуы» көрсетіледі: «*Qargu talı altmış ıtam süñümi elüme alur-idüm*» [6, 248 б.].

Осыған сайып келе, осы түркі саласын зерттеген кейбір ғалымдардың *сүңгі* сөзінің шығу тегіне қатысты түрлі пікірлері кездеседі.

Бұл лексеманың этимологиясын чуваш тілінің зерттеушілері В.Г. Егоров пен М.П. Федотов қарастырады. М.П. Федотов өзінің соңғы этимологиялық сөздігінде чуваш тіліндегі *сăнă* сөзінің түркі тілдеріндегі сәйкестіктерін тізбелеумен шектеледі [7, II, 25 б.]. Сондай-ақ, В.Г. Егоров бұл сөздің басқа түркі тілдеріндегі нұсқаларын тізіп, чуваш тіліндегі *сăнă* сөзі *санч*- «қадау, батыру, сұғу, түйреу, шаншу» түбірлі етістіктен жасалғанын айтады [8, 182 б.]. Алайда Дж. Клаусонның этимологиялық сөздігінде «*Uyg. VIII. "süñüşdin anta: sançdım"*» – «Мен сол жерде шайқастым және

жеңдім» деген мағынаны білдіретін сөйлемдегі «саң-» етістігінің «жеңу» деген мағынаны білдіретіні және сүңгі сөзімен байланысы жоқ екені байқалады [9, 842 б.]. В.Г. Егоровтың *сүңгі* сөзіне қатысты «саң-» түбірі туралы пікірін көпшілік қабылдамайды. Ғалым Л.С. Левицкая В.Г. Егоровтың чуваш тіліндегі *сăнă* (эз. *санчаг* «түйреуіш») сөзінің түркі тілдеріндегі сәйкестіктерге *санч-* етістігінің туындыларын қате енгізгенін атап өтеді [10, 382 б.]. Татар тілінің әскери лексикасын зерттеген Р.Т. Сафаров та бұл тұжырыммен толық келісетіндігін айтады. Оның ойынша: «от др.-тюрк. *санч-* в современных тюркских языках были образованы слова с иной фонетической оболочкой и иной семантикой. В татарском языке, к примеру, слова *чанчу* «колоть, уклоть», *чанешке* «колючка, шип; вилка», *санак* «вилы», диал. *санчак* «брошка» [11, 87 б.]. деген сияқты тұжырымдар баршылық.

«Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде» А.Зайончковскийдің мынадай пікірі келтірілген: *söñüş-* «шайқасу, соғысу» сөзінде берілген **söñ-* түбірін сөз тудырушы негіз ретінде келтіреді. Л.С. Левитская *сүңүш* «шайқас, соғыс, найза шайқасы», *сүңүш-* «шайқасу, соғысу» сияқты туынды сөздерде *сүң-* (*сөң-* емес) түбір етістігі сақталғанын, *сүңгү/сүңгү-*мен бірге, **сүң-* негізінен *сүңгү* және *сүңу* атаулық формалары жасалғанын атап өтеді.

А.Н. Кононов та *süñüg* сөзіндегі тудырушы негіз **süñ* формасы екенін айтады [12, 88 б.]. А.М. Щербак *süñü*, *süñüş*, *süñüg* сөздерін көне жалпытүркілік лексикасының қатарына жатқызады [13, 112 б.].

И.Л. Кызласов *сүңгі* сөзінің бір негізден шығуына ерекше назар аударып, өз зерттеуінде былай дейді: «Одним из основных терминов, собирающих вокруг себя различные лексические выражения войны и военного дела, является краткое слово *sü*» [14, 417 б.].

Жоғарыдағы зерттеулерді зерделей келе, фонологиялық, морфологиялық, семантикалық жағынан да «сүңгі» сөзінің шығу тегіне қатысты ортақ пікірге қол жеткізілмегендігін байқауға болады. Осы тұста жоғарыда айтқанымыздай мұнда кейбір ғалымдардың мысалдары қарастырылған. Демек, *сүңгі* деп отырғанымыз, найзаның ұзын келген, екі басы да үшкір, сауытты тесуге арналған түрі болып тұр. Айқаста сүңгінің екі жақ басы бірдей қолданылған, найзаның ұзындығы 1,5-2 м, ал, сүңгілер 3 – 3,5 м дейін жетеді екен.

Келесі кезекте, тақырыбымызға сәйкес лингвомәдени тұрғыда қарастырсақ, қазақ әдебиетімізде де *сүңгі* сөзі кездесетін батырлар жыры баршылық.

Ақ сүңгінің бар еді
Ортасында ілгегі.
Қарына оны іледі.
(Сүйініш батыр)
Ақ сүңгі найза қолыңа ал,
Жебесі алмас соқтырған,
Сауыт пенен шарайна
Өтпейді деп тайсалман.
«Жұбаныш» [15, 198 б.]

Үш қырланған сүңгіні
Ұсталар таңдап соқтырған.
Сүгір Мырзаұлы. [16, 59 б.]

Көріп отырғанымыздай, жебесінің қырлануына қарай аталған «сегіз қырлы найза», «алты қырлы ақ сүңгі», «төрт қырлы сүңгі» ауыз әдебиетінде жиі айтылады. Көне көшпелілер мен қазақ батырлары қолданған найза, сүңгілердің жебелері ұқсас секілді. Шоқан Уәлиханов өз зерттеуінде сауыт бұзуға арналған найза, сүңгілердің жебесі үшкір, жіңішке жасалыпбірнеше қырлы болатындығын атап өткен [17, 1 т. 466 б.].

Толғамалы ақ сүңгі

Шанша алмасам маған серт! «Қобыланды батыр» жырында кездесетін тіркес. [18, 1 т. 70 б.] деген сияқты мысалдарды кездестіреміз.

Сөзімізді қорытындылай келе, түркі халықтары елін, жерін жауларының шапқыншылығынан қорғап, ғасырлар бойы күресіп келгені белгілі. Жаугершілік заманында түркі халықтарының батырлары қолдарына қару-жарағын алып, күресіп талай жерді қорғаған. Елін, жерін сыртқы жаулардан жан аямай қорғауда қолтықтың астына салып қысқартып жіберіп, бірден ұзарта қойып

қапыда түйреп алып күрескен. Осындай түйреп, шаншып, қадап, соғыста қолға ұстап қолданылатын шабуыл құралы – түйреу қаруы деп аталады. Қазақ халқының «Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен» деген мәтелі түйреу қаруының маңызды болғанын көрсетедігінің дәлелі. Сүңгі сөзіне қатысты деректерді ескере отырып, зерттеу мақаламызда аталмыш сөздің шығу тегіне қатысты екі мүмкіндікке назар аударамыз. Бұл мүмкіндіктердің біріншісі – «сүйек» мағынасындағы *süngük*тен дамығандығы, екіншісі – «бату, сіңу, ішіне кіру» деген мағынаны білдіретін *sün*- етістігінен жасалғандығы.

Бірінші мүмкіндікке жетуіміздің себебі, *сүңгі* сөзінің «сүйек» деген мағынаны білдіретін *sünüg* сөзінен шыққанына келісеміз. Өйткені көне түркілерде соғыс құралдары сүйектен де жасалып, ойып, қайрау арқылы, яғни қазіргі қызметіне жеткізілген. Екінші мүмкіндік болса, «бату, сіңу, ішіне кіру» деген мағынадағы **sün* етістігінен жасалғанын мойындаймыз.

ӘДЕБИЕТ

1. *Әскери іс бойынша қазақша терминологиялық түсіндірме сөздігі*. URL: https://military_kazakh.academic.ru/2792/сүңгі. - (қаралған күні: 08.01.2024).
2. Özyetgin A.M. Tarihi Türk Dili Alanında Uzunluk/Mesafe Ölçümünde Kullanılan Birimler. // 38. ICANAS Toplantısı, Bildiriler. – Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu yayınları, 2011. – S. 1413-1419.
3. Atalay B. Divanû Lugatî't-Türk. – Ankara: TDK, 2018. – 885 s.
4. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
5. Arat R.R. Kutadu Bilig I (Metin). – Ankara: TDK yayınları, 1999. – 656 s.
6. Ergin M. Dede Korkut Kitabı (İndeks – Gramer – Tıpkıbasım). – Ankara: TDK, 2021. – 483 s.
7. Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка: в 2-х т. – Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 1996. – Т.2. – С-Я. – 509 с.
8. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1964. – 357 с.
9. Clauson S.G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Londra: Oxford At The Clarendon Press, 1972. – 1034 p.
10. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы: «К», «Қ» / авт. сл. статей Л.С. Левитская, А.В. Дыбо. В.И. Рассадин. – М., 1997. – 476 с.
11. Сафаров Р.Т. Военная лексика татарского языка. – Казань: Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, 2015. – 196 с.
12. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. – Л.: Наука, 1980. – 255 с.
13. Щербак А.М. Введение в сравнительное изучение тюркских языков. – СПб.: Наука, 1994. – 192 с.
14. Кызласов И.Л. Там ли мы ищем пратюркские народы? // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. Сборник научных статей, посвященный 90-летию с о дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева. – Астана: Изд. «Сарыарка», 2014. – С. 415-429.
15. Батырлар жыры, 5 том –Жазушы, Алматы, 1989 – 198 б.
16. Ақ берен. – Ақ берен. Жазушы, Алматы, 1972 – 59 б.
17. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – Т. 1. – 432 с.
18. Ақ сауыт 1-2 том. Алматы, Жазушы, 1977, 1 т. – 70 б.

УДК 81'271

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ СӨЗ САПТАУ ҮЛГІСІНДЕ ТЕҢЕУЛЕРДІ ҚОЛДАНУЫ

Шеңгелбаева С., Ермұратова Г.,
Тұрғанбекова С., Жақсыбекова С.

ҚР Президенті жанындағы мемлекеттік басқару Академиясы
Алматы облысы бойынша филиалы

Аннотация. В статье рассматривается роль сравнений в формировании речевой культуры государственных служащих. Опираясь на теорию Турагула Конырова, анализируются особенности и методы использования устойчивых сравнений в официальном дискурсе. Приводятся практические рекомендации и кейсы по их обучению и применению в профессиональной речи.

Ключевые слова: государственный служащий, сравнение, официальный дискурс, культура речи, Т. Коныров, устойчивые сравнения.

Abstract . The article examines the role of similes in developing the speech culture of civil servants. Based on T. Konurov's theory of similes, it analyzes the structural and semantic features of using stable comparisons in official discourse. Practical cases and examples are provided to demonstrate how similes can enhance the effectiveness of official communication.

Keywords: civil servant, simile, official discourse, speech culture, T. Konurov, figurative language.

Қазіргі жаһандану дәуірінде мемлекеттік қызметшінің кәсіби бейнесі тек атқаратын міндетімен емес, сонымен қатар оның тілдік және коммуникативтік мәдениетімен анықталады. Мемлекеттік қызметшінің әрбір сөзі халықтың билікке деген сенімін қалыптастыратын маңызды фактор болып табылады. Сондықтан ресми дискурстағы тілдік бірліктердің, әсіресе бейнелі құралдардың (теңеу, метафора, эпитет т.б.) орынды қолданылуы ерекше мәнге ие. Мемлекеттік қызметшінің сөзі — биліктің мәдени деңгейін көрсететін маңызды өлшем. Теңеу ресми мәтіннің құрғақ құрылымын жұмсартып, сөйлеуге эмоциялық реңк береді және аудиториямен психологиялық байланыс орнатады.

1. Мемлекеттік қызметшінің тілдік тұлғасы және сөз саптау мәдениеті

Мемлекеттік қызметшінің сөз саптауы — оның кәсіби этикасының, мәдени деңгейінің және әлеуметтік жауапкершілігінің көрсеткіші. Сөйлеу тілінде бейнелі құралдарды шамадан тыс қолдану ресмилік сипатқа нұқсан келтіруі мүмкін, алайда оларды орынды пайдалану керісінше сөздің әсерін арттырады. Мысалы, *«Мемлекет — халықтың шаңырағы»*, *«Заң — әділдіктің айнасы»* деген теңеулер тыңдаушының қабылдауын жеңілдетіп, ойды нақтырақ жеткізеді.

2. Теңеулердің ресми дискурстағы коммуникативтік қызметі

Теңеу — екі нысанды ортақ белгілер арқылы салыстыру негізінде жасалатын көркемдік тәсіл. Ресми сөйлеу стилінде теңеулер ақпаратты көркемдеп қана қоймай, оның мағынасын эмоционалды тұрғыдан байытады. Олар тыңдаушының назарын күшейтіп, сенім тудырады. Мысалы:

«Халықтың пікірі — қоғамның айнасы»;

«Мемлекеттік қызметші — ел мен билік арасындағы көпір».

Бұл теңеулер азамат пен билік арасындағы байланыс сипатын бейнелі түрде жеткізеді.

3. Теңеулердің мәдени және тәрбиелік маңызы

Сөз мәдениеті — тілдік тұлғаның рухани дамуының көрсеткіші. Мемлекеттік қызметшінің сөзі үлгі боларлық деңгейде мәдени, әдепті және әсерлі болуы тиіс. Теңеулер ресми қатынастарда бірлікке, жауапкершілікке, патриоттық сезімге үндейтін құрал бола алады. Мысалы, *«Бірлік — болашақтың алтын көпірі»* немесе *«Халық пен билік бір дененің жүрегі мен миы сияқты»* деген теңеулер ұлттық бірегейлік идеясын насихаттайды.

4. Теңеулердің прагматикалық ерекшелігі

Ресми стильдегі теңеулердің басты міндеті – ақпаратты әсерлі, бірақ нақты және қысқа жеткізу. Олар шешендік элемент ретінде сөйлеудің прагматикалық әсерін күшейтеді. Мемлекеттік қызметшінің сөйлеуіндегі теңеу тыңдаушының эмоциялық қабылдауына ықпал етіп, сөйлеушінің беделін арттырады.

5. Мемлекеттік қызметшінің сөзінде теңеуді қолданудың тілдік құралдары

Теңеулерді құруда келесі тілдік көрсеткіштер қолданылады:

–дай, –дей, –тай, –тей жұрнақтары (*елдің болашағы алтындай жарқын болсын*);

сияқты, секілді, тәрізді, іспетті сөздері (*қоғам бір организм сияқты жұмыс істеуі керек*);

метафоралық салыстырулар (*мемлекеттік қызмет – бұл жауапкершіліктің биік шыңы*);

параллелизм тәсілі – салыстыруды құрылымдық ұқсастық арқылы жасау (*әділ қызметші – елдің қорғаны, адал қызметші – халықтың сенімі*).

Мемлекеттік қызметшілердің сөз саптау үлгісінде теңеулерді қолдану – ресми дискурстың көркемдік және мәдени әлеуетін арттыратын маңызды тілдік құбылыс. Теңеулер ойды бейнелі жеткізумен қатар, қоғаммен тиімді коммуникация орнатуға мүмкіндік береді. Оларды орынды пайдалану мемлекеттік қызметшінің кәсіби этикасы мен сөйлеу мәдениетінің жоғары деңгейін көрсетеді.

Мемлекеттік қызметшілерге теңеуді орынды, мәдени және кәсіби тұрғыдан қолдануды үйрету үшін практикалық кейс (оқыту жаттығуы) дайындауға болады.

Практикалық кейс: «Мемлекеттік қызметшілердің ресми сөйлеуінде теңеулерді тиімді қолдану»

1. Кейс мақсаты

Мемлекеттік қызметшілерді теңеулерді орынды және кәсіби түрде қолдануға үйрету, яғни ресми дискурста сөздің әсерлілігін арттыруға арналған тілдік құралдарды меңгерту.

2. Күтілетін нәтижелер

Оқыту соңында тыңдаушы:

Теңеудің мәнін және ресми стильдегі орнын түсінеді;

Теңеулерді орынды, нақты және этикалық тұрғыда қолдана алады;

Сөйлеу мәтінінде эмоционалды, бейнелі реңк тудырады;

Қате немесе орынсыз теңеулерден аулақ болуды үйренеді.

3. Кейс мазмұны мен кезеңдері

1-кезең. Тақырыпқа кіріспе (10 минут)

Мақсат: теңеудің табиғаты мен қызметін түсіндіру.

Тапсырма:

Оқытушы теңеудің анықтамасын береді және мысал келтіреді.

Мысалдар:

«Мемлекет – халықтың ортақ үйі» (бейбітшілік пен тұрақтылықтың символы).

«Заң – әділдіктің айнасы» (әділдік ұғымын нақтылау).

«Бірлік – еліміздің тірегі» (патриоттық үндеу).

Талқылау сұрағы:

«Бұл теңеулер не үшін әсерлі деп ойлайсыздар? Қайда қолдануға болады?»

2-кезең. Талдау және салыстыру (15 минут)

Мақсат: орынды және орынсыз теңеулердің айырмасын түсіну.

Жаттығу:

Қатысушыларға екі бағандағы теңеулер беріледі.

Олар қайсысы ресми сөйлеуге лайық екенін анықтайды.

№ Теңеу мысалы	Бағалау (лайық/лайық емес)	Неліктен?
1 Халық пен билік – бір дененің жүрегі мен миы ☐		Тұтастық пен өзара байланыс идеясын береді
2 Мемлекеттік аппарат тас қамалдай қатып қалған ☐		Теріс коннотация, сыни сипатта
3 Әділ қызметші – қоғамның алтын қазығы ☐		Рухани және тәрбиелік реңк бар
4 Заң жүйесі айдаһардай қатал ☐		Метафора тым бейресми, қорқыныш тудырады
5 Халық үні – елдің жүрек соғысы ☐		Әсерлі әрі позитивті теңеу

Талқылау:

Оқытушы неге кей теңеулер ресми сөзге сәйкес емес екенін түсіндіреді (мысалы, шамадан тыс эмоционалды, бейәдеп, саяси тұрғыда күмәнді болуы мүмкін).

3-кезең. Практикалық жаттығу (20 минут)

Мақсат: өз бетінше теңеу құрастыру және ресми контексте қолдану.

Тапсырма 1:

Қатысушыларға ресми тақырыптар ұсынылады, соған сай 1–2 теңеу ойлап табады.

Тақырып	Теңеу мысалы
Мемлекеттік қызмет пен жауапкершілік	«Қызмет – аманаттай қастерлі борыш»
Халық бірлігі	«Бірлік – темір шынжырдай берік»
Әділдік пен заң	«Заң – әділдіктің айнасы»
Жастар мен болашақ	«Жастар – ел ертеңінің алтын діңгегі»
Қоғамдық сенім	«Сенім – мемлекеттің тірек бағаны»

Тапсырма 2:

Әр қатысушы өз теңеуі бар сөйлемді шағын сөйлеу немесе мәтін түрінде ұсынады (мысалы, 3–4 сөйлемдік құттықтау, есеп беру, мәлімдеме).

4-кезең. Рефлексия және қорытынды (10 минут)

Талқылау сұрақтары:

Теңеуді қолдану сөйлеуді қалай өзгертеді?

Қай кезде теңеу қолдану орынсыз болады?

Өз сөзіңізде қандай теңеуді жиі қолданар едіңіз?

Қорытынды ой:

Ресми сөздің әсерлілігі — оның шынайылығында. Теңеу – ресми стильдің көркем өрнегі, ал оны орынды қолдану – мемлекеттік қызметшінің мәдени деңгейінің көрсеткіші.

5. Бағалау критерийлері

Критерий	Баға беру өлшемі
Теңеуді түсіну деңгейі	Теориялық анықтаманы дұрыс түсіндіру
Теңеуді қолдану шеберлігі	Орынды, нақты және мәдени теңеулер құру
Шығармашылық	Ойдың жаңашылдығы, бейнелілік деңгейі
Ресми стильге сәйкестік	Этикалық және кәсіби нормаларға сай болуы

6. Қорытынды ұсынымдар

Мемлекеттік қызметшілерге арналған шешендік шеберлік тренингтерінде теңеуді қолдану бөлімі арнайы модуль ретінде енгізілуі тиіс.

Әрбір ресми баяндама немесе қоғамдық сөз алдында теңеулерді этикалық сүзгіден өткізу ұсынылады.

Ресми коммуникацияда «қысқа, нұсқа, бейнелі» қағидаты ұстанылуы керек.

Мемлекеттік қызметкерлердің сөз саптауында теңеудің қолданылуы олардың кәсіби мәдениеті мен ақпаратты жеткізу тиімділігін арттырады. Теңеу ресми тілдің күрделілігін жеңілдетіп, тыңдаушыларға ойды нақты жеткізуге мүмкіндік береді. Сондықтан мемлекеттік қызметкерлерге тілдік құралдарды тиімді пайдалану дағдыларын жетілдіру маңызды болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Қоңыров, Т. *Қазақ теңеулері*. – Алматы: Мектеп, 1978. philart.kaznu.kz мақаласы арқылы көрсетілген библиографиялық дерек
2. Қоңыров, Т. *Тұрақты теңеулер сөздігі*. – Алматы: Арыс, 2007. Ана тілі газеті: «Тұрақты теңеулер сөздігі туралы» мақала
3. Қоңыров, Т. *Теңеулердің құрылымдық-семантикалық табиғаты*. Жетісу университеті ғылыми жинағы, 14-том, 2025 ж.
4. Балақаев М., Серғалиев М. *Қазақ тілінің мәдениеті*. – Алматы: Ана тілі, 2004. Қазақ тіл мәдениетінің ресми сөйлеу нормаларына арналған негізгі еңбек.

5. Әбдіғалиева Қ. *Қазақ ресми дискурсының тілдік ерекшеліктері*. – Астана: ЕҰУ, 2018. Ресми тілде бейнелі сөздердің қолданылуы жөнінде зерттеу.
6. Бекмұратова А. *Ресми сөйлеу мәдениеті және шешендік дәстүр*. – Шымкент: Қармыс, 2021. Мемлекеттік қызметшінің сөз мәдениеті туралы монография.
7. Fairclough N. *Language and Power*. – London: Longman, 2015. Ресми дискурстың лингвистикалық сипатын түсіндіретін классикалық еңбек.
8. Crystal D. *Language and Power in Political Discourse*. – Oxford University Press, 2014. Ресми және саяси сөздің стилистикалық ерекшеліктері жөнінде.

Онлайн дереккөздер

1. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/15971> – Т. Қоңыровтың «Тұрақты теңеулер сөздігі» туралы мақала
2. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1299> – «Қазақ теңеулері» еңбегіне арналған ғылыми шолу
3. <https://iliasalemi.zhetysu.edu.kz/wp-content/uploads/2025/06/14-D1%82%D0%BE%D0%BC.pdf> – Жетісу университетінің ғылыми жинағындағы материал
4. <https://qazaqadebieti.kz/39736> – Тіл және ұлттық бейнелілік туралы талдау

УДК: 37.018.43; 004.9; 37.015.31

КОНЦЕПТУАЛДЫҚ КАРТАЛАРДЫ ҚҰРУ ЖӘНЕ ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕР

Айтжанова С.С.

Ф.ғ.к., аға оқытушы

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

Алматы, Қазақстан

e-mail: aitzhanova60@mail.ru

Дәркенбаева Ж.Қ.

Ф.ғ.к., доцент

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

Алматы, Қазақстан

e-mail: zhaidargul.d@mail.ru

Түйін: Концептуалдық карталар – ұғымдар мен олардың арасындағы байланыстарды көрнекі түрде бейнелеуге мүмкіндік беретін тиімді білім беру құралы. Бұл әдіс оқушылардың ойлауын жүйелеуге, білімді мағыналы түрде меңгеруге, өзіндік рефлексия жасауға және оқу нәтижелерін жақсартуға көмектеседі. Концептуалдық карталарды әртүрлі әдістермен – жеке, топтық, цифрлық немесе автоматтандырылған жолмен – қолдануға болады.

Концептуалдық карта – бұл тек оқыту құралы емес, ол – білім құрылымын түсіну мен дамытуға бағытталған когнитивтік құрал. Болашақта жасанды интеллект пен цифрлық технологиялардың көмегімен бұл әдіс одан әрі кең қолданыс табары сөзсіз.

Тірек сөздер: Концептуалдық карта, мағыналы оқыту, ұғымдар арасындағы байланыс, визуализация, карта құру әдістері, білім құрылымы, когнитивтік даму, оқыту технологиясы, бағалау, карта генерациясы.

S. Aitzhanova
PhD, Senior Lecturer
KazUMR and WL named after Ablai Khan
Almaty, Kazakhstan
e-mail: aitzhanova60@mail.ru

Zh.Darkenbayeva
PhD, Associate Professor
KazUMR and WL named after Ablai Khan
Almaty, Kazakhstan
e-mail: zhaidargul.d@mail.ru

Abstract: Concept maps are an effective educational tool that visually represents concepts and the relationships between them. This method helps students organize their thinking, acquire knowledge meaningfully, engage in self-reflection, and improve learning outcomes. Concept maps can be used in various ways — individually, in groups, digitally, or through automated methods.

A concept map is not just a teaching tool; it is a cognitive instrument aimed at understanding and developing the structure of knowledge. In the future, with the help of artificial intelligence and digital technologies, this method is bound to find even wider application.

Keywords: Concept map, meaningful learning, relationships between concepts, visualization, mapping methods, knowledge structure, cognitive development, teaching technology, assessment, map generation.

Білім беру үрдісінде оқытудың күрделі мазмұнын логикалық, құрылымдық түрде ұйымдастыру және оқушының ойлауын жүйелеу — маңызды мақсаттардың бірі. Концептуалдық карта (concept map) — бұл идеяларды, ұғымдарды визуалды түрде (графикалық) байланыстыру арқылы көрсетуге мүмкіндік беретін құрал. Ол оқушылар мен оқытушылар үшін білім жүйесін көрнекі етуге, концептуалдық байланыстарды анықтауға, білімнің құрылымын көрсетуге көмектеседі.

Осы мақалада біз алдымен концептуалдық карта теориялық негіздерін қарастырамыз, содан кейін карта құру әдістерін (жеке, жұптық, топтық, компьютерлік, автоматты әдістер және т.б.), карта құру мен қолдану кезеңдерін, бағалау және қолдану практикаларын, артықшылықтары мен шектеулерін, сонымен бірге жетілдіру жолдары мен тәжірибелік мысалдарды талқылаймыз.

Концептуалдық карта ұғымы және теориялық негізі

Концептуалдық карта ұғымдарды және олардың арасындағы қатынастарды «ұғым + байланыс сөздері» түрінде графикалық түрде көрсетуге негізделген. Бұл әдістің басты мақсаты — білім құрылымын көрнекі етіп, ұғымдар арасындағы семантикалық қатынастарды көрсету. Аусубелдің мағыналы оқыту теориясына сәйкес, жаңа білім бұрыннан бар когнитивтік құрылымдарға сай ассимиляцияланғанда ғана тиімді болады. Концептуалдық карта сол құрылымдарды нақты көрсетіп, оқушылардың білімін тереңдетуге мүмкіндік береді.

Концептуалдық карталардың құрылымында иерархиялық қағидалар басым: жоғары деңгейдегі жалпы ұғымдар карта жоғарғы жағында орналасса, төменгі деңгейдегі тар ұғымдар одан төмен орналасады. Ұғымдарды байланыстыратын сөздер мен тіркестер қатынастың мәнін ашады, ал бағытталған стрелкалар байланыстардың бағытын көрсетеді.

Концептуалдық карталар мен басқа визуалды әдістердің ерекшелігі Кейде концептуалдық карталар «ми карталармен» (mind maps) шатастырылады. Алайда, олардың арасында айырмашылық бар: ми карта орталық идеядан тармақтар түрінде кеңейіп, көбіне еркін және реттелмеген байланыстарға ие, ал концептуалдық карта ұғымдар арасында нақты анықталған семантикалық қатынастарды, иерархиялық құрылымды және бағытталған байланыстарды пайдаланады. Сонымен қатар, инфографика, диаграммалар мен жүйелік карталар да визуализация үшін қолданылады, бірақ концептуалдық картаның басты мақсаты — білім құрылымын көрсету.

Концептуалдық карталар студенттердің алдыңғы білімдерін ашуға көмектеседі. Бұл арқылы студенттер өз білімдерінің құрылымын көрсете алады. Сонымен қатар, жаңа материалды мағыналы түрде меңгеруге ықпал етеді, себебі ұғымдар арасындағы логикалық байланыстар көрсетіледі. Ойлауды визуализациялау арқылы абстракт ұғымдар көзге көрінетін болады, бұл метакогнитивті дағдылардың дамуына септігін тигізеді.

Концептуалдық карталар білімді біріктіруге, яғни әртүрлі тақырыптар мен ұғымдарды тұтас құрылым ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бағалау құралы ретінде де тиімді – студент жасаған картаның көмегімен оның түсінігі мен байланыстарының дұрыстығын анықтауға болады. Сондай-ақ, карта оқу материалын қайталау мен басқару үшін қолданылады.

Концептуалдық карталарды құру әдістері

Концептуалдық карталарды құру әдістері әртүрлі, әрі оларды оқыту контекстіне, мақсатына және ресурстарына қарай таңдау қажет. Төменде негізгі әдістер келтірілген:

1. Жеке (интраинсандық) карта құру

- Студент өз бетінше карта құрады — өзі алдыңғы білімін, жаңа ұғымдарды және олардың арасындағы байланыстарды жазады.
- Бұл әдіс студенттің танымдық үдерісін тереңдетуге септігін тигізеді, әр ұғымды жүйелеу қажеттігін туғызады.
- Бірақ мұғалімнің бақылауы аз болуы мүмкін, кейде студент өзіндік картада маңызды байланыстарды байқамай қалуы мүмкін.
- Жеке карта әдісі көбінесе үй тапсырмалары немесе жеке жұмыс тапсырмалары ретінде қолданылады.

2. Жұппен (екі адам) карта құру

- Студенттер жұп болып карта құрады, бір ой, талқылау негізінде ұғымдарды біріктіреді, бірігіп шешім шығарады.
- Ынтымақтастық, пікірталас, түсіністіктер алмасу белсенділігі жоғары болады.
- Жұптық жұмыс арқылы әрбір студент өз идеяларын қорғап, өзгертуге мүмкіндік алады.
- Бірақ екі адам арасында тең белсенділік болмаса, біреу көп үлес алуы мүмкін.

3. Топтық карта құру

- Үш немесе одан да көп студент топ болып карта жасайды.
- Әрбір студент өз идеяларын ортаға салады, топтық талқылау жүргізіледі.
- Бұл әдіс әлеуметтік конструктивизм тұрғысынан маңызды — студенттер бір-бірінің білімін толықтыруы мүмкін.
- Топтық картада жетекшілік ету, рөлдерді бөлу қажет (мыс. алғаш ұғымдарды, байланыс сөздерді енгізу, карта құрылысын басқару).
- Топтық карта кезінде кейбір студенттер белсенді болады, ал басқалары пассив болуы мүмкін — мұндай жағдайларды алдын ала реттеу маңызды.

4. Оқытушы немесе «маман» картасы (эксперттік карта)

- Оқытушы немесе сала маманы алдын ала дайын концептуалдық карта жасап, оны мысал ретінде ұсынылады.
- Студенттер сол картаны қарап, өздерінің карталарымен салыстырады немесе толықтыра алады.
- Сонымен бірге, мұғалімнің картасын талқылау, картадағы қателерді көрсету, оны түзету стратегиясын көрсету әдісі ретінде қолдануға болады.
- Бұл әдіс студенттердің дұрыс бағытта құрылыс жасауына көмектеседі, бірақ оқушы белсенділігін азайтуы мүмкін, егер ол пассив бақылаушы рөлінде қалса.

5. Компьютерлік немесе бағдарламалық құралдармен карта құру

- Қазіргі кезде концептуалдық карталарды салуға арналған арнайы бағдарламалар бар: мысалы, SmartTools, MindManager, Inspiration, XMind, Mindomo, Lucidchart және т.б.
- Бұл бағдарламалар ұғымдарды жылжыту, байланыстарды енгізу, тұтас карта түрін көру, картаны бөлісу және модификациялау мүмкіндігін береді.
- Артықшылығы — визуалды түрлендіру, түзету мүмкіндігі, ортақ жұмыс функциясы (онлайн), шаблондар, экспорттау және импортау мүмкіндіктері.
- Мысалы, SmartTools — концептуалдық карталар құруға арнайы жасалған жеңіл және кеңінен қолданылатын бағдарлама.
- Дегенмен, технологиялық кедергілер болуы мүмкін (бағдарлама меңгеру, компьютер ресурстары, интернет байланысы).

6. Жарты-автоматтық / автоматтық карта генерациясы

- Қазіргі заманғы зерттеулерде текстен автоматты түрде концептуалдық карталарды шығару алгоритмдері қарастырылып жатыр.
- Бұл әдіс зерттеу мақалаларын, құжаттарды өңдеу арқылы ұғымдарды және олардың арасындағы қатынастарды анықтап, бастапқы карта ұсына алады.
- Сондай-ақ, үлкен тілді модельдерді (LLM — large language models) пайдаланып карта генерациялау мүмкіндігі де қарастырылуда.
- Бірақ автоматты картада кейбір қатынастар дұрыс емес болуы мүмкін, сондықтан адам-өзгерту және тексеру міндет.

7. Сериялық (serial) концептуалдық карталар

- Бұл әдісте студент бастапқы карта салады, кейінгі кезеңдерде сол картаны кеңейтіп, қайта қарастырады, картаға жаңа ұғымдар мен байланыстар қосады.
- Осылайша оқу процесінің даму динамикасы картада көрінеді — алғашқы түсініктерден бастап күрделі құрылымға дейін.

Концептуалдық карта құру — алдын-ала жоспарлау, жобалау, құрылымдау, қайта қарау үдерісінен тұрады. Төменде карта құру кезеңдерінің типтік схемасы ұсынылады:

1. Тақырып таңдау және шеңберлену
 - Қандай тақырып немесе мәселе бойынша карта жасалатыны анықталады (мысалы, «жасуша құрылымы», «энергия түрлері», «екі тіл білімі» және т.б.).
 - Тақырып шеңберінде картада қамту қажет негізгі элементтер анықталады.
2. Алдыңғы білімді жинау
 - Студент немесе оқытушы карта жасамас бұрын, студенттердің осы тақырыптағы емес ұғымдарын, білімдерін анықтау қажет.
 - Сараптау, сауалнама, қысқаша тест, сұхбат арқылы алдыңғы білімдерді бағалау.
3. Ұғымдар тізімін құру (concept listing)
 - Тақырып бойынша маңызды ұғымдарды және субұғымдарды (атау, термин, анықтама, категориялар) жазу.
 - 15–25 ұғымнан бастап, кейін қажет болса кеңейтуге болады.
4. Ұғымдарды ұйымдастыру (иерархиялық құрылым)
 - Тізімдегі ұғымдарды жоғарыдан төменге (жалпы — ерекше) бағдарлаумен реттеу.
 - Жалпы, үстем ұғымдар (базалық, кең мағыналы) карта ортасында немесе жоғарыда болады, ал төменде — тар мағыналы ұғымдар.
5. Байланыстар мен сөздер (linking words / phrases)
 - Ұғымдар арасында қатынас сөздері немесе фразалар қосу (мысалы, «құрайды», «тұрады», «себебі»).
 - Байланыстарды бағытталған стрелкалар арқылы көрсету.
6. Жалпы карта құрылысын салу
 - Ұғымдар мен қатынастарды визуалды орналастыру (түйіндер мен стрелкалар).
 - Көрнекілікке мән беру: түстерді, шекараларды, фигураларды қолдану.
7. Қайта қарау, түзету, толықтыру
 - Алғашқы нұсқаны қарап, байланыстарды, қатынас сөздерді, ұғымдарды түзету.
 - Қажет болса кейбір ұғымдарды қосу немесе алып тастау.
 - Бір-екі рет қайта қарау (ревизия) жасау.
8. Талдау және талқылау
 - Студент өз картасын түсіндіреді, картадағы логика мен қателіктер анықталады.
 - Оқытушы немесе студенттер карта арасындағы айырмашылықтарды салыстырады.
 - Карта арқылы жалпы құрылымды жалпы сабақта талқылау.
9. Бағалау және кері байланыс
 - Оқытушы картаға баға береді — ұтымды құрылым, логика, байланыстар, толықтық және қателерге негізделген.
 - Студентке ұсынылған түзету мен кері байланыс беріледі.
 - Кейде студенттер өз карталарын қайта қарап, түзетеді.

Бағалау мақсатында қолдану

- Студенттердің білімін формативтік (үдерістік) және сумативтік (жинақтық) жолмен бағалау үшін карталар қолданылуы мүмкін.
- Мысалы, студентке емтихан кезінде немесе тапсырма ретінде карта жасау беріледі, ол арқылы оның ұғымдар мен қатынастарды қалай көрініске келтіргені бағаланады.
- Зерттеулер көрсеткендей, математикалық пәндерде университет студенттеріне карта беру бағалау ретінде қолданылады.
- Карта бағалау кезінде келесі критерийлер қолданылады:
 - Ұғымдардың саны, маңызды ұғымдардың қамтылуы
 - Байланыстар саны және олардың мағынасы
 - Иерархиялық құрылымдың дұрыстығы
 - Қатынас сөздердің сапасы
 - Логикалық байланыстардың сақталуы
 - Қателер немесе артық байланыстардың болмауы

Ғылыми-зерттеу және білімдік жобаларда қолдану

- Концептуалдық карталар білімді құрылымдау, ұғымдық өзгерістерді бақылау, зерттеу тақырыптарын жоспарлау, әдеби шолу жасау кезеңінде қолданылуы мүмкін.
- Мысалы, зерттеуші бастапқы әдебиеттерді оқығаннан кейін өз карта схемасын құрады, кейінгі әдебиеттермен салыстырып, картаға жаңа ұғымдар мен байланыстар енгізеді.
- Бұл процессте концептуалдық карта зерттеу протоколы немесе жобалық ұсыныс ретінде қызмет етеді.

Қорыта айтқанда, концептуалдық карталар — білім беру саласында ұғымдар мен олардың арасындағы қатынастарды көрнекі етуге мүмкіндік беретін қуатты құрал. Оны құру мен қолдану әдістері әртүрлі: жеке, жұптық, топтық, компьютерлік және автоматты нұсқалар. Концептуалдық карта құру кезеңдері, бағалау әдістері, педагогикалық және зерттеу контексттердегі қолданылуы нақты нұсқаулармен толықтырылады.

Концептуалдық картаны дұрыс қолданғанда:

- Студенттердің білім құрылысын жүйелеуге,
- Мағыналы оқытуға,
- Метакогнитивті дағдыларды дамытуға,
- Бағалау мен өздік бақылауға

мәдениетке үлес қоса алады.

Дегенмен, карта әдісінің тиімді болуы үшін мұғалімнің дағдылары, студенттің бастапқы білімі, уақыт ресурстары, технологиялық мүмкіндік сияқты факторларды ескеру қажет. Автомат картау мен LLM-пен интеграцияланған әдістер алдағы уақытта концептуалдық карталарды кеңінен әрі тез қолдануға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

1. Canas, A. J., & Novak, J. D. Re-examining the Foundations for Effective Use of Concept Maps. Florida Institute for Human and Machine Cognition. 2006.
2. Nesbit, J. C., & Adesope, O. O. Learning With Concept and Knowledge Maps: A Meta-Analysis. *Review of Educational Research*, 76(3), 413–448. 2006.
3. Chularut, P., & DeBacker, T. K. The influence of concept mapping on achievement, self-regulation, and self-efficacy in students of English as a second language. *Contemporary Educational Psychology*, 29(3), 248–263. 2004.
4. Зубринич К., Мілевський А. Автоматизоване створення концептуальних карт на основі аналізу текстів. *arXiv preprint arXiv:1210.7599*. 2012
5. Zhang, Y., Li, Y., & Zhao, H. (2024). Large Language Models for Concept Map Generation. *arXiv preprint arXiv:2509.14554*. 2024.
6. Nair, S. P., & Narayan, R. Concept mapping in medical education: A meta-analysis. *BMC Medical Education*, 21(1), 95. 2021.

ЖАЙ СӨЙЛЕМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІН МЕНГЕРТУДЕ ОҚЫТУ ҰСТАНЫМНЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН ТИІМДІЛІГІ

Ермағамбетова Л.Н.

п.ғ.к., қауымд. профессор

Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ

Алматы, Қазақстан

e-mail:Lyazzat.ermaganbetova@mail.ru

Түйін: Мақалада сипатталған дағдылар тұлғаның қасиеттерін келесі бағыттарда дамытады: интеллектуалды, физикалық, әлеуметтік. Қазақ тілінде теориялық білім мен практикалық дағдыларды беру кезінде мұғалім дидактикалық принциптер мен әдістемелік заңдылықтарға сүйенеді. Түсінікті жақсы меңгеру және қарапайым сөйлемдердің сапасын арттыру үшін педагог-әдіскердің біліміне сүйену керек. Демек, мұғалімнің басшылығы ең бастысы болып табылады. Мұнда принциптер талқыланады: тәрбие, мақсатты оқыту, ғылыми тенденцияны оқыту, сана мен белсенділік, оқытудың көрнекілігі, оқытуды түсіну, жас қоғамға сәйкес келетін оқытудың жүйелілігі мен бір түрі, теория мен практика арасындағы байланыс, оқытуды таңдау.

Тірек сөздер: дидактикалық принцип, интеллектуалдық, физикалық, әлеуметтік аспект, эмоционалдық аспект, тәрбиелік құқықтық мемлекет.

THE IMPORTANCE AND EFFECTIVENESS OF THE POSITION IN MASTERING A SIMPLE SENTENCE AND ITS TYPES

Ermagambetova.L

candidate of pedagogical sciences,

associate professor

Ablaikhan KazUIRandWL

Annotation. Principles of pedagogical study of simple sentences

Skills that is described in the article develop qualities of personality in next directions: intellectual, physical, social. At transmissions of theoretically knowledge and practical skills in Kazakh language, a teacher leans against didactics principles and on methodical conformities to law. In order that it is better to master understanding and improve quality simple sentences it is necessary to lean against knowledge of teacher-methodist. Consequently, taken as a guide teacher thing. It discusses principles: education, targeted training, education research trends, consciousness and activity, visual learning, understanding, training, system and uniformity of training suitable for a young society, the relationship between theory and practice, the choice of training. All these principles are interrelated in the process of learning objectives and responsibilities in the management of teaching and learning in the evaluation results. Key words: didactic principles; intellectual, social and personal aspects; emotional aspect; methodical regularity.

Key words: didactic principle, intellectual, physical, social aspect, emotional aspect, teaching the rule of law

Қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағды беруде мұғалім дидактикалық принциптер мен әдістемелік заңдылықтарға сүйенеді.

Сондықтан жай сөйлемді меңгертуде, ізгі жақсы қасиеттерді қалыптастыруда, жеке тұлғаның өнегелі өмірдің үлгісін сезінуіне баса көңіл бөле отырып педагогиканың негізгі ұстанымдары басшылыққа алынды. Осыған байланысты педагог ғалымдардың: М.Жұмабаев [1], Ж.Аймауытов [2], Р.М.Қоянбаев [3], Б.П.Есипов [4], Р.К.Төлеубекова [5], т.б. әдіскерлердің еңбектеріне сүйенуге болады.

Классикалық дидактикада жалпыға танылған оқыту ұстанымдары төмендегідей көрсетіліп жүр: оқытудың дамытушылық, жан-жақты тәрбие берушілік ұстанымы; оқытудың мақсаттылық ұстанымы; оқыту үрдісі мазмұнының ғылымилық ұстанымы; оқытудың саналылық пен белсенділік ұстанымы; оқытудың көрнекілік ұстанымы; оқытудың түсініктілігі ұстанымы; оқытудың жүйелілігі мен бірізділігі ұстанымы; жас шамаға лайықтылығы ұстанымы; теория мен практика арасындағы байланыс ұстанымы; оқытудың саралау ұстанымы. Осы ұстанымдардың

барлығы оқыту процесінде мақсат пен міндетті шешу, оқу мен оқытуды басқару және реттеу, нәтиже, бағалау сияқты элементтерге тұтастық, сабақтастық берді.

К.Д.Ушинский оқыту ұстанымының жүйесіне негіздеп, әрқайсысының дидактикалық орнын ғылыми тұрғыдан дәлелдеп берді. Мысалы: көрнекілік принципі туралы: “... егер де педагог баланың ісінде бірдемені берік қалдыруды көздейтін болса, ол көз, құлақ, дауыс бұлшық ет сияқты сезім органдарын тіпті мүмкін болса, иіс және дәм сезімдерін де есте сақтап қалу аспектісіне көбірек қатыстыруға тырысуы керек”, – десе [6, 29], жүйелілік ұстанымы туралы: “Ғылымдар қалай болса, солай мектепте өндіріле салмайды. Оның өзіндік дидактикалық жүйесі бар. Ол арқылы оқыту процесінде белгіленген белгісізге, жайдан күрделіге, жақыннан алысқа, жеңілден қиынға көшу сияқты оқытудың аса қажетті дидактикалық тәртібі іске асады”, – деп жазды [6, 31].

Сонымен білім саласындағы кейінгі кездері оқыту барысында көп айтылып жүрген ізгілендіру ұстанымы негізінде оқу процесінде адамның, яғни жеке ерекшелігін ескеру, олардың ынта-жігерін қолдау, білімге құштарлығын ояту, студенттің мақтау-мадақтау, шәкірттің бір пәнді ұнатуы және ұстаздың өз пәніне деген сүйіспеншілігі негізге алынуы керек. Оқу процесінде мұны жүзеге асырудың жолдары: оқытудың (шәкірттің) жеке-дара ерекшелігін ескеру; студенттің ынта-жігерін қолдап, мадақтап отыру; оның жеке басына деген құрмет көрсету; оқу материалын мектеп студенті өз бетінше, өзіне лайықтысын тандап алатындай жағдайда болуы сөзсіз.

Оқытуда жүйелілік, бірізділікті ұстанымын жүзеге асыруда студенттің мектеп табалдырығын аттаған кезден бастап алған білімін тексеріп жүйелі түрде бағалап отырудың маңызы зор. Я.А.Коменскийдің “Бүгінгі меңгерілген білім өткенді бекітуге, жаңа жол ашуға негіз болуы керек” [7,157] деген дидактикалық тұжырымы білімнің үздіксіз бірізділікпен берілуін қамтамасыз етеді. Сонымен бірге оқу-тәрбие үрдісінде мұғалім баланың дарынын, талабын, қабілетін ескере отырып, бірізді, жүйелі бағдарламамен жұмыс атқарса, оның бойындағы қасиеттерді аша түседі. Және жүйелілік ұстанымы жеке тұлғаның ізгілікті рухани-адамгершілігін қалыптастыруға, оқыту процесінде баланы үнемі өз бетімен жұмыс істеуге, күнделікті сабақтарға жауапкершілікпен қарауға үйретеді және тәрбиелейді. Бұл ұстаным оқушы меңгеретін білім мен біліктіліктің жеңілден ауырға, қарапайымнан күрделіге қарай дамытылып отыруын қажет етеді.

Көрнекілік ұстанымы – дидактикада ертеден келе жатқан ұстанымдардың бірі. Мұның негізін де Я.А.Коменский қалаған. Оқыту процесінде көрнекі құралды пайдалану сабақтың тиімділігін арттырады. Көрнекілікті қолданудың негізгі мақсаты – игерілетін материалдың мазмұнын айқындай түсу, оны студенттің санасында берік қалдыруға мүмкіндік жасау. Көрнекілік құрал оқытушының оны орынды қолдана білгенінде ғана тиімді болатыны сөзсіз. Көрнекі оқу құралдары кескінделген және экранды-дыбыстық болып екіге бөлінеді. Кескінделетін оқу құралдарына кесте, сызба, сұлба, өрнек, фото-сурет, сурет, оқиғалы картиналар, т.б. үлестірме дидактикалық карточкалар жатады. Экранды-дыбыстық құралдарға кинофильм, диапозитив, таспа жазулары, күйтабақтар, кодоскопқа (жазылған) арналған транспаранттар, үлестірме қағазы, схема, компьютер жатады.

Көрнекі құралдың жаңа жанрларының бірі – мультимедиялық энциклопедия, электронды оқулықтар, сондай-ақ дыбыстық бейнежазба материалдарын қолдану. Көрнекіліктердің сабақ мақсатына сай таңдалып, эстетикалық сапасының жоғары болуы, білімдік, танымдық мазмұнының мұғалім сөзімен ыңғайлас келуі ескеріледі. Көрнекіліктің мәні студенттің білімі мен біліктілігін жетілдіруге тигізетін үлесімен өлшенеді.

Біріншіден, қазақ тілінің жай сөйлем және оның түрлерін оқытуда түрлі персонаждардың көмегімен оқушының өзін ситуацияға толық енгізу арқылы оның тілін дамытып, ой-өрісін кеңейтуге, өзіндік көзқарасын қалыптастыруға, қоршаған ортасына ізгілік қатынасын орнатуға болады.

Екіншіден, студенттің өз шығармаларын талдату арқылы өзін өзі тануына, өзіндік қабілетін ашуына мүмкіндік туғызып, сондай-ақ өзгелердің еңбегін бағалауға үйретуге болады.

Үшіншіден, пайдаланылатын көрнекіліктің педагогикалық, психологиялық және әдістемелік талаптарға сай болуымен қатар, студенттің қызығушылығын төмендетіп, жалықтырмас үшін түрлендіріліп отырылуы тиіс. Ендеше, көрнекіліктің жай сөйлем және оның түрлерін меңгертуде маңызы мен тиімділігін былай тұжырымдауға болады:

- көрнекілік мазмұнын байыта түседі;
- есту арқылы алған білімін көру арқылы бекіте түседі;

- көрнекіліктер оқушының ойлау, таным белсенділіктерін, көркем тілін дамытады
- баланың эмоциясына әсер етеді;
- алған білімдерін тілдік қарым-қатынаста жүзеге асыруға жетелейді.

Оқытудың саналылық және белсенділік ұстанымын жүзеге асыруға мынадай жағдайда қол жеткізуге болады: сабақта жағымды уәж туғызу, оқу материалының студенттің тілек-мақсаттарына сай болуы (танымдық қызығушылығы), мәселелік жағдаяттар туғызып, өз бетімен орындауға үйрету, оқытудың тиімді әдістерін қолдану (дидактикалық ойындар, пікірсайыс, т.б.). Мұндай жағдайда студенттің оқу белсенділігін былайша арттыруға болады: оқу іс-әрекетінің мақсат, міндеттерін анық білу; маңыздылығын түсіндіру; танымдық әрекеттің барлық түрлерін қолдану қажет, яғни талдау мен жинақтау, индукция мен дедукция, байланыстыру, салыстыру т.б. студенттің бір-бірімен өзара байланыс әрекетін пайдалану, оқытудың ұжымдық, топтық, жұптық, жеке формаларын өзара әрекетте қолдану; шығармашылық, өнімді тапсырмаларды жиі орындау.

Оқыту үрдісінде білімді шәкірттердің саналы игеруі, олардың әрбір сабақта белсенділік көрсетуі – студенттің шеберлігін шындай түсетін алғы шарттардың бірі. Студенттің оқу пәндерін игеру барысында оның мақсат-міндеттерін білуі, өзі алдына мақсат қойып, оны шешудің амал-тәсілдерін таба білуі оның таным шегінің кеңеюіне жағдай жасайды. Осы тұрғыда Л.В.Занков оқыту процесінде білімді саналы түрде игеруде алдымен теориялық білім берудің басым болуы ұстанымдарын жүзеге асырудың маңызы зор екендігін айтады. Мұғалім қазақ тілі мен әдебиет сабақтарында жағымды мотивация туғызу, студенттің ынта-ықыласы, танымдық сұранысын ескеру, проблемды жағдаяттар жасай отырып, жаттығу- тапсырмаларды өз бетімен орындай білуге үйрету, оқытудың адам психологиясына негізделген ұжымдық түрі “интерактив әдістерді (дебат, пікірсайыс, ойтолғау, “дөңгелек үстел”, рөлдік ойындар, симуляция, релаксация, мультимедиялық бағдарламалар) қолдану барысында үлкен нәтижелерге қол жеткізуге болады.

Баланың ізгілікті рухани-адамгершілігін дамыта оқытуда басқа ұстанымдармен бірге, түсініктілік ұстанымы басты назарда болды. Түсініктілік ұстанымы білім мазмұнына мәні толық анықталған материалды ендіруді, студенттің меңгере алатындай ғылыми ұғымдар мен терминдерді (яғни жай сөйлемге қатысты) дұрыс, ұтымды пайдалануды көздейді. Бұл ұстаным баланың ізгілікті адамгершілігін қалыптастыруда оқушының дайындық деңгейіне сай, олардың өзіндік пікірін туғызатындай жағдайда ұйымдастыруды талап етеді.

Түсініктілік ұстанымында жай сөйлем синтаксисіне қатысты оқу материалының оқушы даярлығына үйлесімді келуі талап етіледі. Сабақты ұйымдастырудың өн бойында бұл жағдайлар ескеріліп, студенттің әрі дұрыс, әрі жеңіл түсінік алуы үшін тиімді әдістер қолданылады. Бірақ жай сөйлем синтаксисіне қатысты материалды жеңіл-желпі, оны не ықшамдауға, не үстірт өтуге болмайды. Себебі жай сөйлем синтаксисі өте күрделі материал жай сөйлемнің теориялық материалын бақылау, жаттығу жұмыстары арқылы практикалық тұрғыда меңгереді. Сонымен бірге қазақ тілі жай сөйлем синтаксисін жаңа технология арқылы оқытуда бұл ұстанымның алатын орны ерекше. Бұл ұстаным арқылы студенттің өзара сыйластық, түсініктік қасиеттері қалыптасады.

Ал оқытудың берік, тиянақты болу ұстанымы – студенттің өрелі ой-санасын ғылыми негізде дамыту үшін, олардың меңгерген білім дағдылары тиянақты болуы қажет. Студенттің дүние тану жөніндегі көзқарасын қалыптастыруда білімді тиянақты, берік меңгертудің маңызы зор. Оқылған материалды жан-жақты меңгерту, есінде берік сақтату, құрғақ жаттауға жол бермеу, білгенді ұмытпау үшін қайталау, білімін бағалап отыру сияқты жұмыстарды жүргізу қажет.

Білімнің беріктік, тиянақтылық принципін жүзеге асыруда жаттығу жұмыстарын жүйелі ұйымдастыру да шешуші рөл атқарады. Түрлі жаттығу жұмыстары оқушының іскерлігі мен дағдысын жетілдіре түседі.

Ал оқытудың ғылымилық ұстанымы баланың таным қабілетінің дамуына, дүниеге көзқарасы мен ізгілік, адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына әсер етеді. Жай сөйлем және оның түрлерін ізгілендіру технологиясы арқылы оқытуда ғылыми ұстанымды іске асыру үшін мынадай талаптардың орындалуы көзделеді. Біріншіден, кешенді жаттығулар мен тапсырмалар жүйесінің мазмұнының танымдық жағына көп көңіл аударылуы тиіс. Екіншіден, орындалатын жұмыстарды талдау барысында оқытушы тілдік заңдылықтар мен ұғымдарды мысалдар арқылы дәлелдеп отыруы тиіс. Үшіншіден, ұйымдастырылған кешенді жұмыстарды студенттің игертуде

ескеріліп отыру қажет. Төртіншіден, жай сөйлем, оның түрлеріне байланысты айтылған түсініктемелер ғалымдардың ой-пікір, тұжырымдарымен дәлелденіп, салыстырылып отырғаны дұрыс.

Ендігі тоқталуды қажет ететін ұстанымдарының бірі – оқушылардың бойында ізгілік қасиеттерді қалыптастыруда жай сөйлем және оның түрлерін оқытуда білімді өмірмен байланыстыру ұстанымы маңызды орын алады. Өйткені өз бетімен өмір сүруге икемді, өзіндік көзқарасы қалыптасқан, жан-жақты жетілген азаматты тәрбиелеп өсіру – бүгінгі қоғам талабы. Айтулы педагогтардың (М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов) еңбектерінен орын алған оқытудың мазмұнын өмірмен байланыстыру мәселесінің бүгінгі күні маңызы арта түсуде. Күнделікті сабақтың студенттің айналасындағы өмірмен тікелей байланыста өтуі оның өмірге қызығушылығын арттырып, сабаққа деген ынтасын туғызады және шығармашылық шабытын оятады.

Жоғарыда аталған ұстанымдардың қай-қайсысы да қазақ тілінің жай сөйлем синтаксисін жаңа технология арқылы оқытуда маңызы зор деп айтуға болады. Сонымен аталған дидактикалық ұстанымдарды мектеп қабырғасындағы оқушыларға қазақ тілін оқыту үрдісінде пайдалану олардың ынтасын, қызығушылығын тудырғанда, шығармашылық негізде жұмыс істеуге қабілетінің болуы секілді талаптар орындалғанда ғана жүзеге асады.

ӘДЕБИЕТ

1. М.Жұмабаев. Шығармалары. –Алматы:Жазушы, 1989.-448б
2. Ж.Аймауытов. Психология.-Алматы: Ана тілі, 1995.-312б
3. Р.М.Қоянбаев. Педагогика.-Алматы:Ғылым, 1998.-378б
4. Б.П.Есипов. Основы дидактики. -Москва: Педагогика, 1967.-472б
5. Р.К.Төлеубекова. Қоғам дамуының жаңа кезеңінде адамгершілік тәрбиесінің теориялық-әдіснамалық негіздері.-Алматы: Мектеп, 2001.-295б
6. К.Д.Ушинский. Толық шығармалар жинағы,8-том. –Алматы: Ана тілі, 1950.-371б
7. Я.А.Коменский. Избранные педагогические сочинение. –Москва: Педагогика, 1982.-656б

ӘОЖ 81-243

БІЛІМ БЕРУДЕГІ «SOFT SKILLS» - СЫН АЙТУ СТРАТЕГИЯСЫ МЕН ТАКТИКАСЫ

Ш.А.Нұрмышева

қауымдастырылған профессор, ф.ғ.к.
Абылай хан атындағы Қазақ ХҚ жӘТУ
Қазақстан, Алматы

Түйін. Іскерлік қарым-қатынас дағдылары іс жүзінде кез келген мансапта маңызды. Біз өз жұмысымызды жақсы білсек және осы салада арнайы дайындықтан өткен болсақ та, бұл табысқа кепілдік бермейді. Іскерлік мәдениетті меңгерген, іскерлік аренада тиімді диалог құра алатын, пікір алмасып, өз ойын қисынды және орынды жеткізе алатын, ұжыммен жұмыс жасай алатын, өзара түсіністікті, сенімді қарым-қатынасты, қызметкерлер арасында кәсіби өсуді қамтамасыз ететін іскер тұлға. Заманауи оқу орындарының басты міндеті – бәсекеге қабілетті кәсіби білікті мамандарды дайындау ғана емес, сонымен қатар студенттердің құзыреттілігі мен жұмсақ дағдыларын дамыту. Сондықтан болашақ мамандардың түрлі жағдайда іскерлік сөйлеу тактикасы мен стратегиялық құзыреттілігін дамыту мамандарды даярлаудағы маңызды талаптардың бірі болып табылады. Бұл мақалада іскерлік қарым-қатынастардағы сын түрлері, сын мәдениеті және тиімді сын жеткізудің стратегиялары мен тактикасы қарастырылады. Сондай-ақ сынды дұрыс қабылдау дағдылары талқыланады.

Тірек сөздер: іскерлік мәдениет, сын, сын стратегиялары мен тактикасы, дағдылар, құзыреттер

STRATEGY AND TACTICS OF CRITICISM IN SOFT SKILLS EDUCATION

Sh.Nurmysheva

Associate Professor, Ph.D.

KazUMR and WL named after Ablai Khan

Almaty, Kazakhstan

Abstract. Business communication skills are important in almost any career. Even if we know our work well and receive special education in this area, this does not guarantee our success. A business person who owns a business culture, knows how to build an effective dialogue on a business platform, exchange opinions and express their thoughts logically and reasonably, knows how to work with a team, ensures mutual understanding, trust and professional growth between employees. The main task for modern educational institutions is not only the training of competitive professional personnel with hard skills and at the same time the formation of competencies and soft skills among students. Therefore, the formation of tactics of business speech and strategic competencies of the future specialist under various circumstances is one of the important requirements for the training of specialists. This article examines the types of criticism in business relations, the culture of criticism, strategies and tactics of effective criticism. The skills of correct perception of criticism will also be discussed.

Keywords: business culture, criticism, strategies and tactics of criticism, skills, competencies

Бүгінгі таңда іскерлік қарым-қатынас дағдылары мен құзыреттіліктерін меңгеру болашақ маманның бәсекеге қабілеттілік көрсеткіштерінің бірі. Жас маманның қызмет орнында әріптестерімен тіл табысып, іскерлік әрекеттерді ұйымдастыра білуі мекемені табысқа жеткізу мен өзінің мансаптық өсуі үшін де аса қажет дағды. Іскерлік мәдениетін жетік меңгерген, іскерлік алаңында тиімді диалог құруға, пікір алмасуға және өз ойын логикалық әрі дәлелді түрде жеткізуге, ұжыммен бірлесіп жұмыс істеп, мәміле жасауға дағдыланған іскер тұлға қызметкерлер арасындағы өзара түсіністікті, сенімді қарым-қатынасты және кәсіби өсуді қамтамасыз етеді. Атақты кәсіпкер, миллиардер Д.Рокфеллердің «Өзгелермен тіл табысу шеберлігі үшін әлемдегі кез келген басқа өнімге қарағанда көбірек төлеуге дайынмын» деп айтуында үлкен мәніс бар. Замануи білім беру ошақтары үшін бәсекеге қабілетті кәсіби маман дайындауда басты міндет білімгерлер бойында hard skills пен soft skills құзыреттілік түрлерін қатар қалыптастыру болып отыр. «Hard skills – мамандықты технологиялық білім тұрғысынан меңгерту дағдыларының жиынтығы болса, soft skills – адамдарды, жүйелерді басқару, көшбасшылық және қарым-қатынас дағдыларының жиынтығы» [1]. Яғни софт скил адамның эмоционалды жетілген және икемді болуы, уақытты басқару, шешім қабылдау және жанжалдарды шешу қабілетін сипаттайды және басқа адамдармен сәтті қарым-қатынаста шешуші рөл атқарады. Осыған байланысты Д.Карнеги «Табысты болудың 15 пайызы кәсіби білімге, 85 пайызы өзгелермен тіл табыса білуінде» деп жазған екен. Осы себепті де жас маманның іскерлік сөйлеу тактикасы мен стратегиялық құзыреттіліктерін түрлі жағдаяттар арқылы қалыптастыру маман даярлаудағы маңызды талаптардың бірі саналады. Сөйлеу стратегиясы - мақсатқа жетуге бағытталған жоспарлы сөйлеу әрекетінің жиынтығы болса, сөйлеу тактикасы – таңдалған стратегияны іске асыруға көмектесетін нақты әдістер мен тәсілдер. Олай болса іскерлік қарым-қатынаста сын айту стратегиялары мен тактикаларына тоқталайық.

Сын – бұл белгілі бір әрекетке немесе өнімге қатысты пікір білдіру процесі. Алайда кез келген адам үшін біреуді сауатты сынау да, өз атына сын есту де оңай емес. Себебі сын қате немесе әлсіз тұсын көрсеткендіктен кей адамның өзіне деген сеніміне әсер етеді. Сонымен бірге өзгелердің пікірін қабылдай алмау, сынның дұрыс айтылмауы, әділетсіз сыналуды, қате-кемшілікті мойындауды әлісіздік деп санау да сынды ауыр қабылдауға әкеледі. Бірақ сын түзелмей, мін түзелмейді, іскерлік ортада сынның айтылуы – ұжымдық жұмыс сапасын жақсартудың, кәсіби дамуға ықпал етудің және тиімді кері байланыс орнатудың маңызды құралы. Ол кемшіліктерді анықтаумен қатар жетістіктерді көрсетуге, даму жолдарын ұсынуға және кәсіби сапаны арттыруға да бағытталуы тиіс. Сауатты да орынды айтылған сын адамның кәсіби дағдысымен бірге оның тұлғалық қасиеттерін де көрсетеді және сыналудың кәсіби дамуына түрткі болып, жұмыс сапасын жақсартуына әсер етеді. Осылайша жұмыс барысында шешім қабылдау үдерісін жақсартып, ұйымдастыру құлшынысын арттырады. Ал жөнсіз сын жұмыс атмосферасына кері әсерін тигізіп, талпыныстың жоғалуына, қорғануға, шиеленістерге және ұжымдағы қарым-қатынастың нашарлауына әкеледі. Сондықтан қай жерде болсын сын айту мәдениетін сақтаған

жөн. Сынның мақсаты жеке тұлға шекарасына өту немесе жазалау емес, нақты дәлелдерге, ұсыныстарға негізделген, мәселенің шешіміне бағытталған құрылымда болуы тиіс. Біз оны білімгерлерге нақты жағдаяттарды рөлдік ойындарға айналдыру арқылы үйретеміз. Мысалы: «Басшы-қызметкер-әріптестер» жағдаяты:

1. а. Сіз маңызды жиналысқа екінші мәрте кешігіп келдіңіз.

Сұрақ: Сіз іскерлік этикасының қай қағидасын бұзып жүрсіз?

ә. Қызметкерлер толық жиналмай жиналыс басталмайды. Басшыңыз уақыт алғаныңыз үшін сізге сын айтты, әріптестеріңіз де сізге реніш білдірді.

Тапсырма - рөлдік ойын: Басшы мен әріптестер сізге субординация сақтай отырып сын айтады. Сіз субординация сақтап, жауап беріңіз.

Талдау: Сіздердің сынаудағы мақсаттарыңыз не және оның сыналудың әсері қандай болды?

б. «Оқытушы-білімгер» Үнемі сабаққа кешігіп келетін немесе сабақтан жиі қалатын білімгерге сын айтудан бастаңыз, сөйлеу барысында даусыңызды қатайтып, жұмсартып өзгертіп отырыңыз. Бұл жерде жай ескертіп сынау, қатаң ескертіп сынау стратегиясына сүйенгеніңіз жөн. Білімгердің сынды қалай қабылдағанын, берген жауабын бақылаңыз.

в. «Басшы-қызметкер» Жұмыс барысында қызметкеріңіздің жауапсыздығы мен салғырттығын сынаңыз, сыныңызда «орныңызға адам көп» деген секілді ой болсын. Қызметкер ретінде өзіңізді бұған лайықсыз санаңыз, субординация сақтап, жауап беруге тырысыңыз.

Бұл тапсырмаларды беру мақсатымыз психологиялық ықпалы мен туындайтын нәтижесіне қарай сын түрлерін түсіндіру. Айталық, жүйелі сын стратегиясы фактілерге және дәлелдерге сүйенеді, мәселені нақты көрсетеді, оның шешу жолдарын ұсынуы арқылы адамның кәсіби дамуына көмектеседі. Сынды жеткізу тактикасы: «Сіздің жұмысыңызда маңызды ақпараттар жетерлік, соларды диаграммалармен көрсетсеңіз, түсінуге жеңілдік болар еді», «Мақалаңыз өте қызық, бірақ мысалдарды көбірек берсеңіз тақырыбыңыздың маңызы ашыла түсер еді» т.б. Жүйелі сын қызметкердің талпынысын күшейтіп, оң нәтижелерге жетелейді. Жүйелі сынның мәні - сын-пікірге кері байланыстың туындауында. Мысалы сыналудың көзқарасы басқаша болуы немесе сізбен келіспеуі мүмкін. Оған сыныңыздың себебін және соған байланысты жағдайды қалай жақсартуға болатынын сұрауға мүмкіндік беріңіз. Негізінде кері байланыс бұйрық беруден гөрі көмек түрінде болғаны тиімдірек болады. Ал керісінше, «Жобаның жүзеге аспауы сіздің кінәңіз, білімді дегенге тым дандайсып кеттіңіз!» немесе «Кәсібиліктен жұрдайсыз, қалай жұмыс істеп жүрсіз бұл жерде?» деп айтылса онда бұл көпшілік алдында адамды айыптап, абыройы мен жетістіктерін төмендетуді көздеген объективтілігі жоқ жалаң эмоцияға негізделген, жүйесіз сынға айналады. Жеке басты кемсітуші әрі дәлелсіз мұндай сын адресанттың агрессиялық реакциясын тудырады. Негізінді мұндай әділетсіз сыни ескертулердің көптігі - ұжымдағы нашар психологиялық ахуалдың көрсеткіші.

Тікелей сынау – адамның өзіне ашық түрде түсінікті және анық айтылады, жылдам кері байланыс алуға мүмкіндік береді. Мысалы: «Бұл бөлімді аяқтау сіздің міндетіңіз болатын, созбалаңға салып әлі жүрсіз. Қолыңыздан келмей ме?» Алайда мұндай сын көп жағдайда эмоциялық қарсы реакция тудыратындықтан «мақтау-сынау-талап ету» тактикасын қолданып жұмсартып айтуға тырысыңыз: «Жауапкершілігі мол, тәжірибелі маман ретінде сізге сеніп едік, қашан бітіріп әкелесіз?».

Жанама сынау - адамның өзіне тікелей емес, басқа адамдарды сілтей отырып немесе жалпы талқылау арқылы жеткізіледі. Мысалы: «Кейбіріміз осыны дұрыс түсінбей жүрміз», «Кейде осындай жағдайлар бізде де кездесіп қалады» Жаксы жағы: сыпайы түрде айтылғандықтан қарым-қатынасты қатты бұзбайды. Кемшілігі: қызметкер оны түсінбеуі немесе елемей мүмкін.

Ынталандыра сынау: «Бұл жолы нашар болғанмен келер жолы жақсылап жасайсыз». Айыптай сынау: «Барлығы сіздің салғырттығыңыздың салдары». Үміттендіре сынау: «Келер жолы бұдан жақсы орындайтыныңызға сенемін». Сын-мақтау: «Бұдан да жақсы жасаған дұрыс еді, бірақ жұмыс жаман емес». Сын-алаңдаушылық: «Мені бұл жобаңыздың бет алысы алаңдатып отыр». Түсіністік сыны: «Әрине, бұл оңай шаруа емес, бірақ жұмыс нашар жасалған».

Сын-таңданыс: «Сіз бұл жұмысты қалайша жасамадыңыз? Басқа-басқа, сізден күтпеймін». Сын-кекесін: «Нәтижеңіз ойдан шықпады, сөз түрінде бәрі керемет еді». Сын-мензеу: «Ол да көп нәрсеге уәде берген, ақыры ешнәрсе өндіре алмады». Ақтай отырып сынау: «Тапсырма кеш беріліп қалды, әйтпесе үлгерер едіңіз». Жай ескертіп сынау: «Келер жолы білетіндерден сұрап

жасағаныңыз жөн». Қатаң ескертіп сынау: «Енді шектен шығушы болмаңыз!». Сын-талап: «Қателік сізден, енді бұл жұмысты өзіңіз қайта жасап шығыңыз!»

Іскерлік қарым-қатынаста сынды жүйелі айтудың төмендегідей әдістері бар: «Сэндвич» әдісі [2] - алдымен позитивті пікір айтылады. Одан кейін сын айтылатын мәселені көрсету. Соңында қайтадан мотивациялық немесе жағымды сөзбен аяқтады. Мысалы: «Жұмысыңыз жаңа бағытта жазылған. Алайда кейбір деректер жетіспейді, сондықтан оны толықтыру қажет. Жалпы, сіздің идеяңыздың келешегі зор»

«5 қадам» әдісі. 1. Мәселені сипаттаңыз – 2. Мәселеге сіздің не команданың эмоциясы – 3. Жағдаяттың салдарын түсіндіріңіз – 4. Шешім ұсыныңыз не бірлесіп іздеңіз – 5. Позитивті қорытынды жасайсыз не қолдау көрсетесіз. Мысалы: «Жобадағы кейбір ұсыныстар нақты емес, басшы ретінде осыған байланысты қатты алаңдап отырмын, өздеріңіз де уайымдап жүрсіздер, егер дәл осы қалпында қалса қаржы бөлінбеуі мүмкін. Сондықтан осы жұманың ішінде бәріміз бірлесіп, ұсыныстар мен нәтижелерді нақтылайық. Бірлесе істесек мәселенің шешімін табамыз және жыл соңында мол сыйақы беріледі»

«Мен – хабарлама» әдісі - мәселеге эмоциянды өз атыңнан білдіру – шешімін бірлесіп жүзеге асыру. Сын айтқанда «сен» емес, «мен» деп бастайсыз. Мысалы: «Мені сіздің берілген тапсырманы уақытында орындай алмай жүргеніңіз алаңдатады. Маған не нәрседен қиналып тұрғаныңызды көрсетсеңіз, мен сізге бұл мәселені шешуіңіз үшін не істеу керектігін нақты ұсыныстармен айтып берейін»

Біз жоғарыда сын айтудың тактикалары мен стратегиялары жайлы айтып өттік. Алайда айтылған сынды дұрыс қабылдау, оны анализдей алу, келісу-келіспеу, кері байланыс беру дағдыларын бәрі біле бермейді. Көбіне біз ойлануға уақыт бөлмей, бірден жауап береміз. Енді бір адамдар сынды ауыр қабылдап, ашуға, реніш, күйзеліске бой алдырады, кейбіреулер эмоцияға берілмей, керісінше, тыңдайды, қорытынды жасайды. Яғни кері байланысты сабырлы және ренжітпей қабылдауға көмектесетін дағдылар бар. Ол қандай дағдылар?

1. Ұстамды болыңыз, тыңдаңыз. Алғашқы реакцияңызды тежеп, сабыр сақтап «Сыншы менің жұмысым жайлы бірдеңе түсінеді ме екен?» деп ойлаңыз. Сынды сөзді бөлмей, соңына дейін тыңдап, айтылған ойды түсінуге тырысыңыз.

2. Бірден қорғанысқа көшпеңіз. Ақталып, өзіңізді дәлелдеуге, қарсы сөйлеп, басқа адамның пікірін өзгертуге тырыспай-ақ қойыңыз. Әрине, сыналудың қарсы сынға құқығы бар. Ол өз ұстанымын белсенді түрде қорғай алады, бірақ ақталу үшін фактілерді бұрмаламаңыз. Байыпты, жұмсақ үнмен мәдениетті сөйлеңіз.

3. Объективті болыңыз. Айтылған сынды жеке басыңызға емес, әрекеттеріңізге немесе жұмысыңызға бағытталған деп санаңыз. Адамдар біздің жұмысымызды, іс-әрекеттерімізді немесе мінез-құлқымызды сынаса, мұның бәрі біздің жеке басымызға жасалған шабуыл емес. Олар жай ғана өз пікірлерін білдірді деп ойлаңыз. Жеке басыңызға берілген баға емес, сындарлы пікір және өсу мен жетілдіру мүмкіндігі ретінде қабылдаңыз. Мысалы, жұмыста сіз бастығыңыздан теріс пікір алдыңыз. Мұны өзіңізге шабуыл емес, жұмысыңыздың сапасын жақсарту үшін берілген кеңес ретінде қабылдаңыз. Жасаған жұмысыңызға берілген жағымсыз кері байланыстың өзі қателіктеріңізден сабақ алу және жақсарту мүмкіндігін береді.

4. Кері байланыс жасаңыз. Айтылған пікір мен ұсыныстарға қатысты «Қалай жақсартуға болады? Қандай ұсыныс айтар едіңіз?» деген секілді сұрақтар арқылы кәсіби диалогқа түсіп, пайдалы кеңестер алуға тырысыңыз.

5. Талдау және қорытынды жасаңыз. Ашық сөйлесіңіз және риза болыңыз, сыннан сабақ алып, болашақта дамуға пайдаланыңыз. Кемшіліктеріңізді көріп, онымен жұмыс істеуге мүмкіндік бергені үшін сыншыға алғыс айтуды үйреніңіз. Әрине, сынның бәрі пайдалы немесе әділ бола бермейді, бірақ рақмет айту онымен тиімдірек күресуге әрі сіздің дағдыларыңызды жақсартуға және жаңа деңгейлерді игеруге көмектеседі. Сынды үзілді-кесілді қабылдамауыңыз сіздің өсуді және дамуды қаламайтыныңызды білдіреді.

6. Өз бағаңызды біліңіз. Өз жетістіктеріңіз бен кемшіліктеріңіздің тізімін жасап, солармен жұмыс істеңіз.

Қорытындылай келе болашақ мамандар сын айту, сын қабылдай білу стратегиялары мен тактикалары арқылы сыни ойлау, кері байланыс беру, келіспеушілікті болдырмау, эмоцияға берілмеу, сұрақ қою, орнықты пікірталас жүргізу, командалық жұмысқа бейімделу, өзін-өзі дамыту дағдыларын қалыптастырып, кәсіби салада өсу мүмкіндіктерін арттырады. Сондықтан

іскерлік қарым-қатынас барысында туындайтын әртүрлі вербалды, бейвербалды жағдайларда дұрыс шешім қабылдауды қалыптастыру жоғары деңгейлі кәсіби құзіреттілік болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Что мы подразумеваем под soft skills и hard skills? <https://english-proofreading-experts.com/soft-and-hard-skills/>

2. Панфилова А.П., Стратегии взаимодействия в общении Теория и практика общения. С-Петербург, «Прокрость», 2018. – 142 с.

УДК 376.3

О ВОПРОСАХ ИНКЛЮЗИИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ В ВУЗЕ

К.М. Гакрама,

ассоциированный профессор *СГН МОК, КазГАСА*

г. Алматы, Казахстан

Email: gakrama@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматриваются проблемы инклюзивного образования в вузе, так как в последнее время создается инклюзивная среда для благоприятной адаптации студентов с особыми образовательными потребностями, что отвечает современным требованиям образования. Среди основных приоритетных требований следует выделить основные: полная интеграция с остальными студентами, профессионализм преподавателя, дистанционные технологии, безбарьерная среда, морально-психологический климат и толерантность всех участников образовательного процесса. Инклюзивное образование в вузе становится актуальным и доступным направлением в рамках цифровизации, основного направления развития страны, и относится к национальным ценностям в эпоху глобализации.

Ключевые слова: студент, инклюзивное образование, преподавание, университет, условия.

INCLUSIVE EDUCATION AT UNIVERSITIES

K.M. Gakrama,

Associate Professor, SGN IOC, KazGASA

Almaty, Kazakhstan

Email: gakrama@mail.ru

Abstract: This article examines the challenges of inclusive education at universities, as an inclusive environment has recently been created to facilitate the adaptation of students with special educational needs, meeting modern educational requirements. Among the key priority requirements are: full integration with other students, professional teaching, distance learning technologies, a barrier-free environment, a positive moral and psychological climate, and tolerance among all participants in the educational process. Inclusive education at universities remains relevant and accessible within the context of digitalization, the main direction of the country's development, and is considered a national value in the era of globalization.

Keywords: student, inclusive education, training, university, conditions.

В современных условиях цифрового образования приоритетным и актуальным остается вопрос инклюзии на всех уровнях обучения. Особую значимость он представляет для студентов, мотивированных и желающих поступить и окончить вуз, но имеющих определённые ограничения или особые потребности в освоении общих программ, рассчитанных на студентов всех уровней. Нужно отметить, что в условиях цифровизации высшего образования, которая проходит очередной свой этап и, несомненно, снимает ограничения для студентов с ООП (особыми образовательными потребностями), им становится гораздо легче усвоить весь необходимый материал и курсы изучения, поскольку появились дистанционные образовательные технологии, а также онлайн обучение.

Заполнение учебно-методического комплекса по дисциплине в определенной программе или учебном портале, выбранном самим вузом, обеспечивает равный доступ к качественному образованию всех студентов, в том числе и с особыми образовательными потребностями. В настоящее время вузы заинтересованы в предоставлении благоприятных условий для получения высшего образования, что сопровождается организацией процесса учебного заведения, а именно - их научно-учебной и внеаудиторной деятельностью. В том числе создается инклюзивная среда для благоприятной адаптации студентов с особыми образовательными потребностями. Учитывая индивидуальные потребности каждого студента, методический совет вуза ориентируется на особых формах, методах обучения. Однако надо отметить, что остается очень много нерешенных вопросов и не полностью разработан ряд методических рекомендаций, которые на современном этапе прослеживаются и отрабатываются центрами адаптации и научно-исследовательскими институтами. Нельзя не отметить, что существуют и противоречия: включать ли студентов с ООП в обычную группу или создавать отдельную? Однако в за последние годы отмечается положительная динамика, ученые в этой области говорят о благоприятном взаимодействии и хороших результатах студентов с ООП в обучении со всеми студентами в группе, но с учетом особых форм, способов, средств, методов, научно-методического обеспечения традиционного образования.

Как отмечает один из исследователей, В.А. Ясвин: «Обучение в инклюзивной среде вуза предполагает совместное обучение студентов, имеющих функциональные ограничения, с другими студентами в интегрированных группах. Эффективность деятельности инклюзивного вуза характеризуется определенными показателями (направлениями): организация учебного процесса, учебно-методическое обеспечение, финансовое обеспечение, материально-техническое обеспечение, кадровое обеспечение, которые соотносятся с компонентами образовательной среды [1].

Другой исследователь, Кондратьева С.И. отмечает, что: «Инклюзивный подход в образовании предъявляет повышенные требования ко всем участникам образовательного процесса: от студентов с особыми образовательными потребностями он требует чрезвычайного напряжения сил - психологических и интеллектуальных ресурсов личности; от условно здоровых студентов - понимания, толерантности, готовности оказывать помощь, от преподавателей, работающих в группах, где есть студенты с ограниченными возможностями здоровья, - профессионализма, специальных знаний, особых личностных качеств» [2].

Нужно отметить, что образовательная инклюзивная среда в высшем учебном заведении подразумевает архитектурную доступность внутренних помещений, кампусов, общежитий, спортивных и культурных сооружений. Приоритетными компонентами так же являются прохождение профессорско-преподавательского состава курсов повышения квалификации, в кадровом вопросе наличие психолога, обеспечивающего моральную поддержку студентам с ООП и работающего с сознанием остальных участников образовательного процесса – кураторов (эдвайзеров), консультантов, ассистентов и студентов.

В вузах в отличие от среднего образования, конечно, есть и свои сложности, поскольку условия обучения для всех студентов одинаковы, и они достаточно высоки. Важно при этом разработать не просто «особый» контроль при выполнении заданий студентами с ООП, поскольку опыт показывает, что преподаватель пытается всячески поощрить студента и создает для него «смягчающие» условия. Это гуманная составляющая в процессе обучения, в общем и целом, не идет вразрез требованиям, но и не является наиболее верным подходом. В связи с этим необходимо разработать критерии оценки для студентов с ООП и обеспечить полное взаимодействие со всеми партнерами образовательного процесса.

Кроме того, известно, что выбор профессий имеет свои ограничения по медицинским показаниям, круг получаемых профессий специфичен и очерчен, поэтому учет пожеланий самого студента с ООП так же требует решения, базирующегося на пропаганде равноправия и одинаковых условий. К слову, студенту с ООП в приемной комиссии вуза не следует отказывать в получении качественного образования вне зависимости от медицинских показаний, то есть дать возможность получить ту профессию, к которой он расположен. Это возможно решить только с устранением всевозможных барьеров в образовании, а при трудоустройстве с правильно организацией и учетом способностей и возможностей. Но прежде всего, необходимо актуализировать саму адаптацию студентов с ООП.

Стоит отметить, что в настоящее время ни студенты, ни преподаватели еще не отвечают всем требованиям инклюзивного образования, поскольку не отработаны принципы и механизмы без барьерной среды, нет полного взаимодействия между участниками образовательного процесса, и студент с ООП достаточно долго проходит психологическую адаптацию. Кроме того, не секрет, что многие студенты с ООП, не имеющие видимых нарушений, не хотят привлекать к себе излишнего внимания со стороны других участников образовательного процесса и выступают против того, чтобы их определяли в общем списке, например, с некоторыми нарушениями речи или частично слуха. Вместе с тем от преподавателя и руководства вуза зависит очень многое, начиная с включения информационно-коммуникационных технологий и заканчивая морально-психологическим климатом и условий без барьерной среды.

Интернет или всемирная сеть дает огромные возможности и в настоящее время появляется много бесплатных приложений, видео уроков, видео презентаций, открытых платформ и электронных библиотек на любую тему и по любой дисциплине. В связи с чем упрощается вопрос обучения, определяющий доступность 24/7. Например, в Украине разработали мобильное приложение для родителей детей с особыми образовательными потребностями, с помощью которого они смогут быстро взаимодействовать с инклюзивно-ресурсными центрами. Сотрудники инклюзивно-ресурсных центров смогут с помощью приложения регулировать определенные вопросы, например, график посещения, или отслеживать запросы родителей детей с особыми образовательными потребностями, а родители будут получать сообщения и ответы на свои вопросы. Так, на вебинаре «Внедрение и развитие инклюзивной формы обучения в Украине», организованном виртуальной лабораторией КазНПУ им. Абая, выступал спикер, к.п.н., сотрудник института специальной педагогики и психологии им. Н.Ярмаченко НАПН, Владимир Шевченко. Он также отметил, что в Украине уже существует два вуза, в котором обучается 70% студентов с ООП и 30% обычных студентов, то есть инклюзивное образование уже не просто на стадии внедрения, а на стадии реализации.

В РК кроме ресурсных консультативных центров по инклюзивному образованию для вузов РК, существуют и центры социальной адаптации и профессионально-трудовой реабилитации детей, подростков с нарушениями умственного и физического развития, где с малых лет помогают родителям и их детям. Проводятся консультации, вебинары с представителями других стран по обмену опытом, **курсы повышения квалификации и переподготовки педагогических кадров, оказывается всяческая поддержка.**

Международные организации отмечают, что в Казахстане, по сравнению с другими центральноазиатскими республиками, процесс внедрения инклюзивного образования идет очень активно. При социальном опросе было выявлено, что большая часть казахстанцев считают, что эти ребята должны учиться в обычной среде, чтобы быстрее развиваться и включаться в общество. Высшее образование еще недостаточно готово, необходима модернизация среды с целью ее максимальной доступности для студентов с ООП. Специальную подготовку должны иметь педагоги, знать, как оценивать успехи особых детей. Главный эксперт Национального научно-практического центра коррекционной педагогики (ННПЦКП) Роза Сулейменова считает, что без основательной подготовки кадров проблему инклюзива не решить. На сегодняшний день основным учебным, методическим центром является Казахский национальный педагогический университет имени Абая [3].

В РК ежегодно растет количество обучающихся, принявших решение в пользу обычных групп, школ, колледжей и вузов. Поскольку специализированные учреждения имеют границы, закрытую сферу, изоляцию от обычной жизни, что не дает студенту с ООП чувствовать себя полноценным и конкурентоспособным гражданином страны. Всем остальным участникам образовательного процесса надо научиться понимать все особые образовательные потребности, а также формировать крепкое здоровое общество и расценивать равные права всех граждан РК.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лешер О.В., Деменина Л.В. Инклюзивное обучение студентов университета: комплекс научных подходов // журнал Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 1 (Часть 1).
2. http://ru.osvita.ua/school/inclusive_education/78423/https://nsportal.ru/shkola/korreksionnaya-pedagogika/library/2014/01/10/vnedrenie-inklyuzivnogo-obrazovaniya-v

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚОРЫН ДАМУЫТҰ ӘДІСТЕРІ

Казезова А.М.

Халықаралық ақпараттық
технологиялар университеті,
сениор-лектор
Алматы, Қазақстан
akazezova@mail.ru

Түйін. Қазақ тілін оқыту әдістемесін ұлттық әдеби мұрамен ұштастыра отырып, студенттердің лексикалық қорын байытуға арналған тиімді және қазіргі заман талаптарына сай бағыт. Мағжан Жұмабаев – қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі ғана емес, сонымен қатар тілдік тұлға ретінде де ерекше құбылыс. Оның поэзиясы көркем әрі бай сөздік қоры арқылы ерекшеленеді. Бүгінгі қазақ тілін оқыту үдерісінде көркем мәтінді негізге ала отырып студенттердің лексикалық қорын дамыту – маңызды міндеттердің бірі. Бұл мақалада Мағжан Жұмабаев шығармаларын пайдалану арқылы студенттердің сөз байлығын кеңейту жолдары қарастырылады.

Түйін сөздер: лексикалық қор, сөз байлығын дамыту, көркем мәтін, тілдік тұлға, әдістемелік тәсілдер, қазақ тілі оқыту, әдеби шығармалар

Abstract. An effective and modern approach aimed at enriching students' vocabulary by integrating Kazakh language teaching methods with the national literary heritage. Magzhan Zhumabayev is not only a prominent figure of Kazakh literature but also a unique linguistic personality. His poetry is distinguished by its expressiveness and rich vocabulary. In today's Kazakh language teaching process, one of the key tasks is to develop students' lexical resources through the use of literary texts. This article explores the ways of expanding students' vocabulary by using the works of Magzhan Zhumabayev.

Keywords: lexical resource, vocabulary development, literary text, linguistic personality, methodological approaches, Kazakh language teaching, literary works

Кіріспе. Мағжан Жұмабаев – тілдік тұлға әрі көркем тіл иесі. Мағжан поэзиясы терең мағыналы, көркемдік өрнекке бай, бейнелі сөздерге толы. Оның шығармаларындағы лексикалық әр алуандылық студенттердің сөз байлығын дамытуға таптырмас материал болып табылады. Мағжан тілі – студенттердің көркем сөзді қабылдау қабілетін арттырып, тілді терең меңгеруіне жағдай жасайды. Лексикалық қор – тілдік құзыреттіліктің өзегі. Қазақ тілін меңгертуде грамматикалық құрылымдармен қатар, **сөздік қорды дамыту** – негізгі мақсаттардың бірі. Тілдік тұлға ретінде Мағжан шығармаларын оқу арқылы студенттер жаңа сөздерді меңгеріп, сөз мағынасын контексте түсінуге машықтанады. Қазіргі білім беру жүйесі коммуникативтік құзыреттілікке негізделген, ал лексикалық қор – сол құзыреттіліктің тірегі. Әдеби мәтінді тіл үйрету құралы ретінде қолдану – заманауи әдістеме талабы. Жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқытуда **интеграцияланған тәсіл** (әдебиет + тіл) барған сайын өзекті болып келеді. Бұл әдіс тек лингвистикалық дағды ғана емес, мәдени-танымдық өрісті де кеңейтеді. Әдеби мәтіндер арқылы тіл үйрету – білім алушылардың ойлау, салыстыру, интерпретациялау қабілетін дамытады. Мағжанның шығармалары – ұлттық сана мен рухани мұраның қайнар көзі. Оның шығармалары ұлттық болмысты, сезімді, табиғатты, махаббатты, еркіндікті бейнелейді. Бұл тақырыптар – жастарға жақын әрі қызықты, сол себепті тіл үйренуде мотивациялық әсер береді. Рухани жаңғыру мен ұлттық құндылықтарды жаңғырту аясында Мағжан поэзиясын қолдану – уақыт талабына сай. Мағжан шығармаларын негізге ала отырып жасалған тапсырмалар – практикалық сабақтарда қолдануға ыңғайлы, әрі нәтижелі. Практикаға бағытталған, нақты әдістемелік шешімдер ұсыну – бүгінгі оқу үрдісінің басты талаптарының бірі. Осыған байланысты зерттеуші А. Жұбанова былай дейді: «Мағжан шығармашылығы – тілдік қорды байытуға, рухани дүниетанымды қалыптастыруға ықпалды құрал» [1.102]. Мағжан шығармаларында бейнелі тіркестер, айшықты сөздер, көнерген және қазіргі тілге беймәлім лексемалар жиі кездеседі. Бұл тілдік бірліктерді меңгеру арқылы студент тек тіл

байлығын арттырып қоймай, сонымен бірге қазақ халқының рухани дүниесімен танысады. Оның поэзиясында символизм, экспрессия, метафора сынды көркемдік құралдар кеңінен қолданылады.

Қазақ тілін меңгертуде сөз байлығын кеңейту – негізгі бағыттардың бірі. Бұл орайда семантикалық өріс, синонимдік қатарлар, стилистикалық реңктерді түсіндіру маңызды. Лексикалық минимум арқылы қажетті сөздерді жүйелі түрде меңгерту нәтижелі әдіс болып табылады. Лексикалық минимум — тіл үйренушілерге қажет жиі қолданылатын сөздердің жиынтығы.

Ғалымдар да көркем мәтіндердің лексикалық даму үрдісіндегі орнын ерекше атап өтеді [2. 216б]. Лексикалық қорды дамытуда көркем әдебиет шығармаларын пайдалану, мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерді үйрету – тілдік сана мен мәдени танымды қатар қалыптастырудың тиімді жолы.

Оқытудың интерактивті әдістері – ойындар, рөлдік жаттығулар, жобалық жұмыс, сөйлеу тренингтері – оқушылардың белсенділігін арттырып, жаңа сөздерді тез әрі ұзақ мерзімді есте сақтауға көмектеседі. Қазақ тілін меңгертуде лексикалық қорды дамыту – тіл үйренушінің коммуникативтік құзыретін жетілдіретін, тілді еркін әрі сауатты қолдануға жол ашатын маңызды бағыт. Сондықтан да бұл бағытта жүйелі, кезең-кезеңмен жүргізілетін әдістемелік жұмыстар аса қажет.

Мағжан шығармалары арқылы студенттердің сөздік қорын байыту жолдары орасан зор. Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығы – тілдің көркемдік әлеуетін, мағыналық байлығын, ұлттық болмысты танытатын аса құнды тілдік материал. Ақынның өлеңдерін оқу барысында келесі әдістер студенттердің лексикалық қорын дамытуға тиімді ықпал етеді:

Мағжан өлеңдеріндегі мазмұн терең, сөз қолданысы көркем әрі бай. Мәтінмен жұмыс барысында студенттер белгісіз, көнерген немесе поэтикалық сөздерді анықтап, олардың мағынасын түсінеді. Әсіресе, көнерген сөздер мен көркем бейнелеу құралдарын (эпитет, метафора, теңеу) ажыратып, олардың контекстегі қолданысын талдау — тілдік сезімді қалыптастырады. Мысалы, *"Толқынды жүрек толқиды, Толқынға шашық бұл көңіл"* сияқты жолдардағы лексикалық бейнелерді түсіндіру – тілдің көркемдігін сезінуге мүмкіндік береді.

Мысал: Мағжан Жұмабаевтың «Мен жастарға сенемін» өлеңінен үзінді:

*Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты,
Қырандай күшті қанатты –
Мен жастарға сенемін!* [3. 45].

Бұл тәсілдердің тиімділігі жөнінде зерттеушілер де ерекше атап өтеді. Мәселен, Г. Қосымова өз еңбегінде әдеби мәтіндер арқылы тіл үйретудің маңызына тоқталып, оның сөздік қорды дамытумен қатар, ұлттық дүниетаным мен мәдени кодты меңгертуде маңызды екенін көрсетеді [2.216].

Тапсырма:

Көркем сөздерді анықтаңыз: *айбатты, қайратты, қанатты*

Әр сөздің мағынасын түсіндіріңіз:

Айбатты – қаһарлы, сұсты, батыл

Қайратты – күшті, жігерлі

Қанатты – еркін, шарықтайтын, биік мақсатты

Контексте қалай қолданылып тұр?

→ Бұл сөздер арқылы жастардың рухын, күш-қайратын сипаттап тұр.

Сөз мағынасын ашу және бейнелеу құралдарын түсіндіру

Тіркестер: *Көкшіл көк, мөлдір бұлақ, алтын таң*

Мақсаты: эпитетті табу, бейнелі мағынасын ашу, сөйлем құрау.

Тапсырмалар: Әр сөз тіркесіндегі эпитетті көрсетіңіз:

Көкшіл көк – табиғаттың жұмсақ, терең түсін білдіреді.

Мөлдір бұлақ – таза, айнадай бұлақ; рухани тазалықтың символы.

Алтын таң – шуақты, жарқын күннің символы.

Сөйлем құраңыз:

Көкшіл көк аспан астында қиялым еркін самғады.

Мөлдір бұлақтай сөздері жанымды серпілтті.

Алтын таңмен бірге жаңа үміт туды.

Сұрақ-жауап әдісі:

Өлең мазмұнына қатысты ашық сұрақтар қою студенттердің ойлау белсенділігін арттырады әрі жаңа сөздерді контекстінде қолдануға итермелейді. Мысалы, «Бұл өлеңдегі ақынның көңіл күйі қандай?», «Сенің ойыңша, «арман» ұғымы өлеңде қалай бейнеленген?» деген сұрақтар арқылы студент мәтінді терең түсініп, лексикалық бірліктерді белсенді қолдануға үйренеді.

Мысал: Мағжанның «Толқын» өлеңінен үзінді:

Толқынды жүрек толқиды,

Толқынға ғашық бұл көңіл... [3.]

Сұрақтар:

1. Ақын «толқын» сөзі арқылы нені бейнелеп отыр?

2. Өлеңдегі көңіл күй қандай?

3. Сенің өміріңде «толқынға ғашық көңіл» деген тіркеспен сипаттауға болатын сәттер болды ма?

Студент жауабының үлгісі: «Ақынның көңілі біресе қуанып, біресе мұңайып, теңіз толқынындай құбылып тұр. Бұл – ғашықтық күй»

Синоним, антоним, фразеологизмдермен жұмыс:

Ақын тіліндегі бай сөзқолданысты игеру үшін синонимдік қатарларды, мағыналық реңктерді салыстыра отырып талдау қажет. Мысалы, «жүрек», «жан», «көңіл» сөздерінің арасындағы мағыналық ұқсастықтар мен айырмашылықтарды ашу, олардың қолданылу жағдайларын талдау — студенттің сөз байлығын арттыруға әсер етеді. Сонымен қатар, өлеңдерде кездесетін тұрақты тіркестер мен фразеологизмдерді анықтап, олардың көркемдік қызметін түсіндіру де маңызды (мысалы, «жанын шүберекке түю», «жүрегі лүпіл қағу» т.б.).

Сөз: ЖҮРЕК

Тапсырма:

Синонимдерін табыңыз: көңіл, жан, тілек, ниет

Антонимін табыңыз: тасжүрек (бейнелі түрде – мейірімсіз)

Фразеологизмдер құрастырыңыз:

Жүрегі оттай жану – ынтамен, құлшыныспен істеу

Жүрек сыздау – уайымдау, мұңайту

Жүрек жұту – батыл болу

Қолдану мысалы: *Жүрегі оттай жанған жастар – ел болашағының тірегі.*

Фразеологиялық талдау

Тұрақты тіркес: *Жүрекке от салу*

Мақсаты: мағынасын ашу, қолдану аясын анықтау, синоним табу.

Тапсырмалар:

Мағынасы: адамды толқыту, сезімін ояту, ынта-жігер беру.

Қолданыс жағдайы: мотивациялық сөз айтқанда, шабыт бергенде, алғашқы махаббат сезімін сипаттағанда.

Синоним, балама тіркес:

Жан дүниесін қозғау

Сезімін алаулату

Тілек отын жағу

Сөйлемде қолданыңыз:

Ақынның сөзі менің жүрегіме от салды.

Шығармашылық тапсырма

Мақсаты: Мағжан стилінде поэтикалық ой айту, образды сөздерді қолдану.

Тақырып: *Туған жер, Ана тілі*

Тапсырма: 4 жолдан тұратын өлең жаз.

Үлгі: Мөлдір бұлақ – туған жердің сыры,

Көк аспандай кең даламның нұры.

Ана тілім – алтын көмбе, қазынам,

Жан жүрегім тербейтін бір тұнық жыры.

Креативті тапсырмалар: Студенттердің тілдік және шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін креативті тапсырмалар тиімді. Мысалы, Мағжан стилінде шағын өлең немесе эссе жазу, автор қолданған сөздерді пайдалана отырып, жаңа мәтін құрастыру – сөздік қорды белсенді қолдануға көмектеседі. Сонымен қатар, өлең жолдарынан сөздер мен тіркестерді алып, тақырыптық кестелер

жасау, сөзжұмбақ немесе логикалық ойындар құрастыру арқылы жаңа сөздер жеңіл әрі қызықты түрде меңгеріледі.

а) Эссе жазу.

Тапсырма: Мағжан стилінде «Арман» тақырыбында 4–5 сөйлемдік шағын эссе жазыңыз.

Үлгі: *Арман – жүректің оты. Армансыз жан – қанатсыз құс. Менің арманым – елімнің сөзін сөйлейтін ұстаз болу. Арманым үшін қаниа қиындық кездесе де, қаймықпаймын. Мен де Мағжан айтқан жастардың бірімін.*

б) Кесте толтыру (тақырыптық сөздер):

Негізгі сөз	Синоним	Антоним	Тұрақты тіркес
Арман	Қиял, мақсат	Шындық, үмітсіздік	Арман қуалау
Жан	Көңіл, жүрек	Денесі (мағынасына қарай)	Жанын қоярға жер таппау

в) Сөзжұмбақ (Мағжан өлеңдері негізінде):

Сұрақтар:

1. Мағжан кімге сенеді? (*Жастар*)
2. Ақынның көңіл күйі неге ұқсайды? (*Толқын*)
3. «Қазақ тілі» өлеңіндегі басты тақырып не? (*Тіл*)

с) Өлең үзіндісімен жұмыс

Өлең жолы:

«*Жан – нәзік гүл, жүрек – от*»

Мақсаты: метафораны табу, баламасын ұсыну, эмоциялық реңкті сипаттау.

Тапсырмалар:

Метафораны анықта: *жан – нәзік гүл, жүрек – от*

Метафоралардың мағынасын ашыңыз:

Жан – нәзік гүл – адамның ішкі жан дүниесі сезімтал, өте нәзік.

Жүрек – от – жүрек жалындаған, махаббат пен ынтамен толы.

Өз балама метафораңды ұсыныңыз:

Жан – мөлдір шыны, Жүрек – жанған шырақ

Эмоциялық реңкті сипаттаңыз:

→ Бұл жолдар адамның ішкі жан-дүниесінің сезімталдығын, махаббат пен сезімнің тереңдігін көрсетеді.

Білім алушыларға аударма тәсілі арқылы да өлеңдерін мазмұнын толықтай меңгертуе болады. Білім алушыға өлеңнің бір шумағын өз бетінше аудартып, кейін топпен талқылау, дайын аудармамен салыстырып, қай тұсы сәтті шыққанын талдау, кейде керісінше – дайын аударманы беріп, түпнұсқасын табуға жаттықтыру өлеңнің мағынасын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Мағжан Жұмабаевтың поэзиясы – қазақ тілінің бай лексикалық қорын меңгертудің тамаша құралы. Оның шығармалары арқылы студенттер сөз байлығын арттырып қана қоймай, қазақ халқының дүниетанымы мен көркем ойлау жүйесін терең ұғынады. Осы мақалада ұсынылған әдістер мен тапсырмалар оқу үдерісінде сәтті қолданыла алады. Болашақта бұл бағытта мультимедиялық материалдар дайындау және интеграцияланған сабақ үлгілерін құрастыру – маңызды міндет болып қала береді.

ӘДЕБИЕТ

1. Жұбанова А. Мағжан шығармалары – тіл үйрету құралы ретінде // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2020. – №3(181). – Б. 97–102.
2. Қосымова Г. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 216 б.
3. Жұмабаев М. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1989. – 45 б.
4. Жұмабаев, М. (2003). Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы. (*Мағжан Жұмабаевтың көркем шығармаларын зерттеуге негіз*)
5. Қалиева, Г.Ж. (2018). «Лексикалық минимумды қалыптастыру жолдары». *Тіл және қоғам*, №2, 22–27. (*Қазақ тілін оқытудағы лексикалық жұмыс тәсілдері*)

6. Назарбаева, Д. (2019). «Мағжан Жұмабаев поэзиясының тілдік-стильдік ерекшеліктері». *Филология ғылымдары*, №4, 55–60. (Ақынның сөздік қолданысы туралы)
7. Ахметова, А. (2022). «Мағжан поэзиясы – тіл байлығының қайнар көзі». *Ұлт тағылымы*, №1, 33–37. (Көркем сөзді оқытудағы Мағжан мұрасының рөлі)

ӨОЖ 8.175.1

DÎVÂNÜ LUGÂTÎ’T-TÜRK’TEN KAZAK TÜRKÇESİNDE HAYVAN ADLARI VE JOKTAWLARDA KULLANIMI

Seyhan Tanju,

T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Eski Türk Dili Profesörü, Dr.

İstanbul, Türkiye

e-mail: tanju.seyhan@msgsu.edu.tr

ÖZET: Türk Dilinde ve Kazak Türkçesi özelinde hayvan adları filolojik açıdan pekçok çalışmaya konu olmuş, kökenleri, yapıları, sesleri, renkleri, atasözleri gibi çeşitli kalıp ifadelerde kullanımları, hayvan adlandırılma yolları, ad aktarmaları, metinlerde kullanım alanları, Türk lehçelerindeki karşılıkları, anlam alanlarındaki değişimler ve başka açılardan incelenmiş olmakla birlikte henüz yeterli değildir. Tabiatı gittikçe uzaklaştığımız, globalleşen dünyada online iletişimin arttığı bu dünyada milli kimliğimizi oluşturan kültür öğelerini kaybetmemek, gelecek nesillere aktarabilmek için özenle seçilecek metinlerin eğitim öğretimde okutulması, tarihî dönemlerdeki anlamlarıyla da öğretilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada özellikle halkın söz varlığına ve düşüncesine ulaşmak amacıyla sözlü edebiyat ürünlerinden bazı joktawlarda hayvan adlarının kullanımları, anlamları araştırılarak *Dîvânü Lugâtî’t-Türk*’ten Kazak Türkçesine tarihî şivelerdeki şekilleri üzerinde duruldu.

ANAHTAR KELİMELEER: Joktaw, hayvan adları

Animal Names in *Dîvânü Lugâtî’t-Türk* and Their Usage in Kazakh Turkish Joktaws

Abstract: In the Turkish language, and particularly in Kazakh Turkish, animal names have been the subject of numerous philological studies. These studies have examined their origins, structures, sounds, colors, usage in proverbs and other fixed expressions, methods of naming animals, name transfers, their occurrences in texts, correspondences across Turkish dialects, semantic shifts, and other aspects; however, the research remains insufficient. In an increasingly nature-detached and globalized world, where online communication is rising, it is essential to teach carefully selected texts that preserve cultural elements forming our national identity and convey them to future generations, including their historical meanings. In this study, with a particular focus on accessing the vocabulary and thought patterns of the people, the usage and meanings of animal names in certain joktaws from oral literary sources were investigated, and their historical forms in Kazakh Turkish, traced from *Dîvânü Lugâtî’t-Türk*, were analyzed.

Key words: Joktaw, Animal names

Joktawlarda¹ Bulunan Hayvan Adları

Özellikle halkın söz varlığına ve düşüncesine ulaşmak amacıyla sözlü edebiyat ürünlerinden bazı joktawlarda hayvan adlarının kullanım şeklinin araştırıldığı bu kısa çalışmada Roux’nun Altay halkları için “Altaylı, evrende algılanılabilen her şeyin kendisine benzediğine inanır. Madde ile manevî, canlı ile cansız arasında hiç ayırım yapmaz. Altaylı için eşyanın hareketsizliği yalnızca görünüştedir... İnsan tek canlı olamaz; ortaya çıktığını, büyüdüğünü, kurduğunu, yok olduğunu gördüğü bitki ve hayvanlarla bu ayrıcalığı paylaşmasını da bilemez. ... her şey canlıdır ... bir ruh taşır. Altay halklarının dünyasında ilk bakışta hayvanın tüm yaşamın arka planında yer aldığını ve her şeyin bir tür derin gerçeği olduğunu görürüz.” (Roux 2000: 31-32) sözleriyle ifade ettiği tespitini Türklere hasredebiliriz. İnsanlar, hayvanlar ve bitkiler ile tabiat arasında kurulmuş temel ve sürekli bir ilişki bulunmakta olup inanç sistemlerine göre bu ilişki farklı şekillerde değerlendirilebilmekte, anlamlandırılabilir. Türklerin hayvancılığa dayalı yaşam tarzı gereği hayvanlar kendini ifade edişinden beslenme, giyim kuşam, ticaretine kadar sosyal ve beşerî etkinlikte belirleyici rol oynamıştır.

¹ <https://bilim-all.kz/tag/olen>? internet adresinde yer alan joktawlar.

Hayattayken bizimle olan hayvanlar, birlikte yaşadığımız bu dünyadaki hayvanlar ölümde, ölümden sonra da ölenle birlikte tasavvur edilir. İnsanın hayat felsefesinin bu yolda şekillendiği ve bunun ifadesi dilinin de bunu yansıttığını hatırlamak gerekir. Dilin canlı olan söz varlığı değişmelerle birlikte temel DNA'sının örüntüsünü korur. İşte bu devam eden özün, temel söz varlığının hafızada saklanan ve anlatımda kullanılan kalıp ifadelerin anlam donukluğuna gitmemesi, canlılığını koruyacak şekilde modern dönemde onun konuşurlarına bu veri tabanının anlamını aktarmak gerekir. İnsan, binlerce yıldır birlikte olduğu bu varlıkların neredeyse bütün özelliklerini kavramıştır. Mitolojik pek çok anlatıda hayvanlara yer vermiştir. Yeni varlıkları ve eşyayı adlandırırken ya da tanımlarken onları hayvanlara teşbih ederek daha anlaşılır kılmıştır. Hayvanlarla ilgili benzetmeler üslup özellikleri hâline gelmiştir. Hatta bizzat insan ruhu bir kuştur ve ölüm can kuşunun uçuşudur, kimi zaman bu kuş sunkardır. Pek çok çalışmada yer verildiği gibi Konar-göçer hayatta, kısmen yerleşik hayatta yanıbaşımızda bulunan birinci sırada at destanlarımızda, ağıtlarımızda ölüm ritüellerinde yer alır. At tuldadı, tuldagan at [kiyim], tul at, qaralı at “vefat etmiş kişi için hazırlanmış adaklı at” birleşik yapılarında gördüğümüz gibi ölen kimsenin atının yelesini ve kuyruk kılları kesilmesi, atın dul bırakılması, karalar giydirilmesi İslamiyet öncesine gider (Biray 2013: 360, 362).

Dünyada olduğu gibi yazılı olarak takip edebildiğimiz ilk metinlerimizden itibaren ölenin arkasından çeşitli ritüeller, *yog* merasimi gerçekleştirilmektedir. Ağıtlar da bunlardan biridir. İnsanın en yakını kaybetmenin derin üzüntüsünü yaşarken ölen yakını/akrabası/önderi/hocası için veya daha az olmakla birlikte evlenme, askere yollama gibi ayrılık getiren törenlerde biraz abartılı olsa da söylediği ağıtlarda zengin bir söz varlığı, diyalektlere mahsus dil malzemesi bulunmaktadır.

Türk Dilinde ve Kazak Türkçesi özelinde hayvan adları filolojik açıdan pekçok çalışmaya konu olmuş, kökenleri, yapıları, sesleri, renkleri, atasözleri gibi çeşitli kalıp ifadelerde kullanımları, hayvan adlandırılma yolları, ad aktarmaları, metinlerde kullanım alanları, Türk lehçelerindeki karşılıkları, anlam alanlarındaki değişmeler ve başka açılardan incelenmiş olmakla birlikte henüz yeterli değildir. Hayvanları tanımaktan hızla uzaklaştığımız için hayvan adlarını, türlerini birbirine karıştırmakta ve toplum hayatındaki işlevini unuttuğumuz için sözlü, yazılı tarihî metinleri anlamakta da güçlük yaşamaktayız. Bu amaçla Kazak Türkçesinin tarihî dönemlerinde *Dîvânü Lugâtî't-Türk, Codex Cumanicus*, Memluk Kıpçak Türkçesi eserlerinde² *joktaw*larda geçen kelimeler tespiti çalışılmış ancak makale hacmini artırmamak için burada yer verilmemiştir.

Mezkûr çalışmalarda *Dîvânü Lugâtî't-Türk*'te adı geçen 234 hayvan adı tespit edilmiştir. *Codex Cumanicus*'ta 85 hayvan adı tespit edilmiştir. Bu hayvan adları 23 yaban hayvanı, 20 kuş adı, 13 sinek, böcek, haşerat adı, 12 büyükbaş ve küçükbaş hayvan adı, 6 binek ve yük hayvanı, 3 ev hayvanı, 3 kümes hayvanı, 2 balık adı şeklindedir. (Karahan 2013: 1861); Yaban hayvanları içerisinde çeşitli kürk hayvanları, av hayvanlarının olduğu düşünülürse, Kumanların yaşamında avcılığın önemli yer teşkil ettiği görülür. Bunun yanı sıra ikinci sırada kuş adlarının çokluğu, Kuman coğrafyasının kuş çeşitliliği hakkında bilgi vermektedir. Büyükbaş ve küçükbaş hayvan adlarından, Kumanların hayvancılıkla da uğraştığı yargısı çıkarılabilir. Yalnızca 2 balık adının eserde geçmesi ise, Kuman coğrafyasında deniz, göl, ırmak balıkçılığının gelişmiş olmadığını ya da balık çeşitliliğinin gözlenmediğini gösterebilir. Bunun aksine, eserin yazıcılarının balık adlarını ihmal ettiği de düşünülebilir. *Codex Cumanicus*'ta bahsedilen hayvan adlarından 12'si Türk dilinin başka bir döneminde buradaki şekliyle tanıklanamamış, tek örnek

² Kıpçak grubuna dahil Kazak Türkçesi ve tarihî dönemlerindeki hayvan adları için birincil eserlere bakılarak teyit edilen kaynak çalışmalar şunlardır: 1. Abik, A. Deniz (2009). Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları. *Türklük Bilgisi Araştırmaları Cem Dilçin Armağanı*, Y. 33, S. 1, s. 1-33; 2. Besli, Ertan (2010). *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman: Prof. Dr. Osman F. Sertkaya, yayımlanmamış Doktora Tezi; 3. Alagöz, Ebru (2011), *Eski Kıpçak Türkçesinde Hayvan Adları ve Kavram Alanı*, T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman: Doç. Dr. Can Özgür, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir; 4. Alagöz, Ebru (2011), *Eski Kıpçak Türkçesinde Hayvan Adları ve Kavram Alanı*, T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman: Doç. Dr. Can Özgür, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir; 5. Gen, Sıla (2009), Harezmi Türkçesinden Kazakçaya Hayvanlarla İlgili Söz Varlığı, Danışman: Prof. Dr. Ayşehan Deniz Abik, T.C. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans tezi; 6. Zhamalihan Kulixila (2016), *Kıpçakçanın Söz varlığı*, T. C. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Doktora Programı, Basılmamış Doktora tezi, İstanbul; 7. Karahan, Akartürk (2013). *Codex Cumanicus'ta Hayvan Adları*. *Turkish Studies*, Y. 8, S. 1, s.1839-1865; 8. Efe, Kürşat (2004), *Tarihî Türk Lehçelerinde Hayvan İsimleri*, T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Danışman: Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

(hapax legomenon) sözcüklerdir. Bunlar: *tothar* “papağan”, *korguy* “bülbul”, *sazagan* “yılan, ejderha”, *vacsis* “kımız böceği”, *dela* “sansar”, *irs* “vaşak”, *opea* “köstebek”, *palan* “leopar”, *alaboga* “balina”, *su sığır* “manda”, *yelemçi* “koşu atı”. Codex Cumanicus’ta geçen hayvan adlarının bir kısmı köken olarak çevredeki dillerden alıntıdır. En fazla alıntı Farsçadan yapılmıştır. Farsça alıntılar: *horoz*, *palan*, *kirpi*, *fil*, *dela*, *savsar*, *sülük*, *çura*, *bülbul*. Moğolca alıntılar; *silevsün*, *tothar*, *karçıgadır*. Bunların yanı sıra *maymun* Arapça, *irs* Rusça kökenlidir. *taus* ise Yunanca > Arapça > Farsça kanalıyla Türkçeye geçmiş bir sözcüktür. *maçı*, *kaban*, *kiş*, *vacsis*, *kandala* ve *sövlün*’ün ise kökenleri tespit edilememiştir. Elbette Türkçeden başka dillere verdiğimiz kelimeler de bulunmaktadır. Mesela: katır Farsçaya, Moğolcaya *qaçir* biçiminde geçmiştir; kuzı Moğolcaya *qurigan* şeklinde geçmiştir; karsak “tilki” Türkçeden Farsçaya geçer, Rusçada da *korsak* şeklinde geçer; *kuş* Farsçaya da geçmiştir. *Laçin* Rusçaya da *laçuga* şeklinde geçer.

Sıla Gen 2009’da Prof. Dr. Ayşehan Deniz Abik danışmanlığında tamamladığı *Harezmi Türkçesinden Kazakçaya Hayvanlarla İlgili Söz Varlığı* adlı yüksek Lisans tezi’nde Harezmi Türkçesi metinlerinde hayvanlara ilişkin söz varlığı derlenmiş ve elde edilen veriler Kazakçanın yazı dili sözlüklerinde aranmıştır. Harezmi Türkçesi metinlerinde hayvanlara ilişkin 538 sözcük tespit edilmiştir. Toplam 28 tane özel hayvan adları ve olağanüstü nitelikli hayvan adları hariç tutulduğunda Kazak Türkçesi yazı dili sözlüklerinde aranması sonunda, 322 sözcüğün Kazak Türkçesinde biçim bakımından varlığı belirlenmiştir: 510’da 322 kelime devamı önemli bir oran. Bunların pek çoğunun Harezmi Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde aynı anlamda kullanıldığı görülmüştür. Bu sözcüklerin bazılarının ise Kazak Türkçesinde olduğu ancak anlamının değiştiği, genişlediği veya daraldığı belirlenmiştir. kelimeler belirli bir hayvana yönelik söz varlığı, belirli bir hayvana yönelik olmayan söz varlığı, hayvanlara ilişkin topluluk adları, hayvan vücuduna ilişkin söz varlığı, hayvanlarda renklere ilişkin söz varlığı, hayvanlara ait özelliklere ilişkin söz varlığı, hayvanlarda akrabalık ve cinsiyete ilişkin söz varlığı, hayvan besinlerine ilişkin söz varlığı, hayvan ürünlerine ilişkin söz varlığı, hayvan ürünlerinin özelliklerine ilişkin söz varlığı, hayvanların yaşam alanlarına ilişkin söz varlığı, hayvan varlığına ilişkin söz varlığı, hayvan besleyiciliği ve avcılığına ilişkin söz varlığı, hayvanlarla ilgili nesnelere ilişkin söz varlığı, hayvan adlarından aktarma yoluyla oluşmuş söz varlığı, özel hayvan adları, olağanüstü nitelikli hayvan adları olmak üzere 17 kategoride incelenmiş olup en çok hayvan adlarının bulunduğu belirtilmiştir. 133 hayvan adı bulunmuştur. Hayvan Ürünlerine İlişkin Söz Varlığı” olarak 60, Hayvan Vücuduna İlişkin Söz Varlığı olarak da 66 kelime/kelime grubu tespit edilmiştir. Harezmi Türkçesi metinlerinde yer alan 153 sözcük veya sözcük öbeği ise tez çalışmasında taranan Kazak Türkçesi sözlüklerde bulunamamıştır. Kaplankıran’ların tespitlerine göre Kazak Türkçesinde çeşitli kaynakları tarayarak 860 adet kuş adı bulunmaktadır. Elbette incelediğimiz *joktaw*larda konu gereği sınırlamalar sebebiyle bunların hepsine rastlamamaktayız. Amacımız hayvan adlarını tespitten ziyade bunların kullanım alanlarını belirlemek, anlam çalışması yapmaktır.

Joktaw / Koşok / Ağıt

Ağıt söyleme/ağıt yakma/Joktaw geleneği bütün Dünyada sözlü edebiyatın en yaygın türlerinden biridir³. *Ağıt ıgla-/ağla-/yığla-* fiilinden, *joktaw* (<jok+ta-w < yo-k-la-gu) *yok / jok* isminden gelmektedir. Orhun Abidelerinde *yok bol-* “öl-” anlamındadır. Ağıtlar vasıtasıyla ölenin geride kalanlara bir bakıma ayakta durur ki bir ağıtta bu düşünce dile getirilir: *Жоқтамай қайтып тұрайын / Құласа бәйтерегім* (Ağıtsız nasıl ayakta durayım, düştüğünde, ey büyük ağacım.)

Kazak sözlü edebiyatında *жоқтау, өлең, теріс өлең* “bir kişinin veya topluluğun yakın bir akrabasını, özellikle babasını veya büyüklerini kaybettikten sonra söylediği geleneksel bir ağıt şiiri”; bunun yanı sıra ölünün yedisinde, kırkında, yıl dönümünde söylenen ağıtlar da bulunmaktadır: *жәмі* “ölünün yedi günlük yas dönemi süresince okunan ağıt”, *қырқын қткізгенде айтқан жоқтау* “ölümünün kırkıncı gününü) düzenlerken söylenen ağıt” türleri bulunmaktadır.

Konuşma dilinde hayvan adları kaynağı olarak ağıtlara bakma sebebimiz ölenin tavsifinde zaman zaman bunlardan yararlanılmasıdır. Ağıtlar için incelediğimiz online kaynaktan bulunan 108 ağıtın önemli bir kısmı ölenin birinci dereceden akrabası tarafından söylenmiş olup, ağıtçılar tarafından çeşitli yakınlık dereceleri bulunan kişiler için söylenen/yakılan ağıtlar; ölü sağ yanına yatırıldığında, cenazenin evden çıkarılması sırasında okunan ağıtlar bulunmaktadır:

1. Kayın ata için ağıt

³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Doç. Dr. İsmail Gökem (2001), *Türk Edebiyatında Ağıtlar*, Ankara: Akçağ Yayınları ve başka kaynaklar.

2. Kadının kocasına ağıtı, erkeğin hanımına ağıtı (örnek: Samarqan Türkiştanoğlu'nu eşi Ürilä'ya ağıtı, Yksan'ın ilk eşi Bätimä'ya, ikinci eşi Spayı'ya ağıtları, Tursıñğalı'ya eşi Turdıqan'ın ağıtı, Esmagambet'e hanımının ağıtı, Törejanov Köbjan öldüğünde hanımı için yazdırılmış ağıt)

3. 3.1. Anneye ağıt

3.2. Gelinin kayınvalidesine ağıtı

4. 4.1. Babaya ağıt (Tursıñğalı'ya kızı Küläy'in ağıtı)

4.2. Gelinin kayın ataya ağıtı (Bäytış Ükirdai'yi gelini Şalqan'ın ağıtı, Ertoryn'a iki gelininin ağıtı, Tursıñğalı'ya gelini Qalima'nın ağıtı, Maşhur Jüsip'in Musa Şormanov'u onun gelini adına ağıtlaması)

5. Ataya ağıt

6. Ağabeye, kardeşe ağıt

7. Amcaya ağıt (Жәженді жоқтау)

8. Annenin, babanın çocuğuna, bebeğine ağıtları

9. Geline ağıt

10. Sevgiliye ağıt

11. Toplum önderleri (öğretmen, rehber veya bilge kişi, edebiyatçı ve başkaları) için ağıtlar: Kenesarı ve Naurızbay'a ağıt, Kengirbay'a ağıt, Altay Tatini'ye ağıt, Tölebay'a ağıt, Äbjan'a ağıt, Şoqan'a ağıt, Äyeke'ye ağıt, Iskak Ükirday'a ağıt, Mamırbek Ükirday'a ağıt, Malıbek'e ağıt, Musatay Bolıs'a ağıt, Äbit İrazakul'a ağıt, Abdıgappar'a ağıt, Abdulla'ya ağıt, Eşir'in Oğlu Sızdık'a ağıt, Düysenbay'a ağıt, Bögejek Mampan'a ağıt, Züqa Hacı'ya gelinleri Bätıqa ve Bätimä'nin ağıtı

12. Yas şiirleri “Жоқтау өлеңдері”: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Жоқтау өлеңдері

13. Tuldanmış (ayığırlaştırılmış) bir at için yarış ve kesim sırasında, at giyimleri/süslerini görünce söylenen ağıtlar bulunmakta.

Ağıtlarda Görülen Bazı Hayvan Adları

Fablların ilk ortaya çıktıkları zamandan itibaren kimi zaman kültürle, milletlere göre farklılık göstererek üstlendikleri vasıfları temsil ederler, cüsseleri, renkleri, desenleri, dış görünüşleriyle, başka varlıklara benzetme yoluyla ve başka yollarla adlandırılan, ödünçleme yoluyla başka dillerden alınmış hayvan adları ağıtlarda bazen reel anlamda tabiat tasviri için kullanılır, ölenin gezdiği veya yaşasaydı gezeceği yerler anlatılırken geçer; bazen tabiat içinde birlikte yaşadıkları ölen kişiyi ararlar ya da onun ölümüne şaşırırlar; çok kere de farklı özellikleriyle (renkleri, çıkardıkları sesler, dış görünüşleri, işlevleri, kabiliyetleri vb) benzetme unsuru olarak kullanılırlar. *Joktaw*larda başka hayvan adları, hayvanla ilgili giyim-kuşam, dış görünüş, çıkarılan sesler gibi özellikleriyle ilgili başka kelimeler de bulunur; ancak bu bir tez konusudur.

1. **Akku** “beyaz kuğu”: 6 kez geçer. Kuğu, zarafet, saflık ve estetik güzellik sembolü olarak kullanılır: Кәлдері аққу дауысты / Ақсұңқар құстай шалысты “Göldeki kuğu ötüşüyle / Aksungar (ak şahin) kuş gibi birbiriyle karıştı/birleşti”.

2. **Aksarbas** “adaklık koyun”: 2 kez geçer. Koyun türlerinin adı, farklı amaçlarla kullanılanlarının adı ağıtlarda geçer. Ağıt söyleyenin babası gelecek olsa *aksarbas* kesilmesi vadedilir: Жан атам келер күн болса / Ақсарбас айтып сояйын “Can babam bir gün geri gelse / Aksarbaş (adak koyunu) kesip adayayım” → koy

3. **Argımak** “Hızlı koşan en iyi cins at”: 29 kez kullanılmıştır. Görkem, zarafet, güç ve asalet simgesi olarak kullanılıyor: Арғымақ келер ағылып / Жібектен арқан тағынып “Argımak (yani soylu, hızlı at) gelir akarak / İpekten yular takınarak.”

Sahibi ölünce yalnız başına kalır: Арғымақ жалғыз, ер жалғыз “At (d)a yalnız (kaldı), yiğit (de) yalnız (kaldı).”

→ at

4. **Aristan**: 44 kez geçer. Arslan gücü, gösterişiyle mecazî olarak büyük zorlukları, düşmanları veya engelleri aşmayı ifade eder: Бұл дүниенің сездің бе / Арыстанды жұтқанын?! “Bu dünyanın farkına vardın mı / Aslanı yuttuğunu?!”

Ölen kişiyi bizzat arslan temsil eder: “Шындықтан жүрмесе де тауып пайда, Бұл Свет арыстанша шауыпты Айға...” “Gerçekten gelmese de fayda buldu / Bu Svet, aslan gibi Ay'a koştu...”

5. **Astay** “yarış atı”: Қайыңнан астау шаптырған / Қаптатып жылқы жаптырған “Kavaktan astağını koşturan / Sürerek atlarını toplatın.” → at, astay, cılkı, biye,

6. **At:** “Türk’ün kanadı” olarak tanımlanan atla Türk insanı her coğrafyasında bütünleşmiş olarak yaşamıştır. Türk insanı atı için ağıt bile söyler. Şu geleneksel Kazak ağıtında At için “Жылқы ішінде сұңқарым” (Atların arasında kartalım) tanımı yapılmakta ve at ile kartal birleştirilme, at öldüğünde bir kuş türü sunkar (kartal) olmaktadır

Тұлданған ат сойылардағы жоқтау	Tuldanmış (ayıgırлаштірілмш) at ішін kesim sırasında сөйленен ағіт
Қош, есен бол, тұлпарым, Жылқы ішінде сұңқарым. Бұл дүниенің сездің бе Арыстанды жұтқаның?! Құлағың сал сөзіме, Жас тия бір келді көзіме. Қиямет-қайым болғанда, Қанат бітсін өзіңе. Сабазымды ал да ұш Қысылтаяң кезінде. Ат жарысы болғанда, Майданда озып айналдың. «Сол бір бақыт қайда?» деп, Қабағат қатты ойландым. Жанындай сені көретін, Киесі бар деп әр малдың. Жан досыма тұлпарым, Менен сәлем айта бар. Көкірек толы қайғы, шер, Жанымыз қашан жай табар?!	Hoşça kal, selamet ol, aygırım, Atların arasında kartalım. Bu dünyayı gördün mü, Aslanı yutanı?! Kulak ver sözlerime, Gözümde bir yaş birikti. Kıyamet zamanı geldiğinde, Kanat olsun sana. Tayımı al ve uç, Zor zamanında. At yarışı olduğunda, Savaşta öne geçip döndün. “O mutluluk nerede?” diye Kaşlarını çatıp düşündüm. Seni can gibi göreceк, Her hayvanın bir ruhu var. Can dostuma, aygırım, Benden selam söyle. Göğüs dolusu hüznün, keder, Canımız ne zaman huzur bulacak?!

a. Şair Svet Orazayev ішін сөйленілен ағітта kendisine hitaben şu mısralar dile getirilir:

Жолында жүк қалдырмас нар да атанып, Ұлып ап аш қасқырдай айға қарап, Қан саулап жүрегiңнен қарға тамып,- Жайықтан Жемге жортқан тарлан едің,	Yolunda yük bırakmaz sanırdın kendini kahraman at sanıp, Aç kurt gibi uluyup aya bakarken, Kalbinden kan damlardı, kar taneleri gibi, Yaik’ten (Ural Nehri) Jem’e doğru ulaşan bir tarlan gibiydin

- b. At yük taşımada kullanılır. Ağıtta ölüm acısını atın bile taşıyamayacağını, o kadar ağır olduğunu bildirmek için kullanılı: Ойлай да, ойлай, ой болдым / Ат көтермес шой болдым. “Düşündükçe düşündüm, dert oldum / At bile taşıyamaz bir yük oldum”.
- c. Binek hayvanıdır: Ат байладым ырғайға “Атımı bağладım çalıya”. Тұлпардан сайлап ат мініп “Seçkin atına binip”.

Шылаушын (сыйлау шын) салып, ат мінген “Hediye sunup, atına binmiş” → cılıк

- d. At savaş meydanlarında kahramanlık göstermede savaşçının yegâne dostudur: Абылайлатып ат қойып / Дұспанды көрсе қудырған! “Атını coşkuyla koşturmuş / Düşmanı görünce kovalamış!”
- e. **Kara at:** 8 kez geçer. Yarış atı yetiştiriciliğine atıfta bulunulur, kahramanlık ve yarış geleneğini mecazi olarak anlatır: Тайынан мініп қара атты / Бәйге етіп баптап жаратты “Doğumundan beri bindiği kara atı / Yarış için özenle hazırladı.”
- f. **Attan-** “atla saldırmak”: Kendinden fiil türetilir: Жақыннан дұшпан аттанса “Yakından düşman atla saldırırsa”.
7. **Aydahar** “ejderha”: ejderha, güç ve korkutuculuğun simgesidir. Ерегескен дұшпанмен / Айдахардай алысты “Kavgaya tutuşmuş düşmana / Ejderha gibi üstün geldi.”
8. **Balapán/balaban** “yavru, kuş yavrusu”:13 kez kullanılmıştır. Genellikle ölen kişinin çocuklarını simgeler: Балапаны баураусыз / Ұясында жас қалған “Yavrusu korumasız kaldı / Yuvasında bir genç kaldı”
9. **Balık:** joktawlarda 5 kez geçer.
- a. Süleyman peygamber tavsif edilirken: Бір пайғамбар Сүлеймен / Судағы балық сілейген “Bir peygamber vardır Süleyman, Sudaki balık bile donar” denilir.
- b. Balığın tutulması, başarı ve ustalık sembolüdür, aynı zamanda hedefe ulaşma ve hakimiyet anlamı taşır: Тоқыратып тор жайды / Ұстағандай балықты / Теріс ұстап бағытты “Durgun suda ağ ördü / Balığı yakalamış gibi / Yanlış tutarak yönlendirdi.”

- c. Balığın hayatta kalışı suda oluşuna bağlıdır. Burada atasözüne atıfta bulunuluyor ve sudan çıkmış balığa döndüğünü yani kendisinin de hayatını kaybetmiş gibi olduğunu anlatmak için kullanılmıştır: «Суменен балық тірілген» “Su ile balık can bulur.”
10. **Biye** “4-5 yaş arasındaki dişi at, kısrak”: Кәріп пенен қатерге / Сауып тұрған бие едің “Tehlike ve sıkıntıya rağmen / Süt sağılanan kısrak idin.”
 11. **Bota** “deve yavrusu”: 9 kez geçer. Kazak ve Orta Asya kültürlerinde ağıtlarda dişi devenin ve yavrusunun sesi son derece hüzünlü ve uzun soluklu ağlayışıyla çaresizlik, masumiyet ve korunmaya muhtaç olma duygusunu simgeler. Fiziksel olarak yeni doğmuş bir deve yavrusu yüksek perdeli, ince ve keskin bir “meee” veya “biiiii” benzeri bir ses çıkarır. Davranışsal olarak anneden ayrıldığında titrer, hüzünlü bir sesle inler ve sürekli annesinin yanında olma çabası gösterir: Ботаң болып боздайын / Жүрегімнен қайғы қозғайын “Bota (deve yavrusu) gibi inleyeyim / Yüreğimden keder devşireyim” yani en saf ve hüzünlü ağıt sesini çıkarayım. Жылады деп, халқым, сөкпендер / Ботасы өлген бозмая / Тұлыбын көріп ыңыранған “Ağladı diye beni kınamayın, ey halkım / Yavrusu ölen boz deve gibi / Postunu görüp inliyorum.” → bozmaya
 12. **Bozingen** (< boz ingen) “Boz dişi deve dişi deve (özellikle yavrulamış olan deve)”: Tabiat tasvirinde kullanılmakta: Өрісте жүрген бозінген / Өркеші биік көрінген “Merada gezen boz dişi deve / Hörgücü yüksek görünürdü.” → ingen
 13. **Bozmaya** “boz renkli dişi deve”: Halk edebiyatında annelik, sabır, acı çekme sembolüdür: Жылады деп, халқым, сөкпендер / Ботасы өлген бозмая “Ağladı diye beni kınamayın, ey halkım / Yavrusu ölen boz deve gibi.” → bota
 14. **Böri / bura** “kurt”: 5 kez geçer. Kart bura “yaşlı kurt” cesaret, güç, yalnızlık ve mücadeleden düşmüş anlamlarında kullanılmaktadır: Жақыннан дұшпан аттанса / Қарт бурадай жараған “Yakından düşman atla saldırırsa / Yaşlı kurt gibi yaralanmış.”
 15. **Bülbül**: Güzellik, zarafet ve yaşam sevgisi sembolüdür: Кермеден кетті дүлдүлім / Бағынан ұшты бұлбұлым “Hızla ayrıldı dүлдүлüm / Bağından uçtu bülbүlüm.”
 16. **Bürkit** “kartal, 2 yaşa kadar *bürki*”: kara бүрkit “kara kartal” olarak rengiyle kullanılır: Ağıt yakılan güç ve cesaret simgesi, heybetli kara kartaldır: Зілді қара бүркіттей / Шабытты туған сұғанақ “(Heybetli, ağırbaşlı) kara kartal gibi (gүç ve cesaret simgesi) / Doğıştan coşkulu, atılған (cesur, girişken).”
 17. **Cılkı** “yılık”: 38 kez geçer. Қайыңнан астау шаптырған / Қаптатып жылқы жаптырған “Kavaktan astağını koşturan / Sürerek atlarını toplayan.” → at, astay, cılkı, biye
 18. **Dүldүl** “Uçma özelliğine sahip olağanüstü at. Hz. Muhammet’in beyaz dişi katırı”: 6 kez geçer. Кермеден кетті дүлдүлім / Бағынан ұшты бұлбұлым “Hızla ayrıldı дүлдүлüm / Bağından uçtu бұлбүlüm.”
 19. **Esek** “eşek”: 9 kez geçer. Eşekler, sıradanlığı ve yaşamın devamını simgeler, kaybedilen kişi ile tezat oluşturur: Сен сүйетін гүлдерді есектер жүр иіскеп / Сол үшін де ерте өлдің / (Өлмеуге сен тиісті ең) “Senin sevdiğin çiçekleri eşekler geziyor, kokluyor / Bu yüzden erken öldün / (Aslında ölmemeliydin).”
 20. **Eşki** “keçi”: 32 kez geçer. Keçi ve oğlaklar yalnızca hayvan değil, doğanın cömertliği, üretkenlik ve hayatın devamlılığını temsil eder. Тапқаны ақ ешкінің - егіз лақ / Біреуі лағының - салпаң құлақ / Ақ ешкі, көкке қарап, кәдеңді же / Табарсың есен болсаң тағы да лақ “Ak keçinin bulduğı — ikiz oğlak / Oğlaklardan biri — sarkık kulak / Ey ak keçi, göge bak, kısmetini ye / Sağ salim olursan yine doğurursun oğlak.”
 21. **İngen** “dişi deve (özellikle yavrulamış olan deve)”: 2 kez geçer. Deve yük taşımada kullanılır. Örnekte ağıt yakan “derdini deveye yüklemek” anlamında mecazi olarak kullanıyor: Жүк артайын інгенге / Сөз сөйлейін білгенге “Yük yükleyeyim deveye / Söz söyleyeyim anlayana” → tüye
 22. **Jılan** “yılan”: Yılan ve tavşan sonbaharda doğadaki yaşamın çeşitliliğini ve ritmini simgeler: Күз қонысын сұрасаң / Қоянды мен жыланды “Sonbaharın yerini sorarsan / Tavşan ve yılanı söylerim.”
 23. **Jүйрик** “hızlı, değerli at”: 26 kez geçer. Değer, prestij, üstün niteliği temsil eder: Сен алатын сыйлықты алды бүгін мәстектер / (Таңдай алмас жүйрікті біздің талғам пәс неткен!) “Senin alacağın hediye bugün sarhoşlar kaptı / (Bizim zevkimiz ne kadar düşük, en hızlı atı bile seçemez olmuşuz!).” → at, түлpar, jылкы

24. **Kalık** “güçlü ve asil bir kuş şahin”: 3 kez geçer. Eğitilenlerin özgür, güçlü ve yüksek ideallere sahip olmasını simgeler. Сөз сөйлеген жалықпай / Тәрбиелеп сан ұрпақ / Ұшырған қыран қалықтай “Söz söylemekten yorulmadı / Birçok nesli yetiştirdi / Göklere uçuran bir şahin gibi.”
25. **Kaz**: қоңыр қаз: Yurt, aile, өз vatan символüdür, uçuşu zarif, yönü kararlıdır. Ölen eş kaza benzetilerek geleceği umulur veya gelmesi istenir: Әуелеп ұшқан қоңыр қаз / Қайырылып қонар көліне “Süzülerek uçan kahverengi kaz / Dönüp gölüne konar yine.”. Tabiat tasviri için kullanılır, ölen hayattayken doğanın da canlılığını anlatmak için kullanılır: Үйрек ұшып, қаз қонған / Көлім қалды суалып “Ördek uçar, kaz konar / Gölüm kurudu”.
26. **Kekilik** “keklik”: Тауда жүрген кекілік “Dağda gezen keklik”
27. **Kiyik** “1. Yabani hayvan, av hayvanı; 2. Geyik, ceylan”: Kazak mitolojisinde asaletin, zarafetin, ulaşılmazlığın символüdür. Burada ölen kişi o geyikle özdeşleştirilmiştir: hem zarif hem de eşsiz: Ақ киіктен жүйрік жоқ / Әлемнен асқан жүйріктің / Аяғын басқан міні жоқ “Ak geyikden daha hızlısı yok / Dünyayı aşan o yiğidin / Adımında bir kusur yoktu.”
28. **Koy** “koyun”: a. Koyun gibi uysallık: Қой десен, жұртым, қояйын / Қойдан да қоңыр болайын “‘Yeter’ dersen halkım, susayım, Koyundan da yumuşak olayım.”
b. Ziyafette ikramlık et için kesilen hayvan: Қонақ қонса: «Қон!» - деген / «Қой семізін сой!» - деген “Misafir gelirse: ‘Kon!’ demiş / ‘Şişman koyunu kes!’ demiş” → aksarbas
c. İnler gibi çıkan sesi için kullanılır: Кереметі қойдай күңіреніп / Ел жиналған басына / Аллаладай пір болған “Mucizesi koyun gibi inlerdi / Halk başına toplanırdı / Allah gibi bir пір olmuştı.”
29. **Koyan** “tavşan”: İncelediğimiz metinlerde 3 kez kullanılmıştır. Yılan ve tavşan sonbahar, kış mevsimlerinde doğadaki yaşamın çeşitliliğini ve ritmini simgeler: Күз қонысын сұрасаң / Қоянды мен жыланды “Sonbaharın yerini sorarsan / Tavşan ve yılanı söylerim.”
30. **Kozi** “kuzu”: Yetim kuzular, masum ve korunmaya muhtaç varlıkları temsil eder: Жетім қозы оттығып жетілер / Жетім көңілді қайтем?! “Yetim kuzular ateş içinde olsalar da hayatta kalır / Ama yetim yüреге ne yapmalı?!”
31. **Köbelek** “kelebek”: Zarafeti, özgürlüğü ve yaşamın geçiciliğini temsil eder: Көгалдан ұшқан көбелек / Қанаты оның дөңгелек “Çimlerden uçan kelebek, Kanadı onun yuvarlaktır”.
32. **Kökkutan** “mavi kartal, atmaca türü”: Көрінген тауда қор жатыр / Әуеден ұшқан көкқұтан / Дүние жалған бір тұтам “Görünen dağda korku var / Gökten uçan mavi kartal / Dünya geçici/sahte, bir avuç kadar.”
33. **Kulin** “yeni doğmuş at yavrusu”: Uzun süreli savaşlar yaptığını belirtmek için savaş dönüşü atların doğurmuş olduğunu belirtir: Қалмақтан жылқы қудырған / Құлынын жолда тудырған “Kalmuklardan atları kovalatan / Yol boyunca tayını doğurtan”
34. **Kumay** “Kafdağı’nda ve dâimî karlar bölgesinde yaşadığı kabul edilen, boz renkli, kanatları zümrüt yeşili, gölgesinin bir kimsenin üzerine düşmesi o kimsenin başına devlet kuşu konacağına alâmet sayılan, çok büyük, yırtıcı, efsânevi kuş”: Öleni sembolize eden Hûma kuşu özgürlüğü ve zarafeti vurgular; aynı zamanda kendini övmesi, güzel görünüşünü sergilemesi mecazla anlatılır. Аспанда ұшқан құмайды-ай / Құмай да бойын сылайды-ай “Gökyüzünde uçan kumay kuşu / Kumay da kendini okşar.”
35. Kus “kuş”: Uçan kuş özgürlük, çeviklik ve yetenek için kullanılır: Ұшқан құстан үлгі алған “Uçan kuşlardan örnek almış.”

Bak kusi: “talih kuşu”: Ağıt yakan kadın ölen kocasının kendisi için talih kuşu olduğunu söyle: Бак құсым ұшты басымнан “Baht kuşum uçtu başımdan”.

36. **Laçın**: Özgürlük, kudret символüdür; ancak ölüm karşısında çaresizdir: Әуеден ұшқан лашын / Қиынға салар ұясын / Алладан тура келген соң / Ажалға бар ма лажың?! “Gökте uçan laçın / Zorluta yuvasını korur. / Allah’tan gelen doğruysa / Ölümе karşı ne gücün/çaren var?!”
37. **Lak** “oğlak, keçi”: Yetim keçi, korunmaya muhtaç ve çaresizliği temsil eder: Жетім лақ тас-тасқа секіреп / Жетім қорымды қайтем?! “Yetim keçi taşlara zıplar / Ama yetim yüреге ne yapmalı?!”

Doğanın canlılığını sembolize eder: Тапқаны ақ ешкінің - егіз лақ / Біреуі лағының - салпаң құлақ / Ақ ешкі, көкке қарап, кәденді же / Табарсың есен болсаң тағы да лақ “Ak keçinin bulduğı — ikiz oğlak / Oğlaklardan biri — sarkık kulak / Ey ak keçi, göğe bak, kısmetini ye / Sağ salim olursan yine doğurursun oğlak.”

38. **Sabaz** “Yavru at”: DLT’de, CC’de, Memluk Kıpçak Türkçesinde kelimeye rastlamadık: Сабазымды ал да ұш"Yavru atımı al ve uç!"
39. **Sunkar**: Sunkar, ak sunkar 108 jоктаwda 74 kez geçer. At ve sunkar Orta Asya’da özellikle de konar-göçер yaşамда sahip olunan önemli iki hayvandır, ölenin ardından kalan yetimlerdir: Тұғырға қалған сұңқары / Суытып қойған тұлпары “Gerіye kalan şahini /Soğutulmuş atı”.
 a. sunkar kuşu: Ölen koca bir daha dönmemek üzere sunkar “kartal” olup uçar. Ақ бүркей басыма сап сынар қалдым / Сұңқарым қолдан ұшқан қайта қонбас / Ақ бүркей басқа салғаным / Басымнан бағы тайғаның “Başımı beyaz örtüyle örttüm, yalnız kaldım / Kartalım elden uçtu, bir daha konmaz”
 b. Güç ve yetenek, kahramanlık mecazı olarak kullanılır: Ұяда сұңқар түлеткен / Қияда сұңқар түлеткен “Yuvada şahin uçurmuş /Yüksekte şahin uçurmuş”; Байрақты жерде бәйге алған / Тұғырымдағы сұңқарым “Bayraklı yerde yarış kazandı / Dayanaғım olan sunkarım”.
 c. Ölenin ardından yetim kalan sunkar yas tutar gibi sahipsiz havadar döne döne uçar: Жаздыгүні болғанда / Күннің көзі байланған / Ақ сұңқар ұшып айналған “Yazın ortasında / Güneşin gözü bağlanmış /Ak sunkar uçup havada daireler çiziyordu!”d. ak sunkar: Ak sunkarın uçuşу өlmeyі anlatır: Ақ сұңқардай түлеген “Ak şahin gibi uçmuş”; Алпыс басты ақ орда / Ақ сұңқар үйде тұрған-ды “Altmış başlı beyaz orda / Beyaz şahin evde duruyordu.”
40. **Şayan** “akrep, çіуан”: Mecazen şayan “akrep” gibi ağlamayı tasvir ішін kullanılıyor: Шақырайын шаяндай / Бар дауысыммен аянбай “Çaғıрайым, tıpkı bir akrep gibi (sertçe) / Bütün sesimle, var gücümle”
41. **Teke**: 2 kez geçer. Derisinden giysi yapımında kullanılan hayvan: Қаптатып жылқы жаптырған, Айдалаға айдатқан / Тұлымдыға байлатқан / Мұңғұлдан жылқы қудырған / Құлынын жолда тудырған / Жамбасынан отырған / Бес теке паршадан тон киген “Yol boyunca taylorını doğurttu / Kalçasından oturuyordu / Beş keçiden yapılmış posttan giysi giyiyordu.”
42. **Torgay** “serçe”: 8 kez geçer. Serçe genellikle masumiyetin, anne sevgisinin ve doğanın canlılığının simgesidir. Yavrularını özenle beslemesi mecazi olarak kullanılır: Әуеде торғай шырлайды / Балапанын қорғайды “Gökте bir serçe cıvıldar /Yavrusunu korur.”
43. **Tұлpar** “Kazak kültüründe efsanevi güçlü, hızlı ve asil at”: 38 kez kullanılmıştır. a. Ölen kahramanı temsil eder: Екінші намаз пешінде / Белдеуден тұлпар шешілді. “İkinci öğlen namazında / Bağından tulpar çözüldü”. Burada “tulpar” ölen baba ішін kullanılır, bu dünyadan öbür dünyaya bağı çözülür; Қош, есен бол, тұлпарым / Жылқы ішінде сұңқарым “Hoşça kal, esen kal, tülparım / Atlar ішінде sen bir şahin gibisin.”
 b. Sahipsiz kalan tulpardır, onun sıradan birine деғіл, özel bir kahramana ait olduғу ve kimsenin artık ona binmemesi gerektiғі anlatılır. O can dostudur: Тұлпарыңды тұлдадық / Бір Құдайға сыйынып / Тұлпарың болсын қанатың / Бұрынғы салған санатым / Тұлданған мынау тұлпарды / Ешбір пенде мінбесін “Atını yüceltik / Tek Tanrı’ya sığınarak / Tulparın olsun kanatların / Eski koyduğum değerini hatırası / Bu yüceltilmiş tulparı / Hiçbir insan süremez”.
 c. Tulpardan uçup ölene gitmesi, selam söylemesi beklenir: Жан досыма тұлпарым / Менен сәлем айта бар “Can dostuma, tulparım /Benden selam söyle”.
44. **Tülki** “tilki”: 4 kez geçer. Kurnazlık, çeviklik, hayatta kalma becerisi anlamında kullanılır. Burada genellikle zeki, kurnaz, özgür bir kişiyi tasvir ішін benzetme amacıyla kullanılır. Жапанда жортқан бір түлкі / Желігіп шықты сонарға “Issız bozkırda dolaşan bir tilki / Av sevdasına düşüp çıktı karlı ava.”
- Kızıl tülkiye binilerek eşin cesaretinden bahsedilir: Алтайы қызыл түлкі артқан / Қиядан барып тіке атқан “Altay’ın kırmızı tilkisi sırtında / Uçurumdan gidip dik atladı”
45. **Tüye** “deve”: 8 kez geçer. Deve farklı şekillerde kullanılır: a. Tabiat tasvirinde: Қара бір таудың шиесі-ай / Жайылар байдың түйесі-ай “Kara bir dağın eteği, ey! /Yayılr zenginlerin devesi, ey!” →ingen
46. **Uki** “Baykuş”: Burada tasvir ішін kullanılır: Есіктің алды топ қайың / Тымаққа үкі шақтайын “Kapının önünde bir grup kayın ağacı / Çarıға sığacak kadar küçük bir baykuş.”
47. **Uyrek** “ördek”: 5 kez geçer ve umumiyetle kaz ile birlikte kullanılır. Tabiat tasviri ішін kullanılır, ölen hayattayken doğanın da canlılığını anlatmak ішін kullanılır: Үйрек ұшып, қаз қонған / Көлім қалды суалып “Ördek uçar, kaz konar / Gölüm kurudu”

SONUÇ

Hususiyle ilk yazılı metinlerden, kaya resimlerinden itibaren ve duyduğumuz sözlü anlatılardan tespit edebildiğimiz kadarıyla millî kimliğimizin oluşumunda, ortak kültürümüzde her ne kadar birarada yaşadığı hayvanlar arasında özellikle birlikte yaşam sürülen bazı hayvanların öne çıktığını görmekteyiz: “‘Türk’ün kanadı’ olarak tabir edilegelmiş, savaşta ve barışta her zaman Türk’ün hayatında yer edinmiş olan at; Türk’ün gücünün sembolü olan arslan, kaplan, kartal, koç, şahin; bir totem hâline gelen efsanevî kurt; kürklerinden faydalanılan geyik, samur, tavşan, sırtlan, sığır; haber ulaştıran güvercin gibi” ve onları algılayışını, felsefesini ortaya koyacak şekilde “renginden dolayı, çıkardıkları seslerden, çeşitli uzuvlarından veya hareketlerinden yola çıkarak, beslenme özelliklerini ve yaşadıkları çevreyi ve zamanı da dikkate alarak” adlandırmış veya Moğolca, Arapça, Farsça ve başka dillerden ödünç almıştır (Efe 2004: 263). Yazı dili dilin bütün söz varlığını barındırmamaktadır, yazarların kullanımıyla sınırlı kalmaktadır. Bu bakımdan söz varlığı tespitinde ağız derlemelerine, ağız sözlüklerine, halk için yazılmış metinlere de bakmak gerekmektedir.

Çalışmamızda *joktaw*larda hayvan adlarının sayısı azımsanmayacak derecededir. Burada 46 hayvan adını geçtiği yerlerle birlikte verdik. Bunlar arasında en çok kullanılan *at* ve *jılka*, *kara at*, *tülpar*, *arğımak*, *düldül* ve başka eş anlamlılarıdır. Sonra *kus* ve *sunkar*, *aksunkar*, *torgay*, *kumay*, *akku* gibi türleri gelmektedir. Daha sonra *eşki*, *teke*, *aristan*, *jılan* ve başka kelimeler kullanılmaktadır. Eski Türkçeden Kazakçaya kadar gelenlerin çoğu Türkçe olup Harezm Türkçesi döneminden itibaren alıntı hayvan adlarının sayısı artmıştır. Sözlü edebiyat ürünü *joktaw*larda kullanılan hayvan adlarının ağırlıklı olarak Türkçe olduğu görülmektedir.

Tabiattan gittikçe uzaklaştığımız, globalleşen dünyada online iletişimin arttığı bu dünyada milli kimliğimizi oluşturan kültür öğelerini kaybetmemek, araştırılarak gelecek nesillere akılabilmek için dikkatle seçilecek metinlerin eğitim öğretimde okutulması gerekmektedir. Gençliğimiz hayvanları hayvanat bahçesinde tanırken hayvan adlarıyla benzetmeler yapması mümkün olmamakta; bu anlatımlardan yararlanılan tarihi metinlerimizi layıkıyla anlayamamaktadır.

KAYNAKÇA

- 1.Abik, A. Deniz (2009). Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları. *Türklük Bilgisi Araştırmaları Cem Dilçin Armağanı*, Y. 33, S. 1, s. 1-33.
- 2.Altun, Mesut (2009), Kazakça Sövgüler, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl 1, Sayı 2/1, “Türk Kültüründe Hakaret”
- 3.Arıkan, Metin (1999), *Köroğlu’nun Kazak Varyantları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Ana Bilimdalı, Danışman: Prof. Dr. Fikret Türkmen, İzmir.
- 4.Ataxodjaev, A. A. (2010). *Ўзбекистон Фаунаси Қушларининг Лотинча, Русча Ва Ўзбекча Номланиши*. Taşkent: Uzbekiston Society for the Protection of Birds.
- 5.Aydemir, Adem (2013). Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati’t Türk’tte Kuşlar. *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 6, S. 1. s. 271-297
- 6.Aydemir, Adem (2018). Divanü Lûgati’t Türk’tte Böcek Adları Üzerine Bir İnceleme. *Route Educational and Social Science Journal*, C. 5, S. 14. s. 683-692
- 7.Balci, Onur (2022), *Ahmet Baytursinuli 23 Ağıt (23 Joqtaw) (İnceleme-Aktarma)*, Çanakkale: Paradigma Yayınları.
- 8.Berna Karaslan (2010). *Dîvânu Lûgati’t-Türk’tteki Bitki ve Hayvan Konuları Üzerine Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- 9.Besli, Ertan (2010). *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman: Prof. Dr. Osman F. Sertkaya, yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- 10.Biray, Nergis (2013), Kazak Türklerinde Ölümle İlgili Kelime, Kelime Grubu ve Deyimlerden Hareketle Ölüm Kavramı, *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel Armağanı*, (Ed. Doç. Dr. C. Demir, Yrd. Doç. Dr. H. Parlakyıldız), Akçağ Yayınları, Ankara: 353-371.
- 11.Çeneli, İlhan (1975). *Divanü Lûgat-it-Türk’tte Hayvan Adları. Türk Kültürü Araştırmaları 1973-1975*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 99-122;
- 12.Doğan, Levent (2001). Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 12, s. 615-659.
- 13.Ercilasun, Ahmet Bican ve Ziyat Akkoyunlu (2015). *Dîvânü Lugâtî’t-Türk (Giriş–Metin–Çeviri–Notlar–Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- 14.Erkoç, Halil İbrahim (2015). Divanü Lugati't-Türk'te Vahşi Hayvanlarla İlgili Kelimeler ve Terimler. *Türkiyat Araştırmaları*, S. 23, s. 177-208.
- 15.Erkurt, Buğra (2025), *Eski Türkçedeki Hayvan Adlarının Kuzey Doğu Türk Lehçelerindeki Görünümü*, T.C. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Danışman: Prof. Dr. Münevver Tekcan, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.
- 16.Gen, Sıla (2009), Harezmi Türkçesinden Kazakçaya Hayvanlarla İlgili Söz Varlığı, Danışman: Prof. Dr. Ayşehan Deniz Abik, T.C. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Adana.
- 17.Gül, Meltem (2015). Dîvânü Lugâtî't-Türk'teki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme. *İdil/Sanat ve Dil Dergisi*, C.4, S. 15, s. 1-24;
- 18.Dağlı, Hacı (2020), Hayvan Adlarıyla Kurulan Azerbaycan Atasözlerinin Sözdizimsel Açıdan İncelenmesi, T.C. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı Bilim Dalı, Danışman Doç. Dr. İlkin Gulusoy, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- 19.Efe, Kürşat (2004), *Tarihî Türk Lehçelerinde Hayvan İsimleri*, T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Danışman: Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- 20.İlhan, Nadir ve Mustafa Şenel (2008). Divânü Lûgâtî't-Türk'e Göre Av, Avcılık ve Hayvancılıkla İlgili Kelimeler ve Kavram Alanları, *Turkish Studies*, C. 3, S. 1, 259-277
- 21.Kaplankıran, D- İbrahim Kaplankıran (2017), Kazak Türkçesinde Geçen Kuş Adları ve Onların Sistematiği Üzerine, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic Volume 12/5*, P. 217-250.
- 22.Karahan, Akartürk (2013). Codex Cumanicus'ta Hayvan Adları. *Turkish Studies*, Y. 8, S. 1, s. 1839-1865.
- 23.Levent Doğan (2001). Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 12, s. 615-659;
- 24.Özden, Muharrem (2019). Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Bulunan Hayvan Adlarının Derleme Sözlüğündeki İzleri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 2, s. 1479-1502.
- 25.Ross. E. D. (1994). *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü* (çev. Emine Gürsoy Naskali). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- 26.Roux, Jean-Paul (2005), Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar, çev. Prof. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, İstanbul.
- 27.Sağdıç, Hayrettin (1998), *Köroğlu Destanı'nın Kazakça Jambıl Nüshası*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- 28.Tokyürek, H. (2013). Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları. *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, XXXIII, 221-281.
- 29.Tosun, İ. (2020). Tuva Türkçesinde Hayvanlara Yaşlarına Göre Verilen İsimler. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 13, S. 32, s. 1570-1592.
- 30.Umurzakov, K. (2007). *Divanu Lugati't-Türk'teki Hayvan ve Bitki Adları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Adbilim Çalışması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- 31.Ünal, Fatih. (2008). Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve As Verme Gelenegi, **bilig**, Bahar, sayı 45: 103–130.
- 32.Zhamalihan Kulixila (2016), *Kıpçakçanın Söz varlığı*, T. C. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Doktora Programı, Basılmamış Doktora tezi, İstanbul.

«ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫНДАҒЫ «БАТЫР, БАТЫЛ, ЕРЖҮРЕК» СЫН ЕСІМДЕРІН КОРПУС АРҚЫЛЫ ТАЛДАУ

Жиенбекова А. Б.

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
«М017-1717-Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы магистранты
Астана, Қазақстан
e-mail: aruzhan.zh2003@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы сын есімдердің, соның ішінде «батыр», «батыл», «ержүрек» сөздерінің қолданысы корпустық әдіс арқылы талданады. Зерттеу барысында Қазақ тілінің ұлттық корпусының деректері негізге алынып, аталған сын есімдердің жиілік көрсеткіші, мағыналық құрылымы, стильдік және гендерлік ерекшеліктері салыстырмалы түрде қарастырылды.

Тірек сөздер: «Құтты білік», сын есім, корпустық талдау, коллокациялық тіркес.

CORPUS-BASED ANALYSIS OF THE ADJECTIVES “BATYR”, “BATYL”, AND “ERZHUREK” IN THE KUTADGU BILIG

A.Zhienbekova

Master's student

M017-1717 – Kazakh Language and Literature

L. N. Gumilyov Eurasian National University

Astana, Kazakhstan

e-mail: aruzhan.zh2003@mail.ru

Abstract: This article analyzes the use of adjectives in Yusuf Balasagun's *Kutadgu Bilig*, focusing on the words *batyr* (“brave”), *batyl* (“bold”), and *erzhurek* (“courageous”) through a corpus-based approach. The study is based on data from the National Corpus of the Kazakh Language and examines the frequency, semantic structure, stylistic, and gender-related features of these adjectives in a comparative manner.

Keywords: *Kutadgu Bilig*, adjective, corpus analysis, collocational combination.

«Құтты білік» дастаны – түркі жазба мәдениетінің аса маңызды ескерткіші. Дастан тілін корпус тұрғысынан талдау тіл білімінің қазіргі жаңа бағыттары үшін аса өзекті.

Мақалада дастандағы өзара мәндес «батыр, батыл, ержүрек» сын есімдерінің қолданыс жиілігі, коллокациясы мен мағыналық өрісі корпус талдауы арқылы анықталады.

Сын есім — есім сөздер тобына жататын, өз алдына дербес сөз табы болып саналатын, басқа сөз таптарынан мағыналық, тұлғалық және құрылымдық ерекшелігімен дараланатын сөз табы.

Қазіргі тілдік зерттеулерде лингвистикалық корпустарды пайдалану тілдің құрылымдық, семантикалық және функционалдық қырларын нақты деректер негізінде саралауға мүмкіндік береді. Тілдік бірліктердің қолданыс жиілігін, мағыналық ерекшелігін, контексттегі байланысы мен тіркесімділік әлеуетін анықтауда корпус лингвистикасы әдістерінің маңызы зор. Осы тұрғыдан алғанда, тарихи жазба мәтіндердегі сын есімдерді корпус тұрғысынан талдау сөз таптарының семантикалық және грамматикалық ерекшеліктерін тереңірек түсінуге жол ашады.

Лингвистиканың компьютер тілімен ұштасуы тіл білімінің зерттеу аясын кеңейтеді. Осыған байланысты қазақ тілінің корпусын құруда елеулі еңбек еткен А. Жұбанов «корпустық зерттеулердің нәтижелері қазақ мәтіндерінің стильдік, құрылымдық, мағыналық, функционалдық және т.б. сипаттарын анықтауда да өзекті мәселелердің бірі болып саналады» дейді [1, 548б.]. Қазақ мәтіндерінің ішінде тарихи жазба мәтіндерді де корпус негізінде зерттеу аса маңызды.

«Құтты білік» дастаны бойынша зерттеу нысанына алынған тілдік бірліктерді корпус тұрғысынан талдау лексикалық бірліктердің қолданыс жиілігі мен мағынасын анықтауға бағытталады. Осы мақсатқа сәйкес біз Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы деректерді де негізге алдық.

Зерттелетін бірліктердің коллокациялық профилін талдау сын есімдердің концептуалдық сипаттарын сипаттауға, олардың мағыналық ұқсастықтарын және концептуалдық құрылымдарының айырмашылық белгілерін анықтауға мүмкіндік береді [2].

«Батыр» сөзі «Құтты білік» дастанында 10 рет кездеседі[3]. Оның ішінде: сын есім мағынасында 9 рет (мысалы, «батыр ер», «батыр қатын» т.б.); зат есім мағынасында, яғни атау ретінде 1 рет («тыңдап көрші, батыр қалай айта алған»).

Дастанда «батыр» сөзінің тіркесімділігі метафоралық, плеонастикалық тіркестер құрамындағы қолданысымен ерекшеленеді (1-кесте).

1-кесте. «Батыр» сөзінің коллокациясы

№	Тіркес	Мағынасы	Сөз тіркесінің сипаты	Дастандағы қолданыс жиілігі
1	<i>Батыр қатын</i>	Ер жүректі, қайсар әйел	метафоралық тіркес	1
2	<i>Батыр қол</i>	Қайсар, күшті әскер	тұрақты тіркес	1
3	<i>Батыр ер</i>	Ержүрек адам, қаһарман	плеонастикалық тіркес (мағыналық күшейткіш)	1

Корпус талдауы бойынша, дастанда «батыр» сын есімі көбіне «ер», «қол» сөздерімен тіркеседі. Бұл оның лексикалық өрісіндегі «ерлік», «қаһармандық», «қайсарлық» сияқты семалармен байланысын көрсетеді.

Қазақ тілінің ұлттық корпусы деректеріне назар аударсақ, «батыр» сөзі зат есім, сын есім, және етістік сөз табында кездеседі. Оның ішінде аталған тілдік бірліктің сын есім ретіндегі мағыналық құрылымы (2-кесте) мен қолданыс жиілігі (3-кесте) ерекше.

2-кесте. «Батыр» сөзінің мағыналық құрылымы

№	Мағына түрі	Түсіндірмесі
1	Негізгі мағынасы	Ержүрек, қайтпас қайсар, өжет
3	Жағымсыз мағынасы	Қаскөй, есер (теріс мағынада)

Осы мағыналардың ішінде «батыр» сын есімі «Құтты білік» дастанында негізгі мағына, яғни адам бойындағы батырлық, қайсарлық мағынасын білдіреді. Жағымсыз мәндегі қолданысы кездеспейді.

3-кесте. «Батыр» сөзінің қолданыс жиілігі мен стильдік таралуы

№	Стиль түрі	Қолданылу жиілігі (рет)	Ескертпе
1	Көсемсөз (публицистикалық) стиль	8560	Ең жиі қолданылатын сала
2	Іскери стиль	640	Ең аз қолданылатын сала

Корпус көлемінде «батыр» сын есімінің көсемсөз стилінде жиі қолданылатынын байқадық, «Құтты білік» тарихи жазба ескерткішінде 10 рет кездеседі. Бұл корпус көлеміндегі «батыр» сөзінің жиілік сипатымен салыстырғанда әлдеқайда аз.

Гендерлік қолданысына қарай дастанда анықталған сын есімдердің барлығы дерлік ер адамға байланысты қолданылады. Корпустағы көрсеткіш негізінде де ер адамға жиі қарата айтылатынын байқай аламыз (4-кесте).

4-кесте. «Батыр» сөзінің гендерлік сипаты

№	Санат	Қолданылу саны	Ерекшелігі
1	Ер адамға қатысты	2024	Негізгі қолданыс
2	Әйел адамға қатысты	166	Сирек қолданылған
3	Ер мен әйелге ортақ	46	Жалпы сипаттағы қолданыстар

Алайда бұл «батыр» сөзінің ер адамға ғана қатысты айтылатынына дәлел емес. Жоғарыда colloкациялық тіркесте көрсеткеніміздей, дастанда «сужүректер шыдай алмас дабылға, жүрексіздер батыр қатын жанында» жолдарында «батыр қатын» қолданысы кездеседі.

Ал «батыл» сын есімі «Құтты білік» дастанында 2 рет кездеседі. Оның ішінде «батыл арыс» деген colloкациялық тіркесті бөліп көрсетуге болады. Дастанда «батыл» сын есімі ер адамға қатысты қолданылады. Қазақ тілінің ұлттық корпусында «батыл» сын есімі «ержүрек, қайсар, өжет» және «пайдасыз, жарамсыз, бос» мағыналарын береді. Бұның ішінде алғашқы мағына дастандағы мағынамен сәйкес келеді. Көркем әдебиет стилінде 15,552 рет кездеседі. 1887 рет ер адамға қатысты, 344 рет әйел адамға қатысты, 57 рет ер адамға да, әйел адамға да қатысты қолданылады деп көрсеткен. Ал дастанда тек қана ер адамға байланысты қолданысын кездестіре аламыз.

«Ержүрек» сын есімі дастанда «ержүрек ер» colloкациялық тіркесімен 2 рет берілген. Қазақ тілінің ұлттық корпусында 1 ғана лексикалық мағынасын («жүрек жұтқан, батыр, жүрек») береді. Бұл дастандағы мағынамен толық сәйкес келеді. Қазақ тілінің ұлттық корпусында ең жиі 12, 569 рет көркем әдебиет стилінде қолданылады. 1918 рет ер адамға қатысты, 344 рет әйел адамға қатысты, 67 рет әйелге де, ер адамға қатысты қолданылады екен[4]. Ал «Құтты білік» дастанында тек ер адамға байланысты қолданылады.

Жүргізілген корпусық талдау нәтижелерін ескере отырып, «батыр» лексемасының «Құтты Білік» және Қазақ тілінің Ұлттық Корпусы (ҚТҰК) материалдарындағы қолданыс ерекшеліктерін нақты мәтіндік үзінділерге сүйене отырып қарастырайық. Бұл салыстыру сын есімнің грамматикалық қызметінің тұрақтылығын және оның семантикалық мазмұнының эволюциясын айқындауға мүмкіндік береді.

Екі тарихи кезеңдегі мәтіндерді салыстыру нәтижесі «батыр» сөзінің сапалық сын есім ретіндегі негізгі қызметін сақтағанын көрсетеді.

Мысалы, «Құтты Білік» дастанында: «Батыр ердің сөзін тыңдап көргейсің...» деген жолда «батыр» сөзі тікелей «ер» (зат есім) тұлғасын сипаттап, оған әлеуметтік бедел және ақылдылық (есті сөз) ұғымдарын үстейді.

Дәл осы сияқты, ҚТҰК деректеріндегі «Мәншүктей батыр қызды жыр бесікте...» үзіндісінде де «батыр» сөзі «қыз» (зат есім) сөзін сипаттап тұр. Алайда бұл қолданыс тарихи тұлғаның есіміне байланысты сөздің эпитеттік-сапалық реңкін күшейтеді. Бұл екі мысал «батыр» сөзінің гендерлік бейтарап ұғым ретіндегі тұрақтылығын айғақтайды.

Тарихи және заманауи мәтіндерді салыстыру «батыр» сөзінің семантикалық сипатында айқын ауысулар болғанын көрсетеді (5-кесте).

5-кесте. «Батыр» сөзінің семантикасындағы ауысулар

Салыстыру тұрғысы	«Құтты Білік» (ХІ ғ.)	ҚТҰК (ХХІ ғ.)
Батырлықтың шығу тегі	Практикалық/Физикалық: «...Жүрексіздер батыр қатын жанында» (Бойдағы ерекше батыл қасиетке қатысты)	Моральдық/Ұғымдық: « Батыр боп іштен тумайды... биік санадан » (Азаматтық ұстаным, саналы таңдау).

Біріншіден, ХІ ғасырдағы «Құтты Білік» мәтінінде «батыр» сөзі жеке тұлғаның ерлігін сипаттай отырып, оның әскери әлеуметтік беделін білдірсе, ҚТҰК материалдарындағы «*Бақытты елдің солдатты ол... Батырды көрдім...*» үзіндісінде назар жеке жауынгердің жетістігіне ауысқан. Бұл үзіндіде «батыр» сөзі заттануға (субстантивтенуге) бейімделіп, жеке тұлғаның мәртебесін білдіреді.

Екіншіден, батырлықтың шығу тегі мен сипаты өзгерген. «Құтты Білікте» батырлық «*Жүрексіздер батырқатын жанында*» дегендей, нақты адам бойындағы батырлық, батылдық қасиетті суреттесе, ҚТҰК деректерінде бұл ұғымның философиялық-моральдық мағынасы күшейген: «*Батыр боп іштен тумайды... Батырлық, мүмкін, туады биік санадан.*» Бұл үзінді батырлық қасиеттің саналы таңдаумен және азаматтық ұстаныммен байланысты екенін көрсету арқылы, оның рухани құндылықтарға сүйенгенін дәлелдейді.

Жүргізілген корпустық талдау «батыр» сөзінің сапалық сын есім ретіндегі негізгі грамматикалық функциясының тұрақты екенін көрсетеді. Дегенмен, батыр сөзінің семантикалық ауқымы ХІ ғасырдағы әскери-әлеуметтік шеңберінен кеңейіп, ХХІ ғасырда азаматтық ерлік, моральдық және саналы ұстанымды сипаттайтын кең ауқымды эпитетке айналған. Бұл құбылыс қазақ тілінің өзіндік дамуын, қоғамдық өзгерістерге бейімделуін және сын есімдік құрылымдардың семантикалық тұрғыдан өзгергенін дәлелдейді.

Қорытындылай келе, «Құтты білік» дастанындағы «батыр», «батыл», «ержүрек» сын есімдері, Қазақ тілінің ұлттық корпусындағыдай, бір мағыналық өріске бірігеді.

«Батыр» сөзі дастанда 10 рет кездесіп, негізінен, адамға қатысты сапалық сын есім ретінде қолданылады. «Батыл» сын есімі дастанда сирек (2 рет) қолданылғанымен, мінез бен әрекеттегі ержүректілікті сипаттайды. Корпус көлемінде бұл сөз көркем әдебиетте жиі ұшырасады және кейде бейтарап немесе ауыспалы мағынада жұмсалады. Ал «ержүрек» сын есімі мағыналық тұрғыда «батыр» сөзімен тең, бірақ контексте ішкі рух, жүректілік пен қайсарлыққа басымдық береді.

Гендерлік тұрғыдан үш сын есім де көбіне ер адамға қатысты қолданылады, алайда «батыр қатын» тіркесі арқылы әйел тұлғасына да батырлық сипат берілуі көрінеді. Бұл ерлік ұғымының тек жынысқа емес, тұлғалық қасиетке байланысты екенін дәлелдейді.

Жалпы алғанда, «батыр», «батыл», «ержүрек» сөздері тарихи және қазіргі тілдік семантикалық өзегін сақтап, контекске қарай әртүрлі реңктерде көрініс табады. Бұл олардың қазақ тіліндегі «ерлік» концептісінің басты белгілерін бейнелейтін тұрақты сын есімдер екенін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Жұбанов А. Қ. Қазақ тіл білімі: қолданбалы лингвистика. Казахское языкознание: Прикладная лингвистика. — Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2012. — 696 б. — қазақша, орысша.
2. Басинская М. В. Корпусный анализ семантики синонимов (на материале английских прилагательных) // «Вестник Московского государственного лингвистического университета. — Москва: ФГБОУ ВО МГЛУ, 2019. — 265 с. — С. 66 -78
3. Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік / Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубаев. — Алматы: Таймас, 2007. — 536 б.
4. Қазақ тілінің ұлттық корпусы - <https://qazcorpus.kz/> (қаралған күні: 19. 10. 2025)

**№4 СЕКЦИЯ. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ЖАҢА ДАМУ
БАҒЫТТАРЫ**
**СЕКЦИЯ №4. ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ
КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ**

IRSTI 160121

GENERATIVE AI FOR SOFT SKILLS DEVELOPMENT IN KAZAKH LANGUAGE TEACHING

S.Odanova

Kazakh National Research Technical University after K. Satbayev
Candidate of Philological Sciences, Professor.
Almaty, Kazakhstan.
sagira68@mail.ru

K. Moldabayeva

Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
senior lecturer, PhD. Almaty, Kazakhstan.
m_karly04@mail.ru

M. Zhailaubaeva

Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
doctoral student.
Almaty, Kazakhstan.
zhailaubaeva.marhabat@gmail.com

Abstract: This article reviews developments in information technologies and generative AI for Kazakh language teaching within CEFR-based instruction. Using international and national studies, it highlights adaptive platforms, gamification, and AI-driven personalization. Global findings show AI fosters autonomy, creativity, and soft skills, while Kazakhstani efforts reveal uneven integration. Challenges include teacher training, cultural authenticity, and limited Kazakh-language AI tools.

Keywords: Artificial Intelligence, Common European Framework of Reference, Kazakh language, digital learning, teacher training.

ӘОЖ 160121

**ГЕНЕРАТИВТІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ НЕГІЗІНДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЖҰМСАҚ
ДАҒДЫЛАРДЫ ДАМУ**

Оданова С.А.

Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ
ұлттық техникалық зерттеу университеті"
фғк, профессор
sagira68@mail.ru

Молдабаева К.Е.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
PhD, аға оқытушы
m_karly04@mail.ru

Жайлаубаева М.Қ.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
докторанты
zhailaubaeva.marhabat@gmail.com

Түйін: Мақалада қазақ тілін оқытуға арналған IT-қолдаулы бағдарламаларды жобалауда генеративті жасанды интеллектінің мүмкіндіктері қарастырылады. CEFR негізіндегі оқыту,

бейімделген платформалар, геймификация және дербестендірілген тәсілдер талданады. Халықаралық және ұлттық зерттеулерге сүйене отырып, мақалада жұмсақ дағдыларды дамытудағы ЖИ рөлі, мұғалімдердің даярлығы, мәдени ерекшелікті сақтау және қазақ тіліндегі цифрлық ресурстардың шектеулігі негізгі мәселелер ретінде айқындалады.

Тірек сөздер: Жасанды интеллект, Тілдерді оқытуға арналған жалпы еуропалық құзыреттер жүйесі (CEFR), Қазақ тілі, Цифрлық оқыту, Мұғалімдер даярлау.

Introduction. The past few years have witnessed a tidal shift in language teaching across the world, mainly as a result of Information Technology. With digital platforms, mobile apps, and online learning environments, particular education providers which is run entirely by Kazakhstani professionals, help people to study languages in a way that is comfortable and convenient for them. Local schools and other education organizations learn things like 'Industry language' from the same type of training firm [1, p.26].

In Kazakhstan, this transition carries particular significance. For example, if educators are to update Kazakh-language instruction and bring it into line with current global quality standards, they must address distinct challenges. First, the need for standardized proficiency frameworks, such as CEFR levels A1 through C2, should be incorporated into instructional design on a large scale. This would eliminate methodological and content-related differences across different courses. Secondly, the problem of engaging learners is not easily overcome: in remote areas where there is limited modern equipment, modern educational resources and digital infrastructure remain beyond reach [2, p. 66]. Such deficiencies underline the need for innovation that combines technological progress with teaching strategy.

Generative Artificial Intelligence (GenAI) platforms, such as sophisticated large-language models, offer a good opportunity. These products make possible personalized content creation, instant correction, and adaptive learning environments, which combine the development of language skills with the attainment of soft competences like critical thinking, creativity, or team-spiritedness [3]. This looks like a promising approach to teaching Kazakh that is both tractable and scalable.

Case studies on teaching Kazakh and Central Asian cyberspace show that information technologies have been widely introduced into such a field. However, in terms of hardware, there are only 11 programs available online today for students that are learning Kazakh language. This is insufficient for the age of information [4]. In many cases, current language teaching methods continue to adhere to traditional grammar-translation and audio-lingual modes of drills, in other words, a linear sequence method that inhibits student motivation, which leads to ineffective learning.

Research objectives within this comprehensive approach are as follows: To analyze IT developments and program design approaches that can be applied to Kazakh language teaching across CEFR levels (A1–C2). To examine the potential of generative artificial intelligence platforms to support not only linguistic competence but also the development of learners' soft skills, including critical thinking, creativity, and collaboration. To contextualize and disseminate these perspectives in international scholarly discourse, including through the International Academic Conference on Advances in Science and Technology held in Houston, Texas, USA, where the project's conceptual framework and review findings were presented.

Methodology. This phase reviews the impact of information technology on language teaching by synthesizing foreign and local research, with a particular focus on Kazakhstan's structured approach to Kazakh language pedagogy. It also examines the role of artificial intelligence in developing soft skills.

Data were collected from international and national sources. Scopus, Web of Science, ERIC, and Google Scholar were systematically searched, as they provide extensive coverage of linguistics, education, and technology. In addition, Kazakh repositories and academic libraries were consulted for policy documents, project reports, and conference proceedings not indexed internationally.

Inclusion criteria emphasized recent and relevant work. Studies published between 2015 and 2025 were prioritized to capture a decade of change in IT and AI. Selected works focused on integrating technology into language education, applying CEFR frameworks, or analyzing AI's role in soft skills development. Articles, reports, and conference papers with practical significance for language pedagogy received priority. Exclusion criteria eliminated technical studies on IT systems unrelated to education or papers without relevance to language teaching and learning.

A thematic coding approach was applied to organize the literature into clusters: language learning frameworks and digital platforms, AI-supported teaching practices and case studies, evidence of soft skills development in classrooms, and implications for Kazakh language instruction.

Preliminary findings from this review were presented at the International Academic Conference on Advances in Science and Technology (Houston, Texas, 2025). This international engagement provided external validation of the framework, encouraged scholarly discussion, and enriched the final conclusions with insights from global experts.

Results. With information technologies and artificial intelligence (AI) reshaping global teaching of languages, rapid development for Kazakh language teachers, generative AI offers increasing possibilities. Generative AI has been accepted in many contexts. It allows students to engage in personalized learning approaches, dynamic feedback, and real-time translation.

On top of this, generations can now directly interact with generative AI as any other foreign language speaker, provided that it's sufficiently life-like (such as writing and speaking simulations). According to research, AI models driven by digital tools and blended learning with human guidance lead to accelerated CEFR level progression; they also help students develop problem-solving and critical thinking prowess—each an essential skill modern educators require from their pupils.

At the same time, new paradigms like 'prompt literacy,' which refers to being able to craft inputs for generative AIs as well as refine these data inputs, are proof of how students are developing capabilities in digital literacy never seen before. Initial results suggest that creative projects using AI increase motivation and understanding in teams. [5, p.18].

Kazakhstan is laying the groundwork for broad digital integration in the education sector. Although uneven and limited in scope, digital literacy among university language teachers is on the rise. Nevertheless, projects such as WikiBilim and Kazakh National Electronic Library (KAZNEB) are adding to resources available for digital teaching content in Kazakh. Recent studies show that while teachers generally embrace AI-supported instruction in alignment with CEFR, there is a pressing need for professional development seminars and original materials that meet their local needs [6, p.2248].

Adaptive platforms and mobile applications are central to integrating AI in language learning, according to international literature. Research shows how chatbots, virtual tutors, and automated evaluation tools can help students develop an independent learning style with customized feedback and flexible pacing. These tools support both formal and informal education. They are particularly useful for facilitating conversation, writing, and team projects.

Moreover, AI-assisted environments help people develop advanced cognitive skills not just in language acquisition but also across cultural boundaries; beyond problem-solving, which is a top priority of modern education worldwide.

This is in sharp contrast to the pattern of international research. Pilot projects and game-based language learning software show promise, but there are still gaps in how ready teachers are, quality issues with Kazakh AI resources available on the market, and systematic consistency with policy frameworks. This dual picture of global acceleration and local incrementalism highlights at once both opportunities as well as challenges for Kazakh presence in world digital education trends.

These findings were published at the International Academic Conference on Advances of Science and Technology (Houston, Texas, 2025), where the paper “AI-Based Model for Kazakh Language Teaching in a Levelled Way” was released. The conference report proposes using AI to make difficult languages more widely taught. Implementation and style received a lot of attention from peers, many of whom noted also that descriptive statements like those issued by the CEFR for international recognition of the language abilities of language learners around the world need to be adhered to while at the same time emphasizing cultural authenticity in AI-produced content. Issues with respect to ethical design emphasize wider debates about AI in education, and serve as a reminder that it is important to balance innovation with humanistic and cultural values.

Interactions with the international academic community have helped to clarify ideas and highlight some areas for further work within the project's conceptual framework. Recognition of the Kazakh model also generated interest in partnerships of all kinds, between individual academic fields and cutting-edge technologies, private companies and tertiary institutions dedicated to teaching both new languages previously unknown worldwide.

Discussion. In a Kazakhstani context, the emergent data show with increasing clarity that CEFR alignment can build confidence in speaking and learning for learners. This is particularly important because

it marks another step towards where local teaching is going worldwide, what standards these teachers are trying to follow at home or away from it all and still respect individual differences of their students at the same time [7, p. 1887] point out, the country's multilingual backdrop and the uneven training of teachers there further complicate adaptation, reinforcing the need for professional development and provision of relevant teaching materials.

At the same time, generative AI introduces an extraordinary dimension of personalization that has fundamentally transformed language instruction across the globe. AI-driven tutoring programs and chatbots, studies tell us, have succeeded in significantly accelerating progress by tailoring feedback to individual users and supplying real-time interaction [8, p. 27]. The news that one in three learners has gained an entire level of CEFR language proficiency within three months from trial programs is reminiscent of earlier findings concerning adaptive instructional technology: personalized instruction coexists with improvement for learners.

Generative AI also appears to foster innovation, problem-solving, and critical thinking abilities which are increasingly recognized as essential for education in the 21st century. This is consistent with wider research on "soft skills" in AI-mediated learning environments, where learners are engaged with scenario-based simulations that replicate real-world communication needs.

So Kazakhstan's gradual embrace of digitalization represents both progress and limitations. Use of Information and Communication Technology is common in universities, yet confined primarily to simple functions. Many educators are enthusiastic about adopting interactive technologies but find themselves lacking both the facilities and trained staff in certain areas.

Simultaneously, initiatives such as WikiBilim and the Kazakh National Electronic Library (KAZNEB) lay the groundwork for broader IT integration, providing impetus for more ambitious AI interventions [9, p.1543]. However, at present, there is not much research on how these various sites cater to different levels of user needs and what their contributions are to language learning in natural situations.

At the same time, these findings point toward a synergistic model for Kazakh language pedagogy: Structures based on the CEFR offer development, generative AI provides individuals with personalized guidance on where they may improve, and national digital initiatives give institutional support. However, problems remain, especially in terms of local AI resource deficiency and teacher readiness, which requires cooperative strategies for integration.

As AI-driven platforms become more recognized abroad, they also have great potential in promoting individualized learning and learner autonomy. Zawacki-Richter et al. emphasize how adaptive technologies generate learning paths tailored to the individual and the virtues of mobile apps and chatbots for enrolling participants into language learning. These developments transcend purely linguistic abilities, emphasizing the value of AI as a source not only for language skills but also soft ones [8, p. 27].

In our turn, we contributed to the discussion by presenting research at the International Academic Conference on Advances in Technology and Science (Houston, Texas, 2025), an opportune context in which to position the Kazakh case within the wider global conversation on how artificial intelligence has begun to transform language education.

The article, "AI-based Model for Level-Based Teaching of the Kazakh Language," was widely complimented for its effort to infuse the teaching of a little-studied language with AI technology. The conversation pointed to Kazakhstan's instructive example for international contexts, as issues of digitalization and standardization are not limited to global languages like English and Spanish, but to smaller ones that still need to be formally learned and input with technology.

Feedback from academic community has underlined the need for Kazakh language pedagogy to be mapped to CEFR descriptors. Such standardization would allow learners of Kazakh to have their competencies recognized internationally relative to their peers and would promote academic mobility as well as contribute to the employability of graduates. This is the argument which corresponded with the greater discussions on the assessment of the CEFR for small, local, or minority languages. Yet, with the framework providing a gateway to some form of global recognition, it also asks questions about adaptation.

This conference enabled further engagement with the international academic network, thereby strengthening ties worldwide and playing a number of roles. This confirmed that Kazakh can be taught systematically via artificial intelligence and IT-based methods; it enabled refinement of the conceptual framework by integrating issues of cultural authenticity, ethical application, and connection with international standards; and it inserted the Kazakh case as a relevant contribution to the expanding research on placing less-taught languages within the global technological and pedagogical changes.

This involvement also demonstrated that the issue of how AI can help learning languages is becoming increasingly relevant across both lingual and cultural borders, clearly indicating high potential for further cooperation between Kazakhstan and international academia.

Conclusion. In conclusion, the presentation of the AI-based Model for Level-Based Teaching of the Kazakh Language within the framework of the Houston conference affirmed both the timeliness and the broader significance of applying AI to Kazakh language pedagogy. The feedback underscored two central priorities: the need to align instruction with CEFR standards and the importance of preserving cultural authenticity, ensuring that technological innovation remains guided by pedagogical and humanistic values. The discussions demonstrated that Kazakhstan's initiatives are part of a wider international movement toward AI-supported language learning, where smaller languages can engage on equal terms in global debates. The strong interest in cooperation expressed by international scholars highlights the potential of this research to influence not only local educational reforms but also transnational collaborations dedicated to advancing responsible and culturally sensitive applications of AI in language education.

Ascnowledgements

The current research was performed under the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. IRN: AP26100757) "IT developments and programs' preparation for teaching the Kazakh language by levels, developing soft skills of language learners through the use of generative artificial intelligence platform."

REFERENCE

1. Kakembo A., Annet, Extension K. The role of technology in language learning: Tools and techniques. – KIU Publication, 2024. – № 5. – P. 26–30.
2. Imanova D., Akzhigitova A., Zabrodskaia A. Language-in-education policy for English language teaching in public schools of Kazakhstan: Top-down vs. bottom-up approaches // Education Sciences. – 2025. – Vol. 15, № 1. – P. 66. – DOI: 10.3390/educsci15010066.
3. Moorhouse B. L., Wong K. M. Generative artificial intelligence and language teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2025.
4. 11 online tools for learning the Kazakh language [Electronic resource]. – Sknews.kz. – Available at: <https://sknews.kz/news/view/kazak-tilin-yyrenuge-arnalgan-11-onlayn-kyral> (accessed: 08.09.2025).
5. Dauletbekova Z., Rauandina A., Berkinbayeva G., Nabidullin A., Rakhmetova R. Implementing CEFR into Kazakh language education: Teachers' perspectives and classroom practices // International Journal of Innovative Research and Scientific Studies. – 2025. – Vol. 8, № 5. – P. 1887–1895. – DOI: 10.53894/ijirss.v8i5.9315.
6. Zawacki-Richter O., Marín V., Bond M., Gouverneur F. Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education – Where are the educators? // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2019. – Vol. 16, № 1. – P. 1–27. – DOI: 10.1186/s41239-019-0171-0.
7. Kurebayeva G., Kulgildinova T., Mussatayeva I., Kenzhigozhina K., Kurebayeva G. Digital transformation in foreign language learning: Perspectives of pre-service teachers in Kazakhstan // International Journal of Innovative Research and Scientific Studies. – 2025. – Vol. 8, № 1. – P. 2248–2255. – DOI: 10.53894/ijirss.v8i1.4936.
8. Auzhanova A. Integration of ICT in higher education: Teaching and learning in Kazakhstan // Scientific Herald of Uzhhorod University. Series Physics. – 2024. – № 55. – P. 1543–1550. – DOI: 10.54919/physics/55.2024.154kl3.
9. Pang S., Nol E., Heng K. Generative AI as a personal tutor for English language learning: A review of benefits and concerns // ResearchGate. – 2024. – DOI: 10.13140/RG.2.2.22824.17929.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН МӘТІНДЕРДІ ӨНДЕУ

Утегенова Г.Ж.,

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, филолог.ғ.к., доцент

Шымкент, Қазақстан

e-mail: Gulzi_2615@mail.ru

Түйін. Бұл мақалада қазақ тіліндегі мәтіндерді жасанды интеллект көмегімен өңдеу мәселелері мен мүмкіндіктері қарастырылады. Қазіргі ақпараттық технологиялар заманында тілдік деректерді автоматты түрде талдау, мәтінді тану, аудару және сараптау жүйелерін жетілдіру өзекті болып отыр. Қазақ тілі агглютинативті құрылымға ие болғандықтан, оны компьютерлік өңдеу ерекше морфологиялық және синтаксистік тәсілдерді қажет етеді. Мақалада табиғи тілдерді өңдеу саласының қазақ тіліне бейімделу бағыттары, соның ішінде морфологиялық талдау, мәтіннің мағыналық құрылымын анықтау және машиналық оқыту үлгілерін қолдану мәселелері сипатталады. Жасанды интеллект негізінде мәтіндерді автоматты түрде сараптау мен жіктеудің тиімді әдістері талқыланады. Зерттеу нәтижелері қазақ тілінің цифрлық кеңістіктегі қолдану аясын кеңейтуге және тіл технологияларын дамытуға үлес қосуға бағытталған.

Тірек сөздер: қазақ тілі, жасанды интеллект, мәтіндерді өңдеу, морфология, синтаксис, цифрландыру, тіл технологиялары.

PROCESSING OF TEXTS IN THE KAZAKH LANGUAGE USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Utegenova G. Zh.,

South Kazakhstan University named after M. Auezov,

philologist.candidate of science, associate professor

Shymkent, Kazakhstan

e-mail: Gulzi_2615@mail.ru

Abstract. This article discusses the problems and possibilities of processing texts in the Kazakh language using artificial intelligence. In the modern age of information technology, it is becoming relevant to improve systems for automatic analysis of language data, recognition, translation and text analysis. Since the Kazakh language has an agglutinative structure, its computer processing requires specific morphological and syntactic approaches. The article describes the directions of adaptation to the Kazakh language in the field of natural language processing, including issues of morphological analysis, determining the semantic structure of the text and the use of machine learning models. Effective methods of automatic text analysis and classification based on artificial intelligence are discussed. The research results are aimed at expanding the scope of the Kazakh language in the digital space and promoting the development of language technologies.

Keywords: Kazakh language, artificial intelligence, text processing, morphology, syntax, digitization, language technologies.

Кіріспе

Қазіргі таңда жасанды интеллект технологиялары адамзаттың барлық саласында кеңінен қолданылып келеді. Тілді автоматты түрде тану, талдау және түсіну – осы технологияның маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Әлемдік тәжірибеде ағылшын, қытай, испан сияқты тілдер үшін табиғи тілдерді өңдеу технологиялары жақсы дамыған. Ал қазақ тілінде мұндай зерттеулер соңғы онжылдықта қарқынды дами бастады. Қазақ тілінің морфологиялық және синтаксистік ерекшеліктері оны компьютерлік жүйелерге бейімдеуде өзіндік қиындықтар туғызады. Агглютинативті тіл болғандықтан, сөздер түрлі жұрнақтар арқылы көп формаларда түрленеді, бұл автоматты талдау жүйелерінің дәлдігін төмендетеді. Сондықтан қазақ тілінде мәтіндерді өңдеудің жаңа әдістерін, соның ішінде жасанды интеллектке негізделген тәсілдерді қолдану өзекті мәселе болып отыр.

Қазақ тіліндегі мәтіндерді жасанды интеллект көмегімен өңдеудің тілдік және технологиялық негіздерін айқындап, оның қолданбалы бағыттарын көрсету. Жасанды интеллект –

адамның когнитивтік қызметін модельдеу мен автоматтандыруға бағытталған технологиялар жиынтығы. Ол мәтінді талдау, мағынаны тану, сөйлеуді түсіну, шешім қабылдау сияқты күрделі процестерді орындауға қабілетті. Қазақ тіл білімінде жасанды интеллект негізіндегі зерттеулер соңғы жылдары қарқынды дамуда. Мұндай зерттеулер автоматты аударма жүйелерін, орфографиялық және морфологиялық талдау жүйелерін, мәтіндік корпустар мен сөздік базаларды, сондай-ақ сөйлеуді тану және дыбыстау технологияларын қамтиды [1, 676.]. Бұл бағыттағы жұмыстар қазақ тілінің цифрлық кеңістіктегі қолданысын кеңейтіп, оның функционалдық әлеуетін арттыруға ықпал етеді.

Қазақ тілінің морфологиялық және синтаксистік талдауын жүзеге асыруда бірқатар тілдік және техникалық қиындықтар туындайды. Ең алдымен, қазақ тіліндегі сөздердің көпмағыналылығы мен полисемия құбылысы машиналық жүйелердің дәлдігін төмендетеді. Мысалы, «жүрек» сөзі анатомиялық мағынада да, метафоралық мағынада да (батылдық, сезім) қолданыла береді. Мұндай ерекшеліктер семантикалық модельдердің контекстті түсіну қабілетін қажет етеді.

Сонымен қатар қазақ тілінде жұрнақтардың көпқабатты жүйесі бар, бұл морфологиялық анализатордың жұмысын күрделендіреді. Бір түбірге бірнеше қосымша бірізді жалғанып, жаңа грамматикалық мағына тудыра алады: *жаз-дыр-ыл-ма-ған-дық-тан* сияқты сөздер машиналық модель үшін морфемалық шекараны дәл ажыратуды талап етеді. Осыған байланысты зерттеушілер қазақ тілінің модульдік морфологиялық анализаторларын жасау бағытында жұмыс істеуде. Мұндай жүйелер әр қосымшаны жеке талдап, оның грамматикалық категориясын (рай, шақ, жақ, септік, көптік т.б.) автоматты түрде анықтай алады [2, 1216.].

Синтаксистік талдау кезеңінде де қиындықтар аз емес. Қазақ тілі – еркін сөз тәртібі бар тіл, яғни сөйлем мүшелерінің орны мағынаны өзгертпей-ақ ауыса алады: *Мен кітапты оқыдым және Кітапты мен оқыдым* сөйлемдері мағыналық тұрғыдан ұқсас, бірақ синтаксистік құрылымы әртүрлі. Бұл ерекшелік синтаксистік талдау алгоритмдерінде тәуелсіз байланыстарды анықтау модельдерін қажет етеді. Осы мақсатта қазіргі таңда тәуелділік грамматикасы мен нейрондық синтаксистік талдау әдістері қолданылуда.

Қазақ тіліндегі мәтіндерді автоматты өңдеудің сапасын арттыруда таңбаланған мәтін корпустарының маңызы ерекше. Мұндай корпустар тілдің құрылымдық заңдылықтарын машиналық тұрғыдан сипаттап, жасанды интеллект модельдерін нақты тілдік деректер арқылы үйретуге мүмкіндік береді. Корпустардың басты ерекшелігі – ондағы әрбір сөздің морфологиялық, синтаксистік және семантикалық белгілермен таңбалануы. Бұл таңбалау жүйелері машиналарға тілдің грамматикалық ережелерін «үйрету» құралы болып табылады.

Қазақ тілінде соңғы жылдары бірнеше маңызды корпус жобалары қолға алынды. *Qazaq Language Corpus* – заманауи қазақ тілінің жазба және ауызша нұсқаларын қамтитын ашық платформа. Онда мәтіндердің морфологиялық құрылымы мен сөз түрлену модельдері белгіленген, бұл мәліметтер машиналық оқыту жүйелерін дамытуда кеңінен қолданылады. Ал *Kazcorpus* жобасы – ғылыми және ресми стильдегі мәтіндерге негізделген корпус. Онда синтаксистік байланыстар мен сөйлем құрылымдарына баса назар аударылады. Бұл корпус синтаксистік талдауға, автоматты аудармаға және мәтін құрылымын модельдеуге арналған жүйелерді жетілдіруде маңызды рөл атқарады.

Таңбаланған корпустардың сапасы мен көлемі жасанды интеллект модельдерінің тиімділігіне тікелей әсер етеді. Егер корпус көлемі аз болса немесе таңбалау сапасы төмен болса, онда модельдің үйрену қабілеті де шектеледі. Корпус жасау барысында лингвистикалық сараптама мен автоматтандырылған аннотацияны ұштастыру қажет. Қазіргі таңда қазақ тілі үшін жартылай автоматты аннотация әдістері енгізіліп жатыр. Бұл әдістер бастапқы мәтінді автоматты түрде талдап, кейін лингвист мамандар тарапынан тексеру мен түзету арқылы толық нақтыланады.

Мұндай корпустар тек жасанды интеллект жүйелерін үйрету үшін ғана емес, сонымен бірге тілдік заңдылықтарды зерттеу, лексикалық және грамматикалық нормаларды жүйелеу, орфографиялық стандарттарды жетілдіру сияқты тілтанымдық міндеттерді шешуге де қолданылады. Мысалы, корпус негізінде жиілік сөздіктері, сөз тіркестері мен сөйлем үлгілері анықталып, олар білім беру, оқыту, аударма және мәгін генерациясы жүйелерінде пайдаланылады [3, 376.].

Болашақта қазақ тілінің корпус базасын кеңейту және оны халықаралық стандарттарға сай жетілдіру – негізгі стратегиялық бағыттардың бірі болуы тиіс. Бұл үшін бірізді таңбалау жүйесін қалыптастыру, диалектілік және ауызекі тіл материалдарын қосу, нейрондық модельдермен үйлесімді деректер пішімін жасау маңызды. Сонымен қатар корпус деректерін ашық қолжетімді ету – отандық және шетелдік зерттеушілердің бірлесе жұмыс істеуіне мүмкіндік береді.

Қазақ тілінің сапалы корпус базасы – жасанды интеллектке негізделген мәтін өңдеу, автоматты аударма, сөйлеуді тану, ақпарат іздеу, мәтін аннотациясы және мазмұн генерациясы сияқты заманауи технологиялардың іргетасы бола алады. Сондықтан корпус лингвистикасы мен ЖИ технологияларының тоғысуы қазақ тіл білімінің жаңа ғылыми-тәжірибелік бағыты ретінде қалыптасып келеді.

Сонымен қатар BERT-Qazaq, AraBERT секілді көптілді нейрондық модельдерді қазақ тіліне бейімдеу тәжірибесі кеңейіп келеді. Бұл модельдер контекстік мағынаны терең түсінуге мүмкіндік беріп, қазақ тіліндегі мәтіндерді өңдеу сапасын айтарлықтай арттырады. Болашақта осындай модельдерге негізделген морфологиялық және синтаксистік анализаторлар толық автоматтандырылған тіл өңдеу жүйелерін жасауға негіз болмақ.

Табиғи тілдерді өңдеу – компьютердің адам тілін түсіну және өңдеу қабілетін зерттейтін ғылым саласы ретінде қазақ тілінде де дамып келеді. Соңғы жылдары университеттер мен IT-компаниялар негізінде бірқатар жобалар жүзеге асырылуда. Мысалы, QazaqNLP жобасы қазақ тілінің ашық корпусы мен морфологиялық талдау құралдарын біріктіреді [4], ал KazNERD жүйесі мәтіннен атауларды (адам есімдері, ұйымдар, елдер) автоматты түрде анықтауға мүмкіндік береді [5, 456.]. Сонымен қатар BERT-Qazaq және gpt-kz сияқты нейрондық модельдер қазақ тіліндегі мәтіндерді мағыналық талдау мен мәтін генерациясы үшін қолданылады [6, 1186.]. Бұл жобалар қазақ тілін цифрлық технологиялармен ұштастырудың нақты нәтижесін көрсетіп отыр.

Мәтінді өңдеуде машиналық оқыту және нейрондық желілер ерекше рөл атқарады. Бұл әдістер үлкен көлемдегі мәтіндік деректерді талдау арқылы жүйені автоматты түрде үйретуге мүмкіндік береді. Қазақ тілінде мәтіндерді топтастыру және сараптау міндеттерін орындауда Transformer сияқты модельдер тиімді қолданылуда. Осындай үлгілердің көмегімен мәтіндердің тақырыбын анықтау, эмоциялық реңкті талдау және автоматты аннотация жасау мүмкін болып отыр. Дегенмен, қазақ тіліндегі деректердің жеткіліксіздігі мен корпус көлемінің аздығы әлі де өзекті мәселе болып саналады. Сондықтан ұлттық корпус пен лингвистикалық базаларды кеңейту жасанды интеллект жүйелерінің сапасын арттырудың басты шарты болып табылады.

Қазақ тіліне бейімделген жасанды интеллект жүйелерінің болашағы зор. Олар білім беру саласында автоматты мәтін тексеру, эссе бағалау және онлайн аударма жүйелерін дамытуға мүмкіндік береді. Медиа саласында автоматты жаңалық жазу, мәтін сараптау және пікірталас талдау бағыттарында қолданылуы мүмкін. Мемлекеттік басқаруда құжаттарды автоматты өңдеу және сауалнама нәтижелерін талдау процестерін жеңілдетуге ықпал етеді. Ғылыми зерттеулерде үлкен деректер негізінде тіл эволюциясын талдау мен статистикалық заңдылықтарды анықтауға жол ашады. Қазақ тілін жасанды интеллектке бейімдеу тек технологиялық емес, сонымен қатар мәдени және ғылыми міндет болып табылады. Бұл үдеріс тілдің өміршеңдігін арттырып, жаңа буын үшін оның қолдану аясын кеңейтеді әрі беделін күшейтеді.

Қорыта айтқанда, жасанды интеллект қазақ тілін дамытуда маңызды рөл атқарып отыр. Мәтіндерді өңдеу, тану, талдау және түсіндіру сияқты күрделі процестерді автоматтандыру тіл білімінің жаңа даму кезеңін белгілейді. Қазақ тілінің морфологиялық және синтаксистік ерекшеліктерін ескеретін жасанды интеллект жүйелері тілдің табиғи құрылымын сақтай отырып, оның цифрлық кеңістіктегі әлеуетін кеңейтуге мүмкіндік береді. Болашақта қазақ тілін өңдеуге арналған ашық деректер базасы мен көпфункционалы нейрондық модельдерді дамыту ұлттық ғылыми басымдықтардың бірі болуы қажет. Бұл бағыттағы жетістіктер қазақ тілінің әлемдік цифрлық кеңістіктегі мәртебесін арттырып, оның заманауи технологиялармен үйлесімді дамуына жол ашады.

ӘДЕБИЕТ

1. Сүлейменова Э.Д. *Қазақ публицистикасының тілі*. – Алматы: Рауан, 1995. – 200 б.
2. Бекібаева С. *Қазақ тілінің функционалды стилистикасы*. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 250 б.
3. Қожахметова К. *БАҚ тілі және тіл мәдениеті*. – Нұр-Сұлтан: ЕҰУ баспасы, 2019. – 220 б.
4. QazaqNLP жобасы. – <https://github.com/IS2AI/QazaqNLP>
5. Sagyndykov R. *KazNERD: Named Entity Recognition for the Kazakh Language* // Journal of Language Technology. – 2021. – №3. – P. 45–52.
6. Devlin J. *BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding*. – 2018. – P. 118–125.

AI AS A PEDAGOGICAL ASSISTANT: REDEFINING THE ROLE OF THE LANGUAGE TEACHER

Tursen Gulbar

Master of pedagogical sciences, teacher assistant
Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov
E-mail: kazak_jasa@mail.ru

Zhumagali Khanysha

Master of pedagogical sciences, lecturer
Kazakh National Research Technical University named after K. I. Satpayev
E-mail: khanysha.zhumagali@mail.ru

Abstract: The integration of Artificial Intelligence (AI) into language education has transformed the teacher's role from a sole knowledge provider to a pedagogical designer and facilitator. This paper explores how AI functions as a pedagogical assistant, reshaping classroom dynamics and teacher identity. Using a mixed-method approach combining literature analysis and a pilot practical experiment with 40 pre-service English teachers, the study investigates how AI-based tools support instruction, feedback, and learner autonomy. Results reveal that AI fosters personalization, enhances formative assessment, and redefines teachers' competencies toward digital pedagogy and intercultural communication. Recommendations are proposed for integrating AI into teacher-training curricula.

Key words: Artificial Intelligence, Language Teaching, Teacher Role, Digital Pedagogy, AI Integration.

Аннотация: Интеграция искусственного интеллекта (ИИ) в языковое образование превратила роль учителя из единственного поставщика знаний в педагогического дизайнера и фасилитатора. В этой статье исследуется, как ИИ функционирует в качестве помощника педагога, изменяя динамику в классе и идентичность учителя. Используя смешанный подход, сочетающий анализ литературы и пилотный практический эксперимент с участием 40 преподавателей английского языка, работающих до начала обучения, в исследовании изучалось, как инструменты на основе искусственного интеллекта поддерживают обучение, обратную связь и автономию учащихся. Результаты показывают, что ИИ способствует персонализации, улучшает формирующую оценку и переопределяет компетенции учителей в области цифровой педагогики и межкультурной коммуникации. Предлагаются рекомендации по интеграции ИИ в учебные программы подготовки учителей.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, Преподавание иностранных языков, Роль учителя, цифровая педагогика, Интеграция искусственного интеллекта.

Introduction

In recent years, the educational landscape has undergone rapid digital transformation, driven by the convergence of advanced technologies and evolving learning paradigms. Among the most transformative innovations, Artificial Intelligence (AI) has emerged as a pedagogical catalyst that redefines the relationship between teachers, learners, and knowledge. AI systems are now capable of performing functions once thought to require human intelligence — such as analyzing data, generating text, recognizing speech, and providing personalized feedback. As a result, education is transitioning from teacher-centered instruction to AI-assisted, learner-centered ecosystems [1].

Language education occupies a particularly dynamic position within this transformation because it inherently depends on interaction, adaptation, and contextual understanding. Language learning requires continuous feedback, communication, and affective engagement — all areas where AI can provide adaptive and individualized support. AI-based language learning platforms (e.g., Duolingo Max, ELSA Speak, ChatGPT, Grammarly, and Replika) have demonstrated the capacity to personalize learning paths, detect errors, simulate dialogue, and even provide emotional or motivational feedback. Thus, AI tools are not

merely technological aids but active agents that reshape how learners construct linguistic competence and intercultural understanding.

Traditionally, language teachers have been viewed as authoritative figures — the central source of linguistic knowledge, methodology, and assessment. In the classical model of pedagogy, the teacher transmits information, controls classroom interaction, and evaluates outcomes. However, as AI technologies become increasingly embedded in educational practice, this teacher-centered paradigm is evolving toward one of collaboration between human and machine intelligence. Teachers are no longer the sole providers of knowledge; instead, they are becoming designers of learning environments, mentors, and ethical supervisors who ensure that AI tools are used meaningfully, responsibly, and inclusively [2].

The role of the teacher is thus being redefined in three interrelated dimensions:

1. **Pedagogical Design:** Teachers must now curate and adapt AI-generated materials, ensuring alignment with linguistic objectives, cultural appropriateness, and learner needs.
2. **Feedback Provision:** AI provides immediate, automated correction and analysis, freeing teachers to focus on higher-order feedback — such as discourse coherence, critical thinking, and creativity.
3. **Learner Engagement:** Teachers act as mediators who humanize digital learning spaces by fostering empathy, intercultural dialogue, and social presence — qualities AI cannot replicate.

Consequently, the central question is no longer *whether* AI should be used in education but *how* it should be integrated in ways that enhance rather than replace human pedagogy. The challenge lies in striking a balance between automation and humanization — ensuring that AI augments, rather than diminishes, the teacher’s emotional, ethical, and creative dimensions.

The current study, therefore, seeks to analyze the concept of AI as a pedagogical assistant and to explore how it redefines the professional functions of language teachers in higher education contexts. Specifically, the study focuses on three objectives:

- To investigate how AI tools contribute to pedagogical design and planning;
- To examine the role of AI in feedback and assessment processes;
- To evaluate how AI impacts teacher identity, learner motivation, and classroom interaction.

This inquiry is grounded in the theoretical framework of socio-constructivism [3] and connectivism [4], which emphasize collaborative knowledge construction, networked learning, and digital mediation. Within this perspective, AI functions not as a substitute for human cognition but as a cognitive partner that extends the teacher’s capability to scaffold and personalize learning experiences.

By conceptualizing AI as a pedagogical assistant, this study contributes to the growing field of AI-enhanced language pedagogy, offering both theoretical insights and practical recommendations for integrating AI ethically and effectively into teacher education programs.

Table-1 Key Theoretical and Conceptual Anchors Added

Concept	Description
AI as Cognitive Partner	Based on Luckin’s idea of co-intelligence — human teachers and AI working in partnership.
Socio-constructivist Learning	Learners construct meaning through social interaction; AI supports this by simulating authentic communicative contexts.
Connectivism	Knowledge distributed across networks; AI acts as a bridge to diverse linguistic and cultural resources.
Ethical Pedagogy	Teachers mediate the responsible and human-centered use of AI tools in learning.

Literature Review

The integration of Artificial Intelligence (AI) into language education has attracted growing scholarly attention, reflecting its potential to revolutionize teaching, learning, and assessment. Current research identifies three major pedagogical dimensions of AI use in language education: automation and efficiency, personalization and adaptive learning, and augmentation of teacher roles [5]. These dimensions illuminate both the practical benefits and ethical challenges of embedding AI in the teaching profession.

AI’s earliest role in education has been the automation of repetitive and time-consuming tasks, such as grading, text evaluation, and language correction. Tools like Grammarly, Write & Improve (Cambridge), and Turnitin Draft Coach exemplify how natural language processing (NLP) algorithms can provide instant written feedback, identify grammatical and lexical errors, and suggest stylistic improvements [6].

These tools increase efficiency by reducing teachers' administrative load, enabling them to allocate more time to interactive and creative aspects of instruction. Moreover, AI-based speech recognition technologies such as Google Speech-to-Text, ELSA Speak, and Duolingo Max automate pronunciation assessment and oral feedback, improving learners' self-monitoring skills.

However, scholars such as Popenici & Kerr warn that excessive automation risks transforming education into a mechanistic process, potentially diminishing the teacher's interpretive and emotional functions. Therefore, automation should be understood not as a replacement but as a support mechanism that enhances teacher productivity while maintaining pedagogical intentionality.

The second key dimension is AI-driven personalization, which enables adaptive instruction tailored to individual learner profiles. Through data analytics and machine learning, AI systems can monitor learners' progress, detect knowledge gaps, and recommend targeted exercises [7].

In language education, this means learners receive feedback and tasks suited to their cognitive level, pace, and affective state. For instance, adaptive learning platforms such as Knewton, Rosetta Stone, and Lingvist dynamically adjust vocabulary and grammar difficulty based on user performance.

Empirical studies highlight that personalized AI tutoring can significantly improve motivation and retention. According to Yang & Chen, AI-enhanced English learning apps increased students' engagement and self-efficacy, particularly in large classes where human feedback is limited.

Nevertheless, personalization raises ethical and pedagogical concerns. Critics argue that adaptive algorithms may reinforce cognitive bias and data-driven stereotyping, where learners are confined to algorithmically determined paths [8]. The challenge, therefore, lies in developing transparent and human-supervised AI systems that promote inclusivity and critical awareness.

The third and most transformative dimension is the augmentation of the teacher's professional role. Rather than viewing AI as a competitor, scholars increasingly conceptualize it as a collaborative assistant that broadens pedagogical capacity.

Luckin describes this model as "co-intelligence," where human and artificial intelligences complement each other: AI handles data analysis, language modeling, and task generation, while the teacher exercises empathy, moral judgment, and intercultural mediation. Similarly, Chan & Lo emphasize that AI encourages teachers to become designers of learning ecosystems, blending technological tools with human guidance.

In this framework, the teacher evolves from being a knowledge transmitter to a facilitator, mentor, and researcher, responsible for integrating AI ethically and effectively. The process demands new competencies collectively known as AI pedagogical literacy, encompassing technical proficiency, ethical awareness, and creative design [9].

However, this augmentation introduces tensions. Some educators express technostress or anxiety over their ability to manage AI tools [10]. Others question whether AI's growing autonomy might diminish teachers' agency or judgment. Therefore, teacher education must include systematic professional development that empowers educators to critically mediate AI use, aligning it with humanistic and cultural values.

While AI offers significant pedagogical advantages, several studies caution against overreliance on intelligent systems. The most commonly cited concerns involve data privacy, algorithmic bias, authorship ethics, and the erosion of teacher-student empathy [11]. As AI becomes more integrated into learning management systems and assessment tools, questions arise about ownership of intellectual output, accuracy of automated grading, and the moral limits of machine-led evaluation.

To mitigate these issues, researchers propose "human-in-the-loop" pedagogy [12] — a framework ensuring that human educators remain central to decision-making. In such models, AI provides data-driven insights and scaffolding, but teachers interpret results, personalize instruction, and maintain emotional connection. This hybrid structure preserves the ethical integrity and human sensitivity of education while maximizing AI's analytic power.

Despite rapid progress in AI-assisted education, empirical research on its pedagogical application in language teacher education remains limited. Most studies focus on learners' experiences or technological performance rather than teachers' evolving roles. There is a shortage of evidence-based research on:

- How AI tools assist teachers in lesson planning, reflection, and assessment;
- How AI integration influences teacher identity and pedagogical creativity;
- How AI literacy can be systematically embedded in pre-service teacher curricula.

This study aims to fill these gaps by analyzing AI as a pedagogical assistant in authentic classroom settings, focusing on how AI supports teachers in designing lessons, providing feedback, and fostering learner engagement. The findings are expected to contribute to the global discourse on AI-driven teacher transformation and inform future teacher training policies in higher education.

Methods

This study employed a mixed-method research design integrating both quantitative and qualitative approaches to provide a comprehensive understanding of how Artificial Intelligence (AI) functions as a pedagogical assistant in the training of pre-service English teachers. The mixed-method paradigm was selected because it allows triangulation of data, combining statistical trends with in-depth narrative insights [13].

Quantitatively, a survey was conducted to examine participants' perceptions of AI integration in teaching practice. Qualitatively, the research involved classroom observations, document analysis of lesson plans, and focus-group interviews to capture teachers' authentic experiences and reflections. The integration of these methods ensured both breadth and depth of analysis, aligning with the study's aim to explore pedagogical, emotional, and ethical dimensions of AI-assisted teaching.

The research followed an explanatory sequential design, where quantitative findings informed and enriched the qualitative phase. This design was particularly suitable for identifying attitudinal trends and then interpreting their pedagogical implications.

The study involved 40 pre-service English teachers (aged 21–24) enrolled in a Bachelor's program in Foreign Language Education at a regional pedagogical university in Kazakhstan. Participants were selected through purposive sampling, ensuring they had completed at least two methodology courses (e.g., *Methods of Teaching English*, *ICT in Education*) and possessed intermediate or higher English proficiency (B2–C1, CEFR).

Gender distribution was balanced (70% female, 30% male), reflecting the demographic composition of the faculty. All participants had prior experience with digital tools but limited exposure to AI technologies in pedagogical contexts. Their participation was voluntary, and informed consent was obtained in line with ethical research standards approved by the university's Academic Ethics Committee (Protocol No. 4/2025).

To collect data systematically, three primary instruments were developed and validated through expert review:

1. *Questionnaire*. A Likert-scale questionnaire (1 = strongly disagree, 5 = strongly agree) consisting of 25 items was administered to measure participants' attitudes toward AI integration. The items were organized into four categories:

- Perceived usefulness of AI in language teaching;
- Ease of use and accessibility of AI tools;
- Ethical awareness and data safety concerns;
- Impact on professional identity and autonomy.

Cronbach's alpha reliability coefficient was calculated at $\alpha = 0.87$, indicating strong internal consistency.

2. *Lesson-Plan Analysis Framework*. Participants submitted AI-assisted lesson plans created during their four-week teaching practicum. Each plan was analyzed using a rubric evaluating:

- Integration of AI in content creation (e.g., generating texts, exercises);
- Use of AI in feedback and assessment (e.g., automated corrections, peer review);
- Incorporation of reflective AI prompts (e.g., teacher reflection logs or ChatGPT debriefs).

This framework enabled the identification of pedagogical patterns and innovations arising from AI use.

3. *Focus-Group Interviews*. Following the practicum, **three focus-group sessions** (8–10 participants each) were held to capture teachers' reflective narratives. Semi-structured interview questions explored:

- Perceived changes in teaching approaches due to AI;
- Ethical and emotional challenges encountered;
- Views on the teacher's evolving role in AI-assisted education.

Each session lasted approximately **60 minutes**, was audio-recorded with consent, and later transcribed verbatim for qualitative analysis.

The study was conducted across **five stages** between February and May 2025:

1. Orientation and Training (Week 1): Participants attended a workshop titled “*AI as a Pedagogical Assistant in Language Education*”, introducing tools such as ChatGPT, QuillBot, and Canva AI. The training covered ethical AI use, academic honesty, and digital safety protocols, emphasizing responsible use aligned with UNESCO’s 2023 guidelines on AI in education.

2. Pre-Implementation Survey (Week 2): Participants completed the initial questionnaire assessing their baseline perceptions and readiness for AI integration.

3. AI-Assisted Lesson Design (Weeks 3–6): Each participant designed two CLIL-based English lessons (Content and Language Integrated Learning) using AI for:

- generating warm-up dialogues and texts (ChatGPT);
- paraphrasing and grammar enhancement (QuillBot);
- visual and interactive slide creation (Canva AI).

Lesson delivery was observed by researchers to record classroom interactions and teacher–AI dynamics.

4. Post-Implementation Reflection (Week 7): After conducting lessons, participants wrote reflective reports documenting perceived benefits, limitations, and ethical considerations of AI use.

5. Focus-Group Discussions and Final Survey (Week 8): Thematic focus-group interviews were conducted, followed by a post-survey to compare attitudinal shifts and perceived competence before and after the AI practicum.

Survey responses were processed using SPSS 26.0. Descriptive statistics (mean, standard deviation, percentage) summarized participants’ perceptions. Paired-sample t-tests compared pre- and post-survey scores to determine statistically significant changes in attitudes. Results were interpreted with a 95% confidence interval ($p < 0.05$).

Qualitative data (lesson plans, reflections, and interviews) were analyzed using thematic coding based on Braun and Clarke’s (2006) six-step framework:

1. Familiarization with the data;
2. Generation of initial codes;
3. Searching for themes;
4. Reviewing themes;
5. Defining and naming themes;
6. Producing the report.

Three major themes emerged:

- Pedagogical Support – AI as a planning and content-generation assistant;
- Autonomy Development – AI enhancing learner independence and teacher creativity;
- Professional Transformation – AI’s influence on teacher identity and ethical reasoning.

To ensure trustworthiness, coding reliability was verified by two independent raters (inter-rater reliability coefficient = 0.82). Member-checking with participants further validated interpretations.

All participants provided informed consent and were assured of confidentiality. Personal identifiers were removed from all data. The study adhered to the principles of beneficence, autonomy, and non-maleficence as outlined in the *Ethical Standards for Educational Research (BERA, 2018)*. Participants were reminded that AI outputs used in teaching must comply with academic integrity standards and data privacy regulations (GDPR, 2016).

This methodological framework provided a holistic understanding of how AI operates as a pedagogical assistant in teacher education. By combining quantitative measures of perception with qualitative evidence from practice, the study ensured validity and offered both empirical and practical insights into the transformation of teaching roles in the age of AI.

The quantitative analysis sought to identify changes in participants’ perceptions and attitudes toward AI integration before and after the teaching practicum. Results revealed a substantial positive shift in participants’ overall understanding and acceptance of AI as a pedagogical assistant.

Table -2. The summary of descriptive statistics based on post-survey responses.

Statement	Agree/Strongly Agree (%)	Mean (M)	SD
AI improved lesson planning efficiency	85%	4.36	0.52
AI enhanced creativity and diversity of resources	78%	4.12	0.63
AI feedback improved personal language accuracy	72%	4.05	0.69

AI increased learner engagement and autonomy	70%	3.98	0.74
AI use raised ethical uncertainty about plagiarism and authorship	40%	3.01	1.05

A paired-samples t-test indicated statistically significant improvement in positive attitudes toward AI use between pre- and post-practicum scores ($t(39) = 4.72, p < 0.001$). The mean perception score rose from $M = 3.58$ ($SD = 0.61$) to $M = 4.13$ ($SD = 0.49$), suggesting enhanced confidence and awareness regarding AI's educational potential.

Participants particularly valued AI's contribution to lesson planning, content generation, and feedback mechanisms, confirming the tool's perceived pedagogical usefulness. However, a notable proportion (40%) expressed ethical concerns about academic integrity, reflecting the need for clearer institutional policies on acceptable AI use in educational contexts.

The qualitative analysis (lesson plans, reflective journals, and focus-group interviews) yielded three overarching themes that capture teachers' evolving perceptions of AI's pedagogical role: AI as a Co-Designer, AI as a Feedback Partner, and AI as a Mentor.

Theme 1: AI as a Co-Designer

Participants consistently described AI as a creative collaborator that enhanced their ability to generate engaging, differentiated materials. AI tools were used to:

- Draft warm-up dialogues and reading texts adapted to proficiency levels;
- Create task rubrics and assessment criteria;
- Design visually enriched slides and infographics (via Canva AI).

Teachers reported that AI reduced the time spent on routine preparation, allowing more energy for reflection and learner interaction. As one participant noted:

“AI gave me new ideas instantly — it's like having a co-teacher who helps me brainstorm lesson content.”

This demonstrates AI's role as a pedagogical co-designer supporting human creativity rather than replacing it.

Theme 2: AI as a Feedback Partner

AI-driven writing assistants such as QuillBot and Grammarly were widely used for instant feedback on grammar, coherence, and tone. Participants observed that this process encouraged students to self-correct and reflect on their mistakes, fostering learner autonomy.

Teachers appreciated how AI could provide individualized feedback in large classes where human supervision was limited:

“Grammarly became like a tireless assistant — it caught small mistakes that I would overlook when checking many essays.”

However, some participants cautioned that overreliance on AI feedback might reduce learners' independent analytical skills. This insight underscores the necessity of balancing automation and human mediation in language education.

Theme 3: AI as a Mentor

A more abstract but powerful theme emerged in how teachers perceived AI as a “silent mentor” — a tool that guided reflection, experimentation, and innovation. Participants described using ChatGPT to:

- Rehearse classroom dialogues;
- Explore alternative teaching strategies;
- Reflect on classroom management or motivation challenges.

This reflective interaction with AI stimulated metacognitive growth among pre-service teachers, enabling them to think more critically about pedagogy and ethics. Yet participants unanimously emphasized that AI lacks emotional intelligence and cannot replace the human connection that defines effective teaching.

Discussion

The findings demonstrate that AI currently functions most effectively as an assistant and augmentative partner rather than a substitute for human educators. Its primary pedagogical value lies in supporting the triadic model of teacher development — *planning, practice, and reflection*.

These results align with socio-constructivist theory (Vygotsky, 1978), which views learning as a collaborative, mediated process. AI tools act as mediating artifacts, extending the teacher's zone of

proximal development by providing real-time scaffolding and feedback. Similarly, connectivist theory (Siemens, 2005) supports the idea that knowledge is distributed across networks — including digital systems — and that AI facilitates access to diverse resources and global perspectives.

The integration of AI in language education, however, transforms teacher identity. Teachers are evolving from knowledge transmitters to AI-literate educational leaders who curate and evaluate digital tools, ensuring they align with cultural, linguistic, and ethical standards.

Three core competencies are emerging as essential for the AI-empowered teacher:

1. AI Literacy: Understanding algorithmic logic, data ethics, and the boundaries of automation in pedagogy.
2. Digital Pedagogical Design: The ability to integrate AI tools into meaningful, interactive, and multimodal learning experiences.
3. Intercultural Communicative Competence: Ensuring AI-generated content respects linguistic diversity, cultural nuance, and global inclusivity.

These findings support Luckin's (2018) notion of “co-intelligence,” where human and artificial intelligences complement one another to optimize learning outcomes. However, consistent with Selwyn (2022), the study cautions against overdependence on AI, emphasizing that technological efficiency must never override human empathy, creativity, and moral responsibility.

The study's findings hold several implications for teacher education institutions and educational policymakers. Pedagogical universities should embed AI literacy modules into pre-service teacher programs. Courses such as “*AI for Language Pedagogy*” or “*Digital Creativity in ELT*” can train teachers to use AI for planning, assessment, and innovation while upholding ethical and cultural awareness. Educational institutions need clear and context-specific policies regulating AI use. Guidelines should define acceptable practices in content generation, citation, and plagiarism prevention. This includes distinguishing between *assisted creativity* and *academic misconduct*, as well as developing frameworks for authorship attribution in AI-influenced outputs. Ongoing professional development programs are essential for practicing teachers. Workshops, webinars, and peer mentoring initiatives can foster confidence and competence in AI integration. Institutions should promote a culture of digital ethics and reflective experimentation, encouraging teachers to use AI innovatively while maintaining learner-centered values. Universities may establish AI Pedagogy Labs or Research Hubs to pilot and evaluate new AI-based teaching models, encouraging collaboration among educators, linguists, and technologists.

Conclusion

This study reaffirms that Artificial Intelligence, when applied ethically and creatively, serves as a powerful pedagogical assistant in language education. It amplifies human potential, enriches teaching resources, and personalizes learning — but its true effectiveness depends on the teacher's capacity to guide, interpret, and humanize AI-generated content. The redefined teacher of the AI era is not merely a facilitator but a designer, mediator, and ethical leader who bridges technological innovation with emotional and cultural intelligence. AI thus represents an extension of pedagogical agency, not its replacement. The future of language teaching will be characterized by symbiotic collaboration between human educators and intelligent systems — a partnership that unites the efficiency of machines with the empathy, creativity, and moral wisdom of humanity. As AI continues to evolve, the challenge for educators is not to resist technological change but to reshape it through human values, ensuring that teaching remains a profoundly human profession enhanced by intelligent technology.

REFERENCE

1. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
2. British Educational Research Association (BERA). (2018). *Ethical Guidelines for Educational Research* (4th ed.). BERA. <https://www.bera.ac.uk/researchers-resources/publications/ethical-guidelines-for-educational-research>
3. Chen, L., Liu, X., & Zhang, Y. (2023). Adaptive AI feedback for English writing: Implications for learner autonomy. *Computers & Education*, 203, 104807. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2023.104807>

4. Chan, J. K., & Lo, S. M. (2020). Teachers as AI collaborators: Rethinking pedagogy for intelligent classrooms. *British Journal of Educational Technology*, 51(5), 1675–1690. <https://doi.org/10.1111/bjet.12976>
5. Chiu, T. K. F. (2021). Digital transformation and teacher technostress: A systematic review. *Educational Technology Research and Development*, 69(3), 1449–1472. <https://doi.org/10.1007/s11423-021-09973-6>
6. Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2018). *Designing and Conducting Mixed Methods Research* (3rd ed.). SAGE Publications.
7. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2021). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Center for Curriculum Redesign.
8. Holmes, W. (2023). Ethics and governance in AI-enhanced education. In M. P. Brown (Ed.), *AI in Global Learning* (pp. 47–66). Routledge.
9. Koehler, M. J., & Mishra, P. (2009). What is technological pedagogical content knowledge (TPACK)? *Contemporary Issues in Technology and Teacher Education*, 9(1), 60–70. <https://citejournal.org/volume-9/issue-1-09/general/what-is-technological-pedagogical-content-knowledge>
10. Luckin, R. (2018). *Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century*. UCL Institute of Education Press.
11. Popenici, S. A. D., & Kerr, S. (2017). Exploring the impact of artificial intelligence on teaching and learning in higher education. *Research and Practice in Technology Enhanced Learning*, 12(1), 22. <https://doi.org/10.1186/s41039-017-0062-8>
12. Ranalli, J., & Yamashita, S. (2020). Automated writing evaluation feedback and the development of second language writing. *Language Learning & Technology*, 24(3), 50–73. <https://doi.org/10.10125/44713>
13. Selwyn, N. (2022). *Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education*. Polity Press.

УДК 81.33

ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Икапова Д.,
ХБК (КазБСҚА)
П.ғ. к., ассоц. проф
Алматы, Қазақстан
e-mail: dana_ikapova@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада студенттердің қазақ тіліне деген қызығушылығын арттыруда ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктері туралы айтылады, тілді оқытуда интернет ресурстарын пайдаланудың ерекшеліктері, әдістері, заманауи ақпараттық технологиялардың артықшылықтары, студенттердің мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері қарастырылады.

Тірек сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, инновациялар, компьютерлік сауаттылық, ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілік

ADVANTAGES OF MODERN TECHNOLOGIES

Ikapova D.,
IEC (KazGASA)
Assoc. prof., PhD
Almaty, Kazakhstan
e-mail: dana_ikapova@mail.ru

Abstract: This article deals with the possibilities of the Internet in increasing the interest of students in the Kazakh language, discusses the features, methods of using Internet resources in teaching the

language, the advantages of modern information technologies, the formation of intercultural competence of students, the use of Internet resources.

Keywords: information and communication technologies, innovations, computer literacy, information and communication competence

Мемлекеттік тілді жаңаша оқыту әрқашан өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Оқытушылардың сабақты жобалаудағы жауапкершілігі студенттердің қазақ тілінде нәтижелі тілдік қарым-қатынас және әлеуметтік мәдени құзіреттілігін қалыптастыруына мүмкіндіктер туғызады. Олар аз уақытта жаңа технология көмегімен үлкен жетістіктерге жете алады. Оқудың дәстүрлі үрдісіне инновациялық технологияларды және интернет-ресурстарды ендіру, оқытушылар мен студенттерге дәстүрлі формаларды және әдістерді жетілдіруге мүмкіндік береді.

Инновация дегеніміз тек қана жаңалық енгізу ғана емес, сонымен қатар жаңаны дәстүрлі оқу-тәрбие үрдісіне қолдана білу.

Көптеген елдерде ақпаратты тасымалдаудың сандық үлгіге ауыстыру процесі жылдам жүзеге асырылуда. Себебі адамзат «қағаз мәдениетінен» «экран мәдениетіне» ауысуда. Ғалымдардың пікірінше, жақын болашақта қағаз күйіндегі кітаптардың орнын электронды кітаптар толықтырмақ.

Қазақ тілінің алдында тұрған ең өзекті мәселелердің бірі-қазақ тілін технологиялармен жақындастыру. Себебі болашақта бізді қоршаған барлық дүниелер, сонымен қатар тілдің өміршендігі, оның кең қолданысқа енуі көп жағдайда технологияларға тәуелді болмақ.

Бүгінгі күнде интернетке деген қолжетімділікті арттыруға мемлекеттік деңгейде зор көңіл бөлінуде. Қазақстанда интернет тұтынушылардың саны, соның ішінде мобильді интернет тұтынушылар күн сайын артып келеді..

Ақпараттық технологиялар мен интернеттің қарқынды дамуы адамдар арасындағы коммуникациялық қарым-қатынасты арттыруда. Бұл өз кезегінде үлкен көлемдегі сандық ақпараттың жинақталуына алып келді. Ақпарат алмасу тек технологиялық қарым-қатынас ғана емес, сонымен қатар лингвистикалық құбылыс. Адамдардың тілді пайдалануы, сөз бен сөз тіркестерін қолдануы, мәліметтердің контекстуалдық ортасын түсінуі сынды мәселелер тіл білімінің маңызды саласына айналып, компьютерлік ғылым мен лингвистиканың тоғысқан жерінде компьютерлік лингвистика саласы пайда болды.

Білім беру үрдісінде интернет-ресурстарын жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі өзекті мәселелердің қатарынан орын алуда. Білім беру үрдісін ақпараттандыруда төмендегідей әдістемелік, педагогикалық міндеттерді шешуге болады:

- білім беруде көлемді ақпаратқа қол жеткізе алу; білім алуға мотивацияның жоғарылауы; өз бетінше жұмыс істеу; өзін-өзі бақылау және т.б.

- жеке тұлғаны жетілдіру (тұлғаның ой тұлғаның ой-өрісі, эстетикалық тәрбие, зерттеу жұмысымен шұғылдану іскерлігін дамыту, ақпараттық мәдениетін қалыптастыру және т.б.)

- әлеуметтік-мәдени тапсырысты жүзеге асыру (компьютерлік біліктілікті қалыптастыру, белгілі бір сала бойынша маман дайындау және т.б.)

- оқу-тәрбие жұмысын жетілдіру (білім берудің сапасы мен тиімділігін арттыру, танымдық әрекеттің мотивін қамтамасыз ету, пәнаралық байланыстарды тереңдету және т.б.) [2,45].

Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында жаңа технологияларды қолдану мәселесі кеңінен талқыланып жүр. Бұл дегеніміз оқытудың жаңа формалары мен әдістері. Оқытушының міндеті студенттердің қазақ тілін үйренуге қолайлы жағдай туғызу.

Бұл жағдайда студент өзінің шығармашылық белсенділігін көрсете алатын оқытудың тәсілін қолдану. Интернет ресурстарын қолдану студенттердің индивидуалдық ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі. Қазақ тілі сабағында студент интернет көмегімен түрлі тапсырмаларды орындай алады, олимпиадаларға, конкурстарға қатыса алады.

Интернетпен жұмыс студенттердің қабілеттерін дамытып, олардың сенімін арттырады, қолайлы әлеуметтік, психологиялық атмосфера туғызады.

Қазіргі таңда білімді дамыту студенттің ақпараттық деңгейін дамыту деген сөз.

Әлемдік ақпараттық қоғамға ену үшін студент ақпараттық мәдениетті, компьютерлік экранды білу қажет, яғни интернетпен тығыз байланыста болу керек. Ақпараттық жүйе ретінде Интернет түрлі ақпараттар мен ұсыныстар ұсына алады.

-электрондық хат

- теле конференция
- видео конференция
- ақпараттық ресурстарды қолдану
- ақпараттық жиынтықтар
- желіде сөйлеу мүмкіндігі

Студенттер өздеріне қажет ақпаратты табуды, оны оқып, ішінен ең маңыздысын анықтап, өз қажеттілігіне жұмсап үйренуі шарт. Студенттер өз бетінше білім алуды, бүгінгі күн талабына сай ізденуді, ақпараттық ағымда жол табу және өзін-өзі дамытуды әрі қарай жетілдіру қажет. Студенттер арасындағы байланысты, топтық ұжымдық жұмысты дамытуға мүмкіндік беруіміз қажет. Бұларды іске асыруда Интернет таптырмас құрал. Интернет студенттің өзін-өзі дамыту және жаңа істі меңгеруге зор ықпалын тигізеді. Студенттер түрлі зерттелген мәліметтерді пайдалануды үйренеді, оқу, жазу іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыруға, сөздік қорын байытуға мүмкіндік туады, өз ойын нақты және жүйелі түрде қағаз бетіне түсіруді, мәтіндік, сандық және графикалық ақпаратты жіберу немесе қабылдауды, шешім қабылдауды үйренеді. Студенттердің қазақ тілін үйренуге деген ынтасын арттыру олардың төмендегі шараларға қатысуы негізінде жасалынады: диспуттар, байқаулар, олимпиадалар, электрондық пошта, телеконференция, видеоконференциялар.

Тапсырмалар студенттерге бағалауды үйрену, салыстыру, модельдеу, тыңдау, көру, бақылау, сұхбат құру, мазмұндау т.б ақпараттық компетенцияларын дамытады.

Қазақ тілі сабағында компьютермен жұмыс жасай отырып, студенттер психологиялық тұрғыдан да жеңілдіктерге ие болады. Атап айтқанда, студенттердің жасаған әрбір жұмысына берілетін бағаның, олардың жасаған қатесін қайталаулар негізінде көрсете отырып, яғни жұмыс нәтижесін мақұлдап немесе белгілі бір дәрежеде қоштамай, өз пікірін білдіріп отыратын оқытушының тікелей қатыспауы, студенттерге өз бетінше жұмыс жасап, өзіне сенімді болуын қамтамасыз етеді.

Қазақ тілін дәстүрлі оқытуда тіл үйренушілер тілдік жаттығуларды жасап, қажетті материалды жаттаумен ғана шектеледі. Тілдік құрылымды жаттаумен шектелу, тілді қарым-қатынас құралы ретінде меңгеруге толық мүмкіндік бермейді.

Қазақ тілінде тілдік қарым-қатынасқа үйрету үшін шынайы, өмірлік жағдаяттар туындату қажет. Ол студенттердің қажетті материалды меңгеруіне және соған сәйкес мінез-құлқын қалыптастыруға жағдай жасайды. Дәстүрлі қазақ тілі сабағына сипаттама жасасақ, көп жағдайда қазақ тілін оқыту үрдісінде оқытушы студенттің ойын басқарады. Студентке өз ойын айтуда еркіндік берілмейді. Студент мәселені түсінбей, өзіне қажетті ақпаратты ала алмай, мәселені шешуге шығармашылық тұрғыдан келу мүмкіндігінен айырылып, өзінше ой қорытып, оны тұжырымдау және қызықты пікірлер айта алу қабілетіне ие бола алмайды.

Білім беру технологиясының үш түрлі типі бар. Олар дәстүрлік, инновациялық және ақпараттық. Бастысы-технологияның жиынтығы емес, оның дәрежесі. Студенттердің әртүрлі ақпарат көздерін, ресурстарын пайдалану арқылы компьютерлік технологияның көмегімен өздерінің дербес ізденуі арқылы тілді игеруге кәсіби шеберлігін шыңдайды. Жаңа ақпараттық технологияға әртүрлі ақпараттарды электрондық әдіспен енгізу, сақтау және беру болып табылады.

Оларды оқу процесінде пайдалану ерекшелігіне сай мына төмендегідей топтастыруға болады:

-Компьютерлік оқу бағдарламалары (электрондық оқулықтар, тренажерлар, тьюторлар, лабораториялық жаттығулар, тест жүйесі).

-Мультимедиялық технологияға сай оқу жүйесі компьютер, видеотехника, оптикалық дискінің жиындысын пайдалану арқылы жүргізіледі.

-Электрондық пошта, телеконференция, түрлі телекоммуникациялық қондырғылар.

-Электронды кітапханалар.

Жоғары оқу орындарында көбіне электрондық пошталар жиі пайдаланылады. Қазіргі кезде аудиоақпарат алмасу, видеоақпарат алмасу, виртуалды аудиторлық тақта, тақырыптық ақпарат енгізілген клавиатуралар, файлды алмасу, көпжақты конференциялар өткізу кеңінен таралған көпке белгілі компьютерлік видеоконференция байланыстың әдістемесіне жатқызылады.

Компьютер жүйесі оқу процесін жетілдіру құралы болып табылады. Дегенмен, Интернет жүйесіндегі оқуға байланысты ақпараттар сирек, аз, жүйеленбеген. Оқу процесін аралық байланыс арқылы басқару электрондық почта арқылы материалдар қабылдау, интерактивтік хабарлар алмасу арқылы жүргізіледі.

Қорыта айтқанда, интернет ресурстарын және инновациялық технологияларды сабақта қолдану-бұл оның нәтижелілігіне қолайлы жағдайды жасаудың бірден-бір жолы, ал ол өз кезегінде бірлесе жұмыс жасауға, адами қарым-қатынастарға себепкер болады. Оқытуға жаңашыл көзқарасты қолдану, тәжірибеге бағытталған оқытудың үлкен жетістігі болып табылады, сондай-ақ оның сапасы алынған білімнің нақты жағдайда мақсатқа жетумен қатар өмірдің сапасын көтеруде үлкен сұранысты қанағаттандыруды қамтамасыз етеді.

Егер біз мемлекеттік тілдің өміршеңдігін қамтамасыз етіп, оның кең қолданысқа енуін қаласақ, онда бар күшімізді тіл мен технологияны кешенді түрде достастыруға жұмсауымыз керек.

ӘДЕБИЕТ

1. Исабаев У. Қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздері. -Алматы, 1999.
2. Сергеева М.Э. Новые информационные технологии в обучении //Педагог. – 2005. – №2. – С.162-166. 3.
3. Налбадян А. А. Методические основы использования ресурсов Интернета при обучении чтению на уроке Дисс. ... канд. пед. наук. М., 2004.

UDC 81'25:004.8

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND INTERCULTURAL COMMUNICATION IN TRANSLATION PRACTICE

Karkimbayeva Zh.S.

Master of pedagogy and psychology

Senior Lecturer

Department of

“Foreign Philology and Translation Studies”

Dulaty University

Taraz, Kazakhstan

e-mail: K_zhannur@mail.ru

Abstract: This article explores the intersection of artificial intelligence and intercultural communication within the framework of translation theory and practice. The author analyzes how modern natural language processing technologies influence interlingual interaction, cultural adaptation, and the transmission of culturally specific meanings. The paper identifies the main advantages and limitations of using AI in translation and highlights the crucial role of human translators as mediators in intercultural communication. It concludes that the combination of the technological efficiency of artificial intelligence and human cultural competence opens new prospects for the evolution of contemporary translation practice.

Keywords: artificial intelligence, translation studies, intercultural communication, machine translation, linguistic mediation, cultural adaptation, neural language models.

АУДАРМА ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС

Каркимбаева Ж.С.,

М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті

педагогика және психология магистрі

аға оқытушы

«Шетел филологиясы және аударма ісі» кафедрасы

Тараз, Қазақстан

e-mail: K_zhannur@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада жасанды интеллект пен мәдениетаралық коммуникация арасындағы байланыс аударма теориясы мен тәжірибесі тұрғысынан қарастырылады. Автор қазіргі заманғы табиғи тілді өңдеу технологияларының тіларалық өзара әрекеттесуге, мәдени бейімделуге және ұлттық ерекшеліктерге тән мағыналардың берілуіне қалай әсер ететінін талдайды. Аудармада

жасанды интеллектті қолданудың артықшылықтары мен шектеулері анықталып, адамдардың мәдениетаралық коммуникациядағы делдал ретіндегі рөлі көрсетілген. Жасанды интеллекттің технологиялық тиімділігі мен адамның мәдени құзыреттілігінің үйлесімі қазіргі заманғы аударма тәжірибесін дамыту үшін жаңа мүмкіндіктер ашады деген қорытындыға келді.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, аударма теориясы, мәдениетаралық коммуникация, машиналық аударма, мәдени медиатор, тілдік бейімделу, нейрожелілік модельдер.

In the era of globalization and digitalization, translation has evolved beyond a simple means of interlingual communication, becoming a key instrument of intercultural interaction. With the advancement of modern technologies, the question arises as to whether artificial intelligence (AI) can serve as a mediator between cultures, ensuring not only linguistic accuracy but also cultural fidelity in translation.

In recent years, artificial intelligence has experienced rapid development and has been increasingly integrated into diverse areas of human activity. Translation practice is no exception: contemporary AI technologies have demonstrated remarkable progress and high efficiency. This article seeks to analyze how emerging AI-driven solutions are influencing the professional domain of translation and what new opportunities and challenges they present for translators [1, pp. 103-110].

Artificial intelligence has long since moved from the realm of science fiction into everyday reality and is now actively integrated into various spheres of human life. In the field of translation, AI technologies are introducing new approaches and tools that have the potential to transform traditional translation practices.

One of the most notable advantages of AI-based translation systems lies in their ability to process large volumes of text rapidly and efficiently. This feature is particularly relevant in the era of globalization, when the intensity of intercultural communication is constantly increasing.

Modern machine translation systems, such as *Google Translate*, *ChatGPT*, and others, have already demonstrated high effectiveness in handling everyday translation tasks [2]. However, the accuracy of translation at the levels of meaning, values, and cultural connotations remains open to debate. In this context, the concept of intercultural mediation becomes especially significant, since translation is not merely a linguistic act, but also a process of interpreting and transmitting cultural codes.

Artificial intelligence has long since moved from the realm of science fiction into reality and is now actively integrating into everyday life. In the field of translation, AI technologies are introducing new approaches and tools that have the potential to transform traditional methods of translators' work.

One of the most notable advantages of AI-based translators is their ability to quickly and efficiently process large volumes of textual information. This quality is especially relevant in the era of globalization, when the intensity of intercultural communication is steadily increasing.

Modern machine translation systems - such as *Google Translate*, *ChatGPT*, and others - have already demonstrated high efficiency in performing everyday translation tasks [2]. However, the effectiveness of translation at the level of meanings, values, and cultural connotations remains a matter of debate. In this context, the concept of intercultural mediation comes to the fore, as translation is not merely a linguistic act, but also a process of interpreting and transmitting cultural codes.

The aim of this article is to analyze the role of artificial intelligence in intercultural communication processes and to determine the extent to which AI is capable of conveying and reproducing cultural meanings in translation.

However, despite its undeniable advantages, the integration of artificial intelligence into the field of translation is accompanied by a range of controversies and unresolved issues that require deeper analysis. This article seeks to examine both the positive and negative aspects of using AI technologies in translation and to evaluate their impact on the professional work of translators [3, pp. 146-150].

Translation is an art form grounded in scientific principles and driven by technological progress. The modern era marks humanity's transition into a new developmental phase, bringing forth challenges that compel us to reconsider the future of many professional domains - and translation is no exception.

Today, a new concept has emerged: "digital translation." This term refers to a contemporary type of translation technology that is based on the networked interaction between human translators and digital information and communication tools, including artificial intelligence (AI). The integration of these elements aims to increase translation efficiency and enhance the overall quality of translated content.

Translation in the digital age represents a complex system of interrelated and sometimes contradictory dynamics within the human-intelligent machine paradigm. This relationship combines the

translator's artistic creativity with the technological capabilities of AI, generating both mutual benefits and inherent tensions between them.

In this regard, three key areas merit particular attention:

1. The cognitive-technological aspect - the possible correlations between translation technologies and modern digital information and communication tools;
2. The socioeconomic aspect - potential social transformations that may influence the translation profession in the coming decades;
3. The pedagogical aspect - the specific requirements for translator training to ensure effective functioning within the digital society.

The issue of the interconnection between language and culture occupies a central position in contemporary linguocultural and translation studies. According to E. Nida, translation is "*the reproduction in the receptor language of the closest natural equivalent of the source message, first in meaning and then in style.*" However, meaning cannot be fully conveyed outside the cultural context in which it originates [4].

Intercultural communication represents the process of information exchange between representatives of different cultures - an interaction that has become increasingly vital in the modern globalized world. Under the conditions of accelerating globalization, intercultural interaction demands effective mechanisms that foster mutual understanding and enhance the exchange of knowledge and experience [2, p. 88].

S. Bassnett and L. Venuti emphasize that translation is inherently an act of cultural communication, positioning the translator as a mediator between two distinct worldviews. The translator's task extends beyond the mere transmission of linguistic content; it involves adapting the message for a target culture while considering differences in traditions, norms, values, and communicative behavior. In this sense, translation is not simply the transfer of information from one language to another but a complex act of intercultural mediation [Bassnett, 2014; Venuti, 2012].

According to E. Nida, translation should ensure "*equivalence of response*" - that is, it should evoke in the target audience a reaction as close as possible to that of a native speaker of the source culture. Achieving this requires the translator to possess not only linguistic proficiency but also cultural competence, enabling them to interpret and convey the symbolic and emotional meanings embedded within the text [4].

A number of researchers [Cronin, 2013; O'Hagan & Ashworth, 2002] regard artificial intelligence as a new agent in intercultural communication. Virtual translators and AI-based chatbots increasingly act as mediators of global interaction, forming a kind of *digital space for cultural exchange*.

On the one hand, such technologies expand communication and reduce linguistic barriers, facilitating interaction between representatives of different cultures. On the other hand, they pose the risk of cultural homogenization, as algorithmic neutrality often leads to the loss of authentic national and cultural nuances in translation.

At the same time, artificial intelligence demonstrates the capacity to analyze texts and detect cultural features as well as semantic nuances. This technological potential can be effectively applied in education, fostering intercultural sensitivity among students and enabling a deeper comprehension of texts written in foreign languages.

For instance, when studying literary works from diverse cultures, students can use AI-based text analysis tools to identify metaphors, symbols, and cultural allusions. This, in turn, enhances their understanding of the work's meaning and its connection to the cultural context from which it originates.

Thus, innovative approaches to teaching intercultural communication - based on artificial intelligence, multimedia resources, interactive learning platforms, and text analysis technologies - significantly enrich students' educational experience and contribute to the development of their intercultural communicative competence.

When analyzing the integration of artificial intelligence into education, it is important to consider the potential of programs and learning platforms that employ AI technologies for foreign language acquisition and the development of intercultural communication skills. There are numerous successful examples of AI applications in translation and language learning. Below are some of the most prominent cases.

Google Translate - a free online service developed by Google that provides automatic translation of texts and speech. The system is based on machine learning and neural network technologies, which enable continuous improvement in translation accuracy and fluency [9, pp. 103-110].

Advantages:

- free and accessible from anywhere in the world;
- supports both text and speech translation;
- high processing speed and user-friendly interface.

Disadvantages:

- limited accuracy when translating complex or specialized texts;
- insufficient understanding of context, idiomatic expressions, and cultural nuances.

Duolingo - a popular mobile application and web platform for learning foreign languages that integrates artificial intelligence technologies. The platform uses adaptive lessons, automated assessment systems, and interactive exercises to personalize the learning process for each user.

Advantages:

- free access with an optional premium version;
- interactive, game-based, and adaptive learning experience;
- suitable for self-study and beginner to intermediate levels.

Disadvantages:

- limited depth of linguistic and cultural study, not ideal for advanced learners;
- lack of personal interaction with teachers or native speakers.

Coursera is an online educational platform that offers courses developed by leading universities and organizations around the world. It provides a wide range of foreign language programs that actively incorporate modern technologies, including artificial intelligence.

Advantages:

- a wide selection of courses and specializations across multiple disciplines;
- access to materials created by leading universities and subject-matter experts;
- availability of multilingual courses and flexible learning formats.

Disadvantages:

- not all courses are free; some require payment or subscription;
- primarily self-paced learning, with limited real-time interaction with instructors.

AI-Powered Chatbots.

Some modern educational platforms and websites now employ AI-driven chatbots to help users practice conversational skills and exchange messages in foreign languages. Popular examples include Replika, ChatGPT, Duolingo Max, and HelloTalk AI Tutor, which enable learners to engage in interactive dialogues with virtual interlocutors [10, pp. 243-248].

Advantages:

- opportunity to conduct dialogues in various foreign languages and receive instant feedback;
- high accessibility across devices and platforms.

Disadvantages:

- limited capacity to teach complex linguistic structures and pragmatic subtleties;
- insufficient depth in conveying cultural interpretations and emotional nuances.

Thus, artificial intelligence provides a wide range of innovative tools for teaching intercultural communication in foreign language education. These technologies contribute to the development of students' intercultural competence, which is a key element in preparing them for participation in global society and international professional environments. The integration of AI into education opens new opportunities for enhancing teaching methodologies, individualizing learning processes, and expanding the scope of intercultural interaction.

However, as contemporary research indicates (Brandt & Hazel, 2024; Khasawneh, 2023), despite advances in linguistic precision, artificial intelligence still lacks genuine cultural competence. Its algorithms are primarily based on textual data and do not account for the lived experiences, traditions, and values that constitute the essence of any culture.

Artificial intelligence, therefore, remains unable to:

- Recognize metaphors, idioms, and culture-specific references;
- Account for pragmatic norms and emotional subtleties of communication;

- Adapt expressions to the social and cultural context of interaction.

Despite these limitations, AI has already become an indispensable component of modern translation practice - particularly in business, technical, and media translation. Nevertheless, when it comes to culturally rich texts involving figurative language, idioms, and emotionally nuanced expressions, machine translation continues to face significant challenges.

REFERENCE

1. Есионова Е. Ю. Искусственный интеллект как альтернативный ресурс для изучения иностранного языка //Гуманитарные и социальные науки. - 2019. - №. 3. - с. 103-110.
2. Роганов В.Р. Искусственный интеллект. Основы машинного перевода: учебное пособие / В.Р. Роганов [и др.]; Федеральное агентство по образованию, Гос. образовательное учреждение высш. проф. образования «Пензенский гос. ун-т». - Пенза: ПГУ, 2007.
3. Ширяева А.А. Перспективы использования машинного перевода на основе нейросетей при переводе текстов официально-делового стиля / А.А. Ширяева, Д.Ю. Леонова // Философия и наука в культурах Запада и Востока: Сборник статей по материалам VII Всероссийской научной конференции с международным участием, Томск, 12 апреля 2024 года. - Томск: Национальный исследовательский Томский государственный университет, 2024. - с.146-150.
4. Nida, E. A. Language, Culture, and Translating. - Shanghai: SFLEP, 2001.
5. Bassnett, S. Translation Studies. Routledge, 2014.
6. Venuti, L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. Routledge, 2012.
7. Cronin, M. Translation and Globalization. Routledge, 2013.
8. O'Hagan, M. & Ashworth, D. Translation-Mediated Communication in a Digital World. Multilingual Matters, 2002.
9. Кидар А.А. Перевод специализированных текстов при помощи современного машинного перевода / А.А. Кидар, Д.А. Глинский // Молодежь. Наука. Инновации. - 2024. - Т. 2.- с. 103-110.
10. Рольгайзер А. А. Перспективы использования искусственного интеллекта в практике преподавания иностранного языка//Актуальные вопросы лингводидактики и методики преподавания иностранных языков. - 2022.- с. 243-248.
11. Brandt, C. & Hazel, S. Towards Interculturally Adaptive Conversational AI. (2024).
12. Khasawneh, A. The Potential of AI in Facilitating Cross-Cultural Communication Through Translation. Journal of Namibian Studies, 2023.

ӘОЖ 37.018

ҚАЗАҚ ТІЛДІ ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ИНТЕГРАЦИЯСЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ: ЖЕКЕ АВТОРЛЫҚ YOUTUBE АРНА ТӘЖІРИБЕСІ НЕГІЗІНДЕ

Мухамадиева М.Б.

«Қ. Сәтпаев атындағы №2 жалпы орта білім беретін мектебі» КММ,
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, педагог-сарапшы
Семей, Қазақстан
meruert.bakdaulet.82@mail.ru

Түйін: Мақалада жеке авторлық YouTube арна және жасанды интеллект технологияларын интеграциялау жолдары туралы педагогикалық тәжірибеде нақты жүзеге асып, осы уақыт аралығында тиімді нәтижесін берген белгілі қадамдар мен іс-әрекеттер, әдіс-тәсілдер түсіндіріледі. YouTube және ЖИ технологияларын интеграциялаудың білім беру үдерісіндегі рөлі және соның негізінде қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жемісін берген оңтайлы әдіс-тәсілдер қарастырылған.

Тірек сөздер: қазақ тілді цифрлық білім, авторлық YouTube арна, қазақ тілі мен әдебиеті, тәжірибе, жасанды интеллект, интеграциялау, білім беру үдерісі, әдіс-тәсілдер.

SCIENTIFIC FOUNDATIONS OF KAZAKH LANGUAGE DIGITAL EDUCATION AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTEGRATION: BASED ON THE PERSONAL AUTHORIAL YOUTUBE CHANNEL EXPERIENCE

M.B.Mukhamadieva

«School No. 2 named after K. Satpaev» KMM,
Kazakh language and literature teacher, pedagogue-expert
Semey, Kazakhstan
meruert.bakdaulet.82@mail.ru

Abstract: The article explains specific steps, actions, and methods that have been practically implemented in pedagogical practice to integrate a personal authorial YouTube channel and artificial intelligence technologies, which have yielded effective results over time. It discusses the role of YouTube and AI technologies integration in the educational process and examines optimal methods that have proven fruitful in Kazakh language and literature lessons based on this integration.

Keywords: Kazakh-language digital education, authorial YouTube channel, Kazakh language and literature, experience, artificial intelligence, integration, educational process, methods and techniques.

Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект (ЖИ) қарқынды дамып, оқыту әдістерін жаңартуда. ЖИ технологиялары қазақ тіліндегі цифрлық білімнің сапасын арттыруға, оқытудағы жекелендіру мен тиімділікті жоғарылатуға мүмкіндік береді. Жеке авторлық YouTube арнасында жасанды интеллект құралдарын қолдану – қазақ тіліндегі білімді кең аудиторияға жеткізудің инновациялық жолы болып отыр.

«Жасанды интеллекттің мүмкіндіктерін толық пайдалану керек. Жасанды интеллекттің мүмкіндіктерін толық пайдалансақ, білім экономикасына тың серпін береміз» - деген мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев [1]. Бүгінгі таңда цифрлық білім беру ресурстарын оқыту үдерісінде қолдану – қазіргі дәуірдің басты талабы, өзекті мәселесі болып отыр. Мен бұл баяндамамда YouTube және ЖИ технологияларын интеграциялау туралы өзім іс жүзінде, педагогикалық тәжірибеде іске асырған маған осы уақыт аралығында нәтижесін берген нақты іс-әрекетті, ақпаратты баяндап, сіздермен ой бөлісемін. YouTube және ЖИ технологияларын интеграциялау жолдарын көрсетемін әрі қазақ тілді білім кеңістігінде бұл бағыттың маңыздылығына тоқталамын.

2020 жылы баршамызға белгілі әлемді жайлаған пандемия кезеңі болды. Бұл уақытта онлайн платформалар мен бейнесабақтарға деген сұраныс күрт артты. Жалпы біздің еліміздегі білім беру жүйесі осы өзгеріске толыққанды дайын болған жоқ. Сондай-ақ бұл біздің еліміздің қашықтан білім берудің алғашқы тәжірибесі болды. Осындай жағдайдан шығу үшін мен жазда «**Онлайн-педагог**» деген курс оқыдым. Онлайн курстың авторы Нұрлан Жанай барлық педагогті жігерлендіріп, ютубты ашуыма мотивация берді. 2000 жылы тамыз айында оқу жылы басталар алдында ютуб арна аштым. Осы үрдіс аясында мен 5 жыл бұрын қазақ тіліндегі мағыналы бейнесабақтар мен тілдік, әдеби, рухани-танымдық, шығармашылық контенттер ұсынатын YouTube арнамды бастадым. Қазіргі таңда жазылушылар саны 5297 болды. Бұл – қазақ тілді білім алушылардың айтарлықтай аудиториясы бар екенін көрсетеді. **Ютуб арна сілтемесі:** <https://www.youtube.com/@MeruertMukhamadieva>.

Қашықтан оқу кезеңінде бүкіл оқыту жүйесі ютуб арна арқылы жүзеге асты. Ол нәтижесін беріп келеді. Мен әрбір тақырыпқа жоспарға сай оқулық бойынша бейнесабақ түсіріп, өз дауысымен кітаптағы әрбір тапсырманы бейнежазбаға жазып, ютубқа сабақ ретінде жүктеп, сілтемесін ата-аналар тобына жіберіп отырдым. Ешқандай сабақты түсінбеушілік, қиындық орын алған жоқ. Ата-аналар да бейнесабақтарға ризашылығын білдіріп, «қызықты әрі барлығы түсінікті» деп қолдау көрсетіп отырды. Барлық сыныпқа қазақ және орыс тілдерінде аудармасымен сабақ түсірдім. Тек бастауыш қана емес, орта буындар, жоғары сыныптар да бар. Барлығына сабақ ұнады. Бейнесабақты көреді, жекеге тапсырмаларын жібереді, өзім чатта қосымша түсінік беріп, кері байланыс жасап отырдым.

Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың «Ана тілі» газетіне берген сұхбатындағы (03.01.2025): «Цифрлық технологияларды қолдануға баса мән берген жөн. Өйткені қазақ тілінің алдағы тағдыры,

еліміздің жаһандық бәсекеге қабілеті көбіне осыған байланысты болады» деген тұжырымды сөзі тіл болашағын көрсетеді [2]. Цифрлық педагогика дәуірінде мазмұнды ұсынудың әртүрлі жолдары пайда болуда. Соңғы жылдары дамып келе жатқан жасанды интеллект (ЖИ) құралдары YouTube секілді платформаларда білім беру сапасын арттыруға мүмкіндік туғызып отыр.

YouTube арна және қазақ тілді білім кеңістігі

Арнамды ашудағы басты мақсатым–теңіздің тамшысындай болса да, қазақ тілінің өркендеуіне үлес қосу, өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйренудің күрделі емес екендігін түсіндіріп, қызығушылықтарын ояту, әрі ұлттық құндылықтарды насихаттау, әдеби мұра, даналардың дәйексөздері мен мағыналы ойды жас ұрпаққа жеткізу болды. Бейнесабақтар арқылы қазақ тілінің грамматикасы, жасанды интеллект арқылы қазақ тілін үйрету, қазақ тіліндегі қажетті фразалар/қазақ, орыс тілдерінде/, әдебиет теориясына қатысты және фонетика, орфография, сауатты жазу, септіктер, жалғаулар, қазақ әдебиеті сабағы, синоним, омоним, антонимдер, фразеологизмдер екі тілде, руханият, психология, мотивация, сленг сөздер, дәйексөздер, «Н, Ы дыбыстарын қалай оңай ажыратамыз?», «Самые необходимые прилагательные в казахском языке», «Самые нужные глаголы с примерами», «Фразеологизмы в казахском языке» және поэзия, авторлық өлеңдер сияқты т.б. көптеген плейлисті қамтиды. Қазақ тілі тек тұрмыстық емес, зияткерлік, ғылым мен технология тіліне де сұраныс барын дәлелдейді.

Контентті жасау барысында барлық үдерісті өзім атқарамын. Сценарий дайындау, тақырыпқа сай материалдарды сұрыптау, қажеттісін алу, мәтін оқу, дауыс жазу, бейнемонтаж және жүктеу. Бұл– ұзақ уақыт пен күш-қуатты алатын жұмыс, бірақ өзінің тиімді нәтижесін береді. Соңғы уақытта контент дайындауды оңтайландырып, уақытты үнемдеп, сапаны жаңа деңгейге шығару мақсатында ЖИ мүмкіндіктерін зерделей бастадым. Ютуб арна мен жасанды интеллектің технологияларын контентке интеграциялауды бастадым.

YouTube арнадағы қазіргі қадам: ЖИ технологияларын контентке интеграциялау.

1. **Дауыс генерациясы.** <https://micmonster.com/text-to-speech/kazakh-kazakhstan/>. Дауысты аудиоға айналдыру. Ер және әйел дауысын генерациялау. Тегін қызмет атқарады. YouTube арнада ЖИ арқылы автоматтандырылған дауыс генерациясын қолданып жүрмін. Бұл кезеңде уақыт үнемделеді, әрі бейне жасау үдерісі жеделдейді әрі жаңа форматта шығады.

2. **YouTube арнада ЖИ арқылы суретті анимациялау.** <https://app.heygen.com/home> Жасанды интеллект. Суретті сөйлету. Тегін қызмет атқарады. Ол мен дайындаған мәтінді дауыстап оқып береді, ары қарай бейнені өңдеймін.

3. **Дауыс генерациясы/қазақ тілінде жоқ, басқа тілдерде оқиды және ақылы/** <https://speechify.com/ru/female-voice-generator/> дауысты генеризациялау.

4. **ЖИ арқылы бейнеге субтитр жасау мүмкіндігі бар.** Бұл көптілділікке мүмкіндік береді. Бұл – қазақ тілінің әлеуетін әлемдік деңгейге көтерудің бір жолы деп білемін. Қызықты дерек: «2023 жылы YouTube платформасындағы білім беру контентін тұтыну 15%-ға артқан, ал жасанды интеллектпен ұсынылатын видеолардың көру деңгейі 2,3 есе жоғары болған» (*Google AI Education, 2023*) [3].

Мен 2000 жылдан бастап қолданған қосымшалар, бағдарлама, сайттар. **Гугл слайдс.** Презентация жасауға өте қолайлы. Әртүрлі переходтар, анимациялар бар. Мен осы 5 жыл бойы ютубтағы барлық презентацияларды гугл слайдс арқылы жасап келдім.

Бандикам. Басында алғаш бастағанда вандикам бағдарламасымен түсірдім. **Фрикам.** Фрикам деген бағдарламаны ютубтан тауып алып, тегін орнатып 5 жыл бойы түсіріп келемін. Сабақ түсіруге өте ыңғайлы, редакция жасап, шуды алып тастауға, артық жерін қиып тастауға өте қолайлы. Тегін бағдарлама. Кез келген мұғалімге пайдасын беретін қолайлы бағдарлама.

Канва. Ютубқа превью жасауға қажетті қосымша. Канвада көп тегін шаблон, ютубқа арналған миниаютралар бар.

Ютубқа авторлық құқығы жоқ қосымшаларды, әуендер мен бағдармаларды қолдану қажет. Өйткені ютуб авторлық құқыққа өте қатаң қарайды. Авторлық құқыға бар дүниелерді қолданса, бұғаттап тастайды.

Капкат. Қазір бүкіл адам қолданады. Жалпы shorts яғни қысқа бейнелер қазір трендте деуге болады. shorts –ты музыкамен қойып түсірсе, қызықты әрі жақсы қаралымға ие болады.

Kinemaster. Бейнесабақ жасауға ыңғайлы, сапалы әрі тегін.

Тегін бейне алатын сайттар. <https://pixabay.com/ru/>. Осы бағдарламада тегін түрлі қозғалмалы әсем бейнелер, футаждар бар. Қалаған тақырыпта табуға мүмкіндік бар. Эстетикалық тұрғыдан өте әдемі, қозғалмалы әрі сапалы.

<https://www.shutterstock.com/ru/video/clip-3411249997-animated-orange-color-van-moving-animation-on>

<https://ru.freepik.com/search?format=search&query=%D0%97%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%8B%D0%B9+%D1%84%D0%BE%D0%BD+%D1%87%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA&type=video>

YouTube контентінде ең тиімді пайдаланылған жасанды интеллект құралдары бірнеше санатқа бөлінеді. Олардың ішінде:

Бейне жасау мен генерациялау үшін:

Synthesia: мәтіннен видео жасап, AI аватарлары мен дауыс беру арқылы кәсіби видеоларды тез өндіру мүмкіндігі бар.

Runway: мәтіннен видео генерациялауға және AI көмегімен видеоны өңдеуге арналған.

Google Veo: видеоны толық цикл бойынша жасауға арналған құрал.

Оптимизация және аналитика:

VidIQ: видео тақырыбы, кішігірім суреттер, сценарий генерациясы, SEO талдау және бәсекелестерін зерттеу үшін қолданылады.

TubeBuddy: видеоның басқаруы мен SEO оңтайландыруына көмек көрсетеді.

Дауыс беру және аудио өңдеу:

AI-ге ұқсас (AI-like) және Сипаттама (Descript): мәтінді табиғи дауысқа айналдыруға арналған.

Жазба және сценарий генерациясы:

ChatGPT: сценарий, мәтін және мазмұн генерациясы үшін жиі пайдаланылады.

Қосымша визуалды құралдар:

MidJourney: сурет генерациялау үшін кеңінен қолданылады. Бұл құралдар YouTube контент жасаушыларға уақыт үнемдеуге, мазмұн сапасын арттыруға, сонымен қатар көрермендермен көбірек байланыс орнатуға мүмкіндік береді.

YouTube – қазақ тілді цифрлық білім кеңістігін кеңейтуге үлес қосып келе жатқан платформа. Жасанды интеллект оқу үдерісін жетілдіруге, жеңілдетуге және масштабтауға жол ашады. Жасанды интеллект – тек техникалық көмекші болса, идея, адамдық қасиет, рухани құндылықтар, жауапкершілік –автордың еншісінде. Қорыта келгенде, менің болашақ мақсатым – YouTube пен ЖИ құралдарын интеграциялау арқылы рухани құндылықтарды сақтай отырып, білім мазмұнын автоматтандырып, қазақ тілді цифрлық педагогикаға тың серпін беруге қадам жасау.

Қорытынды.

- ✓ Қазақ тілді цифрлық білімде жасанды интеллектінің интеграциясы оқыту сапасын, қатысушы белсенділігін арттырады.
- ✓ Жеке авторлық YouTube арналар қазақ тіліндегі білім мазмұнын кеңейтіп, цифрлық білім беру алаңын дамытудың тиімді платформасы болып саналады.
- ✓ ЖИ-ді кеңінен қолданып, тілдік контенттің сапасын, қолжетімділігін жоғарылату арқылы қазақ тілінің цифрлық кеңістіктегі орнын нығайту қажет.

ӘДЕБИЕТ

1. Тоқаев К.К. Жасанды интеллектінің мүмкіндіктерін толық пайдалану керек. <https://egemen.kz/article/>

2.Қазыбек М. Қазақ тіл білімінің цифрлық болашағы және Жи <https://anatili.kazgazeta.kz/news/64516>

3. Назарбаев Зияткерлік мектептері (2022). Цифрлық білім ресурстары мен жаңа педагогика

4.Қызықты дерек(Google AI Education, 2023). <https://blog.google/technology/ai/ai-in-education/>

5. ЖИ және YouTube платформасы. Google AI in Education – Official Blog (2023)

ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ НЕГІЗІНДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ҚҰРАЛДАР

Узанкулова Р.Ұ.

Алматы қаласы «№68 мектеп-гимназия» КММ
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог- зерттеуші
e-mail: roza.uzankulova.14@mail.ru
Алматы, Қазақстан

Крыкпаева Ж.С.

Алматы қаласы "№10 жалпы білім беретін мектеп" КММ
Оазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог-зерттеуші
Алматы, Қазақстан
e-mail: Krykpaevazhanara@gmail.com

Түйін: Қазақ тілін үйретуде жасанды интеллект негізіндегі цифрлық құралдарды пайдалану — білім беру үдерісін жекелендіріп, тиімділігін арттыратын заманауи бағыт. AI технологиялары оқушылардың деңгейін автоматты түрде талдап, оқу материалын бейімдей алады, сөйлеу мен жазу дағдыларын жетілдіруге интерактивті кері байланыс береді. Мұндай құралдар тіл үйренушілердің қызығушылығын арттырып, өз бетімен білім алу дағдыларын дамытады. Нәтижесінде, қазақ тілін меңгертудің инновациялық әдістері қалыптасып, цифрлық білім беру экожүйесі нығая түседі.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, цифрлық құралдар, қазақ тілін үйрету, білім беру технологиясы, интерактивті оқыту, автоматтандырылған талдау, тілдік дағдылар, смарт-оқыту, инновациялық әдіс, дербестендірілген білім алу

DIGITAL TOOLS BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE

R.U.Uzakulova

Almaty city, "School-Gymnasium No. 68" Municipal State Institution
Teacher of Kazakh Language and Literature, Pedagogue-Researcher
Almaty, Kazakhstan

Zh.S.Krykpaeva

Almaty city, "Comprehensive School No. 10" Municipal State Institution
Teacher of Kazakh Language and Literature
Almaty, Kazakhstan
e-mail: Krykpaevazhanara@gmail.com

Abstract: The use of artificial intelligence-based digital tools in teaching the Kazakh language is a modern approach that personalizes and enhances the effectiveness of the educational process. AI technologies can automatically analyze students' proficiency levels and adapt learning materials accordingly, while providing interactive feedback to improve speaking and writing skills. Such tools increase learners' motivation and foster independent learning abilities. As a result, innovative methods of teaching the Kazakh language are being developed, strengthening the digital education ecosystem.

Keywords: artificial intelligence, digital tools, teaching the Kazakh language, educational technology, interactive learning, automated analysis, language skills, smart learning, innovative method, personalized education.

Қазіргі заманда жасанды интеллект (ЖИ, *Artificial Intelligence*) адам қызметінің барлық саласына, соның ішінде білім беру жүйесіне де елеулі әсер етіп отыр. Цифрлық трансформация жағдайында тілді үйрету әдістемесі де жаңа сатыға көтерілді. Қазақ тілін үйрету үдерісінде

жасанды интеллектке негізделген цифрлық құралдарды қолдану – оқыту сапасын арттырудың тиімді жолдарының бірі.

Бүгінгі оқушының сандық ортада өмір сүретінін ескерсек, дәстүрлі әдістермен қатар, деректерді өңдеп, жекелендірілген оқу траекториясын ұсынатын ақылды жүйелерді енгізу қажеттілігі туындап отыр.

Қазіргі заманда білім беру жүйесі қарқынды цифрлану кезеңінен өтуде. Бұл үрдіс тіл үйрету саласына да жаңа серпін беріп, дәстүрлі әдістерден заманауи технологиялық тәсілдерге көшу қажеттілігін туындатты. Қазақ тілін оқыту үдерісінде жасанды интеллект (AI) негізіндегі цифрлық құралдарды пайдалану — уақыт талабы.

Біріншіден, жасанды интеллект оқушының жеке ерекшеліктерін, оқу қарқынын және тілдік деңгейін автоматты түрде анықтап, соған сәйкес бейімделген оқу траекториясын ұсына алады. Бұл — оқыту процесін дараландыру мен жекелендірудің тиімді тетігі.

Екіншіден, **AI технологиялары арқылы қазақ тілін үйретуде** интерактивті кері байланыс, сөйлеу мен жазу дағдыларын автоматты бағалау, қате талдау **және** лексикалық қорды кеңейту мүмкіндігі артады. Бұл мұғалімнің жұмысын жеңілдетіп қана қоймай, оқушының өздігінен үйрену дағдысын қалыптастырады.

Үшіншіден, жасанды интеллектке негізделген цифрлық құралдар (чат-боттар, тілдік модельдер, автоматтандырылған платформалар) қазақ тілінің **цифрлық кеңістіктегі қолданылуын кеңейтеді**, сол арқылы мемлекеттік тілдің мәртебесін жаңа технологиялық деңгейге көтереді.

Тіл үйретудегі жасанды интеллект тиімділігін зерттеген ғалымдардың бірі Mark Warschauer (АҚШ) «Artificial Intelligence for Language Learning: Entering a New Era» (2024) атты еңбегінде жасанды интеллекттің тіл үйрету саласында жаңа дәуір бастағанын атап өтеді. Марк Уоршауэр AI технологияларының оқыту материалдарын автоматты бейімдеу, жекелендіру және сөйлесімдік дағдыларды дамытудағы артықшылықтарын сипаттайды [1, 486.]. Бұл еңбекте AI — оқытушының орнын баспайтын, керісінше, оқыту сапасын күшейтетін интеллектуалды серіктес ретінде қарастырылады. Қазақ тілін оқытуда мұндай тәсіл оқушының деңгейіне қарай тапсырмалар ұсынатын бейімделген жүйелерді жасауға негіз бола алады.

Ұлыбритания зерттеушісі Rose Luckin «Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century» (2018) тақырыпты зерттеуінде AI-дың білім беру жүйесіне енуінде этикалық, психологиялық және педагогикалық мәселелерді басты назарда ұстау қажет екенін көрсетеді.

Ғалымның пікірінше, мұғалім — технологияның бақылаушысы әрі бағыт берушісі болуы керек [2, 2146.]. Қазақ тілін оқытуда бұл көзқарас мұғалімнің цифрлық құзыреттілігін арттыру және оқытуда AI-ды жауапты пайдалану қажеттігін дәлелдейді. Ал АҚШ ғалымы Diane Litman “ITSPOKE: An Intelligent Tutoring Spoken Dialogue System” (2006) тақырыпты зерттеуінде сөйлесімге негізделген интеллектуалды оқыту жүйелерін (ITS) жасап, тіл үйренушінің ауызша жауаптарын автоматты түрде талдап, кері байланыс берудің тиімділігін дәлелдеген [3, 486.]. Қазақ тілін үйретуде мұндай сөйлесімдік платформалар арқылы айтылым машықтарын жетілдіруге, сөйлеу қателерін автоматты түзетуге мүмкіндік бар. Бұл бағыт — қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктерін есепке алатын қазақша сөйлесім жүйелерін дамытудың негізі. Тіл үйретуде AI құралдарын тек көмекші емес, оқушының жеке оқу траекториясын қалыптастыратын “серіктес” ретінде қолдану қажеттігін негіздейтін әдістеме Жаңа Зеландиялық ғалым Hayo Reinders -тің

“Technology-Enhanced Language Learning and Teaching: Pedagogical Implications” еңбегінде талданған. Хайо Рейдерс тіл үйретуде технологиялардың басты мақсаты — оқушының автономды, дербес білім алу қабілетін дамыту дейді. [4, 926.].

Қытай зерттеушісі Beatty, Ken (Қытай / Гонконг) компьютерлік және жасанды интеллектке негізделген тіл үйрету жүйелері оқыту процесін икемді, үздіксіз және шынайы уақыттағы кері байланысқа бағыттайды. Beatty CALL (Computer-Assisted Language Learning) концепциясын AI кезеңіне бейімдеп, “smart learning environment” идеясын дамытады [5, 2716.]. Сонымен қатар Zou, Bin & Xie, Hui (Қытай) ғалымы жасанды интеллект сөйлеу тілін тану, автоматты бағалау және диалогтық оқу арқылы тіл үйренушінің нәтижесін арттырады. Бұл еңбекте AI көмегімен сөйлеу машықтарын дамыту әдістері мен оқыту тиімділігіне әсері жан-

жақты сипатталған. Қазақ тілін үйретуде де осындай дыбыстық диалог жүйелерін дамыту маңызды бағыт болмақ[6, 486.].

Сингапур ғалымы Li, Vivian & Wong, Lung-Hsiang тіл үйретуде AI қолданудың 200-ден астам ғылыми мақаласын талдап, негізгі бағыттарды (сөйлеу тану, мәтін генерациясы, автоматты бағалау, адаптивті оқыту) жүйелейді. Зерттеу нәтижесінде AI технологияларының тиімділігі дәлелденген, бірақ төмен ресурсты тілдерде деректер тапшылығы басты кедергі ретінде көрсетілген. Бұл қазақ тілін оқытуда аса өзекті мәселе болып табылады[7, 166.].

Жоғарыда аталған еңбектердің барлығы тіл үйретуде жасанды интеллекттің жекелендірілген оқыту, интерактивті кері байланыс, және дыбыстық диалог жүйелері арқылы тиімділігін дәлелдейді.

Алайда қазақ тілі контексінде:

Тілдік деректер базасының аздығы, автоматты сөйлеу тану мен мәтін түзету жүйелерінің шектеулілігі, мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігінің жеткіліксіздігі сияқты мәселелер әлі де өзекті болып отыр.

Тіл үйретуде жасанды интеллектті зерттеген ғалымдардың еңбектері — қазақ тілін оқыту әдістемесін жаңғыртуға, ұлттық тілдің цифрлық әлеуетін арттыруға теориялық және практикалық негіз бола алады.

Болашақта қазақ тіліне арналған ұлттық AI жүйелерін құру үшін осы халықаралық тәжірибелерді бейімдеп, қазақ тілінің фонетикалық, морфологиялық және семантикалық ерекшеліктерін қамтитын цифрлық корпустарды дамыту қажет.

Жасанды интеллект адамның когнитивті қабілеттерін модельдеп, деректер негізінде шешім қабылдайтын жүйе ретінде анықталады. Қазақ тілін үйрету саласында ЖИ технологияларының бірнеше бағыты тиімді болып саналады:

-табиғи тілді өңдеу (NLP) – сөйлеуді тану, мәтінді талдау және генерациялау;

-бейімделген оқыту жүйелері (adaptive learning) – оқушының деңгейіне қарай тапсырмалар беру;

-интерактивті чат-боттар – қазақ тілінде сөйлесіп, тілдік тәжірибе жасау мүмкіндігі;

-автоматтандырылған қате талдауы мен түзету – жазылым және айтылымдағы қателерді анықтау.

-Мұндай технологиялар тіл үйренушіге жеке траектория жасап, тілді тез әрі тиімді меңгеруге жол ашады.

2. Қазақ тілін үйретуде қолданылатын жасанды интеллект құралдары

Қазақ тілін оқытуда ЖИ негізіндегі келесі құралдар мен платформаларды қолдануға болады:

ChatGPT, Claude, Gemini секілді тілдік модельдер – сөйлеу және жазылым машықтарын жетілдіруге мүмкіндік береді;

Khan Academy AI Tutor, Duolingo Max – оқушылардың деңгейін автоматты анықтап, кері байланыс береді;

Kazcorpus.kz, Qazcorpora – қазақ тілінің ұлттық корпустары арқылы мәтіндік талдау жүргізу;

AI жазу көмекшілері (Grammarly, LanguageTool) – қазақ тілінің орфографиялық және грамматикалық қателерін түзетуді үйрету мақсатында бейімделіп қолдануға болады.

3. Қазақ тілін оқытудағы AI технологияларының артықшылықтары

Оқытудың жекелендірілуі – әр оқушының қабілетіне сай материал ұсыну;

Кері байланыстың жылдамдығы – жүйе жауаптарды автоматты бағалайды;

Уақыт тиімділігі – мұғалімнің тексеру жүктемесін азайтады;

Мотивацияны арттыру – геймификация және интерактивті тапсырмалар арқылы;

Цифрлық сауаттылықты дамыту – оқушылар жаңа технологияларды игереді.

4. Қиындықтар мен шешу жолдары

AI технологияларын қазақ тілін үйретуге бейімдеу барысында бірқатар мәселелер туындайды:

Қазақ тіліндегі тілдік деректердің аздығы;

Фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктерді толық қамтымауы;

Мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігінің жеткіліксіздігі.

Бұл қиындықтарды шешу үшін:

Қазақ тілінің ұлттық лингвистикалық корпустарын кеңейту,
Мұғалімдерге арналған цифрлық педагогика бойынша курстар өткізу,
Қазақ тілін үйретуге арналған АІ қосымшаларын жергіліктендіру (localization) қажет.

Қазақ тілін үйретуде жасанды интеллект технологияларын қолдану – заманауи білім беру жүйесінің ажырамас бөлігіне айналып келеді. Бұл бағыт оқыту процесін дараландырып, тіл үйренушінің белсенділігін арттырады. Цифрлық құралдар мен АІ жүйелерінің ықпалымен қазақ тілін меңгерудің сапасы артып, білім беру саласында жаңа инновациялық бағыттар қалыптасуда.

ӘДЕБИЕТ

1. Warschauer, M. (2024). Artificial Intelligence for Language Learning: Entering a New Era. *Journal of Educational Technology and Language Learning*, 15(2), 45–60.
2. Luckin, R. (2018). *Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century*. UCL Institute of Education Press.
3. Luckin, R. (2023). *Is Education Ready for Artificial Intelligence?* Cambridge University Press.
4. Litman, D., & Forbes-Riley, K. (2006). ITSPOKE: An Intelligent Tutoring Spoken Dialogue System. *Proceedings of the Conference on Artificial Intelligence in Education*, 51–58.
5. Reinders, H. (2016). *Technology-Enhanced Language Learning and Teaching: Pedagogical Implications*. Palgrave Macmillan.
6. Reinders, H. (2023). AI in Language Education: Opportunities and Challenges. *Innovation in Language Learning and Teaching*, 17(1), 12–25.
7. Beatty, K. (2021). *Teaching and Researching Computer-Assisted Language Learning* (2nd ed.). Routledge.
8. Zou, B., & Xie, H. (2023). Using Artificial Intelligence Technology for Foreign Language Education. *Frontiers in Psychology*, 14, 117–129.

УДК 372.881.1

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ МҮМКІНДІКТЕРІН КІРІКТІРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕМЕЛЕРІ

Бәдешов Ж.

SDU University

«7M01701-Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы магистранты

Қаскелең, Қазақстан

e-mail: 241301001@sdu.edu.kz

Нұрманова Г.

SDU University

PhD ассистент профессор

Қаскелең, Қазақстан

e-mail: gulzhaina.nurmanova@sdu.edu.kz

Түйін: Мақалада қазақ тілі сабағында жасанды интеллект (ЖИ) құралдарын қолдану әдістері талданады. Зерттеу барысында сабақ құрылымын жетілдірудің төрт кезеңі қарастырылады: грамматикалық интеллект-карта құру, мәтін бойынша презентация дайындау, мәтінді фото және бейнемазмұнға айналдыру, тақырыпқа сай тапсырма әзірлеу. Әр кезеңде Miro, SlideSpeak, Gamma, Leonardo.AI, Invideo.AI сияқты платформалардың мүмкіндіктері көрсетіліп, олардың тілдік дағдыларды дамытудағы тиімділігі дәлелденеді. Нәтижесінде ЖИ технологияларын қолдану арқылы оқыту процесіндегі белсенділік мұғалімнен оқушыға ауысатыны анықталады.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, қазақ тілі, оқыту әдістемесі, тілдік дағды, цифрлық білім беру.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF INTEGRATING ARTIFICIAL INTELLIGENCE CAPABILITIES INTO KAZAKH LANGUAGE LESSONS

Z. Badeshov

SDU University

Master's Student in 7M01701 – *Kazakh Language and Literature*

Kaskelen, Kazakhstan

e-mail: 241301001@sdu.edu.kz

G. Nurmanova

SDU University

PhD, Assistant Professor

Kaskelen, Kazakhstan

e-mail: gulzhaina.nurmanova@sdu.edu.kz

Abstract: The article analyzes the methods of integrating artificial intelligence (AI) tools into Kazakh language lessons. The research focuses on four main stages of lesson organization: creating a grammar-based mind map, preparing a presentation on a text, converting a text into photo or video format, and designing topic-based exercises. The study demonstrates the effectiveness of platforms such as Miro, SlideSpeak, Gamma, Leonardo.AI, and Invideo.AI in enhancing students' language skills. The findings reveal that the use of AI technologies shifts classroom activity from the teacher to the learner, fostering independent and creative learning.

Keywords: artificial intelligence, Kazakh language, teaching methodology, language skills, digital education.

Білім берудегі жасанды интеллект жобалары қарқынды бағыт алуда. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2025 жылдың 8 қыркүйегіндегі жолдауында да бұл бағытқа айрықша маңыз беріліп, бірқатар бастамалар қолға алынып жатыр [10]. Білім беру саласына жасанды интеллект интеграциясы оқушылардың оқу процесін жекелендіруге, олардың қажеттіліктеріне сәйкес оқу материалдарын ұсынуға және білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді [1, 305–309]. Ал жасанды интеллект өнімдерінің мүмкіндіктерін пайдалануда жаратылыстану-математика ғылымдарынан бөлек, қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы, оның ішінде қазақ тілін оқыту әдістемелері мен ондағы ерекшеліктерді жан-жақты зерделеп, ұтымды жолдарын іздеу қажет [2, 315–318].

Қазақ тілін лингвистика саласы аясында қарастыра болсақ, оның динамикалық мазмұны мен жүйелілігіне назар аудару маңызды. Жасанды интеллект технологияларының қазақ тілін оқытудағы рөлі мен мүмкіндіктері, сондай-ақ, оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуға бағытталған тәсілдер жан-жақты талдануы тиіс. Ол үшін жалпы “жасанды интеллект” ұғымы мен оның атқаратын қызметін, сол арқылы тілдік білім берудегі рөлін анықтағанымыз абзал [3, 12–17].

Жасанды интеллект (*бұдан әрі ЖИ*) — жасанды жүйелер мен алгоритмдердің көмегімен деректерді өңдеу, талдау және шешім қабылдау процесін автоматтандыруға арналған технологиялар жиынтығы [3]. Бұл технологиялар адамның бірізді жұмыс күшін алмастыру арқылы, әр түрлі саладағы өндірістің тиімділігін арттырып, көлемді жұмыстарды оңтайландыруға жол ашады. Алғашқы ЖИ жүйелері 1950 жылдары пайда болды және олар бүгінгі таңда білім беру, денсаулық сақтау, өндіріс сияқты көптеген салаларда кеңінен қолданылуда [5, 17–35]. Алдыңғы ғасырдың ірі техникалық жетістіктері адамның еңбек күшін алмастырған болса, АҚШ, Жапония және Қытай сияқты мемлекеттер адамның ақыл күшінің орнын басатын тәжірибелерін енгізуде. Адамның жады шектеулігін ескерсек, жаһандық қолданыстағы ЖИ технологияларының көмекші құрал ретіндегі рөлі алдыңғы қатарға шығады. Яғни, бұған дейінгі ғылымның жаңалық қып шығарған өнімдері адамның қол күшіне септігін тигізген болса, ендігі беталысында ақыл күшіне көмекші болмақ.

Білім саласындағы ЖИ технологияларының қолданысына келетін болсақ, ғылым салалары мен оқыту пәндерінің мазмұны мен формасы жағынан бір-бірінен біршама ерекшеленеді. ЖИ тікелей цифрлық технологиялардың жемісі болғандықтан, оның мүмкіндіктерін ұтымды пайдалануда нақты ғылымдар, оның ішіндегі жаратылыстану-математика бағытының белсенділігі жоғары. Математикамен сабақтас пәндерді қалыпты

формулаларға салып, тұрақты жүйелеуге болады. ЖИ жүйесінің әлеуеті де құрылымдық жағынан тәртіпке құрылған мазмұнды тез игереді. Ал гуманитарлық бағыттағы, оның ішінде тілдік білім беру саласындағы пәндерде динамикалық сипат басым [7, 69–82].

Шетелдік тәжірибеде, әсіресе ағылшын тілін үйрету саласында жасанды интеллект технологиялары кеңінен қолданылып келеді. Зерттеулерде ЖИ жүйелерінің оқу процесін жекелендіру, оқушыларға жедел және дәл кері байланыс ұсыну, оқу мотивациясын арттыру, білімге қолжетімділікті кеңейту және әлеуметтік дағдыларды дамыту сияқты негізгі мүмкіндіктері атап өтіледі [3].

Осы мүмкіндіктерді іске асыру арқылы жасалған ЖИ өнімдері функционалдық бағыттарына қарай бірнеше топқа бөлінеді: бейімдік (адаптивті) оқыту жүйелері; тілдік дағдыларды деңгейлік бағалау құралдары; берілген мәтін мен тақырыпқа сәйкес оқу контентін автоматты түрде әзірлейтін платформалар [4].

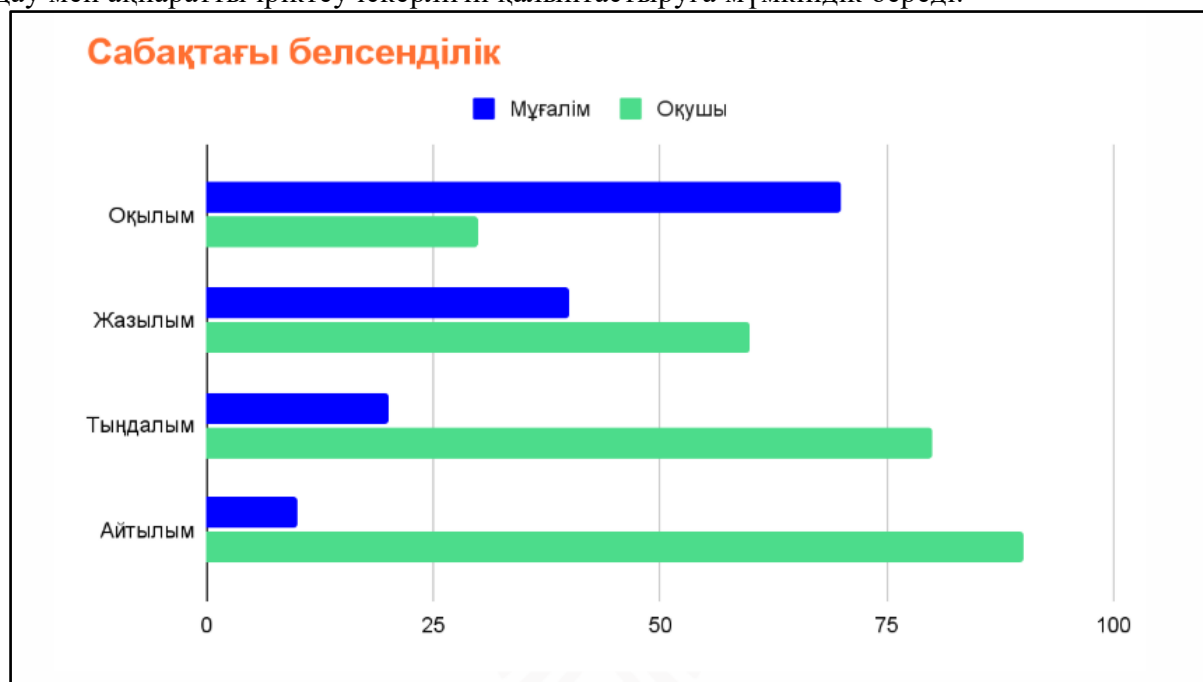
Ресейлік зерттеушілердің еңбектерінде де жасанды интеллекттің жалпы білім беру саласындағы қолданылу мүмкіндіктері талданады. Солардың ішінен тілдік білімге тікелей қатысты бағыттарды бөліп көрсетуге болады: сөйлеуді тану және табиғи тілді өңдеу жүйелері; жеке оқу траекториясын қалыптастыруға бағытталған бейімдік оқыту модельдері; виртуалды көмекшілер мен чат-боттар; автоматтандырылған бағалау және бақылау жүйелері; смарт-кампус және геймификация элементтерін енгізу [5].

Қазақ тілін оқыту әдістемесін зерттеген ғалымдар Ф.Ш. Оразбаева мен Р.С. Рахметова өздерінің “Қазақ тілін оқыту әдістемесі” атты еңбегінде тіл үйретудегі негізгі ұғым ретінде “сөйлесім әрекетін” қарастырады. Авторлар тілдік қатысымды бес негізгі дағдыға бөледі: оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым және тілдесім [6, 25]. Бұл жіктеме ғылыми және әдістемелік тұрғыдан қисынды, өйткені ол тілдік қатынастың табиғи ерекшеліктеріне сай келеді және қазақ тілінің сөздік қоры мен сөзжасам жүйесіне негізделген [6, 26-27].

Аталған дағдыларды ескере отырып, қазақ тілін оқытуда жасанды интеллект өнімдерін төрт негізгі бағытқа бөліп қолдануға болады:

- **оқылым дағдысын дамыту;**
- **тыңдалым дағдысын жетілдіру;**
- **жазылым машығын қалыптастыру;**
- **тілдесім әрекетін дамыту.**

Ф.Ш. Оразбаева ұсынған оқылым дағдысының анықтамасына сүйенсек, ол — «графикалық таңбалар арқылы қағаз бетіне түскен сөздер мен тіркестердің мағынасы мен мазмұнын саналы түрде түсініп, қажетті ақпаратты іріктей алу үдерісі» [3, 27]. Осы тұрғыдан алғанда, ЖИ технологиялары оқушылардың мәтінді түсіну қабілетін дамытуға, мазмұнды талдау мен ақпаратты іріктеу іскерлігін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Сурет №1. Білім беру саласындағы ЖИ технологиялары

Кестеде (диаграммада) «Сабақтағы белсенділік» көрсеткіші төрт негізгі тілдік дағды — оқылым, жазылым, тыңдалым және айтылым бойынша екі тараптың, яғни мұғалім мен оқушының қатысу деңгейін салыстыра көрсеткен. Диаграмма нәтижесінен мынадай қорытынды жасауға болады.

Диаграммада оқылым мен жазылым бағыттарында мұғалімнің белсенділігі жоғары, ал тыңдалым мен айтылым бағыттарында оқушылардың белсенділігі басым екені анық байқалады. Бұл дәстүрлі сабақ үлгісінде мұғалімнің ақпарат көзі, яғни жетекші рөл атқаратынын көрсетеді [6, 392]. Мұғалім оқу материалын түсіндіреді, ал оқушылар оны қабылдайды. Демек, оқу процесі негізінен мұғалімнен оқушыға бағытталған біржақты модель түрінде жүреді. Мұндай жүйеде оқушының ізденісі мен шығармашылық белсенділігі шектеулі қалып қояды.

Жасанды интеллект (ЖИ) құралдары қолданылғанда, бұл құрылым өзгереді. Енді оқыту процесі мұғалімнен оқушыға емес, оқушының өзінен білімге бағытталған интерактивті форматқа өтеді. Мысалы, Leonardo.AI және Invideo.AI платформалары арқылы оқушылар мәтін мазмұнын өз бетінше визуалдап, бейне түрінде талдай алады. Бұл кезде мұғалім бағыттаушы, ал оқушы зерттеуші рөлін атқарады. Miro немесе Gamma платформалары оқушыларға ақпаратты өздігінен жүйелеуге мүмкіндік береді, мұғалім енді дайын білім беруші емес, оқу процесін модерациялаушы тұлғаға айналады. Ал SlideSpeak секілді құралдар арқылы оқушылар өздері жасаған материалды қорғап, сөйлесім әрекетіне қатысады. Мұндай жағдайда оқушының айтылым және тілдесім дағдылары белсенді дамиды.

Белсенділіктің оқушыға ауысу механизмі мынадай түрде көрініс табады: дәстүрлі сабақ үлгісінде мұғалім түсіндіреді, оқушы тыңдайды, мәтінді мұғалім тандап, талдайды, бағалау тек мұғалім тарапынан жүзеге асады, ал коммуникация бір бағытта өтеді. Ал ЖИ интеграцияланған сабақ үлгісінде оқушы өз бетімен ізденеді, мұғалім бағыт береді, оқушы ЖИ арқылы мәтінді визуалдайды және талдайды, бағалауда өзіндік талдау мен ЖИ кері байланысы енгізіледі, коммуникация екіжақты және интерактивті сипат алады.

ЖИ платформаларының енгізілуі білім берудегі конструктивизм теориясы мен оқушыға бағытталған оқыту парадигмасына толық сәйкес келеді [7, 80]. Бұл модельде білім дайын күйде берілмейді, керісінше оқушы білімді өз бетінше құрастырады. ЖИ технологиялары осы процесті жеңілдетеді: ақпаратты іздеу мен талдау кезеңдерін автоматтандырады, визуализация арқылы ойлау әрекетін күшейтеді, кері байланыс пен өзіндік рефлексияны қамтамасыз етеді.

Диаграммадағы мәліметтер мен ЖИ құралдарының сипаттамаларын салыстыра отырып, мынандай тұжырым жасауға болады: жасанды интеллект интеграцияланған білім беру процесінде мұғалімнің белсенділігі азайып, оқушының танымдық, шығармашылық және аналитикалық белсенділігі артады. Бұл қазақ тілі сабақтарында оқушының субъектілік позициясын күшейтіп, коммуникативтік дағдыларын дамытуға бағытталған жаңа әдістемелік бағыт болып табылады.

Дәстүрлі сабақ үлгісінде басты рөл мұғалімге тиесілі болса, ЖИ технологияларын пайдалану арқылы бұл белсенділік оқушыға ауысады. Мұғалім енді бағыттаушы, кеңесші рөлінде қалып, оқушының өз бетімен білім алуы, ақпаратты талдауы, визуалдауы мен ұсынуы басты мақсатқа айналады. Бұл тәсіл білім берудегі конструктивизм теориясының қағидаларына сай келеді және оқушыны өз білімін өз қолымен құрастыруға ынталандырады. ЖИ құралдарын жүйелі пайдалану оқушылардың төрт негізгі тілдік дағдысын (оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым) дамытумен қатар, олардың сыни ойлау, рефлексия және креативтілік қабілеттерін қалыптастырады. Сонымен қатар, мұндай технологиялар оқыту процесін дербестендіріп, әр оқушының деңгейі мен қызығушылығына сай білім алуына мүмкіндік береді. Қорытындылай келгенде, ЖИ технологияларын қазақ тілі сабақтарына кіріктіру — болашақ педагогтардың әдістемелік құзыреттілігін арттыратын, оқушылардың белсенді субъект ретінде дамуына ықпал ететін тиімді бағыт. Бұл — цифрлық дәуірдегі білім берудің жаңа парадигмасын қалыптастырудың басты шарты [9].

ӘДЕБИЕТ

1. Бәдешов Ж. Тілдік білім берудегі ЖИ мүмкіндіктері // *Trends in digital transformation of education in modern conditions: Materials of the International Scientific and Practical Conference* (April 11, 2025). – Davis, 2025. – Б. 305–309.
2. Бәдешов Ж. Мәтін мазмұнын жасанды интеллект арқылы визуалдау жолдары // *Филологиялық білім беру: ғылыми ізденіс пен оқыту диалогы: Береке Дәулетханқызы Жұмақаеваның 60 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары* (30 сәуір, 2025). – Қаскелең, 2025. – Б. 315–318.
3. Баймұхамедов М.Ф., Джаманбалин Қ.Қ., Ақгул М.К. *Жасанды интеллект: қазіргі заманғы теория және тәжірибе / Artificial Intelligence: Modern Theory and Practice: оқу құралы.* – Алматы: «Бастау», 2020. – 248 б.
4. «Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде жасанды интеллект технологияларын қолдану туралы ереже» (Бірінші шығарылым). – Алматы: Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2024. – 15 б.
5. Амелина Ю.М. Потенциал виртуальной реальности и искусственного интеллекта в формировании информационно-образовательной среды для языкового образования // *Цифровая гуманитаристика и технологии в образовании (DHTE 2024): сб. статей V международной научно-практической конференции* (14–15 ноября 2024 г.) / Под ред. В.В. Рубцова, М.Г. Сороковой, Н.П. Радчиковой. – М.: Издательство ФГБОУ ВО МГППУ, 2024. – С. 17–35.
6. Толстых О.М., Панасенко Е.В. Потенциал искусственного интеллекта в языковом образовании: практические рекомендации для преподавателей // *Горизонты образования: Материалы IV Международной научно-практической конференции.* – Омск, 2023. – С. 391–393.
7. Котлярова И.О. Технологии искусственного интеллекта в образовании // *Вестник ЮУрГУ. Серия «Образование. Педагогические науки».* – 2022. – Т. 14, № 3. – С. 69–82. DOI: 10.14529/ped220307
8. Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С. *Қазақ тілін оқыту әдістемесі: оқу құралы.* – Алматы: Print-S, 2005. – 170 б.
9. *Application of AI in Education Sector* [Инфографика]. – Қолжетімділік режимі: URL: <https://d1krbhyfejrtpz.cloudfront.net/blog/wp-content/uploads/2022/10/07132530/Application-of-AI-in-Education-Sector-infographic.jpg> (қаралған күні: 18.10.2025).
10. Мемлекет басшысы жасанды интеллектіні дамыту мәселелері жөнінде кеңес өткізді. – Қолжетімділік режимі: URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-zhasandy-intellektini-damytu-maseleleri-zhoninde-kenes-otkizdi-117142> (қаралған күні: 18.10.2025).

ӘӨЖ 619:616.9-614.4 (0758)

**ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ОБРАЗДАР ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ СӨЗ БЕЙНЕЛЕУ ТӘСІЛДЕРІ –
ҰЛТТЫҚ КӨРКЕМ МІНЕЗДІКТІҢ ЕҢ БАСТЫ КӨРСЕТКІШТЕРІ**

Қасымов Е. И.

ҚазҰАЗУ профессоры, ветеринария
ғылымының докторы, ҰАҒА академигі
Алматы, Қазақстан
yerken.kassymov@mail.ru

Түйін: Қазақ филология ғылымында теңеу категориясы бұрын-соңды зерттелмеген. Автор, ғылыми еңбектерінде «Теңеу семантика-стистикалық поэтикалық және лингвистикалық табиғаты күрделі, семантика-стистикалық сипаты қызық, көп аспектілі, сан-салалы тілдік құбылыс» деген екен. Автордың қазақ тілін теориялық және практикалық (методикалық) дамытуға арналған құнды ғылыми еңбектеріндегі тұжырымдары мен ұсыныстары қазақ теңеуін лингво-стистикалық аспектілерінің ауқымында бүгінгі күні қолдануға қажет.

Тірек сөздер: Теңеулер табиғаты, тұрақты сөз тіркестері, теңеу сөздер, компаративтік фразеологизмдер.

Kassymov Y. I.

Professor
KazNARU, academician of the NAAS,
Doctor of Veterinary Sciences,
Almaty, Kazakhstan
yerken.kassymov@mail.ru

Abstract: In Kazakh philological studies, the category of comparison had not previously been the subject of in-depth research. The author, in his scholarly works, noted: "Comparison is a complex linguistic phenomenon of poetic and linguistic nature, characterized by intriguing semantic and stylistic features, multifaceted and multi-aspectual." The conclusions and proposals presented in the author's scientific contributions, aimed at the development of the Kazakh language, now serve as an essential resource for conducting.

It is evident that, in the context of our country's transition to the Latin alphabet and its potential to become a common language among Turkic-speaking states, the scientific works of Turagul Konyrov are gaining increasing relevance, both theoretically and practically (methodically).

Keywords: «Nature of comparisons, set expressions, comparative words, comparative idioms».

Мақаншы өңірінде С. Сейфуллин, Б. Майлин т.б. еліміздің белгілі қоғам қайраткерлері есімдерімен қатар Ә. Найманбаев, Б. Сахариев, Т. Қоңыров сияқты жерлестеріміздің атымен аталатын орта мектептер атауы көңілді жылытады, оларға қарап өскелең жастар бой түзеді. Бүгінгі күні көптеген жерлестеріміз Ұлттық Ғылым академиясының қатарында. Оларға мұғалім бол деп ақ батасын берген ағаларымыздың

бірегейі, жерлесіміз, көрнекті қазақ тілі маманы, қазақ филология ғылымында бұрын-соңды зерттелмеген теңеу категориялары еңбектерінің авторы, белгілі ғалым-ұстаз – рахметті Тұрағұл ағамыз [1].

Т.Қоңыров 1954 жылы Мақаншы қазақ орта мектебін бітіргеннен кейін мұғалім болып 2 жыл еңбек етті. 1956 жылы Абай атындағы ҚазПИ-дің тарих-филология факультетіне түсіп, оны 1961 жылы үздік дипломмен бітіріп шығып, мұғалім болып орта мектепте жұмыс істейді. 1963 жылы ол ҚазПИ-дің қазақ тілі кафедрасына аспирант болып қабылданады. 1967 жылы филология ғылымдарының докторы, профессор Ахмеди Ысқақовтың басшылығымен «Сәкен Сейфуллин поэзиясындағы сөз бейнелеу тәсілдері» атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. 1969 жылы аспирантураны аяқтаған соң, Алматы шетел тілдері педагогикалық институтына қызметке орналасады. Аталған институтта 1989-1995 жылдар аралығында «Шығыс және қазақ филологиясы» кафедрасының меңгерушісі лауазымында 1995 жылға дейін қызмет атқарды.

Ұстаздық қызметімен қатар, ондаған жылдар бойы ғылыми-зерттеу жұмысымен шұғылданды. Ғалымның негізгі ізденістері қазіргі қазақ тілінің образдық жүйесі, тілдің көркемдік амал-тәсілдері, көркем әдебиет тілі мәселелері болды. 1988 жылы «Қазіргі қазақ тілі жүйесіндегі компаративтік конструкциялар» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. Соңғы тақырып бойынша «Қазақ теңеулері» (1978) деген еңбегі жарық көрді. Ғалым осы еңбегінде қазақ көркем ой жүйесі мен бейнелі сөздері туралы соңына толымды еңбек қалдырды.

Т.Қоңыров қазақ теңеулерінің ұлттық таным жүйесімен тығыз байланысты екенін көрсете отырып: «Тұрақты сөз тіркестері» еңбегі (фразеологизмдер) тілдің сан алуан қатпарлары мен деңгейлерінің ең негізгілерінің қатарынан орын алды. Ал тұрақты тіркестердің қомақты да салмақты салаларының бірі – тұрақты теңеулер (компаративтік фразеологизмдер). Бұлардың мазмұн-мәнінен халықтың арман-тілегін, көзқарас-түсінігін, болмыс-тіршілігін біршама тануға болады» деп атап көрсетеді. Осылайша қазіргі қазақ тіліндегі теңеулердің сыр-сипатын ашатын ғылыми маңызы зор тұжырымдар жасады[2,3].

Теңеу сөздер сөз тіркестері түрінде де жиі қолданылатынын ескерсек, ғалымның осы бағытта да үлкен жұмыс атқарғанын пайымдаймыз. Сондай-ақ, ғалымның еркін сөз тіркесі мен тұрақты сөз тіркесінің арақатынасы мәселелеріне байланысты да өзіндік пікірлері ерекше маңызға ие. Тұрағұл Қоңыровты досы, қазақтың белгілі ақыны, этнограф - шежіреші, ҚР мәдениет қайраткері, жерлесіміз Аманжан Жақыпов «Тоғыз тума тарихы» кітабында (Алматы. «Өлке» баспасы, 2000. Б.-185), Игембай – *«Игембай айтыпты»* деген ел ішінде өткір, тапқыр, әзіл сөз қалдырған адам деп естелік қалдырыпты [1]. Ақын, адами тұлға ретінде қадір тұтқан кейіпкерінің ел аузында қалған нақыл, тапқыр сөздерін көркемдеп жеткізе білген. Бұдан қазақ әдебиетіндегі образдар жүйесі және сөз бейнелеу тәсілдері ұлтымыздың асыл мұраларының әріден келе жатқан тамаша үлгісі екенін көруге болады.

«Теңеу категориясы» – бүкіл бейнелеу, көркемдеу тәсілдерінің ішіндегі ең бастысы, ең пәрмендісі. Бейнелеу тәсілдерінің барлығы да өз бастауын осы теңеуден алады. Сондықтан болса керек, белгілі бір ұлттық әдебиеттің бейнелеу, көркемдеу жүйесі, оның көркем ойлауының ұлттық ерекшелігі бүкіл бедерімен, күллі бояуымен теңеу категориясынан анық айқын көрініп тұрады. Оны, Таймас шешен айтты дейтін төмендегі сөз үзінділерінен [1] анық байқауға болады:

Би болғаннан не пайда,
Халыққа пайда болмаса,
Шөлдегі оттан не пайда,
Халық көшіп қонбаса,
Жақсы адамнан не пайда,

Жаманнан қашқан оңаша.
Аққан бұлақ жанында,
Бұлбұл сайрап тұрса да,
Көрмесе оны тамаша.
(Жұлдыз журналы, №4,1987)

Т.Қоңыровтың еңбектеріндегі қазақ теңеулері ауыл шаруашылығы оның ішінде ветеринариялық медицина, індеттану және жұқпалы аурулар бойынша ана тілімізде жарияланған оқулық, монография басылымдарындағы теңеулерде, сөз-тіркестерінде қолданыс тапты. Мысал ретінде тоқтала кетейін, «Эстрозда кеткен есем әу баста, еселенген олжа болды айқаста», «Тұсаққа тұсау болған хламидиоз», «Әне ешкі келе жатыр, ол тек келе жатқан жоқ, бір қап безгек әкеле жатыр» [4-8].

Тіл білімі мен әдебиеттану салаларына бірдей ортақ болып келетін тілдік бірліктердің айрықша саласына қалам тартқан ғалымның 1985 жылы «Қазақ тіліндегі теңеулердің құрылымдық-

семантикалық табиғаты» атты монографиясы орыс тілінде жарық көрді. 1990 жылы аталған теориялық еңбектің негізінде, яғни оның қолданбалық жағын қамтитын «Қазақ тіліндегі тұрақты теңеулері сөздігі» деген кітабы шықты.

1985 жылы Қоңыров Т. «Структура-Семантическая природа сравнения в казахском языке» (компаративные конструкции) оқу құралы [2] ретінде Кеңес өкіметі дәуірінде жарияланып «түркология» ғылымының дамуына үлкен үлес қосқан еді. Рахметті ағамыздың сол еңбегі мектеп оқушылары, студенттер, мұғалімдер мен қатар жерлестерін де қуантқан болатын. Ағаның, – «Қымбатты бауырларым Айбарша мен Еркінге! (сендерге үлкен бақыт тілеймін, талаптарыңа нұр жаусын!) деп 1986 жылы мақсатты бағыттағы аспирантураға түскен кезімде арнайы жазып берген еңбегі жеке кітапханамда сақтаулы. Бұл еңбек ағаның 70 жылдығына орай, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор С.Әбдіғалидың және филология ғылымдарының докторы, профессор Т. Жұртбайдың және қызы филология ғылымдарының кандидаты, доцент А.Қоңырованың басшылығымен монографиясы мен сөздігі біріктіріліп «Теңеулер табиғаты» атты ғылыми еңбегі жарық көрді [1]. Сонымен қатар ғалымның толып жатқан ғылыми мақалалары – өз алдына бір төбе. Ол қала мен республика өміріндегі қоғамдық жұмысқа белсене араласып, түрлі комиссиялар мен кеңестердің ресми мүшесі ретінде қызмет атқарды. 1990 жылдан өмірінің соңғы сәтіне дейін Әл-Фараби атындағы ҚазМУ жанындағы қазақ тілі, орыс және славян тілдері, тарихи-салыстырмалы және салғастырмалы-типологиялық тіл білімі мамандықтары бойынша докторлық диссертация қорғайтын мамандандырылған кеңестің мүшесі болды.

Тұрағұл Қоңыровтың қазақ тілі теориясы мен қазақ әдебиетінің бейнелеу жүйесіне қатысты ғылыми мақалалары ғылыми басылымдармен қатар, республикалық бірқатар газет-журналдарда жиі жарияланып тұрды. 1995 жылы Т. Қоңыров білім беру саласындағы ерекше еңбегі үшін «Қазақстан Республикасы білім беру ісінің үздігі» белгісімен марапатталды. Тұрағұл Қоңырұлы – тек студенттерге ғана дәріс беріп қоймай, ғылым кандидаттарын да даярлаумен шұғылданған ғалым. Ғалымның бес шәкірті кандидаттық диссертация қорғады. 2002 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Мақаншы ауданы, Ақшоқы ауылындағы мектепке Т. Қоңыровтың есімі берілді.

Қорытынды

Қазақ филология ғылымында образдар жүйесі және сөз бейнелеу тәсілдері, теңеу категориялары бұрын-соңды зерттелмеген, ұлттық көркем мінездіктің ең басты көрсеткіштері

Автор, ғылыми еңбектерінде «Теңеу семантика-стилистикалық поэтикалық және лингвистикалық табиғаты күрделі, семантика-стилистикалық сипаты қызық, көп аспектілі, сан-салалы тілдік құбылыс» деген екен. Автордың қазақ тілін теориялық және практикалық (методикалық) дамытуға арналған құнды ғылыми еңбектеріндегі тұжырымдары мен ұсыныстары қазақ теңеуін лингво-стилистикалық аспектілерінің ауқымында бүгінгі күні қолдануға қажет. Қазіргі заманда ана тіліміз мемлекеттік дәрежеге көтеріліп, білімнің кілті болып барлық салада кең өріс алып келеді.

Еліміздің латын әліпбиіне көшуіне, оны түркі тілдес мемлекеттерінің ортақ тіліне айналу барысында Тұрағұл Қоңыровтың ғылыми еңбектерінің қажеттілігі теориялық және практикалық (методикалық) тұрғыда артатыны анық.

ӘДЕБИЕТ

1. Қасымов Е. И. «Азаматтық парыз үдесінен шыға білген ағаларым». Амангелді Бөгісұлының Алыптар шоғыры (өлкетану антологиясы) Семей «Жәрдем» RBK, 2022. Б: 6 -103.
2. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. Алма-Ата – Полиграфкомбинат «Мектеп» 1978. 192 бет.
3. Қоңыров Т. Структура-Семантическая природа сравнения в казахском языке (компаративные конструкции). Монография, Алма-Ата – Полиграфкомбинат «Мектеп». 1985, 214с.
4. Қасымов Е.И. Индеттану – Алма-Ата, МГПОП, 1992. 70 б.
5. Сатай Б. У. Мал дәрігерлігі мамандығым, мақтанышым, мехнатым, махабатым менің. Өскемен қаласы, «Шығыс баспа ААҚ, 2002. – 278 бет
6. Қасымов Е.И. Спыр бруцеллезімен күрес шаралары. Монография – Алматы, Эверо баспаханасы, 2002, 225 бет.
7. Қасымов Е.И. Индеттану және инфекциялық аурулармен күрес шаралары. – Алматы, Атамұра, 2009. – 272 бет.
8. Қасымов Е.И. Ағылшынша – қазақша – орысша ветеринария сөздігі. Алматы, «Асыл кітап» 2020. – 252 бет.

Қ.ЖҰМАДІЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАР

Сұлтанова Б.М.

ф.ғ.к., профессор м.а.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Омарова Ж.Л.

№198мг мұғалімі

Түйін. Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі исламдық аксиологияның көріністері Қабдеш Жұмаділовтің «Құдайдың үйі» шығармасы негізінде талданатын болады. Сонымен қатар, А.В. Гулыганың «Эстетика в свете аксиологии» (2000) және В.А. Свительскийдің «Личность в мире ценностей (Аксиология русской психологической прозы 1860-1870-х годов)» (2005) еңбектеріне шолу жасалып, олардың, діни құндылықтарды түсінудегі рөлі қарастырылады.

Кілт сөздер: Қазақ әдебиеті, исламдық аксиология, Қабдеш Жұмаділов, «Құдайдың үйі», рухани құндылықтар.

ISLAMIC AXIOLOGY IN KAZAKH LITERATURE

Annotation. Don't tell. In this article, the manifestations of Islamic axiology in Kazakh literature will be analyzed based on Kabdesh Zhumadilov's work "House of God". In addition, A.V. Guliga's "Aesthetics in light of axiology" (2000) and V.A. Svitelsky's works "Lichnost v mire tsennoyest (Axiologia russkoi psihologicheskoy prozy 1860-1870-kh godov)" (2005) are reviewed and their role in understanding religious values is considered.

Key words: Kazakh literature, Islamic axiology, Kabdesh Zhumadilov, "House of God" spiritual values.

Кіріспе. Қазақ әдебиеті ұлттық мәдениеттің айнасы ретінде халықтың рухани құндылықтарын, дүниетанымын және моральдық ұстанымдарын бейнелейді. Ислам діні қазақ халқының рухани өмірінде маңызды орын алып, әдебиетте де терең із қалдырды. Бұл мақалада Қабдеш Жұмаділовтің «Құдайдың үйі» шығармасы арқылы қазақ әдебиетіндегі исламдық аксиологияның көріністері талданады. Сонымен қатар, А.В. Гулыга мен В.А. Свительскийдің еңбектеріне шолу жасалып, олардың исламдық құндылықтарды түсінудегі рөлі қарастырылады.

Қабдеш Жұмаділов туындыларының көркемдік өзгешелігін сипаттайтын бірнеше басты қағидаларды атап өтуге болады. Ең негізгісі – шығарма мазмұнының тарихилығы болып табылады. Қ. Жұмаділовтің романдарында қазақ жұртының өткені, мәдениеті, әдет-ғұрыптары, қоғамдық мәселелері жан-жақты бейнеленген. Екіншіден, кейіпкерлердің ішкі жан дүниесі. Оқырманға олардың күрделі рухани ахуалын, сезімдері мен ой-өрістерін терең жеткізеді. Үшіншіден, поэтикалық бөлшектер мен баяндау желісі. Шығармаларында көркем сөзбен бейнеленген кейіпкерлер жиі ұшырасады. Оқиғалар желісінің өрбуі қисынды түрде дамып, өткен мен бүгінгі кезеңді ұштастырады.

Жазушы Қ. Жұмаділов туындыларының басты өзгешелігі – шынайылығында, яғни ол жазған шығармалардың бәрі өмірде орын алған оқиғалар. Тарихи мазмұндағы романдарындағы жағдайлар бұрмаланбай, ақиқатқа сүйенген. Олардың тағы бір ерекшелігі – қозғаған мәселелерінде. Жазушы туындыларының көтерген жүгі – қоғамның қоғамдық ахуалы. Адамның өмірі, ұлттың рухани көзқарасы, әлеуметтік әділетсіздік мәселелері – қаламгер қозғаған негізгі тақырыптар болып табылады.

Қазақ әдебиетіндегі исламдық аксиологияның көріністерін анықтау және олардың ұлттық мәдениетке әсерін талдау қажеттілігі туындап отыр. Сонымен қатар, А.В. Гулыга мен В.А. Свительскийдің еңбектерінің діни құндылықтарды түсінудегі рөлін зерттеу маңызды.

Материалдар мен әдістер. Мақалада негізгі материал ретінде Қабдеш Жұмаділовтің «Құдайдың үйі» шығармасы, А.В. Гулыганың «Эстетика в свете аксиологии» (2000) және В.А. Свительскийдің «Личность в мире ценностей (Аксиология русской психологической прозы 1860-1870-х годов)» (2005) еңбектері алынды. Зерттеу барысында аксиологиялық талдау, салыстырмалы әдіс және мәтіндік талдау әдістері қолданылды.

Нәтиже мен талқы.

Қазіргі қазақ прозасында белсенді шығармашылықпен айналысып жүрген жазушы – Қабдеш Жұмаділовтің туындылары оқырман назарынан шет қалған емес. «Құдайдың үйі» әңгімесі Кеңес одағының күйреп, тәуелсіздік алған қазақ ауылындағы өмірді суреттейді. Тасбұлақ деген мекенде Әкпар атты ұстаз қызмет атқарады. Кейіннен күтпеген жағдаймен Түркияға сапар шегеді. Түркиядағы бірнеше мешіттерді тамашалап, таңғалады.

Қабдеш Жұмаділовтің «Құдайдың үйі» шығармасында кеңес өкіметінің құлап, егемендік алған қазақ ауылының тіршілігі бейнеленеді. Шығармада Әкпар есімді мұғалімнің Түркияға сапары барысында исламдық құндылықтарға деген қызығушылығы артып, ауылына мешіт салуға ұмтылысы суреттеледі. Бұл арқылы автор ислам дінінің қазақ қоғамындағы рухани жаңғырудағы рөлін көрсетеді.

Түркияда алғаш азанды естігендегі сезімін ақын жанды суретпен былай бейнелейді: Антанна демекші, сол мешіттерден намаз ал азанды шырқалатын айтсаңшы! Әсіресе, Ыстамбұлдағы азандар... Мындаған мешіттен бір мезгілде шарықтай көтерілген азан үні біразға дейін үзілмей, көкте қалықтап тұрып қалады. Дауыстары әр қилы: бірі – баритон, бірі – тенор. Жарыса көтерілген сол азан арқылы жеті қақ көктегі Жаратушының өзіне тіке тіл қатып тұрғандай әсерге бөленесің. Мерейің тасиды. Өзіңнің дін мұсылман әулеті, Мұхаммед пайғамбардың үмбеті болғаныңды мақтаныш етесің (Жұмаділов, 2004, б. 231).

Түркияның министрлігімен жолығып, ауылға мешіт тұрғызу керектігін айтып, көмек сұрайды. Министр бірден келісіп, мешіт тұрғызуды алға қояды. Осылайша мешіт салынады, Әкпар мектептен шығып, біржола мешітке жұмысқа орналасады.

Халықтың жетпіс жылдан астам уақыт бойы тыйым салынған, енді көреміз бе, көрмейміз бе деген күдік аралас көңілге мешіттерін ауылының ортасынан көрген кездегі көңіл тасуын жазушы әсерлі етіп суреттейді: Тасбұлақ тұрғындарының қуанышында шек жоқ. Мешіттің тұсаукесер рәсімі үлкен той болып өтті. Сол күні жұма намазынан кейін аруақтарға құран оқылып, ас берілді. Мерейі тасыған жұрт садақа-сыйлықтарын да ала келіпті. Көп түкірсе – көл. Мешіттің іші-сырты қызыл-жасыл кілемге оранып қалды. Малымның зекеті деп тай, тайынша, қой жетектеп келгендер де бар. Ақсақалдар әкелген заттарды қаттап-шоттап, қабылдап жатыр. Мына жиналған көпшіліктің әлі калимаға тілі де келмейді. Бірақ ниеттері хақ. Көңілдері кірден тазарғандай, Жаратушы жаппар иеге бір табан болса да жақындағандай сезінеді өздерін. Құдай үйі Қағба – сонау Меккеде. Бірақ Аллаға ететін үлкенді-кішілі мешіт атаулы құдай үйі саналады. Халық сол құдай үйінің көп жылдардан кейін өз орталарына оралғанына бек риза еді (Жұмаділов, 2004, б. 233).

Шығармадан мектептегі костюм киіп, галстук тағып, ақ плащ жамылған мұғалімді елестетсек, ал мешіттегі Әкпарды шашы қысқартылған, сырмалы тақия киген имам Әкпар ретінде көз алдымызға әкелеміз. Әкпардың сыртқы бейнесін түрлендіріп, үйлестіріп, өзінше бір көркем көрініс жасауға мүмкіндік береміз. Әкпар бұрынғы ұстаз емес, енді дін өкілі ретінде сипатталады. Мұндай үйлестіру үшін жазушылық терең ой, қиял мен шеберлік қажет. Жұмаділовтің қалыптастырған Әкпар бейнесі эстетикалық құндылығы бар, әрі нақты, жинақы жасалған адам өмірінің көркем көрінісін Жұбаділов былай суреттейді: «Қазір таң атар-атпастан костюмін киіп, галстугін қылғындыра байлап, ақ плаштың етегінен ұзын тізесі көстендеп, мектепке қарай жүгіретін баяғы Әкпар жоқ. Бұл күнде сопыларға тән тік жағалы көйлек, кең бешпет, қазақы шапан киіп жүретін болған. Бұйраланып тұратын жалбыр шашты сыпыртып, сырмалы тақия киді. Дөңгелекте тұжырып қойған, сақал-мұрты да аққұба, ашаң жүзіне иман ұялатып, жарасып тұрады (Жұмаділов, 2004, б. 233).

Шығармада автор Әкпардың рухани әлемін былайша бейнелейді:

«Әкпардың шүкіршілігінде шек жоқ. Ол өз еңбегінің зая кетпегеніне, кеш те болса, Алланың ақ жолымен қайта қауышқанына бақытты еді. Бүкіл өмірінің мазмұны да, көңіліне тоқ санайтын қазынасы да осы – мешіт. Кейбір жұлдызды, жарық түндерде далаға шығып, құдайдың үйін бір айналып өтетіні бар. Сол сәт көкке бой созған мешіт мұнарасы алыс аспаннан нұр сеуіп тұрғандай әсер қалдырады. Ол – сөз жоқ, күн мен айға шағылған Алланың нұры. Адам пендесінің жүрегіне жарық түсіріп, тура жолға бастайтын сол ғана» (Жұмаділов, 2004, б. 239).

Автор бұл үзіндіде Әкпардың ішкі тыныштығын, имандылыққа бет бұруын және мешітке деген ерекше құрметін ерекше әсерлі суреттеген. Егер жазушылық шеберлік тұрғысынан қарайтын болсақ, «Құдайдың үйі» – қаламгердің өнерін шыңдап, тілін айрықша шеберлікпен

жетілдірген туынды. Өңгіменің оқиға желісі, құрылымдық жүйесі, кейіпкерлер бейнесі өте шебер тоғысып, табиғи түрде өрбіген.

А.В. Гулыганың «Эстетика в свете аксиологии» еңбегінде эстетика мен аксиологияның өзара байланысы қарастырылады. Автор эстетиканы құндылықтар тұрғысынан зерттеп, өнер мен мәдениеттің адам өміріндегі маңыздылығын талдайды. Бұл еңбектегі идеялар Қабдеш Жұмаділовтің шығармасындағы исламдық құндылықтардың эстетикалық бейнеленуін түсінуге мүмкіндік береді.

В.А. Свительскийдің «Личность в мире ценностей» еңбегінде орыс әдебиетіндегі тұлға мен құндылықтар мәселесі талданады. Автор аксиологиялық тұрғыдан әдеби кейіпкерлердің рухани ізденістерін зерттейді. Бұл еңбектегі әдіснамалық тәсілдер Қабдеш Жұмаділовтің шығармасындағы кейіпкерлердің исламдық құндылықтарға деген қатынасын талдауда қолданылды.

Қорытынды. Қабдеш Жұмаділовтің «Құдайдың үйі» шығармасында исламдық аксиологияның көріністері айқын байқалады. Автор ислам дінінің рухани құндылықтарын насихаттап, олардың қазақ қоғамындағы маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар, А.В. Гулыга мен В.А. Свительскийдің еңбектері діни құндылықтарды түсінуде маңызды әдіснамалық негіз болып табылады. Әдебиеттегі мұндай шығармалар ұлттық мәдениеттің рухани байлығын арттыруға үлес қосады.

Әдебиет

1. Жұмаділов Қ. Екі томдық шығармалар жинағы. - Алматы, 2002
2. Қабдолов З. Сөз өнері -А., 2012

УДК 316.48:004.738

ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМ ЖӘНЕ ЖАСТАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА КӨЗҚАРАСЫ

Майлықутова Мария Джумакоджаевна,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Философия және саясаттану факультеті
Дінтану және мәдениеттану кафедрасының
аға оқытушысы, магистр
Алматы, Қазақстан
e-mail: mm1210@mail.ru

Түйін: Бүгінгі жаһандану және цифрлану дәуірінде жастардың дүниетанымы мен ұлттық құндылықтарға көзқарасы елеулі өзгерістерге ұшырауда. Цифрлық қоғам жаңа әлеуметтік-коммуникациялық кеңістік қалыптастырып, жас ұрпақтың ақпаратты қабылдау, талдау және тарату мәдениетіне ықпал етуде. Бұл мақалада цифрлық қоғам жағдайында жастардың ұлттық құндылықтарға қатынасы, олардың рухани-мәдени бағдарлары мен азаматтық ұстанымдарының трансформациялану үдерістері қарастырылады.

Зерттеу барысында әлеуметтік желілер мен цифрлық медиа құралдарының жастардың ұлттық сана-сезімін қалыптастырудағы рөлі талданады. Сондай-ақ, қазақстандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері негізінде жастардың ұлттық-мәдени сәйкестігін сақтау және жаһандану ықпалынан қорғау мәселелері сараланады.

Мақаланың өзектілігі – цифрлық қоғам жағдайында ұлттық құндылықтардың жастар санасында бейнелену сипатын айқындау арқылы рухани қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен мәдени тұрақтылықты сақтау жолдарын көрсетуінде.

Тірек сөздер: цифрлық қоғам, жастар, ұлттық құндылықтар, рухани мәдениет, медиа әсері, жаһандану.

Mailykutova Mariya Dzhumakodzhaevna

Al-Farabi Kazakh National University

Faculty of Philosophy and Political Science

Department of Religious Studies and Cultural Studies

Senior lecturer, master's degree

Almaty, Kazakhstan

e-mail: mm1210@mail.ru

Abstract:

In today's era of globalization and digitalization, the worldview and attitudes of young people toward national values are undergoing significant transformations. The digital society has created a new socio-communicative space that influences how the younger generation perceives, analyzes, and disseminates information. This article examines the relationship of youth to national values within the digital society, focusing on the processes of transformation in their spiritual and cultural orientations and civic identity.

The study analyzes the role of social networks and digital media tools in shaping young people's national consciousness. Furthermore, based on the works of Kazakhstani and international researchers, the article explores the issues of preserving youth's national and cultural identity and protecting it from the influence of globalization.

The relevance of this research lies in identifying how national values are represented in the minds of young people in the digital society and in demonstrating ways to ensure spiritual security and maintain cultural stability.

Keywords: digital society, youth, national values, spiritual culture, media influence, globalization.

Қазіргі кезең — технологиялық серпіліс пен цифрлық мәдениеттің дәуірі. Бұл үдеріс адамзат өркениетінің барлық саласына, соның ішінде ұлттық мәдениетке де тікелей ықпал етуде. Әлем жаһандану жағдайында мәдениеттердің өзара ықпалдасуы күшейіп, дәстүрлі құндылықтардың заманауи форматта жаңғыру қажеттілігі туындап отыр. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық мәдениетті технологиялық кеңістікке енгізу – жаңа өркениеттік даму бағытының басты шарты болып табылады.

Әлемде жасы 15-тен 24 жасқа дейінгі шамамен 1,2 миллиард жас бар, бұл – әлем халқының 16 пайызы [1, 1126.].

Жастар – ЮНЕСКО-ның басым бағыттағы тобы. Ұйым олардың шығармашылық әлеуетін, жаңашылдығын және әлемді жақсартып өзгерту қабілетін мойындай отырып, жастарды маңызды қатысушылар, көшбасшылар және серіктестер ретінде қарастырады.

ЮНЕСКО жастарды әлеуметтік теңсіздікпен күресте қолдауға, тұрақты дамуға және бейбітшілік орнатуға ықпал етуге ұмтылады. Соңғы жиырма жылдан астам уақыт бойы ұйым әлемнің түкпір-түкпіріндегі мыңдаған жаспен ынтымақтаса отырып, жастар бастамалары мен желілерін дамыту, жастар әлеуетін нығайту, білім мен тәжірибе алмасуға жағдай жасау, сондай-ақ жастар мен саясаткерлер арасындағы диалог алаңдарын қалыптастыру бағытында жұмыс істеп келеді. Жастар – әділетті, инновациялық және орнықты болашаққа деген үміттің символы. ЮНЕСКО олардың дауысы естіліп, көзқарастары ескерілсін деп белсенді жұмыс жүргізуде, өйткені жастар – ертеңгі әлемнің қалыптасуында шешуші рөл атқаратын күш.

Ұлттық мәдениет ұғымы — адамзат өркениетінің рухани дамуының өзегі болып табылатын күрделі әлеуметтік-мәдени құбылыс. Бұл бағытта отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері ұлттық мәдениеттің мәнін, құрылымын, қоғамдағы орнын жан-жақты түсіндіруге бағытталған.

Қазіргі цифрлық қоғам — ақпараттық технологиялар, әлеуметтік медиа және виртуалды коммуникацияның ықпалымен қалыптасқан жаңа өркениеттік орта. Бұл кеңістікте жастардың рухани әлемі, мәдени бағдарлары мен ұлттық құндылықтарға деген қатынасы терең өзгеріске ұшырап отыр.

Жастардың әлеуметтік мінез-құлқы мен дүниетанымдық ұстанымдары интернет пен цифрлық платформалар арқылы қалыптасып, олардың мәдени сәйкестігіне әсер етуде. Ақпараттың

ашықтығы мен шексіздігі бір жағынан — білім мен таным көкжиегін кеңейтсе, екінші жағынан — ұлттық болмысты әлсірететін, дәстүрлі мәдени кодтарды көмескілендіретін факторға айналып отыр.

Зерттеулер көрсеткендей [2, 214б.] цифрлық қоғам жағдайында жастардың құндылықтық бағдарлары гибридті сипатқа ие бола бастады: яғни ұлттық және жаһандық мәдени элементтерді қатар қабылдау, біріктіру үрдісі күшейді. Бұл трансформация жастардың азаматтық ұстанымына да әсер етеді — бір бөлігі ұлттық құндылықтарды заманауи форматта сақтауға ұмтылса, екінші бөлігі космополиттік дүниетанымға бейімделуде.

Осы тұрғыда цифрлық сауаттылық пен медиа мәдениет жастардың ұлттық сана-сезімін дамытуда шешуші рөл атқарады. Егер жастар цифрлық кеңістікте ұлттық мазмұндағы ақпаратты белсенді тұтынушы әрі таратушыға айналса, бұл ұлттық мәдениеттің жаңаша дамуына жол ашады. Ал керісінше, рухани сүзгіден өтпеген ақпаратқа тәуелділік жастардың мәдени тамырынан алшақтауына әкелуі мүмкін. Сондықтан цифрлық қоғам жағдайында жастардың ұлттық құндылықтарға қатынасын зерттеу — тек әлеуметтік-мәдени мәселе ғана емес, ұлттық идеология мен рухани қауіпсіздіктің маңызды бөлігі саналады. Қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында әлеуметтік желілер мен цифрлық медиа құралдары жастардың дүниетанымына, мінез-құлқына және рухани бағдарларына тікелей ықпал ететін басты әлеуметтік институттардың біріне айналды. Цифрлық кеңістік — жастардың өз ойын еркін білдіру, ақпарат алу, пікір алмасу және өзін-өзі таныту алаңы. Бұл үдеріс олардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыру мен трансформациялауында ерекше маңызға ие.

Зерттеуші С.Қ. Қалиев [3, 94б.] өз еңбектерінде әлеуметтік коммуникацияның тәрбиелік әлеуетіне назар аударып, ұлттық сана мен рухани құндылықтардың медиа арқылы берілуінің маңыздылығын атап өтеді. Ал Н.Е. Жолдасбекова [4, 271б.] әлеуметтік желілердің жастардың мәдени сәйкестігіне әсерін зерттей келе, ақпараттық кеңістіктегі ұлттық мазмұнның аздығы жастардың құндылықтық бағдарын әлсірететінін көрсетеді.

Сонымен қатар, португалиялық зерттеушілер А. Филипа Оливейра, М.Ж. Карвалью және К. Соуза [5, 86б.] «*Diversity of Youth and Digital Media*» атты еңбегінде жастардың цифрлық медиамен өзара әрекеттесуінің олардың азаматтық жауапкершілігі мен мәдени сезімталдығына әсерін жан-жақты қарастырады. Ғалымдар медиа құралдарын саналы пайдалану мәдениеті қалыптасқан жағдайда ғана жастардың ұлттық және рухани құндылықтары сақталып, жаңа жағдайда дами алатынын атап өтеді.

Әлеуметтік желілердің оң әлеуеті — жастардың ұлттық бірегейлікті насихаттау, ұлттық мәдени мұра туралы ақпаратты тарату, отандық кейіпкерлер мен тарихи тұлғаларды дәріптеу, сондай-ақ қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейту мүмкіндігінде. Instagram, TikTok, YouTube сияқты платформаларда ұлттық киім, дәстүр, музыка және әдебиетке қатысты контенттің артуы жастар арасында ұлттық мақтаныш сезімін күшейтіп отыр.

Алайда, цифрлық кеңістікте мәдени гомогенизация мен шетелдік идеалдардың үстемдігі де байқалады. Бұл құбылыс жастардың ұлттық құндылықтарға деген қызығушылығын бәсеңдетіп, рухани нигилизмге әкелуі мүмкін. Сондықтан медиа саясатта ұлттық идеологияны жаңа форматта насихаттау — маңызды міндет.

Жалпы, әлеуметтік желілер мен цифрлық медиа құралдары — жастардың ұлттық сана-сезімін жаңғыртудың пәрменді құралы бола алады. Ол үшін ақпараттық ортада ұлттық мазмұндағы медиапродукцияны арттыру, жастардың медиа сауаттылығын дамыту және рухани-мәдени мазмұнды цифрлық форматта ұсыну қажет.

Қазіргі жаһандану дәуірінде жастардың ұлттық-мәдени сәйкестігін сақтау — мемлекет пен қоғамның маңызды стратегиялық міндеттерінің бірі. Жаһандану үдерісі әлемдік мәдениеттердің тоғысуына, цифрлық коммуникация мен медиа ықпалының артуына әкеліп, ұлттық мәдени код пен рухани құндылықтарға әсер етуде. Бұл жағдай жастардың өзіндік мәдени-рухани бағдарларын қайта қарастыруға мәжбүрлейді [6, 154б.].

Қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінде ұлттық сана мен рухани қауіпсіздік ұғымдары жастардың тұлғалық дамуының негізгі факторлары ретінде қарастырылады. Мәселен, философ-ғалым Ә.Нысанбаев «Рухани жаңғыру және ұлттық бірегейлік» атты еңбегінде жаһандану жағдайында ұлттық мәдениет пен дәстүрлердің іргелі құндылық ретінде сақталуы қажеттігін атап өтеді [7, 154б.].

Педагогикалық тұрғыдан алғанда, Б.Әлмұханбетова мен А.Тұрғынбаевтың зерттеулерінде жастардың ұлттық-мәдени сәйкестігін қалыптастыруда білім беру мен цифрлық медиа

сауаттылықтың маңызы ерекше аталады [8, 154б.]. Авторлар цифрлық ортада мәдени ақпаратты іріктеу мен сараптау қабілетін дамыту — ұлттық мәдени иммунитетті қалыптастырудың басты тетігі екенін көрсетеді.

Сонымен қатар, ресейлік ғалым А.В. Костина жастардың ұлттық сәйкестігін сақтау үшін «мәдени кодты» білім беру жүйесіне интеграциялау қажеттігін ұсынады [9, 183б.]. Бұл пікір қазақстандық контексте де өзекті, себебі цифрлық қоғам жағдайында жастардың ұлттық өзіндік санасы жаһандық медиа ағымдармен тікелей байланыста қалыптасады.

Жалпы алғанда, зерттеулер көрсеткендей, жастардың ұлттық-мәдени сәйкестігін сақтау тек дәстүр мен салтты меңгеру арқылы емес, сонымен бірге цифрлық кеңістіктегі мәдени қатысу мен медиа мәдениеттің дамуы арқылы жүзеге асады. Бұл үдеріс мемлекет, білім беру жүйесі және медиа институттарының бірлескен мәдени стратегиясын қажет етеді.

Цифрлық қоғам жағдайында жастардың ұлттық құндылықтарға көзқарасы елеулі трансформацияға ұшырайтыны анықталды. Зерттеулер көрсеткендей, жастардың құндылықтық бағдарлары гибриді сипатқа ие болып, ұлттық және жаһандық мәдени элементтерді қатар қабылдау үрдісі күшейді. Бұл өзгерістер олардың рухани-мәдени бағдарларына, азаматтық ұстанымдарына және қоғамдық қатысу деңгейіне тікелей әсер етеді. Әлеуметтік желілер мен цифрлық медиа құралдары жастардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибе көрсеткендей, жастардың мәдени сәйкестігін сақтау үшін локал контентті қолдау, медиа-сауаттылықты арттыру және шығармашылық тұрғыдан ынталандыру маңызды болып отыр.

Қорытындылай келе, ұлттық-мәдени сәйкестікті сақтау мен жаһандану ықпалынан қорғау тек дәстүрлі білім беру мен отбасылық тәрбие арқылы емес, сонымен қатар цифрлық медианы тиімді пайдалану арқылы жүзеге асады. Бұл үдеріс мемлекеттің мәдени саясаты, білім беру жүйесі және медиа институттарының бірлескен іс-әрекетін қажет етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. ЮНЕСКО. Всемирный доклад по молодежи 2020. – Paris: UNESCO, 2020. – 112 p.
2. Қозыбаев М. Жастар және рухани жаңғыру: ұлттық сана мен жаһандық көзқарас. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 214 б.
3. Қалиев С.Қ. *Тәрбие теориясы және этнопедагогика негіздері*. – Алматы: Білім, 2019.
4. Жолдасбекова Н.Е. *Жастардың мәдени сәйкестігі және цифрлық коммуникация*. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2021.
5. Oliveira, A. F., Carvalho, M. J. L., & Souza, C. (2022). *Diversity of Youth and Digital Media: A Systematic Review (2010–2022)*. Universidade Lusófona, CICANT, Portugal.
6. Қарабаева, А. (2021). *Жаһандану және ұлттық мәдени қауіпсіздік*. Алматы: Қазақ университеті баспасы.
7. Нысанбаев, Ә. (2018). *Рухани жаңғыру және ұлттық бірегейлік*. Астана: Еуразия ұлттық университеті.
8. Әлмұханбетова, Б., & Тұрғынбаев, А. (2020). *Цифрлық білім беру және ұлттық мәдени сәйкестік*. Педагогика және психология, №4, 55–62.
9. Костина, А. В. (2019). *Цифровая культура и идентичность молодежи в глобализирующемся мире*. Москва: Академический проект.

ЖАҢАНДАНУ ДӘУІРІНДЕ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫСТЫ САҚТАУ ЖОЛДАРЫ

Татиева С. С.

Гуманитарлық ғылымдар магистрі
Халықаралық ақпараттық
технологиялар университеті
Тілдер кафедрасының сениор-лекторы,

Каликова А. Д.

Қ.И.Сәтбаев атындағы
Қаз ҰТЗУ, Қазақ және орыс тілдер
кафедрасының оқытушысы
Алматы, Қазақстан
e-mail: tatiyeva79@bk.ru

Түйін: Бұл мақалада жаһандану үдерісінің ұлттық құндылықтарға тигізетін әсері жан-жақты талданады. Жаһанданудың оң және теріс жақтары қарастырылып, ұлттық тіл, діл, дәстүр, мәдениетті сақтау жолдары ұсынылады. Сонымен қатар, Қазақстан жағдайында ұлттық болмысты сақтау мәселелері мен мемлекет тарапынан қолға алынған бағдарламаларға шолу жасалады. Мақаланың мақсаты – жаһандық ықпалға ұшырамай, ұлттық бірегейлікті сақтаудың маңыздылығын көрсету.

Тірек сөздер: жаһандану, ұлттық құндылықтар, мәдениет, тіл, дәстүр, рухани жаңғыру, қазақ қоғамы.

WAYS TO PRESERVE NATIONAL IDENTITY IN THE ERA OF GLOBALIZATION

S. S. Tatiyeva

Master of Humanities
Senior Lecturer, Department of Languages
International University of Information Technologies

A. D. Kalikova

Lecturer, Department of Kazakh and Russian Languages
K. I. Satbayev Kazakh National Research Technical University
Almaty, Kazakhstan
e-mail: tatiyeva79@bk.ru

Abstract: This article explores the impact of globalization on national values. It analyzes both the positive and negative aspects of globalization and discusses the ways to preserve language, culture, traditions, and national identity. Special emphasis is placed on the context of Kazakhstan and the government programs aimed at strengthening national consciousness. The main objective is to highlight the importance of preserving national identity in the face of global challenges.

Keywords: globalization, national values, culture, language, traditions, spiritual modernization, Kazakh society.

XXI ғасыр – ғылым мен техниканың қарқынды дамып, ақпарат алмасудың шексіз мүмкіндіктерге ие болған, елдер мен халықтар арасындағы шекаралардың шартты түрде жойылып бара жатқан кезеңі. Бұл үрдіс ғылымда "жаһандану" деп аталады. Жаһандану үдерісі адамзаттың дамуына зор серпін бергенімен, әрбір елдің, әсіресе ұлттық болмысы мен тілі, діні, ділі, салт-дәстүрі терең қалыптасқан халықтар үшін белгілі бір қауіптерді де тудыруда. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық құндылықтардың мәні мен маңызы бұрынғыдан да артып отыр.

Бұл мақалада жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтардың сақталуы, оның қоғамдағы рөлі мен маңызы, сонымен қатар жаһандану ықпалына қарсы тұру жолдары қарастырылады.

1. Жаһандану ұғымы және оның мәні

Жаһандану – экономикалық, мәдени, әлеуметтік және саяси кеңістіктердің өзара кірігу үдерісі. Ол қазіргі таңда әлем елдерінің өзара тығыз қарым-қатынас орнатуына, нарықтық жүйенің күшеюіне, ақпараттық технологиялардың шарықтауына негізделген.

Жаһандану:

- Экономикалық жаһандану – трансұлттық компаниялардың ықпалының артуы, жаһандық нарықтың қалыптасуы;
- Мәдени жаһандану – әртүрлі халықтар мәдениеттерінің араласуы, бірыңғай мәдени стереотиптердің пайда болуы;
- Ақпараттық жаһандану – интернет пен БАҚ арқылы ақпараттың тез таралуы;
- Саяси жаһандану – халықаралық ұйымдардың ықпалының артуы, елдер арасындағы саяси байланыстардың тереңдеуі.

Жаһандану белгілі бір оң нәтижелер әкелгенімен (мысалы, халықаралық сауда, білім алмасу, ғылыми-техникалық прогресс), оның көлеңкелі тұстары да жетерлік. Атап айтқанда, ұлттардың өзіндік ерекшеліктері жоғалып, жаппай "біртектілікке" ұшырау қаупі бар.

2. Ұлттық құндылықтар: ұғымы мен құрылымы

Ұлттық құндылықтар — белгілі бір ұлттың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір сүру салты, дүниетанымы, рухани және материалдық мұраларының жиынтығы. Олар ұлттың бірегейлігін танытатын басты белгілердің бірі болып табылады.

Ұлттық құндылықтарға мыналар жатады:

- Тіл – ұлттың рухани негізі, ойлау жүйесінің айнасы;
- Дін – моральдық-этикалық қағидалардың негізі;
- Салт-дәстүр – ұлттың өмір салты мен мәдениетінің көрінісі;
- Әдебиет пен өнер – ұлттың рухани мұрасының айнасы;
- Тарихи сана – ұлттың өткені мен болашағын байланыстыратын негіз;
- Отбасы құндылықтары – ұлттық тәрбиенің бастауы;
- Батырлық, ерлік, елдік сана – тәуелсіздікке деген құрмет пен патриотизмнің көрінісі.

3. Жаһандану және ұлттық құндылықтар арасындағы қайшылық

Жаһандану үдерісі көбінесе батыстық мәдениеттің үстемдігін орнатуға бағытталған. Батыстық өмір салты, тұтынушылық мәдениет, шоу-бизнес, интернет мәдениеті арқылы жастардың санасы өзгере бастайды. Бұл өз кезегінде ұлттық құндылықтардың ұмыт қалуына алып келеді.

Қауіптер:

1. Тілдің жойылуы – әлемде көптеген тілдер жаһандану салдарынан қолданыстан шығып жатыр. Қазақ тілі де бұл қатерден тыс емес.
2. Мәдени экспансия – батыстық музыка, киім кию үлгісі, сөйлеу мәнері жастардың санасына еркін еніп, ұлттық ерекшеліктер ескерілмей қалады.
3. Отбасы институтының әлсіреуі – ұлттық отбасы құндылықтарының орнына жеке мүдде мен эгоизм алға шығады.
4. Салт-дәстүрдің ұмытылуы – тұрмыстық, отбасылық, қоғамдық дәстүрлердің жаңғыртылмай қалуы.

4. Ұлттық құндылықтарды сақтаудың маңызы

Ұлттық құндылықтар – ұлттың рухани иммунитеті. Егер халық өзінің тілін, дінін, дәстүрін, өнерін сақтай алса, ол ұлттың тарих сахнасынан жоғалмауына кепілдік бола алады.

Ұлттық құндылықтарды сақтаудың негізгі себептері:

- Мемлекеттік тәуелсіздікті сақтау;
- Ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ету;
- Мәдени алуан түрлілікті сақтау;
- Ұлттық бірегейлікті сақтау;
- Патриоттық рухты күшейту.

5. Қазақстан контексіндегі ұлттық құндылықтар

Ұлттық құндылықтар — бұл белгілі бір этностың, ұлттың тарихи, мәдени және рухани тәжірибесінің жемісі. Олар:

- Ұлттық бірегейлікті сақтайды;

- Қоғамның рухани тірегіне айналады;
- Азаматтық сана мен патриотизмді қалыптастырады;
- Жастар тәрбиесінің негізі болады;
- Мәдени мұраны сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізеді.

Қазақстанда ұлттық құндылықтар мемлекеттіліктің идеологиялық тұғырын бекітуде, рухани жаңғыру мен ұлттық жаңғырудың негізі ретінде қарастырылады.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан ұлттық жаңғыру жолына түсті. Қазақ халқының тарихи жады, тілі, мәдениеті қайта түлеп, мемлекет саясаты да ұлттық құндылықтарды жаңғыртуға бағытталып келеді.

Қазақстанда ұлттық құндылықтарды сақтауға бағытталған бастамалар:

- "Мәдени мұра" бағдарламасы – тарихи жәдігерлер мен мұраларды сақтау;
- "Рухани жаңғыру" бағдарламасы – ұлттық сананы жаңғырту;
- Ұлттық мерекелерді жаңғырту – Наурыз мейрамы, Домбыра күні;
- Ұлттық білім беру жүйесі – қазақ тілінің рөлін арттыру, ұлттық тарихты оқыту;
- Қазақи рухани құндылықтарды дәріптеу – Абай, Шәкәрім, Әл-Фараби, Қожа Ахмет

Ясауи мұраларын насихаттау.

6. Ұлттық құндылықтарды сақтаудың жолдары

Жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтарды сақтау мен дамыту үшін кешенді іс-шаралар қажет. Оған:

6.1. Білім беру жүйесі арқылы

• Мектептер мен ЖОО-да ұлттық мәдениет, әдебиет, тарих пен дәстүрлерді тереңдетіп оқыту;

- Этнопедагогика элементтерін енгізу;
- Ұлттық тілдің қолданыс аясын кеңейту.

6.2. БАҚ және интернет кеңістігі арқылы

• Ұлттық құндылықтарды насихаттайтын контенттер жасау (кино, сериал, мультфильм, подкаст);

- Қазақ тіліндегі сапалы медиаконтентті арттыру;
- Әлеуметтік желілерде ұлттық мазмұндағы жобаларды қолдау.

6.3. Мәдениет және өнер арқылы

- Ұлттық театр, музыка, қолөнерді дамыту;
- Атақты тарихи тұлғаларды ұлықтау (мысалы, Жошы хан, Қабанбай, Бөгенбай, Абай);
- Халықаралық аренада қазақ мәдениетін таныту.

6.4. Мемлекеттік саясат арқылы

- Тіл саясатын күшейту;
- Ұлттық идеологияны нақтылау;
- Жастарға бағытталған ұлттық патриотизм бағдарламаларын жүзеге асыру

Қорыта келе, жаһандану – қазіргі әлемнің шындығы. Бұл үдерістен қашу мүмкін емес, бірақ оны басқаруға және өз мүддемізге икемдеуге болады. Ең бастысы – ұлттық тамырдан ажырап қалмау, өзіміздің болмысымызды жоғалтпау.

Ұлттық құндылықтар – елдіктің негізі, мемлекеттің тірегі. Оларды сақтау – әрбір азаматтың парызы. Тек өз мәдениетін құрметтеген халық ғана әлемдік өркениетке лайықты үлес қоса алады.

ӘДЕБИЕТ

1. Назарбаев, Н.Ә. *Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру*. – Астана: ҚР Президенті әкімшілігі. 2017
2. Назарбаев, Н.Ә. *Ұлы даланың жеті қыры*. – Астана: Елбасы кітапханасы. 2018
3. Хантингтон, С. *Цивилизациялар қақтығысы және жаңа әлемдік тәртіп*. – Алматы: Қазақ университеті. 2003
4. Сатыбалдиев, Б. "Жаһандану жағдайында ұлттық құндылықтарды сақтау мәселесі". // *Қоғам және дәуір* журналы, №2, 45–50-бб. 2020
5. Мырзалы, С. *Ұлттық идея және ұлттық тәрбие*. – Алматы: Қазақ университеті. 2019
6. Қалиев, С.Ж. *Қазақ этнопедагогикасы*. – Алматы: Рауан. 2005
7. Есім, Ғ. *Қазақ философиясы*. – Астана: Фолиант баспасы. 2016
8. Ауезов, М. *Әдебиет әлемі*. – Алматы: Санат баспасы. 2004

9. Шаяхметов, Н. (2018). "Жаһандану және ұлттық рухани құндылықтар". // *Тіл және қоғам* журналы, №3, 22–27-бб.

10. ҚР Үкіметі. *Мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы туралы ақпараттық шолу*. – www.gov.kz 2023

ӘОЖ 81/11

ТҰРАҒҰЛ ҚОҢЫРОВТЫҢ ТІЛДІК КӨРКЕМДІК ТАНЫМЫНДАҒЫ ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ТАБИҒАТЫ

Болсынбаева А.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Әуезовтану бөлімінің ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан
e-mail: bolsynbayeva@mail.ru

Түйін: Мақалада профессор Тұрағұл Қоңыровтың «Теңеулер табиғаты» және «Тұрақты теңеулер сөздігі» атты еңбектері тілдік көркемдік жүйе тұрғысынан талданады. Ғалымның теңеуді ұлттық дүниетаныммен сабақтастыра қарастыруы қазақ тіл білімінде теңеулер теориясының жаңа деңгейін айқындайды. Зерттеу барысында теңеудің семантикалық, құрылымдық және этномәдени қызметі сараланып, олардың көркем тіл мен ұлт мәдениетінің тұтастығын бейнелеудегі рөлі ашылады.

Тірек сөздер: теңеу, тұрақты теңеу, ұлттық дүниетаным, тілдік бейне, этнолингвистика, мәдениет, рухани құндылық, таным, эстетика, ұлттық.

THE NATURE OF EQUATIONS IN THE LINGUISTIC AND AESTHETIC PERCEPTION OF TURAGUL KONYROV

Bolsynbayeva A.

M.O. Auezov Institute of Literature and Art
Research Fellow, Department of Auezov Studies
Candidate of Philological Sciences
Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: bolsynbayeva@mail.ru

Abstract: The article analyzes Professor Turagul Konyrov's works "The Nature of Equations" and "Dictionary of Stable Equations" from the perspective of the linguistic and artistic system. The scholar's study of equations in connection with the national worldview defines a new stage in the development of the theory of equations in Kazakh linguistics. In the course of the research, the semantic, structural, and ethnocultural functions of analogy are differentiated, and their role in reflecting the integrity of the nation's artistic language and culture is revealed.

Key words: analogy, stable analogy, national worldview, linguistic image, ethnolinguistics, culture, spiritual values, cognition, aesthetics, national identity.

Қазақ тіл білімінде теңеулерді жүйелі түрде зерттеу XX ғасырдың екінші жартысынан бастау алады. Сол дәуірде бұл салада ерекше із қалдырған ғалым - профессор Тұрағұл Қоңыров. Оның «Теңеулер табиғаты» (2005) және «Тұрақты теңеулер сөздігі» (2007) атты еңбектері қазақ тілінің бейнелі жүйесін, ұлттық ойлау тәсілін, көркемдік дәстүрін терең тануға жол ашқан іргелі зерттеулер болып табылады.

Профессор Т. Қоңыров теңеулердің табиғатын зерттеу арқылы қазақ тілінің көркемдік құрылымын, эстетикалық ойлау ерекшелігін және ұлттық дүниетанымын ғылыми негізде зерделеді. Оның еңбектері тілдік тұрғыдан ғана емес, мәдени және танымдық қырынан да құнды болып табылады.

Т.Қоңыров зерттеулерінің басты нысаны — теңеудің табиғаты мен ұлттық сипаты. Ғалым теңеуді тілдік бірлік ретінде ғана емес, ұлттың ойлау жүйесін, эстетикалық қабылдауын танытатын когнитивтік-мәдени феномен деп қарастырады.

1. «Теңеулер табиғаты» еңбегінің теориялық маңызына тоқталар болсақ ғалым теңеуді ұлттық ойлау жүйесімен байланысты қарастырып, оның семантикалық құрылымын кеңінен талдайды. «Теңеу – ұлттың көркем ойлау мәдениетін бейнелейтін ерекше тілдік бірлік» - деп жазады Т. Қоңыров (2005, 42-б.). Бұл еңбекте автор теңеулерді үш түрге жіктейді:

1. Жай теңеулер - қарапайым салыстырулар (ақ қардай, айдай жарық);

2. Күрделі теңеулер - көп компонентті құрылымдар (асқар таудай биік рух, дариядай кең пейіл);

3. Тұрақты теңеулер - тілдік дәстүрде орныққан фразеологиялық сипаттағы бейнелер (арыстандай айбарлы, бөрідей батыр). Ғалым теңеудің бейнелік қуатын тілдің ішкі заңдылығымен байланыстырып, әрбір теңеудің астарында ұлттық мәдени код бар екенін дәлелдейді. Мысалы, қазақ мәдениетінде «аққудай» теңеуі - тазалық пен нәзіктікті, ал «бөрідей» теңеуі - ерлік пен қайсарлықты бейнелейді. Т.Қоңыровтың бұл еңбегі қазақ теңеулерін философиялық, семантикалық және мәдени тұрғыдан кешенді талдауға арналған. Ғалым теңеуді «тіл мен ойлаудың арасындағы көпір» деп анықтап, оның үш түрлі қызметін көрсетеді:

1. Көркемдік қызметі – эстетикалық әсер тудыру, тілдің бейнелілік қуатын күшейту;

2. Ұлттық-танымдық қызметі – халықтың тұрмыс-салт, табиғатқа, адамға көзқарасын бейнелеу;

3. Танымдық (когнитивтік) қызметі – адамның дүниені қабылдау және салыстыру арқылы ұғым қалыптастыру процесін көрсету.

Ғалымның пікірінше, теңеу – тек сөз әсемдігі емес, ойлау мәдениетінің яғни ұлттық болмыстың тілдік көрінісі ретінде қарастырады. Мысалы, қазақ халқының дүниетанымындағы табиғат пен адам арасындағы үйлесім «аққудай көркем, бөрідей айбатты, жердей кең, асқардай биік» сияқты тұрақты теңеулер арқылы айқын танылады.

Т.Қоңыровтың «Тұрақты теңеулер сөздігі» (2007) еңбегі қазақ тіліндегі теңеулердің бай қорын жинақтап, жүйелеген алғашқы ғылыми сөздік болып табылады. Бұл сөздікте үш мыңнан астам тұрақты теңеулердің мағынасы, құрылымы және қолданысы нақты мысалдармен берілген.

Мысалы:

- Қардай аппақ - тазалық, пәктік белгісі;
- Алаудай жанып - жігерлі, рухты адам бейнесі;
- Тастай қатты - қатал, мейірімсіз мінез сипаттамасы.

Ғалым бұл сөздікті жасау арқылы қазақ тілінің бейнелі қабатын зерттеушілерге, жазушыларға, тіл оқытушыларына арналған маңызды лексикографиялық құрал ұсынды.

Т.Қоңыров еңбектері қазақ теңеулерінің этнолингвистикалық сипатын ашып берді. Ол әр теңеудің артында ұлттық өмір тәжірибесі, тұрмыс пен табиғатқа деген көзқарас жатқанын көрсетеді.

Мысалы:

- «Қара жердей сабырлы» - табиғатқа сүйенген ұлттық сабыр концепті;
- «Сұңқардай ер» - ерлік пен батырлықтың дәстүрлі символы;
- «Жібектей мінез» - әйел сұлулығы мен жұмсақ мінездің бейнесі.

Осы тұрғыдан алғанда, Т.Қоңыровтың зерттеулері қазақ тілін тек құрылымдық емес, мәдени семиотикалық жүйе ретінде қарастыруға жол ашады. Қазақ лингвистикасындағы жетекші зерттеуші ғалымдарымыздың профессор Т.Қоңыров еңбектерін жоғары бағалаған ой-пікірлеріне назар салсақ:

Р. Сыздық оны «ұлттық көркем тілдің ішкі құрылымын алғаш ашқан лингвистердің бірі» деп атады;

С. Исаев «Тұрақты теңеулер сөздігін» «қазақ тілінің бейнелі жүйесін лексикографиялық тұрғыдан толық қамтыған тұңғыш еңбек» деп сипаттады;

Е. Жұбанов оны «фразеология мен стилистика аралығын тоғыстырған ғылыми жаңалық» деп бағалады.

Т.Қоңыровтың «Теңеулер табиғаты» мен «Тұрақты теңеулер сөздігі» еңбектері - қазақ тіл біліміндегі теңеулерді зерттеу тарихында ерекше орын алатын ғылыми мұра.

Ол қазақ халқының ойлау мәдениетін, эстетикалық көзқарасын, тілдік дүниетанымын ғылыми тұрғыда негіздеп берді.

Бүгінде Т.Қоңыров еңбектері этнолингвистика, когнитивтік лингвистика, мәдениеттану және аударматану бағыттарында кеңінен қолданылады.

Профессор Тұрағұл Қоңыровтың еңбектері қазақ тіл біліміндегі теңеулер теориясын жаңа деңгейге көтерді. Ол тіл мен мәдениеттің, ұлттық ойлау мен көркемдік танымның арасындағы байланыстарды ғылыми тұрғыда дәйектеді.

Ғалымның еңбектері бүгінгі этнолингвистика, когнитивтік лингвистика және тіл мәдениеті салалары үшін де өзекті болып қала береді.

ӘДЕБИЕТ

1. Қоңыров Т. Теңеулер табиғаты. – Алматы: Ғылым, 2005.
2. Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007.
3. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997.
4. Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2002.
5. Жұбанов Е. Қазақ тілі және мәдениет. – Алматы, 2010.

УДК 008:004:81'42

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТ ПЕН ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ТОҒЫСУЫ: ЖАҢА ӨРКЕНИЕТТІК БАҒДАРЛАР

Мамашаева Акис Сакеновна

Алматы қаласы «№68 мектеп-гимназия» КММ
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Алматы, Қазақстан
e-mail: agis1966@mail.ru

Алманова Гулайым Бахтияровна

Алматы қаласы «№68 мектеп -гимназия» КММ
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Алматы, Қазақстан
e-mail: almanova.gulajlym@bk.ru

Түйін: Мақалада ұлттық мәдениет пен заманауи технологияның өзара ықпалы мен тоғысуының маңызы қарастырылған. Цифрлық дәуір жағдайында ұлттық мұраларды сақтау, насихаттау және жаңғырту үдерістері жаңа деңгейге көтеріліп келеді. Ақпараттық технологиялар мен инновациялық құралдар арқылы мәдени құндылықтар кең аудиторияға қолжетімді болып, жастар арасында ұлттық сана мен рухани бірегейлікті қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ұлттық мәдениетті технологиялық форматта таныту — жаңа өркениеттік бағдарлардың негізін құрайтын маңызды үрдіс.

Тірек сөздер: ұлттық мәдениет, заманауи технология, цифрландыру, инновация, мәдени мұра, виртуалды шындық, рухани жаңғыру, өркениеттік даму.

THE INTERSECTION OF NATIONAL CULTURE AND MODERN TECHNOLOGY: NEW CIVILIZATIONAL ORIENTATIONS

Mamasheyeva Akis Sakenovna

Teacher of Kazakh Language and Literature,
Municipal State Institution “School-Gymnasium № 68,” Almaty
e-mail: agis1966@mail.ru

Almanova Gulayym Bakhtiyarovna

Teacher of Kazakh Language and Literature,
Municipal State Institution “School-Gymnasium №68,” Almaty
e-mail: almanova.gulajlym@bk.ru

Abstract: The article examines the significance of the interaction and convergence between national culture and modern technology. In the context of the digital era, the processes of preserving,

promoting, and revitalizing national heritage are reaching a new level. Through information technologies and innovative tools, cultural values become more accessible to a wider audience, contributing to the development of national consciousness and spiritual identity among youth. Presenting national culture in a technological format is an essential process that forms the foundation of new civilizational orientations.

Keywords: national culture, modern technology, digitalization, innovation, cultural heritage, virtual reality, spiritual renewal, civilizational development.

Қазіргі кезең — технологиялық серпіліс пен цифрлық мәдениеттің дәуірі. Бұл үдеріс адамзат өркениетінің барлық саласына, соның ішінде ұлттық мәдениетке де тікелей ықпал етуде. Әлем жаһандану жағдайында мәдениеттердің өзара ықпалдасуы күшейіп, дәстүрлі құндылықтардың заманауи форматта жаңғыру қажеттілігі туындап отыр. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық мәдениетті технологиялық кеңістікке енгізу – жаңа өркениеттік даму бағытының басты шарты болып табылады.

Ұлттық мәдениет ұғымы — адамзат өркениетінің рухани дамуының өзегі болып табылатын күрделі әлеуметтік-мәдени құбылыс. Бұл бағытта отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері ұлттық мәдениеттің мәнін, құрылымын, қоғамдағы орнын жан-жақты түсіндіруге бағытталған.

М. Әуезов (1897–1961) ұлттық рух пен мәдени мұраның сабақтастығына ерекше назар аударған. Оның «**Қазақ әдебиетінің тарихы**» [1, 746.]. атты еңбектері қазақ мәдениетінің тарихи тереңдігін, халық даналығы мен дәстүрінің мәнін ашуға бағытталды.

Ә. Марғұлан (1904–1985) археологиялық және этнографиялық зерттеулер арқылы қазақ халқының ежелгі мәдениетінің тамырларын анықтап, «**Қазақ халқының эпикалық жырлары**» және атты еңбегінде Тасмола, Беғазы-Дәндібай, Берел сияқты мәдени ескерткіштерді ғылыми айналымға енгізді [2, 576.]. Академик Ә. Қайдардың «*Халық руханияты және тіл мәдениеті*» (2004) атты еңбегінде ұлттық мәдениеттің негізі тілмен тікелей байланысты екені айтылады [3, 1946.]. Ғалым тіл мәдениетін ұлттың рухани кодын сақтаушы құрал деп танып, оны тек қарым-қатынас құралы емес, мәдени-өркениеттік сана көрсеткіші ретінде сипаттайды. Оның пікірінше, тіл арқылы халықтың дүниетанымы, ділі мен ұлттық болмысы көрініс табады, сондықтан технологиялық даму дәуірінде де тіл мен руханият сабақтастығы үзілмеуі тиіс. «Тіл – халықтың жаны, мәдениетінің айнасы. Тілін жоғалтқан халық – рухани болмысынан айырылады» [4, 1126.]. С. Қасқабасовтың «*Қазақтың халық прозасы*» (2002) еңбегінде ұлттық мәдениеттің тамыры фольклорлық мұрада жатқандығы жан-жақты дәлелденеді. Ғалым фольклорды халықтың тарихи жадын, моральдық құндылықтарын және дүниетанымдық ерекшеліктерін сақтайтын мәдени феномен ретінде қарастырады. Қасқабасов технология дәуірінде фольклор элементтерін мультимедиялық және цифрлық формада жаңғырту – мәдени жалғастықтың заманауи үлгісі бола алатынын көрсетеді.

«Фольклор – халықтың рухани тәжірибесінің коды, ол ұлт мәдениетінің мәңгілігін қамтамасыз етеді» [4, 1126.]. Қ. Жұбановтың «*Қазақ мәдениетінің негіздері*» (2010) еңбегінде мәдениеттің тұтастай жүйесі – тіл, өнер, дін, дәстүр және білім арқылы қалыптасатыны атап өтіледі. Ғалым мәдениетті динамикалық жүйе ретінде қарастырып, оның дамуы жаңа технологиялық және әлеуметтік жағдайларға бейімделіп отыратынын көрсетеді.

«Мәдениет – қоғамның жаны, ал технология – оның қозғалысын жеделдететін тетік. Бұл екеуін тоғыстырмай өркениетке жету мүмкін емес» [5, 89-б.].

Испандық әлеуметтанушы Мануэль Кастельстің «*The Rise of the Network Society*» (2010) еңбегі – қазіргі замандағы технология мен мәдениеттің өзара ықпалы туралы іргелі зерттеу. Кастельс желілік қоғамның құрылымын сипаттай отырып, ақпараттық кеңістіктегі мәдениет бұрынғы локалды шекаралардан асып, жаңа виртуалды өркениет қалыптастыратынын дәлелдейді. Оның теориясы бойынша, цифрлық коммуникациялар мен желілік технологиялар мәдениет таралуының басты механизміне айналды, бұл ұлттық мәдениеттердің жаһандық контексте өмір сүру формасын өзгертті [6, 1326.].

Түркі мәдениетінің тарихи және тілдік негіздерін терең зерттеген О. Сүлейменов атақты «А3 и Я» еңбегінде түркі мәдениетінің әлем өркениетіне ықпалы жаңа көзқараспен талданды [7, 1296.]. Ғалым Ғ. Есім «Философия және мәдениет» (2012) философиялық еңбектерінде ұлттық мәдениеттің адам мен қоғамның үйлесімді дамуының рухани тірегі екенін көрсетеді [8, 936.].

XXI ғасыр – технологиялық серпіліс пен ақпараттық қоғам дәуірі. Цифрлық технологиялар адам өмірінің барлық салаларына еніп, мәдениет, білім, ғылым және коммуникация кеңістігін

түбегейлі өзгертті. Осындай жағдайда ұлттық мәдениеттің маңыздылығы артып, оның жаһандану үдерісіндегі рөлі ерекше мәнге ие болды. Ұлттық мәдениеттің сақталуы мен жаңғыруы қазіргі қоғамның рухани қауіпсіздігі мен тұрақты дамуының басты факторына айналды.

Ұлттық мәдениет – белгілі бір халықтың тарихи дамуы барысында қалыптасқан рухани және материалдық құндылықтардың жиынтығы. Ол ұлттың өзіндік болмысын, тілі мен ділін, дүниетанымын бейнелейді.

Ғалымдар (Қ.Жұбанов, Ә.Қайдар, С.Қасқабасов, Э.Тейлор, К.Леви-Стросс және т.б.) ұлттық мәдениетті қоғамның рухани өзегі, ұлттың бірегейлігінің көрсеткіші ретінде қарастырады.

Ұлттық мәдениет – өткен мен бүгінді жалғайтын алтын көпір. Сол себепті оны сақтау тек дәстүрді құрметтеу емес, сонымен қатар жаңа өркениеттік дамуға жол ашу болып табылады.

Қазіргі заманның басты ерекшелігі – технологиялардың қарқынды дамуы. Цифрландыру, жасанды интеллект, виртуалды және кеңейтілген шындық (VR/AR), нейрожелілер, big data секілді технологиялар мәдениеттің таралу және тұтынылу формаларын түбегейлі өзгертті.

Мәдениет пен технологияның тоғысуы бірнеше бағытта көрініс табады:

- **Мәдени мұраны цифрландыру:** архивтер, мұражайлар, ескерткіштер мен фольклор үлгілері электронды форматта сақталып, әлемдік деңгейде қолжетімді болуда.

- **Мәдени коммуникацияның жаңа түрлері:** әлеуметтік желілер мен медиа алаңдар ұлттық мәдениеттің жаһандық аудиторияға таралуына мүмкіндік берді.

- **Креативті индустриялар:** ұлттық өнер мен технологияның синтезі арқылы жаңа өнімдер (ұлттық ойындар, мультимедиялық жобалар, цифрлық көрмелер) пайда болды.

Технология дәстүрге қарсы емес, керісінше оны жаңа формада жаңғырта алады. Мысалы:

- Қазақтың күй өнерін цифрлық платформалар арқылы насихаттау;
- Этно-дизайн мен ұлттық ою-өрнекті заманауи графикалық шешімдерде пайдалану;
- Мәдени білім беруді онлайн форматта дамыту;
- Ұлттық мұраларды қорғау мақсатында блокчейн-технологияларын қолдану.

Мұның барлығы ұлттық мәдениеттің өміршендігін сақтап қана қоймай, оны жаңа өркениеттік деңгейге көтереді.

Ұлттық мәдениет пен технология тоғысуының нәтижесінде қалыптасып келе жатқан өркениеттік бағдарлар:

1. **Цифрлық мәдениет дәуірі** – мәдениеттің онлайн кеңістікке көшуі;
2. **Интерактивті мәдениет** – пайдаланушының мәдени өнімге белсенді қатысуы;
3. **Глобалды-локалды тепе-теңдік** – жаһандық мәдениет аясында ұлттық ерекшелікті сақтау қағидасы;
4. **Этноинновация** – дәстүрлі элементтерді инновациялық форматта ұсыну.

Ұлттық мәдениет пен заманауи технологияның тоғысуы – ХХІ ғасыр өркениетінің жаңа кезеңін айқындайтын құбылыс. Бұл үрдіс мәдени мұраны жаңғыртып, ұлттың рухани әлеуетін арттырады. Технология – мәдениеттің жауы емес, оның жаңа тынысын ашатын құрал. Ең бастысы, ұлттық код пен рухани құндылықтар технологиялық даму барысында да сақталуы тиіс.

ХХІ ғасыр адамзат тарихында ақпараттық және технологиялық серпіліспен ерекшеленеді. Бұл кезеңде мәдениеттің дәстүрлі формалары жаңа технологиялық кеңістікпен бірігіп, жаңа өркениеттік бағдарларды қалыптастыруда. Ұлттық мәдениет енді тек этникалық немесе географиялық шеңберде ғана емес, цифрлық және жаһандық өріс аясында өмір сүріп отыр.

Жаңа өркениеттік бағдарлардың негізгі бағыттарын төмендегіше жүйелеуге болады:

1. Цифрлық өркениет және мәдени мұраның жаңа форматы

Цифрландыру үрдісі мәдениеттің барлық саласына еніп, рухани мұраның жаңа өмірлік циклін бастады.

Музейлер, архивтер, кітапханалар мен фольклорлық қорлар электронды форматқа көшіп, жаһандық ақпараттық желі арқылы қолжетімді болуда. Бұл құбылыс мәдениетті сақтаудың тиімді жолы ғана емес, сонымен қатар оны әлемдік аудиторияға танытудың жаңа тетігіне айналды.

Мысалы, UNESCO-ның «Digital Heritage» бағдарламасы ұлттық мәдени мұраларды виртуалды кеңістікте сақтау мен насихаттауды қолдайды. Бұл — мәдениеттің тек материалдық емес, виртуалды болмысқа ие бола бастауының дәлелі.

2. Этноинновация – дәстүр мен технологияның тоғысуы

Этноинновация ұғымы – ұлттық дәстүрлер мен инновациялық технологиялардың синтезін білдіреді.

Мысалы: Ұлттық музыка мен би өнерін AR/VR технологиялары арқылы таныстыру;

- Қазақтың киім үлгілерін 3D-дизайн және цифрлық сән индустриясында қолдану;
- Мәдени білім беруді онлайн-платформаларда жүргізу;
- Ұлттық ойындарды мобильді қосымшаға бейімдеу.

Этноинновациялық бағыттар ұлт мәдениетінің заманауи қоғамда өміршеңдігін қамтамасыз етеді, ал мәдени дәстүр инновацияның мазмұндық өзегіне айналады.

3. Глокализация (жергілікті мен жаһандықтың үндестігі)

Жаңа өркениеттік бағдарлардың бірі — глокализация феномені. Бұл ұғым globalization (жаһандану) мен localization (жергіліктену) сөздерінің бірігуінен шыққан. Яғни, ұлттық мәдениет жаһандық кеңістікте өз орнын сақтай отырып, әлемдік мәдени процестермен үйлесімді дамиды.

Мысалы, қазақтың дәстүрлі музыкасы Spotify, YouTube сияқты халықаралық платформаларда танылып, ұлттық мәдениеттің жаңа қабылдау формасын қалыптастыруда. Бұл үрдіс Кастельстің желілік қоғам теориясымен үйлеседі [9,132.].

4. Креативті индустриялар және мәдени экономиканың өрлеуі

Жаңа өркениеттік бағыттардың маңызды бөлігі — креативті индустриялардың дамуы.

UNESCO деректеріне сәйкес, мәдени және шығармашылық индустриялар XXI ғасыр экономикасының жетекші секторына айналды

Ұлттық мәдениеттің элементтері — өнер, фольклор, қолөнер, дизайн, кино, анимация — инновациялық өнімдерге айналып, мәдени экономиканың негізгі драйвері болуда.

Бұл құбылыс мәдениетті тек рухани құндылық ретінде емес, экономикалық ресурс ретінде танудың жаңа кезеңін білдіреді.

5. Рухани код пен ұлттық сәйкестікті сақтау

Технологиялық даму мен жаһанданудың әсерінен ұлттық ерекшеліктердің жойылып кету қаупі бар. Сондықтан жаңа өркениеттік бағдарлардың басты ұстанымы — ұлттық рухани кодты сақтау.

Қайдар (2004) көрсеткендей, тіл мен руханият — ұлттық мәдениеттің өзегі. Бұл тұрғыда мәдени саясат пен білім беру жүйесі ұлттық өзіндік сананы жаңғыртуға бағытталуы тиіс.

Ұлттық кодты сақтау — инновацияға қарсы емес, керісінше оны рухани тұрғыдан теңгеретін фактор.

6. Желілік мәдениет және цифрлық этика

Қазіргі заманның мәдени болмысы желілік кеңістікпен тығыз байланысты. Әлеуметтік медиа платформалары — мәдени идеялар, өнер және ұлттық мазмұнды тарату алаңы.

Бірақ желілік мәдениет этика мен жауапкершілікті де талап етеді. Мәдени ақпаратты цифрлық форматта тарату барысында авторлық құқық, шынайылық және ұлттық бейненің дәлдігі басты назарда болуы қажет.

Жаңа өркениеттік бағдарлар — ұлттық мәдениеттің жойылуы емес, оның жаңа сапалық деңгейге өту кезеңі.

Технология мен дәстүрді үйлестіру арқылы адамзат гуманистік және рухани тұрғыдан теңгерілген өркениетке бет алды.

Ұлттық мәдениет заманауи технологиялық ортада өзінің жаңа рөлін тапты — ол енді тек өткеннің мұрасы емес, болашақтың инновациялық ресурсы.

ӘДЕБИЕТ

1. Әуезов, М. Әдебиет тарихы. — Алматы: Ана тілі, 1991.
2. Марғұлан, Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. — Алматы: Жазушы, 1985.
3. Қайдар, Ә. Халық руханияты және тіл мәдениеті. — Алматы: Ғылым, 2004. — 57-б.
4. Қасқабасов, С. Қазақтың халық прозасы. — Алматы: Білім, 2002. -112-б.
5. Жұбанов, Қ. Қазақ мәдениетінің негіздері. — Алматы: Қазақ университеті, 2010. — 89-б.
6. Castells, M. (2010). The Rise of the Network Society. Oxford: Blackwell. — p. 132.
7. Сүлейменов, О. АЗ и Я. — Москва: Художественная литература, 1975.
8. Есім, Ғ. Философия және мәдениеттану негіздері. — Алматы: Қазақ университеті, 2002.
9. Castells. Culture circulates through digital networks, redefining identity and belonging . 2010, p. 132.

АБАЙ ТІЛІ – ТЕРЕҢДІКТІҢ ҮЛГІСІ

Тұрыскелді І.М.,

Абай атындағы ҚазҰПУ, «Қазақ тілі теориясы мен оқыту әдістемесі» кафедрасының оқытушысы

Алматы, Қазақстан

e-mail: inkar.turyskeldieva@gmail.com

Түйін: Мақалада ақын Абай тілінің табиғи интеллекттің үлгісі екендігі пайымдалады. Ақын тіліндегі рух пен сананың бірлігі арқылы ақын тұжырымдамасының артықшылығы талданады. Сонымен бірге жасанды интеллекттің айырмашылығы мен ерекшелігі көрсетіледі.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, модель, таным, рух.

ABAI LANGUAGE IS A MODEL OF PERFECTION

Turyskeldy I.M.,

KazNPU named after Abai, Teacher of the Department of "Theory and Teaching Methods of the Kazakh Language"

Almaty, Kazakhstan

e-mail: inkar.turyskeldieva@gmail.com

Abstract: The article claims that the language of the poet Abaya is a model of natural intelligence. The advantage of the concept of the poet through the unity of spirit and consciousness in his language is analyzed. At the same time, the differences and features of artificial intelligence are shown.

Keywords: artificial intelligence, model, cognition, spirit

XXI ғасыр – жасанды интеллект (AI) өркендеген дәуір. Технологиялық дамудың биігіне жеткен сайын адамзат алдында сана мен табиғи интеллекттің мәні мен айырмашылығы неде деген күрделі сұрақ туындайды. Жасанды интеллект логика мен алгоритмге сүйенсе, табиғи интеллект (NI) – адамның рухани, этикалық және танымдық тұтастығын бейнелейді. Осы тұрғыдан Абай феномені – табиғи интеллекттің қазақ дүниетанымындағы кемел үлгісі деуге болады. Абайдың «ақыл – жүрек – ар» триадасы адамның ойлау жүйесіндегі рационалды, эмоциялық және моральдық қабаттардың бірлігін көрсетеді. Бұл модель – когнитивтік ғылымдағы *rational-emotional-ethical integration* ұғымының ұлттық баламасы.

Жасанды интеллект – ақпаратты өңдеу, шешім қабылдау, деректерді модельдеу қабілеті бар жасанды жүйе. Оның басты мақсаты – адамның ойлау үдерісін техникалық деңгейде қайталау. Ал табиғи интеллект – биологиялық, рухани және әлеуметтік тәжірибеге негізделген тірі сана пішіні деуге болады. Табиғи интеллект – адамның рухани коды болғандықтан, ойлаумен қатар, сезіну, түйсіну, ар-ұят, жауапкершілік сияқты рухани қабілеттерді біріктіретіні белгілі. Ал жасанды интеллект мағына тудырмайды, тек бар ақпаратты қайта өңдейді. Мәселен, ChatGPT немесе өзге жасанды интеллект жүйелері адам ойының құрылымын модельдей алады, бірақ шығармашылық иесі сынды жаңа мағыналық жүйе тудыра алмайды. Абайдың «толық адам» концепциясы – адамның рухани тәжірибесінен туған интенционалды мағына. Жасанды интеллект дайын деректерге сүйенеді, ал Абайдың интеллекті – рухани тәжірибе мен адамдық түйсінудің нәтижесі.

Абайдың «толық адам» ілімі – табиғи интеллекттің жоғарғы көрінісі.

Ол адамның ақылы (танымдық сана), жүрегі (эмоциялық сана) және ары (моральдық сана) үйлескенде ғана шынайы интеллект пайда болатынын көрсетеді. «Ақыл, жүрек, қайрат үшеуің – бір бол, сонда толық боласың» [1] деген Абай қағидасы бүгінгі когнитивтік ғылымда «нейроинтеграция» деп аталатындығы айтылып жүр. Абайдың бұл тұжырымдамасы – адам интеллектінің тек логикалық емес, рухани-интенционалды табиғатының көрінісі деуге негіз бар. Абайдың «толық адам» концепциясы – табиғи интеллекттің жетілген формасы.

Егер жасанды интеллект “ақыл”, “жүрек”, “ар” ұғымдарын талдай алса да, олардың ішкі рухани байланысын сезіне алмайды. Ал Абай бұл үштікті тек ұғым емес, адамдық жүйенің когнитивтік құрылымы ретінде түсіндіреді.

Мысалы, оның “Ақыл, жүрек, қайрат үшеуің – бір бол” деген қағидасы – адам болмысының нейроинтеграциялық моделі, ал AI мұндай синтезді тек логикалық деңгейде ғана қайталай алатыны белгілі.

Абай тілі – табиғи интеллекттің тілдік айнасы. Оның әр метафорасы, әр сөйлем құрылымы адамның ішкі когнитивтік үдерістерін бейнелейді.

Мысалы, «Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас» деген метафора тек поэтикалық емес, танымдық дүние. Мұнда жүрек – эмоциялық сана, теңіз – түйсіну тереңдігі, асыл тас – мағына тудыру актісі. Туындыгер мұндай метафора арқылы адамның ішкі сезім әлемін когнитивтік құрылым ретінде бейнелейді. Ал жасанды интеллект бұл образды тек грамматикалық немесе синтаксистік деңгейде ғана түсінеді. Ол теңіздің тереңдігін сезіне алмайды, жүректің шексіздігін елестете алмайды. Осы тұрғыдан алғанда, ақын метафорасы – тірі сананың өнімі, ал AI үшін бұл тек деректер арасындағы байланыс қана.

Қазіргі жасанды интеллект адам сөзін, стиль мен құрылымды жасай алады, бірақ оның интенционалды мағынасы жоқ. AI – ақпаратты өңдейді, ал адам – мағына тудырады. Осы айырмада Абайдың философиясы өзекті: ақыл – логика, жүрек – этика, ар – мағына көзі. Абай “Интернатта оқып жүр” өлеңінде білімнің мәні тек ақпарат жинау емес, адам болу екенін айтады [1].

Бұл – табиғи интеллекттің тәжірибелік сипаты. Ал AI-дың танымы – тек алгоритм мен статистикаға сүйенеді. Мысалы, AI “ақыл” сөзін мың контекстен таба алады, бірақ оны “жүрек” және “ар” ұғымдарымен рухани байланыста түсіндіре алмайды. Сондықтан Абайдың ілімі – білім мен рухтың, сана мен жүректің бірлігін сақтайтын жүйе. Бүгінгі технология қарыштап дамыған заманда Абайдың табиғи интеллект моделі адамзаттың рухани иммунитеті қызметін атқарады.

Табиғи интеллект – бұл сана мен рухтың қосындысы. Философиялық тұрғыдан алғанда, ол адамның өз болмысын сезіну қабілеті, когнитивтік тұрғыдан – мағынаны өздігінен тудыру үдерісі болып табылады.

Абайдың дүниетанымында тіл, сана және рух біртұтас жүйе ретінде көрініс табады. Абай тілі – семантикалық тереңдіктің үлгісі, өйткені ол адам мен әлемнің арасындағы рухани көпір қызметін атқарады. Ол білім мен ғылымнан бөлек, рухани жетілуге, жүрек тәрбиесіне, ар тазалығына сүйенеді.

XXI ғасырда адамзаттың басты қорғаны – дәл осы рухани иммунитет.

Абай ілімі бізге “ақылды машиналар” дәуірінде рухани адамдар болып қалудың жолын көрсетеді [2]. Егер жасанды интеллект есептесе, адам сезінеді; егер AI алгоритмге сүйенсе, Абай ілімі арға сүйенеді. Сондықтан “Абай және табиғи интеллект” концепциясы – тек әдеби-философиялық идея емес, адамзаттың рухани болашағын қорғау моделі.

ӘДЕБИЕТ:

1. Абай Құнанбайұлы. Қара сөздер. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2010.
2. Сәрсенбаев Б. Адам және рух мәдениеті. – Алматы: Ғылым, 2004.

ӘОЖ 930.24

ЖАҒАНДАНУ ДӘУІРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР: МЕКТЕПТЕГІ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ МЕН ОҚЫТУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Билибаева Айнұр Абаевна

№8 мектеп-гимназиясының

қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

Түйін: Мақалада жағандану дәуіріндегі ұлттық құндылықтардың мәні мен маңызы, олардың білім беру жүйесіндегі көрінісі ғылыми тұрғыдан талданады. Автор ұлттық тәрбие арқылы жас ұрпақтың рухани, адамгершілік және мәдени дамуын қамтамасыз етудің өзекті мәселелерін

қарастырады. Мектептегі оқу-тәрбие процесінде ұлттық дүниетанымды, салт-дәстүрді, тіл мен ділді сақтаудың маңыздылығы айқындалады.

Тірек сөздер: ұлттық тәрбие, құндылық, жаһандану, рухани мұра, білім беру.

NATIONAL VALUES IN THE ERA OF GLOBALIZATION: THE SIGNIFICANCE OF NATIONAL EDUCATION AND ITS ROLE IN SCHOOLING

Bilbayeva Ainur Abaevna

Teacher of Kazakh Language and Literature,
Secondary School-Gymnasium No. 8,
Almaty, Republic of Kazakhstan

Abstract: The article analyzes the significance of national values in the era of globalization and their reflection in the education system. The author examines the relevance of fostering the spiritual, moral, and cultural development of the younger generation through national education. The importance of preserving traditional worldview, language, and culture in the modern school environment is emphasized.

Keywords: national education, values, globalization, spiritual heritage, pedagogy.

Кіріспе

XXI ғасыр – жаһандану мен ақпараттық кеңістіктің тоғысқан, мәдениеттер мен өркениеттердің өзара ықпалы күшейген дәуір. Бұл үрдіс әлем елдерінің экономикалық, саяси және рухани дамуына ықпал етумен қатар, ұлттық болмысты сақтаудың жаңа талаптарын туғызды. Ұлттың іргесін бекітетін басты фактор – ұлттық құндылықтар жүйесі. Сондықтан қазіргі білім беру жүйесінде ұлттық тәрбиенің мазмұны мен әдіснамалық негіздерін жетілдіру аса маңызды міндетке айналды [1, 34 б.].

Негізгі бөлім

1. Ұлттық құндылықтардың мәні мен құрылымы

Ұлттық құндылықтар – халықтың тарихи жады мен мәдени тәжірибесінен туындаған рухани мұра, ұлттық болмыстың өзегі. Олар тілде, дәстүрде, ділде, әдет-ғұрып пен дүниетанымда көрініс табады. Ғалым С.Қалиевтің пікірінше, ұлттық құндылық – «ұрпақтың рухани коды мен өмірлік бағдарын айқындайтын мәдени-адамгершілік жүйе» [2, 27 б.].

Бүгінгі қоғамда жаһандану үдерісі мәдени бірегейлікті әлсіретіп, ұлттың ішкі рухани тепе-теңдігіне әсер етуде. Сондықтан ұлттық құндылықтарды сақтау тек мәдени міндет емес, сонымен қатар идеологиялық және тәрбиелік маңызы бар қоғамдық қажеттілікке айналып отыр.

2. Жаһандану жағдайындағы ұлттық тәрбиенің рөлі

Жаһандану ұлттардың шекарасын кеңейтіп, ақпарат алмасуды жеделдеткенімен, мәдени ассимиляция қаупін де күшейтті. Мұндай жағдайда ұлттық тәрбие – ұлттың өзін-өзі сақтап қалу механизмі. Ұлттық тәрбие жас ұрпақтың бойына елжандылық, рухани тұрақтылық, мәдени иммунитет қалыптастырады.

Мектептегі оқу-тәрбие процесінде ұлттық құндылықтар жүйесін енгізу – оқушының азаматтық, моральдық және эстетикалық дамуының кепілі. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында фольклор, шешендік сөздер, батырлар жыры сияқты ұлттық мәтіндер арқылы оқушыларды туған елін, тілін, мәдениетін құрметтеуге баулу тиімді. Бұл тәсіл ұлттық сана мен адамгершілік ұстанымдарды нығайтады.

3. Мектептегі ұлттық бағыттағы оқу-тәрбие жұмыстары

Білім беру ұйымдарында ұлттық құндылықтарды дәріптеудің бірнеше педагогикалық жолдары бар:

оқу бағдарламаларына ұлттық мазмұндағы компоненттерді енгізу;

тәрбиелік іс-шараларда халық мұрасын пайдалану;

ұлттық мерекелер мен дәстүрлерді мектеп өміріне енгізу;

оқушылардың жобалық және шығармашылық жұмыстарында ұлттық тақырыптарды басымдыққа алу.

Мысалы, «Атадан аманат», «Рухани жаңғыру» сияқты жобалар оқушылардың тарихи санасын жаңғыртуға және өз болмысын түсінуге мүмкіндік береді. Ұлттық педагогика элементтерін сабақ барысында пайдалану оқушылардың дүниетанымын байытып, олардың тұлғалық үйлесімін қамтамасыз етеді.

Қорытынды

Жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтарды сақтау – мемлекеттің рухани қауіпсіздігі мен тұрақты дамуының басты шарты. Мектептегі ұлттық тәрбие – ұлттың мәдени кодын жаңғыртудың тиімді тетігі. Сондықтан қазіргі педагогтар тек білім беруші ғана емес, ұлттық рухтың сақтаушысы болуы тиіс. Ұлттық сананы жаңғырту, ана тілін қадірлеу және рухани мұраны ұрпақ санасына сіңіру – білім беру жүйесінің басты миссиясы.

ӘДЕБИЕТ

1. Назарбаев Н.Ә. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру*. – Астана, 2017.
2. Қалиев С. *Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы*. – Алматы: Білім, 2004.
3. Әбдіғапбарова У., Қожахметова К. *Ұлттық тәрбие негіздері*. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.
4. Айтбаева Г. *Жаһандану жағдайындағы ұлттық тәрбие мәселелері*. // Педагогика журналы, №4, 2022. – 45–50 б.

УДК 808.543(574.1)

ҚАЙЫР БЕКТҰРҒАНОВТЫҢ «МАХАББАТТЫҢ КИЕСІ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ РУХАНИ ТАЗАРУ МЕН АДАМГЕРШІЛІК ҰСТАНЫМДАР

Кульбаева А.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
7M01701 «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру
бағдарламасының магистранты
Орал, Қазақстан
e-mail: ain.di1801@gmail.com

Түйін. Қайыр Бектұрғановтың «Махаббаттың киесі» әңгімесінде адам жанының терең иірімдері мен рухани тазару жолы көркем бейнеленеді. Жазушы махаббатты адамды азаптан да, тазарудан да өткізетін киелі құбылыс ретінде суреттейді. Шығармадағы кейіпкерлер тағдыры арқылы автор адамгершілік пен кешірімнің мәңгілік құндылық екенін дәлелдейді.

Тірек сөздер: махаббат, психологиялық проза, рухани тазару, көркемдік деталь, символ, ішкі монолог.

SPIRITUAL PURIFICATION AND MORAL VALUES IN KAIR BEKTURGANOV'S SHORT STORY "THE SACREDNESS OF LOVE"

Kulbaeva A.

West Kazakhstan University named after M. Utemisov
Master's student in the Educational Program 7M01701 "Kazakh Language and Literature"
Uralsk, Kazakhstan
e-mail: ain.di1801@gmail.com

Abstract. In Kair Bekturganov's short story "The Sacredness of Love," the deep layers of the human soul and the path toward spiritual purification are vividly depicted. The author presents love as a sacred phenomenon that brings both suffering and renewal. Through the fate of the characters, Bekturganov emphasizes the eternal value of humanity and forgiveness.

Keywords: love, psychological prose, spiritual purification, artistic detail, symbol, inner monologue.

Кіріспе

Қазақ прозасында адам жанының терең иірімдерін суреттеу, ішкі психологиялық процестерді көркемдікпен бейнелеу дәстүрі ерекше орын алады. Әдебиет – адамның рухани әлемін,

оның күйзелісі мен үмітін, сүйіспеншілігі мен күйінішін ашатын өнердің ең нәзік түрі. Осы тұрғыдан алғанда, Қайыр Бектұрғановтың «Махаббаттың киесі» әңгімесі — заманауи қазақ прозасындағы психологиялық бағыттың көрнекті үлгісі.

Шетел әдебиеттану ғылымында проза жанры адам жанының ішкі әлемін бейнелеудің басты алаңы ретінде қарастырылады. Мәселен, Лидия Гриснбург өзінің «On Psychological Prose» («Психологиялық проза») еңбегінде прозадағы психологиялық тереңдіктің мәнін айқындап, ішкі монолог пен сана ағысы (stream of consciousness) арқылы тұлғаның рухани күйін ашудың маңызын атап өтеді [1]. Сонымен қатар, қазіргі заманғы зерттеулер де прозадағы психологиялық баяндаудың рөлін нақтылай түсуде. Мысалы, Салимова Р.Б. “Artistic Psychologism in Prose Works” атты ғылыми мақалада авторлар кейіпкердің ішкі сезімін бейнелеуде көркемдік деталь мен символдың маңызына тоқталады. Олар прозаның басты ерекшелігі – эмоциялық және рухани қозғалысты бейнелеу қабілетінде екенін көрсетеді [2]. “Narrative Techniques in Contemporary Social Prose” еңбегінде қазіргі прозадағы баяндау тәсілдері мен психологиялық талдаудың әлеуметтік контекспен байланысы талданады. Мұнда кейіпкердің ішкі әлемі қоғамның, ортаның ықпалымен сабақтас қарастырылып, жеке тұлғаның рухани дағдарыс арқылы өзін тануы прозаның басты тақырыптарының бірі ретінде айқындалады [3].

Қайыр Бектұрғановтың шығармашылығында осы әлемдік әдеби үрдістермен үндестік байқалады. Әңгімеде жазушы кейіпкердің рухани күйзелісін, өмірден түңілу мен қайта оралу сәтін нәзік психологиялық талдаумен береді. Әңгіме тілі лирикалық, баяндау баяу дамиды, композициясы ішкі сезімнің тереңдігін ашуға бағытталған. Бұл тұрғыдан алғанда, «Махаббаттың киесі» қазақ прозасының дәстүрін сақтай отырып, әлем әдебиетіндегі психологиялық прозаның көркемдік тәжірибелерімен де сабақтас туынды болып табылады.

Қайыр Бектұрғанов – қазіргі қазақ прозасында өзіндік қолтаңбасымен танылған қаламгер. Оның шығармалары адам болмысының терең сырларын, рухани әлем мен ар-ожданның нәзік шегін бейнелеуге бағытталған. Жазушы туындыларында адам мен қоғам, махаббат пен ар арасындағы қақтығыс көркемдік-этикалық тұрғыда терең ашылады. «Махаббаттың киесі» әңгімесі де осы бағыттағы ізденістердің бірі болып табылады. Шығармада автор махаббатты тек сезімдік күй ретінде емес, адамның рухани кемелдену жолындағы тазару мен сынақтың символы ретінде көрсетеді.

Негізгі бөлім

Қайыр Бектұрғановтың «Махаббаттың киесі» әңгімесінде адам мен махаббаттың арасындағы байланыс табиғаттың тылсым заңдылығындай суреттеледі. Жазушы үшін махаббат – пендені биіктететін, кейде азапқа салатын, бірақ ақыр соңында рухани кемелдікке жеткізетін киелі күш. Қайыр Бектұрғановтың «Махаббаттың киесі» атты әңгімесі – адам жанының терең иірімдерін бейнелейтін психологиялық туынды. Шығармада махаббаттың тылсым күші мен оның рухани тазару, өмірге қайта оралудағы рөлі көркем тілмен өрнектеледі. Жазушы адам сезімін тек эмоциялық күй ретінде емес, рухани трансформацияның нышаны ретінде береді.

Әңгіме басталуының өзінде-ақ автор кейіпкердің өмірлік трагедиясын ишарамен аңғартады: «Бұл жігіт бір кезде белгілі оташы, хирург еді, – дейді ел. Сену қиын» [4]. Осы сөйлем кейіпкердің өткен мен бүгін арасындағы үлкен контрастты ашады. Бір кездері өмір мен өлім арасындағы сәттерде шешім қабылдайтын дәрігердің бүгінгі дәрменсіз халін көрсету арқылы жазушы тағдыр мен адам болмысының өзгермелілігін көрсетеді. Мұнда экзистенциалдық сарын айқын сезіледі: адам өмірі — уақыт пен сынақтың шеңберіндегі өткінші құбылыс.

Кейіпкердің сырт келбетін суреттеу де психологиялық сипатқа ие. «Жауырыны қақпақтай, мандайы кере қарыс – көруге көз керек жігіт еді» деген сипаттама оның бір кездегі күш-қайраты мен рухани биіктігінің символы болса, «Ол, аяқ-қолы дір-дір етіп, көше бойлап ақырын жүреді» деген сөйлем — сол қуатты адамның өмірден түңілген, ішкі күйреуге ұшыраған бейнесін ашады. Бұл контраст тәсілі арқылы жазушы рухани күйзеліс пен өмірлік трагедияны көркемдік тұрғыда бейнелейді [4].

Бектұрғанов шығармасында психологизм мен ішкі монолог ерекше орын алады. Автор кейіпкердің жан күйзелісін әрекет арқылы емес, жеке толғаныс пен үнсіздік арқылы жеткізеді. «Еш нәрсеге байыппен көз салмайды, ешкіммен тілдеспейді» деген сөйлем кейіпкердің рухани күйреуін, қоғамнан оқшауланған бейнесін ашып береді. Бұл детальдер арқылы жазушы адамның ішкі әлеміндегі үміт пен түңілу, махаббат пен жалғыздық арасындағы күресті бейнелейді [4].

Әңгімеде символизм мен метафоралық бейнелеу ерекше көрініс тапқан. Мысалы, «әлгі аяқкиімінен бетер ескі бешпетінің жағасы ылғи көтеріліп, өзін жапқан жан қалтасына, екіншісін ішіне жасыра, иықтап бара жатады» деген деталь кейіпкердің рухани тоңу күйін, өмірден қорғанған ішкі қалпын білдіреді. Бұл көрініс адам жанының суықтық пен оқшаулану символикасын ашады.

Шығармада махаббат – рухани күш, адамды қайта тірілтетін киелі сезім ретінде бейнеленеді. Бектұрғанов үшін махаббат – физикалық немесе өткінші сезім емес, адам өмірін мәнге толтыратын рухани энергия. Сол себепті шығармада жарық пен жылу образы жиі кездеседі. Бұл образдар рухани жылулық пен адам жанының қайта жандану символы ретінде қызмет етеді.

Тілдік тұрғыдан алғанда, әңгіме поэтикалық ырғақ пен метафоралық құрылымға бай. «Басынды шайқамас, шошына қуманданбас», «жан шуағын біржола ұмытушылық көрінгенмен» сияқты тіркестер жазушының көркемдік тілі мен стильдік даралығын көрсетеді [4]. Мұндай экспрессивті фразалар мәтіннің поэтикалық реңкін күшейтіп, шығарманың эмоционалды әсерін арттырады.

Композициялық жағынан әңгіме баяу өрбиді. Бұл тәсіл кейіпкердің жан азабының ұзақ әрі терең екенін сезіндіреді. Диалогтың аз, ішкі монологтың басым болуы – психологиялық прозаның негізгі сипаттарының бірі. Автор оқырманды кейіпкердің ішкі әлеміне жетелей отырып, адамның өз-өзімен күресін, рухани арылуын көрсетуге ұмтылған.

Автор оқырманды қарапайым өмір көрінісі арқылы үлкен философиялық түйінге жетелейді. Шығармада:

«Ол әйелдің көзінде тыныштық бар еді. Сол көздерде кешірім бардай сезілді» деген сөйлем кездеседі [4]. Бұл – жазушының эстетикалық және этикалық идеясының түйіні. Әйел образы мұнда жай ғана сүйіктінің бейнесі емес, махаббаттың, мейірімнің және киенің көрінісі. Жазушы әйел бейнесі арқылы адамды рухани тұрғыда жаңғыртатын күшті – сезімнің тазалығын суреттейді.

Бектұрғановтың көркемдік әлемінде махаббат – адамның өз “Менін” табуының жолы. Рашият бейнесі соның дәлелі. Ол өз өткенін ауыр сынақтар арқылы қайта зерделейді, өмірге деген сенімін жоғалтқан сәттерде де махаббаттың шуағы оны қайта тірілтеді. Бұл тұста жазушы махаббатты тағдырдың емшісі, «жаралы жанның рухани дәрісі» ретінде ұсынады.

Пейзаждық суреттемелер де кейіпкердің ішкі күйімен сабақтас беріледі. Мысалы, күннің шығуы мен жарықтың бейнесі кейіпкердің жан дүниесіндегі оянуды, үміттің қайта жануын білдіреді:

«Күннің алғашқы сәулесі терезеден сығалап, оның жүзіне түсті. Сол сәтте ол ұзақ ұйқыдан оянғандай күй кешті» [4].

Бұл көрініс – кейіпкердің ішкі жаңғыруының символы. Автор табиғаттың жарық күшін рухани қайта туу процесімен байланыстыра суреттейді.

Шығарма тілінде лирикалық нәзіктік пен психологизм үйлесім тапқан. Мысалы:

«Жан шуағының сәнбеуі – өмірдің жалғасуы» сияқты сөйлемдер метафора мен философиялық ойды қатар өрнектейді. Мұнда жарық – махаббаттың, ал шуағы – адамдық мейірім мен үміттің символы.

Жазушының баяндау стилінде үнсіздіктің де өз тілі бар. Кейіпкердің ұзақ ішкі монологтары арқылы автор «адамның ең шынайы әңгімесі – өзімен болған әңгіме» деген идеяны алға тартады. Бұл тәсіл Бектұрғановтың прозасындағы басты ерекшелік – психологиялық тереңдік пен ішкі жан диалогының басымдығы екенін көрсетеді. Жазушы рухани тазарудың түпкі нәтижесін былай түйіндейді:

«Адамның жүрегіндегі махаббат – күнәдан да, өкпеден де биік. Ол өмірге қайта сендіреді» [4]

Бұл үзінді шығарманың негізгі философиялық өзегін айқындайды. Махаббат мұнда – адамды азаптан құтқаратын рухани күш, ал оның киесі – өмірдің мәні мен адамдық жауапкершілікте.

Жазушы қазақ қоғамының дәстүрлі дүниетанымын — ырым, жора, киелі сенім жүйесін өмірдің шындығымен қатар көрсетеді. Иттің ұлығаны, қарттың ырымға сеніп, мылтық атуы — барлығы да сырт қарағанда тұрмыстық көрініс сияқты көрінгенімен, тереңінде тағдырдың тылсым күшін, болашаққа белгі беретін символды бейнелейді.

Мылтықтың жарылып, қарттың қаза табуы — жақсылықтың алдында болатын сынақтың, яғни өмірдің екіұдай табиғатының көрінісі. Бұл жерде жазушы махаббат пен бақыттың жолында да киенің, тылсым әділдіктің бар екенін емеурінмен аңғартады.

Бектұрғанов бұл эпизодта реалистік баяндау мен мифопоэтикалық символизмді ұштастырады. Иттің ұлығы — қазақ ұғымында өлімнің немесе сәтсіздіктің белгісі, яғни тағдырдың алдын ала ескертуі. Ал қарттың ырымға сеніп, мылтық атуы — адамның тылсым күшке араласу әрекеті. Осы арқылы жазушы адам мен тағдырдың арасындағы нәзік шекараны бейнелейді.

Мәтінде реалистік баяндау тәсілі сақталғанымен, оның астарында фаталистік сарын бар. Мылтықтың өзінен жарылуы — адам еркі мен табиғи заңның, ақыл мен сенімнің қақтығысын бейнелейді. Бұл — көркемдік тұрғыда киенің кек алуы, яғни шығарманың атауымен мәндес философиялық түйін.

Автор тілінде метафоралық және символдық детальдар мол: «Ана иті құрғырыңыз ұлып жүр ғой» — табиғат пен тылсым арасындағы байланыстың ишарасы; «Мылтықтың ұңғысына топырақ науғысы түсті ме екен» — адам өміріндегі күтпеген ақау, қателік, яғни тағдырдың ұсақ, бірақ шешуші сәттерін символдайды; «Күлталқан болып қирап, қарттың өзін мерт етеді» — киенің жазасы мен өмірдің әділет заңдылығын көркем түрде түйіндейді.

Фольклорлық дәстүрдегі киелі махаббат «Қыз Жібек» жырында да ырым мен сенім көрінісі бар: *«Төлеген жолға шығарда анасының батасын алып, жаман тұс көреді. Анасы жорыған түсті елемей, жолға шыққан ұлы ақыры мерт болады.»* [5]. Бұл көрініс пен Бектұрғановтың қарт бейнесі арасындағы параллель анық: екеуінде де адам тағдырдың тылсым белгілерін түсіне алмай, өз еркімен қазаға ұшырайды.

Реалистік прозадағы киелі махаббат Бейімбет Майлиннің *«Шұғаның белгісі»* әңгімесінде де киелі махаббат ұғымы ерекше көрінеді: *«Шұға өлген соң, бейімінің басына белгі қойылды. Сол белгіні жұрт әлі күнге дейін «Шұғаның белгісі» дейді»* [6]. Мұнда «белгі» — махаббаттың мәңгілік символы, рухани киенің көрінісі. Бектұрғановтың шығармасындағы қарт өлімі де осындай символдық сипатта: бір қарағанда тұрмыстық оқиға, бірақ астарында тағдырдың киелі заңы жатыр. Дулат Исабековтің *«Гауһартас»* повесінде де махаббат пен сенім бірлікте суреттеледі. *«Салтанаттың ішкі әлемі – таза, табиғатпен үйлесімді. Оның сүйіспеншілігі – өмірдің мәні.»* [7]. Бұл шығармада да махаббат — рухани тазалықтың өлшемі, дәстүр мен сенімнің шегіндегі күрес. Заманауи проза мен философиялық сабақтастық Әбіш Кекілбаевтың *«Аңыздың ақыры»* романында да махаббат пен киелілік мотиві бар. Ханның қызғаныштан мүсінге айналған сүйіктісі — махаббаттың тылсым күші мен киесінің символы. *«Киелі махаббатқа қиянат жасаған адам рухани азапқа ұшырайды.»* [8].

Қорытынды

Шығарманың соңғы бөлімінде автор адам жанының ең нәзік, ең жаралы тұсын — махаббат пен өкініштің түйісін суреттейді. Қымбат пен Салтанаттың кездесу сәті — бүкіл әңгіменің психологиялық шарықтау шегі. Бұл эпизодта Қайыр Бектұрғанов сезім мен тағдырдың қақтығысын, кешірім мен өкініштің ара жігін нәзік бейнелейді. Диалог арқылы жазушы екі әйелдің — бір ер адамның өмірінде із қалдырған екі тағдырдың — ішкі дүниесін ашады. Салтанаттың сөзі: «Ол мені қиын кезде тастап кетті... Бірақ мен оған тек жақсылық қана тілеймін»

деген жолдар арқылы махаббаттың киесі ұғымы өз мәнін табады. Мұнда сүйіспеншілік азапқа, бірақ сонымен қатар рухани тазаруға айналған. Жазушы бұл арқылы адам жанының ұлылығын — кешірімнің күші мен сүйіспеншіліктің биіктігін көрсетеді. Салтанат Рашитке ренішін айтқанымен, оның соңғы жолдарындағы «тек жақсылық тілеймін» деген сөзі ішкі рухани кемелдікті аңғартады. Бұл — махаббаттың адамды азаптан да жоғары қоя алатын киелі сезім екенін білдіретін идеялық түйін. Сюжеттің соңында Рашиттің тағдыры «жеңілмеген» қайғы арқылы аяқталады. «Жеңбеді... Құлпы тастағы жазу еске түседі: “Сүйдің, күйе алмадың”...». Бұл сөйлем — бүкіл шығарманың символдық шешімі. Мұнда жазушы махаббаттың трагедиялық табиғатын, яғни сүйіспеншіліктің мәңгілік әрі кейде күйретуші күш екенін көрсетеді. «Құлпы тастағы жазу» — сыртқы өмірдің соңы болса да, рухани мәңгіліктің белгісі. Көркемдік тұрғыда бұл деталь — символдық бейне. Құлпытастағы жазу — Рашиттің ғана емес, өмірдің өз парадоксын ашып тұр: адам сүйеді, бірақ көбіне сол махаббаттың ауырлығына төтеп бере алмайды. Бұл — Бектұрғанов шығармашылығына тән экзистенциалды сарынның көрінісі. Психологиялық планда жазушы кейіпкердің жан күйзелісін сыртқы баяндау емес, үнсіздік пен ішкі салмақ арқылы береді. «Жеңбеді» деген қысқа сөйлемнің өзі Рашиттің рухани күйреуін, өмірден түңілуін терең жеткізеді. Бұл — психологиялық прозаның айқын белгісі: сезімді сипаттамай, оны деталь мен ишара арқылы беру.

Сонымен қатар, автор әйел бейнелері арқылы махаббаттың киесін ашып, оның адам тағдырына әсерін көрсетеді. Қымбат пен Салтанат – бір сезімнің екі қыры: бірі – өмірдің жарығы, бірі – өткеннің көлеңкесі. Бірақ екеуін де біріктіретін қасиет — адамдық адалдық пен рухани тазару.

ӘДЕБИЕТ

1. Cambridge University Press. – Vollume 51 Issue 2 January
2. Modern education and development. Vol. 29 No1(2025)
3. Journal of Literary Prose and Society. – Vol.1 July-December 2024
4. Құрақұлан Қ. Қатқак: шығармалар жинағы – Орал: Дастан, 2007, 2-том. – 364 бет.
5. Қазақ эпостары. – Алматы: «Көшпенділер баспасы, 2006 – 416 бет.
6. Майлин Бейімбет. Шұғаның белгісі. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1974. 680 бет.
7. Исабеков Д. Гауһар тас: повесть / Д. Исабеков; *Төртінші рет басылуы*. – Қарағанды: «Qasym баспа үйі», 2021. – 102 бет.
8. Кекілбайұлы Ә. Құрастырушы: Артур Өтегенов. – Алматы: ҚАЗАқпарат. 2013. – 272 бет (Маңғыстау ақын-жазушыларының кітапханасы)

UDC 81'37

THE CONCEPT OF COMPARISON IN COGNITIVE LINGUISTICS: NATIONAL WORLDVIEW AND LANGUAGE

Zharmukhamedova Meruyert Elubekovna

Master of Pedagogical Sciences
Assistant of the Department of State
and Foreign Languages
KazUTB named after K. Kulzhanov
Astana, Kazakhstan
e-mail: mika7182@mail.ru

Abstract: This article examines the concept of comparison in cognitive linguistics in the context of the national worldview of the Kazakh people. Special attention is given to the linguistic means of expressing comparisons and their role in reflecting mental and cultural characteristics. Examples from the Kazakh language, folklore, and literary works are analyzed, demonstrating the specificity of cognitive models associated with the category of comparison. The study relies on both international (Lakoff, Wierzbicka) and Kazakh linguistic research (Aitbayev, Salkynbai, et al.).

Keywords: cognitive linguistics, concept of comparison, national worldview, Kazakh language, cognitive models.

КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА И СОВРЕМЕННЫЕ ПАРАДИГМЫ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ

Жармухамедова Меруерт Елубековна

Магистр педагогических наук
Ассистент кафедры Государственного и
иностранных языков КазУТБ имени К. Кулжанова
Астана, Казахстан
e-mail: mika7182@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматривается концепт сравнения в рамках когнитивной лингвистики с акцентом на его проявление в национальной картине мира казахского народа. Особое внимание уделяется языковым средствам выражения сравнения и их функции в отражении ментальных и культурных особенностей. Анализируются примеры из казахского языка, фольклора и литературных произведений, демонстрирующие специфику когнитивных моделей, связанных с категорией сравнения. Исследование опирается как на международные

научные труды (Дж. Лакофф, А. Вежбицкая), так и на казахские лингвистические исследования (А. Айтбаев, С. Салкынбай и др.).

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, сравнение, национальная картина мира, казахский язык, когнитивные модели..

Cognitive linguistics emphasizes the inseparable relationship between language, thought, and culture. One of its key objectives is to explore how people conceptualize their world through linguistic means. The concept of comparison represents a significant cognitive category, allowing speakers to relate different entities, establish similarity or contrast, and encode cultural values.

In the Kazakh linguistic tradition, comparison manifests in idiomatic expressions, proverbs, and poetry. These forms not only convey semantic meaning but also embody culturally ingrained patterns of thought, reflecting collective experiences and social norms. Understanding these patterns is crucial for cognitive analysis and cross-cultural communication.

Theoretical Background

The study of comparison in cognitive linguistics draws from foundational works:

- Lakoff & Johnson (1980) developed the theory of conceptual metaphor, highlighting that comparison often involves mapping between conceptual domains.

- Langacker (1991) emphasized cognitive grammar, where structural patterns in language reveal underlying conceptualizations.

- Wierzbicka (1992) introduced the concept of cultural scripts, showing that cultural norms shape linguistic expressions of similarity and difference.

Kazakh linguists such as Aitbayev (1991), Salkynbai (2007), and Smagulova (2010) studied figurative language, focusing on how national worldview influences the use of comparative structures. Their works show that Kazakh comparison is deeply intertwined with the oral tradition, folklore, and poetic imagery.

National Worldview in Kazakh Linguoculture

Kazakh culture values community, respect, and nature, which are reflected in comparative expressions. Linguistic markers of comparison often encode moral, social, and environmental knowledge. Examples include:

Figure

1

Kazakh (Translit)	English Translation	Meaning
“Aqyl – nur, temir – qoral”	“Wisdom is light, iron is armor”	Wisdom protects like a weapon
“Qyzyl til – qılısh”	“Red tongue is like a sword”	Words can harm like a sword
“Su – jan, jer – ana”	“Water is life, land is mother”	Respect for nature and homeland

The cultural dimensions of comparison in Kazakh worldview reflect the deep interconnection between language, identity, and traditional values. The Kazakh people, with their nomadic heritage and oral tradition, have preserved a unique system of symbols and metaphors that structure perception and communication. Comparisons in Kazakh discourse often serve not only as linguistic devices but as vehicles of moral instruction and cultural continuity. Through metaphorical and comparative expressions, speakers transmit social norms, ethical codes, and collective wisdom accumulated over generations.

In traditional Kazakh culture, comparisons are closely related to the environment and everyday life. The natural world—steppes, horses, rivers, and the sky—forms the primary source domain for conceptual metaphors. These comparisons embody an ecological consciousness and an awareness of harmony between humans and nature. For instance, equating a wise person with light or a hero with iron reflects both material and spiritual values deeply rooted in nomadic life. The metaphorical

language of comparison thus becomes a reflection of the people's adaptive worldview, emphasizing resilience, unity, and respect for natural balance.

Another key cultural dimension is the moral and social function of comparisons. In Kazakh proverbs and sayings, comparative structures often encode ethical evaluations. Phrases such as “Aqyl – nur, temir – qoral” (“Wisdom is light, iron is armor”) not only highlight the intellectual virtues of the individual but also reinforce collective ideals of protection, honor, and responsibility. Similarly, “Qyzyl til – qılısh” (“The red tongue is like a sword”) conveys the belief that speech has power equal to action, reminding individuals of the moral weight of words. Such comparisons serve as didactic tools that guide behavior, particularly in intergenerational communication.

Furthermore, comparisons in Kazakh culture embody social hierarchy and interpersonal relationships. The use of analogies to describe elders, leaders, or kinship ties reflects respect and the value of community cohesion. Comparing elders to trees or mountains, for instance, symbolizes wisdom and stability—qualities revered within the collective consciousness. This form of linguistic expression reinforces the social fabric and ensures the transmission of respect-based ethics from one generation to another.

Ultimately, the cultural dimensions of comparison illustrate how language functions as a mirror of national identity. Each comparative expression encapsulates a fragment of the Kazakh worldview, where moral, ecological, and emotional dimensions are tightly woven together. The act of comparison, therefore, is not merely cognitive but deeply cultural—preserving the continuity of Kazakh thought and serving as a bridge between language, tradition, and modernity.

Comparative Concept in Cognitive Linguistics

In Kazakh, comparison can be realized through:

- Morphosyntactic structures: ...degen sekildi (“like...”)
- Idiomatic expressions and proverbs: “Qyzyl til – qılısh”
- Poetic metaphorical constructs: “Aqyl – nur, temir – qoral”

Cognitive linguistics interprets these patterns as mental models, representing how speakers perceive similarity, difference, and hierarchy. For example, the metaphor “Red tongue is like a sword” shows that Kazakh cognition associates verbal aggression with physical harm, a reflection of moral norms.

Comparison in Kazakh also involves nature-based metaphors, reflecting the nomadic heritage and environmental awareness: “Su – jan, jer – ana”.

The analysis reveals several cognitive patterns:

1. Ethical comparisons: proverbs encode moral judgments.
2. Social hierarchy: linguistic comparison reflects respect, age, and social status.
3. Environmental consciousness: metaphors connect humans and nature.

Such comparisons are not mere linguistic devices but integral to the national worldview, guiding thought and behavior. Cognitive linguistics allows us to formalize these patterns and compare them cross-linguistically.

The concept of comparison in Kazakh cognitive linguistics illustrates the intimate connection between language, thought, and culture. Comparative expressions encode ethical, social, and ecological knowledge, reflecting the national worldview. By analyzing folklore, proverbs, and poetic expressions, scholars can uncover cognitive models that inform both linguistic theory and practical intercultural communication. Preservation and study of these structures are essential for understanding Kazakh identity in a globalizing world.

The analysis of comparative constructions in Kazakh cognitive linguistics reveals that comparison serves not only as a linguistic mechanism of description but also as a profound cognitive and cultural tool. Through comparison, speakers categorize their experiences, articulate moral evaluations, and maintain the continuity of cultural memory. This confirms the view that language, in the cognitive sense, is not a neutral medium but an active system of world interpretation.

In the Kazakh worldview, comparisons often arise from everyday life, nature, and social interaction. Such expressions as “Su – jan, jer – ana” (“Water is life, land is mother”) reflect ecological awareness and the traditional nomadic perception of harmony between humans and nature. Ethical comparisons, for instance, “Qyzyl til – qılısh” (“The red tongue is like a sword”), demonstrate the cultural value placed on restraint and respect in communication, revealing a moral dimension

embedded in linguistic choice. Thus, comparison operates as a semiotic bridge linking linguistic form with collective cognition.

From a broader cognitive-linguistic perspective, the Kazakh conceptualization of comparison aligns with the universal mechanisms of metaphor and analogy but also possesses national specificity. While English or Russian comparisons may emphasize abstract or logical relationships, Kazakh comparisons are more emotionally and symbolically charged, grounded in nature and kinship imagery. This highlights the ethnolinguistic uniqueness of the Kazakh cognitive model, where emotional, ethical, and ecological aspects are deeply integrated.

Furthermore, comparison plays a pedagogical and communicative role within Kazakh society. Proverbs and idioms containing comparative structures are used in education, moral instruction, and intergenerational communication. They transmit values such as respect for elders, wisdom, and unity, ensuring the preservation of cultural continuity. From this perspective, comparative expressions function as cognitive frameworks that shape not only linguistic production but also patterns of reasoning and behavior.

The study contributes to the broader field of cognitive linguistics by emphasizing the importance of culturally grounded comparisons in understanding national worldviews. Future research could expand this analysis by exploring diachronic changes in comparative structures, the influence of bilingualism, and the adaptation of traditional comparisons in modern discourse. Integrating linguistic, ethnographic, and psychological approaches would provide a more comprehensive view of how comparison operates as a cognitive and cultural phenomenon.

In conclusion, the concept of comparison in Kazakh cognitive linguistics demonstrates the interdependence of language, culture, and cognition. Comparative expressions serve as cognitive instruments through which speakers organize experience, express identity, and transmit cultural wisdom. Their study not only enriches linguistic theory but also contributes to intercultural understanding and the preservation of intangible cultural heritage.

REFERENCE

1. Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
2. Langacker, R. W. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford: Stanford University Press, 1991.
3. Wierzbicka, A. *Semantics, Culture, and Cognition*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
4. Aitbayev, A. *Kazakh Figurative Language*. Almaty: KazGU, 1991.
5. Salkynbai, E. *National Cognitive Models in Kazakh Linguistics*. Astana: KUTB Press, 2007.
6. Smagulova, E. D. *Cultural Scripts in Kazakh Language*. Almaty: KazNU, 2010.
7. Amanzholov, S. A. *Cognitive Linguistics and National Worldview*. Astana: KUTB, 2015.
8. Azizov, T. *Kazakh Proverbs and Cognitive Patterns*. Almaty: KazNU, 2013.
9. Fauconnier, G., Turner, M. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books, 2002.
10. Evans, V., Green, M. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.

ӘОЖ 930.24

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Ешпанова Альфия Кусайновна

№8 мектеп-гимназиясының

қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

Аннотация. В эпоху глобализации национальные ценности становятся важнейшим фактором сохранения культурной идентичности народов. Современные интеграционные процессы способствуют не только развитию экономических и политических связей, но и создают угрозу утраты духовных ориентиров. В статье рассматриваются пути гармоничного сосуществования

глобальных и национальных ценностей, роль образования и культурной политики в формировании у молодежи чувства национальной гордости и ответственности перед своим народом.

Ключевые слова: глобализация, национальная идентичность, традиции, культура, духовные ценности.

NATIONAL VALUES IN THE ERA OF GLOBALIZATION

Yeshpanova Alfia Kusainovna

Teacher of Kazakh Language and Literature,
Secondary School-Gymnasium No. 8,
Almaty, Republic of Kazakhstan

Abstract. In the era of globalization, national values become a key factor in preserving the cultural identity of nations. Modern integration processes not only promote the development of economic and political relations but also pose a threat to the loss of spiritual guidelines. The article examines the ways of harmonious coexistence of global and national values, as well as the role of education and cultural policy in shaping the younger generation's sense of national pride and responsibility to their people.

Keywords: globalization, national identity, traditions, culture, spiritual values.

В XXI веке человечество вступило в эпоху глобализации, когда информационные, экономические и культурные процессы объединяют страны и народы в единое мировое пространство. С одной стороны, это открывает перед человечеством новые возможности — свободный обмен знаниями, развитие технологий, экономическое сотрудничество. С другой стороны, усиливается опасность утраты национальной самобытности, духовных и культурных традиций.

Национальные ценности представляют собой основу идентичности каждого народа. Они выражаются в языке, культуре, обычаях, народной памяти и образе мышления. Без сохранения этих основ общество рискует потерять свою уникальность, растворившись в однообразной глобальной культуре. Национальные традиции, язык и искусство выполняют не только роль культурных маркеров, но и служат внутренним источником духовной устойчивости. Именно они определяют мировоззрение человека, его отношение к родине, семье, труду и окружающему миру.

Глобализация оказывает сильное влияние на систему воспитания и образования. Молодое поколение всё чаще ориентируется на западные модели поведения, массовую культуру и стандарты, что нередко приводит к обесцениванию традиционных духовных норм. В условиях цифровизации и массового потребления проблема сохранения национальной идентичности становится особенно актуальной. Интернет и социальные сети формируют у молодежи новую систему ценностей, где приоритет часто отдается внешним атрибутам успеха, а не внутренним нравственным качествам.

Поэтому культурная политика государства и система образования играют ключевую роль в сохранении духовных ориентиров. Важно не только преподавать национальную историю и литературу, но и создавать среду, где традиционные ценности — уважение к старшим, трудолюбие, взаимопомощь, любовь к родине — будут частью повседневной жизни. Эффективным инструментом может стать интеграция национальных компонентов в образовательные программы, использование этнокультурных элементов в искусстве, театре, кино, а также поддержка традиционных ремёсел и народного творчества.

Сохранение национальных ценностей не означает изоляцию от внешнего мира. Напротив, необходимо научиться сочетать открытость с внутренней устойчивостью, принимать достижения глобального мира, не теряя корней. Гармония между глобальным и национальным — это путь к духовной зрелости и культурному многообразию человечества. Каждый народ имеет право развиваться в соответствии со своими историческими традициями и моральными принципами, внося при этом вклад в общечеловеческий прогресс.

В современном мире национальные ценности должны рассматриваться как стратегический ресурс развития общества. Они формируют чувство гражданской ответственности, укрепляют духовное единство нации и служат основой социальной стабильности. Без опоры на национальные идеалы невозможно построить устойчивое будущее, основанное на уважении, справедливости и гармонии между людьми.

Таким образом, в эпоху глобализации сохранение национальных ценностей — это не просто вопрос культуры, а стратегическая необходимость для духовного и социального выживания нации.

Именно в бережном отношении к своим истокам заключается сила народа, способного идти вперёд, сохраняя свою неповторимость и внутреннюю гармонию.

ЛИТЕРАТУРА

1. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. – Астана, 2017.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка. – М.: АСТ, 2003.
3. Абдильдин Ж.М. Философия и культура Казахстана. – Алматы: Ғылым, 2012.

УДК 37.035.6:37.013.42(574)

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР-БІЛІМ САЛАСЫНДА

Ешниязова М.Ж.,

БҚО, Бәйтерек аудандық БББ Егіндібұлақ МББ кешені
Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Педагогика ғылымының магистрі
БҚО, Қазақстан
e-mail: emeryert@bk.ru

Түйін: Аталмыш мақалада ұлттық құндылықтардың мәні мен олардың білім беру саласында қолданылуының маңызы қарастырылады. Ұлттық құндылықтарды білім мазмұнына енгізу арқылы оқушылардың рухани әлемі байып, ұлттық сана мен патриоттық сезімі қалыптасады. Сондай-ақ адамгершілік қасиеттер мен әлеуметтік жауапкершілік артады. Білім беру жүйесінде құндылықтарға сүйену жан-жақты дамыған тұлға тәрбиелеуге, қоғамның бірлігі мен тұрақтылығын нығайтуға және ел болашағын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: Ұлттық құндылықтар, білім беру жүйесі, рухани тәрбие, патриоттық сана, адамгершілік қасиеттер;

THEORETICAL BASIS OF RESEARCH OF "MEMORIES WARS"

Eshniyazova M.Zh.,

Egendybulak Comprehensive Educational Complex,
Baiterek District Department of Education,
Teacher of Kazakh Language and Literature,
Master of Pedagogical Sciences,
West Kazakhstan Region, Kazakhstan
e-mail: emeryert@bk.ru

Abstract: This article examines the essence of national values and their significance in the field of education. Integrating national values into educational content enriches students' spiritual world, fosters national identity, and strengthens patriotism. It also enhances moral qualities and social responsibility. Building an education system based on these values contributes to the development of well-rounded individuals, reinforces social unity and stability, and helps shape the nation's future by nurturing citizens who respect their culture and heritage.

Keywords: National values, education system, spiritual education, patriotic consciousness, moral qualities

Ұлттық құндылықтар бір ұлттың тарихи жадында, рухани дүниетанымында, мәдениет пен тілінде, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпында сақталған баға жетпес асыл қазына. Олар ұлттың өзіндік болмысын айқындайтын, оның ұлт ретінде сақталуына негіз болатын басты тіректердің бірі. Ұлттық құндылықтарды сақтау мен дамыту қоғамның тұрақтылығы мен болашағының кепілі ғана емес, елдің өркениеттілік деңгейін айқындайтын маңызды өлшем. Қазақ халқы үшін ұлттық болмыстың іргетасы ата-бабадан жалғасып келе жатқан салт-дәстүр мен әдет-ғұрып. Бұл құндылықтар халқымыздың тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымынан, өмір салты мен мәдениетінің терең тамырынан нәр алып, ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келеді. Тарих толқынында халқымыз талай сынақтан өткенмен, ұлт зиялылары әрдайым тәрбиенің

мәніне ерекше мән беріп, жас ұрпақтың мінез-құлқы мен іс-әрекетін қоғамның айнасы ретінде бағалаған. Дұрыс берілген тәрбие арқылы ұлттық құндылықтарды сақтап, оны келешекке жеткізу мәңгілік мұрат.

Ұлттық құндылықтар тәрбиенің мазмұнын байытып, бағыт-бағдарын айқындайтын негіз «Ұлттық мүддеміздің ұлылығы әрбір отбасындағы тәлім мен тәрбиеге тікелей байланысты және де қоғамда болып жатқан өзгерістер мен қозғалыстарға бейімделе өз ұлылығын ұрпаққа қалыптастыра береді» [1, 355б.], -деп ғалым Құрметбек Сансызбайұлы айтқандай шындығында бұл тұрғыда отбасының рөлі ерекше. Қазақы отбасында бала бойына ерте жастан үлкенге құрмет, кішіге ізет, ата-анаға тағзым сияқты ізгі қасиеттер сіңіріледі. Отбасы ұлттық тәрбиенің алғашқы мектебі, рухани құндылықтардың бастау бұлағы. «Адал азамат жақсы қасиеттерге ие болып, адал еңбегімен табысқа жететін адам. Әрбір адам «Адал азамат» атын иеленуге лайық болса, әділ қоғам орнайды. «Адал адам Адал еңбек Адал табыс» табысты ел болудың негізгі кілті», -деп атап өткен еді. Бұл сөз ұлттық тәрбиенің түпкі мәнін айқындайтын ұстаным. Қазіргі заманда ұлттық құндылықтар мен ұрпақ тәрбиесін сабақтастырып, білім беру жүйесінде тиімді пайдалану стратегиялық міндет. Мектеп пен жоғары оқу орындары ұлттық идея мен руханиятты дәріптейтін басты орталыққа айналуы тиіс. Қазақ әдебиеті, тарих, мәдениет пәндері арқылы оқушылар ұлттық мұрамен танысып, рухани әлемін байытады. Сонымен бірге ұлттық мерекелер мен салт-дәстүрлерді дәріптеу, фольклорлық кештер өткізу, ауыз әдебиеті үлгілерін оқыту ұлттық сана қалыптастырудың маңызды жолдары. Бұл іс-шаралар оқушының патриоттық сезімін оятып, ұлттық болмысын тануға көмектеседі.

Ұлттық құндылықтарға негізделген білім беру жүйесінің табысты болуы ең алдымен ұстаз тұлғасына байланысты. Ұстаз тек білім беруші емес, ұлттық рух пен мәдениеттің насихатшысы. Оқушы құндылықты жүрегімен сезініп, санасымен түсініп, өмірінде жүзеге асыру үшін ұстаз кәсіби шебер, рухани бай, ұлттық құндылықтан нәр алған тұлға болуы тиіс. Құндылық адамның табиғатына тән қасиет. Ол санада орнығып, сезім арқылы қабылданады. Бала мектеп қабырғасында алған білім арқылы құндылықты бойына сіңіріп, соған сәйкес әрекет етеді. Ал ұстаздың тәлімі мен өнегесі бұл процесті одан әрі тереңдетеді. Бесік тербеткен ана әлдіі мен әже ертегісі басталған рухани сабақтастық мектепте ұстаз сөзімен жалғасқанда ғана ол ұлттық болмысқа айналады. Қазақ қоғамы үшін ұлттық құндылықтарды сақтау, ұрпақ санасына сіңіру және оны жаңа заман талабына сай дамыту уақыт күттірмейтін міндет. Бұл ұлттың рухани тәуелсіздігін сақтаудың, оның мәңгілік ел болу арманына жеткізудің басты жолы. Ұлттық құндылықтарға сүйенген тәрбие арқылы біз ұрпақтар арасындағы рухани сабақтастықты үзбей, туған жері мен халқын сүйетін, адамгершілігі мол, парасатты азамат тәрбиелейміз.

Ұлттық құндылықтар кез келген халықтың тарихи жадынан тамыр тартқан рухани байлығы, мәдениеті мен дүниетанымының айнасы. Тіл, дәстүр, салт-сана, әдет-ғұрып сияқты асыл қасиеттер ұлттың бірегейлігін қалыптастырып, оның болмысын айқындайды. Осындай құндылықтарды сақтау мен дамыту қоғамның тұрақтылығы мен болашағын қамтамасыз ететін басты шарттардың бірі. Қазіргі жаһандану заманында дәстүрге негізделген тәрбие арқылы ұлттық құндылықтарды жас ұрпақтың бойына сіңіру тек мектеп пен қоғамның ғана емес, әр отбасының да қасиетті парызы. Себебі халқымыздың ғасырлар қойнауынан жалғасқан салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы тұрмыс-тіршілігіміздің, мәдениетіміздің, рухани болмысымыздың ажырамас бөлігі. Сан ғасырлық тарихымыздың талай сын сағаттарында да ұлттық тәрбиенің маңызын терең түсінген зиялылар ұрпақ тәрбиесіне айрықша көңіл бөліп, оны қоғамның айнасы деп таныған. Ұрпаққа дұрыс тәрбие беру ұлттық құндылықты сақтап, оны келер ұрпаққа жеткізудің ең сенімді жолы. Себебі ұлттық құндылықтар тәрбиенің мазмұнын байытып қана қоймай, оның бағытын айқындайды. Бұл ретте отбасы ұлттық тәрбиенің алғашқы мектебі. Қазақы тәрбиеде үлкенге құрмет, кішіге ізет, ата-анаға тағзым сияқты ұғымдар бала бойына ерте сіңіріледі. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Ұлттық құрылтайдың «Адал адам Адал еңбек Адал табыс» атты үшінші отырысында: «Мен ұсынған «Адал азамат» ұғымы мұның бәрін қамтиды және Әділетті Қазақстан идеясының өзегімен үндеседі. Адал азамат жақсы қасиеттерге ие болып, адал еңбегімен табысқа жететін адам. Адалдық пен әділдікті бәрінен биік қою дамыған ұлттың басты белгісі. Әрбір адам «Адал азамат» атын иеленуге лайық болса, әділ қоғам орнайды. Осы үш таған «Адал адам, Адал еңбек, Адал табыс» табысты мемлекет болудың негізгі кілті», - [2.] деп атап өткен болатын.

Бүгінгі таңда ұлттық құндылықтар мен ұрпақ тәрбиесінің өзара байланысы жайлы сұрақ өзекті бола түсті. Бұл тұрғыда білім беру жүйесі ең маңызды рухани алаң. Мектеп пен жоғары оқу орындары қазақ әдебиеті мен тарихы сияқты пәндер арқылы ұлттық құндылықтарды танытып, оқушыларға терең сезіндіре алады. Ұлттық мерекелер мен салт-дәстүрлерді дәріптеу, фольклорлық шаралар ұйымдастыру тәрбиенің маңызды тетіктерінің бірі. Тәрбиенің тамыры ұлттық құндылықтарға сүйенгенде ғана ол нәтижелі болмақ. Уақыттың өзі дәлелдегендей, ұлттың болашағы ұрпақ тәрбиесіне тікелей байланысты. Сол себепті қазақ қоғамы үшін құндылықтарды сақтау және оларды жас буынға жеткізу стратегиялық міндеттердің бірі. Мұндай тәрбие ұрпақтар сабақтастығын жалғастырып, туған жері мен халқын сүйетін нағыз азаматтарды тәрбиелеуге жол ашады.

Ұлттық құндылықтарға бағдарланған білім беру бүгінгі заман талабы. Құндылықтар адамның табиғатына тән қасиет болғанымен, олар сана арқылы ұғынылып, сезім арқылы қабылданады. Оқушы білім алып, түрлі пәндерді меңгере отырып, осы құндылықтарды бойына сіңіріп, іс-әрекетінде көрсете бастайды. Ал мұның жүзеге асуы ең алдымен ұстаздың кәсіби біліктілігі мен рухани деңгейіне байланысты. Ұстаз ұлттық мұраның дәнін себуші, халықтық педагогика құндылықтарын жеткізуші тұлға. Осы асыл мұраны ақылды да парасатты, ізгі ниетті ұрпақ тәрбиелеуде тиімді пайдалана білсек, үлкен жетістікке жетеміз. Ұлттық құндылықтар бесіктегі әлди мен әже ертегісінен басталып, ұстаздың тәлімімен ұштасқанда ғана ұлт рухы мықты, тамыры терең болмақ.

Білім беру үдерісінде ұлттық құндылықтарды енгізудің жолдары:

1. Оқу бағдарламасы мен пән мазмұнына енгізу

Қазақ әдебиеті, тарих, музыка, бейнелеу өнері сияқты пәндерде халықтың салт-дәстүрі, мақал-мәтелдері, батырлар жыры, шешендік сөздері кеңінен оқытылуы тиіс. Әдеби кейіпкерлер мен тарихи тұлғалар арқылы оқушы ұлттық мінезді, отансүйгіштікті, әділдікті үйренеді.

2. Тәрбиелік іс-шаралар мен мектеп дәстүрлері

Ұлттық мерекелерді атап өту, этнографиялық көрмелер ұйымдастыру, салт-дәстүрлерге арналған кештер өткізу арқылы оқушылар халық мәдениетімен етене танысады. Бұл іс-шаралар білімді өмірмен ұштастыруға, оқушылардың қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді.

3. Жобалық және шығармашылық жұмыстар

Оқушыларға «Менің отбасымның дәстүрі», «Ұлттық киімдердің тарихы», «Мақал-мәтелдердегі халық даналығы» сияқты тақырыптарда зерттеу жүргізуді тапсыру арқылы олардың шығармашылық және зерттеушілік қабілеті дамиды.

4. Мектеп ортасын ұлттық рухта ұйымдастыру

Мектептің көрнекі материалдары, безендірілуі, кабинеттер мен іс-шаралардың ұлттық нақышта болуы оқушылардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға ықпал етеді.

5. Ұстаз тұлғасының рөлі

Ұлттық құндылықтарды тиімді жеткізу ұстаздың кәсіби шеберлігі мен рухани деңгейіне байланысты. Ұлт тарихын, мәдениетін, дәстүрін терең білетін мұғалім ғана оқушы жүрегіне жол таба алады.

Құндылыққа негізделген білімнің нәтижесі

Ұлттық құндылықтарды білім беру жүйесінде тиімді пайдалану тұлғаның жан-жақты дамуын қамтамасыз етеді. Мұндай білім алған оқушы: Өз халқының мәдениеті мен тарихын құрметтейді; Ұлттық болмысын сақтап, жаһандық кеңістікке бейімделе алады; Қоғамға пайдалы, отаншыл, адамгершілігі жоғары азамат ретінде қалыптасады.

Білім беру саласында ұлттық құндылықтарды қолдану ұлт болашағына салынған инвестиция. Бұл рухани тұтастықтың, мәдени сабақтастықтың және ел тәуелсіздігінің кепілі. Ұлттық құндылықтарға сүйенген білім жүйесі ғана ұрпақты елжанды, ұлтжанды, өз тамырын білетін азамат етіп тәрбиелей алады. Демек, бүгінгі ұстаз бен білім беру мекемелерінің басты міндеті ұлттық құндылықтар мен заманауи білімді ұштастыра отырып, болашаққа сеніммен қадам басатын тұлға қалыптастыру.

Ұлттық құндылықтар халықтың ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесі мен дүниетанымының жиынтығы, ұлттың өмір сүруінің, өркендеуі мен дамуының тірегі. Сол себепті білім беру жүйесіне ұлттық мазмұнды енгізу тек оқыту үдерісін байыту ғана емес, ұлттың болашағын айқындайтын стратегиялық міндет. Бұл құндылықтарды тиімді қолданудың нәтижесінде қоғам мен жеке тұлға дамуының сан алуан бағытында маңызды жетістіктерге қол жеткізуге болады:

1. Жан-жақты дамыған тұлға қалыптастыру

Ұлттық құндылықтар негізінде білім алған оқушы тек пәндік біліммен шектелмейді, ол рухани тұрғыдан бай, ұлттық санасы жоғары, өз мәдениетін құрметтейтін жан-жақты тұлға болып қалыптасады. Ол өзінің кім екенін, қайдан шыққанын, тамыры мен тарихын жақсы біледі, өзге мәдениеттерге құрметпен қарап, сонымен бірге өзінің ұлттық ерекшелігін жоғалтпайды.

Мұндай тұлғада:

отансүйгіштік пен азаматтық жауапкершілік;
адамгершілік пен ар-ұят сезімі;
әділдік пен адалдыққа ұмтылыс;
еңбекқорлық пен табандылық сияқты қасиеттер қалыптасады.

2. Ұлттық сана мен патриотизмнің нығаюы

Білім саласында ұлттық құндылықтарды қолдану арқылы оқушылар өз елінің тарихын, мәдениетін, батырларын, ұлы тұлғаларын танып біледі. Бұл олардың бойында туған жеріне деген сүйіспеншілікті, ел тағдырына деген жауапкершілікті арттырады. Ұлттық сана қалыптасқан жастар елінің болашағы үшін аянбай қызмет етуге дайын болады.

Осындай білім жүйесінің нәтижесінде:

Жастар арасында елге қызмет етуге деген ұмтылыс артады;
Мемлекеттік тіл мен ұлттық мәдениетке деген қызығушылық күшейеді;
Тарих пен дәстүрге құрмет сезімі тереңдейді.

3. Рухани және адамгершілік құндылықтардың орнығуы

Ұлттық құндылықтар адамгершілік тәрбиенің қайнар көзі. Қазақ халқының мақал-мәтелдері, шешендік сөздері, ертегілері мен аңыздары оқушыларды ізгілікке, әділдікке, үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсетуге баулиды. Бұл қасиеттер тұлғаның мінез-құлқына, қарым-қатынас мәдениетіне оң әсер етеді.

Мектеп қабырғасынан бастап қалыптасқан осындай қасиеттер адамның бүкіл өмірінде жетекші рөл атқарады. Мұндай білім алған тұлға қоғамда өз орнын таба біледі, әлеуметтік жауапкершілігі жоғары, адамгершілігі мол азаматқа айналады.

4. Әлеуметтік бірлік пен қоғам тұрақтылығының нығаюы

Ұлттық құндылықтарға негізделген білім қоғамның рухани тұтастығын қалыптастырады. Тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін құрметтейтін ұрпақ ұлт бірлігін нығайтады, қоғамдық тұрақтылықты сақтауға атсалысады. Әртүрлі көзқарас пен мәдениеттер тоғысқан жаһандану заманында ұлттық құндылықтарға сүйенген білім қоғамды біріктіретін күш.

Осы бағыттағы жетістіктер:

Қоғам мүшелері арасындағы сыйластық пен түсіністіктің артуы;
Ұрпақтар сабақтастығының жалғасуы;
Ұлттық мүддені қорғауға бағытталған ортақ ұстанымдардың қалыптасуы.

5. Тіл мен мәдениеттің дамуы

Білім беру үдерісінде ұлттық құндылықтарды қолдану мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеріп, оның қолданыс аясын кеңейтеді. Әдеби мұраларды оқу, фольклор мен ауыз әдебиетін талдау оқушылардың тіл байлығын арттырады, ойлау қабілетін жетілдіреді. Ұлттық өнер мен мәдениетке қызығушылық артқан сайын шығармашылық қабілет те дамиды.

Бұл бағытта:

Ана тілінде еркін сөйлейтін, сауатты жазатын жастар қалыптасады;
Ұлттық мәдениет пен өнер жаңа форматта дамиды;
Жас ұрпақ шығармашылық ізденіске бейімделеді.

6. Ұлттық идея мен заманауилықтың үйлесуі

Ұлттық құндылықтарды білім мазмұнына енгізу арқылы біз дәстүр мен жаңашылдықты үйлестіре аламыз. Бұл жаһандану заманында ұлттық болмысты сақтай отырып, әлемдік кеңістікке еркін енуге мүмкіндік береді. Ұлттық тамырынан ажырамаған тұлға жаңа технологияны да, заманауи ғылымды да игеруге қабілетті болады.

Мұндай тұлғалар:

Өз мәдениетін сақтай отырып, шетелдік тәжірибені тиімді пайдаланады;
Ұлттық код пен инновацияны ұштастыра алады;
Елдің зияткерлік әлеуетін арттырады.

7. Ел дамуы мен болашағына үлес қосу

Ұлттық құндылықтармен сусындаған түлек тек жеке басының емес, елінің дамуына жауапкершілікпен қарайтын азамат. Ол білімін туған елі мен жерінің өркендеуі үшін жұмсай алады. Мұндай ұрпақ мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуының қозғаушы күші.

«Тағы бір ескеретіні, ұлттық идеяны жай ғана ойлап табу мүмкін емес және белгілі бір әлеуметтік, саяси және мәдени кеңістікте қалыптасқан әрі өрбіген ұлттық идея кездейсоқ құбылыс емес. Ұлттық идеяның компоненттері ұлттық болмыстың кескінін бейнелейтін ұлттық өзіндік сананың қойнауында жасырынған және дәстүрлі қазақ қоғамындағы осындай топтастырушы идеялардың ізін халқымыздың философиялық және әлеуметтік-саяси ойының тарихынан табуға болады», -деп философия ғылымдарының кандидаты Болатбек Төлепберген атап өтеді, яғни ұлттық құндылықтар осы ұлттық идеяның бастауы, негізі. Жалпы айтқанда ұлттық құндылықтарды білім саласында жүйелі түрде қолдану тек оқушының білімін арттыру емес, тұтас ұлттың болашағын қалыптастыру. Бұл бағытта қол жеткізілетін жетістіктер тек жеке тұлға деңгейінде ғана емес, қоғам мен мемлекеттің дамуында да айқын көрініс табады. Ұлттық тамырынан нәр алған, рухани дүниесі бай, мәдениеті мен тарихын құрметтейтін ұрпақ тәуелсіз елдің ең үлкен жетістігі.

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақ құндылығы ұлт ұлылығы/ Қ. Сансызбайұлы ;... – Алматы: Үш Қиян, 2021. - 434, [5] б. – 150 дана – ISBN 978-601-7623-90-6 (мұқ.)
2. Ақпарат көзі: <https://egemen.kz/article/379102-adal-adam-adiletti-qogham-tiregi>
3. Ұлттық идея - тәуелсіздік тұғыры : әлеуметтік-философиялық талдау / Төлепберген, Болатбек ... – Алматы : Алматы баспа үйі, 2011. - 237, [1] б. – 789-549-4568-67-5 (мұқ.)

UDC 378

BRIDGING CLASSROOMS ACROSS CULTURES

Kenzhegul A.,

1st year student

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

kenzhegulakbota375@gmail.com

Elubay T.,

1st year student

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

geodldbask@mail.ru

Scientific advisor

Turabay G.,

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

TGK_96@inbox.ru

Abstract. As globalization reshapes the educational landscape, intercultural competence has emerged as a critical skill for students preparing to engage in diverse professional and social environments. Traditional classrooms often lack exposure to varied cultural perspectives, limiting students' ability to develop empathy, adaptability, and global awareness. The concept of *Bridging Classrooms Across Cultures* introduces a virtual exchange model that connects students from different countries through collaborative online learning experiences. This study explores the impact of an 8-week virtual exchange program between university students in Kazakhstan and Germany. Using a mixed-methods approach—including surveys, video journal analysis, and focus group interviews—the research assesses changes in students' intercultural communication skills, critical thinking, and emotional intelligence. Results indicate significant growth in cultural awareness, reduction of stereotypes, and increased willingness to engage in international collaboration. The findings suggest that virtual exchanges can serve as a scalable and inclusive tool for fostering intercultural competence, especially in regions with limited access to physical mobility. This study contributes to the growing field of digital intercultural pedagogy and offers practical recommendations for integrating virtual exchange into higher education curricula.

Keywords: intercultural competence, virtual exchange, global education, cross-cultural collaboration, empathy development, critical thinking, digital pedagogy, higher education innovation, internationalization of curriculum, inclusive learning environments.

Түйін. Жаһандану білім беру кеңістігін түбегейлі өзгертуде, соның аясында мәдениетаралық құзыреттілік – әртүрлі кәсіби және әлеуметтік ортада жұмыс істеуге дайындалып жатқан студенттер үшін аса маңызды дағдыға айналып отыр. Дәстүрлі сыныптарда мәдени әртүрлілікке жеткілікті мән берілмейді, бұл студенттердің эмпатия, бейімделу қабілеті және жаһандық санасын дамыту мүмкіндігін шектейді. «Мәдениеттер арасындағы сыныптарды байланыстыру» тұжырымдамасы әртүрлі елдердегі студенттерді бірлескен онлайн оқу арқылы байланыстыратын виртуалды алмасу моделін ұсынады. Бұл зерттеу Қазақстан мен Германия университеттері арасындағы 8 апталық виртуалды алмасу бағдарламасының әсерін қарастырады. Аралас әдіс (сауалнамалар, бейнежурналдарды талдау және фокус-топ сұхбаттары) негізінде студенттердің мәдениетаралық коммуникация, сыни ойлау және эмоционалдық интеллект салаларындағы өзгерістері бағаланды. Нәтижелер мәдени сана-сезімнің артқанын, стереотиптердің азайғанын және халықаралық ынтымақтастыққа деген қызығушылықтың өскенін көрсетті. Бұл зерттеу виртуалды алмасулардың — әсіресе академиялық ұтқырлығы шектеулі аймақтарда — мәдениетаралық құзыреттілікті дамытудың қолжетімді әрі ауқымды құралы бола алатынын көрсетеді. Зерттеу

цифрлық мәдениетаралық педагогика саласына үлес қосып, жоғары оқу орындарының оқу бағдарламасына виртуалды алмасу жүйесін енгізуге арналған практикалық ұсыныстар ұсынады.

Тірек сөздер: мәдениетаралық құзыреттілік, виртуалды алмасу, жаһандық білім беру, мәдениетаралық ынтымақтастығы, эмпатияны дамыту, сыни ойлау, цифрлық педагогика, жоғары білім берудегі инновация, оқу бағдарламасын интернационалдандыру, инклюзивті оқу ортасы.

Introduction

In an increasingly interconnected and globalized world, the ability to understand, respect, and collaborate across cultural boundaries has become a fundamental skill for students and professionals alike. Intercultural competence—defined as the ability to communicate effectively and appropriately with people of other cultures—is no longer a luxury but a necessity in the 21st-century educational landscape. As societies become more diverse and international collaboration intensifies, educational institutions are tasked with preparing students to thrive in multicultural environments. However, traditional classroom settings often remain culturally homogenous, offering limited opportunities for students to engage with diverse perspectives. Curricula may emphasize national narratives, and classroom discussions may lack the richness that comes from cross-cultural dialogue. This gap can hinder the development of empathy, global awareness, and the ability to critically examine one's own cultural assumptions. To address this challenge, educators and researchers have begun exploring innovative pedagogical models that transcend geographic boundaries. One such model is the concept of “Bridging Classrooms Across Cultures”, which involves structured virtual exchanges between students from different countries [1].

These exchanges leverage digital technologies—such as video conferencing, collaborative platforms, and asynchronous discussion boards—to create shared learning experiences across borders. Unlike short-term travel programs, virtual exchanges can be integrated into the curriculum, are more inclusive, and allow for sustained interaction over time. The pedagogical value of virtual intercultural exchange lies in its ability to foster meaningful dialogue, challenge stereotypes, and promote mutual understanding. When students collaborate on joint projects, share personal stories, and reflect on cultural differences, they begin to develop key competencies such as empathy, adaptability, and critical thinking. Moreover, these exchanges encourage students to view global issues through multiple lenses, enhancing their capacity for nuanced analysis and ethical reasoning. This study aims to investigate the impact of a virtual exchange program between university students in Kazakhstan and Germany. Specifically, it examines how sustained intercultural interaction influences students' development in three core areas: empathy, critical thinking, and communication skills. By analyzing qualitative and quantitative data collected throughout the program, the research seeks to contribute to the growing body of literature on digital intercultural pedagogy and offer practical insights for educators seeking to implement similar initiatives [2].

Materials and methods

To evaluate the impact of virtual intercultural exchange on student development, a structured 8-week program was implemented between university students in Kazakhstan and Germany. The program was designed to foster sustained intercultural interaction through a combination of synchronous and asynchronous learning activities. A total of 60 students participated (30 from each country), representing diverse academic disciplines including education, international relations, and communication studies [3].

Program Design: The exchange was facilitated through a secure online learning platform that supported video conferencing, collaborative document editing, and discussion forums. Each week, students engaged in:

- Live seminars (90 minutes) focused on intercultural themes such as identity, stereotypes, communication styles, and global citizenship.
- Collaborative projects in mixed-nationality teams, including joint presentations, cultural case studies, and digital storytelling.
- Reflective video journals, where students recorded weekly insights about their experiences, challenges, and evolving perspectives.
- All activities were conducted in English, with preparatory language support provided to ensure equitable participation [4].

Data Collection: A mixed-methods approach was employed to capture both quantitative and qualitative dimensions of student learning:

- Pre- and post-program surveys measured changes in intercultural awareness, openness to diversity, and collaborative engagement. The survey instrument included Likert-scale items adapted from the Intercultural Development Inventory (IDI) and the Global Perspectives Inventory (GPI).
- Content analysis of video journals was conducted using thematic coding to identify recurring patterns in emotional responses, cultural reflections, and shifts in perception. Journals were transcribed and analyzed using NVivo software.
- Focus group interviews were held in the final week with 12 participants (6 from each country), selected to represent a range of engagement levels. Semi-structured interview protocols explored students' experiences, perceived learning outcomes, and suggestions for improvement [5].

Ethical Considerations: All participants provided informed consent prior to the study. Anonymity and confidentiality were maintained throughout the research process. The study was approved by the institutional review boards of both participating universities.

Key indicators: The following indicators were used to assess the effectiveness of the program:

- Intercultural awareness: understanding of cultural norms, values, and communication styles.
- Openness to diversity: willingness to engage with different perspectives and challenge stereotypes.
- Collaborative engagement: ability to work effectively in multicultural teams and contribute to shared goals. These indicators were triangulated across data sources to ensure validity and reliability of findings.

Main part

Bridging Classrooms Across Cultures: A Path to Global Citizenship

In today's interconnected and rapidly evolving world, the concept of bridging classrooms across cultures has emerged as a powerful educational strategy that goes far beyond academic enrichment. It represents a transformative approach to learning—one that cultivates global awareness, mutual respect, and collaborative problem-solving among students from diverse backgrounds.[6]

When students from different countries and cultures engage in collaborative learning, they are exposed to a rich tapestry of traditions, languages, values, and worldviews. This firsthand experience helps dismantle stereotypes and fosters genuine curiosity about others. For example, a student in Kazakhstan might learn about environmental challenges in Brazil, while a peer in Japan might explore the history of nomadic life in Central Asia. These exchanges deepen understanding and promote empathy, encouraging students to see the world through multiple lenses.

Cross-cultural collaboration naturally enhances communication skills. Students learn to express themselves clearly, listen actively, and adapt their language to different audiences. They also develop critical thinking by comparing perspectives, questioning assumptions, and analyzing global issues from multiple angles. Whether through video calls, shared digital platforms, or joint research projects, students gain confidence in navigating intercultural dialogue.

Modern technology plays a crucial role in connecting classrooms across borders. Virtual exchanges via platforms like Zoom, Google Classroom, or Microsoft Teams allow students to collaborate in real time, share multimedia presentations, and even co-create digital content. Online forums, blogs, and social media groups provide spaces for ongoing interaction, while translation tools help overcome language barriers. These tools make global learning accessible, even in remote or underserved communities.

Teachers are the architects of cross-cultural learning. By designing inclusive curricula that incorporate global themes—such as climate change, human rights, and cultural heritage—they create opportunities for meaningful dialogue. Educators also facilitate respectful discussions, mediate misunderstandings, and encourage students to reflect on their own cultural identities. Professional development programs and international teacher exchanges further enrich their ability to guide students through intercultural experiences.

Ultimately, bridging classrooms across cultures prepares students to become thoughtful, compassionate, and informed global citizens. They learn to collaborate across differences, advocate for equity, and contribute to solutions that transcend national boundaries. These skills are essential in a world facing complex challenges—from pandemics and migration to technological disruption and environmental degradation [7, 8].

Results and discussions

The findings of this study affirm that virtual exchanges are a powerful and accessible tool for fostering intercultural competence among university students. Despite the absence of physical mobility, participants were able to build meaningful relationships, challenge cultural assumptions, and develop essential skills for global citizenship. This outcome highlights the transformative potential of digital learning environments when designed with intentionality and intercultural goals.

The program's hybrid structure—combining synchronous seminars with asynchronous reflection—proved particularly effective. Live sessions enabled real-time dialogue, emotional engagement, and spontaneous cultural exchange, while video journals encouraged deeper introspection and personal growth. This dual approach supported both cognitive and affective dimensions of learning, which are critical for developing empathy and intercultural sensitivity.

While the program yielded positive outcomes, several challenges emerged during implementation:

- Language barriers: Although English was the medium of instruction, students' proficiency levels varied, occasionally leading to communication difficulties and reduced confidence in participation.
- Time zone differences: Coordinating live sessions between Kazakhstan and Germany required flexibility and careful scheduling, especially for group work across time zones.
- Digital literacy gaps: Not all students were equally comfortable with online tools, which sometimes hindered collaboration and required additional technical support.

These challenges underscore the importance of thoughtful program design. Future iterations should include preparatory workshops for students and instructors, language scaffolding, and digital onboarding to ensure equitable participation.

One of the most significant insights from this study is the potential of virtual exchange to **democratize access to international education**. Unlike traditional mobility programs, which often require substantial financial resources and travel logistics, virtual exchanges are cost-effective, scalable, and inclusive. They offer students from remote regions, underrepresented communities, or those with mobility limitations a viable pathway to global engagement.

Moreover, virtual exchanges align with principles of **sustainable education**. They reduce the environmental impact associated with travel and can be integrated into existing curricula without disrupting academic schedules. In times of geopolitical instability or public health crises, such programs provide continuity and resilience in international collaboration [9].

Conclusion

The *Bridging Classrooms Across Cultures* initiative offers a compelling and scalable model for embedding intercultural learning into the fabric of higher education. In an era marked by global interdependence, rapid technological advancement, and increasing cultural diversity, the ability to collaborate across borders is no longer optional—it is essential. This study demonstrates that virtual exchange programs, when thoughtfully designed and implemented, can effectively cultivate key competencies such as empathy, critical thinking, and intercultural communication. By leveraging digital platforms, educators can transcend geographic and economic barriers, creating inclusive learning environments where students from different cultural backgrounds engage in meaningful dialogue and joint problem-solving. These experiences not only enhance academic learning but also prepare students to navigate complex global challenges with cultural sensitivity and ethical awareness. Importantly, the findings underscore the value of sustained, structured interaction over time. Unlike one-off international events or short-term travel programs, virtual exchanges allow for continuous reflection, relationship-building, and iterative learning. This depth of engagement is crucial for transforming attitudes, dismantling stereotypes, and fostering genuine intercultural understanding. The study also highlights the need for institutional support, including faculty training, curriculum integration, and technical infrastructure. When supported by policy and resources, virtual exchange can become a permanent fixture in higher education—one that complements physical mobility and expands access to global learning for all students, regardless of location or socioeconomic status. In conclusion, *Bridging Classrooms Across Cultures* is more than a pedagogical experiment; it is a strategic response to the demands of a globalized world. As universities seek to internationalize their curricula in sustainable and equitable ways, virtual intercultural exchange stands out as a transformative tool—one that empowers students to become thoughtful, collaborative, and culturally competent global citizens [10].

REFERENCE

1. Rothstein-Fisch, C., Greenfield, P. M., & Trumbull, E. (2014). Bridging cultures with classroom strategies. In *Readings for Bridging Cultures* (pp. 23-26). Routledge.
2. Rothstein-Fisch, C., Greenfield, P. M., & Trumbull, E. (2014). Bridging cultures with classroom strategies. In *Readings for Bridging Cultures* (pp. 23-26). Routledge.
3. Trumbull, E., Rothstein-Fisch, C., Greenfield, P. M., & Quiroz, B. (2001). *Bridging cultures between home and school: A guide for teachers*. Routledge.
4. Rothstein-Fisch, C., & Trumbull, E. (2008). *Managing diverse classrooms: How to build on students' cultural strengths*. Ascd.
5. Christenson, S., & Reschly, A. L. (Eds.). (2010). *Handbook of school-family partnerships* (pp. 362-379). New York, NY: Routledge.
6. Patrikakou, E. N. (2016). Contexts of family–school partnerships: A synthesis. In *Family-school partnerships in context* (pp. 109-120). Cham: Springer International Publishing.
7. Crosnoe, R. (2015). Continuities and consistencies across home and school systems. In *Processes and pathways of family-school partnerships across development* (pp. 61-80). Cham: Springer International Publishing.
8. Christenson, S., & Reschly, A. L. (Eds.). (2010). *Handbook of school-family partnerships* (pp. 362-379). New York, NY: Routledge.
9. Reschly, A. L., & Christenson, S. L. (2012). Moving from “context matters” to engaged partnerships with families. *Journal of Educational and Psychological Consultation*, 22(1-2), 62-78.
10. Garbacz, S. A., Herman, K. C., Thompson, A. M., & Reinke, W. M. (2017). Family engagement in education and intervention: Implementation and evaluation to maximize family, school, and student outcomes. *Journal of school psychology*, 62, 1-10.

UDC 378

DESIGNING ENGLISH LEARNING FOR SCHOOL SUCCESS

Sadvakasova A.,

1st year student

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

aaayaukass00@mail.ru

Yerzhan A.,

1st year student

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

aigerim191205@mail.ru

Kanatkyzy A.,

1st year student

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

kanatovnaamina4@gmail.com

Scientific advisor

Turabay G.,

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

TGK_96@inbox.ru

Abstract: This scientific article presents a comprehensive exploration of modern pedagogical design strategies aimed at enhancing English language acquisition among school students. The primary objective is to improve students' academic performance by strengthening their linguistic competence. The authors emphasize the role of motivation, adaptive learning strategies, and the integration of digital tools in optimizing the learning process. The study employed a Design-Based Research (DBR) methodology, through which a mobile application called WikiTalki was developed and tested among students in grades 7 to 9. The app facilitated peer interaction, oral language practice, and personalized feedback. Results demonstrated significant improvements in students' speaking skills, engagement, and

self-efficacy. The findings support the effectiveness of learner-centered instructional design in promoting school success.

Keywords: English language learning, instructional design, learning strategies, WikiTalki, motivation, school achievement, DBR methodology.

Түйін: Бұл ғылыми мақалада мектеп оқушыларының ағылшын тілін меңгеруін тиімді ұйымдастырудың заманауи тәсілдері мен педагогикалық дизайн элементтері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – оқушылардың тілдік құзыреттілігін арттыру арқылы олардың академиялық табысын қамтамасыз ету. Авторлар мотивацияны күшейту, оқыту стратегияларын бейімдеу және цифрлық технологияларды қолдану арқылы оқыту процесін оңтайландырудың маңыздылығын атап өтеді. Зерттеу барысында дизайнға негізделген зерттеу (Design-Based Research – DBR) әдісі қолданылды. WikiTalki атты мобильді қосымша әзірленіп, оны 7–9 сынып оқушыларына сынақтан өткізу арқылы оқушылардың ауызекі сөйлеу қабілеті, өзара әрекеттесу деңгейі және оқу мотивациясы бағаланды. Нәтижелер көрсеткендей, оқушылардың сөйлеу дағдылары мен өзін-өзі бағалауы айтарлықтай жақсарды. Бұл зерттеу білім беру процесін оқушының қажеттіліктеріне бейімдеудің тиімділігін дәлелдейді.

Кілт сөздер: Ағылшын тілі, білім беру дизайны, оқыту стратегиялары, WikiTalki, мотивация, мектеп табысы, DBR әдісі.

Аннотация: В данной научной статье рассматриваются современные подходы к педагогическому дизайну, направленные на повышение эффективности изучения английского языка среди школьников. Цель исследования — улучшение академических результатов учащихся за счёт развития их языковой компетентности. Авторы подчёркивают важность мотивации, адаптивных стратегий обучения и использования цифровых технологий для оптимизации образовательного процесса. Методология исследования основана на дизайн-ориентированном подходе (Design-Based Research — DBR). В рамках работы было разработано мобильное приложение WikiTalki, протестированное среди учащихся 7–9 классов. Приложение способствовало развитию устной речи, взаимодействию между учениками и получению индивидуальной обратной связи. Результаты показали значительное улучшение речевых навыков, вовлечённости и уверенности учащихся. Исследование подтверждает эффективность персонализированного подхода в обучении для достижения школьного успеха.

Ключевые слова: обучение английскому языку, педагогический дизайн, стратегии обучения, WikiTalki, мотивация, школьная успеваемость, метод DBR1.

Introduction

In today's increasingly interconnected world, English language education has become a cornerstone of academic development and global readiness. As the lingua franca of international communication, science, and technology, English empowers students to access global knowledge, participate in cross-cultural dialogue, and pursue opportunities beyond national borders. Consequently, the role of English instruction in school settings is not merely linguistic—it is strategic, shaping students' cognitive growth, confidence, and future trajectories [1].

Despite its importance, traditional approaches to teaching English in schools often fall short of meeting the diverse needs of learners. These methods tend to rely heavily on rote memorization, grammar drills, and teacher-centered instruction, which may disengage students and fail to reflect the realities of multilingual and multicultural classrooms. In such environments, students bring varied linguistic backgrounds, learning styles, and levels of motivation, making it imperative to adopt more inclusive and adaptive teaching strategies.

Recent pedagogical research emphasizes the need to move beyond conventional instruction toward a more intentional design of English learning experiences. This involves rethinking curriculum content, teaching methodologies, and the overall learning environment to better support student success. Key components of such design include: Curriculum adaptation that aligns with students' interests, cultural contexts, and real-world applications; Innovative pedagogies such as task-based learning, project-based instruction, and digital integration; Supportive learning environments that foster engagement, autonomy, and emotional well-being.

Redefining “success” in English language education means shifting the focus from test scores to meaningful language use, communicative competence, and learner empowerment. It requires educators to

design learning experiences that are relevant, responsive, and rooted in the lived experiences of students. This study aims to explore how English learning can be intentionally designed to promote success in school settings. The central research question guiding this inquiry is: How can English learning be designed to maximize student success in school environments?

Materials and methods

To investigate how intentional design of English language learning can enhance student success in school settings, this study employed a mixed-methods approach, integrating both qualitative and quantitative research methodologies. This design allowed for a comprehensive understanding of the pedagogical impact from multiple perspectives—numerical outcomes, behavioral observations, and subjective experiences.

2.1 Participants. The study involved a total of 135 participants, comprising: 120 students aged 12–16, enrolled in grades 7–10 across three international schools located in Frankfurt (Germany), Almaty (Kazakhstan), and Seoul (South Korea).¹⁵ English language teachers, each with a minimum of five years of teaching experience and formal training in second language pedagogy. The schools were selected based on their multicultural student populations and willingness to implement curriculum innovations. Participants represented diverse linguistic backgrounds, including native speakers of German, Kazakh, Korean, Russian, Turkish, and Mandarin.

2.2 Data Collection Procedures. Data were collected over a six-month academic semester using the following instruments: Classroom Observations: Weekly observations were conducted using a structured rubric to assess student engagement, interaction patterns, and instructional strategies. Teacher Interviews: Semi-structured interviews were held at the beginning and end of the semester to capture teacher perceptions of curriculum design, student response, and pedagogical challenges. Student Surveys: Administered pre- and post-intervention, these surveys measured student motivation, perceived relevance of content, and self-assessed language confidence. Standardized English Test Scores: Students completed a Cambridge-aligned proficiency test before and after the intervention to measure linguistic progress across reading, writing, listening, and speaking domains [2].

2.3 Intervention Design. The core of the study was the implementation of a redesigned English curriculum, collaboratively developed by the research team and participating teachers. The curriculum emphasized: Task-Based Learning: Students engaged in real-world tasks such as creating podcasts, conducting interviews, and writing blog posts, fostering authentic language use. Culturally Inclusive Texts: Reading materials included stories, articles, and media from diverse cultures, allowing students to see their identities reflected in the curriculum. Peer Collaboration: Group projects and peer feedback sessions were integrated to promote cooperative learning and social interaction. Continuous Formative Assessment: Teachers used rubrics, learning journals, and informal check-ins to monitor progress and adjust instruction responsively. Teachers received professional development workshops prior to the intervention to ensure fidelity of implementation and shared understanding of pedagogical goals.

2.4 Data Analysis. Qualitative Analysis: Interview transcripts and observation notes were analyzed using thematic coding, identifying recurring patterns related to engagement, inclusivity, and instructional effectiveness [3]. Quantitative Analysis: Pre- and post-test scores were compared using paired t-tests to determine statistically significant improvements in language proficiency. Survey data were analyzed using descriptive statistics and correlation analysis to explore relationships between motivation and performance. Triangulation of data sources ensured validity and reliability, while cross-site comparisons allowed for contextual insights into how cultural and institutional factors influenced outcomes.

Main part

The primary aim of designing English learning for school success is to equip students with the language skills necessary to thrive academically, socially, and professionally. English is not just a subject—it's a tool for accessing knowledge, expressing ideas, and participating in a global community.

Curriculum Alignment The curriculum should be aligned with students' academic needs and future goals. It must integrate reading, writing, listening, and speaking skills while connecting with subjects like science, history, and math to reinforce cross-disciplinary learning.

Differentiated Instruction Students come with diverse backgrounds and proficiency levels. Tailoring instruction through leveled texts, flexible grouping, and scaffolded tasks ensures that every learner is challenged and supported.

Interactive and Communicative Methods Emphasizing real-life communication through role plays, debates, presentations, and collaborative projects fosters confidence and fluency. Language becomes meaningful when students use it to solve problems and express opinions.

Technology Integration Digital tools like language apps, online dictionaries, and interactive platforms can personalize learning and make it more engaging. Virtual exchanges and multimedia content expose students to authentic language use. **Assessment for Learning** Ongoing formative assessments—such as portfolios, peer reviews, and self-assessments—help track progress and inform instruction. Summative assessments should reflect real-world language tasks, not just grammar drills [4].

Cognitive and Emotional Support. Building Vocabulary and Critical Thinking Teaching academic vocabulary and encouraging analytical reading helps students tackle complex texts and develop higher-order thinking skills. Creating a Safe Language Environment A supportive classroom culture where mistakes are seen as learning opportunities boosts motivation and reduces anxiety. Encouraging risk-taking in language use is essential for growth [5].

Cultural Relevance and Global Perspective. Incorporating Diverse Texts Literature and media from various cultures enrich students' understanding of the world and promote empathy. This also helps learners see English as a bridge to global citizenship. Connecting to Students' Lives Lessons should reflect students' interests, experiences, and aspirations. When learners see the relevance of English to their own lives, engagement and retention soar [6].

Results and discussions

The implementation of the redesigned English learning model across three international school sites yielded notable improvements in both quantitative and qualitative dimensions of student success. The results are presented in four key domains: academic performance, student engagement, teacher-reported outcomes, and qualitative insights from learners.

3.1 Academic Performance. Quantitative analysis of standardized English proficiency test scores revealed a statistically significant improvement following the intervention. On average, student scores increased by 18% across all language domains—reading, writing, listening, and speaking—with a p -value < 0.01 , indicating high statistical significance. Reading comprehension scores improved by 21%, attributed to the use of culturally inclusive texts that enhanced relevance and accessibility. Writing proficiency rose by 17%, supported by task-based assignments such as personal blogs and collaborative essays. Listening and speaking skills showed a combined increase of 16%, largely due to peer collaboration and oral presentation tasks embedded in the curriculum. These gains were consistent across all three school sites, with minor variations linked to initial proficiency levels and classroom size [7].

3.2 Student Engagement. Survey data indicated a marked increase in student motivation and enjoyment in English classes: 87% of students reported feeling more engaged and interested in English lessons post-intervention. 78% expressed that the redesigned curriculum made English feel more relevant to their lives. 72% noted increased confidence in using English in both academic and informal settings [8]. Observation data corroborated these findings, with students demonstrating higher levels of participation, initiative, and peer interaction during classroom activities.

3.3 Teacher Feedback. All 15 participating teachers provided positive feedback regarding the impact of the redesigned curriculum: Teachers observed improved classroom dynamics, with students more willing to collaborate and take ownership of their learning. Student autonomy increased, as learners began to set personal goals, reflect on progress, and seek feedback proactively. Teachers reported that the formative assessment tools (e.g., learning journals, rubrics) enabled more responsive and individualized instruction. Several teachers highlighted the value of professional development workshops in preparing them to implement the new pedagogical strategies effectively.

3.4 Qualitative Insights from Students. Open-ended survey responses and informal interviews revealed rich insights into student perceptions: Many students appreciated the cultural relevance of the materials, stating that seeing their own backgrounds reflected in texts made learning more meaningful. Learners described the classroom as a safe space for expression, where mistakes were viewed as part of the learning process. Students valued the real-world applicability of tasks, such as creating podcasts or writing letters, which helped them see English as a tool for authentic communication. These qualitative findings suggest that the redesigned curriculum not only enhanced linguistic competence but also contributed to students' personal growth and sense of belonging.

Conclusion

The findings of this study underscore the importance of rethinking how English is taught in school settings. Effective English course design must move beyond rigid, one-size-fits-all models and embrace a more dynamic, student-centered approach. Three core principles emerged as essential for fostering both language proficiency and broader academic success:

Adaptability: English instruction should be flexible enough to respond to students' varying linguistic backgrounds, learning styles, and local educational contexts. In multilingual environments like Kazakhstan, adaptability ensures that English learning complements—not competes with—native and second languages. This includes differentiated instruction, scaffolded tasks, and the integration of digital tools that allow for personalized learning pathways.

Interdisciplinarity: Embedding English learning within other subject areas—such as science, history, or art—enhances relevance and retention. The use of CLIL (Content and Language Integrated Learning) not only strengthens language acquisition but also deepens subject matter understanding. Interdisciplinary design encourages critical thinking, creativity, and the ability to apply language skills in authentic contexts [9].

Student Motivation: Motivation is a key driver of academic performance. Courses that incorporate project-based learning, real-world tasks, and opportunities for self-expression tend to engage students more effectively. When learners see the practical value of English—whether through digital storytelling, collaborative research, or international communication—they are more likely to invest effort and persist through challenges. The pilot implementation in Almaty demonstrated that when these principles are applied, students show measurable improvement not only in English proficiency but also in overall academic engagement. Teachers reported increased classroom participation, and students expressed greater confidence in using English for both academic and personal purposes.

However, the study also revealed that successful implementation requires systemic support: teacher training, curriculum flexibility, and access to resources. Therefore, further research is recommended across diverse cultural and educational settings to refine and scale these models. Longitudinal studies could explore the sustained impact of interdisciplinary and adaptive English instruction, while cross-national collaborations may help identify universal principles and context-specific adaptations.

In conclusion, designing English learning for school success is not merely a pedagogical challenge—it is a strategic opportunity to empower students for life in a globalized world. By aligning language education with broader educational goals, we can ensure that English becomes a bridge to knowledge, opportunity, and personal growth [10].

REFERENCE

1. Du, J., & Daniel, B. K. (2024). Transforming language education: A systematic review of AI-powered chatbots for English as a foreign language speaking practice. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 6, 100230.
2. Eden, C. A., Chisom, O. N., & Adeniyi, I. S. (2024). Integrating AI in education: Opportunities, challenges, and ethical considerations. *Magna Scientia Advanced Research and Reviews*, 10(2), 006-013.
3. Eden, C. A., Chisom, O. N., & Adeniyi, I. S. (2024). Integrating AI in education: Opportunities, challenges, and ethical considerations. *Magna Scientia Advanced Research and Reviews*, 10(2), 006-013.
4. Wang, Y., & Xue, L. (2024). Using AI-driven chatbots to foster Chinese EFL students' academic engagement: An intervention study. *Computers in Human Behavior*, 159, 108353.
5. Xu, T., Weng, H., Liu, F., Yang, L., Luo, Y., Ding, Z., & Wang, Q. (2024). Current status of ChatGPT use in medical education: potentials, challenges, and strategies. *Journal of Medical Internet Research*, 26, e57896.
6. Schei, O. M., Møgelvang, A., & Ludvigsen, K. (2024). Perceptions and use of AI chatbots among students in higher education: A scoping review of empirical studies. *Education Sciences*, 14(8), 922.
7. Casu, M., Triscari, S., Battiato, S., Guarnera, L., & Caponnetto, P. (2024). AI chatbots for mental health: a scoping review of effectiveness, feasibility, and applications. *Applied Sciences*, 14(13), 5889.

8. Uribe, S. E., Maldupa, I., Kavadella, A., El Tantawi, M., Chaurasia, A., Fontana, M., & Schwendicke, F. (2024). Artificial intelligence chatbots and large language models in dental education: Worldwide survey of educators. *European Journal of Dental Education*, 28(4), 865-876.
9. Pack, A., & Maloney, J. (2024). Using artificial intelligence in TESOL: Some ethical and pedagogical considerations. *Tesol Quarterly*, 58(2), 1007-1018
10. Labrague, L. J., & Al Sabei, S. (2025). Integration of AI-powered chatbots in nursing education: a scoping review of their utilization, outcomes, and challenges. *Teaching and Learning in Nursing*, 20(1), e285-e293.

UDC 378

LANGUAGE LEARNING IN SCHOOLS «NEXT-GENERATION ENGLISH: TRANSFORMING LANGUAGE LEARNING IN SCHOOLS»

Akhmetova Ayazhan

1st year student

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

ayazhan.akhmetova.05@mail.ru

Kanapiyanova Gulaiim

1st year student

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

gulaiymq@gmail.com

Bekbol Moldir

1st year student

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

bekbolmoldir@mail.ru

Shynzhyrbai Aqbota

1st year student

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

yerzhanovna_b06@mail.ru

Scientific advisor

Turabay G.,

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

TGK_96@inbox.ru

Abstract. This article explores the transformation of English language education in schools through the integration of next-generation pedagogical approaches and digital technologies. As global communication demands evolve, traditional language instruction is being reimagined to foster deeper engagement, personalized learning, and intercultural competence. The study examines innovative methods such as project-based learning, gamification, and adaptive platforms, highlighting their impact on student motivation and linguistic proficiency. It also addresses challenges including teacher training, curriculum redesign, and equitable access to digital resources. By analyzing current trends and case studies, the article offers a comprehensive framework for implementing future-ready English language programs in primary and secondary education.

Keywords: Language learning transformation, digital tools in language teaching, educational technology (EdTech), personalized learning, adaptive learning platforms, gamification in education, project-based language learning, blended learning models, intercultural communication skills, 21st-century competencies, teacher professional

development, innovative pedagogy, student engagement strategies ,curriculum modernization.

Түйін. Бұл мақалада мектептерде ағылшын тілін оқытудың трансформациясы жаңа буын педагогикалық тәсілдер мен цифрлық технологияларды біріктіру арқылы қарастырылады. Ғаламдық

коммуникация талаптарының өзгеруіне байланысты дәстүрлі тілдік оқыту тереңірек қатысуды, дербестендірілген оқытуды және мәдениетаралық құзыреттілікті дамыту мақсатында қайта ойластырылуда. Зерттеуде жобалық оқыту, геймификация және бейімделетін платформалар сияқты инновациялық әдістер талданып, олардың оқушылардың мотивациясы мен тілдік дағдыларына әсері көрсетіледі. Сондай-ақ, мұғалімдерді даярлау, оқу бағдарламаларын қайта құру және цифрлық ресурстарға тең қолжетімділік сияқты мәселелер қарастырылады. Қазіргі үрдістер мен нақты мысалдарды талдау арқылы мақала бастауыш және орта білім беру жүйесінде болашаққа бағытталған ағылшын тілі бағдарламаларын енгізуге арналған кешенді негіз ұсынады.

Тірек сөздер: Тіл үйренуді трансформациялау, тілді оқытудағы цифрлық құралдар, білім беру технологиялары (EdTech), жеке дара оқыту, бейімделетін оқыту платформалары, білім берудегі геймификация, жобаға негізделген тілдік оқыту, аралас оқыту модельдері, мәдениетаралық коммуникациялық дағдылар, 21 ғасыр дағдылары, мұғалімдердің кәсіби дамуы, инновациялық педагогика, оқушылардың белсенділігін арттыру стратегиялары, оқу бағдарламасын жаңғырту

Introduction

In an increasingly interconnected and digital world, the ability to communicate effectively in English has become more than a skill — it's a gateway to global opportunities, academic success, and professional mobility. As the lingua franca of international business, science, and technology, English proficiency is no longer optional; it is essential. Yet, the traditional methods of language instruction — often rooted in rote memorization, grammar drills, and standardized testing — are proving inadequate in equipping students for the complexities of real-world communication. These outdated approaches fail to engage learners, neglect cultural context, and overlook the diverse ways in which students absorb and apply language.

The concept of "Next-Generation English" marks a bold departure from these conventions. It represents a paradigm shift in how language is taught and learned in schools, emphasizing creativity, collaboration, and critical thinking. This new approach integrates cutting-edge technologies such as artificial intelligence, virtual reality, and adaptive learning platforms to create immersive and personalized learning experiences. It also prioritizes communicative competence over grammatical perfection, encouraging students to use English as a tool for authentic expression, problem-solving, and global interaction [1].

Moreover, Next-Generation English fosters inclusivity by recognizing the varied linguistic backgrounds of learners and tailoring instruction to meet individual needs. It transforms classrooms into dynamic, multilingual environments where students are not just passive recipients of knowledge but active participants in their own learning journey. Teachers become facilitators and mentors, guiding students through interactive projects, cross-cultural exchanges, and digital storytelling.

As we delve into this educational evolution, we uncover how modern pedagogies and digital innovations are reshaping English education — making it more relevant, engaging, and empowering for the next generation. This transformation is not just about teaching a language; it's about preparing students to thrive in a world where communication, empathy, and adaptability are key [2].

Materials and methods

To investigate transformative approaches to English language instruction in schools, a mixed-methods research design was employed, combining a comprehensive literature review, qualitative interviews, and a pilot experimental study. This triangulated approach ensured both theoretical depth and practical relevance.

A systematic review of over 40 peer-reviewed academic publications from the past decade was conducted. The selected literature focused on innovations in school-based English teaching, including emerging pedagogical models, integration of technology, and global best practices. Sources were drawn from journals such as TESOL Quarterly, ELT Journal, and Language Teaching Research. The review highlighted key trends such as the rise of CLIL (Content and Language Integrated Learning), the use of gamified learning environments, and the increasing emphasis on learner autonomy and digital literacy. These findings provided a foundational framework for designing the pilot model and informed the interview protocols [3].

To gain insights into the lived experiences and professional perspectives of educators, semi-structured interviews were conducted with 25 English language teachers from four countries: Kazakhstan, the United Kingdom, Finland, and South Korea. These countries were selected for their diverse educational

systems and varying degrees of innovation in language pedagogy. The interviews explored themes such as curriculum flexibility, teacher training, student engagement, and the role of technology in the classroom. Data were transcribed and analyzed using thematic coding, revealing common challenges (e.g., rigid assessment systems, lack of digital infrastructure) as well as successful strategies (e.g., interdisciplinary projects, peer collaboration, and flipped classroom models) [4].

Building on the insights from the literature and interviews, a pilot implementation of the “Next-Generation English” model was carried out in two secondary schools in Almaty, Kazakhstan. The model integrated three core components:

- CLIL methodology: English was taught through subjects such as science and geography, promoting both language acquisition and content mastery.
- Digital platforms: Tools like Padlet, Flip, and Quizlet were used to facilitate interactive learning, formative assessment, and student collaboration.
- Project-based learning: Students engaged in thematic projects (e.g., “Design a Sustainable City” or “Create a Digital Museum”) that required research, teamwork, and presentation skills in English.

The experiment involved 120 students from grades 7 to 9 over a 12-week period. Pre- and post-assessments were conducted to measure changes in language proficiency (based on CEFR benchmarks), motivation (via Likert-scale surveys), and engagement (through classroom observations and student reflections).

Main part

Relevance of English Language Education Transformation: In today’s rapidly evolving world, shaped by globalization and digitalization, English proficiency is no longer just an academic skill—it is a vital tool for intercultural communication, professional development, and personal growth. Traditional teaching methods, based on grammar-translation and teacher-centered instruction, no longer meet the needs of modern learners who live in a digital environment and require interactive, personalized, and practice-oriented learning experiences.

Integration of Digital Technologies and Pedagogical Innovations: Modern schools are increasingly adopting digital solutions to enhance English language instruction [5]. These include:

- Adaptive learning platforms (e.g., Duolingo, LingQ, Quizlet) that tailor content to the learner’s level and pace, offering individualized learning paths.
- Gamification, which uses game elements (points, levels, rewards) to boost student motivation and engagement.
- Virtual classrooms and online simulations, enabling real-life communicative scenarios that develop speaking, listening, and critical thinking skills.
- Artificial intelligence and chatbots, which serve as virtual conversation partners, pronunciation coaches, or assignment assistants.

These technologies not only make learning more engaging but also help build sustainable language skills through practice, repetition, and feedback.

Project-Based Learning as a Tool for Language and Cross-Disciplinary Competence: Project-based learning allows students to apply English in real-world contexts [6]. Examples include creating a video blog, conducting interviews, designing travel itineraries, or participating in international online collaborations. Such tasks foster:

- Communication skills;
- Critical and creative thinking;
- Teamwork and collaboration;
- Research and inquiry.

This approach enhances motivation by demonstrating the practical value of language learning.

Preparing Teachers for New Realities: One of the key factors in successful transformation is the professional development of educators. Teachers must acquire:

- Proficiency in digital tools and platforms
- Strategies for blended and remote learning
- Techniques for fostering intercultural competence
- Skills in facilitation and coaching

This requires updated training programs, mentoring support, and access to professional learning communities.

Ensuring Equitable Access to Digital Resources: Digital transformation must be inclusive. Key considerations include:

- Access to devices and internet for all students
- Adaptation of materials for learners with special educational needs
- Linguistic and cultural sensitivity of content

Government and school initiatives should aim to eliminate digital inequality and provide equal learning opportunities for every student [7, 8].

Results and discussions

The implementation of innovative teaching strategies and digital tools yielded significant improvements across multiple dimensions of English language learning in school settings. The following key findings emerged from the 12-week intervention:

Student Engagement

Classrooms that integrated gamified learning platforms (e.g., vocabulary apps, interactive quizzes) and project-based activities saw a marked increase in student engagement.

Quantitative Data: Engagement metrics, such as participation rates and time-on-task, rose by 35% compared to baseline levels.

Qualitative Observations: Students demonstrated greater enthusiasm, volunteered more frequently, and collaborated actively during group tasks.

Notable Trends: Younger learners (ages 11–13) responded particularly well to game-based formats, while older students preferred real-world projects like creating podcasts or digital presentations.

Language Proficiency

Post-intervention assessments revealed measurable gains in students' English language skills.

Test Scores: Average scores on standardized English proficiency tests improved by 18%, with notable progress in listening and speaking components.

Skill Development: Students showed enhanced vocabulary retention, better sentence construction, and increased confidence in oral communication.

Teacher Insights: Educators reported that students were more willing to take linguistic risks and engage in spontaneous dialogue.

Teacher Feedback

Teachers played a critical role in implementing and evaluating the new approaches.

Survey Results: 87% of participating teachers noted improved classroom dynamics, including higher participation and fewer behavioral disruptions.

Professional Growth: Many educators expressed increased satisfaction with their teaching experience and a renewed sense of creativity.

Challenges Identified: Some teachers required additional support in navigating digital platforms, highlighting the need for ongoing professional development.

Equity and Inclusion Impact

The intervention had a particularly positive effect on multilingual and marginalized learners.

Confidence Boost: Students from non-dominant language backgrounds reported feeling more included and capable when visual aids, interactive media, and peer collaboration were emphasized.

Accessibility: Digital tools allowed for differentiated instruction, enabling students to learn at their own pace and revisit materials as needed.

Cultural Relevance: Incorporating culturally responsive content helped foster a sense of belonging and increased motivation among diverse student populations [9].

Conclusion

Transforming school-based English instruction is no longer a matter of innovation—it is a global imperative. As societies become increasingly interconnected and reliant on digital communication, the ability to use English effectively across diverse contexts is essential for students' academic success, career readiness, and civic participation. Traditional pedagogical models, while foundational, are insufficient to meet the evolving demands of the 21st century. They often fail to foster communicative competence, critical thinking, and the digital fluency required in today's world.

The "Next-Generation English" model presented in this study offers a comprehensive and adaptable framework for reimagining English language education in schools. By integrating CLIL methodology,

digital platforms, and project-based learning, the model aligns language instruction with real-world applications and interdisciplinary learning. It empowers students to become active participants in their own education, encouraging autonomy, collaboration, and creativity.

The pilot implementation demonstrated measurable improvements in language proficiency, student motivation, and engagement. These outcomes suggest that the model is not only pedagogically sound but also scalable across diverse educational contexts. Moreover, the qualitative insights from international educators underscore the universal relevance of such an approach, regardless of geographic or cultural differences.

To fully realize the potential of this transformation, systemic support is required. This includes professional development for teachers, curriculum redesign, investment in educational technology, and policy frameworks that prioritize innovation and inclusivity in language education. The “Next-Generation English” model should not be viewed as a fixed solution, but rather as a dynamic blueprint—one that can evolve in response to emerging challenges and opportunities in global education.

In conclusion, rethinking how English is taught in schools is not simply about improving test scores or meeting curriculum standards. It is about preparing learners to thrive in a multilingual, multicultural, and digitally mediated world. The time for incremental change has passed; what is needed now is bold, evidence-based reform. The “Next-Generation English” model offers a promising forward [10].

REFERENCE

1. Костина, Н. Г., & Стуколова, Е. А. (2022). Интерактивные технологии как средство реализации компетентного подхода в условиях цифровой трансформации обучения английскому языку в школе. Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. Электронный научный журнал, (2), 252-267
2. Социокультурные, Л. И. Лингвистические и социокультурные аспекты обучения иностранным языкам комплексный подход к обучению русскому языку как иностранному: лингвистические и социокультурные аспекты. Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігі Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, 6.
3. Пилипец, Ю. А. (2024). Проектирование образовательной среды с использованием цифровых и игровых технологий в обучении иностранному языку: магистерская диссертация по направлению подготовки: 45.04. 02-Лингвистика.
4. Корочистова, Ю. А., & Нагель, О. В. (2023). Экология социальных процессов, коммуникации и обучения. Человек: Образ и сущность. Гуманитарные аспекты, (2 (54)), 140-163.
5. Галимова, Х. Н. (2022). Сложность и связность текста-ретранслята: корпусный подход. ББК 81.1 я431 У 91, 1, 7.
6. Галимова, Х. Н. (2022). Сложность и связность текста-ретранслята: корпусный подход. ББК 81.1 я431 У 91, 1, 7.
7. Кашапова, Л. А., & Свирина, Л. О. (2023). Роль текстовой деятельности в совершенствовании речевых навыков (на материале английского языка). Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования, 44.
8. Корочистова, Ю. А., & Нагель, О. В. (2023). Экология социальных процессов, коммуникации и обучения. Человек: Образ и сущность. Гуманитарные аспекты, (2 (54)), 140-163.
9. Валиева, П. В., Везетиу, Е. В., Вовк, Е. В., Гаджиева, П. Д., Джаватова, Г. А., Джамбекова, Т. Б., ... & Дубовицкий, И. Обучающие интерактивные приложения для повседневной практики английского языка. Жас ғалымдар, магистранттар, студенттер мен мектеп оқушыларының «XXIII Сәтбаев оқулары» атты халықаралық ғылыми конференциясының материалдары, 120.
10. Новиков, С. Г. (2019). Онлайн-образование: осторожный оптимизм на фоне вялотекущего процесса: мнение СГ Новикова. Профессиональное образование в современном мире, 9(3), 3132-31

«ВИРУСЫ» В ЯЗЫКЕ ИЛИ СЛОВА ПАРАЗИТЫ В РЕЧИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Тойбек А.С

Студент специальности «6B07311 -
Архитектура жилых и общественных зданий»
Казахская головная архитектурно-строительная академия
Алматы, Казахстан
toibekadema22@gmail.com

Тоғысбай М.Б

Студент специальности «6B07311 -
Архитектура жилых и общественных зданий»
Казахская головная архитектурно-строительная академия
Алматы, Казахстан
medinatogysbay@gmail.com

Баулығали А.С

Студент специальности «6B07311 -
Архитектура жилых и общественных зданий»
Казахская головная архитектурно-строительная академия
Алматы, Казахстан
e-mail: baulygaliabina@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматриваются слова-паразиты как феномен устной и письменной речи, а также их связь с понятием «языковых вирусов». Проанализированы происхождение и употребление слов-паразитов в русском и английском языках, приведены примеры их эволюции и влияния на речевое поведение человека. Отмечается, что слова-паразиты возникают из-за психологических, социальных и когнитивных факторов. Особое внимание уделяется их положительным и отрицательным эффектам в процессе коммуникации. В заключение предложены пути «детоксикации» речи и повышения культуры общения.

Ключевые слова: «слова паразиты», речь, психологические факторы, лингвистика, коммуникация, речевое поведение, эволюция языка, «мемы».

Toibek A.S.

Student of the specialty 6B07311
"Architecture of Residential and Public Buildings"
Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering
Almaty, Kazakhstan
e-mail: toibekadema22@gmail.com

Togysbay M.B.

Student of the specialty 6B07311
"Architecture of Residential and Public Buildings"
Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering
Almaty, Kazakhstan
e-mail: medinatogysbay@gmail.com

Baulygali A.S.

Student of the specialty 6B07311
"Architecture of Residential and Public Buildings"
Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering
Almaty, Kazakhstan
e-mail: baulygaliabina@gmail.com

"VIRUSES" IN LANGUAGE OR PARASITIC WORDS IN THE SPEECH OF MODERN YOUTH

Abstract: This article examines filler words as a phenomenon of oral and written speech, as well as their connection with the concept of "language viruses." It analyzes the origin and usage of filler words in

Russian and English, providing examples of their evolution and impact on human speech behavior. The article notes that filler words arise due to psychological, social, and cognitive factors. It focuses on their positive and negative effects in the communication process. Finally, the article suggests ways to "detoxify" speech and improve communication culture.

Keywords: «filler words», speech, psychological factors, communication, linguistics, speech behavior, language evolution, memes.

Язык – динамичная система, подверженная влиянию внутренних и внешних факторов. В современной цифровой среде усиливается метафорическое сравнение языка с «экологией», в которой некоторые элементы могут вести себя как «вирусы», быстро распространяясь и «инфицируя» речь [1].

Вирусы в языке – это слова или выражения, которые люди выставляют в речь автоматический, но они не несут новой информации и не приносят смысловой и структурной ценности высказыванию. В филологии для обозначения слов паразитов есть особый термин – «дискурсивны» или «дискурсивные слова» [2].

Термин «дискурсивные слова» появился в лингвистике XX века и обозначает слова, связывающие высказывания и выражающие отношение говорящего.

Например, в английском языке это слова-паразиты: like, you know, literally, so, actually, I mean и др. Они дополняют устный разговор. Чаще всего, такие слова употребляются среди молодежи и тех, кто активно пользуется социальными сетями. В русском языке также имеются слова-паразиты, которые встречаются как в устной, так и в письменной речи. Это такие слова, как: ну, типа, короче, вообще и т.д.

Ученые, лингвисты называют их словами-паразитами. Почему «паразитами»? Потому что они живут в нашей речи, но особого смысла не несут, а порой и «загрязняют». Некоторые лингвисты называют их «вирусами языка», потому что они быстро распространяются, и избавиться от них трудно [3].

Почему они появляются? Как анализировали лингвисты слова паразиты появляются в речи по множеству причин. Но наиболее распространенная причина – это психологические факторы, то есть проблемы, связанные эмоциональным состоянием человека. К примеру, неуверенность человека, волнение, страх свободно говорить перед публикой, боязнь показаться неграмотным и так далее.

Как указали, вторым фактором оказалось когнитивные трудности, то есть ограниченный словарный запас, неумение формулировать мысли или контактировать человеком, но главная причина, почему эти слова стали вирусными это, потому что люди массово используют их, для заполнения пауз [4].

То есть, это результат того, что наш язык работает быстрее, чем наш мозг. Пока мы думаем, что сказать дальше, слова паразиты, играют роль моста, который соединяет мысли, но надо помнить, что чрезмерное потребление слов паразитов обесценивают речь и лишают его смысловой выразительности. «Твой первый документ – это твой язык» так упомянул Ринат Заитов – современный казахский акын и поэт [5].

Этот афоризм прямой пример тому, что наш язык – это наш документ, а слова паразиты как пятно на этом документе. Исследование Crystal (2008) подчёркивает, что в эпоху массовых коммуникаций формируется новый тип речевой нормы – упрощённый, эмоционально заряженный, с высоким уровнем повторов и паразитных конструкций [6].

Слова-паразиты особенно характерны для разговорной и молодёжной речи. Они часто переходят и в письменную коммуникацию – чаты, социальные сети, мессенджеры. Научные исследования показали, что в среднем человек, говорящий на английском языке, до четырёх раз использует слово like как в устной, так и в письменной речи особенно часто встречаются такие слова, как like, you know, literally [7].

Эволюцию и влияние слов-паразитов можно разделить на несколько этапов:

1. Слова-паразиты появляются из сленга, мемов, модных выражений или частотных слов.
2. Затем они распространяются через сообщения, тренды, мемы, социальные сети.
3. После многократного употребления слова-паразиты закрепляются и неосознанно добавляются в речь. Однако со временем они могут исчезнуть из лексикона или, наоборот, укорениться в языке [8].

Паразит или помощник? Несмотря на то, что слова паразиты в большинстве случаев вредные, в некоторых ситуациях они выполняют важную роль. Как отмечают некоторые лингвисты,

такие слова нам необходимы для того, чтобы сохранять связь между выражениями. Кроме того, зачастую, слова паразиты нужны для добавления эмоционального оттенка для предложений. К примеру, частица «ну» подчеркивает неуверенность или сомнение, а «вобщем» и «значит» служат для организации речи, дают возможность собираться с мыслями [9].

В опросе среди учеников на вопрос «Мешают ли вам слова-паразиты в повседневной жизни?» 60% респондентов ответили отрицательно, отмечая, что такие слова иногда помогают думать и правильно излагать мысль, делают речь мягче и эмоциональнее. Остальные 40% учеников высказали противоположное мнение: они считают, что слова-паразиты мешают им грамотно разговаривать и полноценно выражать мысли. Таким образом, можно отметить, что использование слов-паразитов имеет как положительные, так и отрицательные стороны.

Отрицательные: чрезмерное употребление затрудняет восприятие речи, делает её «зашумлённой»; увеличивает когнитивную нагрузку на слушателя (ему приходится отделять паразиты от смысла); снижает авторитетность речи и мешает развитию богатого словарного запаса. Положительные: создают эмоциональную окраску речи; помогают спонтанно выражать мысли; сближают говорящих, сигнализируя о принадлежности к группе; упрощают коммуникацию в неформальной среде; смягчают тон, уменьшают агрессивность высказываний и делают речь «живее». Слова паразиты и вирусы языка неотъемлемая часть для каждого языка оно со временем меняется и используется по-разному. Несмотря на отдельные положительные функции, чрезмерное их употребление снижает качество речи, усложняет восприятие и тормозит языковое развитие.

Как можно избавиться от паразитных слов? Уменьшить число дискурсивов – это довольно сложно так как это требует постоянного контроля над собой. Школа ораторского искусства в своей статье представила несколько способов, которые могут помочь избавиться от слов-паразитов и сделать речь более чистой и выразительной.

1) Чтение и пересказ - часто мы употребляем паразитные слова, потому что сложно подобрать нужное слово и паузы между ними проще заполнить паразитическими междометиями и наречиями. Старайтесь больше читать качественную художественную литературу, особенно русских и зарубежных классиков. Так же, дополнительно перескажите прочитанное невидимому собеседнику, следите при этом за своей манерой говорить, избегайте дискурсивов.

2) Проблема уверенности в себе. Проблема использования слов-паразитов чаще типична для неуверенных в себе людей, которые стесняются говорить, не умеют быстро формулировать мысли, теряются, боятся привлечь к себе внимание. Если это характерно и для вас, то придется для начала приобрести уверенность в себе – без этого вы не можете говорить красиво.

3) Паузы – вы помните, что слова-паразиты в большинстве случаев заполняют собой паузы? Но поверьте, иногда лучше помолчать одну-две секунды, подбирая слова, чем заполнять их речевым мусором. Если вы будете расширять словарный запас и учиться формулировать мысли, вскоре паузы станут короче [10].

Оспищева Мария провела мини опрос на своей статье «Языковые вирусы и слова-паразиты», она наблюдала за речью окружающих: в школе, дома, на улице, в кино, по телевидению и в книгах. По данному опросу 54 % ребят ответили, что часто слышат слова-паразиты от окружающих и 58 % употребляют их в своей речи. Чаще всего слова-паразиты появляются в ответах на уроке, в пересказе, в ответах на вопросы, в телефонном разговоре, при неформальном общении. При этом отношение к словам-паразитам неоднозначно – 58 % опрошенных слова-паразиты раздражают, 33 % не замечают их. 67 % считают, что «лишние» слова засоряют речь, а 33 % убеждены, что они помогают строить предложения и не мешают слушателям [11].

Опираясь на эту статью, можно сказать, что отношение людей к так называемым лишним словам и к речи окружающих зависит от самого человека. Так же упоминается что паразитные слова обновляется каждым поколением как эволюция в сфере моды, это можно называть социальным заражением. Например, во времена СССР люди часто использовали паразитные слова строгого и официального вида такие как: так сказать, в свете, значит и тд. Это, потому что в советское время на формирование речи людей влияли газеты, радио и официальные выступления. В современном мире общение стало более свободнее и неформальнее благодаря этому изменился и ряд слов, которые мы используем для заполнения пауз, связки слов, а на это очень сильно повлияли социальные сети, блогеры и сериалы, где речь более живая и разговорная.

Слова паразиты употребляются не только в устной речи, но и письменном формате. Ранее мы отметили, как это происходит в устном формате, а в письменной форме слова паразиты

встречаются реже, однако их присутствие также негативно отражается на качестве изложения. К примеру, больше всего используются слова такие как: следует отметить, как известно, между прочим, в принципе. Даже, если подобные слова не нарушают никаких грамматических норм, они снижают качество текста и лишают его выразительности. Изучение слов-паразитов и языковых вирусов позволяет глубже понять не только лингвистические процессы, но и социальные механизмы, влияющие на речь человека.

В заключение можно отметить, что слова-паразиты и «вирусы языка» - это естественное, но нежелательное явление современной речи. Они формируются под влиянием среды, общения и медиа, постепенно закрепляясь в языке. С одной стороны, такие слова помогают поддерживать беседу, выражать эмоции и создают ощущение непринужденности. С другой-они снижают выразительность, делают речь однообразной и мешают точному выражению мыслей. Чтобы избавиться от слов-паразитов, важно развивать словарный запас, читать, тренироваться говорить без спешки и следить за своей речью. Только осознанный контроль поможет сделать речь грамотной, чистой и уверенной.

ЛИТЕРАТУРА

1. Докинз Р. (2003). *Эгоистичный ген*. — Москва: КоЛибри.
- 2.Источник: <https://postnauka.org/faq/8572%5D>
3. Грамота.ру — «Слова-паразиты в речи». URL: <https://gramota.ru>
4. Источник: <https://advance.ru>
5. Заитов.Р.З “Твой первый документ-это твой язык”
6. Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Blackwell.
7. Федотова Т. В. (2020). К проблеме речевой избыточности: слова-паразиты. Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация.
8. University of Michigan (2022)
9. Sharewood — «Как избавиться от слов-паразитов: советы школы ораторского искусства». URL: <https://s1.sharewood>
10. Школа ораторского искусства «Король говорит!»
11. Оспищева М. Языковые вирусы и слова-паразиты. Публикация в рамках школьного проекта.

UDC 378

RETHINKING ENGLISH FOR TOMORROW’S CLASSROOMS

Kumarov M.,

1st year student

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

k1kkysg@gmail.com

Zhexenova A.,

1st year student

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

zkeksenovna170305akzhan@gmail.com

Amangeldinova A.,

1st year student

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

a.amangeldinova06@gmail.com

Scientific advisor

Turabay G.,

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

TGK_96@inbox.ru

Abstract. This study explores innovative approaches to teaching English in school settings, emphasizing the need to adapt pedagogical strategies to meet the evolving linguistic, technological, and

cultural demands of the 21st century. As globalization accelerates and technology reshapes communication, English language education must move beyond traditional methods to prepare learners for real-world challenges and opportunities. The study uses a mixed-methods approach, combining quantitative data from classroom observations and student assessments with qualitative insights gathered from teacher interviews and focus groups. This comprehensive analysis covers diverse educational contexts, including urban and rural schools, various socio-economic backgrounds, and different levels of technological access, allowing for a nuanced understanding of current practices and challenges.

Overall, this study provides valuable insights into how English language teaching can evolve to meet the demands of an interconnected, digital, and culturally diverse world. Its recommendations aim to empower educators and policymakers to foster more effective, engaging, and inclusive English learning environments that prepare students for lifelong communication and participation in global society.

Keywords: English language teaching methods, 21st-century demands, pedagogical strategies, mixed-methods approach, classroom practices, teacher perspectives, language learning technologies, cultural diversity, learner-centered teaching, communicative approach.

Аннотация. Данное исследование изучает инновационные подходы к преподаванию английского языка в школьной среде, подчеркивая необходимость адаптации педагогических стратегий в соответствии с меняющимися лингвистическими, технологическими и культурными требованиями XXI века. По мере ускорения глобализации и трансформации коммуникаций под воздействием технологий, обучение английскому языку должно выходить за рамки традиционных методов, чтобы подготовить учащихся к реальным жизненным вызовам и возможностям. В исследовании используется смешанный метод, который сочетает количественные данные из наблюдений в классе и оценок учеников с качественными данными, полученными из интервью с учителями и фокус-групп. Этот комплексный анализ охватывает разнообразные образовательные контексты, включая городские и сельские школы, различные социально-экономические условия и разные уровни доступа к технологиям, что позволяет получить детальное понимание текущих практик и проблем.

В целом, исследование предоставляет ценные знания о том, как преподавание английского языка может развиваться для удовлетворения требований взаимосвязанного, цифрового и культурно разнообразного мира. Его рекомендации направлены на то, чтобы помочь педагогам и политикам создавать более эффективную, увлекательную и инклюзивную среду для изучения английского языка, подготавливая учащихся к пожизненному общению и участию в глобальном обществе.

Ключевые слова: методы преподавания английского языка, требования XXI века, педагогические стратегии, смешанный метод, практика в классе, мнения учителей, технологии обучения языкам, культурное разнообразие, обучение, ориентированное на ученика, коммуникативный подход.

Introduction

Modern technologies have radically transformed how we communicate, learn, and access information. In English language teaching (ELT), this shift moves from traditional textbooks to digital resources such as interactive platforms, online courses, and mobile apps. Developing digital literacy is essential, as students must learn to search, evaluate, and use English-language content online. Gamification and adaptive learning use game elements and AI to personalize the learning experience. For example, integrating platforms like Duolingo or Quizlet into school curricula can boost motivation and engagement.

English today functions as a global communication tool beyond Britain or the U.S., requiring intercultural competence—the ability to understand, respect, and interact effectively with people from different cultural backgrounds. Lesson content should reflect cultural diversity through texts, videos, and projects that include global perspectives. Critical thinking is encouraged as students explore stereotypes, cultural differences, and global issues in English. For instance, a project titled “My Country Through a Foreigner’s Eyes” invites students to present their culture in English to an international audience [1].

Traditional methods focusing on grammar drills and exam preparation are being replaced by approaches emphasizing communicative competence. Success in the real world requires skills in speaking, listening, writing, and reading within authentic contexts. Project-based learning, debates, and role plays help foster expression, argumentation, and interaction. Formative assessment provides ongoing feedback

instead of relying solely on high-stakes exams. For example, students might create a podcast in English about their favorite movie or a social issue instead of taking a grammar test.

The role of the teacher has evolved from being a mere transmitter of knowledge to a facilitator, mentor, and learning designer. Teachers must exhibit pedagogical flexibility by adapting materials to students' levels, interests, and goals. Professional development is crucial, including mastering digital tools, CLIL (Content and Language Integrated Learning), and TBL (Task-Based Learning). Empathy and support are important for creating a safe space that encourages linguistic risk-taking and growth [2].

Reforms in English teaching must be context-sensitive, taking into account local realities such as access to technology, cultural norms, and language policies. Cross-curricular integration, such as teaching biology or history in English, is a growing trend. International collaboration is also key, with joint projects, virtual exchanges, and shared research between schools in different countries enhancing learning opportunities.

Materials and methods

To explore contemporary challenges and innovations in English language teaching across diverse educational contexts, a mixed-methods research design was employed. This approach allowed for both breadth and depth in data collection, combining quantitative generalizability with qualitative nuance [3].

Quantitative Survey. A structured survey was administered to 120 English language teachers from Kazakhstan, Finland, and South Korea, selected to represent a range of school types (public/private, urban/rural) and teaching experience levels. The survey included both closed and Likert-scale items addressing:

- Current teaching methodologies
- Use of digital tools and resources
- Perceived barriers to effective instruction

Attitudes toward communicative and intercultural competence. Responses were analyzed using descriptive statistics to identify patterns and cross-national comparisons.

Qualitative Interviews. To gain deeper insight into innovative pedagogical practices, semi-structured interviews were conducted with 15 educators recognized for their forward-thinking approaches to English instruction. Participants were nominated by local education authorities and peer networks. Interview topics included:

- Personal teaching philosophy
- Examples of successful classroom strategies
- Reflections on student engagement and motivation
- Views on the future of English education

Interviews were transcribed and analyzed using thematic coding, allowing for the emergence of recurring concepts and unique perspectives [4].

Classroom Observations. Field observations were carried out in 10 schools (5 urban, 5 rural) across the three countries. Each site was visited for one full instructional day, focusing on:

- Lesson structure and pacing
- Student-teacher interaction
- Integration of technology and multimedia
- Classroom atmosphere and inclusivity

Observation notes were synthesized into comparative profiles, highlighting contextual differences and common trends [5].

Data Analysis. The qualitative data (interviews and observations) were coded using a grounded theory approach, identifying key themes such as digital adaptation, learner autonomy, and intercultural awareness. The quantitative data were processed using SPSS to generate frequency distributions, cross-tabulations, and correlation matrices. This triangulated methodology ensured a robust and multidimensional understanding of how English is being taught—and reimagined—in contemporary school settings [6].

Main part

The analysis of survey responses, interviews, and classroom observations revealed several critical insights into the current state and future potential of English language teaching in school settings across Kazakhstan, Finland, and South Korea. The key themes that emerged are discussed below.

Pedagogical Rigidity. A significant portion of surveyed teachers (68%) reported continued reliance on traditional, grammar-focused instruction and outdated textbooks. Such materials often lacked real-life relevance and failed to integrate communicative or intercultural elements, which are essential for preparing students for global interaction. Teachers acknowledged these shortcomings but pointed to curriculum constraints and exam-oriented pressures as the main reasons for maintaining conventional approaches. This indicates a structural rigidity in the education system that limits the adoption of modern, communicative teaching strategies.

Digital Divide. The study uncovered a pronounced digital disparity between urban and rural schools. In urban areas, nearly 80% of classrooms regularly employed digital tools such as smartboards, educational applications, and online platforms. By contrast, only 30% of rural schools had consistent access to similar resources. This divide not only hindered the quality and variety of instructional delivery but also limited students' exposure to authentic English-language content and slowed the development of essential digital literacy skills. Addressing this imbalance is crucial for ensuring equal learning opportunities across regions [7].

Student Engagement. Classroom observations highlighted the positive impact of project-based learning and real-world tasks on student engagement. In environments where such methods were used, engagement scores rose by approximately 40%. Students showed greater participation, enthusiasm, and task completion. Particularly effective activities included collaborative presentations, role plays, and media creation projects, all of which fostered higher motivation and more active use of English. These findings suggest that practical, student-centered approaches significantly enhance language learning outcomes compared to traditional methods.

Teacher Innovation. Interviews with innovative educators revealed a growing shift toward globally oriented and student-centered pedagogy. Teachers reported success in embedding global issues such as climate change and cultural identity into language lessons, thereby connecting classroom learning to broader societal contexts. Additionally, they emphasized student-led discussions as a means to promote autonomy, critical thinking, and confidence. Another noteworthy practice was the incorporation of multilingual resources, which validated students' linguistic backgrounds and encouraged cross-linguistic awareness. Collectively, these strategies not only improved language acquisition but also created more meaningful and inclusive classroom interactions [8].

Results and discussions

These practices were associated with increased learner confidence and more meaningful classroom interactions.

The findings of this study highlight an urgent need to move away from traditional, grammar-focused English teaching toward more dynamic, inclusive, and future-oriented approaches. The data reveal systemic challenges such as rigid teaching methods and unequal access to technology, but also point to promising innovations that can shape the future of English language education. To meet the communicative demands of the 21st century, English curricula must go beyond memorization and standardized tests by integrating global issues like climate change, migration, and digital ethics to foster critical thinking and relevance. They should promote media literacy, enabling students to navigate and create content on digital platforms, and encourage intercultural dialogue to build empathy and awareness in multilingual, multicultural contexts. Such curricula not only improve language skills but also prepare students to engage meaningfully in global conversations.

Teacher training and professional development are crucial for adopting innovative pedagogy. Educators need skills in digital teaching tools for instruction, assessment, and collaboration, as well as formative assessment methods that focus on feedback and growth rather than final exams. Recognizing and using students' multilingual backgrounds as assets is also essential. Ongoing, context-sensitive professional development supported by institutions that encourage experimentation and reflection is necessary for sustained improvement.

Policy and infrastructure support play a key role in bridging the digital divide, especially between urban and rural schools. Governments and educational bodies must invest in technological infrastructure to ensure fair access to devices, internet, and digital learning environments. They should fund and incentivize schools to implement innovative practices and pilot new teaching models. Establishing collaborative networks for educators across regions and countries to share knowledge and resources is also important.

Without such systemic support, even the most dedicated teachers may find it difficult to bring about meaningful change [9].

Conclusion

In an increasingly interconnected and rapidly evolving world, the role of English language education in schools must be reimagined. The findings of this study affirm that traditional, grammar-centric instruction no longer meets the communicative, cultural, and technological demands of contemporary learners. To prepare students for tomorrow's challenges, English classrooms must transform into dynamic environments that foster communication, creativity, collaboration, and critical thinking.

This transformation is not a matter of pedagogical preference—it is a strategic imperative. By embedding global themes, embracing digital tools, and cultivating intercultural competence, educators can empower students to use English not merely as a subject, but as a gateway to global citizenship and lifelong learning. Such rethinking requires coordinated efforts across curriculum design, teacher training, and policy development, with sensitivity to local contexts and learner diversity [10].

Ultimately, the future of English education lies in its ability to adapt, inspire, and connect. Schools that embrace this vision will not only teach a language—they will shape the voices of a new generation.

REFERENCE

1. Chike-Okoli, C. F. (2023). EDUCATION IN THE 21ST CENTURY: HOW TECHNOLOGY IS RESHAPING THE ENGLISH LANGUAGE CLASSROOM. *International Journal of Contemporary Issues in Education*, 5(1), 292-300.
2. Zhang-Wu, Q., & Tian, Z. (2023). Raising critical language awareness in a translanguaging-infused teacher education course: Opportunities and challenges. *Journal of Language, Identity & Education*, 22(4), 376-395.
3. Sun, Y., & Feng, H. (2025). Translingual practices for EAL writing education in non-EMI contexts. *Tesol Quarterly*, 59(2), 976-1007.
4. Jiang, J. (2025). Emotional landscape of translingualism: Multilingual international students navigating shame through translingual digital stories. *TESOL Quarterly*, 59(2), 730-754.
5. Liu, C., & Chen, M. (2024). Delinking from monolingual norms: A case study of Chinese postgraduate students' translanguaging practices in English academic writing. *The Asia-Pacific Education Researcher*, 33(6), 1421-1432.
6. Feng, H., & Sun, Y. (2025). Translingual practices for critical language awareness in English as an additional language writing education. *Applied Linguistics Review*, 16(4), 1781-1802.
7. Liu, C., & Chen, M. (2025). Language as a means of expression rather than purpose: Chinese postgraduate students' translingual ideologies in English academic writing. *International Journal of Multilingualism*, 22(2), 901-920.
8. Sun, Y., & Lan, G. (2024). Translingual practices in Chinese as a second language writing: Variations across language proficiency levels. *Language Teaching Research*, 13621688241299906.
9. Zhang-Wu, Q., Skerrett, A., & Sangai, S. (2024). Bargaining identity: A transnational multilingual student's fight against raciolinguistic positioning in English departments. *Linguistics and Education*, 81, 101304.
10. Cheung, K. K. C., Pun, J. K., & Xu, J. (2025). Development of a Questionnaire on Multilingual Students' Beliefs about Equitable and Epistemic Use of Languages in Learning. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 1-32

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТОВАРНЫХ ЗНАКОВ

Сабырбек А. А.
студент

Бугенова Л. А.
ассоциированный профессор
6B07311 Архитектура жилых и общественных зданий
Казахская головная архитектурно-строительная академия
Алматы, Казахстан
E-mail: ayanatsabyrbek10@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются лингвистические особенности товарных знаков как особого вида речевых единиц, функционирующих в современном коммуникативном пространстве. Анализируется специфика их создания, в том числе использование фонетических, морфологических и семантических средств, направленных на повышение запоминаемости и привлекательности бренда. Особое внимание уделяется роли языковой игры, неологизмов и заимствований в формировании уникальности товарного знака. Рассматриваются также культурные и социолингвистические факторы, влияющие на восприятие брендовых наименований в разных языковых сообществах. Проведённый анализ позволяет выявить взаимосвязь между языковой формой и маркетинговой функцией товарного знака, что подчеркивает необходимость комплексного подхода к их изучению.

Ключевые слова: товарный знак; брендинг, лингвистика, словообразование, языковая игра, неологизмы, заимствования.

LINGUISTIC FEATURES OF TRADEMARKS

Sabyrbek A. A.
student

Bugenova L. A.
associate Professor
6B07311 Kazakh Leading Academy
of Architecture and Civil Engineering
Almaty Kazakhstan
mail: ayanatsabyrbek@gmail.com

Abstract. This article examines the linguistic features of trademarks as a specific type of speech unit functioning in the modern communicative space. The study analyzes the peculiarities of their creation, including the use of phonetic, morphological, and semantic means aimed at enhancing memorability and brand attractiveness. Special attention is paid to the role of wordplay, neologisms, and borrowings in shaping the uniqueness of a trademark. Cultural and sociolinguistic factors influencing the perception and interpretation of brand names in different language communities are also considered. The analysis reveals the interrelation between linguistic form and the marketing function of a trademark, highlighting the need for a comprehensive approach to their study.

Keywords: trademark; branding; linguistics; word formation; wordplay; neologisms; borrowings.

В условиях современной рыночной экономики товарные знаки занимают особое место в системе средств индивидуализации товаров и услуг. Они не только выполняют правовую функцию идентификации производителя, но и становятся важным инструментом коммуникации между компанией и потребителем. В этой связи изучение товарных знаков выходит за пределы юриспруденции и экономики, охватывая также сферу лингвистики.

С точки зрения языкознания, товарный знак можно рассматривать как особый текстовый феномен, в котором отражаются закономерности словообразования, семантики, прагматики и социолингвистики [1]. Название бренда или торговой марки должно быть легко произносимым, запоминающимся и ассоциативно связанным с продвигаемым продуктом. При этом в создании

товарных знаков активно используются различные языковые средства: заимствования, неологизмы, слияния слов, каламбуры и даже элементы разных языков в одном слове.

Актуальность исследования лингвистических особенностей товарных знаков обусловлена несколькими факторами. Во-первых, глобализация рынка приводит к активному смешению культур и языков, что напрямую отражается в брендинге. Во-вторых, растущая конкуренция заставляет компании искать нестандартные решения при выборе названия, ориентируясь на психологическое воздействие слова на потребителя. В-третьих, товарный знак становится частью культурного кода общества, отражая модные тенденции, социальные ценности и особенности национального языка [2].

Товарный знак (торговая марка) - это обозначение, служащее для индивидуализации товаров или услуг определенного производителя или поставщика и отличающее их от товаров или услуг других лиц. В разных юрисдикциях действуют свои нормы, но общие принципы схожи: знак должен быть отличительным (не быть обобщённым или описательным), не вводить потребителя в заблуждение, не нарушать права других. Понятие отличительности (*distinctiveness*) важнейшее: знак должен быть способным выступать как указатель источника товара, а не просто обозначать общий род товара или его признаки. Если знак становится слишком «обычным», он может утратить правовой охват (стать *generic*) [3].

Кроме словесного (лексического) компонента, товарный знак может включать символы, логотипы, цвета, формы, звуки, запахи (в отдельных случаях).

Юридическая природа товарного знака часто рассматривается как «исключительное право на язык» - правообладатель получает «частичное исключительное владение языковой единицей в коммерческом использовании». Это порождает интересные пересечения языка и права: например, правообладатели могут пытаться контролировать языковое использование своего бренда, указывать, как следует писать, склонять, произносить и т.д. (противопоставление предписательной и описательной функций права) [4].

Язык - это материал, с которым работает создатель бренда, выбирая словесное обозначение, которое будет носить имя, эмблему, ассоциативный пласт. При этом роль языка не ограничивается просто «названием» - выбор слова, его звучание, морфология, ассоциативные связи, способность быть запоминающимся, переноситься в разные языки и культуры - всё это важно. Бренды стремятся к лингвистической оптимальности: лёгкость произношения, благозвучие, семантическая нагрузка, визуальный облик.

Концепция *brand linguistics* (лингвистика бренда) как междисциплинарной области исследует, как язык формирует бренды, как бренды формируют язык, как потребители воспринимают бренд-язык. В работе Carnevale et al. предложена теория, связывающая лингвистические стратегии с поведением потребителей и восприятием бренда [5]. Другое исследование определяет, что язык бренда влияет на эмоциональную реакцию, ассоциации, лояльность потребителей [6].

Товарный знак функционирует в поле массовой коммуникации: он выступает как «медийный знак», взаимодействует с рекламой, упаковкой, СМИ, социальными сетями и людьми в быту. Он трансформируется через язык, встраивается в тексты, становится частью разговорной речи (маркеры, сленг, мемы). Таким образом, товарный знак - не только юридический инструмент, но и культурно-лингвистический объект, который участвует в формировании языка потребления, символических систем, массовой коммуникации.

Теперь перейдём к основному - как выглядят лингвистические стратегии, используемые в названиях брендов.

Часто бренды используют английские слова или словосочетания, латиницу, даже если действуют на локальных рынках. Это обусловлено несколькими мотивами: стремление выглядеть интернациональным, ассоциироваться с модой, технологичностью, современностью; лёгкость запоминания и произношения. Такое заимствование может придавать «статусность» бренду.

Однако использование иностранных слов несёт риск - непонятность для части аудитории, неприятие или неправильное восприятие. Поэтому часто используется сочетание: английский элемент + локальный элемент (например, «SmartДом», «EcoLife-Казахстан» и др.).

Исследование Syugo Hotta рассматривает, как иностранные выражения используются в товарных знаках и как они воспринимаются публикой, в том числе как они входят в «общественное достояние языка» и как общество «одобряет» их использование как элемент бренда [7].

Неологизмы часто сочетаются с элементами звукосемантики (о чём чуть ниже). Они могут быть в форме портманто (смешанные слова), фонологических игр и др.

Аббревиатуры (инициальные акронимы) часто используются в брендинге: они короче, легко запоминаются и звучат как абстрактное имя. Примеры: BMW (Bayerische Motoren Werke), KFC (Kentucky Fried Chicken), LG, IBM . Аббревиатура часто выступает как «чистое» имя без контекстуальной семантики — что облегчает охрану права и расширение смыслов [8].

Иногда полное название бренда укорачивают, оставляя «фрагмент», который легче произнести или запомнить - так называемые усечения. Например Coca (в обиходе от Coca-Cola), Pepsi (вместо Pepsi-Cola) и др. Усечение делает бренд более «ларговым», менее буквальным. Это особенно популярно в сленговой и разговорной речи.

Иногда бренды добавляют суффиксы, префиксы или их комбинации, образуя «вторичные» формы. Примеры: Netflix (net + flix, где «flix» намекает на «flicks» - фильмы), TikTok (ономатопея тикающего звука). Они образованы не стандартной морфологией, но как словообразовательные новшества. Также возможны гибриды (смещение корней разных языков). Такие формы могут быть «неожиданными», броскими, создавая фонетический и смысловой эффект. Более того, бренды могут генерировать производные формы (от глаголов или прилагательных) в рекламных текстах, но при этом сам товарный знак остаётся неизменным.

Звуковой компонент - один из ключевых в эффективности бренда: как слово звучит, как воспринимается слухом, ритм, ударение, фонетическая «легкость».

Бренд стремится к звучанию, которое приятно слушать: избегание дисгармонических сочетаний, тяжёлых скоплений согласных, непронизимых звуков. Ритмическое строение (количество слогов, интонационные «взлёты») важно. Часто успешные бренды - двусложные или трисложные названия с чёткой ударной схемой.

Использование совпадения начальных звуков (аллитерация) или созвучных окончаний (рифма) помогает запоминанию. Примеры: Coca-Cola (повтор /k/), KitKat (повтор /k/), Best Buy (аллитерация B), PayPal (повтор P) и т.д. Такие приёмы делают название «музыкальным», легче запоминающимся.

В лингвистике есть концепция sound symbolism (звукосимволика) - когда звуки не нейтральны, а сами по себе вызывают ассоциации (например, звуки [l], [r] могут восприниматься как «гладкие», [k], [t] - «резкие», «быстрые») [9]. Бренды могут выбирать звуки, соответствующие желаемому образу: например, бренд спортивной обуви может содержать резкие согласные, чтобы звучать «динамично».

Из исследования «An analysis of the initial phonemes of popular brand names» видно, что определённые начальные фонемы сильно представлены среди топ-брендов: гласные /i:/, /əʊ/ и согласные /j/, /z/, /f/, /dʒ/, /p/ встречаются часто в названиях брендов . Это может свидетельствовать о том, что бренды «выбирают» фонемы, которые в языке воспринимаются легче, «без препятствий», как мягкие или привлекательные [10].

Некоторые названия брендов несут прямую или метафорическую семантику. Например, Apple (яблоко) - простое слово, но ассоциируется с природой, жизнью, свежестью; Puma (пума) - ассоциации с ловкостью, быстротой; Amazon - величие, масштабность. Такие названия помогают вызвать нужные коннотации.

За названием часто стоит набор аллюзий, культурных, психологических ассоциаций, метафор. Например, бренд Amazon вызывает образ мощной реки, обширной природы; Nike - имя греческой богини победы; Virgin - девственность, новизна. Иногда названия содержат «скрытые смыслы» (игры слов, параллели), которые неочевидны на первый взгляд, но создают богатство восприятия. Иногда названия намеренно многозначны: дают гибкость восприятия, позволяют адаптироваться к разным рынкам и аудиториям. Семантический потенциал названия - это «запас смысла», который маркетолог может развивать в лозунги, слоганы, коммуникацию.

Графическое оформление названия - важный элемент, часто неотделимый от лингвистики. Типографика, цвет, расстояние между буквами, наклон, оформление — всё это превращает буквенный знак в визуальный объект, усиливающий бренд. Даже если слово читается одинаково, его визуализация делает его уникальным. Например, логотип Coca-Cola - это не просто слова «Coca-Cola», а характерный курсивный шрифт; Amazon - с улыбающейся стрелкой от «a» к «z»; Nike - слово часто сопровождается swoosh, и т.д. В таких случаях лингвистический и визуальный компоненты неразделимы. Иногда визуальное начертание влияет на восприятие языка: причудливые шрифты, симметрия букв, зеркалирование, пустые пространства внутри букв — всё это часть визуальнo-лингвистической стратегии.

Товарные знаки не просто обозначения - они символы, обладающие культурным весом. Они участвуют в формировании идентичности, стиля жизни, символики потребления. Через рекламу, медиа, мемы, сленг бренд становится частью повседневной речи, порождает фразеологизмы и устойчивые конструкции в языке. Например, «гуглить» (to google) стало частью языка: бренд стал глаголом - знак вошёл в язык как лексема. Это иллюстрирует, что бренды могут влиять на язык как на систему. В юридическом анализе эта ситуация вызывает споры: исчезает ли защита знака, если он стал обобщённым термином (genericide)?

Когда международный бренд выходит на локальный рынок, часто требуется адаптация: транслитерация, перевод, фонетическая подгонка, добавление локальных элементов. Иногда название полностью меняют, чтобы оно звучало благозвучно в местном языке, не имело негативных коннотаций. Например, бренд CitiBank в некоторых странах может адаптироваться в произношении, в логотипе вставлять локальные слова, например, СитиБанк Казахстан. Это сложная задача, поскольку бренд должен сохранить узнаваемость, связь с глобальным именем, но не «привносить» культурных ошибок.

При переводе названий брендов часто возникает дилемма: перевести смысл, оставить звучание или трансформировать гибридно. Перевод может исказить ассоциации, звучание, потерять «звукобренд». Если оставить оригинал, он может быть непонятен или «маячить» чужеродно в языке. Также бывают случаи, когда название в целевом языке уже имеет другое значение (слово перекрещивания). Переводчики брендов должны учитывать многозначность, фонетику, коннотации. Иногда делают «транскреацию» — креативный перевод, сохраняющий эффект.

Ещё одна проблема - правовое: если оригинал уже зарегистрирован в локальной юрисдикции, перевод или изменение названия могут вызвать конфликты.

С ростом брендов и глобализации увеличивается вероятность совпадений: разные компании в разных странах могут иметь схожие названия. Это ведёт к юридическим спорам, смешению потребителей, законодательным конфликтам.

В последние годы можно выделить несколько тенденций:

- 1) Минимализм: короткие, лаконичные имена, часто из 2–3 слогов, простые в произношении и написании.
- 2) Глобализация: универсальные названия, которые «работают» одновременно в нескольких языках, без локальных искажений. То есть искать «межъязыковой компромисс».
- 3) Креативные гибриды: смешение элементов разных языков, аббревиатуры + суффиксы, фонетические новации. Импровизация гибридных названий, например, сочетания латинских корней и английских аффиксов.
- 4) Звуко-символика и эмоджи: экспериментальные названия, включающие символы, эмодзи, нестандартные Unicode-буквы, звукозаписи (аудио-знаки), иногда использования звуковых логотипов.
- 5) Цифровой фокус: названия, учитывающие доменные имена, SEO, лёгкость набора на клавиатуре, дружелюбие для цифровой среды.

Лингвистика играет ключевую роль в создании и функционировании товарных знаков. Название бренда - это не просто слово, а сложный многоплановый объект: лексический, морфологический, фонетический, семантический, визуальный и прагматический.

Перспективы исследований лежат в детальных корпусных исследованиях брендов, в нейролингвистических исследованиях восприятия названий, в кулуарной адаптации названий под локальные языки, в взаимодействии с визуальными средствами, в изучении влияния брендов на развитие языка. Практическое значение для маркетинга и брендинга огромно: понимание языковых механизмов позволяет создавать более эффективные, устойчивые, запоминающиеся бренды, уменьшать ошибки при локализации и защите прав, лучше управлять коммуникациями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Функционально-прагматическая направленность и лингвистический статус товарных знаков на материале английского языка [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/funktsionalno-pragmaticheskaya-napravlennost-i-lingvisticheskii-status-tovarnykh-znakov-na-m>
2. Лингвистика и коммуникация в брендинге [Электронный ресурс] // Журнал КазНПУ им. Абая. — Режим доступа: https://sp.kaznpu.kz/docs/jurnal_file/file20190504035515.pdf
3. Heymann L. The Law of Trademarks and Language [Электронный ресурс] // Lewis & Clark Law Review. — Режим доступа: <https://www.lclark.edu/live/files/7232-lcb144art3heymannpdf>

4. Faculty Scholarship Repository [Электронный ресурс] // Chicago-Kent College of Law. — Режим доступа: https://scholarship.kentlaw.iit.edu/fac_schol/920
5. Carnevale M., Luna D., & Lerman D. Linguistic strategies in brand naming [Электронный ресурс] // Journal of Business Research. — 2017. — Режим доступа: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0167811617300058>
- Linguistic Effects in Branding and Consumer Perception [Электронный ресурс] // Bilingual Publishing Co. — Режим доступа: <https://ojs.bilpub.com/index.php/le/article/download/250/214/2563>
6. Hotta S. Foreign Expressions in Trademarks [Электронный ресурс] // ATRIP Congress 2016. — Режим доступа: <https://atrip.org/wp-content/uploads/2016/06/Syugo-Hotta.pdf.pdf>
7. Learn the Language [Электронный ресурс] // International Trademark Association (INTA). — Режим доступа: <https://www.inta.org/fact-sheets/learn-the-language/>
8. Sound symbolism [Электронный ресурс] // Wikipedia. — Режим доступа: https://en.wikipedia.org/wiki/Sound_symbolism
- An analysis of the initial phonemes of popular brand names [Электронный ресурс] // SpringerLink. — Режим доступа: <https://link.springer.com/article/10.1057/s41262-019-00183-5>

УДК 81.02.638

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОНТЕКСТ КАЗАХСТАНСКОЙ РЕКЛАМЫ

Схатай Н. Н.

студент

Бугенова Л. А.

ассоциированный профессор

6B07311 Архитектура жилых и общественных зданий

Казахская головная архитектурно-строительная академия

Алматы, Казахстан

E-mail: sxatajev@inbox.ru

Р-

Аннотация: В статье рассматриваются особенности языка казахстанской рекламы как важного элемента культурной и социальной коммуникации. Исследуется влияние многоязычия и национальной идентичности на формирование рекламного дискурса. Анализируются примеры адаптации международных брендов, таких как Coca-Cola, Lay's и Nutella, к казахстанскому культурному контексту через использование казахского языка, национальных символов и традиционных мотивов. Особое внимание уделено сфере строительства и архитектуры, где реклама сочетает идеи современности и культурной преемственности. Автор выявляет основные тенденции развития рекламного языка в Казахстане и подчеркивает его роль в укреплении национальной идентичности и популяризации казахского языка в условиях глобализации.

Ключевые слова: Казахстан, реклама, язык рекламы, казахский язык, культурная идентичность, маркетинг, Lay's бешбармак, Coca-Cola, Nutella, строительство, архитектура, национальные традиции, глобализация.

NATIONAL CONTEXT OF KAZAKHSTAN ADVERTISING

Skhatay N. N.

student

Bugenova L. A.

associate Professor

6B07311 Kazakh Leading Academy

of Architecture and Civil Engineering

Almaty Kazakhstan

G-mail: sxatajev@inbox.ru

Abstract: The article examines the features of the language of Kazakhstani advertising as an important element of cultural and social communication. It explores the influence of multilingualism and national identity on the formation of advertising discourse. The study analyzes examples of how

international brands such as Coca-Cola, Lay's, and Nutella adapt to the Kazakhstani cultural context through the use of the Kazakh language, national symbols, and traditional motifs. Particular attention is paid to the field of construction and architecture, where advertising combines ideas of modernity and cultural continuity. The author identifies key trends in the development of advertising language in Kazakhstan and emphasizes its role in strengthening national identity and promoting the Kazakh language in the context of globalization.

Keywords: Kazakhstan, advertising, language of advertising, Kazakh language, cultural identity, marketing, Lay's beshbarmak, Coca-Cola, Nutella, construction, architecture, national traditions, globalization.

Реклама является неотъемлемой частью современной жизни, влияя на формирование общественного сознания, культурных норм и повседневных практик. Она отражает не только экономические процессы, но и культурные особенности народа. В условиях многоязычия Казахстана реклама приобретает особое значение, так как здесь активно взаимодействуют казахский, русский и английский языки. Язык рекламы в Казахстане - это уникальное пространство, где сочетаются традиции и инновации, национальная идентичность и глобальные тренды.

История рекламы в Казахстане имеет несколько этапов. В дореволюционный период реклама существовала преимущественно в устной форме - через базары, ярмарки, устные зазывные речи. Во времена СССР реклама носила в основном пропагандистский характер, ориентировалась на идеологические ценности и чаще использовала русский язык. После обретения независимости в 1991 году началось формирование национальной рекламной индустрии, где постепенно усиливалось значение казахского языка и национальной культуры. С началом глобализации и цифровизации в рекламе стали активно использовать английский язык, а также новые визуальные и аудиоформаты.

Современная казахстанская реклама отличается богатым языковым разнообразием. Основные тенденции включают использование казахского языка, часто в сочетании с русским, а также внедрение англоязычных заимствований. Явление код-свитчинга - смешение языков в одном рекламном сообщении - стало нормой, особенно в молодежной среде. Например, рекламные слоганы могут звучать на казахском, но включать англицизмы, связанные с технологиями, модой или бизнесом. Казахский язык в рекламе также использует национальные фразеологизмы, что усиливает культурную аутентичность и делает рекламу ближе к аудитории.

Язык рекламы на казахском языке строится на использовании выразительных средств. Широко применяются метафоры, гиперболы и игра слов. Значительное внимание уделяется национальной символике: в рекламных материалах часто фигурируют степи, горы, юрта, орёл, тюльпан, а также национальные блюда - кумыс, бауырсак, бешбармак. Использование пословиц и поговорок усиливает ассоциативную связь с традиционной культурой. Например, слоган, основанный на пословице «Ел болам десең, бесігінді түзе», может быть адаптирован под социальную рекламу, связанную с семьей и воспитанием.

Примеры казахстанской рекламы с элементами национальной культуры:

Одним из интересных примеров является реклама **Coca-Cola**, выпущенная к празднику Наурыз. В ней бренд представил традиционный казахский дастархан, где центральным элементом стала национальная еда **бешбармак**.

Рисунок 1. Реклама Coca-Cola с национальным праздником

Видео сопровождалось слоганом «Наурыз күтты болсын!», подчеркивающим семейные и культурные ценности. Такая реклама демонстрирует, как международный бренд адаптирует свой контент под национальные традиции, усиливая связь с казахстанской аудиторией (coca-cola.kz).

В дополнение к этому стоит отметить кампанию бренда **Lay's**, которая в 2023 году представила лимитированный вкус «**Бешбармак**» специально для казахстанского рынка. Этот продукт был вдохновлён традиционным казахским блюдом бешбармаком - символом гостеприимства и единства.

Рекламная кампания включала телевидение, цифровые платформы и наружную рекламу. Агентства **BBDO Central Asia** и **JAS** использовали в дизайне элементы казахского орнамента и образы степи, а также применяли нейросетевые технологии для генерации визуальных паттернов. Эта кампания стала примером успешной адаптации международного бренда к локальному контексту: язык рекламы сочетал казахские выражения, визуальные образы и юмор, что сделало её особенно популярной среди молодёжи. Подробнее о кампании можно узнать на Tribune.kz и [Lays Around the World](http://LaysAroundtheWorld.com).

Рисунок-2. Кartoфельные чипсы Lay's со вкусом национального блюда

Также интересным примером стала реклама **Nutella**, где бренд использовал национальный десерт - **баурсаки**. В одном из промо-видео на казахском языке Nutella представила сцену семейного чаепития, где баурсаки подаются с шоколадной пастой. Ролик был создан в сотрудничестве с местными

Рисунок-3. Шоколадная паста nutella с баурсаками

Особое место занимает реклама в сфере строительства и архитектуры Казахстана. В этой отрасли реклама нередко строится вокруг идей устойчивости, инноваций и культурной преемственности. Например, застройщик **BI Group** активно использует в своих рекламных кампаниях элементы национальной символики - орнаменты, изображения юрт и казахских пейзажей, а также слоганы вроде «С любовью к своей земле». Компания продвигает идею современного комфорта, сочетающегося с национальными ценностями (bi.group). Другой пример - кампания **Bazis-A**, где архитектура представляется как часть культурной идентичности: в роликах звучат казахские пословицы, а визуально подчеркивается связь между традиционным и современным стилем зданий (bazis.kz).

Язык казахской рекламы выполняет несколько функций **Информативная** - передача сведений о товаре или услуге.

Манипулятивная - формирование у потребителя потребности и мотивации к покупке.

Культурно-идентификационная - акцентирование национальной принадлежности и ценностей.

Эмоциональная - создание положительных ассоциаций, формирование доверия.

Несмотря на активное использование казахского языка в рекламе, существует ряд проблем. Во-первых, не всегда соблюдаются нормы грамотности, что снижает доверие к бренду. Во-вторых, значительная часть рекламного контента продолжает создаваться на русском языке, особенно в крупных городах. В-третьих, английский язык часто используется как символ престижа, что приводит к вытеснению казахского языка из определённых сегментов рынка. Также актуальной проблемой является низкое качество перевода: нередко рекламные тексты на казахском являются лишь дословным переводом с русского, без учета культурных особенностей.

Будущее казахского рекламного дискурса связано с несколькими направлениями. Во-первых, это усиление роли цифровых технологий и социальных сетей, где реклама всё больше ориентируется на молодёжь. Во-вторых, государственная политика поддержки казахского языка способствует росту числа рекламных материалов на государственном языке. В-третьих, наблюдается формирование уникального казахского рекламного стиля, который сочетает национальные традиции и современные маркетинговые технологии. Это позволяет создавать оригинальные, культурно значимые и эффективные рекламные продукты.

Таким образом, язык казахской рекламы представляет собой динамично развивающееся явление, в котором отражаются процессы глобализации, культурной идентичности и социального развития. Он выполняет не только коммерческую функцию, но и становится важным инструментом поддержания и популяризации казахского языка. Примеры таких кампаний, как **Coca-Cola**, **Lay's**, **Nutella**, а также рекламные проекты в строительной сфере демонстрируют, как национальные символы и язык могут гармонично сочетаться с современными маркетинговыми тенденциями. В перспективе развитие казахской рекламы будет способствовать укреплению национальной идентичности и формированию новых культурных кодов общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айтжанова, Г. Б. *Язык рекламы в Казахстане: социолингвистический аспект*. — Алматы: Қазақ университеті, 2018.
2. Ермекбаева, С. Т. *Многоязычие и культурная идентичность в современном Казахстане*. — Нур-Султан: ЕНУ им. Л. Н. Гумилёва, 2020.
3. Каиржанов, Б. С. *Рекламный дискурс в условиях глобализации*. // *Вестник КазНУ. Серия филологическая*, № 3, 2021. — С. 45–52.
4. Сафарова, А. К. *Особенности использования казахского языка в коммерческой рекламе*. // *Қазақ тілі мен әдебиеті*, № 2, 2019. — С. 110–117
5. Kotler, Ph., Keller, K. L. *Marketing Management*. — 15th ed. — Pearson Education, 2016.
6. Fairclough, N. *Language and Power*. — London: Routledge, 2014.
7. Coca-Cola Kazakhstan. Официальный сайт: <https://www.coca-cola.kz> (дата обращения: 20.10.2025).
8. Lay's Kazakhstan. *Lay's Беишбармак. Кампания 2023 г.* — Материалы портала Tribune.kz и Lays Around the World (дата обращения: 20.10.2025).
9. Nutella Kazakhstan. *Казахские традиции и современность в рекламе Nutella*. - <https://www.nutella.com/kz> (дата обращения: 20.10.2025).
10. BI Group. *Официальный сайт строительной компании*: <https://bi.group> (дата обращения: 20.10.2025).
11. Bazis-A. *Культурная идентичность в архитектуре Казахстана*. - <https://bazis.kz> (дата обращения: 20.10.2025).
12. Төлеубекова, А. Ж. *Медиа и национальная идентичность Казахстана в XXI веке*. — Алматы: Ғылым, 2022.

УДК 304.2.48

Рашидқызы А.

Студент

«6B07311 Архитектура жилых и общественных зданий»

Казахская головная архитектурно-строительная академия

Алматы, Казахстан

e-mail: raahovaaika@gmail.com

Нұғманова І.А.,

Студент

«6B07311 Архитектура жилых и общественных зданий»

Казахская головная архитектурно-строительная академия

Алматы, Казахстан

e-mail: inkarnugmanova.008@gmail.com

СИЛА СЛОВА : ЯЗЫК, ТОЛЕРАНТНОСТЬ И ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИЯ

Аннотация: В статье рассматривается влияние интернета и языка на формирование толерантного общества. Анализируется явление «речи ненависти» (hate speech), его понятие, отличия от свободы слова и формы проявления в сети. Язык рассматривается как конструктивный и деструктивный фактор, способный как объединять людей, так и усиливать конфликты. Особое

внимание уделяется роли интернет-коммуникации в распространении речевой агрессии и возможностям языка в поддержке культуры уважения и доверия.

Ключевые слова: язык вражды, интернет-коммуникация, толерантность, свобода слова, речевая агрессия, культура речи, общество.

Rashidkyzy A.

Bachelor's Degree

" 6B07311 Architecture of residential and public buildings"

Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering

Almaty, Kazakhstan

e-mail: raahovaika@gmail.com

Nugmanova I.A.,

Bachelor's Degree

" 6B07311 Architecture of residential and public buildings"

Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering

Almaty, Kazakhstan

e-mail: inkarnugmanova.008@gmail.com

THE POWER OF WORDS: LANGUAGE, TOLERANCE, AND ONLINE COMMUNICATION

Abstract: This article examines the influence of the internet and language on the formation of a tolerant society. It analyzes the phenomenon of "hate speech," its definition, its differences from free speech, and its forms of expression online. Language is viewed as both a constructive and destructive factor, capable of both uniting people and exacerbating conflicts. Particular attention is paid to the role of online communication in the spread of verbal aggression and the potential of language to support a culture of respect and trust.

Keywords: hate speech, internet communication, tolerance, freedom of speech, verbal aggression, speech culture, society.

В современном мире язык перестал быть лишь средством коммуникации.

Сегодня каждое высказывание, каждое слово способно влиять на общественное мнение, формировать отношение к человеку или целой социальной группе. Особенно важной становится проблема толерантности: в условиях глобализации и активного межкультурного взаимодействия именно слова могут как сблизить людей, так и создать новые барьеры [1; 2]. Не случайно лингвисты, психологи и социологи всё чаще обращаются к вопросу о том, каким образом язык отражает и одновременно формирует уровень уважения в обществе [3].

Толерантность в широком смысле понимается как уважение к различиям и признание права каждого человека быть самим собой [4]. Язык играет в этом процессе ключевую роль. Ведь именно через слова мы выражаем отношение к собеседнику, демонстрируем принятие или неприятие его особенностей. Лексика, речевые обороты, используемые в повседневной и публичной коммуникации, становятся показателем уровня культуры общества [3].

Несмотря на свою позитивную функцию, язык может оказывать и разрушительное воздействие. В современном информационном пространстве нередко встречается так называемая «Язык вражды». Термин «язык вражды» (англ. hate speech) имеет разнообразное значение, которое не останавливается на одном определении. В целях эффективной работы, на официальном сайте ООН, Стратегия и План действий ООН по борьбе с языком вражды определяет «язык вражды» как любой вид коммуникации в устной, письменной форме или поведении, который нападает или использует уничижительный, или дискриминационный язык по отношению к человеку или группе на основе их религии, этнической принадлежности, национальности, расы, цвета кожи, происхождения, пола или другого фактора идентичности. Это явление может выступать как форма проявления расизма, ксенофобии, межнациональной вражды и нетерпимости, гомофобия, а также сексизма [5].

Существует несколько классификаций языка вражды.

Исследователь А.М. Верховский классифицирует на три главных типа:

1. Жёсткий «язык вражды» (Прямые и непосредственные призывы к насилию, призывы к насилию с использованием общих лозунгов, прямые и непосредственные призывы к дискриминации, т.д.);

2. Средний «язык вражды» (Оправдание исторических случаев дискриминации и насилия, публикации и высказывания, подвергающие сомнению общепризнанные исторические факты насилия и дискриминации, утверждение о криминальности той или иной этнической группы, т.д);

3. Мягкий «язык вражды» (Создание негативного образа этнической группы, упоминание названий этнической группы в уничижительном контексте, утверждение о неполноценности этнической группы, т.д) [6, С.200].

В статье «Классификация и определение интенсивности языка вражды» («Classifying and Identifying the Intensity of Hate Speech») профессор Бабак Бахадор использует концептуальную структуру «Они – Мы» и классифицирует язык ненависти на три вида:

1. Дегуманизация и демонизация;
2. Насилие и подстрекательство;
3. Раннее предупреждение [7].

Сам термин довольно новый, впервые стал активно использоваться в США в конце XX века (1980-1990), когда ученых-юристов, наблюдая за проблемой расистских и сексистских оскорблений в колледжах, попыталась устранить то, что они считали правовым пробелом в борьбе с «расистскими сообщениями, разжигающими ненависть» [8].

Несмотря на это, концепт использования языка вражды присутствует уже не первый век. По некоторым данным, ненависть к определенным группам людей, например по цвету кожи, началась в 15-16 веках, совпадающие с Европейскими разведками в результате которых были найдены различные коренные народонаселения, что привело к разгару расизма. Первые официальные законы борющиеся с языком вражды были внедрены в 1820-х годах Франции и 1851 году в Пруссии. Позже, после Второй мировой войны значительное число европейских стран приняли законы, ограничивающие разжигание ненависти, с целью поощрения уважения и равенства [9, С.231].

На данный момент концепт языка вражды только расширяется, и этот термин используется не только в официальных высказываниях или законах, но и распространяется на широкую общественность. Основной причиной этому является развитие интернет-коммуникаций. В эпоху цифровых технологий проблема языка вражды стала особенно актуальной, так как социальные сети предоставляют каждому возможность свободно выражать своё мнение, не сталкиваясь с должными последствиями. Как говорил Дрю Бойд, директор по операциям проекта Sentinel, в своем интервью «Интернет даёт людям возможность говорить ужасные вещи, думая, что их не раскроют. Именно это делает язык вражды в интернете таким уникальным: люди чувствуют себя гораздо комфортнее, когда говорят о ненависти, чем в реальной жизни, когда им приходится иметь дело с последствиями своих высказываний» [10, С.14]. Анонимность и безнаказанность – толкающие силы распространения речевой агрессии в интернете.

Главным аргументом интернет-агрессоров является свобода слова. На просторах социальных сетей граница между свободой слова и враждебностью часто стирается. Некоторые интернет-пользователи считают, что ограничивая и регулируя ненавистные высказывания, ограничивается право на свободное выражение мнения. Но эти люди часто не замечают разницы между этими концепциями. Свобода слова предполагает уважение к чужому мнению, а язык вражды – форма насилия, наносящая моральный вред и провоцирующая конфликты в обществе.

В интернете язык ненависти проявляется по-разному: в комментариях, видео, фотографиях, мемах и т.д. Он может варьироваться от оскорбительных шуток (например, сравнения отдельных расовых групп с животными) до реальных угроз причинения вреда.

По данным HateBase - веб-приложения, которое собирает примеры языка вражды в интернете по всему миру – большинство случаев высказываний на почве ненависти направлено против отдельных лиц по признаку этнической и национальной принадлежности. Однако также наблюдается рост числа случаев подстрекательства к ненависти по религиозным и социальным признакам [10, С. 13]. Например, за последние несколько лет количество негативных комментариев и постов, направленных против религии ислам и её последователей, значительно возросло. Часто можно встретить оскорбительные высказывания в адрес мусульман и призывы устранить представителей этой религии. Также заметно, что под публикациями неверующих

или тех, кто не относится ни к одной религии, появляются комментарии с призывами «прийти к Богу», что напрямую выражает неприятие этой группы людей.

Язык ненависти распространяется очень быстро, особенно в ходе политических или социальных дискуссий, создавая напряжённую атмосферу вокруг затронутых групп. Из реальных примеров политических разногласий можно привести видео, где группа людей топчет флаг другой страны, выражая таким образом свою ненависть. Это видео привлекло большое внимание общественности и спровоцировало онлайн-конфликт между представителями вовлечённых сторон.

Из-за быстротечности и широкого охвата интернета полная борьба с языком вражды практически невозможна. Публикации, созданные с целью выражения ненависти, распространяются с огромной скоростью и постоянно «путешествуют» по разным платформам. Комментарий, удалённый с одного поста, может вновь появиться в другом месте и найти свою аудиторию.

Кроме того, разные платформы применяют различные меры для удаления нежелательного контента. Если TikTok справляется с онлайн-враждой быстрее всех, обеспечивая самый быстрый отклик и скорость удаления вредоносного контента, то такие платформы, как Facebook и X, делают это хуже из-за более слабых правил и низкой вероятности удаления враждебных публикаций.

Скорость удаления ненавистных постов особенно важна, поскольку позволяет остановить распространение вражды на ранних этапах. Как отметил Андре Оболер, генеральный директор Института предотвращения онлайн-ненависти: «Чем дольше контент остаётся доступным, тем больший ущерб он может нанести жертвам и тем сильнее повлиять на преступников. Удалив контент на ранней стадии, можно ограничить его воздействие. Это как уборка мусора: это не останавливает людей мусорить, но если не решать проблему, она лишь накапливается и усугубляется» [11].

Язык вражды важен не только для сохранения благополучия определённых групп людей, но и для поддержания чистоты языка. Частое использование ненавистных высказываний напрямую влияет на словарный запас и качество речи человека. Многократное появление агрессивных выражений в СМИ или в интернете формирует ложное представление о норме. Новые оскорбительные термины или клише, такие как «пятая колонна», «чурка», «сектант», «балбес», могут проникать в повседневную речь и создавать негативные стереотипы об определённых людях. Также, когда человек часто сталкивается с резкой, грубой речью, он сам начинает так говорить. Таким образом культура диалога портится, а воспитанная речь становится всё менее распространённой. К этому можно отнести и распространение обценной лексики.

Язык ненависти также влияет на мышление человека. Различные противопоставления вроде «патриоты - предатели», «нищие - богатые», «местные - чужие» усиливают разделение в обществе и формируют мышление «мы - они». Из-за этого появляется негативная атмосфера и неприязнь к людям, отличающимся от себя. Враждебный язык также часто используется в журналистике и пропаганде. Громкие высказывания, подобные «террористы», «гастарбайтеры», «женщина должна...», оставляют яркое впечатление на читателя, влияя на него на подсознательном уровне.

Однако язык способен выполнять и обратную функцию - объединяющую. Слова благодарности, поддержки, признания ценности другого человека укрепляют атмосферу доверия и взаимного уважения. В последние годы всё больше внимания уделяется использованию корректных, нейтральных форм в обозначении социальных групп. Так, например, вместо стигматизирующего слова «инвалид» чаще применяется выражение «человек с ограниченными возможностями», подчеркивающее личность, а не ограничение [2; 12]. Подобные языковые изменения свидетельствуют о том, что общество стремится к более гуманистичному восприятию друг друга [4].

Существует и противоположная точка зрения. Некоторые считают, что «слова – это всего лишь слова», и на них не стоит обращать серьёзного внимания. По их мнению, чрезмерное внимание к речевым формам может привести к искусственности общения и подавлению свободы слова. Однако большинство исследователей подчёркивает: язык не просто отражает, но и формирует мышление [1; 3]. А значит, изменение лексики способно повлиять на

общественные установки. Именно поэтому ответственное отношение к словам становится важным условием развития толерантного общества.

Государственная языковая политика во многих странах направлена на поддержку языкового многообразия и взаимного уважения между культурами [2; 4]. Введение норм речевого этикета, использование инклюзивных терминов в официальных документах и СМИ способствует укреплению толерантности [13]. Например, в Казахстане и других многонациональных странах политика двуязычия способствует развитию уважительного отношения к языкам всех народов, проживающих на одной территории [3; 4].

Особое значение имеет образовательная среда, где формируются нормы речевого поведения [12; 4]. Учителя, журналисты и общественные деятели оказывают прямое влияние на речевые привычки молодёжи. Средства массовой информации, в свою очередь, несут ответственность за распространение корректных языковых форм и за предотвращение проявлений речевой агрессии [13; 14]. Образовательные программы, направленные на развитие культуры речи, способствуют воспитанию толерантного мировоззрения у подрастающего поколения [1; 3].

Интернет-коммуникация открывает новые формы взаимодействия, но одновременно создаёт риски для толерантности. Анонимность пользователей порождает случаи речевой агрессии, хейта и кибербуллинга. Вместе с тем цифровое пространство может стать и платформой для продвижения идей взаимного уважения [13; 12]. Создание позитивных онлайн-сообществ, распространение языков инклюзии и доброжелательной коммуникации позволяют использовать интернет как инструмент формирования толерантной речевой среды [4].

Таким образом, язык – это не только инструмент передачи информации, но и мощный социальный механизм, который формирует ценности и нормы поведения. В нём заключена двойственная сила: он может как разрушать, так и создавать основы доверия и уважения. Толерантность в языке проявляется в стремлении избегать оскорбительных выражений, в умении подбирать слова, которые объединяют людей, а не разделяют их. Чем внимательнее общество относится к своей речи, тем больше шансов построить мир, основанный на взаимопонимании и уважении к каждому человеку.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. - Москва: Русские словари, 2019.
2. Губерский Л. Н. Язык и общество в эпоху глобализации. - Москва: Наука, 2020.
3. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - Волгоград: Перемена, 2002.
4. ЮНЕСКО. Толерантность: Порог мира. Учебное пособие по образованию в интересах мира, прав человека и демократии. - Париж: Издательство ЮНЕСКО, 1995.
5. Денисова А. Язык вражды в российских СМИ: гендерное измерение - 2002.
6. Верховский А. М. Язык мой...: Проблема этнической и религиозной нетерпимости в российских СМИ. - М.: ООО «Центр «Панорама», 2002. - С.200.
7. Babak Bahador Classifying and Identifying the Intensity of Hate Speech (17.11.2020).
8. Anne McMillan Hate speech versus free speech (17.01.2022).
9. Roni Cohen Regulating Hate Speech: Nothing Customary About It- Chicago Journal Of International Law, 2014- P.231.
10. Iginio Gagliardone, Danit Gal, Thiago Alves, Gabriela Martinez COUNTERING ONLINE HATE SPEECH- UNESCO, 2015- P.13, 14.
11. Interview: Andre Oboler, CEO, Online Hate Prevention Institute, (31.10.2014).
12. Браун П., Левинсон С. Вежливость: некоторые универсалии в использовании языка. — Кембридж: Cambridge University Press, 1987.
13. Ван Дейк Т. А. Дискурс и власть. — Palgrave Macmillan, 2008.
14. Фэйрклоу Н. Язык и власть. — Лондон: Routledge, 2015.

ШИФРЛЕУ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

Утегенов.А

«Бағдарламалау және бағдарламамен қамтамасыз ету» мамандығының 4 курс студенті, М.Х. Дулати
атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
utegenovazat0000@gmail.com

Рапілбеков.Б

«Информатика және ақпараттық коммуникациялық технологиялар»
4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
rapilbekovbakdaulet@icloud.com

Есеналиева М.К.

«Қолданбалы информатика және бағдарламалау» кафедрасының
техника ғылымдарының магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
Esenalieva_madina@mail.ru

Түйін. Мақалада қазіргі ақпараттық қоғамда ақпараттық қауіпсіздіктің маңызы мен оның негізгі мәселелері қарастырылады. Ақпараттың құпиялығын сақтау және оны сыртқы шабуылдардан қорғаудың заманауи әдістері, соның ішінде шифрлеудің негізгі түрлері мен олардың қолданылуы егжей-тегжейлі түсіндіріледі. Сонымен қатар, жасанды интеллекттің ақпараттық қауіпсіздік саласындағы рөлі мен оның шифрлеу технологияларына әсері туралы мысалдар келтіріледі. Автордың мақсаты – оқырманға ақпараттық қауіпсіздіктің негіздерін түсіндіру және шифрлеудің қазіргі заманғы өмірдегі маңыздылығын көрсету.

Тірек сөздер: киберқауіпсіздік, шифрлеу, криптография, ақпараттық қауіпсіздік, деректерді қорғау, ақпараттық технологиялар, кванттық криптография, Жасанды интеллект.

Шифрлеу – құпия ақпаратты бөгде адамдар түсінбейтіндей етіп кодтау әдісі. Оның тарихы ежелгі өркениеттерден бастау алады. Мысалы, б.з.д. V ғасырда Спартада қолданылған «скитал» шифры немесе Цезарь шифры ең алғашқы криптографиялық әдістердің бірі болды. Орта ғасырларда шифрлеу әскери құпияларды сақтау үшін кеңінен қолданылды. Ал XX ғасырда Энигма сияқты күрделі шифрлеу машиналары пайда болды. Компьютерлердің дамуы криптографияны жаңа деңгейге көтерді. Қазіргі кезде криптография математикалық әдістерге негізделген.

Шифрлеу дегеніміз – ақпаратты өзгеше формаға өзгерту процесі, яғни ол дерек бастапқы түрінде оқылмайтындай күйге айналады. Бұл өзгертілген деректі тек арнайы кілттің көмегімен ғана қайта оқуға болады. Қарапайым тілмен айтқанда, шифрлеу – бұл ақпаратты құпиялап жазу. Мысалы, егер сіз біреуге құпия хат жазғыңыз келсе, ол жолда бөгде адамның қолына түсіп қалуы мүмкін. Сол үшін бұл хатты шифрлеп жіберуге болады. Хатты алған адамда оны қайта ашуға арналған кілт болса, ол ғана оқи алады. Басқа ешкім ол хаттың не жазылғанын түсіне алмайды. Шифрлеу көбінесе ақпаратты қорғау үшін қолданылады. Қазіргі таңда бұл әдіс банк жүйелерінде, интернеттегі байланыста, мессенджерлерде, электрондық поштада, онлайн сатып алулар кезінде кеңінен қолданылады. Мысалы, сіз WhatsApp арқылы біреуге хат жіберсеңіз, ол хат шифрленген болады, яғни оны тек сіз және алушы ғана көре алады. Басқа ешкім, тіпті жүйе әкімшілері де, бұл хатты оқи алмайды. Шифрлеудің арқасында біз дербес мәліметтерімізді, жеке хаттарымызды, құпия сөздерімізді және қаржылық ақпаратты қауіпсіз сақтай аламыз.

Шифрлеудің негізгі түрлері үшке бөлінеді: симметриялық, асимметриялық және хэш-функциялар. Бұл әрқайсысы ақпаратты қорғау үшін қолданылады, бірақ жұмыс істеу принциптері әртүрлі.

Симметриялық шифрлеу дегеніміз бір ғана құпия кілт қолданылатын әдіс. Яғни, сол кілт арқылы ақпаратты шифрлеп, сол кілтпен қайта ашуға болады. Бұл әдіс жылдам жұмыс істейді және үлкен көлемдегі деректерді өңдеуге ыңғайлы. Бірақ ең үлкен кемшілігі кілтті бір адамнан екінші адамға қалай қауіпсіз түрде жеткізу мәселесі. Егер бұл кілтті үшінші біреу қолға түсірсе, бүкіл ақпаратқа қол жеткізе алады. Сондықтан кілтті тасымалдау жолында қауіпсіздік жоғары болуы керек. Симметриялық шифрлеудің ең танымал алгоритмдерінің бірі AES, ол қазіргі кезде банк

жүйелерінде, файлдарды қорғауда, кейбір VPN қызметтерінде кеңінен қолданылады. Асимметриялық шифрлеу қауіпсіздік жағынан анағұрлым сенімді әдіс. Мұнда екі түрлі кілт болады: бірі - ашық кілт, ол бәріне қолжетімді, ал екіншісі жабық кілт, ол тек сізде сақталады. Сізге біреу хабарлама жібергісі келсе, сіздің ашық кілтіңізді қолдана отырып шифрлейді, ал оны оқу үшін тек сіздің жабық кілтіңіз қажет болады. Осылайша, ақпарат ешкімге қолжетімсіз болады. Бұл әдіс баяу жұмыс істегенімен, өте қауіпсіз. Асимметриялық шифрлеу көбінесе интернеттегі қауіпсіз байланыс орнатуда, мысалы, веб-сайттарда “https” арқылы, электронды пошталарда және электронды қолтаңбаларда қолданылады. Ең танымал алгоритмдердің бірі RSA.

Үшінші түрі хэш-функциялар. Бұл шифрлеудің біржақты түрі, яғни ақпаратты шифрлеуге болады, бірақ оны кері ашу мүмкін емес. Хэш-функцияның міндеті — берілген мәліметтен бірегей “қолтаңба” жасау. Мысалы, сіз қандай да бір құжатты жіберер алдында оның хэшін есептейсіз. Құжатты алған адам да сол хэштi қайта есептеп, сәйкес келе ме, соны тексереді. Егер сәйкес келмесе, құжат өзгерген деген сөз. Бұл әдіс көбінесе құпиясөздерді сақтау, дерек тұтастығын тексеру немесе файлдардың өзгеріске ұшырағанын анықтау үшін қолданылады. Қазіргі уақытта қауіпсіз хэш-функциялардың бірі SHA-256. Сонымен, қысқаша айтқанда: симметриялық шифрлеу жылдам, бірақ кілтті сақтау қиын; асимметриялық шифрлеу қауіпсіз, бірақ ресурсты көп талап етеді; ал хэш-функциялар деректердің тұтастығын тексеруге арналған, кері ашуға келмейді. Бұл шифрлеу түрлері бір-бірін толықтырып, күнделікті цифрлық өміріміздің қауіпсіздігін қамтамасыз етіп отыр.

Бүгінде шифрлеу технологиялары біздің күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды. Біз оны тікелей байқамасақ та, интернетті пайдаланған сәттен бастап, ол үздіксіз жұмыс істейді. Мысалы, сіз интернет арқылы банк қосымшасына кіріп, ақша аударатын болсаңыз, ол мәліметтер шифрленіп беріледі. Бұл сіздің деректеріңіздің жолда бөгде адамның қолына түспеуін қамтамасыз етеді. Сол сияқты әлеуметтік желілер мен мессенджерлерде – WhatsApp, Telegram, Signal сияқты қосымшаларда – хабарламалар соңына дейін шифрленіп жіберіледі. Бұл дегеніміз, ол хабарламаны тек сіз және сіз сөйлесіп жатқан адам ғана оқи алады. Тіпті қосымша иелері де оның мазмұнын көре алмайды. Электронды пошталарда да шифрлеу кең қолданылады. Мысалы, кейбір қызметтер хатты ашпас бұрын қосымша растау сұратады немесе арнайы шифрлеу технологиясын қолданады. Бұл құпия немесе маңызды ақпарат жіберген кезде өте маңызды. Сонымен қатар мемлекеттік жүйелер мен электронды үкімет порталы да шифрлеуге сүйенеді. Азаматтар ЖСН енгізіп, жеке ақпарат алғанда немесе мемлекеттік қызметке жүгінгенде, барлық ақпарат шифрленіп беріледі. Бұл халықтың жеке мәліметтерінің қауіпсіздігін сақтау үшін қажет.

Бұлтты сақтау қызметтерінде де шифрлеу қолданылады. Мысалы, сіз Google Drive, Dropbox немесе iCloud сияқты сервистерге файл жүктесеңіз, ол файл серверге жеткенше шифрленеді, сондықтан оны тек сіз немесе сіз рұқсат берген адам ғана аша алады. Сонымен қатар шифрлеу электронды қолтаңбада да маңызды рөл атқарады. Құжатқа электронды қолтаңба қойылған кезде, оның авторы мен деректің өзгермегені расталады. Бұл қазірдің өзінде заңды құжаттарда кеңінен қолданылады. Қысқаша айтқанда, шифрлеу қазіргі заманғы цифрлық қауіпсіздіктің негізі болып табылады. Біз интернетке қосылған әр сәтте, біреуге хат жазғанда, онлайн төлем жасағанда немесе құжат жібергенде – барлық осы процестерде шифрлеу қолданылып жатыр. Ол болмаса, жеке мәліметтер мен құпия ақпараттар кез келген адамның қолына оңай түсіп кетер еді.

Шифрлеу және қауіпсіздік – қазіргі цифрлық заманда бір-бірімен тығыз байланысты екі ұғым. Ақпараттық қауіпсіздік дегеніміз – деректердің құпиялығын, тұтастығын және қолжетімділігін сақтау. Ал шифрлеу осы мақсаттарға жетудің ең тиімді және сенімді тәсілдерінің бірі болып табылады. Қазіргі таңда адамдар күн сайын интернетті пайдаланады: онлайн төлем жасайды, хабарлама жазады, әлеуметтік желіге кіріп, түрлі қызметтерді қолданады. Осы әрекеттердің бәрі белгілі бір деңгейде шифрлеу арқылы қорғалады. Мысалы, сіз банк қосымшасы арқылы ақша аударатын болсаңыз, ол деректер шифрленеді, сондықтан үшінші тұлғалар бұл ақпаратты оқи алмайды. Шифрлеу қауіпсіздікке үш негізгі бағытта көмектеседі. Біріншіден, ол ақпараттың құпия болуын қамтамасыз етеді. Бұл дегеніміз, деректер тек оны жіберген және қабылдаған адамға ғана түсінікті болады. Екіншіден, шифрлеу деректердің тұтастығын сақтайды. Егер біреу оны өзгертпек болса, жүйе оны бірден анықтайды. Үшіншіден, ол аутентификацияға көмектеседі, яғни сіздің кім екеніңізді дәлелдеуге мүмкіндік береді. Мысалы, электронды қолтаңба – бұл шифрлеудің нақты мысалы. Қолтаңба арқылы сіз қандай да бір құжаттың расында сізге тиесілі екенін дәлелдей аласыз. Бүгінде шифрлеу әртүрлі салада қолданылады: қаржы, медицина,

білім беру, мемлекеттік органдар, бұлтты сақтау жүйелері және тағы басқалары. Онсыз цифрлық әлемде ешқандай қауіпсіздік болмас еді. Мысалы, WhatsApp сияқты мессенджерлер «соңына дейін шифрлеу» технологиясын қолданады. Бұл сіз бен әңгімелесіп отырған адамның арасында ақпарат қауіпсіз түрде жіберіледі деген сөз. Бұл технология болмаса, үшінші тараптар – тіпті қосымшаның өзі де – сол хабарламаларды оқи алатын еді. Шифрлеу тек техникалық құрал емес, ол – сенімнің негізі. Интернеттегі байланыс, онлайн сауда, мемлекеттік қызметтер – бәрі осы шифрлеу арқылы қауіпсіз және сенімді түрде жүзеге асады. Бірақ тек шифрлеу жеткіліксіз, оны дұрыс пайдалану да маңызды. Мысалы, егер сіз шифрленген жүйені қолдансаңыз, бірақ әлсіз құпиясөз қойсаңыз немесе оны бөтен адаммен бөліссеңіз, онда шифрлеудің мәні болмай қалады. Сондықтан шифрлеу мен қауіпсіздік – тек технология ғана емес, ол адамның саналы әрекеті мен сақтығына да байланысты.

Қазір шифрлеу мен ақпараттық қауіпсіздік саласында күн сайын жаңа технологиялар мен әдістер пайда болып, бұл сала қарқынды дамып жатыр. Соңғы жылдары осы бағытта ең үлкен өзгерістердің бірі — жасанды интеллекттің (ЖИ) қолданылуы. Бұрын қауіпсіздік жүйелері көбіне алдын ала жазылған ережелер мен қарапайым алгоритмдерге сүйенсе, енді ЖИ көмегімен шабуылдарды ерте кезеңде анықтап, оларды тоқтату мүмкіндігі артып отыр. Мысалы, кейбір заманауи қауіпсіздік платформалары деректер ағынын талдап, күдікті әрекеттерді автоматты түрде байқап, сол бойынша қорғаныс шараларын тез арада қолданады. Бұл адамның араласуынсыз жұмыс істейді, сондықтан хакерлердің әрекеттерін жылдам әрі тиімді анықтау мүмкіндігі жоғары.

Алайда, жасанды интеллекттің өзі де кейбір қауіптер туғызуы мүмкін. Мысалы, алаяқтар ЖИ-нің көмегімен жалған бейнелер (deepfake) мен дауыстар жасап, адамдарды алдауға тырысады. Бұл әсіресе саясат пен іскерлік салаларда үлкен мәселе тудыруы мүмкін. Сондықтан ЖИ-ға қарсы күрес құралдары да дамуда, олар жалған ақпаратты анықтауға бағытталған. Шифрлеу технологиялары да үнемі жетіліп келеді. Қазір тек мәтіндік хабарламаларды ғана емес, бейне, аудио және үлкен көлемдегі файлдарды да сенімді түрде шифрлеуге болады. Мысалы, WhatsApp пен Signal сияқты мессенджерлер соңына дейін шифрлеуді қолданады, яғни хабарлама сізден шығып, алушыға жеткенге дейін ешкім оны оқи алмайды. Бұл жүйе кез келген сырттан араласуды болдырмайды және жеке өмірдің құпиялығын сақтауға көмектеседі. Қазақстан да осы салада артта қалған жоқ. Мемлекет цифрлық қауіпсіздікті нығайту үшін арнайы бағдарламалар қабылдап, мамандар даярлауға баса назар аударуда. Сонымен қатар, еліміз халықаралық киберқауіпсіздік рейтингтерінде жоғары орындарға ие болып келеді. Бұл Қазақстанның цифрлық әлемдегі сенімді серіктес екенін көрсетеді.

Қызығы, шифрлеудің тарихы өте көне, оның негізі ежелгі замандардағы құпия жазуларға дейін барады. Бірақ бүгінгі заманауи криптография математика мен информатика ғылымдарының өте күрделі және жетілген саласы. Қазір шифрлеу алгоритмдерін бұзу үшін өте үлкен есептеу қуаты керек, және кейбір алгоритмдерді бұзу мүмкін емес деп есептеледі. Сонымен қатар, жаңа технологиялардың пайда болуы, мысалы кванттық есептеу, шифрлеу әлемінде жаңа сын-қатерлер мен мүмкіндіктер туғызуда. Кванттық компьютерлер қазіргі криптографиялық жүйелерді тез бұза алатын әлеуетке ие болғандықтан, ғалымдар кванттық қауіпсіз шифрлеу әдістерін әзірлеуде. Осылайша, шифрлеу және ақпараттық қауіпсіздік саласындағы жаңалықтар біздің күнделікті өмірімізді қорғай отырып, цифрлық әлемнің сенімділігін арттырып отыр. Жасанды интеллекттің дамуы осы үрдістерді жаңа деңгейге көтеріп, алдағы уақытта ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі құралдарының бірі болмақ.

Шифрлеу мен жасанды интеллект (ЖИ) туралы айтқанда, бір қызық нәрсе бар – ЖИ тек ақпаратты қорғау үшін ғана емес, оны бұзу үшін де қолданылуы мүмкін. Мысалы, бұрын шифрды қолмен бұзу өте қиын әрі ұзақ уақыт алатын жұмыс болса, қазір ЖИ ол жұмысты жылдамдатып, әлсіз жерлерін тауып береді. Сондықтан ғалымдар жаңа шифрлерді ойлап табуда ЖИ-ді қарсыластар сияқты емес, көмекші ретінде қолданады. Тағы бір ерекше жайт – кванттық компьютерлер мен ЖИ бірге шифрлеудің келешегін өзгертеді деген сөз бар. Қазір біз қолданып жүрген шифрлерді кванттық компьютерлер оңай бұзып тастауы мүмкін. Сондықтан ғалымдар кванттық қағидаларға негізделген мүлде жаңа, мүлде басқаша шифрлеу түрлерін ойлап табуда. Бұл дегеніміз, болашақта ақпараттарымыздың қауіпсіздігі мүлде жаңа деңгейге көтеріледі. Сонымен қатар, кейде ЖИ шифрланған хабарламаны өзі түсінбесе де, оның құрылымынан не нәрсе туралы екенін шамалауға тырысады. Бұл адам миының құпияны ашудағы шығармашылық қабілетіне ұқсайды, тек бұл кезде компьютер алгоритмі қолданылады.

Тағы бір қызықты нәрсе – ЖИ жаңа шифр кілттерін ойлап табуда өте шебер. Яғни, ол адамнан гөрі әлдеқайда күрделі, есептеу жағынан қиын, болжау мүмкін емес кілттер генерациялайды. Бұл қауіпсіздік деңгейін айтарлықтай арттырады. Соңғы кездері зерттеушілер ЖИ көмегімен мүлде басқа әдісті дамытты – ақпаратты шифрлемей, мүлде байқалмайтын етіп бейне немесе дыбыс файлдарына жасыруға болады. Мысалы, бір бейнеде немесе әнде сіздің құпия хатыңыз жасырынып тұруы мүмкін, оны ешкім байқамайды. Бұл әдіс ақпаратты қорғаудың өте ерекше және болашағы зор тәсілі. Қорыта айтқанда, шифрлеу мен жасанды интеллект бірге жұмыс істеп, біздің ақпаратымызды қорғаудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Олар бір-бірін толықтырып, цифрлық әлемді қауіпсіз әрі сенімді етеді. Осындай технологиялар болмаса, бүгінгі интернетпен, онлайн төлемдермен немесе әлеуметтік желілермен сенімді жұмыс істеуіміз қиын болар еді.

Қорытынды

Шифрлеу мен жасанды интеллект – біздің цифрлық өмірімізді қорғайтын ең сенімді құралдар. Олар бірге жұмыс істей отырып, ақпаратымыздың құпиялығын сақтап қана қоймай, қауіп-қатерлерге қарсы да тиімді қорғаныс жасайды. Бүгінгі таңда технологиялар жылдам дамып жатқандықтан, болашақта осы екі бағыттың бірігуі ақпарат қауіпсіздігін мүлде жаңа деңгейге көтеретіні сөзсіз. Сондықтан біз де осындай жаңалықтарды бақылап, қолдануды үйреніп, өз деректерімізді қорғауға жауапкершілікпен қарауымыз керек. Ақыр соңында, цифрлық әлемде қауіпсіздік – әрқайсымыздың қолымызда.

ӘДЕБИЕТ

1. Артыққызы, А. Ж. (2023). Ақпараттық қауіпсіздік негіздері. Алматы: Қазақ университеті баспасы.
2. Баймағанбет, Е. Т. (2024). Криптография және шифрлеу технологиялары. Нұр-Сұлтан: Цифрлық технологиялар орталығы.
3. OpenAI. (2025). Жасанды интеллект және киберқауіпсіздік. [Интернет ресурс]. Қолжетімді: <https://openai.com/research/cybersecurity-ai>
4. TechRadar. (2025). «Chat Control» және Еуропадағы шифрлеу мәселелері. Қолжетімді: <https://www.techradar.com/vpn/vpn-privacy-security/chat-control>
5. Axios. (2025). Жасанды интеллекттің киберқауіпсіздікке әсері. 6. Қолжетімді: <https://www.axios.com/newsletters/axios-future-of-cybersecurity>
7. Қазақстан Республикасы Цифрлық даму министрлігі. (2025). 8. Ақпараттық қауіпсіздік шаралары. [Ресми сайт]. Қолжетімді: <https://www.gov.kz>

УДК 304.2.

ЭЙДЖИЗМ И ЕГО ПРОЯВЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Умралинова А.,

Студент специальности

«6В07311-Архитектура жилых и общественных зданий»

Казахская головная архитектурно-строительная

академия (КазГАСА)

Алматы, Казахстан

e-mail: umralinova2008@gmail.com

Аннотация: В данной работе исследуется проблема эйджизма в Казахстане как одной из форм социальной дискриминации, основанной на возрастных различиях. Рассматриваются ключевые проявления эйджизма в трудовой, медицинской, социальной и медийной сферах, а также их влияние на общественные процессы. Особое внимание уделяется демографическим изменениям, связанным со старением населения, и необходимости комплексных мер по снижению возрастных стереотипов. Подчеркивается важность развития межпоколенческого диалога и формирования инклюзивной среды для всех возрастных групп.

Ключевые слова: эйджизм, дискриминация, возраст, Казахстан, демографические изменения, старение населения, трудовая сфера, медицина, социальная жизнь, средства массовой

информации, стереотипы, предубеждения, дискриминационные действия, межпоколенческий диалог

AGISM AND ITS MANIFESTATIONS IN KAZAKHSTAN

Umlianova A.,

Student with the specialty

«6B07311-Architecture of residential and public buildings»

Kazakh head of architecture and construction

Academy (KazGASA)

Almaty, Kazakhstan

e-mail: umralinova2008@gmail.com

Abstract: This paper examines the problem of agism in Kazakhstan as a form of social discrimination based on age differences. It examines the key manifestations of agism in the labor, medical, social and media spheres, as well as their impact on social processes. Special attention is given to demographic changes related to population ageing and the need for comprehensive measures to reduce age stereotypes. The importance of promoting intergenerational dialogue and an inclusive environment for all age groups is stressed.

Keywords: ageism, discrimination, age, Kazakhstan, demographic changes, population aging, labor sphere, medicine, social life, mass media, stereotypes, prejudices, discriminatory actions, intergenerational dialogue.

Эйджизм (от англ. *ageism*) понимается как дискриминация или предвзятое отношение к человеку на основе его возраста. Это явление настолько укоренилось в обществе, что зачастую кажется чем-то привычным и обыденным, хотя последствия такого явления могут быть весьма серьёзными. Согласно определения, приведённому в докладе для ООН Всемирной организации здравоохранения, эйджизм имеет три ключевых аспекта [4]:

- стереотипы (когнитивный уровень),
- предубеждения (эмоциональный уровень)
- дискриминационные действия (поведенческий уровень) [5].

Каждый из этих уровней определяет наше отношение к представителям разных поколений и влияет на наш с ними контакт — будь это какой-то семейный или бытовой вопрос. Стоит отметить, что эйджизм может проявляться не только в открытой, но и в закрытой форме при повседневном общении. Нередко он маскируется под «заботу» или «шутку», но суть остаётся прежней — ограничение человека из-за его возраста. Соответственно, данный вопрос приобретает особое значение в Казахстане в условиях демографических изменений и тенденций старения населения [8]. Это требует от общества не только признания проблемы, но и активного поиска решений, адаптированных к местному контексту. Проблема возрастной дискриминации затрагивает все сферы жизни общества, включая труд, образование, медицину и культуру. Именно поэтому её игнорирование может привести к социальным перекосам и потере человеческого потенциала.

Национальный институт здравоохранения США заявляет что эйджизм проявляется как в отношении пожилых, так и молодых людей, и в результате ограничивает их права и возможности. Таким образом, возрастная дискриминация — это не только про старость, но и про молодость, что делает её одним из глобальных проблем. Например, можно привести часто встречающийся стереотип: пожилых людей считают цифрово неграмотными, а молодых — личностно незрелыми. Такие стереотипы не только несправедливы, но и могут создать препятствием для самореализаций. Из научной литературы также известно, что такие стереотипы, связанные с возрастом, способствуют систематизации форм неравенства [2]. Связи с этим эйджизм можно относить как одним из социально-стратификационных факторов. Cambridge Dictionary даёт следующее определение: эйджизм — это несправедливое отношение к человеку или группе людей по причине их возраста [6]. Это определение подчёркивает, что возраст сам по себе не должен быть основанием для оценки личности. Таким образом, эйджизм можно рассматривать как социальный феномен, влияющий на разные области жизни человека. И борьба с ней требует комплексного подхода — от изменения мышления до реформирования институтов.

По данным UNFPA, Казахстан находится на стадии демографического перехода, при котором доля пожилого населения устойчива и растёт [8]. Это означает, что вопросы, связанные с возрастом, будут становиться всё более актуальными. В наши дни около 7 % населения страны – это люди старше 65 лет [9]. Исходя из данных, можно предположить, что эти показатели могут расти и будут продолжать увеличиваться, если не взять ситуацию под контроль. В соответствии с информацией, представленной в исследовании Statista, средний возраст населения Казахстана продолжает увеличиваться и в ближайшие десятилетия эта тенденция не прекратится. Это создаёт новые вызовы для социальной политики, экономики и здравоохранения. По прогнозу, к 2050 г. почти каждая вторая жительница и житель страны будут старше 60 лет [10]. Такой сдвиг в возрастной структуре требует пересмотра приоритетов и подходов к социальной интеграции.

Кроме того, задаваясь вопросом про трудоустройство и занятость пожилых людей, Казахстан сталкивается с серьёзным вызовом – станет ли старение населения сдерживающим фактором для развития его рынка труда? Ответ на этот вопрос зависит от того, насколько гибко и инклюзивно будет реагировать система занятости.

Международные исследования показывают, что пожилые люди зачастую сталкиваются с отказом в трудоустройстве и являются первой группой, попадающей под сокращения [1]. Это свидетельствует о том, что возраст всё ещё воспринимается как недостаток, а не как ресурс. В Казахстане эта проблема усугубляется в результате увеличения доли пожилых людей в обществе. И если не принять меры, это может привести к росту социальной напряжённости. Согласно исследованию UNFPA, работодатели рассматривают пожилых работников как менее адаптивных и испытывающих сложности с обучением современным технологиям [8]. Однако практика показывает, что при должной поддержке пожилые сотрудники могут быть весьма эффективными. Молодёжь, наоборот, часто воспринимается как «неопытная» и не готовая к ответственности, что подтверждает научная литература [2]. Такой подход лишает молодых людей возможности проявить себя и учиться на практике.

Medical News Today утверждает, что проблема эйджизма в медицине связана с тем, что медицинская помощь, оказываемая пожилым людям, часто не соответствует их реальным потребностям или сопровождается предвзятым отношением со стороны врачей [5]. Отмечается, что число таких случаев растёт с каждым годом. И это тревожный сигнал, требующий системных изменений. Молодёжь также сталкивается с предубеждениями медиков, когда их жалобы нередко игнорируются под предлогом того, что «в молодом возрасте болеть рано». Это может привести к ухудшению здоровья молодого поколения и нарушить их доверие к здравоохранению.

Пожилые люди нередко ощущают себя «неактивными» и «отставшими от жизни», что отражает проявления эйджизма, определяемого как «несправедливое отношение к человеку по причине его возраста» [6]. Это влияет на их участие в жизни общества и общее психологическое состояние. В Казахстане подобная тенденция подтверждается статистическими данными о низком уровне участия старшего поколения в аналоговых и цифровых общественных инициативах [9]. Это говорит о необходимости создания доступных и привлекательных форм вовлечения. Молодёжь, в свою очередь, также сталкивается с ограничениями: по данным исследований, около 85 % респондентов отмечают, что молодым людям часто не доверяют участие в социальных и политических процессах [3]. Это ограничивает их влияние и снижает мотивацию к активному участию.

В средствах массовой информации и повседневном языке Казахстана встречаются выражения, акцентирующие внимание на возрасте как на ключевой характеристике человека. Такие формулировки формируют восприятие, в котором возраст становится определяющим фактором личности. Международные исследования отмечают, что медиа часто изображают пожилых как зависимых или слабых, а молодых — как безответственных [2]. Это закрепляет стереотипы и мешает формированию сбалансированного образа разных возрастных групп. В казахстанских СМИ публикации о старении населения зачастую концентрируются на проблемах, а не на позитивных аспектах участия пожилых людей в жизни общества [7]. А ведь именно позитивные примеры могут изменить общественное восприятие и вдохновить на перемены.

Таким образом, проведённый анализ показывает, что эйджизм является одной из значимых социальных проблем современности. Он затрагивает не только отдельных людей, но и общественные механизмы в целом. Для Казахстана он особенно актуален в условиях роста доли пожилого населения и необходимости адаптации общества к демографическим изменениям. Это

требует стратегического подхода и межсекторного взаимодействия. Противодействие эйджизму требует комплексных мер: совершенствования законодательства, повышения уровня осведомлённости, изменения дискурса в медиа и развития межпоколенческого диалога [4]. Только так можно создать общество, где возраст — это не ограничение, а часть богатства человеческого опыта.

Из всего вышесказанного становится очевидно, что борьба с эйджизмом должна быть не только приоритетом государственной политики, но и важной частью общественной повестки. Казахстан, находящийся в стадии демографического перехода, обладает уникальной возможностью стать примером устойчивого инклюзивного развития, в котором возрастное разнообразие рассматривается не как проблема, а как ценность. Для реализации такой модели необходимы не только политическая воля, но и активное участие всех заинтересованных сторон — от школ и университетов до частного сектора.

Одним из возможных направлений инициатив может стать развитие межпоколенческого сотрудничества. Там, где сочетаются опыт и мудрость старшего поколения с новыми идеями и более утончённым вкусом молодёжи, возникает синергия, способная решать самые разнообразные задачи. В качестве примера можно привести наставничество на рабочем месте — одну из эффективных форм передачи знаний и укрепления взаимных социальных связей. Особенно это актуально сегодня, в условиях стремительной цифровизации, когда пожилые люди осваивают новые технологии при поддержке молодого поколения, а молодые сотрудники, в свою очередь, могут научиться у старших не только профессиональным навыкам, но и таким важным качествам, как доброта, внимательность и уважение.

В целом, разговоры об эйджизме — это не просто темы для обсуждения в социальных сетях, а своего рода глобальный общественный экзамен. Борясь с дискриминацией по возрасту, мы фактически строим общество, основанное на уважении, равенстве и сотрудничестве. Именно в таком обществе человек способен раскрыть свой полный потенциал — независимо от того, сколько ему лет.

ЛИТЕРАТУРА:

1. National Institutes of Health (NIH). (2021). *What is Ageism?*
2. Healthline. (2020). *Ageism: Examples and Impact.*
3. Study.com. (2021). *Ageism: Stereotyping the Elderly — Definition & Examples.*
4. World Health Organization (WHO). (2021). *Global Report on Ageism.*
5. Medical News Today. (2022). *Ageism: What You Need to Know.*
6. Cambridge Dictionary. *Definition of Ageism.*
7. Inform.kz. (2022). *Aging Rate in Kazakhstan Continues to Rise.*
8. UNFPA Kazakhstan. (2023). *Kazakhstan's Population Ageing.*
9. Statista. (2022). *Age Structure and Average Age of the Population in Kazakhstan.*
10. Worldometers. (2023). *Kazakhstan Demographics.*

УДК 81.22

ОСОБЕННОСТИ ОНЛАЙН ОБЩЕНИЯ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Әділғазы Ш.А.

Аманбай А.Н.

Амангелді А.Ж.

Студенты специальности 6В07311

«Архитектура жилых и общественных зданий»

Казахская головная архитектурно-строительная академия «КазГАСА»

Алматы, Казахстан

e-mail:syrynadilgazy@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются особенности и тенденции развития коммуникации в цифровую эпоху. Анализируются теоретические подходы к пониманию онлайн-общения, его влияние на общество, культуру и поведение человека. Отдельное внимание уделено проблеме

интернет-зависимости среди подростков и видам её проявления. Рассматриваются положительные и отрицательные стороны виртуальной коммуникации, а также проблемы, возникающие в связи с интернет-зависимостью. Обобщены взгляды зарубежных и отечественных исследователей, включая труды М. Маклюэна, Г.У. Солдатовой, М.С. Сороцкого и других. Делается вывод о том, что интернет помогает людям оставаться на связи, но не способен заменить живое человеческое общение.

Ключевые слова: онлайн-общение, интернет, коммуникация, социальные сети, виртуальная среда, цифровая культура.

FEATURES OF ONLINE COMMUNICATION IN THE ERA OF GLOBALIZATION

Adilgazy Sh.A.

Amanbai A.N.

Amangeldi A.Zh.

Students of the specialty 6B07311

«Architecture of Residential and Public Buildings»

Kazakh State Academy of Architecture and Construction «KazGASA»

Almaty, Kazakhstan

e-mail:syrynadilgazy@gmail.com

Abstract: The article examines the features and trends of communication development in the digital era. It analyzes theoretical approaches to understanding online communication and its impact on society, culture, and human behavior. Special attention is paid to the problem of internet addiction among teenagers and its various manifestations. The article explores the positive and negative aspects of virtual communication, as well as the challenges associated with internet addiction. It summarizes the views of foreign and Russian researchers, including the works of M. McLuhan, G. U. Soldatova, M. S. Sorotsky, and others. The conclusion is that the internet helps people stay connected, but it cannot replace real human interaction.

Keywords: online communication, Internet, communication, social networks, virtual environment, digital culture.

Современное общество характеризуется активным развитием цифровых технологий, которые изменили способы взаимодействия между людьми. Интернет стал важнейшим инструментом коммуникации, обеспечивая мгновенный обмен информацией и возможность общения без пространственных ограничений. Онлайн-коммуникация стала неотъемлемой частью повседневной жизни, влияя на социальные связи, мышление и культуру взаимодействия.

Онлайн-коммуникация берёт своё начало с создания сети ARPANET в 1969 году, разработанной Джозефом Ликлайдером. Массовое распространение и коммерциализация интернета произошли в 1990-х годах с появлением Всемирной паутины и доступных интернет-провайдеров. С этого момента коммуникация постепенно переместилась в цифровую среду [1].

М. Маклюэн в своих трудах выделял три этапа развития коммуникации: устный, письменный и электронный. Устный этап характеризовался передачей информации из уст в уста, письменный – возникновением индивидуализма и формированием линейного мышления, а электронный этап вновь объединяет общество в единое информационное пространство, которое он называл «глобальной деревней» [2].

Онлайн-общение имеет ряд особенностей, отличающих его от традиционного взаимодействия. По мнению М. С. Сороцкого [3], в виртуальной среде отсутствуют невербальные сигналы, что усложняет понимание эмоций собеседника и нередко приводит к искажению смысла. Кроме того, цифровая коммуникация способствует идеализации партнёра по общению, созданию «идеальных образов» и снижению эмоциональной искренности.

Современные формы интернет-коммуникации позволяют пользователю быть одновременно и коммуникатором, и реципиентом. Благодаря социальным сетям, блогам и видеоплатформам человек получает возможность не только воспринимать, но и создавать контент, что ведёт к развитию феномена гражданской журналистики. Однако подобная свобода общения сопровождается рисками – формированием информационных пузырей, поверхностным восприятием информации и снижением уровня критического мышления.

С развитием технологий возникла новая социально-психологическая проблема – интернет-зависимость. Г.У. Солдатова и Е.А. Рассказова отмечают, что чрезмерное пребывание в сети способно вызывать навязчивую потребность постоянно быть онлайн, особенно среди подростков [4]. По данным исследований, около 50 % подростков проводят в интернете более четырёх часов в день, что негативно влияет на их физическое и психическое состояние. Интернет-зависимость проявляется как навязчивая потребность быть онлайн, часто без конкретной цели.

Исследования показывают, что около 50 % подростков проводят в интернете более четырёх часов в день, а 19 % признают наличие зависимости.

При этом 82 % родителей не контролируют время пребывания детей в сети, считая, что те используют интернет разумно.

Основные виды интернет-зависимости, выделенные исследователями:

1. Серфинг – бесцельное перемещение по сайтам и ссылкам.
2. Финансовая зависимость –чрезмерные онлайн-покупки.
3. Игровая зависимость – пристрастие к сетевым играм.
4. Азартная зависимость – участие в онлайн-лотереях, ставках, аукционах.
5. Зависимость от общения–постоянное стремление быть на связи, собирать лайки и комментарии.
6. Киберсексуальная зависимость–посещение сайтов интимного характера.
7. Зависимость от видео–чрезмерный просмотр фильмов, сериалов и видеороликов.

Подобные формы поведения влияют на психическое и физическое состояние подростков, снижая концентрацию внимания, ухудшая осанку и зрение.

Среди форм интернет-зависимости выделяют информационную, игровую, финансовую, социальную и видеозависимость. Наиболее распространённой является зависимость от общения – постоянное стремление получать отклики в виде лайков и комментариев. Такое поведение усиливает тревожность и создаёт иллюзию значимости, подменяя реальные социальные контакты виртуальными.

Онлайн-коммуникация оказывает значительное влияние на культуру общения и социальные нормы. По данным Казахстанского института стратегических исследований (2025), более 85 % молодёжи ежедневно проводят в интернете свыше трёх часов, а социальные сети стали основным способом коммуникации среди подростков [5]. Исследования Pew Research Center (2024) подтверждают, что интернет помогает людям поддерживать связи, но не способен полностью заменить живое общение [6].

С одной стороны, цифровая коммуникация способствует расширению социальных связей, обмену знаниями и культурному взаимодействию. С другой стороны, она снижает уровень эмпатии и способствует отчуждению. Американский психолог Шерри Теркл в своей работе «Одиночество вместе» отмечает, что виртуальное общение создаёт иллюзию близости, при которой люди постоянно на связи, но испытывают чувство одиночества [7].

Онлайн-коммуникация стала неотъемлемой частью современной жизни. Сегодня мы учимся, работаем и общаемся через интернет, и это открывает большие возможности. Благодаря цифровым технологиям люди из разных стран могут быстро обмениваться знаниями, идеями и опытом. Интернет помогает развивать образование, культуру и науку, делает общение доступным для каждого.

Кроме того, онлайн-общение способствует развитию межкультурного взаимодействия и расширению кругозора. Благодаря социальным сетям и международным платформам люди могут узнавать о традициях, ценностях и образе жизни других народов. Это создаёт условия для формирования толерантности, взаимопонимания и уважения между представителями разных культур. Виртуальная среда помогает сохранять родные языки, популяризировать искусство, музыку и национальное наследие.

Важную роль интернет играет и в профессиональной сфере: дистанционная работа, онлайн-конференции и международные проекты делают сотрудничество более гибким и доступным. Особенно это проявилось в период пандемии, когда цифровые технологии позволили сохранить рабочие процессы и обучение.

Тем не менее важно не терять связь с реальной жизнью. Современный человек должен уметь находить баланс между виртуальным и офлайн-общением, использовать интернет как инструмент развития, а не как замену настоящим человеческим отношениям.

Однако у онлайн-общения есть и отрицательные стороны. Часто люди слишком много времени проводят в сети, теряют интерес к живому общению и становятся зависимыми от гаджетов. Виртуальный контакт не всегда передаёт настоящие эмоции, из-за чего отношения между людьми могут становиться более поверхностными. Кроме того, в интернете нередко встречаются ложная информация, грубость и неуважение к другим пользователям.

В то же время цифровая среда открывает огромные возможности для самореализации и образования. Онлайн-курсы, вебинары и образовательные платформы позволяют людям получать знания независимо от возраста и места проживания. Современные технологии дают шанс каждому стать создателем контента, делиться опытом и вдохновлять других. Благодаря интернету развиваются волонтерские движения, культурные инициативы и международные проекты, объединяющие людей разных стран.

Однако важно помнить, что цифровая свобода требует ответственности. Пользователь должен уметь критически оценивать информацию, уважать авторские права и не распространять ложные данные. Формирование медиаграмотности становится необходимым навыком XXI века. Только осознанное использование интернета способно привести к гармоничному развитию общества, где технологии служат человеку, а не наоборот.

Чтобы интернет приносил только пользу, нужно развивать культуру ответственного общения. Важно соблюдать правила цифрового этикета, уважать мнение других, проверять информацию и беречь свои личные данные. Тогда онлайн-коммуникация станет не просто средством общения, а настоящим инструментом развития личности и общества.

Всё зависит от нас: мы можем сделать интернет пространством доброты, знаний и взаимопонимания, если будем использовать его с умом и уважением к другим людям.

ЛИТЕРАТУРА

1. https://study-com.translate.google.academy/lesson/arpanet-definition-history-quiz.html?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=ru&_x_tr_hl=ru&_x_tr_pto=rq
2. Маклюэн М. Понимание медиа: Внешние расширения человека. — Москва: Гиперион, 2003. URL: <https://gtmarket.ru/library/basis/3528>
3. Сороцкий М. С. Виртуальное общение: приглашение к диалогу // Современные научные исследования и инновации. — № 3, 2020. — CyberLeninka URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/virtualnoe-obschenie-priglasenie-k-dialogu/pdf>
4. Солдатова Г. У., Рассказова Е. И. Интернет-зависимость подростков: диагностика, профилактика, коррекция // Психология и школа. — № 1, 2018. — CyberLeninka URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/internet-zavisimost-podrostkov-diagnostika-profilaktika-korreksiya/pdf>
5. Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК. Цифровые привычки XXI века: аналитический отчёт. — Астана, 2025. URL: <https://kisi.kz/ru/chifrovye-privychki-xxi-veka/>
6. Pew Research Center. Teens, Social Media and Technology 2024. — Washington D.C., 2024 URL: <https://www.pewresearch.org/internet/2024/12/12/teens-social-media-and-technology-2024/>
7. Turkle, Sherry. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. — New York: Basic Books, 2011. URL: <https://www-apa-org.translate.google/education-career/guide/paths/sherry-turkle?>

С.Сейфуллиннің қазақтың әдеби тілін қалыптастырудағы қызметі жайында бірер сөз

Қазақ тілі ақын-жазушылардың, ғылым қайраткерлерінің, мерзімді баспасөз қызметкерлерінің өлшеусіз еңбегінің нәтижесінде қазіргі кезде мемлекет, ғылым, искусство, публицистика тіліне айналып отыр. Әрине, бұл тұста кімнің қай дәрежеде үлес-сыбағасы болды дегенді тек зерттеулер арқылы ғана анықтауға болар. Біз бұл мақалада тек Сәкеннің қазақ әдеби тіліне қатысты қызметінен бірер деректер айтуды мақұл көрдік.

Октябрь революциясынан кейін болған қауырт өзгерістер қазақ тіршілігіне күн сайын ұшан-теңіз қоғамдық-саяси, ғылыми-техникалық жаңалықтар әкеліп жатты. Ол жаңалықтарды атайтын сөздер қажет болды. Сол кезде Сейфуллин: «Міне, сондықтан біз тілімізді байытуымыз керек. Байыту үшін сөзді көрші елдерден де алудан қорықпауымыз керек. Интернационалдық сөздерді іркілмей қолдануымыз керек. Онан соң өз еліміздің ішінде айтылып жүрген сөздерді қопарып алып, әдебиет жүзіне шығаруымыз керек. Содан соң солай барысымызда әдебиетімізге, елге сіңген сөз үйреншікті болып, алынып кетеді, керексіз сөз жалпы тіл шеңберінен шығып қалып отырады» [1, V, 448-б], – деген болатын. Қазіргі тіліміздің даму барысы ақын пікірінің дұрыс екенін дәлелдеп отыр. Қазақ тілі сөздік қорының интернационалдық сөздердің, көрші елдерден, әсіресе орыс тілінен енген сөздердің және жергілікті ерекшеліктердің есебінен толысып, байып отырғанын ешкім де теріс дей алмаса керек.

Ондай сөздердің жазушының әдеби-публицистикалық шығармаларында едәуір мөлшерде кездесетіні мәлім. Бірақ ақын тілімізді байытудың ең басты жолы көрші елдерден сөз алу емес, керісінше тіліміздің ішкі мүмкіндіктерін барынша кең пайдалану екенін жақсы түсінді. Сондықтан да ол өз шығармаларында тілдік мүмкіндіктерді мейлінше кең пайдалана білудің тамаша үлгісін көрсетті. Мысалы, *-стан* жұрнағының көмегімен жасалған Советстан, социалистан сөздерін сондай үлгілердің бірі деуге болады. Сол сияқты *-ла (-ле), -лан (-лен), -лас (-лес), -ғыла (-гіле), -лы (-лі)* жұрнақтары арқылы жасалған *жігерле, нұсқала; жүректену, естену; қайраттас, құлықтас; тапқыла, салғыла; оңайлы, қоңырлы* тәріздес тұлғалар туралы да осыны айтуға болады. Бұрын бірнеше сөздің тіркесуі арқылы берілетін мағынаны бұлайша бір сөздің бойына сыйдыру – үлкен шеберлік, әрі елеулі жаңалық еді (Мысалы, *совет елі, совет жері деудің орнына «советстан»; ақылдырақ болу, естірек болу, ақылы көбею* дегеннің орнына «естен»). Сәкен жасаған мұндай жаңа тұлғалы сөздер көп-ақ.

Сөздерді атам заманғы тұлғаларында жұмсауынан да ақын жаңашылдығы анық көрінеді. Мәселен, Сәкен «ірі» сөзін ірік, «тірі» сөзін тірік; «алпамсадай», «еңгезердей» «жіптіктей» сөздерін *-дай, (-дей)* жұрнағынсыз *алпамса, еңгезер, жіптік* түрінде қолданған.

Жоғарыда әңгіме етілген жаңа сөздердің бәрін да, әрине, сәтті туындылар деп айта алмаймыз. Ақынның өзі де оларды түгелдей мінсіз деп ойламаған. Бірақ ақын тілімізді байыту үшін батыл эксперименттердің қажет екендігін талай рет айтқан. Бұған оның: «Кейбір жаңа сөздерді көрінісімен маңдайға ұрмау керек... Кейбір жаңа сөздер, жаңа сөз құрылыстары орынды айтылса, жұртқа сіңіп кетуі мүмкін. Қажет болған жаңа сөзді халық сөзінен тауып алу керек. Әрине, жаңа сөз кіргізгенде, жаңа сөйлем кіргізгенде, өте қатты байқап, маңыздап, салмақтап алу керек» деген сөзі дәлел бола алады [2, 79-80 бб].

Ақын жасаған жаңа тұлғалардың ендігі бір үлкен тобы – терминдер. Олардың көпшілігі қазіргі әдеби тіліміздің игілігіне айналып отыр. Бір ескертетін жай мынау: осы күнгі қолданылып жүрген терминдердің бәрін Сәкен жасады деуге болмайды. Алайда олардың жасалып, қалыптасу процесіндегі Сейфуллин рөлінің ерекше екендігін мойындау керек. Оның әдеби-публицистік шығармаларынан термин және терминдік мәні бар сөздерді мол табуға болады. Ол өз шығармаларына термин сөздерді көптеп енгізу арқылы олардың бүкіл халық қолданатын, жалпыға түсінікті сөздер болуын көздеді. Сонымен қатар жиі-жиі мақалалар жазып, пайда болып жатқан терминдер туралы өз пікірін ортаға салып отырған.

Ардагер ақын өзінің «Оқу-білім майданында» [3], «Терминдер және терминология туралы» атты мақалаларында «коммунист – ортақшыл», «социалист – тегіншіл», «социализм – тегістік», «техника – ұсталық», «искусство – шеберлік», «революция – төңкеріс», «революционер – төңкерісшіл», «жиылыс – топ» сияқты жарыспалы терминдердің көп екендігін айтып, «қазіргі тіл сөз қолданудан шатақ болып барады» деп қынжылады. Мұндай жарыспалықтан құтылудың басты жолдарының бірі «интернационалдық сөздерді іркілмей қолдану» керектігін айтады.

Тіліміздегі терминдердің пайда болып, орнығуына Сәкен аянбай еңбек етті дегенде, сүйенер фактіміз – тағы да ақынның өз сөзі: «Төңкерістің бас кезінде алашордадан шыққан жазушылар *центральный* деген сөзді *кіндік* деп қазақшалап жүрді. *Председатель* деген сөзді *басшы*, *басы* деп жазып жүрді. Мен осындай сөздер туралы мақала жазып, *центральный* деген сөзді *орталық* деп алайық дедім. *Басшы*, *басы* деген сөзді *төраға* деп алайық дедім. Біраздан соң осы сөздер жұртқа сіңісіп кетті...» [2, 80-86].

Қазіргі *орталық* сөзі әдеби тілімізде мықтап орын тепті де, ал *төраға* сөзі бір кезде термин ретінде кіргенімен, ұзақ уақыт тұрақтай амай, Сәкеннің өзі айтқандай, «керексіз сөз» ретінде «жалпы тіл шеңберінен шығып қалып отыр».

Ақын шығармаларынан жоғарыда әңгіме болған көптеген жаңа сөздермен қатар жаңа сөз тіркестері мен тың сөз орамдары мол табылады. Сәкеннің жұмсауында қазақтың байырғы сөздерінің қолданылу аясы мейлінше кеңейіп, олар, бейнелі түрде айтқанда, «қонақжай» болып алған. Мәселен, бұрын бірлі-жарым сөздермен ғана тіркесе алатын *шырай* сөзі ақында көптеген сөздермен байланысқа түсіп, мынадай тіркестер жасаған: *айқындалған шырай*, *сүйкімді шырай*, *шұғылданған шырай*, *сүйген шырай*, *ақылды шырай*, *арам шырай*, *жігерлі шырай*, *шаршаңқырағын шырай*, *білімді шырай*, *аянышты шырай*, *суық шырай*, *жарқын шырай*, *ащы шырай*, *ащылау шырай*, *қыңыр шырай*, *ащылы шырай*, *мазақты шырай*, *жеңілтек шырай*, *қуанышты шырай*, *ырзалы шырай*, *жұмсақ шырай*, *бақытты шырай*, *қорлаған шырай*, *жолдастық шырай*, *жетіскен шырай*, *жасырын шырай*, *мұңлы шырай*, *кермектеу шырай*, *достық шырай*, *сұм шырай*, т.б.

Бұл жауапсыз я жеңіл қараудың нәтижесі емес, ізденудің, байқаудың талғам-талаптың нәтижесі. Әрқилы іс-әрекетке байланысты адамның бет-әлпетінде болып тұратын алуан түрлі құбылысты нәзік сезгіштікпен байқаған жазушы ғана жоғарыдағыдай тіркестер жасай алмақшы.

Сейфуллин шығармаларында есім сөздердің көпшілігі жүрдек сөзге айналып, олардың бір-бірімен тіркесу қабілеті арта түскен. Тіпті бұрыннан кез келген сөздермен тіркесіп әбден «жауыр» болған жүрек, көңіл, көз сияқты сөздермен жасалған соны сөз орамдары да көп-ақ. Мысалы, *тобылғы торы көз*, *лай көз*, *ұятсыз көз*, *бейбастақ көз*, *сұр көз*, *жылым көз*, *мықты көз*, *жеркеніш көз*, *арам көз*, *айуан түсті көз*, *ұйқы көз*, *такаппар көз*, *қу көз*, *тік көз*, *тікенді көз*, *зеңгер көз*, *боз көз*, *кер көз*, *қара ала көз*, *кер қызыл көз*, *қара кер көз*, *кер қызыл көз*, *жұлдыз көз*, *сұм көз*, т.б.

«Қалауын тапса, қар жанады» дегендей, Сәкен – сөздердің қалауын таба білген адам. Оның қолдануында кейбір «жұпыны» сөздердің өзі құлпырып, жайнап шыға келеді. Бір сөзді бір сөйлем ішінде бірнеше сөзге анықтауыш ретінде жұмсау – өте сирек кездесетін, үлкен шеберлікті қажет ететін құбылыс. Ақын осы жағдайды ұтымды да кең пайдаланады. Мысалы: *Жер де, көк те ақ түтек*, *ақ қайран*, *ақ түлей*; *торы ала ат торы ала жерден тұмсығын алмайды*; *Есеннің бойындағы бір төмпешіктің үстіндегі үш биік найзадай шошақ үш мола бір жерге салынған үш мешіттің үш биік мұнарасы сияқтанып көрінеді*; «Алашорда» әскерін *шұбатып*, *тымағының құлағын жымыра күйі*, *көзін қасындағы жолдасына қыса түсіп*, *кер дөненді кері айдап*, *кер тартып*, *кер қамшылап*, *кердең басып*, *саусылдап Торғайға кірді*.

Соңғы мысалда ақын омонимдес *кер*, *кері* сөздерін бірнеше рет қайталап қолдану арқылы каламбур жасап, алашордашыл «ерлерді» улы мысқылмен ажуалап отыр. Онысы сәтті шыққан.

Жоғарыдағы айтылғандармен қатар Сәкен шығармаларынан бір ғана сөздің әр түрлі стильдік иінде жұмсалудың тамаша үлгілерін, ерекше өң алған инверсиялық тәсілдерді, құрмалас сөйлемдердің сан түрлерін, Абай шығармалары мен ауыз әдебиетіне жасалған пародияларды, тілдегі бар фразаларды өрбіту және мақал-мәтелдер мен афоризмдерге айналып бара жатқан сөз тіркестерін («*Шыр айналар шіркін тауық жемің болса қолыңда*») көп мөлшерде табуға болады. Осының бәрі ақынның жалықпай ізденуінің нәтижесі еді. Ол өз шығармаларында тілдік материалдарды шебер пайдаланудың өнегесін көрсетті. Ол тек тілде бар сөздерді пайдаланушы болып қана қойған жоқ, қазіргі әдеби тіліміздің кемелденген бай тілге айналуына үлкен үлес қосты. Осы жерде акад. В.В.Виноградовтың: «...жазушы творчествосы әдеби тілдің дамуының жалпы бағытына байланысты болады. Бірақ, сонымен қатар ұлы суреткерлер әдеби тілдің дамуына зор ықпал жасай алады» [4], – деген сөзі еріксіз ойға келеді.

Сейфуллиннің әдеби тілге қосқан үлесі туралы мәселе терең, жан-жақты талдауды қажет ететін іс. Сондықтан ол – келешектің жұмысы.

Қазақстан мектебі, 1965, №10. -76-78 бб.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сейфуллин С. Шығармалар. IV том. – Алматы, 1961.
2. «Әдебиет майданы» журналы. 1934, № 6.
3. «Советская степь», 1928, 28-февраль, №48.
4. Виноградов В. Наука о языке художественной литературы и ее задачи. М., 1959.

Кейбір грамматикалық тұлғалардың Сейфуллин шығармаларында қолданылу ерекшеліктері

Қазақ совет әдебиетінің негізін салушы аса көрнекті ақынымыз Сәкен Сейфуллиннің мол әдеби мұрасының тілін зерттеудің әдеби тіліміздің Октябрь революциясынан кейінгі жылдардағы даму заңдылықтарын ашуда маңызы зор.

Басқа суреткерлер тәрізді Сәкен де - әдебиет тарихында өзіне тән ерекшеліктермен бой көрсеткен ақын. Сол ерекшеліктердің бірі – кейбір грамматикалық тұлғалардың ақын шығармаларында өзгеше қолданылуы. Екінші сөзбен айтқанда, грамматикалық тұлғаларды бір шама өзгешелікпен пайдалану Сәкен стилінің негізгі сипаттарының бірі болып табылады.

Көркем әдебиеттің құрылыс материалы тіл десек, сол тіл мәселесіне Сейфуллин - барынша жауапты қараған жазушы. Оның өз шығармалары біздің бұл айтқанымызға тамаша дәлел бола алады. Халық тілін, ауыз әдебиетін үңіле тексеріп, жалықпай үйренудің нәтижесінде ғана Сәкен шын мәніндегі көркем шығармалар жаза алды. Сәкен өз шығармаларында халықтың небір әсем, кестелі сөз орамдарын, қазыналы мақал-мәтелдері мен қанатты сөздерін мол пайдалана отырып, өзі де тың сөйлемшелер, нақышты сөз байламдарын және жаңа сөздер жасады. Бұл сапар біз ақын жасаған жаңа сөздер және олардың стильдік мәні туралы әңгіме етпекпіз.

Сәкен жасаған жаңа сөздер дегенде, есте ұстайтын нәрсе мынау: оның шығармаларында кездесетін жаңа тұлғалар, ойдан алынған жоқ, керісінше тіл заңдылықтарына сүйенуден, тілдің ішкі мүмкіншіліктерін пайдаланудан туған лексемалар. Мысалы:

Қол бақырға ап балшықты,
Әндеміз *қалақтап*.
Санап дәлдеп ұрамыз
Темір қалақ жалақтап (II, 204).

Осы мысалдағы *қалақтап* сөзі - жаңа тұлға. Оның жаңалығы – бұрын -ла, (-ле) аффиксімен қолданылмайтын *қалақ* сөзінің аталған қосымшамен жұмсалуды. Тіл дәстүрі бойынша қалақпен -ла, (-ле) бастары біріге алмайтын болса да, осы аффикстің *қалақ* сөзіне жалғана алатын потенциалық мүмкіндігі бар еді. Міне, осы мүмкіндікті пайдаланудың арқасында Сейфуллин әрі жаңа, әрі шығарма стиліне қажетті *қалақта* сөзін жасады. Стиль демекші, жоғарыдағы мысалды талдап көрейік. Осы үзіндінің бастапқы екі жолын мынадай түрде айтуға болар еді:

Қол бақырға ап балшықты
Әндеміз үй сылап
немесе:

Қол бақырға ап балшықты
Әндеміз *қалақпенен* үй сылап.

Біздіңше, ақын соңғы екі тіркестен қашып, әдейі *қалақтап* сөзін қолданған. Себебі *әндеміз қалақтап* дегеннен *әндеміз үй сылап* деп айту әлдеқайда әлсіз шығар еді, – жұмысшылар әндетіп тұрғанымен, еңбек процесі самарқау, қарқынсыз болып көрінер еді. Ал автор *әндеміз қалақпен үй сылап* деп алса, біріншіден, өлеңнің буын саны бұзылып, оның ырғағына нұқсан келер еді де, екіншіден жалақтап сөзімен ұйқас болмас еді, бұл сөз (жалақтап) – тездікті, жылдамдықты білдіріп тұрғандықтан, ұйқас үшін қажет сөз, сондықтан оны алып тастауға болмайды. Үшіншіден, буын саны қажет болғандықтан, не *әндеміз* сөзін, не *қалақпенен* сөзін алып тастауға тура келер еді. Бұлай ету де тиімсіз. *Әндеміз* сөзін алып тастаса, ақынның қуанышты еңбекті көрсетпекші болған мақсаты орындалмас еді, де, ал *қалақпенен* сөзін алып тастаса, үйді немен сылап жүрген белгісіз болып, конкреттілік жойылар еді.

Әндеміз қалақтап тіркесінің тиімділігі сол, біріншіден, өлең ұйқасы, екіншіден, өлеңнің буын саны, үшіншіден, қуанышты, қарқынды еңбектің жанды суреті – бәрі сақталып тұр.

Сәкен шығармаларында *қалақтадан басқа сымда* (174), *лекте* (104), *жігерле* (1, 227), *лапта* (108), *електе* (1, 292), *маршта* (97) тәріздес толып жатқан жаңа сөздер кездесті. Бұлар да өздерінің пайда болуы, стильдік мәні жөнінен *қалақтамен* бірдей.

Шынында да:
Мас қылады,
Жас қылады
Жұпар исің жүректі,
Дертке дәрмен,

Толқын әнмен

Жігерлейсің білекті, –

деген үзіндідегі *жігерле* сөзі үлкен мағыналық жүк көтеріп тұр. Бұл жерде *жігері арту*, *жігерлі ету* деген тіркестердің беретін мағынасын *жігерле* деген бір-ақ сөзбен беру – жазушының елеулі табыстарының бірі.

Сонымен қатар Сәкен бұрын әдеби тілде өте сирек қолданылатын *қарсыла*, *нұсқала* сияқты тұлғаларды да орынды пайдаланды. Мәселен:

Совет елі

Биыл майды
Шаттықпенен

Қарсылайды (II, 217) деген үзіндідегі *қарсыла* сөзін қазірге шейін Қазақстанның біраз аймақтарында әдеби тілдің нормасы болып есептелетін *қарсы алу* тіркесінің орынына қолданылып жүр.

Ақынның аталған сөзді қолданудағы жаңалығы – бұрын көпшілік халық қолданбайтын провинциализмдерді, Сәкеннің өзі айтқандай, «әдебиет жүзіне шығаруға», сол арқылы «тілімізді байытуға» тырысқандығы. *Қарсыла* сөзі қазірдің өзінде сирек болса да, көркем әдебиетте, газет-журнал беттерінде де анда-санда көрініп қалып жүр. Мұның өзі оның не жергілікті ерекшелік ретінде мүлде қалып қоймай, не әдеби тілге мықтап еніп кете алмай, өтпелі дәуірді басынан кешіріп отырған сөздердің бірі екендігін көрсетеді. Сәкен жаңа сөздердің келесі бір тобын -лас, (-лес) аффиксінің көмегімен жасаған. Тіл дәстүрі бойынша бұрын аталған қосымшамен қолданылмайтын сөздер Сәкен шығармаларында бұл аффиксті жатырқамайды. Бірнеше мысал:

Колхоз жұрты
Бүгін жиын,
Жазылыңқы
Құрып иін,

Бірлес еңбек

Алып қиын
Тынықтырар қостарын (II, 258).

Қатарды
Нықтас,
Мылтықты
Иыққа ас
Еңбекші ер
Бұқпас! (II, 179).

Әсем бас –
Жалт-жұлт!
Жалын шаш
Жарқ-жүрк!
Қайраттас –
Сарт-сұрт!
Сарт-сұрт! (II, 190).

Машина, еңбек,

Емесе – *күйлес*.

Бұрынғы әнмен

Емесе үйлес,
Бірғағымен
Емес үйлес,

Ұйқы тұмсық сиырдың (II, 245).

Осындағы *бірлес* сөзі бұрын тек егістік мағынасында ғана жұмсалып *олар жұмысты бірлесіп істеді* деген сияқты сөйлемдердегі мағынада қолданылса, ал Сейфуллинде бұл сөз сын есімге айналып, *коллективтік еңбек* деген мағынаны, ақын *нықтас* деп синтетикалық тәсілмен бере алған. Мұндай жаңа тұлғалардың туу себебі жазушының стильдік қажетін өтеумен тікелей байланысты болды. *Нық ет, нық қыл* дегеннен *нықтас* деу анағұрлым жинақы, ширақ қимылды білдіреді. Бұл пікірдің дұрыстығына жоғарыдағы үзіндіні талдау арқылы көз жеткізуге болады.

Қатарды
Нықтас,
Мылтықты
Иыққа ас...

деген үзіндіні:

Қатарды
Нық қыл,
Мылтықты
Иыққа іл..., – деп айтуға болады

Бұл арада автордың айтайын деген ойына да, өлеңнің ырғағы мен буын санына да нұқсан келмес еді. Солай бола тұрса да, Сәкен соңғы вариантқа әдейі бармаған. Оның себебі, біріншіден, қызыл әскерлер қимылдарының жинақы, ширақ, тегеурінділігін білдірумен байланыстылығында. Екіншіден, егер ақын *қатарды нық қыл* десе, онда еріксізден-еріксіз, ұйқас үшін *мылтықты иыққа іл* деуге мәжбүр болар еді. Бұлайша айту тиімсіз, өйткені *иыққа ас* тіркесі міндеттілікке, қажеттілікке меңзейді, ол *иыққа іл* тіркесі самарқаулықты, немқұрайдылықты білдіреді. Сондықтан да *нық қылдың* орнына *нықтас, иыққа ілдің* орнына *иыққа ас* деп алу шығарманың (үзіндінің) мазмұны мен көркемдігі үшін қажетті, стильдік жағынан тиімді әдіс болып табылады.

Бірлес, қайраттас, түйлес сөздерінің де көркемдік мақсаты, стильдік орны жоғарыдағы *нықтас* сөзіне ұқсас.

Түйлес сөзінің әңгіме етілген басқа сөздерден ерекшелігі бар. Осы сөздің құрамындағы *-лес-*тің аффикс екенін мойындасақ, сонда *түй* қайдан келді? Бұл *түй-*ді қазір кең қолданылатын *келіні түй, мына затты орамалға түй, желкеден бір түй, мәселенің түйіні* деген тіркестердегі *түй-*лермен түбірлес, одан қылды, солармен мағыналас деуге ешбір болмайды. Біздіңше, Сәкендегі *түйлес* сөзінің құрамындағы *түй-*мен *түйдей құрдас* деген тұрақты тіркестегі *түйдей* сөзінің *түйі* – түбірлес сөздер. Ертеректе *түйдей* сөзі де *еңгезердей, алтамсадай, жіптіктей* [1, 112-б] сөздері сияқты *-дай (-дей)* қосымшасынсыз қолданылатын болған. Кейін бұл сөздер аталған қосымшамен ұдайы қолданылудың нәтижесінде «бірте-бірте бір түбірге айналып кеткен». Тіліміздің осындай сырын жақсы білген ақын *түйдей* сөзінің құрамындағы *-дей-*ді алып тастап, *-лес-*ті қосу арқылы *түйлес* тәрізді жаңа сөз жасаған. Сейфуллин шығармаларында *-лан, (-лен)* аффиксінің көмегімен жасалған сөздер де мол. Мысалы:

Мен бұл кітапты оқығанда, бір сәтте
Жүректеңіз ашуым қозса, енді бір сәтте
Көзімнен жастар шыққан орындар болды (IY. 263).

Жамансордағы ауылда
Жалшы әлеумет *сестенеді,*
Есептесіп байлармен,
Көзі ашылып *естенеді* (I, 296).

Боқтану (III, 295), *елестену* (I, 330), *сөйлену* (III, 237), *азаттану* (I, 136), *ризалану* (II, 35), *еркелену* (II, 170) т.б.

Осы мысалдардағы *-лан* жұрнағы арқылы туған сөздердің барлығы дерлік – Сәкенге шейін мұндай тұлғада жұмсалмаған.

Жүректену сөзі *батылдану, ерлену* деген мағынада жұмсалып, әрі осы сөздердің өздеріне ұқсатылып жасалса, ал *сестену* сөзі *сесі арту, сесі көбею* деген, *естену* сөзі *есі арту, есі көбею, ақылы арту* деген мағынаны білдіріп, *кедейлену, ызалану* тәрізді сөздерге ұқсатылып жасалған.

Азаттану, ризалану сөздері де *кедейлену, ызалану* сөздеріне ұқсатылып, *азат болды* деген мағынаны білдіріп тұр.

Боқтану, елестену, сөйлену, еркелену сөздердің мағыналары өзгеше. Әдетте бұл сөздер *боқтады, елестеді, сөйледі, еркеледі* болып айтылады. Екінші сөзбен айтқанда, *сөз, ерке, елес* т.б. сөздер етістіктің *-лан, (-лен)* жұрнағымен қолданыла алмайды. Біздіңше, жоғарыдағы сөздер *ойлан* сөзіне ұқсатылып жасалған (салыстырыңыз: *ол ойлады, ол ойланды*). Мағынасы жағынан *сөйледі-ден сөйлендінің, еркеледі-ден еркеленді-нің* т.б. бөлендей айырмашылығы жоқ.

Ақындағы *-лан, (-лен)* аффиксті тұлғалардың стильдік мәнінің зор екенін ескермеуге болмайды.

Мәселен, *ақылы көбею* деген мағынаны бір сөздің бойына сыйдырып *естену* деп алудың немесе *ерлену, батырлану, батылдану* сөздерінің орнына *жүректену* деудің тек белгілі сөздердегі тұлғалық жаңалық қана емес, сонымен қатар стильдік ерекшелікпен байланысты туған табыс екендігін ескермеске болмайды.

Сондай-ақ *жүректену* сөзінің орнына *батылданып, ерленіп, батырланып* деген сияқты сөздерді қоюға болар еді. Бұрын да, кәзір де дәл осы мағыналас сөйлемде атап өткен үш сөздің бірі, не осыларға синонимдес, басқа сөздер тұрар еді. Немесе сол *жүрек* сөзінің өзі *жүрегім жанып, жүрегім тулап, жүрегім қобалжып* деген сияқты тіркестермен келер еді.

Бұл тіл практикасы тұрғысынан дұрыс та.

Сейфуллин *жүрек* сөзін *-лан, (-лен)* жұрнағымен қолдану арқылы, сол тілдік дәстүрді батыл бұзып, бірақ тіл заңдылықтарына, мүмкіншіліктеріне сүйене отырып, *жүректену* сөзін жасаған. Сол арқылы жоғарыдағы екі сөзбен, не кейде одан да көп сөзбен берілетін мағынаны бір-ақ сөзбен шебер бере білген. Біздің ақынның үлкен стильдік табысы деп отырғанымыз да – осы.

-Лан, (-лен) аффиксі арқылы жасалған басқа сөздердің де стильдік мәні туралы осындай пікір айтуға болады.

Ақын ерекшеліктерінің бірі *-ғыла, (-гіле), -ғышта, (-гіште)* аффикстерінің де қолданылуынан көрінеді. Мысалы:

Тағы мол жау,

Бит те зор жау, –

Не жамылып бұқса дағы *тапқыла* (II, 180).

...Совет мекемесіне кіріп алған қазақ оқығандарының талайы байлардың санасын сарындаған көркем әдебиетті *сүйгіштеді* (IV, 381).

«... олай-пұлай жүрген өткінші жау дыбысымды естіп келіп қалса, қалай қылам...?» деген ойларды жылдамдап ақылға *салғылады* (II, 70).

Осы мысалдардағы асты сызылған сөздер қазіргі әдеби тілімізде мұндай тұлғада қолданылмайды. Алайда мұны да ақынның өзіндік (индивидуальный) стилінің бір көрінісі, өзіндік сөз жасау (словотворчество) талабы деп қарауымыз керек.

Ақын белгілі бір сөзді белгілі бір тұлғалармен жаңа етіп қолданғанда, оны қалай болса солай ала салмаған. Жаңа сөз жасау үшін, өзі жасайтын сөздерге тұлғасы, мағынасы ұқсас сөздердің тілімізде бар, я жоқтығын аңғарып, біліп алған сияқты. Оның біз жаңа деп отырған сөздерінің бір тобы ертеректе Сәкендегідей тұлғада қолданылған болса, енді бір тобы жергілікті диалектілерге тән, үшінші біреулері өзінің эксперименттік талабының жемісі екендігін көреміз.

Демек, Сейфуллиндегі жаңа сөздердің бәрі де – тіл заңдылықтарына сүйенуден туған тұлғалар.

Сейфуллиннің жаңа сөз жасау жолында ізденуін – (*-қ, -ық, -ік, -ақ, -ек*) аффикстерінің қолданылуынан да көруге болады.

Отырып залым сұмдар басқармада

Мал-шаруа, құрал-сайман *шашық* жаты (II, 150).

Бекініс *салығы* сол Манжур туы, –

Жапон мен Россияның арасы еді (I, 244).

Налығу (дүниенің әуресіне налыққанда), (I, 73), *бұрақ* (темір жолдан бұрақ қой, II, 151) *тынық* (II, 186), *түнек* (бір түнекке кеп қайтпақ, II, 54), *отырық* (жиындасты, II, 84), *баяқ* (көк баяқ ен дала, II, 149) т.т.

Осы мысалдардағы *салық, тынық, түнек, отырық (-шы), баяқ* көрсетілген тұлғада тілімізде бұрыннан да бар болатын. *Салық-налог, түнек* – көзге түртсе көрместей қараңғы, *отырық (-шы) оседлый* мағынасында жұмсалатын. Сейфуллинде бұлардың мағыналары мүлде өзгерген салық –

стройка, құрылыс, түнек қонатын орын, ночлег; отырық – қоныс, стоянка мағынасында. *Бояқ* сөзі диалектілік ерекшелік деген пікір бар [2]. Бұл пікірді дұрыс дей қою қиын. Олай дейтініміз тілімізде *бояу, бояқ* тәрізді бірде -у, бірде -қ қосымшасымен қолданылатын жарыспалы сөздер көп. Ондай сөздердің қатарына мыналар жатады: *тіреу-тірек, сұрау-сұрақ, тілеу-тілек, сынау-сынақ, қыстау-қыстақ, сылау-сылақ*, т.с.с. Осы сөздердің -у жұрнақтысын әдеби тілдің нормасы, ал -қ жұрнақтысын диалектілік ерекшелік деп бөлу шындыққа жанаспайды. Тілімізде жоғарыдағы сөздердің жарысып өмір сүруі (-қ, -к, -ық, -ік) арқылы туған бір алуан есім сөздер -у жұрнағы арқылы туатын қимыл атауларымен синонимдес болатынын түсінген жөн. Мағыналары тепе-тең жарыспалы екі сөз тілде қатар өмір сүре алмайтыны белгілі. Олардың кейбірі тілден шығып қалады, мәселен, *бояқ-тың* сирек қолданылуы сондай құбылыстың бастамасы болуы мүмкін. Екінші біреулерінің мағыналары сараланып, екеуі бір-біріне ұқсас екі құбылыстың атауы болып кетуі ықтимал. Мысалы, *тіреу* сөзі үйге, қораға, қойылған *тіреу* (подпорка) деген мағынаны білдірсе, *тірек* сөзі метафоралық ұқсатудан туған дерексіз ұғымдарды білдіріп, ол – менің *тірегім* (опора), *өмір тірегі* (опора) – *еңбек* деген тәріздес мағынада жұмсалады. Жоғарыдағы сөздердің басқалары да осындай.

Тынық сөзінің ерекшелігі – оның әдеттегідей *тынық су, тынық ауа, тынық мұхит* сияқты тіркестермен қолданылмай, *тынық отырмын, тынық жүрмін* сияқты тіркестермен келуі.

Ал Сәкендегі *шашық* сөзі мүлде жаңа тұлға. Бұл ашық сияқты сөздерге ұқсатудан пайда болған туынды.

Ақын шығармаларында көне формалардың жандануы өз алдына қызық мәселе. Мәселен, *толы, өлі, пісі, кіші* сындарының бастапқы формалары *толық, өлік, пісік, кішік* болды деген пікір бар. Осы пікірді Сәкендегі *ірік, тірік, толық, ұлық, сарық* сөздеріне де қолдануға болады. Қараңыз:

Іс қылған адамның денесі *ірік*,

Жігерлі ер көңілді еті *тірік* (II, 68).

Толық (театр лық толы болды, Y, 332) *ұлық* (ұлық революция, ұлық өзгеріс, Y, 356), *сарық* (сарығып жалықтық, III, 346) т.б.

Осы сөздердің ішінен аталған формада қазір тек *толық, ұлық* сөздері ғана қолданылады. Бірақ олардың мағынасы Сәкендегіден басқаша. Мысалы:

Ұлық болсаң, кішік бол (мәтел).

Нұрғаным *толық* көркем денесін ерекше паңдықпен кере түсіп, салмақпен шалқая басып, ас үйден өз үйіне қарай, көрнек беріп кете берді. (М.Әуезов).

Бірінші мысалдағы (мәтелдегі) *ұлық* сөзі әкім, ұлы адам болсаң деген мағынаны білдіреді (салыстырыңыз: *ұлық* (әкім) болсаң, *кішік* (кішіпейіл, қарапайым бол). *Ұлық* сөзін ақын *үлкен, ұлы* деген мағынада жұмсаған (мысалы: *ұлық, ұлы, зор*) революция, *ұлық* (ұлы, үлкен, зор) өзгеріс ... [5, 244-6].

Бұл жағдай ертеде *ұлық* сөзінің *зор, үлкен, ұлы* деген мағыналарда жұмсалғандығын көрсетеді.

Толық сөзінің қолданылу ерекшелігі жоғарыда әңгіме етілген *тынық* сөзімен бірдей.

Ал *сарық, ірік, тірік* сөздері ақындағыдай формада қазіргі тілімізде қолданылмайды. Бірақ бұл сөздердің де ертеде аталған тұлғада қолданылғаны даусыз. Бұған тілдік фактілерге сүйене отырып көз жеткізуге болады. *Сары* сөзінің ертеректегі тұлғасының *сарық* болғандығы жайлы тюркологиялық әдебиеттерде әлдеқашан дәлелденген.

Сол сияқты *тірі, ірі* сөздерінің де белгілі бір формалық құбылуында -қ/-к аффиксі бой көрсетіп отырды. Мысалы, тілімізде *тірі* сөзіне антоним *өлі* сөз бар. Осы *өлі* сөзінің *өлік* тұлғасы қазір де жиі қолданылады. Бұл жағдай *тірі* сөзінің де бір кезде *тірік* түрінде жұмсалғандығына айғақ бола алады. (Салыстырыңыз: *өлі – тірі, өлік-тірік*).

Ірі сөзінің *ірік* формасы атау тұлғада кездеспейтіні мәлім. Ал осы *ірі* сөзін -ла, (-ле) аффиксі арқылы етістікке айналдырғанда, онан *іріле, ірікте* сөздері жасалады. Соңғы ірікте сөзінің құрамындағы -к аффиксі екені даусыз. Демек, *ірі* сөзінің де бұрын *ірік* болып қолданылғанына күмән келтіруге болмайды.

Жоғарыдағы сөздерді (ұлы, ірі, тірі т.б.) олардың ертедегі тұлғасында (ұлық, ірік, тірік т.б.) қолдануы жазушының стильдік мақсатымен тікелей байланысты болды деп шамалауға болады. Мәселен, *ұлы революция, ұлы өзгеріс* дегенге қарағанда, *ұлық революция, ұлық өзгеріс* тіркестерінің экспрессивтік бояуы ашық, көтеріңкі поэтикалық әуенде айтылған. Сонымен қатар *ұлық* сөзінің бұл арада сапалық ұғымды білдіруінен гөрі заттақ ұғымды білдіруі басымырақ. Егер ақын жай ғана *ұлы*

революция, ұлы өзгеріс деп жазса, онда бізге революцияның, өзгерістің үлкен екенін, зор екенін білдіріп қана қояр еді. Ал *ұлық революция*, *ұлық өзгеріс* деген тіркестер жазушының белгілі бір революцияға, өзгеріске деген ерекше ілтипатын, жылы сезімін білдіріп тұр. *Ұлық* сөзін қолданудағы Сәкеннің мақсаты да осы еді. Ол бұл мақсатына жетті де. Сильдік табыс дегеніміз де осы болар.

Біздің бұл айтқанымыздың *ірік*, *тірік* тұлғаларына да толық қатысы бар.

Сөздердің бастапқы тұлғаларында жұмсалуды Сейфуллин шығармаларындағы *алтамсадай*, *жіптіктей*, *сыптығыр*, *қырмызы*, *ардақты*, *тып-тыныш*, *кейкі* (*маңдай*) сияқты сөздердің қолдануынан да анық көрінеді. Бұл сөздер ақын шығармаларында көрсетілген тұлғада емес, *алтамса*, *еңгезер* түрінде кездеседі. Мысалы:

Алтамса, алқа-салқа бұлшық еті
Қобы жон, алды-артыма біткендей қом (II, 73).

Шалқиған жауырынды, бұжыр қара.

Еңгезер, үйелмен дәу тартқан – құжға (II, 72).

Жіптік (белі жіптік, II, 45), *сыптық* (ықшам, сыптық, II, 45), *кей* (*маңдай*, I, 85), *тып-тын* (төңірек тып-тын, I, 67) т.с.с.

Осы сөздерге ұқсас түбірлер ол баста өзіне тән мағынасы бар дербес сөз болды деген пікір бар.

Бұл қағиданың дұрыстығын мойындай отырып, оның (бұл қағиданың) біз мысалға келтіріп отырған сөздерге де толық қатысы бар екендігін ескерген жөн. Шынында да, *алтамсадай*, *еңгезердей*, *сыптай* (немесе, сыптығыр), *кейкі*, *тып-тыныш* сөздерінің бір кезде Сәкен қолданған формада өмір сүруі әбден ықтимал.

Жоғарыдағыдай қосымшасыз қолданыстар, жалпы алғанда, тілімізге жат құбылыс емес: біріншіден *алтамса* сөзі қазірге шейін сирек болса да, қосымшасыз жұмсала береді; екіншіден, мағыналары бір бола тұра, бірде *ерек* бірде *ерекше*, бірде *төтен*, бірде *төтенше* түрінде қолданыла беретін жарыспалы сөздер бар.

Осы жоғарыда айтылған сөздерге ұқсатып, қазіргі тілімізде тек қосымшамен қолданылатын сөздерді ақын қосымшасыз жұмсаған. Мысалы:

Көңілсіз сұлу *сәулет* ғашық қолды,
Ұмтылып тез жетпесе, өзі келмес (II, 98).

Патша бақ та,
Алтын тақ та, –
Зұлым тап та,
Тажды басы

Домаланып жұлынды... (II, 100).

Күркір дауыс (II, 69), *жігер* қимыл (II, 177), *гауһар* жаймен (II, 63), *қаһар* үнмен (II, 281), өте *қорқыныш* кезде (II, 45), *жігер* пішін (II, 214), *жігер* мойын (II, 45), *жігер* тілек (II, 252), *сымбат* тас (III, 61), *ер* қимылдап (I, 172), *алып қарақ* (II, 15), *даурық шу* (II, 30), *төмпеш* бар (II, 80), *бұдақ* шығады (I, 314), *бұрқ* атылды (I, 254), байкең *міндет* қылды (I, 282), күндегідей *дүрс* (III, 298) т.б. Дәл осы сөздер осындай қолданылмағанымен, мұндай қолданыстар (жұрнақсыз) тілімізге жат құбылыс емес. Сәкендегі жағдайды тілімізде бар төмендегі күрделі сөздермен салыстырыңыз: *қамыс құлақ*, *бөкен қабақ*, *қазан бас*, *біз өкше*, *қыл көпір*, *күн шуақ*, *кең маңдай*, *қамыт аяқ*, т.б.

Өз шығармаларында көптеген сөздерді жұрнақсыз қолданғанда, Сейфуллин осы тілдік фактіге сүйене отырып, сөз етілген құбылысты іркілмей, еркін пайдаланған.

Мұндай жұрнақсыз қолданыстардың өлеңнің ұйқасын, әсіресе оның буын санын сақтау мақсатынан тууы әбден ықтимал.

Мәселен, бірінші мысалдағы *сәулет* сөзіне *-ті* жұрнағы жалғанса, онда алғашқы жолда 11 емес, 12 буын болып кетер еді де, тұтас бір шумақтың ырғақ, ритмі бұзылар еді. Екінші мысал туралы да осыны айтуға болады. Ақындағы жұрнақсыз тұлғалардың бәрі бірдей ұйқас, буын саны үшін алынды десек, қателескен болар едік. Оның прозасында кездесетін жұрнақсыз қолданыстарды ұйқас, буын саны үшін алынды деп ешбір түсіндіруге болмайды. Мысалы:

Екі көзі шарасынан шығып, зәресі қалмай отыр. Міне, қорқыныш кезде жолдасыма сөз қатуға болмады (III, 45). Немесе: *күндегідей вагондардың қозғалып, бір-біріне соқтықпай сықырлары, күндегідей паровоздың ентігіп ақырған дауыстары, темір жол жұмыскерлерінің шүлдірлеген дауыстары, ысқырғандары, күндегідей дүріс...* (III, 298).

Сондықтан ақын тіліндегі жұрнақсыз қолданыстардың бір тобы ұйқас, ырғақ, буын саны сияқты поэзия заңдылықтарына бағынудан туса, екінші тобы тікелей ақынның стильдік мақсатынан туды деп қорытынды шығаруға болады. Шынында да, бір ғана *жігер* сөзінің бірде *жігер қимыл*, бірде *жігер мойын*, бірде *жігер пішін* болып, әртүрлі сөздермен бір ғана тұлғада қайталанып қолданылуы соңғы пікірімізді дәлелдей түсетін сияқты.

Ескі формалардың жандануы демекші, ертеде қос сөздердің, біріккен сөздердің және тұрақты тіркестердің құрамындағы қазір бізге түсініксіз болып жүрген компоненттерінің өз алдына толық мағыналы сөз болғаны мәлім. Сейфуллин осындай сөздерді қос сөздің, біріккен сөздің, не тұрақты тіркестің құрамынан бөліп алып, оларды алғашқы мағыналарында жеке-дара қолданған.

Малды оннан, жиырмадан, жүзден, мыңнан айдасты, барымтаның ақыры шабынға, *таланға* айналды (Ү, 294). Алды жиырманың ішінде, арты он алты, он жеті, он сегіз, он тоғыздағы *қырқын* көгілдірлер. *Қылып жексен* (ІІ, 212), *аңғал тас* (ІІ, 62), *саңғал тас* (ІІ, 62), *шалдығу* (шалдыққан еңбекшілер (ІІ, 81)).

Осы мысалдардан көрініп отырғандай, Сәкен *талан-тараждың таланын, қыз-қырқынның қырқынын, шаршап-шалдығудың шалдығуын, аңғал-саңғалдың аңғалы мен саңғалын, жермен жексен* тіркесінің *жексенін* толық мағыналы сөз ретінде жеке қолданған. *Жексен, қырқын, шалдығу* сөздерінің Сәкендегідей қолданыстарын Абай, Сұлтанмахмұт, Сәбит, т.б. жазушылардың шығармаларынан да кездестіруге болады. Сейфуллиннің өзіне тән стильдік ерекшеліктерінің бір саласы – оның өз шығармаларында сөздерді көне тұлғаларында жұмсауы. Бұл жағдайдың шығарманың әсерлілігіне, көркемдігіне септігін тигізетіні даусыз.

Жоғарыда айтылғандармен тығыз байланысты тағы бір нәрсе бар: ол – қос сөздер мен біріккен сөздердің бір сыңарын алып тастап, сол алынып қалған сыңардың орнына мағынасы соған жуық сөз қолдану, сол арқылы тілдегі бар қос сөздер мен біріккен сөздердің мағыналарын жартылай жаңарту. Мысалы:

Және де ішіне кіріп алып, Совет үкіметінің ішінен шалмақ болып жүрген «алашорданың» *екінші келкі* жазушылары Совет үкіметінің жоғарғы мекемелерінен ысырылды. *Сұмақай* (ІІ, 176), *бетен бастақ* (ІІ, 35), ІҮ 30), *сұмырай жұрын* (ІІ, 155), *сұм-сұғын* (ІІ, 129) т.б.

Жоғарыда әңгіме болған *енгезер, алпамса, жіптік, қырқын, жексен* сөздері сияқты көрсетілген мысалдардағы қос сөздер мен біріккен сөздердің өзгеріссіз қалған сыңарларының *келкі, қары, бастақ, сұрын (жұрын)* сөздерінің ол баста толық мағыналы сөздер болғанына шүбә келтіруге болмайды. Міне, сондықтан да осы сөздер жоғарыда жасалған жаңа сөздерге мағыналық қазық болып тұр. Бірақ осы жасалған жаңа сөздердің бұрынғы сөздерден мағыналық айырмашылығы шамалы (салыстырыңыз: *сұм қары-ұры-қары; бетен бастақ-бейбастақ; сұмырай жұрын-жекесұрын*, т.б.).

Келкі морфемасының *бір, әр* сөздерінен басқа сөздермен тіркеспейтіні белгілі. Ал Сәкен оны екінші сөзімен тіркестіру арқылы *екінші келті* сөзін (тіркесін) жасап, оны *второстепенный* деген мағынада жұмсалған. Тіпті *екінші келкі* сөзін орыстың *второстепенный* сөзінің калькиленген аудармасы деп қарау керек сияқты (салыстырыңыз: екінші-второ, келкі-степенный). Сәкендегі *сұм-сұғын* – бұрын-соңды тілімізде болмаған жаңа сөз. Бұл сөз *сұм-сұғанақ* (жай ғана сұғанақ емес) мағынасында жұмсалып тұр. *Сұм-сұғын* сөзінің екінші сыңары *сұғын*-ның өзі жаңа тұлға. Бұл – егін сияқты сөздерге ұқсатылып жасалған.

Сәкен шығармаларындағы жартылай тұлғалық өзгеріске түскен қос сөздер мен біріккен сөздердің шығарма мазмұнына, көркемдігіне тигізетін әсерінің едәуір екенін мойындау керек. Мәселен, ақын *ұры-қары, жекесұрын демей, сұм-қары, сұмырай жұрын* дегенде, *ұры-қарылар* мен *жекесұрындарды* жай ғана атап қоймай, оларды өзінің ұнатпайтындығын білдіріп, олардан оқушыларды да жирендіріп отыр. Жоғарыдағы сөздердің қай-қайсысының болмасын стильдік мақсаты, өзіне тән мағынасы туралы да осындай пікір айтуға болады.

Сейфуллин шығармаларында *-стан, -хана, -кер* жұрнақтары арқылы жасалған сөздер де бар.

Бірақ олардың саны көп емес. Ол сөздердің қатарына мыналарды қосуға болады: *советстан* (ІІ, 298), *социалистан* (ІІ, 229), *ближестан* (Ү, 365), *оқухана* (Ү, 298), *дәріхана* (ІҮ, 171), *біліскер* (І, 149) т.т.

Осы сөздердің көпшілігін тіл мүмкіншіліктеріне сүйенуден туған сәтті туындылар деген жөн.

Советстан, оқухана, дәріхана, біліскер т.б. сөздерді жасанды, жарамсыз сөздер деп айта қою қиын.

Керісінше, *Ближстан* сияқты сөздердің форма қуалаушылықтан туған жасанды сөз екені анық байқалады. Шынында да, *Ближний Восток* деген сөз тіркесін *Ближстан* деп айтудың сәтсіз талап екенін мойындау керек.

Дәріхана, оқухана сөздері тек Сәкенге ғана тән туындылар емес. Бұл сөздерді «Дала уалаяты» газеті мен «Айқап» журналының беттерінен де, сол кездегі көптеген ақын-жазушыларымыздың тілінен де кездестіруге болады. Бұларды тілдік талапты толық өтей алатын сөздер десек қателеспейтін болармыз. *Оқухана* деудің орнына қазіргідей *оқу залы, қызыл бұрыш, қызыл отау* деп *дәріхананың* орнына *аптека* деп атаудың артықшылығын көре алмадық. Қайта *оқухана, дәріхана* сөздерінің өздерін қолдану анағұрлым тиімді де, түсінікті де, әсерлі де болар еді.

Бір айта кететін жай – ақын тілінде *-стан* жұрнағының әуелдегі мекендік ұғымды білдіретін толық мағыналы сөз ретінде жұмсалуды.

Біздің *стан*

Жаңа тұрмыс қалайды.

Айнала жау

Шабуға көз қадайды (II, 131).

Бұл жерде *станның* отан, ел мағынасында қолданылып тұрғандығы туралы айтпаса да түсінікті болуға тиіс.

Сейфуллин шығармаларынан *-лы (-лі, -ды, -ді, -ты, -ті)* affиксті жаңа тұлғаларды да кездестіруге болады.

Еңбек ері, бақытты адам, шын адам, –

Социалшыл қызықты Отан – аналы (II, 288)

Жұмыскер тап

Ленин сынды ұсталы,

Партия алда,

Ленин соққан сталі (II, 126).

Қалың елден *қашақты* (I, 190), құл мен ұлы *бұлалы* (II, 116-117), ыңғайлы һәм *оңайлы* нәрсе (IV, 227), сәл ғана *қоңырлы* (II, 440), *жұпарлы* гүлдің исі (II, 283) т.б.

Бұлар – тілімізде кең қолданылатын *балалы үй, тау-тасты, ақылды, ойлы, ашулы* сияқты сөздерге ұқсас қолданыстар. Бірақ бұлардың тасты, сулы, ойлы т.б. сөздерге қарағанда, едәуір мағыналық өзгешелігі бар. Шынында да, *балалы үй* дегенде *балалы* сөзі белгілі үйдегі баланың көптігін және сол балалардың сөз болып отырған үйге тәндігін білдіріп тұрса, ал *аналы, ұсталы, қашақты* сөздері *ананың, қашақтың (қашқынның)* көптігін білдіре алмай, тек осылардың біреулерге тән екендігін ғана көрсетіп тұр. *Оңайлы, қыңырлы, жұпарлы* сөздері де бұрын көрсетілген тұлғада кездеспейтін. *Оңайлы* сөзі *оңайдың оңайы, қоңырлы* сөзі *сәл ғана қоңырлау* деген мағынада жұмсалып тұр.

Жоғарыдағы *-лы, (-лі)* affиксімен қолданылған сөздердің беріп тұрған мағынасын қазір *Отан – анасы бар, Лениндай ұстазы бар, өте оңай (оңайдың оңайы), сәл ғана қоңырлау* деген сияқты түрде аналитикалық тәсіл арқылы берілер еді. Бұлай ету әруақытта тиімді бола бермейді. Осыны байқаған ақын жоғарыдағы мағынаны *-лы, (-лі)* affиксінің көмегімен беруге тырысқан. Біздіңше, бұл да – ақынның стильдік табыстарының бірі. Қандай да болмасын жазушы өз шығармасын өзі өмір сүрген дәуірдің әдеби тілінде жазады. Алайда көркем сөздің аса көрнекті шеберлері әдеби тілге зор ықпал жасай алады. Ал әдеби тіл өз тарапынан сол жазушының тіліне әсерін тигізетіні мәлім [3,6-7 бб]. Міне, осындай өзара әсер 20-30 жылдардағы қазақтың әдеби тілі мен Сейфуллиннің де араларында болды.

Мұны біз жоғарыдағы баяндаулардан да, сол сияқты ақын туындыларындағы *-лық, (-лік), -шылық, (-шілік), -шы, (-ші), -шыл, (-шіл)* affикстерінің жұмсалудың анық байқаймыз.

Әсіресе, *-шылық, (-шілік)* пен *-лық, (-лік)* affикстерінің ақын шығармаларындағы қолданыстары осы affикстердің 20-30 жылдардағы даму, қалыптасу жолдарын көрстеді.

Ақында *-шылық (-шілік)* пен *-лық, (-лік)* affикстерінің бірінің орнына бірі жұмсалуды бар. Бұл жағдай 20-30 жылдардағы жалпы әдеби тілімізге тән құбылыс еді. Мысалы: *мен-меншілік* пен біреуге-біреу тізе көрсеткен дүние ең соңғы демін алуда (III, 139).

Хатшылық қызметкер (III, 121), *наданшылық* (Y, 316), *әлеуметшілік* (IV, 330), *теңшілік* (II, 38).

Бұл сөздер қазір *мен-мендік, надандық, әлеуметтік, теңдік* түрінде қолданылады. Осындай ауыс қолдану *-шыл, (-шіл)* мен *-шы, (-ші)* affикстеріне де тән болған. Қараңыз:

Ағаштан түрлі керек сайман жасап,
Алады еңбекшіл ел қара майын (II, 67).

Ұрлықшыл қулар (Y, 416) отаршылмен күресті (I, 186), әншіл (I, 79) т.б.

Қазір бұл аффикстердің мағыналары сараланып, *-лық*, *(-лік)* жұрнағы зат есімдерге жалғанып туынды сын есімдер жасайтын *-шылық*, *(-шілік)* – аса абстракт заттық ұғымдардың атауларын жасайтын, *-шы*, *(-ші)* мамандықтардың атаулары мен дағдыға айналған іс-әрекет аттарын білдіретін, *-шыл*, *(-шіл)* бейімділікті, икемділікті, құмарлықты білдіретін қосымшаларға айналып отыр [4, 177 б].

Осылардың ішінен, әсіресе *-лық*, *(-лік)* пен *-шы*, *(-ші)* жұрнақтары бұрын жалғанбайтын сөздерге қосылып қолданылатын аса актив қосымшаларға айналып кетті.

Аталған жұрнақтардың көмегімен біз көрсетіп өткен мағыналарда тұрып жасалған сөздердің саны да едәуір.

-лық, *(-лік)* жұрнағының көмегімен *ұсталық* (Y, 375), *бірлік* (Y, 412), *тегістік* (IY, 339), *шеберлік* (IY, 247) сияқты техника, кооператив, социализм искусство сөздерінің орнына жұмсалған термин сөздер де, *екпінділік* (II, 266), *бірдейлік* (Y, 229), *коммунишылдық* (II, 83), *мекемелік* (Y, 341), *шаруалық* (шаруалық бұйым, II, 84), *жұмыскерлік* (IY, 221) сияқты терминдік мәні бар сөздер де, *құрметтілік* (II, 288), *сенбеулік* (III, 104), *қапастық* (қамалып жатқан сарайымыз бір түрлі қапастық, III, 193), *ар-намыстылық* (...жоғары тұтқан ар-намыстылықтарын ғана жазуды қойып... IY, 214) сияқты басқа мағыналардағы сөздер де жасалған.

-шы, *(-ші)* жұрнағының көмегімен де *төңкерісші* (III, 139) революционер, *машинашы* (III, 309) – машинист, *тілші* (Y, 339) корреспондент сияқты термин сөздер мен *өнерші* (Y, 451), *уақшы* (Y, 444), *назшы* (II, 160), *заршы* (III, 143) сияқты әр түрлі мағынадағы сөздер жасалған.

Ортақшыл (IY, 301), *төңкерісшіл* (III, 76), *тегісшіл*, *бірдейшіл* (IY, 206), *әлеуметшіл* (III, 229), *капиталишыл* (II, 288) сияқты коммунист, революционер, социалист, *халықшыл* (немесе демократ), капиталист сөздерінің баламасы ретінде алынған термин сөздер мен алуан түрлі мағыналарда жұмсалатын *түршіл* (I, 268), *зертшіл* (IY, 463) т.б. толып жатқан сөздер *-шыл*, *(-шіл)* жұрнағы арқылы жасалып тұрғаны ап-анық көрініп тұр.

Бұл сөздерді жеке-жеке талдауға мүмкіндік болмағандықтан, жай ғана атап өттік.

Ақын шығармаларындағы жаңа сөздердің ендігі бір мол саласы терминдер. Олар келешекте өз алдына арнайы сөз етіледі. Бір ескертетін нәрсе мынау: біріншіден, жазушы тілінде кездесетін жоғарыдағы сөздердің бәрі тек Сәкенге ғана тән тұлғалар деп түсінілмеуі керек. Рас, олардың бір қыдыруының сәкендік туындылар екені даусыз.

Мәселен, *лекте*, *лапта*, *маршта*; *нықтас*, *түйлес*; *естену*, *ризалану*; *екінші келкі*; *Советстан*, *социалистан* тәріздес сөздерді тікелей Сейфуллин жасаған. Ал, біз жаңа деп отырған сөздердің келесі тобы жергілікті ерекшелік ретінде Қазақстанның әр түрлі аймақтарында қолданылып келді. Олар: *қарсыла*, *бөтен бастақ*, *жүректену*, *баяқ*, т.б. Біз бұл сөздерді әдеби тілде қолдану тұрғысынан қарап жаңа деп отырмыз. Сәкен шығармаларындағы «жаңа» тұлғалардың тағы бір бұтағы сөздердің ол бастағы формаларында жұмсалуы. Оларға қосымшасыз қолданылған *алтамса*, *еңгезер*, *жіптік*, *сыптық* сөздері, *-қ*, *(-к...)* элементімен жұмсалған *сарық*, *ұлық*, *тірік*, *ірік* лексемалары және қос сөздер мен біріккен сөздердің немесе тұрақты сөз тіркестерінің құрамындағы бұрынғы кезде өз алдына дербес мағыналы сөз ретінде қызмет еткен, ал қазір жеке қолданыла алмайтын түсініксіз сыңарлары (*жөксен*, *қырқын*, *талан*, *аңғал*, *саңғал* т.б.) жатады.

Екіншіден, Сейфуллин шығармаларындағы жаңа тұлғалы сөздердің бәрін бірдей сәтті туындылар деуге болмайды. Олардың ішінде форма қуалаушылықтан туған жасанды сөздер де кездеседі. Мәселен, мына үзіндіні оқып қараңыз:

Штаб шарын

Диктап бәрін

Бұйрықшы бас

Командирі

Жерде де өзі

Теңізде де өзі еді (II, 115).

Осындағы *дикта* сөзі – жаңа тұлға. Мұндағы *-та* қосымша да, ал *дик* – орыстың *диктовать* етістігінің қысқарған түрі. Бұл сөзді орысша білмейтін адамдардың түсінбейтіні былай тұрсын, тіпті сауаттылардың бірден аңғара қоюы қиын. Бұл – бір. Екіншіден, *дикта* сөзі шығарманың идеясы мен көркемдігіне ешқандай да септігін тигізіп тұрған жоқ. Сондай-ақ, *құлықтану* (IY, 181), *кейінтену* (Y,

211), *көлгірлену* (Ү, 116), *қияпаттану* (Ү, 221), *еліктесу* (ІІ, 135), *Ближстан* (Ү, 365) т.б. сөздерді де сәтсіз туындылар деп қараған жөн. Шынында да *Ближний Восток* деудің орнына *Ближстан* деп алудың неге керегі бар?

Қорыта келгенде, Сейфуллин үлкен жаңашыл (новатор) ақын. Оның жаңашылдығын жоғарыда әңгіме етілген фактілерден анық көруге болады. Ақынның жаңа сөз жасауда сүйенген тірегі, сусындаған бұлағы халық тілі, сол тілдің ішкі мүмкіншіліктері болды. Өзінің батыл эксперименттері арқылы Сәкен тіл мүмкіншіліктерін пайдаланудың үлгісін көрсетті. Оның кейбір туындылары сәтсіз болғанымен, тілімізді байыту мақсатымен осындай эксперимент жүргізудің өзі зор бастама еді.

Ақынның: «Міне сондықтан біз тілімізді байытуымыз керек. Байыту үшін сөзді көрші елдерден де алуан қорықпауымыз керек. Интернационалдық сөздерді іркілмей қолдануымыз керек. Онан соң өз еліміздің ішінде айтылып жүрген сөздерді қопарып алып, әдебиет жүзіне шығаруымыз керек. Сонан соң солай барысымызда әдебиетімізге, елге сіңген сөз үйреншікті болып алынып кетеді, керексіз сөз жалпы тіл шеңберінен шығып қалып отырады» [5, V, 447б], – деген сөзі біздің жоғарыдағы пікірімізді дәлелдей түседі.

Қазақ тілі және әдебиет мәселелері
(Ізденушілер мен аспиранттарға арналған мақалалар жинағы).
– Алматы, 1965. Шығ.3. -49-66 бб.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. –Алматы, 1964.
2. Аманжолов С. Вопросы диалектологии казахского языка. –Алматы, 1959. С 245.
3. Виноградов В.В. Наука о языке художественной литературы и ее задачи. М., 1958.
4. Кенесбаев К., Исакова А.И., Мусабаев Р.Г., Сыздыкова Р.Г. Вопросы литературных языков народов СССР, 1964.
5. Сейфуллин С. Шығармалар, V том. – Алматы, 1961.

С.Сейфуллин шығармаларындағы сөз өрнектерінің кейбір үлгілері

Жаңа заман дауылпазы Сәкен Сейфуллиннің революциялық рухта жазылған шығармалары өздерінің жоғары идеялығымен қандай қадірлі болса, тілінің көркемдігімен де сондай қымбат. Сәкен шеберлікке данғыл жолмен келген жоқ. Оның қаламы көп ізденудің, талмай оқып, табандылықпен үйренудің нәтижесінде ғана ұшталды. Сондағы үйренер мектеп халқымыздың бай ауыз әдебиеті еді де, сусындар бұлағы халық тілі болды. Ол өз шығармаларында халықтың жүздеген мақал-мәтелдері мен мыңдаған мәнерлі сөз айшықтарын орындап қолданып отырды. Ежелгі әдебиет үлгілері мен ана тілі ақын үлгі тұтқан ең басты, ең бірінші және күнбе-күнгі ұстаз оқығанды.

Сәкен өнеге алған ендігі бір арна – Абай мұрасы. Сөздерді құлпыртып қолдануда, әсіресе нақышты сөз тіркестерін жасауда ақынға тигізген Абай әсері айрықша. Сәкеннің «Көшу», «Қымыз», «Айт күні», «Тұған ел», «Кетпейтін естен ғашық жар», «Көңіл», «Жазғы түнде», «Сөз зайығы наданға» атты өлеңдерді тікелей ұлы ақынға еліктеуден туған «Абай мұрасын еркін меңгергенін танытатын» шығармалар болып табылады [1, 47-63бб].

Сейфуллин Абайдан өлеңнің түрлерін, оқиғаны баяндау, сөз саптау әдісін ғана үйреніп қоймай, көп реттерде өз шығармаларында ақын жасаған сөз тіркестерін, сөйлемшелерді белгілі стильдік мақсат үшін шебер пайдалана білді. Мысалы:

Үлгі қып кейінгіге жаздың нұсқа / *Қиыңнан қиыстырып* сөздің нақын / *Өзге сөздің патшасы*
– сенің сөзің / Я бар бол бұл дүниеде, яки жоқ бол (1,55).

Бұрын елді / Қамап шөлге / Теңеуші еді / *Өңкей нөлге...* / Жабық еді / Еңбекші елге / Қақпа,
есігі ғылымның (ІІ, 240).

Құрыш құждар / Сап-сап құрып / Тізбек-тізбек / Қатар жүріп / Жер қыртысын / Жатыр
түріп / *Бейне қолдың саласы* (ІІ, 240).

Бұл арада Сәкен Абайдағы сөз орамдарын ешбір өзгеріссіз, не аз ғана өзгешелікпен пайдаланған. Сонымен бірге Абайдың:

«Жас жүрек жайып саусағын,

Ұмтылған шығар айға алыс» –

деген өлең жолдарын Сәкен:

Құшағын жайып қарсыңа

Жас жүрек міне болды мәз» (1, 86)

түрінде сәл өзгеріспен қайта құрған. Бір қызығы, Абайда жас жүрек саусағын жайса, Сәкенде ол құшағын жаяды.

Сәкен Абай үлгісін бойына мол сіңіре отырып, Абай жасаған тіркес үлгілерін өзінше жетілдіріп, қайта өңдеп, жаңартып отырды. Соның нәтижесінде жаңа сапалы сөз өрнектері пайда болды. Мәселен, Абайдың «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа» деп басталатын өлеңіндегі *көңіл құсы* тіркесінің ұлы ақын сарабынан туған тың орам екені белгілі. Осындағы «құс» сөзінің орнына «сұңқар» сөзін қою арқылы Сейфуллин *көңіл сұңқары* деген жаңа тіркес жасаған.

Ақ боз ат менің тұлпарым,

Шалқыған көңіл сұңқарым.

Көкірек керіп жұттым мен –

Ауаның жазғы жұпарын (I, 122).

Абай көңіл жүйріктігін жалпы құс атаулыға балап отырса, Сәкен оны нақтылап сұңқарға теңеген. Шалқыған көңілді тоят іздеп шарықтаған сұңқармен салыстыру, біздіңше өте орынды шыққан. Сондай-ақ, *жас дем* (Енді, торғында майда ескектің жібектей жұмсақ гүлден алған жас демі балбыраған денені сергіте бастады, V, 106), *жас жел* (жазғы жел жылмандап, жерді жалап қыдырған I,184) тіркестер Сәкен Абайдың «Жартас» атты өлеңіндегі *жас бұлтқа* ұқсатып жасады деп топшылауға болатын сияқты.

Сәкендегі сөз бедерлерінің келесі бір тобы орыс тілінің тікелей әсері нәтижесінде пайда болды.

Қазақ тіліне орыс тілі әсерінің өте күшті болғаны белгілі. Міне, осы әсерді қазақ совет әдебиетінің негізін салушы ұлы ақынымыз Сейфуллин шығармаларынан да анық көруге болады. Орыс тілі әсері нәтижесінде пайда болған сөз орамдары мән-мағыналары, қолданылу аясы мен пайда болу жағдайлары жөнінен түрлі-түрлі болып келеді. Мәселен, ақын шығармаларында мол ұшырасатын *коммунизм жолы, социализм жолы, саяси ой, үстем сана, еңбек ақы, екпінді еңбек, тарихи өзгеріс* тәрізді тіркестер 1920-1930 жылдардағы жалпы әдеби тілімізге тән нәрселер болатын. Солай бола тұра, орыс тілінен аударылып алынған мұндай сөз қатпарларының (әсіресе, терминдік мәні барларының) пайда болып қалыптасуына Сейфуллин үлкен роль атқарды. Ол өзінің әдеби-публицистикалық шығармаларына ондай сөз тіркестерін көптеп енгізіп қана қоймай, мерзімді баспа сөз бетінде жиі-жиі мақалалар жазып, жаңа пайда болып жатқан сөз тіркестері туралы өз пікірін ортаға салып отырды [2].

Ақын шығармаларында, жоғарыдағы айтылғандармен қатар, орыс тіліндегі тіркестердің жөнімен жалсалған тек Сәкеннің өзіне ғана тән (индивидуальді) сөз тіркестері де көп. Мысалы: Және де ішінде кіріп алып, совет үкіметінің ішінен шалмақ болып жүрген «алашорданың» *екінші келкім* жазушылары Совет үкіметінің жоғарғы мекемелерінен ығыстырылды (IV, 390).

Осы мысалдағы *екінші келкі* тіркесі – құрылысы да, мағынасы да мүлде жаңа синтагма. *Келкі* морфемасы қазіргі кезде тек *бір, әр* сөздерімен ғана бірігіп қолданылады да, басқа сөздермен тіркесе алмайды. Ал Сәкен бұл сөзді *екінші* реттік санымен байланысқа түсіріп, жаңа сапалы *екінші келкі* тіркесін жасаған. Біздіңше, бұл сөз бедері орыстың *второстепенный* сөзінің мағынасын дәл беру мақсатынан туса керек. Дәлірек айтқанда, осы сөздің калькиленген аудармасы (салыстырыңыз: *второ-екінші, степенный* (ое,ая,ые) – келкі).

Сондай-ақ, орыс тілінде жиі қолданылатын *кислый вид* деген тіркесті Сәкен бірде *аицы шырай, аицы түр* деп, бірде *кермектеу шырай* деп аударып алған. Мысалы: Бұл өлеңдерді оқып болып, шаршаған, *аицы шыраймен* Аян езу тартты (IV, 277). *Аицы түрмен* езу тартып күлді (V, 255). Бұл өлеңдерді оқыды да, Айназар *кермектеу шыраймен* ақырын езу тартты (IV, 255).

Қазақта *аицы тіл (тілі аицы), кермек дәм* сияқты тіркестер болмаса, *аицы шырай, аицы түр, кермек шырай* деген сөз орамдары жоқ. Мұндай сөз тізбектерінің пайда болуына жоғарыдағы *кислый вид* тіркесінің негіз болғаны даусыз. Біз бұларды ақын талғамынан туған сәтті сөз тіркестері деп бағалаймыз. Олардың келешекте жалпы халық жиі қолданатын тұрақты тіркестерге айналып

кетуі әбден ықтимал. Сөз болған мысалдардағыдай *шырай* сөзінің мағыналық қазық болуы арқылы жасалған *ақылды шырай* (IV, 121), *жігерлі шырай* (V, 279), *білімді шырай* (V, 278), *бақытты шырай* (V, 13), *жалқау түр* (V, 248), т.б. толып жатқан сөз тіркестерін де орыс тіліндегі осылар мәндес орамдарға еліктеу арқылы тікелей кальки жолымен қазақша туындатқан деп шамалауға болады.

Осылайша халық тілінің тұнығынан мол сусындап, қазақтың әдеби тілінде Абай бастаған игі дәстүрлі әрі қарай дамыта отырып, орыс тілінен үйрене жүріп, Сәкеннің өзі де қазақтың әдеби тіліне небір көркем сөз нақыштарын ала келді. Мәселен, Басып тұрды / Командарм тұрғысын / Коммунизмге / Сап Марке дүрбісін / Тұрды нұсқап / Рульдi өзі ұстап / Қасында штаб / Жауға айнала / Қадап көздің бұрғысын (II, 115).

Осы үзіндідегі *көздің бұрғысы* тіркесі – жаңа сападағы сөз орамы. Бұл тіркес *бұрғы* сөзін *жанар* (көздің жанары) сөзіне метафоралық ұқсатудан пайда болған. Ақын *қадап көздің жанарын* демей, әдейі *қадап көздің бұрғысын* деп алған. Оның себебі екінші тіркес анағұрлым әсерлі, әрі мағынасы да кенінен бірінен тізбек жай ғана қарауды білдірсе, екінші тізбек өңменінен өтетін өткір, уытты көзбен тесе қарауды білдіріп тұр. Демек, «Көздің бұрғысы» – құрамы жағынан да, стильдік мәні жағынан да сәтті туынды. Немесе:

Ер ұланым комсомолдар балапан,

Пионерлер отрядтары – балапан.

Күшті білек

Батыр жүрек

Бір-ақ тілек

Қазірден-ақ көк құрыштай алақан (I, 247) деген үзіндідегі *батыр жүрек* орамын жаңа емес деуге бола ма? Әрине, болмайды. Тілімізде *ер жүрек* тіркесінің бар екені белгілі. *Ер* мен *батыр* сөздері бір-біріне синоним болғанымен, *жүрек* сөзі соңғысымен байланысқа түсе алмайтын. Сәкен осы тілдік дәстүрді батыл бұзып, *батыр жүрек* сияқты соны сөз өрнегін жасай білген. Қандай да болмасын сөз өрнектерінің туу себептерін біз шығарманың идеялық мазмұнынан, автордың стильдік мақсатынан, суреткерлердің эстетикалық талғам-талабынан т.б. іздеуіміз керек.

Міне, осы тұрғыдан қарағанда, жоғарыдағы сөз бедерінің пайда болуының (қолданылуының) мынадай себептері болса керек: біріншіден, *батыр* да, *ер* де – күштілікті, қайраттылықты, ерлікті білдіретін сөздер, осындай қасиеттерді білдіруде, біздіңше, *батыр* сөзінің үлес салмағы артық сияқты. Сейфуллин ерлікті, батырлықты білдіретін бір топ синонимдердің ішінен *батыр* сөзін әдейі қолданған. Соның нәтижесінде *ер жүрек* тіркесімен мәндес, бірақ одан гөрі эмоционалдық-экспрессивті бояуы едәуір ашық *батыр жүрек* тіркесі жасалған. Соңғы пікіріміздің дұрыстығына көз жеткізу үшін *ер жігіт*, *батыр жігіт* деген синонимдес синтагмаларды талдап көрейік. *Ер жігіт* орамы көбінесе *еті тірі*, *батыл*, *қайратты* тәріздес мағыналарда қолданылады да, ал *батыр жігіт* тіркесі *алып күштің иесі*, *қаһарман* мағынасында жұмсалды. Демек, *ер*, *батыр* лексемаларының мағыналары бір-біріне қаншалықты жақын болғанымен, өзара айырмашылықтары да бар. Ол айырмашылық аталған сөздер тіркесе түскен кезде анық байқалды. Олай болса, *ер жүрек*, *батыр жүрек* тіркестерінің де мағыналары айырғысыз бірдей емес. Міне осы айырмашылықты дұрыс байқаған ақын жоғарыдағыдай тың сөз өрнегін жасаған. Екіншіден, *ер жүрек* демей, *батыр жүрек* деп алу шығарма идеясымен тығыз байланысты. Автордың түсінігінше жаңа заман жастары, пионерлер мен комсомолдар, *ер жүректі* ғана болып қоймай, *батыр жүректі* болулары керек. Шынында, ақынның өзі жазғандай, «құрыш иінді», «құрыш күшті», «құрыш түсті» адамдардың «батыр жүректі» болуы абзал.

Үшіншіден, келтірілген үзіндіде *ер ұлан* тіркесі бар. Осыған қоса *ер жүрек* деп қолдану сөз қайталаушылыққа әкеп соғар еді де, шығарма стиліне нұқсан келер еді. Төртіншіден, мысалға алынған үзіндіде:

Күшті білек,

Батыр жүрек,

деген жолдар бар. Осылардың әрқайсысы төрт буыннан тұрады. Егер екінші жолдағы *батыр* сөзінің орнына *ер* сөзін қойсақ, онда ол үш буынды жолға айналып, жалпы шумақтың ырғағы бұзылар еді.

Сонымен *батыр жүрек* тіркесі Сәкеннің жаңа сөз орамдарын жасамақшы болған таза субъектілік тілегінен немесе өлеңнің ырғағына, буын санына сөзсіз бағынудан да туған жоқ. Бұл

тіркесті жоғарыда аталған объективті жағдайлардың жемісі деген жөн. Әрине, біз бұл жерде субъективтік факторларды да жоққа шығармаймыз.

Сейфуллин белгілі оқиғаны суреттеу үстінде сөздерді аса ұқыптылықпен іріктеп ала отырып, олардың қарапайым да әсерлі болуын көздеген. Мысалы:

Колхоз жұрты
Бүгін жиын.
Жазылықты
Құрыш иіні, –
Бірлес еңбек
Алып қиын
Тынықтырар қостарын (11, 258)

немесе:

Егіншілер
Қызулы іспен
Жыр қылады, –
Құрыш түсте –
Күннің нұры
Ойнайды үсте
Егіс жайға қарашы (11, 242).

Құрыш сөзі бұрын *иін*, *күш*, *түс* сөздерімен байланысқа түсе алмайтын. *Құрыш иін*, *құрыш түс*, *құрыш күш* тізбектері тіркесу жағынан *алтын сағат*, *ағаш күрек* орамдармен бірдей. Ал мағынасы жағынан Сәкендегі тіркестер *алтын сағатқа*, *ағаш күрекке* мүлде ұқсамайды. Ақын иіннің құрыштан жасалғандығын емес, керісінше, өзі суреттеп отырған жұмысшылардың иіндерінің құрыштай берік, болаттай мықты екендігін айтып отыр. Жаңа заман орнатып жатқан адамдардың иіндерінің де, түстері мен күштерінің де құрыштай болуы әбден орынды.

Сәкен шығармаларында бұрын келтірілді мағынада қолданылмайтын сөздердің метафоралану қабілеті мейлінше арта түскен. Сондықтан ақын мұрасында соны да әсерлі сөз тіркестері көп кездеседі. Мәселен, *өнер*, *білім*, *ғылым* сөздерінің мағыналық қазық болуы арқылы жасалған төмендегі тіркестерді атап өтуге болады: *өнер күйі* (11, 25), *өнер ошағы* (11, 77), *білімнің асыл тасы* (11, 86), *білім құшағы* (11, 77), *ғылым тасы* (II, 241), *ғылымның кең есігі* (11, 240), *ғылым тағасы* (11, 254) т.б. Ақын жасаған бұл сөз байламдарын таза тіркес қуушылықтан туды деп тұжырымдауға ешбір болмайды. Оларды шығарманың идеясы мен тілінің тығыз бірлігі нәтижесінде жарық көрген бейнелі сөз тізбегі деген жөн. Аэроплан, поезд, тракторлардың мотор үнін, дүрілін өнер күйіне теңеу нәзік сезгіштіктің жемісі демеске лажымыз жоқ. *Халықтың өнер-білімге қолы жетті* деудің орнына *білім шамы нұр шашты*, немесе *білімнің құшағына кірді* деу – әрі әдемі, әрі әсерлі. Сондай-ақ, *қажымай-талмай оқып жатыр* дегеннен гөрі *білімнің құмын теріп жүр*, *ғылымның тасын кеміруде* немесе *ғылым тағасын соғып жатыр* деп суреттеудің анағұрлым тиімді екені айтпаса да белгілі. Жоғарыдағы тіркестердің артықшылығы олардың өз бойларына көп мағынаны сыйдырып тұрғандықтарында ғана емес, сонымен қатар құрамы жағынан қарапайым әрі сонылығында, эстетикалық және көркемдік сапасының жоғарылығында. Мұндай метафоралық «қолданыстар» Сәкен тілінде баршылық. Көріп отырсыздар, сөз мағыналарының орынды метафоралануы нәтижесінде сан алуан айшықты сөз өрнектерін жасауға болады екен.

Айшықты сөз өрнектерінің бірінен саналатын теңеулер де суреткер қаламының күдіретін көрсететін үлкен сала. Көлемі шағын бұл мақалада оларды түр-түрге бөліп, егжей-тегжейлі тексеріп жатудың қажеті жоқ. Бірақ бұрын-соңды ешбір ақын-жазушының тіліне оралмаған, Сәкеннің өзіне ғана тән көркем де бейнелі теңеулер жайында айтпауға болмайды. Солардың кейбіреулері мыналар:

1) *Сұлудай айна ап қараған / Жібектей шашын тараған / Өзенге біткен қалың / Суға төніп телмірер* (1,65).

2) *Ұялақ көркем келідей / Сүюге тосқан еріндей / Албырап тұрған қызыл гүл / Солды құрап бұзылып* (1,95).

3) *Гүл шашады / Келеді жаз / Жас сұлудай ояңған* (11,212)

4) *Құшағын жайған кең дала / Төсін ашқан анадай* (1,66).

5) *Жас баладай ойнаған / Жібек шашы жалбырап / Солкылдап өрім көк шыбық / Денесі уыз албырап* (1,483).

6) *Қиял ұқсас ұзақ шаршап / Бетбақ кезген елікке* (1,325).

Осы үзінділердегі теңеулердің қайсысы болмасын көркі де соны сөз мәнерлері. Мәселен, өзен жиегінде өсіп, суға қарай еңкейіп тұрған талдарды қолына айна ап, шашын тарап отырған сұлуға теңеу қандай болса, кемеліне келіп шешек атып тұрған гүлді сұлу да сынық мінезді келінмен, әрі сүйдіруге ұмсынған ерінмен салыстыру сондай образды әрі үздік көркем. Сондай-ақ жаңа келген жазды ұйқысынан ояңған жас сұлуға, кең байтақ даланы төсін ашқан анаға, көк шыбықты шашы жалбырап ойнаған жас балаға, қиялды дала кезіп, шөл шарлаған киікке теңеу сондай әсерлі, әрі бейнелі, әрі көркем.

Бұл айтылғандар ақын тіліндегі ұшан-теңіз теңеулердің болымсыз ғана бөлігі. Бірақ осылардың өздерінен-ақ Сәкеннің сөз саптау мәнерінің кейбір ыңғайын тануға болады.

Ақын қаламы жаратқан сөз бедерлерінің ендігі бір тобы – перифразалар. Ал, перифраза дегеніміздің затты, процесті, құбылысты өз атымен атамай, басқаша атау, әрі соның негізінде сол заттың, процестің, құбылыстың ең негізгі бір қасиетін келтірінді мағынада қолдана отырып, соны образды түрде сипаттау, анықтау екені белгілі. Басқаша айтқанда, перифраза дегеніміз – образды синонимдер.

Мәселен, тілімізде «ай», «жұлдыз», «жер», «жаз», «құм» деген сөздер бар. Суреткер мұндай сөздерді әр уақытта өз атымен атай бермейді. Оның себебі ондай бейтарап сөздер ойды образды етуге ылғи септігін тигізе бермейді. Сондықтан ақын оларды тиісінше перифразалап отырады. Мысалы:

1) «Рахманымды көрсін» деп / «Көңілін хаққа берсін» деп / Әлемге бірдей *табиғат* / *Шырағын* көктен жаққанда (1,67).

2) Суы сасыр / Салады асыр / *Ұлы ананың* төсінде (1, 223).

3) *Жылдың көркі* кетенің / *Жастығы жылдың* өткенің / Білдіріп қайтты тырна да / Қоштасып, шырқап, тізіліп (1, 95).

4) *Сусыз деңіз* / Бусыз демі / Меңіреу кеңіс / Қанат күйген ана Бетпақ шөлінде (1, 246).

Сәкеннің «Табиғат шырағы» деп отырғаны – ай мен жұлдыздар, «Ұлы ана» – жер, «Жылдың көркі» және «жылдың жастығы» – жаз, «сусыз деңіз» – құм. Аталған үзінділерде үйреншікті сөздердің орнына біз көрсеткен тіркестерді (перифразалар) қолдану әлде қайда тиімді. Себебі олар үзіндінің образдылығын арттырып, көркемдік сапасын біршама көтере түскен.

Сейфуллиндегі перифразалар бұл айтылғандармен шектелмейді. Олар өте көп. Солардың кейбіреулерін тағы да атап өтейік. Мәселен, ақын қарды «ақ көрпе», самал желді «жаздың демі», ағаштың жапырағын «көк бұйра шаш», көлді «мөлдір айна», топырақты «жердің семіз тәні», жердің көк шөбін біресе «жасыл кілем», бірде «көк ала көйлек», тағы бірде «жасыл көрпе» деп атайды. Сәкен тіліміздегі сөздерді осылайша шебер синтездеп, «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетін» небір әсем сөз кестелерін жасады.

Тіліміздің икемділігін, әсерлілігін, бейнелігін, көркемдік сапасын арттыру жолында ардагер ақынымыз қыруар еңбек етті. Біз жоғарыда талдап өткен мысалдар соның тамаша дәлелі бола алады.

*Қазақ тілі және әдебиет мәселелері
(Ізденушілер мен аспиранттарға арналған мақалалар жинағы).
– Алматы, 1966, Шығ.4. -3-11 беттер.*

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қирабаев С. Сәкен Сейфуллин. – Алматы, 1962.
2. Сейфуллин С. Оқу білім майданында. Шығармалар IV том. – Алматы, 1961.,
3. Сейфуллин С. Терминдер және терминология туралы. «Советская степь», 1928, 28-февраль, № 49.

Жарық жұлдыз

«Октябрьдің аясында бақытқа кенелген қазақтан төрт жарық жұлдыз шықты. Ғылымнан – Қаныш, өнерден – Күләш, әдебиеттен – Мұхтар, музыкадан – Мұқан. Осылардың әрқайсысының орны бөлек. Қимас жандар. Олар асқан ғалым, адамның бұлбұлы, сөз зергері жазушы, дарынды композитор ғана емес, асыл азаматтар еді. Сол жарық жұлдыздар маңдайымызға сыймады ғой», –

деген еді беделді бір жиында олардың бір замандасы. Советтік ғылымға, өнерге, әдебиетке, музыкаға өлшеусіз, баға жетпес үлес қосқан асыл перзенттерді аңсап, іздегендей болып еді сонда жұрт. Бірақ шынайы өнер иелері, кейін байқадық, халық көңілінде мәңгі сақталып, уақыт өткен сайын тұлғалары ірілене түсіпті. Қаныш, Күләш, Мұхтар, Мұқан жөніндегі ел түсінігі жыл сайын тереңдеп келеді.

Мұхтар Омарханұлы Әуезов – қазақ совет әдебиетінің классигі, қоғам қайраткері, ірі сом тұлға. Ол тек қазақ совет әдебиеті ғана емес, бүкіл совет әдебиетіне үлес қосқан ірі қаламгер, сөз зергері. Белгілі совет жазушысы Олесь Гончардың «Мұхтар – совет әдебиетінің толық мәнді өкілі, шығыстың философы, данышпаны» деп жазуы тегін емес еді. Мұхтар Омарханұлы туысқан әдебиеттердің дамуына зер салып жақсысына шаттана қуанып, кемшілігін тап басып, үйреткен ұстаз жазушы ретінде белгілі.

Әсіресе Орта Азия халықтарының әдебиетшілері Мұқанды ерекше қадірлеп ұстаз тұтуы тегін емес. Қырғыз туысқандардың Шоқан мен Мұхтарды біздің ғалымдар деуінде де үлкен мән бар. Қазақтың осы екі жарық жұлдызының бірі – қырғыздың халық эпосы – «Манасты» жинаса, екіншісі оны зерттеп, жинақтап берді. Ал Шыңғыс Айтматовтың талантын алдымен танып, оның тұңғыш повесі «Жәmilаны» Алматыға алып келіп, қалың оқырманға танытқан адам – Мұхтар. «Жәмила» «Лениншіл жаста» жарияланды. Мұқтар туысқан әдебиеттердің осындай қамқоршысы, досы болды.

Биыл «Правда» газетінде қырғыздың талантты жазушысы Лениндік сыйлықтың лауреаты Шыңғыс Айтматов халықтар әдебиеттерінің туыстығы жайында мақала жазды. Онда Шыңғыс: «Бір кезде Мұхтар Әуезовтың кітаптарымен кездесуім менің ішкі дүниемді жарқыратып жібергені есімнен шықпайды... Меніңше, орыс мәдениетінің дамуына өз кезінде Пушкин қандай әсер етсе, осы күнгі орта азиялық көркем ойдың және біздің барлық көрші отырған халықтардың рухани өмірінің қалыптасуына Әуезов та сондай әсер етті», – деп Мұхтар еңбегіне зор баға береді.

Мұхтар жазған «Еңлік-Кебек», «Түнгі сарын», «Қараш-қараш оқиғасы», «Абай жолы» – қазақ совет әдебиетінің асыл қазынасы ғой. Осыдан 50 жыл бұрын жазушының аулында киіз үйде қойылған «Еңлік-Кебек» пьесасы сахнадан әлі түскен жоқ. Сол кезде Әуезов небары 20 жаста еді. Тұңғыш пьесасын жазып, ауыл сахнасында қоюға режиссер болған да өзі еді. Жазушының осы бір туындысы киіз үй сахнасынан Кремль сахнасына дейінгі жолдан өтіп, туған халқымен бірге жасасып келеді. Ал «Абай жолы» романының дүние жүзінің 90 тіліне аударылғанын оқырман жұрт мақтан етеді.

Артына өлшеусіз мұра-қазына тастап кеткен Мұхтардың 12 томдық таңдамалы шығармалары жарық көре бастады. Оны баспаға дайындаушы – Қазақ ССР Ғылым Академиясы. Қазір оқушы қауымның қолына алғашқы үш томдық кітабы тиді. 12 томдық 1970 жылға дейін түгел жарық көреді. Алғашқы үш томдықта Мұхтардың сонау жиырмасыншы жылдардағы әңгіме, повестері, кейбір көркем очерктері, «Өскен өркен» романы, «Америка әсерлері» енген. Жазушының алғашқы шығармалары «Көк серек», «Қараш-қараш», «Жуандық», «Оқыған азамат», «Қорғансыздың күні», тағы басқа әңгімелерін осы үш томдықтан оқи аласыздар. М.О.Әуезов бұл туындыларын кейін ерінбей қайта толықтырған. Өзіне де, өзгеге де зор талап қоятын үлкен жазушы әңгімелерін едәуір өзгерістерге ұшыратқан, толықтырулар енгізген. Еңбек сүйгіш, талғампаз, кімге болсын жоғары талап қоятын қажымас қайрат иесі ғой Мұқаң.

Он екі томдық шығармалар жинағының бірінші кітабында көңіл аударарлық мына бір жай бар. Жазушының өмірбаяны берілген. Мұхтар өз өмірбаянын орысша жазған. Кітапта соның түпнұсқасы берілген. Қазақшаға аударған - белгілі сыншы марқұм Айқын Нұрқатов. М.О.Әуезов бұл өмірбаянын 1950 жылы Москвада «Советский писатель» баспасында басылып шыққан «Абай» романына алғы сөз ретінде арнайы жазып берген екен.

Жазушының өмірбаянын оқи отырып, осыдан он үш жылдай бұрын университетте болған бір кездесу еске түседі. Үлкен жазушы қасында филология факультетінің деканы А.Амандосов, қазақ әдебиеті кафедрасының сол кездегі меңгерушісі М.Сармұрзина, тағы басқа оқытушыларды ертіп, лық толы залға енді. Бұл үлкен дарын иесімен тұңғыш кездесуіміз еді. Кең маңдайлы, иықты адам залдағылармен күлімсіреп амандасты да, президиумға отырды. Қазақ әдебиеті кафедрасының сол кездегі меңгерушісі М.Сармұрзина жолдас кездесуді ашып сөзді Мұқаңа берді. Ол салмақпен басып мінбеге келді. Бүгін әңгімесі «Абай жолы» романының жазылу тарихы жайында екені белгілі болатын. Қолында - шағын парақ қағаз. Соған қарап тұрып баяу үнмен сөз бастады. Анда-санда тамағын кенеп қояды, сөзінде сәл кібіртік бар. Біраздан кейін бір қалыпқа келіп алды да, көсіле

сөйледі. Үлкен залдан шыбынның ызыңы ғана естілетін - тыныштық. Бәрі ұйып тындап отыр. Мінбеде тұрған Мұқаң бір жарым сағат «Абай жолы» жайында қызықты әңгіме шертті. Осы калпында едәуір уақыт өтсе де, ол маңдайын сипап не болмаса көп алдында киімін жөндеген емес. Бірқалыпты сөйлеп тұр. Мұның өзі зор өнеге-ау.

«Абай» романын жазу үшін қаншама материал жинағанын, Абайды білетін көзі тірі адамдармен көп кездескенін егжей-тегжейлі баяндады, талмай іздестіргенін айтты. Сол кездесуде дарынды жазушы былай деген еді: Горькийдің «Үндемей қалуға ықтиярың жоқ нәрсе жайында ғана жаз» деген ұлы өсиетін іштей қайталап айта беруден танғаным жоқ. Бұл сөзі дәл кешегідей естіліп тұрғандай. М.О.Әуезов «Абай» романын жазардағы мақсатын айта келіп, өз халқының Абай кезінен бастап қоғамды социалистік жолмен қайта құрғанға дейінгі тарихи сапарын әсте есінен шығармағанын айтты.

Сол кездесуде қазақ совет әдебиетінің желкілдеп өскен жас буынының алғашқы қалам алысына қуанатынын білдіріп, еңбекшіл болу керек екенін қатты ескертті. Осы ақылын кейін де Абай танудан лекция оқығанда да үнемі айтып отырды. Белгілі ғалым Есмағамбет Ысмайыловтың еңбекшілдігін, тынымсыз ізденісін шәкірттерге мақтанышпен баяндап, оны «еңбеккер торым» деп атайтын. Ал әдебиетке кездейсоқ келіп, кездейсоқ кететін адамдардан ештеңе күтуге болмайтынын айтып, сақтандыратын. Университеттегі белгілі ғалымдар Белгібай Шалабаев, Бейсенбай Кенжебаев, Темірғали Нұртазин Мұхтардың өнегелі өмірін шәкірттеріне аңыз етіп айтатын. Әуезовтың лекциясын тыңдау, өзін көру, өнегелі ісін байқау бір ұлағатты мектеп сияқты еді.

Мұхтар Омарханұлы Әуезов ұмытылатын адам емес. Ол әдебиетіміз бен рухани өміріміздің жарық жұлдызындай жарқырай береді. Ардагер ұлын, асыл азаматын халық есінде мәңгі сақтап, алға апарды. Мұхтар мәңгі жасайды.

Қызыл Ту газеті, 10 декабрь, 1967.

Бейнелегіш қасиетке ие сөздер

Халық тілі – бай қазына. Ол ешқашан таусылмайтын, сарқылуды білмейтін шикізат іспетті. Тек одан керегінді ал да, жарата біл, керекті жерінде ұқсатып пайдалана біл.

Мән-мағынасына, атқаратын қызметі, бейнелілік сипаты жағынан тілдегі сөздер мен конструкциялардың бәрі бірдей емес. Олардың кейбіреулері бейтарап мағыналы, «ресми» сипатты болып келсе, ал екінші біреулері өз жаратылысында-ақ бейнелі ұғыммен астасып жатады да, мұндалап жарқырап, жайнап тұрады. Соңғыларының қатарына мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, тұрақты сөз тіркестері т.б. жататыны белгілі.

Осындай сөздердің бір саласы – түбірі еліктеуіш сөздер болып келетін қимылды суреттейтін етістік сөздер тобы. Бұлар – дүниедегі сан алуан дыбыстарға еліктеуден туған және заттар мен құбылыстардың сыртқы сын сипаты, қимыл-әрекеттерін бейнелеп көрсететін сөздер. Айтайын деген ойды дәлме-дәл және бейнелі етіп жеткізу мақсаты үшін күнделікті сөйлеу практикасында да, публицистика мен көркем шығармаларда да бұлар кеңінен қолданылады. Бұлардың, әсіресе көркем шығармадағы ролі айрықша. Бұл сөздер – тіл табиғатының өзі жасап қойған дайын бояулы сөздер. Сондықтан да олар – ұрымтал штрихтар, психологиялық портреттер, динамикалық суреттер жасауда суреткер полотносының таптырмайтын құралы. Ауыз әдебиеті үлгілерінен де, ақын-жазушыларымыздың шығармаларынан да бұл сөздерді мол кездестіреміз. Ұлы ақын Абай шығармаларынан бір мысал:

Осының бәрімен / Көңілінде міні жоқ / Жүзінің нәрі мен / Бойының сыны жоқ / *Бүкишiп / Сексиiп / Түксиiп өлтірді!* / Сөзінің жөні жоқ / Ақылсыз томырық / Қатынның күні жоқ / Қамшы мен жұдырық / *Барқылдап / Тарқылдап / Салтылдап* тоқтады.

Ұлы ақынның «Қатыны мен Масақбай» атты өлеңінің жоғардағы үзіндісінен ерекше динамика бітіріп, Масақбай мен оның әйелінің сыртқы түр-тұрпатын және олардың психологиялық тартыстары мен мінез-құлықтарын бар қадырынша жайната көрсетіп тұрған – *бүкишiп, сексиiп, түксиiп, барқылдап, тарқылдап, салтылдап* сияқты сөздер. Алғашқы шумақта Масақбайдың әйелінің «жүзінің нәрі мен бойының сыны жоқ» деп, «жай ғана» мінеп өтсе, аталмыш шумақтың соңғы үш тармағында *бүкишiп, сексиiп, түксиiп* деген үш сөзді қолдану арқылы ақын айтқан ойын одан әрі ұштай, өткірлей бейнелей түседі. Айтылмыш үш сөз Масақбай әйелінің сиықсыз тұрпатын,

салдыр-салақ түрін, дөрекі-дөкір мінезін тап басып, дәл көрсетіп тұр. Масақбайдың өзін суреттеуге арналған соңғы үш шумақтағы үш сөздің де мақсат-міндеті дәл осындай.

Мұндай мысалдарды өзге ақын-жазушылар шығармаларынан көптеп кездестіруге болады. Мысалы:

*Күлдірлеп қоңыраудай, күй сыңқылдап,
Бота күй маймаң қақты үн былқылдап
Қоғадай салбырасып хан, қарасы
Намазға ұйығандай отыр тындап...
Безектеп бір өткір күй құлдырады,
Күйшінің көзінде қыз бұлдырады.
Тамызда таңдай кеуіп қалды күйші,
Бір бұлақ мөлдіреген сылдырады.*

(І.Жансүгіров, «Күйші»)

Қозы екі қомағай ауыздың кергісінде қан жоса болып *дар-дар* айырылды. *Сырт-сырт* етіп жас сүйек сынды. *Қапаиш-құпаиш, қорқ-қорқ* етіп қомағай қанды ауыздар асайды (М.Әуезов, «Көксерек»).

Көріп отырсыздар, жоғарыдағы үзінділерде бейнелеп суреттемелі етістік сөздер әжептеуір көркемдегіштік қызмет атқарып, бірталай мағыналық жүк көтеріп тұр. Мәселен, «Көксеректен» алынған үзіндідегі сөздер жыртқыштардың ерекше бір тағылық қимылмен, өлшеусіз қомағайлықпен, тағатсыз асығыстықпен іске кіріскендіктерін білдіріп, оқиға желісін мейлінше ширата түсіп, оған жан бітіріп, бейнелендіріп тұр. Демек, біз мысалға келтірген үзінділердегі суреттемелі етістік сөздердің қай-қайсысының болмасын көркемдегіш міндеті, мағыналық жүгі, бейнелеуіш қасиеті бар. Ақын-жазушылар оларды қалауын тауып қолданып, қыбын тауып жұмсап отыр.

Бұл сияқты сөздер әсіресе Сәкен шығармаларынан мол орын алады. Ол түсінікті де. Себебі, дүниені дүр сілкіндірген Ұлы Октябрь революциясы Россияға, соның ішінде Қазақстанға, ұшан-теңіз жаңалықтар, бұрын-соңды көз көріп құлақ естімеген өзгерістер ала келді. Олар күн сайын дерлік бірін-бірі тез-тез ауыстырып, қоғам өміріне жылдам қарқынмен еніп жатты. Міне, осы жаңалықтар мен өзгерістердің саяси-әлеуметтік мәнін көпшілік халыққа дер кезінде түсіндіріп отыру керек болды. Бұл мәселеге саяси қызметкерлер, публицистермен бірге ақын-жазушылар да ат салысты. Осындай мәселелердің біреуіне бағыштап, С.Сейфуллин 1926 жылы өзінің «Ұйым және еңбек шарт жалшылар қорғаны» атты әңгіме-жырын жазды. Бұл шығармасында Сәкен еліктеуіш сөздерді барынша мол пайдалана отырып, қаныпезер байларды өлтіре ажуалап, сол байларға жем болып жүрген аңқау кедейлерді жеңіл мысқылмен түйреді. Мысалы:

*Тойған торай дөңкиіп,
Ырсылдап демі, талтаңдап,
Қотанында жүреді,
Күжілдеп шіркін шалқаңдап
Бүйенбай тұрад бақырып,
Малайы жылдам келмесе,
Кіжінеді ақырып.*

Үзіндіде асты сызылған суреттемелі етістік сөздер Бүйенбай байдың ішкі-сыртқы портретін жасауда, оның ұсқынсыз пішіні мен оспандар мінезін суреттеуде қажетті көркемдегіш бояу ретінде жұмсалып тұр.

Озбыр байға аңқаулықпен жем болып жүрген Сәрсеннің мінез-құлқын да ақын аталмыш сөздерді орынды пайдаланудың арқасында тартымды, бейнелі етіп, суреттеп бере алған.

*Сәрсен байғұс жалпаңдап,
Жүгіреді томпаңдап.
Үсті-басы қырық жамау,
Долбаңдайды қомпаңдап,
Ауыр істе шөмеңдеп,
Тәлтіректен қайысып,
Үндемейді сынса да,
Қабырғасы майысып
Малай Сәрсен дедектен,*

Жүгіреді қалтаңдап...
Бұйрығын істеп жалтаңдап.

Қараңызшы, осы үзіндіде Сәрсеннің малайлық өмірінің жанды суреті, жастайынан Бүйенбай байдың тізесін көріп, әбден жасқаншақ та жалтақ болып қалған кедейдің мінез-құлықтың, әрекет-қимылының, жүріс-тұрысының дәлме дәл портреті берілген. Осынау жанды да бейнелі суреттің «кінәлісі» еліктеуіш сөздер екені айтпаса да түсінікті.

Сәкен еліктеуіш түбірлі етістік сөздерді қалай болса солай топырлатып қолдана бермей, оларды суреттелміш оқиғаның «мінез-құлқына» сай таңдап алып отырған. Мәселен, «Чжан Цзо-лин» поэмасында Сәкен адамгершіліктен атақ-даңқты, достықтан шен-шекпенді артық санайтын, қолынан жамандықтан басқа ештеңе келмейтін, екі жүзді, сатымсақ Чжан Цзо-линнің психологиялық портреттерін де осындай сөздердің көмегімен дәл жасай білген:

Шен құмар әкіміне қайқаңдайды,
Аңшының аш итіндей қайпаңдайды,
Өзінен төмендерге қоқиланып,
Өзінен жоғарыға майпаңдайды.

Суреттемелі етістік сөздерді қолдану – аз сөзге көп мағына сиғызудың, сөз үнемдеудің бір тәсілі. Ал сөз үнемдеудің өзі мағына айқындылығымен, айшықты оймен шектес-астарлас құбылыс екені белгілі. Мәселен, ақынның атақты «Альбатрос» дастанының мына үзіндісіне көңіл аударыңыз:

Жандаралдар
Жыншы арсылдап, ырылдап,
Қанға жерік
Арам кеуде сырылдап,
Жындарына
Бұйырда сұм қырылдап...

Интервенттердің қаскөйлігі, жан таласқан дөң айбаты, жауыздық іс-әрекеті, сондай-ақ совет азаматтарының оларға деген жек көрініш сезімі, оларға автордың өз көзқарасы – бәрі үзіндідегі *арсылдап, ырылдап, сырылдап, қырылдап* тәріздес суреттемелі етістік сөздердің бойынан көрініп тұр. Басқаша айтқанда, аталмыш сөздер жау генералдарының образын жасауда үлкен көркемдегіштік қызмет атқарып, олардың психологиялық портретін беруде қажетті табиғи бояу ретінде жұмсалған.

Табиғи бояу демекші, еліктеуіш түбірлі етістік сөздер – қазақ тілі сөздік құрамының салмақты сапалы салаларының бірі. Олар түбір күйінен гөрі жоғарыдағыдай етістік жұрнақтарын қабылдағанда, статистикалық қалыптан динамикалық күйге ауысып, бейнелеп айтқанда, жарау аттай құлпырып, көркіне көрік, мағынасына мағына үстеп, барынша бейнелі сипатталып, эмоциялы-экспрессивті бояуы қалың сөздерге айналады. Міне, сондықтан да айтылмыш сөздер, жоғарыдағы мысалдардан көрініп отырғандай, ақын-жазушыларымыздың туындыларында мол ұшырасады. Бұлай болуы әрі заңды, әрі қажетті.

Қазақстан мектебі, 1969, № 3. -44-47 бб.

Сәкен Сейфуллиннің тіл ұстарту өнегесі

Қазақ халқының бүкіл болмыс-тіршілігінде Ұлы Октябрьден кейін түбірлі өзгерістер жасалды. Бұл өзгеріс, жаңалықтар, ең алдымен, халықтың рухани қазынасы – әдебиетінен, тілінен көрініс тапты. Бұған сол дәуірде әдебиет майданына араласқан барлық ақын-жазушылардың шығармалары дәлел. Бұл процесте, әсіресе, Сәкен Сейфуллин шығармаларының ролі ерекше болды.

Бұл жөнінде Сәкен творчествосын егжей-тегжейлі зерттеуші ғалым С.Қирабаев: «Советтік заманның жаңаша бейнесін жасау сияқты қазақ поэзиясы үшін тың проблеманы көтеру және оны тапқырлықпен шешу міндетін де Сәкен осы талмай ізденушіліктің нәтижесінде атқарды. Қазақтың асау тұлпарының шабысы өлшем бола алмай қалған қоғам дамуының жедел қарқынына лайық образ экспресс екенін ұқты ол. Ырғалып, баяу қозғалған қазақ көшінің жүрісіне өлшеусіз қарқын қосқан жаңа заманның екпінді лебі ақын қиялын ұштады» [1,116-б], – деп түйіндейді.

Жаңа заман Сәкен шығармаларына жаңа мазмұн, жаңа бейне әкелсе, бұлар өз тарапынан ақын туындыларында жаңаша сөйлемдермен көмкеріліп, жаңарған сөздермен өрнектелді. Түр мен

мазмұнның бір-бірімен тығыз бірліктегі нәрселер екенін мойындасақ, бұлар Сәкен шығармаларында соншалықты жарастық тауып, бар қадырынша жарқырап көрініп тұрады. М.Базарбаев Сәкеннің жаңалығы жөнінде былайша пікір айтады: «Бұл кезде жаңа өмірдің бекуін тек қана бейнемен және бейнелі ой арқылы құптау керек еді. Ол үшін тақырып тындығы жеткіліксіз, өмір құбылыстарын асқан ақылдылықпен жеткізе білетін ақын шеберлігі де қажет еді. Онсыз искусствоға, поэзияға орын жоқ. Осы кезде Сәкен бұрынғы құлақ үйреніп калған қазақ сөздерінің өзін жаңаша сөйлете бастады. Әр сөзге жаңаша мағына беріп, оның сыйымдылығын арттырды. Өз кезіндегі өмір құбылысын түсінікті тілмен беру үшін, тың терминдер ойлап тапты» [2, 126 б], «Сөздерді жаңаша сөйлетіп», олардың «сыйымдылығын арттыру» және «тың терминдер ойлап табу» – кез келген ақын-жазушының пешенесіне жазыла бермейтін бақыт. Ол үшін «асқан ақылдылықпен» қатар ұшқыр қиял, ерекше сезімталдық, сөз сырын терең түсіне білетін табиғи талант қажет. Осы орайда, орыстың белгілі жазушысы, әдебиет зерттеушісі Ю.Бондаревтың мына сөзіне назар аударар кеткен жөн сияқты: «Слово имеет свое сердце, свое дыхание. Сердце слова начинает биться в унисон с временем лишь при точном сочетании с другими словами. В этом особенно проявляется свежесть таланта» [3, 15-б].

Сөздің жүрек лүпілін тап басып сезіну, оның семантика қалтарыстарындағы небір нәзік мағынаны жазбай тану, сөздердің ырғақ-ритмін ерекше талғаммен түйсіну сияқты нәрселер Сәкеннің дарқан талантының бөлінбес бөлшегі, басты көрсеткіші болды. Көлемі шағын бұл мақалада Сейфуллиннің тіл ұстарту тәжірибесін түгел айтып беру мүмкін емес. Сондықтан біз ақынның тіл ерекшеліктерінің кейбір жақтарын ғана сөз етпекпіз.

Сәкен Сейфуллин тілінің ең басты ерекшеліктерінің бірі – оның қолдануында сөз мағынасының мейлінше кеңеюі. Ақын шығармаларында жаңа заман бейнесін жасауда ерекше «мандат» алған сөздердің қатарына «қызыл» сөзі жатады. Бұл сөз революцияға дейін көбінесе түр-түсті білдіру үшін жұмсалатын. Немесе тұрақты сөз тіркестерінің құрамына кіріп, кейбір жағымды-жағымсыз ұғымдарды білдіретін. М.: «*Қызыл шырайлы, ағы ақ – қызылы қызыл, қызыл тіл, қызыл сөз, қызыл шақа, қызыл танау, қызыл кеңірдек, қызыл сирақ, қызыл көзді пәле*» т.б.

Ал Октябрь революциясының «қызыл» сөзімен байланысты «*қызыл ту*», «*қызыл жұлдыз*», «*қызыл әскер*», «*қызыл бұрыш*» тәріздес жаңа ұғымдарды ала келгені белгілі. Бұл сөз тіркестері орыс тілінен калька жолымен аударылып алынды да, ауызекі тілде де, көркем әдебиетте де, сондай-ақ, Сәкен шығармаларында да сол орысша мағынасы толық сақталды. М:

Қызыл тулы майданда

Бостандықты алып қал (I, 152)

«Ақтық майдан!»

Одан тайған, –

Өлмек байдан,

Қызыл әскер

Сескенбеді тайқалып (II, 105)

«Қызыл тудың» түсінің қызыл екені рас. Ал мазмұны – революцияның, коммунизмнің, пролетарлық рухтың символы. «Қызыл әскердің» түсі қызыл емес, бірақ мазмұны жоғарыдағыдай. Ол – жай солдат емес, еңбекші бұқараның бостандығын, тәуелсіздігін, правосын қорғаушы революция сарбазы. Бұл жерде «қызыл» сөзі келтірінді мағынада жұмсалған. Сәкен «қызыл» сөзінің мағынасын қырық құбылтып, құлпырта жайнатып жіберген. Өзінің ұшқыр шабыты мен шын шеберлігінің арқасында ол қазақ даласында орын тебе бастаған бүкіл жаңалық, өзгеріс атаулыны, социалистік құрылысты – бәр-бәрін қызыл бояумен астастыра суреттеп, оларды революциялық мән-мағынаға ие етті. Қараңыз:

1. Екпін үнді / *Қызыл сымды*/ Домбыраны алайық (I, 101)

2. Негізін сап *қызыл сарай*/ Жүрміз міне қаласып (I, 326)

3. Көкке өрлетіп қалаумен / *Қызыл қышты* тізілту / *Қызыл күннің* астында / Орнатамыз

қызыл ту (II, 203)

4. Партия бас / *Қызыл батыр* / Жаңа өмірді / Қалап жатыр (II, 218)

5. *Қызыл маман* / Тракторшы – / Жаңа аспапты / Жаңа жыршы (II, 248)

6. Бүгін мейрам / Совет елі / Жалпы еңбекші / Отан жері / Төңкерістің

Қорған белі – / *Лек-лек қызыл ұланды* (II, 218)

7. Дүние тегіс / Жалпы кеңес / *Қызыл туға* бағынса / Жалпы ғалем / *Қызыл әлем* / *Қызыл шашақ* тағынса (I, 220)

Бұл үзінділердегі «қызыл» сөзі Сәкенге шейінгі қазақ тілі практикасында болмаған жаңа қолданыс тауып, жаңаша жұмсалып тұр. Соның нәтижесінде «қызыл» сөзі әр қолданыста үлкен мағыналық жүк көтеріп, өзгеше бейнелілік сипатқа ие болған. Бұлардың әрқайсысының мағыналарын жеке-жеке талдап жатпай-ақ, Сәкен шығармаларындағы «қызыл» сөзінің метафоралық мағынада жұмсалуды жөнінде дұрыс талдау жасаған Б.Хасановтың мына пікірін келтіре кетейік: «Ойдан тымақ киген» ақын социалистік революция тақырыбын, оның терең тамырын шалқыған шеберлікпен шабыттана жырлау үстінде түс мағынасында жұмсалатын байырғы «қызыл» сөзімен қазақ әдебиетінде бұрын болмаған образ өрнектерін, жаңа құрамды сөз тіркестерін жасады. Бұл ретте ақын аталмыш сөзге саяси мән беріп, «революцияшыл», «алдыңғы қатарлы», «бостандық сүйгіш» деген сияқты мағыналар орайында, қуаныш, бақыт, әдеміліктің, сұлулықтың символы ретінде қолданды» [4, 158-159 бб].

Сәкеннің қолдануында «қызыл» сөзінің жеке өзінің жоғарыдағыдай тың бояумен көрінуі былай тұрсын, тіпті «қызыл» сөзінің тірек болуы арқылы жасалған фразеологикалық сөз тіркестерінің мағыналары да мүлдем өзгеріп, жаңа сипатқа ие болған. Мәселен, тіл лексикасында бұрыннан бар «қызыл көз», «қызыл сөз», «қызыл от», «қызыл ат» іспеттес тіркестер ақын шығармаларында былайша өзгерген:

Жол тапқан меңіреу түнде
көзі қызыл,
Екпін, күй, ұшқынды, үнді
сөзі қызыл.

Советтің нысанасы жолы темір
Отарба қызыл отты, өзі қызыл (II, 83)
Егіске күйің қалай, қызыл атым?
Күн мынау күшті дене қызынатын (II, 137)

Бұл үзінділерде «қызыл» сөзіне байланысты тіркестердің барлығы өздерінің мағыналарын жағынан да, стильдік мақсаты мен эмоциялы-экспрессивті әсері жағынан да түбірлі өзгерістерге ұшыраған. Қазақ даласына келген ұлы жаңалықтар экспрессивті әсері жағынан да түбірлі өзгерістерге ұшыраған. Қазақ даласына келген ұлы жаңалықтар экспресс (отарба, поезд) бейнесінде алынады, бірақ ол жай экспресс емес, оның өзі де (сыртқы түр-түсі), оты да (ішкі күш-қуаты), сөзі де (жаңа, коммунистік идеяны уағыздауы), көзі де (алдағы мақсаты) – барлығы қып-қызыл, қызыл емес-ау, жаңа, қуатты, советтік, коммунистік. «Қызыл» сөзін жаңа бейнені берудің пәрменді құралы ете отырып, Сейфуллин жоғарыдағы айтылғандармен шектеліп қоймайды. Ақын «қызылды» анықтауыш-метафора түрінде ғана қолданбай, оны баяндауыш-метафора ретінде де жұмсайды. Мысалы: Кей адамның, әсіресе, пролетариат табына бөтен таптан келіп қосылғандардың санасы қызарғанда (өзгергенде), тізілген омыртқалардың бәрі, тегіс, түгел, бірдей өзгермеуі мүмкін (IV, 342). Сана-сезімнің өзгеруін, жай өзгеру емес, коммунистік көзқарасы, моральды қабылдай отырып өзгеруді дәл, әсерлі көркем етіп жеткізу үшін, Сейфуллин «қызыл» сөзін етістік формада қолданып, сол арқылы «сөздің сыйымдылығын», ой құнарлылығын арттырған. Абай айтқан «қызыл тілдің тоқсан толғауы» осы болса керек. Түр мен мазмұнның бір-бірімен қабысып келуі, оның бірін-бірі толықтыруы, бірін-бірі өмірге келтіруі дегеніміз – осы. Сәкен шығармаларында кең өріске шығып, жаңа заман бейнесін жасаудың қуатты құралына айналған сөздердің ендігі тобы – құрыш, болат, шойын, алмас. Бұл сөздер советтік шындықты жырлауда, совет адамдарының образын кейіптеуде ақынның сүйіп қолданған сөздері болды. Мысалы:

1. Бізде тұрмыс қызық, қилы тармақты / Еңбек ері бізде құрыш бармақты (II, 288)
2. Совет елі / Құрыш иін / Алға адымдап басады (II, 217)
3. Құрыш қолмен / Ұшпыр қағып / Электрді / Көп қып жағып (II, 239)
4. Құрыш оқты / Қан сорғышты / Жықпақ қанға (II, 217)
5. Қорғасыннан өрнек тізген / Шойын дене жұмыскер (I, 335)
6. Ауыр балға, ауыр қайла, күрегің / Күшті қолда / Болат жұмыр білегің (I, 159)
7. Жұмыскер тап / Ұйымдастың, күш таптың / Штабына / Алмас жарық ұштаттың (II, 177)
8. Болат ірге қалаймыз / Жаңа тұрмыс үйіне (II, 202)

Социализм құрылысы үшін еңбек етіп жүрген жұмыскерлердің бармағы да, тәні де, иіні де, қолы да, денесі де, білегі де, түсі де, күші де, оғы да, жарағы да, үйінің іргесі де – бәрі құрыш, болат, шойын, алмас. Ескі дүниені құлатып, тарихта бұрын-соңды болып көрмеген қоғам орнату, шынында да, денесі шойын, иіні құрыш, білегі болат жандардың ғана қолынан келмек. Ақынның

меңзеп отырған идеясы – осы. Бұл идеяны аталмыш сөздер дәл жеткізіп бере алған. Сәкен жаңа заман жасаушы адамдарды алыптар қатарына жатқызады да, оларды ертегі-әңгімелерге тән алыптарды суреттеу мәнерімен жырлайды. Демек, коммунизм құрып жатқан адамдардың денесін, қимыл-әрекетін, мекен-жайын құрышқа, болатқа, шойынға, алмасқа балау әрі ақылға қонымды, әрі образды.

Ақын шығармаларында өрісі кеңейіп, өресі ұзарған сөздердің қатарына «ақ» сөзі де жатады. Егер «қызыл» сөзі жаңа замандағы бүкіл жаңалық атаулының образын жасау үшін, ал «құрыш» лексемасы сол жаңа заманды қолдан жасаушы жаңа адамдардың бейнесін мүсіндеу үшін қолданылса, ал «ақ» сөзі жаңа адамдардың достық, туыстық, гуманистік қарым-қатынасын бейнелеу үшін жұмсалған. Жалпы, «ақ» сөзін адалдықтың, пәктіктің, тазалықтың, әдеміліктің, сұлулықтың баламасы ретінде қазақтар ежелден-ақ жиі қолданатын. Мәселен, *ақ көңіл, ақ пейіл, ақ жарқын, ағынан жарылу, көзінің ағы менен қарасындай, ақ жүрек, ақ тілеу, ақ өлім, ақ бата, ақ сақал, ақ білек, ақ маңдай, ақ тамақ, ақша бет, ақ дидаз секілді сөз тіркестері* – осының дәлелі.

Сейфуллиннің өзі «ақ» сөзінің жиі қолданылу себебін былайша түсіндіреді: «Өзге түстен көрі ақ, боз, қылаң түс айбындырақ, суықтау көрінетін».

Ақсақалды қарт, ақ бас бура, ақ қыраулы, ақ қарлы-қылышын сүйреткен қыс... Су құсының патшасы саналған, киелі саналған *аққу*, тырнақты құстың «төресі» саналған *ақ сұңқар*, «аруаққа», «рухқа» нандыратындардың түстерінде «көрінетін» *ақ сәлделі ақсақалды* «аруақтары» бәрі де ақ, боз, қылаң түсті қасиеттеумен байланысты тәрізді» [5, 201-б].

Қазақ ұғымында ақ түстің қадірленуі, соған орай «ақ» сөзінің жиі қолданылуы жөніндегі Сәкеннің пікірін қолдай отырып, біздің бұған қосарымыз мынау. Кез келген халықтың сана-сезіміне, дүние танымына, әдебиетіне, тіліне, әдет-ғұрпына әсер ететін ең басты нәрсе – сол халықтың тіршілік әрекеті, экономикасы. Ал қазақтардың революцияға шейінгі кәсібінің мал шаруашылығы болғаны – белгілі. Малдың еті мен сүті – тамағы, терісі мен жүні – киімі еді. Әсіресе, сүт пен сүттен жасалған тағамдардың ролі ерекше боды. Сондықтан сүт ең «киелі», ең қасиетті зат болып саналады. Тіпті сүттің өзін былай қойғанда, оның ақ түсі қазақтар үшін ең сүйкімді, ең ардақты түс болып есептелді. Сол себепті сүттің түсі қазақ ұғымында көптеген жағымды ұғымдардың символына айналды.

Сәкен Сейфуллин қазақ халқының ақ түсті қастерлейтін осы дәстүрін одан ары дамытты. Ақ түсті, «ақ» сөзінің қызметін бұрын болып көрмеген биікке көтереді. Сәкен «ақ» ұғымының «ақ» сөзінің көмегімен кесек-кесек образдар жасады шығармаларында: *«Ақша қар», «Аққу құс», «Аққу құс күйі», «Аққудың айрылуы»* т.б. Осылардың ішінде «Аққу құс күйі» мен «Аққудың айрылуы» сұлулық, адал махаббатқа арналған ақ мәрмәр ескерткіштер. Сәкен «ақ» сөзінің, ақ түстің, ақ ұғымының күллі жақсы қасиеттерін аққудың басына жинақтайды да, айтайын деген ойын сол аққудың іс-әрекеті арқылы береді. Бұл жөнінде ақынның өзі былай дейді: «Долы жаратылыстың кең құшағында мал бағып өскен көшпелі қазақ аққуды – сұлулыққа, сәулеттілікке, кіршіксіз тазалыққа үлгі қылады. Аққуды сұлулықтың, тазалықтың нышаны қылады».

Сұлу әйелдің сұлу үнін, сұлу мінезін, сұлу қимылын, сұлу денесін – аққу құсқа теңеу бергі дәуірде де қазақ атаулы елдің көркем әдебиетінде көрнекті орын алып келеді» [5, 221-б]. Енді жоғарыдағы шығармаладан үзінділер келтірейік:

Сәулетті аққу сыңқ-сыңқ жылап / Тұңғықта жүзеді / Тұңғықтың төсінде ойнап / Ақ шашағын үзеді / Ақ сұлуға тұңғыық кең / Керіп құшақ ашады / Аққу үзіп ақ шашағын / Иіскеп, түтін шашады / Тұңғықтың төсіне аққу / Аппақ төсін төсейді / Аппақ сүйрік білегімен / Су күмісін көсейді («Аққу құс күйі», II, 274).

Күміс суды жұмсақ сызып / Екі сұлу сыланды / Сылдыратып моншақ тізіп / Ақ көбікке бұланды... / Талдап түтіп ақ шашақты / Алып аппақ жұпарын / Ақ тәніне сылап жақты / Қандыруға құмарын («Аққудың айрылуы», I, 252).

Бұл үзінділерде «ақ» сөзі басқа сөздерді де өзінің жарық сәулесімен нұрландырып жіберген. Соның нәтижесінде ондағы сөздердің барлығы дерлік «ақ» сөзінің әуеніне қарай ойысып, ақ түсті білдірудің көмекші құралдарына айналып алған.

Ақ түстің, соған орай «ақ» сөзінің белгілі бір образдарға негіз болуы қазіргі ақын-жазушыларымыздың шығармаларынан да жиі кездеседі. Мәселен, С. Мәуленовтің *ақ түнге*, С. Сейітовтің *ақ шашқа* арналған тамаша өлеңдері бар.

С. Сейфуллиннің тіл ұстарту өнегесі оның тұрақты сөз тіркестерін шығарманың идеясына сәйкес өзгертіп қолдануынан да анық көрінеді. Сәкен осы тұрақты сөз тіркестеріне жаңа «міндет»

жүктейді. Мәселен, тілімізде «жанды шүберекке тую», «аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін» деген тіркестер бар. Сәкеннің қолдануында бұлар шығарманың идеясына сәйкес былайша өзгерген:

Сертті күнде / Қанды түнде / Жау ішінде / *Қызыл туға / Жанды бірге түйгенін* (II, 185).

Болмады қазір енді байлар ардақ / Базары түсті қазір семіз-бардақ / *«Болса да аузы әдемі байдың ұлы»* / Қоштасты мінезімен әңгі дарлақ (II, 78).

Революция ісі үшін белсеніп күрес жүргізген ерлердің тәуекелін ақын «жанды шүберекке тую» тіркесін «жанды қызыл туға бірге тую» деп өзгертіп, жаңартып қолдану арқылы шебер көрсете білген. Егер бұрын әркім қауіпті іске кіріскенде, өз жанын өз шүберегіне ғана түйсе, енді барлық күрескер бірігіп, жандарын бір ғана *қызыл туға түйеді*. Ақын бұл жерде күрескерлердің мызғымас бірлігін, олардың коммунизм идеясы үшін қандай құрбандыққа болсын даяр екенін дәл де шебер көрсеткен.

«Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін» – бай-патша заманының шын сырын ашып беретін сөз қатары. «Аузы қисық байдың ұлы былай тұрсын, тіпті аузы әдемі бай ұлдары сөйлеуден мүлде қалды», – дейді ақын. Өзгеріске түскен бұл тіркес жоғарыдағы мағыналармен қоса, бай-патшаға деген партия саясатын, еңбекші таптың оларға көзқарасын анық көрсетіп тұр. Замана ағымының, саясаттық ұғымының өзгеруімен байланысты Сәкен тілдік конструкцияларды батыл түрде өзгертіп, жаңартып қолданып отырған. Ақын шығармаларында өзгеріске ұшыраған мұндай тіркестер баршылық.

Сейфуллин жеке сөздер мен сөз тіркестерін ғана стильдік мақсат үшін өзгертіп, жаңартып, қолданып қоймай, кейбір грамматикалық тұлғалардың да қолданылу мүмкіншілігін арттырып, олардың көмегімен жаңа сөздер жасап, оларды советтік құрылысты суреттейтін ұтымды «бояуларға» айналдырды.

Дарынды суреткер Сәкен «стан» жұрнағын «совет» сөзіне телу арқылы, оған бейнелі сипат беріп, поэтикалық сөздердің қатарына қосты. Тіпті ол «советстан» сөзін өз шығармаларында асқан шеберлікпен қырық құбылтып қолданды. Мысалы:

Советстан, біздің стан, совстан! / Экспресс, талма екпінді шабыстан / Гүле жүріп / Үні құрып / Қалсын ұлып / Ескі жалған арттан қалмай жабысқан.

Бұл үзіндіден көрініп отырғандай, *«советстан»* сөзі сан қырынан көрініп, көркем ойды жеткізетін көрікті құралдың біріне айналып алған. Біз бұл қайталаудан (*советстан, біздің стан, совстан*) экспресше зулап келе жатқан совет елінің алып адымдарының ұлы дүбірін естігендей боламыз. Бір тұлғадан өрбіген осы үш сөз бүкіл үзінді «тағдырын» меңгере билеп алған. Аталмыш қайталау тармақтан тармаққа беріліп, шарықтай түседі. Бірақ ол бір сөздің, бір ұғымның қайталануы емес, керісінше, бүкіл үзіндінің *«советстан»* сөзінің идеясына бағына үндесуі, келісе жарасуы. Міне, сондықтан да мысалға кетірілген үзінді:

Кондуктор,
Қатты бас,
Жүрек бір,
Жалын шаш,
Тілек бір,
Жылдам жет
Тілек бір
Дөңгелет
Трат – тат – тат!
Трат – тат – тат!
Тақ – тақ – тақ,
Рудзутак!

Кей шығармаларында Сәкен Сейфуллин *«советстан»* деп жатпайақ, осы сөздің мағынасын тек қана «стан» жұрнағының бойына сидырады.

Жаңа тұрмыс қалайды; Қанжар тұтып,
Айнала жау Демін жұтып,
Шабуға көз қадайды; Көзінді аңдып,
Уақыт күтіп, Қан ырнағын жалайды.

Сөйтіп «стан» жұрнағы өзіне тиісті идеялық тапсырманы, көркемдік міндетті толығымен ақтап тұр. Мұның өзі – тоқсан толғаулы тілдің «стан» жұрнағынан көрініп отырған бірнеше толғанысы ғана.

Идеялық жүк көтеріп, көркемдік бояу ретінде жұмсалған мұндай грамматикалық тұлғалар Сәкен шығармаларында көп-ақ.

Ақын тілімізді байыту үшін, оны бейнелі де икемді тілге айналдыру үшін, сөзді батыл қолданудың қажет екендігін талай рет айтқан. Бұған оның: «... кейбір жаңа сөздерді көрінісімен, мандайға ұрмау керек Кейбір жаңа сөздер, жаңа сөз құрылыстары орынды айтылса, жұртқа сіңіп кетуі мүмкін. Қажет болған жаңа сөзді халық сөзінен тауып алу керек. Әрине, жаңа сөз кіргізгенде, жаңа сөйлем кіргізгенде, өте қатты байқап, маңыздап, салмақтап алу керек» [6, 79-80 бб], – деген сөзі толық дәлел бола алды.

Сәкен сөздердің поэтикалық жағынан реңді, стильдік жағына ұтымды болуын ғана көздеп қоймай, тілімізде терминдер мен терминдік мәні бар сөздердің жасалып, қалыптасуына да көп көңіл бөлген. Ол өз шығармаларына термин сөздерді көптеп енгізу арқылы, олардың бүкіл халық қолданатын, жалпыға түсінікті сөздер болуын көздеді.

Сонымен қатар жиі-жиі мақалалар жазып, пайда болып жатқан терминдер туралы өз пікірін ортаға салып отырған. Ақын өзінің «Оқу – білім майданында» [5, 288-б], «Терминдер мен терминология туралы» [7] атты мақалаларында «коммунист – ортақшыл», «социалист – тегісшіл», «социализм – тегістік», «техника – ұсталық», «искусство – шеберлік», «революция – төңкеріс», «революционер – төңкерісшіл», «жиылыс – топ» сияқты жарыспалы терминдердің көп екендігін айтып, «қазіргі тіл сөз қолданудан шатақ болып барады» деп қынжылады. Мұндай жарыспалылықтан құтылудың басты жолдарының бірі «интернационалдық сөздерді іркілмей қолдану» екенін айтады.

Тіліміздегі терминдердің пайда болып, қалыптасуына Сәкен аянбай еңбек етті дегенде, сүйенер фактіміз – тағы да ақынның өз сөзі: «Төңкерістің бас кезінде алашордадан шыққан жазушылар *центральный* деген сөзді *кіндік* деп қазақшалап жазып жүрді. *Председатель* деген сөзді *басшы*, *басы* деп жазып жүрді. Мен мұндай сөздер туралы мақала жазып, *центральный* деген сөзді *орталық* деп алайық дедім. *Басшы*, *басы* деген сөзді *төраға* деп алайық дедім. Біраздан соң осы сөздер жұртқа сіңісіп кетті...!» [6].

Қазір «*орталық*» сөзі әдеби тілімізде мықтап орын тепті де, ал «*төраға*» сөзі бір кезде термин ретінде кіргенімен, ұзақ уақыт тұрақтай алмай, Сәкеннің өзі айтқандай, «керексіз сөз» ретінде «жалпы тіл шеңберінен шығып қалып отыр».

Сонымен Сейфуллин шығармаларындағы кейбір жеке сөздер мен тұрақты сөз тіркестерінің, грамматикалық тұлғалар мен терминдердің қолданылуы жайында ғана қысқаша түрде айтылды. Сәкеннің тіл ерекшеліктері, сөз жоқ, бұл айтылғандармен шектелмейді. Ақын шығармаларындағы небір тамаша метафоралар мен эпитеттер, айшықты сөз өрнектері ұшан-теңіз. Ақынның стильдік ерекшеліктері оның өлең құрылысынан да, өлеңдерінің интонациялық кестесінен де, бунақ-тармақ өлшемдерінен де, дыбыстық әуезділігінен де, өлеңдерінің сыртқы ұйқасы мен ішкі динамикасынан да ап-айқын көрініп тұрады.... [8,400-423 бб].

Сәкен «іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын» көп, сарыла іздеген және оны тапқан да.

Қазақ ССР Ғылым Академиясының Хабарлары.
Тіл, әдебиет сериясы, 1974, №3. -20-27бб.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қирабаев С. Өнер өрісі. – Алматы, 1971.
2. Базарбаев М. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. – Алматы, 1973.
3. Бондарев Ю. Стиль и слово. М., 1965.
4. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолдануы. – Алматы, 1966.
5. Сейфуллин С. Шығармалар, IV том. – Алматы, 1964.
6. «Әдебиет майданы» журналы. 1934, № 6.
7. «Советская степь», 1928, 28-февраль, № 48.
8. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы, 1973., Ахметов З.А. Казахское стихосложение. – Алма-Ата, 1964.

Өскен елдің өскелең тілі

Советтік Қазақстан құрылғалы 60 жыл ішінде Қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі түбегейлі жаңалықтарды былай қойғанда, оның рухани дүниесі мейлінше кемелденіп, жаңа сапаға, жарқын сипатқа ие болды.

Соның бірі – біздің ана тіліміз: қазақ тілі. «Елу жылдың ішінде тіліміздің асқар таудай дамығаны даусыз. Оның ғылымның қай саласында болсын алып та, шалып та жығуға шамасы келеді. Бұл – Совет өкіметінің, социалистік құрылыстың арқасында жеткен жетістігіміз, ие болған табыстарымыздың бірі» [1], – деп академик жазушы Сәбит Мұқановтың осыдан 10 жыл бұрын айтқаны – шындықтың кепілі. Қазақ тілі бүгінде мемлекет тіліне, көп жанрлы әдебиет тіліне, баспасөз тіліне, радио-теледидар тіліне, іс қағаздары тіліне, тіпті ғылым, білім тіліне айналды. Қазіргі қазақ тілін мазмұны терең, көркемдік дәрежесі биік, танымдық қабілеті күшті тілдердің қатарына қосуға әбден болады.

Басқа қоғамдық құбылыстар секілді тіл де даму, баю, қалыптасу (нормалану) процестерін басынан кешіреді. Бұл процесте талай шырғалаң жолдардан, сан қилы кезеңдерден өтеді. Бұл құбылыс қазақ тіліне де тән. Оны қазақ тілінің бүкіл даму тарихы, қазіргі кездегі жағдайы толық дәлелдеп бере алады.

Тілдің дамуына, оның қалыптасып мүсінделуіне қажетті ең маңызды проблемалардың бірі – тіл мәдениетіне байланысты мәселе. Бұл жөнінде: «Тіл мәдениеті дегеніміз – сөйлеудегі, жазудағы сыпайылық, ізеттілік қана емес, сонымен қатар, айқын ойлылық, сөзді дәл айту шеберлігі, сөйлеу өнеріне шыныққандық, сауаттылық. Тіл мәдениеті үшін күрес, сайып келгенде, тіл тазалығы, ой дәлдігі үшін күрес» – деп байымдайды проф. М.Балақаев [2, 4-6]. Демек, тіл мәдениеті дегеніміз – халық мұрасы болып табылатын асыл қазына, тілді күнделікті өмірде дұрыс, ұқыпты пайдалану, оның даму келешегіне саналы әсер ету, сол арқылы оны байыту, ұстарту кемелдендіру.

Бірақ тіл мәдениеті үшін күрес оп-оңай жүзеге аса салатын жеңіл шаруа емес. Бұл – ұзақ дәуірлерге созылатын, үлкен-үлкен шаралардың негізінде, саналы күштердің іс-әрекетінің арқасында ғана жүзеге асатын нәрсе. Қазақ тілінің мәдениеті үшін күрес осыдан 100 жыл бұрын, сонау Абай заманынан басталған еді, әлі де жүріп жатыр.

Абайдың:

«Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,

Өлеңі бірі – жамау, бірі – құрау.

Өттең, дүние-ай, сөз таныр кісі болса,

Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау! – деп қынжылғаны бәрімізге белгілі. Абай бұндайлардың шығармаларын лингвистикалық заңдылықтардың ауқымында талдамағанмен, ол шығармалардың ой жүдеулігін, сөз саптау жадаулығын дөп басып, дәл айтқан. Абай осылар тектес ақындарды:

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,

Ол ақынның білімсіз бишарасы», – деп сынайды. Абайдың ойынша, «жақсы өлең қиысып, тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп» тұруы керек.

Лингвистикалық пәндердің бірі «тіл мәдениетінің» де мақсаты Абайдың өлеңге қойған талаптарымен үндесіп, сабақтасып жатады. Тіл мәдениетінің де алға қойған нысанасы – сөз табиғатын дұрыс тану, бөтен сөзбен күресу, тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетін сөздерді іздеу, сол арқылы тіл ұстарту.

Тіл мәдениетіне байланысты мәселелер Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейінгі дәуірде жүзеге жоспарлы асырыла бастады. Бұл мәселеге ғалымдар, ақын-жазушылар, баспасөз қызметкерлері, мұғалімдер, ауылдың көзі ашық азаматтары қызу ат салысты. Бұған ардагер ақын С.Сейфуллиннің: «Міне, сондықтан біз тілімізді байытуымыз керек. Байыту үшін, сөзді көрші елдерден де алудан қорықпауымыз керек. Интернационалдық сөздерді іркілмей қолдануымыз керек. Онан соң өз еліміздің ішінде айтылып жүрген сөздерді қопарып алып, әдебиет жүзіне шығаруымыз керек. Содан соң солай барысымызда әдебиетімізге, елге сіңген сөз үйреншікті болып, алынып кетеді, керексіз сөз жалпы тіл шеңберінен шығып қалып отырады» [3, 448-6], – деген тұжырымы революциядан кейінгі қазақ тілінің даму, қалыптасу сипаттарын дұрыс болжағанын көреміз. С.Сейфуллин қазақ тілін байытудың, оның сөздік құрамын молықтырудың үш арнасын меңзеген. Олар: 1) көрші халықтардың тілдерінен сөз алу, 2) интернационалдық сөздерді қабылдау және 3) диалект сөздерді әдеби тілдің қажетіне жарату. Бұл үш арнаның үшеуі де қазақ тілі

лексикасының баюына ұйытқы болды, келешекте бола береді де. Мәселен, басқа көрші халықтардың тілдерін былай қойғанда, орыс тілінен кірген сөздер қаншама. Қазіргі кезде *трактор, совхоз, колхоз, председатель, совет, комсомол, газет, парта, машина, мотор, кран, шкаф, стакан, стол* т.б. деген тәріздес орыс тілінен кірген мыңдаған сөздерсіз ойды толық айтып беру мүмкін болмас еді. Сондай-ақ, орыс тілі арқылы енген *социализм, коммунизм, партия, демократия, республика, конституция, парламент, президиум, бюро, комитет, радио, кино, электр, телефон, университет, институт, кафедра, ректор, грамматика, синтаксис, лексика, фраза* деген қыруар интернационалдық сөздерсіз қазіргі қазақ тілін көз алдымызға елестету де қиын. Ал диалект сөздердің тілімізді байытудағы рөлі – өз алдына бір төбе. Бұлардың көмегімен бау-бақша, егін шаруашылығына, балық кәсібіне байланысты сөздердің аясы едәуір кеңіді; тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, сезім-күй құбылыстарына байланысты ұғымдар жаңа сөздермен молықты. Диалект сөздердің өмірге жолдама алуы тіліміздің синонимдік қорын молайтты. Соның нәтижесінде синонимдік қатарлар өздерінің шекарасын анағұрлым кеңейтіп, қуатты, икемді категорияға айналды. Мысалы, қазір біздің тілімізде *үлкен, зор, ірі, дәу, әйдік, нән, ноян, дөкей, дөй, дырау, ұлы; анда-санда, оқта-текте, кей-кейде, бау-базда, шанда, алуда-шалуда; сіріңке, оттық, шақпақ, кеуірт, күкірт, шырпы* сияқты мүшелі синонимдік қатарлар өте жиі ұшырасады. Мұның өзі – *диалектизм құбылысының игілікті жемісі*.

Қазақ тілі лексикасының толысып, баюына пәрменді әсер еткен басқа да лингвистикалық факторлар болды. Олар: біріншіден, байырғы сөздердің мағыналық аясының кеңеюі; екіншіден, грамматикалық тәсілдер арқылы (қосымшалар, біріктіру, қосарлау, т.б.) жаңа сөздер жасау; үшіншіден, орыс тілі сөздерінің мағынасы мен құрылысын сақтай отырып, дәлме-дәл аудару (калька).

С.Сейфуллин атап өткен үш жол арқылы тіл байыту процесі қазір біршама саябырласа, соңғы үш тәсілдің көмегімен тіліміздің лексикасын қорландыру процесі әлі де жүріп жатыр. Бұл дұрыс та. Мұның өзі – тіл дамуынан көрінетін диалектикалық материализмнің заңдылығы. Шартты түрде алғашқы үш факторды тіл дамуының сыртқы заңдылықтары десек, соңғы үшеуі ішкі заңдылықтардың қатарына жатады. Сол себепті де соңғы үшеуінің тілдің баюына, оның мәдени дәрежесінің артуына ететін әсері орасан зор. Тілдің барлық саласына тән семантикалық мүмкіндіктер осы үшеуі арқылы жарық көреді.

Мәселен, тіліміздегі *ұйым, жиын, одақ, өнім, табыс, кіріс, жарыс, күрес, сезім, ұғым, ағым, таным, қатынас, хабар, ел, тіл, сөз, әңгіме, шарт, озат, құн, баға, қоғам, күш, қуат* секілді мыңдаған сөздер ауыларалық, интимдік мағыналарды ғана білдіріп, тар шеңберде ғана қолданылатын. Қазір бұл сөздер қоғамдық, саяси, әлеуметтік, ғылыми ұғымдарды белгілейтін терминдік мәні бар сөздерге айналып, өздерінің мағыналық шекарасын едәуір кеңейтті. Мағыналық аясы кеңейіп, қолдану өрісі ұзарған мұндай сөздер тілімізде өте көп. Тілімізді байыту процесінде бұл әдістің келешегі өте зор. Сондықтан бұған өте ұқыпты қарап, оны үлкен сақтықпен пайдаланған жөн.

Бір кезде Сәкен Сейфуллин: «Қазір тіл сөз қолданудан шатақ болып барады... Даулы, теріс қолданылып жүрген сөздер өте көп. Емле де, оқу кітаптары да даулы», – деп қынжыла жазған еді.

Ақын әңгіме еткен бұл мәселе қазіргі уақытта да күн тәртібінен түспей отыр. Қынжылатын жайттар, әттеген-ай дейтін жағдайлар көп-ақ. Ол, ең алдымен, біздің сөйлеу тілімізге байланысты мәселелер. Біз күнделікті сөйлеу тәжірибемізде қазақ тілі заңдылықтарының шеңберіне сыймайтын қыруар қателіктер жіберіп жатамыз. Мәселен, телефон соғудың орнына – *звонить етіп*, киім өлшеудің есесіне – *мерить етіп*, машинамен серуендеу, шаңғы тебудің орайына – *кататься етіп* жатсақ, одан айтушының аузы тұшып, тыңдаушының құлақ құрышы қана қояр ма екен. Немесе: «Абаямен біраз жүрген соң, Сейфуллинадан бұрылсаңыз, алдыңызда *Калинина* шығады», – жеген шала жансар сөйлем сымақтарды Алматы қазақтарының аузынан, әсіресе студент жастардан, күніне бірнеше рет естиміз. Сондай-ақ, магазиндерден *сметана, огурцы, шуба, носки, чулки, ручка* сатып алып, базарлардан *орех, виноград, гранат* іздеп жүргендер мен *столовойдан* тамақ ішіп, *историядан экзамен* тапсырып, *больницаға* барудың *планын* орындап, *тетрадьқа* *дневник* жазып, ең соңынан *финский баняға* барып жүргендер қаншама десеңізші.

Бұлай сөйлеушілердің басым көпшілігі қазақ тілін білмейді емес, біледі. Біле тұра, тілге немқұрайды қарайды. Осы орайда К.Паустовскийдің мына сөзі еріксіз еске түседі: «По отношению каждого человека к своему языку можно совершенно точно судить не только о его культурном уровне, но и о его гражданской ценности. Истинная любовь к своей старне немислима без любви к

своему языку» [4, 175-6]. Біздіңше гәп осында. Бұлардың ана тіліне деген сый-құрметі төмен. Мұның өзі бұлардың мәдени тәрбиесінің, азаматтық сезімнің жетімсіздігімен тікелей байланысты болса керек.

Біздің жазба тіліміз Ұлы Октябрьден кейінгі дәуірде керемет табыстарға жетті. Жазба тілдің нормасында түбірлі өзгерістер болды. Егер революцияға шейін Қазақстанда қазақ тілінде «Дала уалаяты», «Түркістан уалаятының газеті», «Айқап» секілді бірлі-жарым ғана газет-журналдар шығып тұрған болса, бүгінде қазақ тілінде әрбір аудандық, 19 облыстық, көптеген республикалық газет, журналдар және кітапшалар шығады. Радио мен телевизия арқылы берілетін қазақша хабарлар өз алдына.

Ал орта және жоғарғы мектептер үшін жылма-жыл жарық көріп тұратын оқулықтардың, көмекші оқу құралдары мен методикалық нұсқаулардың саны қаншама. Сондай-ақ, «Мектеп», «Ғылым», «Жазушы», «Қайнар», «Қазақстан», «Өнер» баспалары арқылы ондаған мың тиражбен шығып жататын монографиялық зерттеулер, ғылыми-көпшілік әдебиеттер, альманахтар және көркем әдебиет туындылары – өз алдына ұлан-ғайыр дүние. Осы орайда киномотографтың, опера, драма, халық театрларының, толып жатқан ансамбльдердің қазақ тілінің дамуына игілікті әсер тигізіп отырғанын да айта кеткен жөн.

Міне, мұның бәрі – қазақ тілінің дамуына, оның кемелденген ұлттық әдеби тілге айналуына, тіл мәдениетінің өсуіне орасан зор ықпал жасады, әлі жасай бермек. Қазақ тілі осы шаралардың арқасында күннен күнге мәуелі бақтай боп бой түзеп, түлеп ұшқан қыран құстай қанаты қатайып, өркені өсіп отыр. Бұл айтылған шаралар Лениндік ұлт саясатының негізінде, партиямыз бен үкіметіміздің қамқорлығының нәтижесінде жүзеге асырылуда.

Тіл мәдениетінің мәселелері тілдің қоғамдық мәнінің өсуімен бірге күрделенеді, кең етек жаяды. Қазақ тілінің әдеби тіл дәрежесіне көтерілуі, оның жазба түрінің дамуы 1930-1940 жылдары емле мәдениетін көп көтерді. Тіл мәдениетінің бұл саласы жөнінде әр түрлі пікірлер, ұсыныстар айтылып, бүгінгі емле, пунктуация ережелерінің қалыптасуына негіз салды. Жазуды жетілдіру, дұрыс қалыпқа түсіру партия, үкімет қызметкерлерінің, тілші ғалымдардың, мұғалімдердің құлшына кіріскен ісі болды. Осы тұста көрнекті партия қайраткері О.Жандосовтың «Жаңа әліппе аттанысы» («Еңбекші қазақ», 1929, 30 июнь), «Жұмысшы-қара шаруа әліпбиі» («Жаңа мектеп», 1929, №1) деген мақалаларын атағымыз келеді. Емле, пунктуация мәселелерінің теориялық дәрежеге көтеріліп дәйектелуі – Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, Н.Сауранбаев, М.Балақаев, А.Ысқақов, С.Аманжолов тәрізді ғалымдардың еңбегінің нәтижесі. Емле мәселесінің қайсысы жөнінде пікір алысу көтерілсе, бұған мұғалім жұртшылығы төл ісім деп жұмыла қатысты. Осы жанкүйер кісілердің тәжірибесі, ізденісі қай кезде де қажетке жарады.

Советтік қоғам тұсында тіліміздің қызмет өрісінің кеңеюіне байланысты ғылым саласындағы терминдер өрбіп дамыды. Терминдерді құрау, қалыптастыру үстінде қазақ тіл білімі үлкен әлеуметтік өмір сабағынан өтті. Бұл салада терминология жасаудың әлеуметтік жолын, өрісін ашуға Н.Сауранбаевтың «Қазақ әдеби тілі және оның терминологиясын жасау туралы» («Социалистік Қазақстан», 1941, 30 июнь), Қ.Жұбановтың «Қазақ әдеби тілінің терминдер спецификасы туралы», С.Бәйішевтің «Қазақ тілінің терминологиясын жасаудың принциптері мен міндеттері» (1948), М.Балақаевтың «Терминдердің жасалуы туралы» (1948) деген мақалалары көп үлес қосқан.

Қазіргі уақытта қазақ тілі әлі де қалыптасу процесін басынан кешіруде. Сондықтан да қазақ әдеби тілі толық қалыптасып орнығып болды деп үзілді-кесілді тұжырым жасау әлі ерте сияқты. Бұған кейбір грамматикалық тұлғалардың мағыналарының әлі де болса толық дифференциаланбауы. Мәселен, *-лық, -лік* жұрнағының орынды, орынсыз жерлерге қолданыла беруі, біріккен сөздер мен сөз тіркестерін бір-бірінен ажырататын нақтылы критерийлердің жоқтығы (мәселен, Қараторғай ма, әлде қара торғай ма). Орфографиялық принциптердің сараланбауы (мәселен, Ботакөз ба, Ботагөз ба) терминологиядағы ала-құлалық (мәселен, *метод, прием, способ* сөздерінің қайсысы *тәсіл*, қайсысы *амал*, ал *методика* мен *методология* ше) т.б. дәлел бола алады.

Қай замандарда болмасын әдеби тілдің дамып, оның мәдени дәрежесінің көтерілуіне көркем әдебиеттің етегін әсері ерекше. Әдеби тілдің қалыптасу тарихының белгілі бір ұлы жазушының творчествосымен байланысты қаралатыны да сондықтан. Қазақ әдеби тілінің де дүниеге келуіне, оның шыңдалып, сомдалуына, байып, көркеюіне көркем әдебиеттің қосқан үлесі өлшеусіз көп. Бұл процесте сонау Абайдан, ауыз әдебиеті мұраларынан бастап, қазақ совет әдебиетінің классиктері С.Сейфуллиннің, І.Жансүгіровтың, Б.Майлинның, М.Әуезовтің, С.Мұқановтың, Ғ.Мүсіреповтің, Ғ.Мұстафиннің алатын орындары айрықша. Бұлар қазақ әдеби тіліне, тіл мәдениеті мәселелеріне өз

шығармаларымен де, сын мақалаларымен де, әрқилы пікір кеңестерімен де тікелей ықпал жасады. Бұл игілікті іске Қ.Аманжолов, И.Байзақов, С.Дөнентаев, С.Көбеев, Ә.Тәжібаев, Қ.Бекхожин, Х.Ерғалиев, Ж.Молдағалиев, Т.Ахтанов, Х.Есенжанов, І.Есенберлин, Т.Жароков, Ғ.Орманов, С.Мәуленов, А.Тоқмағамбетов, А.Шәмкенов сынды ақын-жазушыларымыз да өз үлестерін қосты. Бүгінгі орта буын қаламгерлер мен жас таланттар халдарынша еңбектеніп, қазақ тілінің өміршең тілдердің бірі екенін, оның мәдениетінің өскелеңдігін өз шығармалары арқылы дәлелдеуде.

Бұл – қуанарлық та, құптарлық та жайт. Қазіргі тұста да тіл мәдениетінің емле, терминологияны жетілдіруге қатысты мәселелері аз емес. Бірақ, бұл мәселелермен қатар тілдің жұмсалып, қолдану тетіктерін терең білуге байланысты оның структуралық құрылысы мен нормасының қатынасын ашуға көп көңіл бөлінуде.

Тіл мәдениеті осы тұста тағы бір белеске көтерілмекші. Тіл мәдениетінің, қазіргі қазақ тіл білімінің бір саласы, сөйлеудің, пікір алысудың, бір талабы ретінде пайда болуы тіліміздің дамуының советтік дәуірінде қол жеткен табысы, ол тіліміздің қоғамдық рөлінің кеңейіп, қоғам талабына дұрыс қызмет етуі қажетіне байланысты пайда болды.

Қазақстан мектебі, 1980, №7

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Мұқанов С. Тіл мәдениеті және баспасөз. – Алматы, 1972,
- 2 Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. – Алматы, 1965.
- 3 Сейфуллин С. Шығармалар, V том. – Алматы, 1963.
- 4 Паустовский К. Поэзия прозы. «Знамя», 1953, № 9.

Қазақ тіліндегі теңеулерді топтастырудың кейбір мәселелері

Ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші бір затқа салыстыру (ұқсату) құбылысының теңеу деп аталатыны белгілі. Ол дүние танудың ерекше тәсілдерінің бірі болумен бірге лингвистикалық табиғаты күрделі тілдік единицалардың қатарына жатады.

Теңеу ең алдымен өзінің семантикалық құрылымымен ерекшеленеді. Теңеудің семантикалық құрылысының үш мүшелі болатынын логиктер де, тілшілер де [1,8-б], әдебиетшілер де [2,208-б] мойындайды. Олар – сипатталушы мүше, сипаттаушы мүше және осы екеуіне ортақ белгіні білдіретін мүше. Мәселен, *Қобыланды арыстандай ақырды* деген теңеудің сипатталушы мүшесі – *Қобыланды*, сипаттаушы мүшесі – *арыстандай*, ал осы екеуіне ортақ белгіні білдіретін мүшесі – *ақырды*. Осы мүшелер арнайы терминдермен аталып, арнайы символдармен белгіленіп жүр. Біздің терминдеріміз бойынша жоғарыдағы теңеу мүшелері былайша аталады: сипатталушы мүше – теңеудің предметі, сипаттаушы мүше – теңеудің образы және осы екеуіне ортақ белгіні білдіретін мүше – теңеудің негізі. Осы терминдердің орнына арнаулы символдарды қойып, ойды анағұрлым ықшамдап айтуға да болады. Осы мақсатпен теңеудің предметін А, образын В, негізін С символдарымен белгілейміз. Сонда жоғарыдағы *Қобыланды арыстандай ақырды* теңеуінің предметі (А) – *Қобыланды*, образы (В) – *арыстандай*, негізі (С) – *ақырды*. Бұл айтылғандар логикалық теңеудің құрылымдық элементтері болса, тілдік теңеуде бұлармен қатар төртінші элемент болады. Ол теңеудің көрсеткіші деп аталады, *т* символымен белгіленеді. Теңеудің көрсеткіші қызметін әртүрлі жұрнақтар мен жалғаулар, форманттар мен септеуліктер, жеке сөздер мен сөз тіркестері атқарады.

Бір мысалға келтірген теңеудегі көрсеткіш *-дай* жұрнағы. Осы символдардың көмегімен *Қобыланды арыстандай ақырды* теңеуінің құрылымдық моделін оп-оңай жасауға болады. Ол АВ+тС. Біздің бұл айтқандырымыз – теңеудің тілдік табиғатын дұрыс тануға жол ашатын ең қажетті мәселелердің бірі.

Сырт қарағанда бірдей көрінгенмен, теңеулер өздерінің құрылымдық және семантикалық сипаттары жағынан әртүрлі болып келеді. Мәселен, славян, герман, роман тілдеріндегі теңеулерді зерттеуші ғалымдар теңеудің негізінің (С элементінің) грамматикалық мағынасына қарай теңеулерді *етістік теңеулер* [3] және *адъективті теңеулер* [4] деп екіге бөледі. Егер теңеудің негізі (С) етістіктен болса, ол *етістік теңеу* деп, ал теңеудің негізі сын есімнен немесе үстеуден болса, ол *адъективті теңеу* деп аталады. Мәселен, *Қобыланды арыстандай ақырды* теңеуінің негізі

(ақырды) – етістік, сондықтан ол етістік теңеу болып табылады. Ал *нартай қызыл алмалар* теңеуінің (*қызыл*) – сын есім, сондықтан да ол адъективті теңеудің қатарына жатады.

Қазақ тіліндегі теңеулердің С элементінің грамматикалық мағыналарына тереңірек үңілсек, теңеудің үшінші түрінің бар екенін аңғару қиын емес. *Асан да Үсен сияқты студент және Мен де сендей адаммын* деген теңеулердің негіздері – *студент* және *адаммын* деген зат есімдер. Бұл тектес теңеулер әсіресе сөйлеу практикасында жиі қолданылады. Қазақ тіліндегі осындай теңеулерді біз *субстантивті теңеулер* деп атаймыз. Демек, қазақ тіліндегі теңеулер С элементінің грамматикалық мағынасына қарай етістікті, адъективті және субстантивті теңеулер болып үшке бөлінеді.

Қазіргі лингвистикалық әдебиетте теңеулерді В элементі (теңеу образы) тұрғысынан топтау тәжірибесі жоқ. В элементі – теңеудің құрылымдық элементтерінің ішіндегі ең бастысы. Теңеулік конструкцияға компаративтік мағына мен компаративтік образ беріп, оны бейнелі тілдік единицаға айналдыратын да – осы элемент. Сондай-ақ, С элементі көбінесе имплицитті түрде берілген. А элементі айнымалы болып келеді. Ал В элементіне бұл екі қасиеттің екеуі де қажет. Осы жағдайларды ескере отырып, біз теңеуді В элементі тұрғысынан да топтау қажет деп есептейміз.

В элементінің грамматикалық тұлғасы мен мағынасына қарай қазақ тіліндегі теңеулер 8 топқа бөлінеді. Олар: сын есім теңеулер, зат есім теңеулер, үстеу теңеулер, есімдік теңеулер, септеулік теңеулер, есімше теңеулер, көсемше теңеулер және шырайлық теңеулер.

Сын есім теңеулер есімдерден сын есім тудыратын *-лас/-лес* және *-дай/-дей* жұрнақтарының көмегімен жасалады. Бұл жұрнақтардың көмегімен жасалған теңеулер өте көп, сондықтан қазақ тіліндегі теңеулердің басым көпшілігі сын есім теңеулер болып табылады. Сын есім теңеулер заттар мен құбылыстардың сынын, сапасын, көлемін, басқа да толып жатқан сындық белгілерін бір-біріне ұқсатып, екі затқа ортақ атрибуттық қасиеттердің теңеулік дәрежесін көрсетеді. Мысалы: *Теңіздей терең халық ішінде алмастай асыл ойлар жатыр* (Ғ.Мұстафин). *Төрге кеп отырған әйелдердің пініштері анық қазақ реңдес* (М.Әуезов). Осындағы теңіздей, алмастай, қазақ реңдес деген туынды сын есімдер, (теңеудің В элементі) сынның сынын білдіріп, содан сатылап, өздері анықтаған сынмен қабаттасып барып, заттың сынын (теңеудің А элементінің сынын) анықтап тұр.

Зат есім теңеулер *-нан/-нен* жалғауының, *бейне, тең, аумаған, ұқсас, ұқсаған, құсап, құсаған* сөздерінің, бәрі бір бос сөз тіркесінің, параллелизм тәсілінің көрсеткіштік қызметі арқылы жасалады. Аталмыш формалы теңеу образдары (В элементі) теңеулік конструкцияның құрамында тұрып, синтаксистік қызметтерінің қандай екеніне қарамастан, өздерінің зат есім мағынасын жоғалтпайды. Бірнеше мысал келтірейік: *Әйелдің судан тұнық, сүттен ақ көңілі бұлқан-талқан болатын* (Ө.Канахин). *Ердің көңілі күнмен тең. Ездің көңілі түнмен тең.* (Ө.Тәжібаев). *Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас. Өтті, өлді тағдыр жоқ қайта келмек* (Абай). *Жалпақ қара бұжыр беті қара шұбар бүркіттің жотасына ұқсайды* (С.Мұқанов). Зат есім теңеулерінің образдары (В элементі) көбінесе объектілік және предикаттық қызмет атқарып, теңеуге негіз болатын сын-сапаны, қимыл-әрекетті толықтырып, баян етіп тұрады.

Үстеу теңеулер *-дай/-дей, -дайын/-дейін, -ша/-ше* жұрнақтарының көрсеткіштік қызметі арқылы жасалады. Бұл жұрнақтар көбінесе зат есімдердің туынды үстеулер жасайды да, ол үстеулер теңеу образы болып қызмет атқарып, теңеуге негіз болып тұрған қимыл-әрекеттің, процестің істеу амалын, көріну бейнесін, жүзеге асу сипатын анықтайды. Мысалы: *Жәнібек барыстай атылып, Сарыбайды ат үстінен жұлып алған* (І.Есенберлин). *Қазанша қайнаған қалың жиын елең етті бір кезде* (Ғ.Мұстафин). *Ақырып Алатауды у-шу қылып. Бұрқырап бурадайын құсады Іле* (І.Жансүгіров).

Есімдік теңеулердің образдары (В элементі) есімдік болады да, негіздері (С элементі) зат есімдерден де, сын есімдерден де, етістіктерден де жасала береді. Осы белгілеріне қарап, есімдік теңеулерді шартты түрде зат есім негізді есімдік теңеулер, сын есім негізді есімдік теңеулер және етістік негізді есімдік теңеулер деп үш топқа бөлуге болады. Есімдіктен болған образдың (В) негізгі қызметі не заттың санын, не санның сынын, не қимылдың сынын сипаттау. Қараңыз: *Әнді сүйсең, менше сүй* (Абай) – етістік негізді есімдік теңеу; *Қайғылы, қартаң біздей шал, Ойлай берсең, қайда жоқ* (Абай) – сын есім негізді есімдік теңеу; *Ол да – сен секілді адам баласы* – зат есім негізді есімдік теңеу.

Септеулік теңеулер сияқты, *секілді, тәрізді, сынды, гөрі, құрлы (құрылым)* септеуліктері арқылы жасалады. Септеулік теңеулердің компаративтік семантикасы сан қилы, грамматикалық құрылымы әр алуан болады. Осыған орай бұлар өздерінің модальдік мағыналарының байлығымен ерекшеленеді. Теңеу негізінің (С) лексика-грамматикалық мағыналарына қарай септеулік теңеулер

зат есім негізді септеулік теңеулер, сын есім негізді септеулік теңеулер, етістік негізді септеулік теңеулер, есімше негізді септеулік теңеулер, көсемше негізді септеулік теңеулер болып 5 топқа бөлінеді. Мысалы: *Төлеген сынды мырзаның, Қанын судай шашады* (Батырлар жыры). *Мойны да бұқа сияқты тұтас* (С.Мұқанов). *Қалың ағаш арасынан, үйлер сығалап тұрған тәрізді* (Ғ.Мұстафин). *Ортасында жасыл барқытқа тіккен күміс оқа сияқтанып, аппақ бірдеме жылтырайды* (Ә.Нұршайықов). *Телеграф сымдары кермеге тартқан ақ арқан тәрізденеді* (Бұл да). *Қайрат та Болат сияқты спортшы*.

Көсемше теңеулер теңеу образы (С) болатын күрделі зат есімдерге *-дан+ып* формантының жалғануы, *сияқты, тәрізді* септеуліктерінің ықшамдалып барып, осы *-дан+ып* формантын қабылдауы және *ұқсас* сөзінің көсемшенің *-н* жұрнағымен қолданылуы арқылы жасалады. Қараңыз: *Көзі ақиып, мәлім болған сиыр көзденіп кеткен* (Ғ.Мүсірепов). *Байжан мен Сейіт үйге кіріп келгенде, құдыққа үймелеген қойға ұқсап, он шақты адам астау толы етті жәукемдесіп жатыр еді* (Ғ.Мүсірепов).

Есімше теңеулер *-дай/-дей* жұрнағының сияқты, тәрізді септеуліктерінің және *ұқсас* сөзінің көрсеткіштік қызметі негізінде дүниеге келеді. Есімше теңеулердің образдары (В) ретінде әртүрлі қимыл-әрекеттер, процестер, көңіл-күй толқыныстары, жан-дүние тебіреністері, өмірде мүлде болмаған, тіпті болуға тиісті емес психологиялық қызмет атқарады. Мысалы: *Үстінен мылтық атылып, ортасына ат ойнаған ауыл суға кетіп бара жатқандай әлем-тапырақ болды* (І.Жансүгіров). *Шерубайға деген ыза жоқ жерден бомба болып жарылып жатқан тәрізді* (І.Есенберлин). *Өмірдің бетінде қалқып жүрген сияқтанамын* (Ғ.Мұстафин). Осындай семантикалық ерекшелігіне орай есімше теңеулерді қазақ тілінің компаративтік жүйесіндегі ерекше құбылыс деп есептеу керек. Біздіңше, есімше теңеулерді жан-жақты, арнайы түрде зерттеп, оларға тән лингвистикалық, стилистикалық, психологиялық заңдылықтардың бетін ашу – келешектің ісі.

Шырайлық теңеулер салыстырмалы шырай және бәсең шағын шырай [5] жұрнақтары арқылы жасалады. Бұл формалардың «бір заттың сынын я сапасын екінші заттың бір тектес сапасымен салыстырып, сол салыстырылатын белгілердің бір-бірінен я сәл кем, я артық екенін білдіретіні» [6] белгілі.

Салыстырмалы шырай формалары теңеу жасайтын ерекше тілдік тәсіл болып табылады. Бұлардың басқа теңеулік тәсілдерден ең негізгі ерекшеліктері мыналар. Біріншіден, басқа теңеулік тәсілдердің көмегімен (айталық *-дай/-дей* жұрнағы арқылы) бір-біріне *ұқсас* емес екі заттың *ұқсас* белгілері салыстырылады. Мәселен, *еті қардай аппақ* деген теңеуде *еттің өте ақ* екенін білдіру образ (В) ретінде *қардың ақтығы* алынады, сол арқылы еттің ақтығы күшейтіліп, нақтылық сипатқа ие болады. Яғни, мұнда бір-біріне салыстырылған заттардың ортақ белгілерінің *ұқсастық* дәрежесінің бір-бірімен тең (равенство, тождество) екендігі көрсетіледі. Салыстырмалы шырай формалары бойынша да бір тектес сапалардың бір-бірімен теңдігі емес, керісінше, бір-бірінен артық-кемдігі дәлелденеді. Екіншіден, басқа тәсілдер арқылы жасалған теңеулер бұл екі элемент бірігіп кетіп, олардың мағыналары бір сөздің бойына келіп тоқайласады. Яғни, қазақ тіліндегі шырайлық теңеулердің (В) элементтері көбінесе имплицитті түрде өмір сүреді. Үшіншіден, басқа тәсілдерде теңеу көрсеткіші (m) қызметін атқаратын элемент теңеу образы (В) болатын сөзге жалғанса, шырайлық тәсілде теңеу көрсеткіші (m) теңеудің негізінде (С) жалғанады. Шырайлық теңеулердің В элементінің айтылмауы тілдегі эллипсис құбылысының ерекше көрінісі болса керек.

Теңеуге тән ең басты нәрсенің бірі — теңеулік мағына (компаративтік семантика). Басқа тілдік құбылыстардан оны өзгешелеп, окшаулап тұратын да – сол компаративтік мағына. Күллі теңеулік тәсілдер атаулыға (олардың саны қазақ тілінде отыздан астам) ортақ мағына компаративтік мағына болғанымен, олар өз ішінен тарам-тарам болып бөлініп келеді. Мәселен, бір топ тәсілдер бір-біріне теңелген заттардың ортақ белгілерінің тепе-теңдік дәрежесін білдірсе, екінші топ тәсілдер олардың артық я кем екендігін білдіреді. Үшінші топ тәсілдердің көрсеткіштік қызметі болымды мағынаны білдіру үшін жұмсалса, төртінші топ тәсілдердің көрсеткіштік қызметінен болымсыздық мағынаны аңғарамыз.

Демек, компаративтік семантиканың табиғаты өте күрделі болады. Қазақ тіліндегі мыңдаған теңеулерге (12 мың) анализ жасай отырып, біз компаративтік мағынаның мынадай типтері болатыны анықтадық: тепе-тең мәнді теңеулер, артық-кем мәнді теңеулер, күшейтпелі мәнді теңеулер, қосыну мәнді теңеулер, метафора мәнді теңеулер, болымды мәнді теңеулер, болымсыз мәнді теңеулер және жалған мәнді теңеулер.

Тепе-тең мәнді теңеулер салыстыруға негіз болған белгінің (сын-сапаның, қимыл-әрекеттің) А және В элементтерінде бірдей дәрежеде екенін көрсетеді. Бұлар *-дай/-дей, -дайын/-дейін, -ша/-ше, -лас/-лес, -данып/-деніп* жұрнақтарының *сияқты, секілді, тәрізді, құдды, бейне* шылауларының *тең, ұқсас, аумаған* сөздерінің *дәл өзі, бәрі бір бәс* тіркестерінің және *параллелизм* тәсілдерінің көмегімен жасалады. Байқасаңыздар, теңеулік тәсілдердің көпшілігі тепе-тең мәнді теңеулер жасауға қатынасады екен. Бұдан біз тепе-тең мәнді теңеулердің жалпы теңеулер жүйесінен ерекше орын алатын үлкен мағыналық топ екенін көреміз. Мысалы: *Итбайдың ойы қорғасындай толқыды* (С.Мұқанов). *Кескекті арыстаниша арсылдайды* (С.Сейфуллин). *Келесі үйде бір айдай сұлу келіншек отыр* (Қазақ ертегілері).

Артық-кем мәнді теңеулер салыстыруға негіз болған ортақ белгінің А элементіне қарағанда В элементінде (немесе керісінше) артық я кем екенін білдіреді. Бұл теңеулер салыстырмалы шырай жұрнақтарының, шығыс септігі жалғауының, *зәрі* септеулігінің *-ға ұқсағандай* болды, *-ға ұқсаңқырайтын* және *-ға ұқсасырақтау* форманттарының көрсеткіштік қызметі нәтижесінде жасалады. Бұлар да – қазақ тілінің компаративтік жүйесінде кеңінен таралған мағыналық топтардың бірі. Мысалы, *Өнерсіз, білімсіз елге ертегіші де, бірдемені оқи алған да өзге жұрттан биігірек тұратын еді* (Ғ.Мүсірепов). *Казанцев бұрыл мұрт астынан қатқылдау үнмен қысқа бұйрық айтты* (М.Әуезов). *Шалқұйрық бетегеден биік, жусаннан аласа бола қалды* (Қазақ ертегілері).

Күшейтпелі мәнді теңеулер теңеулік көрсеткіштерді үстемелеп қолдану арқылы теңеуге негіз болған ортақ белгіні күшейтіп, еселеп көрсетеді. Бұлар *бейне+дай+/-дей, бейне бір + дай/-дей, бейне+ша/-ше, бейне+сияқты, тәрізді, бейне+ұқсас, бейне+тең, құдды+дай/-дей, дәл өзі* форманттары арқылы жасалады. Бұл семантикалық топ сөйлеу тілінде де, көркем әдебиетте де жиі қолданылады. Бұлардың мейлінше көп қолданылатын орны – поэзия. Мысалы: *Дәл бейне ерте шыққан бүлдіргенше, Суық соғып бүрісер, дәмі енгенше* (Абай). *Ал, отағасы, сен бейне бір дәу терек секілдісің* (Х.Есенжанов). *Сенсіз маған жат төсек, Болар бейне көрмен тең* (Абай).

Қомсыну мәнді теңеулер А элементіне тән сын-сапаны В элементі кемсіте, қомсына отырып, мейлінше кішірейтіп, азайтып көрсетеді. Мұндай теңеулер атау тұлғалы зат есімдерге, есімдіктерге және есімшелерге *құрлы (ғұрлым)* септеулігі мен *көр, бол, бар шығар* тәріздес сөздердің тіркелуі арқылы жасалады. Қомсыну мәнді теңеулер де компаративтік жүйеге кіретін қомақты семантикалық топ болып табылады. Бұлар көбінесе сөйлеу тәжірибесіне, қолма-қол жүзеге асырылатын диалогта жиі бой көрсетеді. Мысалы: *Оның сөзін шыбын шаққан құрлы көрмеді; Бала ғұрлы ақылың жоқ; Сен ғұрлы күшім бар шығар* тәріздес теңеулік конструкциялар – осы айтқанымыздың дәлелі.

Жалған мәнді теңеулер – бір заттың (көбінесе адамның) өзіне-өзі теңелуі нәтижесінде жасалған теңеулік конструкциялар. Мұндай теңеулерде компаративтік құрылым болғанмен, компаративтік мағына мен компаративтік образ болмайды. Бұлар *-дай/-дей, -ша/-ше* жұрнақтары мен *сияқты, тәрізді, сынды* септеуліктерінің көрсеткіштік қызмет нәтижесінде жасалады. Бұлардың көбіне-көп қолданылатын орындары – ауыз әдебиеті мен сөйлеу тілі. Мұндай теңеулерде теңеулік көрсеткіштер дастан, жырлардың басты кейіпкерлерінің атына, ал сөйлеу тілінде жіктеу есімдіктері мен сілтеу есімдіктеріне тікелей жалғанады. Соның нәтижесінде батыр өзіне-өзі, сұлу өзіне-өзі, ал сөйлеу тілінде сөйлеуші жақ өзіне-өзі, сондай-ақ, тыңдаушы жақ өзіне-өзі теңеледі. Мәселен, *Қыз Жібектей сұлуың күймеден басын шығарды. Төлегендей мырзаның көк жорға аты болдырды. Мендей ағаң тұрғанда, ештеңеден қорықпа* деген тәріздес жалған мәнді теңеулерді біз өте жиі кездестіреміз, өзіміз де мұндай теңеулік конструкциялардың қызметін жиі пайдаланамыз.

Сырт қарағанда, бұлар теңеулік конструкциялар сияқты болып көрінгенімен, мағынасы жағынан қосалқы айқындауышты тіркестерден айырмасы жоқ. Солай бола тұра, жалған мәнді теңеулер қазақ тілі компаративтік жүйесінің қомақты семантикалық топтарының қатарынан орын алады. Бұл топтың басқа топтардан құрылымдық айырмашылығы да бар. Жалған мәнді теңеулердің негізі (С) ешқашан айтылмайды, сондықтан предмет (А) пен негіз (С) бір ғана сөз арқылы беріледі.

Метафора мәнді теңеулерде өмірде ешбір ұқсастығы жоқ заттар мен құбылыстар бір-біріне теңеліп, соның нәтижесінде теңеудің негізі (С) ауыс мағынада қолданылады. Бұлар өздерінің компаративтік мағыналарының мейлінше айқындығымен, компаративтік образдарының барынша тартымды, әсерлілігімен, басқа теңеулерден өзгешеленіп тұрады. Бұлардың теңеулер жүйесінен алатын орны да ерекше. Қазақ тілінде метафора мәнді теңеулер өте көп. Бұлар көбінесе *-дай/-дей, ша/-ше* жұрнақтары *сияқты, тәрізді* септеуліктері және фразеологиялық тәсілдер арқылы жасалады. Метафора мәнді теңеулер өздерінің білдіретін компаративтік семантикасы жағынан тепе-

тең мәнді теңеулермен тығыз байланыста болады. Мысалы: *Суық ой сынаптай ағып келіп, дәл жүрегiнiң басына тұра қалды* (Ғ.Мұстафин). *Бiреуге тас атып, бiреу кесек лақтырып, бiреу топырақ шашып жатыр – бәрi де итше ырылдайды, шошқааша қорсылдайды* (І.Жансүгіров). *Кедейлік айдай сұлу арманды аяққа басып, Малқарға әкеп соқты* (Ғ.Мұстафин).

Болымды мәнді теңеулер – компаративтік жүйені түгелдей қамтитын үлкен семантикалық топ. Сондықтан да бұлардың жоғарыдағы компаративтік мағыналардың барлығына бірдей қатысы бар. Олар теңеуге негіз болған ұқсас белгінің (тепе-тең бе, артық-кем бе, күшейтпелі ме – бәрі бір) өмірдегі болмысының дәл сондай екенін дәлелдеу үшін, яғни болымды мәнді білдіру үшін қолданылады. Біздің осы уақытқа шейін мысалға келтірген теңеулеріміздің барлығы да өздерінің семантикалық және құрылымдық айырмашылықтарына қарамай, болымды мәнді теңеулердің қатарына жатады.

Болымды мәнді теңеулер – теңеуге негіз болған белгінің (С) ұқсас емес екендігін білдіретін семантикалық топ. Басқаша айтқанда, кәдімгі теңеулер заттар мен құбылыстардың белгілерінің өзара ұқсастығы негізінде жасалса, болымсыз теңеулер, керісінше заттар мен құбылыстардың ұқсас еместігі негізінде жасалады [1].

Орыс ғалымдары болымсыз теңеуді компаративтік жүйенің ерекше формасы ретінде, ерекше стильдік тәсіл ретінде қарастырады. Кейбір зерттеушілер бұл тілдік құбылыс тек славян поэзиясына ғана тән, ол басқа халықтар тілінде (әдебиетінде) жоқ деп тұжырымдайды [2]. Қазақ тілінің материалдары бұл пікірдің қате екендігін дәлелдейді. Бұл пікірдің авторы тілдердің лингвистикалық табиғатының әртүрлі болатынын, сондықтан күллі адамзатқа ортақ ұғымның (бұл арада болымсыз теңеудің) әр тілде әртүрлі тәсілдер арқылы жүзеге асатынын ескермеген.

Мәселен, орыс тіліндегі болымсыз теңеулер «не» болымсыз частицасы арқылы ғана жазылса, қазақ тіліндегі болымсыз теңеулер –*ма/-ме, -сыз/-сіз* жұрнақтарының, *жоқ* пен *емес* сөздерінің және *құрлы* септеулігінің көмегімен пайда болады. Яғни, болымсыз теңеудің орыс тілінде бір ғана тәсілі болса, қазақ тілінде оның саны – бесеу. Бұл – бір. Екіншіден, орыс тілінде болымсыздық частица теңеудің образымен бірге қолданылады да, одан әрі қарай теңеудің предметі сөз болады. Яғни болымсыз мағынада қолданылатын образ предметтің болымды екенін дәлелдейді [2]. Ал қазақ тілінде болымсыз жұрнақтар мен болымсыз мағына беретін сөздер теңеудің үш элементімен де (А, В, С) келе береді. Үшіншіден, орыс тіліндегі болымсыз теңеулердің құрылымы күрделі болады да, олар құрмалас сөйлемдер түрінде айтылады. Ал қазақ тіліндегі болымсыз теңеулер өздерінің құрылымдық және семантикалық ерекшеліктеріне қарай жеті топқа бөлінеді. Мысалы: *Аспанда теңгедей бұлт жоқ* (М.Әуезов). *Майысқан, бейне гүлдей толықсыған, Кем емес алтын тақтан жар төксегі* (Абай)... *бірінен соң бірі тізбектелген ауыр ойлар соңынан ерген күшіктей қалмай қойды* (І.Есенберлин).

Сонымен біз қазақ тіліндегі теңеулерді үш тұрғыдан – С элементі тұрғысынан, В элементі тұрғысынан және компаративтік мағыналардың типтері тұрғысынан – топтауға тырыстық. Теңеулерді бұлайша топтау олардың құрылымдық және семантикалық табиғатын дұрыс түсінуге мүмкіндік береді деп ойлаймыз.

Рас, теңеулерді басқа тұрғылардан да топтастыруға болады. Мәселен, синтаксистік құрылым тұрғысынан оларды сөз тіркестерімен мәндес теңеулер, жай сөйлемдермен мәндес теңеулер, құрмалас сөйлемдермен мәндес теңеулер, бірыңғай сөйлем мүшелерімен мәндес теңеулер деп, ал құрылымдық элементтерінің бір-бірімен мағыналық қарым-қатынасы тұрғысынан антонимдік теңеулер, синонимдік теңеулер, полисемантикалық теңеулер, метонимиялық теңеулер, гиперболалық теңеулер деп те топтастырған жөн.

Бұл айтылғандардан біз теңеудің лингвистикалық табиғаты өте күрделі, өзгеше тілдік феномен екенін көреміз. Теңеудің тілдік табиғатын жан-жақты, терең түсіну тілдің басқа да бейнелеу тәсілдерін дұрыс түсінуге мұрындық болмақ. Өйткені теңеу – троптың ең алғашқы, ең қарапайым түрі. Басқа троптар мен фигуралардың барлығы да өз бастауын осы теңеуден алады.

*Қазақ ССР Ғылым Академиясының Хабарлары.
Филология сериясы, 1983, №4. -49-55 бб.*

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Потебня А.А. Из лекции по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. – Харьков, 1914; Огольцев Б.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. Л., 1978.

2. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. М., 1959. С 208.

3. Ройзензен С.Н. Глагольные компаративные фразеологические единицы. Автореф. дис....канд. филол. наук. М., 1972, Кунина А.В. Устойчивые глагольные сравнения в русском и английском языках (Опыт сопоставительного анализа). – Русский язык за рубежом. 1971, № 1.

4. Муница С.Н. Адъективные компаративные фразеологические единицы в немецком и украинском языках // Автореф. дис....канд. филол. наук. Киев, 1975; Кунина А.В. Устойчивые глагольные сравнения в русском и английском языках (Опыт сопоставительного анализа). – Русский язык за рубежом. 1971, № 3; Ионова И. Адъективные фразеологические единицы со структурой сравнения в современном русском языке. – Русский язык за рубежом. 1975, № 5.

5. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1964.

6. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы, 1967.

Теңеу және түс атаулары

Теңеу компаративтік мағыналарды білдіретін ерекше единица болса, ал түс атаулары деп аталатын бір топ сөздер заттардың түсін, бояуын, реңін білдіреді. Түс атаулары – дүниедегі толып жатқан заттардың ақ немесе қара, қызыл немесе қоңыр, сары немесе көк т.с.с. екенін саралап көрсетіп тұратын лексемалар. Сапалық сын есімдер деп аталатын осы сөздердің тіл практикасында атқаратын ролі зор. Бұлардың көркем әдебиеттегі стильдік қызметі тіпті айрықша [1].

Осы ерекшелігінен болса керек, түс атаулары тілдің басқа бейнелеу тәсілдерімен – троптарымен, стильдік фигуралармен тығыз қарым-қатынаста өмір сүреді. Әсіресе олардың теңеулермен байланысы ерекше. Түс атаулары көп жағдайда теңеудің құрылымдық элементтерінің бірі ретінде қызмет атқарып, теңеулік конструкцияның органикалық бөлшегі ретінде бой көрсетеді. Мәселен, *нарттай қызыл, көмірдей қара* деген тұрақты теңеулерге көңіл аударалық. Теңеулік структура тұрғысынан қарағанда, *нарттай* және *көмірдей* дегендер – теңеулердің образдары (В), ал *қызыл* және *қара* дегендер – теңеудің негіздері (С). Ал грамматикалық мағына тұрғысынан қарасақ, бұлардың барлығы да – сапалық сын есімдер немесе түс атаулары. Солай бола тұра бұлар – бүйтіп жіліктеуді қаламайтын біртұтас тілдік единицалар, яғни тұрақты теңеулер (компаративтік фразеологизмдер).

Түс атаулары тек теңеудің негізгі емес, сонымен қатар теңеудің предметі (А) болып та, теңеудің образы (В) болып та қызмет атқара береді. Демек, теңеудің бейнелілігін, әсерлілік-әсемдігін ұштай түсетін, оны жандандырып-жайната түсетін тіл мүмкіндіктерінің бірі осы түс атаулары болып табылады. Сол себепті де «теңеулік бояулар» саналы түрде таңдалынып алынады. «Бояулы теңеулер» қазақ тілінде өте мол. Қолдағы бар материалға қарағанда, әрбір тоғыз теңеудің біреуі «бояулы теңеу» болып келеді, яғни біз анализ жасаған 12 мың теңеудің 1400-і «бояулы теңеулер». Бұл жағдай «теңеулік бояудың» кездейсоқ құбылыс емес екенін, соған орай «бояулы теңеулердің» жасалуының белгілі заңдылықтары, жүйелілік сипаты, стильдік сыры бар екенін дәлелдейді.

Теңеулерде «теңеулік бояулардың» орны әр қилы болып келеді. Осыған орай қазақ тіліндегі теңеулерді төмендегідей структура-семантикалық топтарға жіктеуге болады: предметі «бояулы» теңеулер образы «бояулы» теңеулер, негізгі «бояулы» теңеулер, образы мен предметі «бояулы» теңеулер, образы мен негізгі «бояулы» теңеулер, үш мүшесі де «бояулы» теңеулер т.б. «Бояулы теңеулердің» осындай структура-семантикалық топтарға жіктелуінің өзі дүниені бояулардың көмегімен қабылдаудың өте күрделі логика-эстетикалық құбылыс екенін дәлелдей түседі. Бұдан біз «бояулы теңеулердің» логикалық мәнінің терең, лингвистикалық табиғатының күрделі, стильдік мүмкіндігінің сан салалы екенін көреміз.

Бірінші ССТ-ға (структура-семантикалық топ) жататын теңеулердің предметтері ғана бояулы болып келеді де, олар шындық өмірде өздерінің объективті қатынасымен ерекшеленеді. Бұл топқа жататын теңеулер конкретті бояуы бар конкретті заттарды сипаттау үшін қолданылады. Мысалы: *Ойнақтап асау тайдай еркін жүзген, Ақ балық айдынында өскен төлі* (Айтыс). *Жағада жапырласқан бозша тастар, Арқаның жусап жатқан арқарындай* (С. Мәуленов). *Ақ бетінде кіршік жоқ, Айдың көлдің қуындай* (Батырлар жыры). Жоғарыдағы тұжырымға қарап, бұл топқа кіретін «бояулы теңеулердің» бейнелілігі, әсерлілігі төмен екен деген ұғым тумауы тиіс. Мұндағы

бояулар да белгілі дәрежеде көркемдік жүк көтеріп, стильдік міндет атқарып тұрады. Бұл бояулардың кейбіреулері әдемілік, сүйкімділік ұғымымен ежелден байланысты болғандықтан, сұлулықтың атрибуты ретінде алынады. Жоғарыдағы теңеулер сұлулықтың осындай суреттері болып табылады.

Екінші ССТ-ға жататын теңеулердің бір ғана мүшесі бояулы болып келеді. Ол – образ (В). Бұл топтағы теңеулердің әсерлілігі – бірінші, ССТ-ға жататын теңеулерден әлдеқайда күшті болатындығында. Мұнда бояулы емес предмет (А) бояулы образға ұқсатылады да, сол арқылы эмоционалды-экспрессивті әсер туғызып, суреттелміш оқиғаның тартымды бейнесі жасалынады. Мысалы: *Екеуі де сыптығыр, ... құдды ақ ешкінің лағы сияқты едірейе қалған, Хакімге үрке қарайды, маңына жуытар емес* (Х.Есенжанов). *Өзге зор балуандардың қасында мынау бір үйір бұзау – торпақтың ішіндегі үлкен кер бұқа сияқтанады* (І.Жансүгіров). *Қанға тойған қара төбеттей аз күнде дүрдіе қалған* (Ғ.Мұстафин). *Қара қарға секілді шуласар жұрт, «Кім көп берсе, мен соған серт берем» деп* (Абай). *Күңгірт көңілден, көшіп өткен ойлар күздің ақ сұрғылт бұлтындай* (М.Әуезов).

Бұл ССТ-ға жататын «бояулы теңеулердің» бір тобының бояулы болып қолданылатын себебі – солардың (предмет мен образдың) шындық өмірдегі сыртқы түр-түс ұқсастығы, рең шамаластығы. Ал көп жағдайда образға тән бояулардың передметке тән бояуға ешбір қатысы болмайды. Мұнда «бояулы образ» предметтің бояуын сипаттамайды. Бұл бояу теңеу образының әсерлілігін күшейту үшін, оған неғұрлым «көрнекілік», «живописьтік» сипат беру үшін алынады. Мәселен, жоғарыдағы теңеулік образдарға тән бояулардың қай-қайсысын болсын кез келген басқа бояулармен ауыстыруға болады. Одан бұл теңеулердің логикалық мағынасына ешбір нұқсан келмейді. Айталық «құдды ақ ешкінің лағы сияқты» деген теңеулік образдың құрамындағы «ақ» сөзінің орнына кез келген түс атауларын қоюға болады («құдды қара ешкінің лағы сияқты», «құдды сары ешкінің лағы сияқты», «құдды көк ешкінің лағы сияқты»). Өйткені едірейе қалу қасиеті тек ақ ешкінің лағына тән қасиет емес. Сондықтан да теңеу образы мен оның бояуының арасындағы ешқандай табиғи байланыс болмайды. Теңеу образының белгілі бір бояумен қосақталып алынуы айтушының, жазушының субъективтік көзқарасына, талғам-талабына тікелей байланысты болады.

Алайда образдың белгілі бір бояуға телінуі ешбір заңдылыққа, ешқандай ережеге бағынбайды деген ұғым тумауы керек. Олай болуы мүмкін де емес. Мәселен, «боздатты домбырасын боз інген» деген теңеуде домбыра дауысы мен інгеннің түр-түсінің арасында ешқандай табиғи байланыстың жоқ екені рас. Бірақ бұл арада табиғи байланыстың орнына лингвистикалық ереже, поэтикалық қажеттілік бой көрсетеді. «Боздатты домбырасын боз інгендей» теңеуінде інгеннің боз бояумен алыну себебі – теңеу мүшелерін дыбыстық үйлесімге келтіру, сол арқылы есту сезіміне әдемі әуезбен, әсерлі дыбыспен әсер ету. Мұнда теңеудің образы мен негізгі дыбыстық гармония келтірілген. «Қанға тойған қара төбеттей дүрдіе қалған», «қара қарға секілді шуласар жұрт» сияқты теңеулер де осындай мақсатпен пайда болған.

Үшінші ССТ-ға жататын теңеулердің негізі «бояулы» болып келеді. Қараңыз: *Орман түлкісіндей қызыл келіншектің бетіне қан жүгіргені ешкімге байқалмайды* (Ғ.Мүсірепов). *Көзі алдымен шағаладай ақ үйге түсті* (Ғ.Мүсірепов). *Ойы, өңі осы түндей қап-қара* (Ғ.Мұстафин). Мұндай теңеулердегі түр-түс екі түрлі өмір сүреді: оның бірі образ бен предметтің статикалық күйін білдіріп, сапалық сын есім мағынасында тұрады да (кардай *аппақ*, қарақаттай *қап-қара*, нарттай *қызыл*), екіншісі динамикалық өзгерістерді білдіріп, қимыл-әрекет ретінде көрініп, етістік қызметінде жұмсалады (көзі *құрдай қызарып*, жаңбырлы *бұлттай қарауытып*, бұқаша *көз алартып*).

Төртінші ССТ-ға жататын «бояулы теңеулердің» екі мүшесі, образы мен предметі, қатар бояулы болып келеді де, жалпы теңеулік конструкциялық реңі айқындала түседі. «Бояулы теңеулердің» бұл тобының эмоционалды-экспрессивті әсері жоғарыдағы үшеуімен салыстырғанда, әлде қайда күшті, әлдеқайда ұтымды болады. *Ақ бураларша маужырап шөккен ақ бұлттар қозғалмайды* (С.Сейфуллин). *Түнгі жасыл орман бейне бір қиырсыз жасыл теңіздей* (С.Сейфуллин). *Үстінде толқып жатқан кеудесінің Қара шапша қара бұлттай желпілдейді* (Қ.Аманжолов). *Сапырыла ағып барады, Сары алтындай сары Су* (С.Мәуленов).

Мысалдардан көрініп отырғандай, бұл ССТ-ға тән бояулар біріне-бірі қосарланып, бірін-бірі қайталап отырады. Яғни бір ғана түс предмет пен образда қатар алынып, ол екеуі біркелкі бояумен өріледі. Сол себепті ССТ-ның бұл түріне тән бояуларды *қосарлы бояулар* немесе *әсерлі бояулар*

деуге әбден болады. Қосарлы (әсіресе) бояу – үлкен әсер туғызу, ерекше «көрнекі» бейне жасау үшін қолданылатын ұтымды тәсілдердің бірі.

Бесінші ССТ-ға жататын түр өзінің структура-семантикалық сипаты, лексика семантикалық табиғаты жағынан төртінші ССТ-ға ұқсайды. Егер төртінші ССТ-да қосарлы (әсіре) бояу образ бен предметтің ара қатынасынан туса, бесінші ССТ-да мұндай жағдай образ бен негіздің арасында болады. Ондай «бояулы теңеулердің» кейбір үлгілері мыналар: *Ыбырайым қымызды көп ішкендіктен, бет-ауызы кер сиырдың желініндей қып-қызыл боп кеткен* (І. Жасүгіров). *Арудың ақ матадай аппақ тәні. Моншақтан тарам-тарам аққан қаны* (І. Байзақов). *Аппақ қардай ақ күлкі, Кімнен енді табылар* (С. Мәуленов).

Төртінші және бесінші ССТ-да теңеудің екі мүшесі бояулы болып келіп, қосарлы (әсіре) бояулы теңеулер тобын жасаса, *алтыншы ССТ-да* теңеудің үш мүшесі де бояулы болып келіп, *тұтас бояулы теңеулер* тобын құрайды. Мысалы: *үлкен көгілдір көзі тұнып жатқан көкше теңіз сусындай көкпеңбек, ақ сары жүзді, қыр мұрын, сұңғақ бойлы* (І. Есенберлин). *Мен сүйем күн шығарда көтерілген. Көгілдір көк жібектей көкішіл буды* (Қ. Аманжолов). *Тербетілген үстінде сағым көлдер, Сары аурудай сарғайып сары белдер* (М. Әлімбаев).

Бұл тектес «бояулы теңеулердің» саны онша көп емес. Бірақ бұлар әшекейлі өрнек іспетті, әсерлі саз тәріздес өзгеше теңеулер болып табылады. Мұндай теңеулердің үш мүшесі де ылғи ақ, не кілең көк, не біркелкі қара, не бірөңкей сары түспен біріне-бірі сәуле түсіріп, бір-бірімен үйлесіп тұрады. Бұлардың көркемдігі мен бейнелілігі басқа ССТ-лардан, сөз жоқ, жоғары болады. Өйткені бұл арада суреткер дүниеге бірыңғай бояу көзімен қарайды да, дүниені сол біртұтас бояудың түсімен қабылдайды. Дүниенің қажетті бір штрихі бірөңкей бояу арқылы көрініп, сезімге сол бояу арқылы ұялайды.

Теңеу мен түс атауларының қарым-қатынасы бұл айтылған ССТ-лармен шектелмейді. Ондай ССТ-лардың саны оннан артық. Бірақ біздің әңгімемізге арқау болып отырған алты ССТ – солардың ең негізгілері. Басқалары аталмыш ССТ-ларды сәл-пәл өзгерістермен қайталап, өңдеп, жетілдіріп отырады.

Теңеу мен түс атауларына байланысты мәселелердің бірі «*теңеулік бояулардың*» деректі-дерексіз ұғымдарды сипаттауы. Бұл теңеу табиғатына байланысты ең күрделі проблемалардың қатарынан орын алады. Түс атаулары да басқа тілдік единицалар тәрізді деректі заттарды да, дерексіз ұғымдарды да сипаттап, оларға белгілі бір түр-түсті телиді. Бірақ олардың табиғатының әр түрлі болатынына байланысты бұларға телінетін бояулардың да болмысы басқа-басқа болады. Осыған орай бұл мәселеге байланысты «теңеулік бояуларды» біз шартты түрде екіге бөлеміз. Олар: *абстракт бояулар және конкретті бояулар*.

Көңіл, жан, ақыл, ой, қуаныш, қайғы, махаббат тәріздес жан-дүние құбылыстарында салмақ, сан, форма, қозғалыс-қимыл, дәм, иіс, рең секілді атрибуттардың болмайтыны белгілі. Солай бола тұра, бұлар көп жағдайда конкретті заттар сияқты белгілі бір бояулар арқылы елестеп, белгілі бір бояуларға телінеді. Бірақ бұл қалай болса солай жүзеге асырыла салатын жүйесіз құбылыс емес. Керісінше, абстракт құбылыстардың бояулары белгілі бір логикалық заңдылыққа, белгілі бір эстетикалық көзқарасқа, белгілі қалыптасқан ұғымға, халықтың дүние танымына, салт-санасына негізделеді. «Абстракт бояулы теңеулерге» мына теңеулер мысал бола алады: *Қызыл тіл Чапаевтың қылышындай, Жарқылдайды жауға оқталсам қыры сынбай* (Т. Жароков). *Осындай күш пен әлсіздік айғақтарының арасында қайсар мола өзі де иесіз өңірдің қара күшіндей дөңкіліп, қатқыл қарап, мұңмен қарауытып тұр* (М. Әуезов). *Оның мақпалдай жұмсақ қоңыр даусын естігенде, дөрекі көріне бастайсың* (Т. Ахтанов).

Абстракт ұғымдарының, соның ішінде теңеудің абстракт ұғымды білдіретін мүшесінің, бояулы болып келуі тілдің ең пәрменді заңдылықтарының бірі – сөз мағынасының ауысуына негізделеді. Сондықтан теңеудің абстракт мүшесінің бояулы болуы бейнелі мағына жасаудың өте-мөте өнімді тәсілі болып табылады. Қолда бар материалдың сипатына сүйене отырып, қазақ «бояулы теңеулерінің» ауыс мағынада қолданылуының екі түрлі семантикалық тобын байқауға болады. Оның бірі – ауызекі тілде әбден қалыптасқан *тұрақты келтірінді бояулар*, екіншісі – *контекстік келтірінді бояулар*.

Сөйлеу практикасында, соның ішінде теңеу құрылымында, түс атауларының қолданылу мүмкіндіктері бірдей емес. Әсіресе бұлардың ауыс мағынада көрінуі әр қилы болып келеді. Қазақ тілінде «ауыс мағыналы бояулы теңеулер» жасауға ең икемділері – *ақ, қара, қоңыр, сары* секілді түс атаулары. Бұлардың көмегімен тұрақты ауыс мәнді бояулы теңеулер де, контекстік ауыс мәнді

бояулы теңеулер де көптеп жасалады. Мәселен, жоғарыдағы үш үзінді тұрақты ауыс мәнді бояулы теңеулерге мысал бола алады. Ал «Ойы, өңі осы түндей қап-қара» деген теңеу контекстік ауыс мәнді теңеулердің қатарына жатады. Алайда, бұл контекстік қолданыстың өзі тілімізде ежелден өмір сүріп келе жатқан «қара ниет», «қара жүрек», «қаралы күн», «қара су», «қара жер», «қара пәле», «қара күш», «қара жұмыс» тәріздес тұрақты тіркестердің моделіне ұқсатылып жасалған. Бұл тектес ауыс мәнді контекстік бояулы теңеулер қазақ тілінде баршылық.

Сөз жоқ, абстракт бояулы теңеулерге қарағанда, конкретті бояулы теңеулер әлдеқайда көп. Мұндай теңеулерге белгілі бір түсі бар зат теңеудің бір мүшесі болып қызмет атқарады да, шындық өмірдегі заттарды шын бояумен көзге елестетеді, яғни конкретті бояу заттардың шынайы түсі қандай болса, оларды сол түсімен қаз-қалпында суреттейді. Бірер мысал келтірейік: *Қара көк тұңғыық аспан күн батысқа тақаған жерінде қызыл торғындай толқынданып, кейбір жерінде қызулы өрттің жалынындай жайнайды* (М. Әуезов). *Және сонымен жымыя күлген ерні аппақ маржандай тістерін айқын көрсеткендей болды* (М. Әуезов). *Сары атан ұзатқан қызша, қорадан шықпай жатып, белгілі бір айқайына басты* (Ғ. Мұстафин).

Жалпы алғанда конкретті бояулар теңеулік конструкцияның құрамында жиі қолданылатын ең пәрменді бейнелеу тәсілдері болып табылады. Абстракт бояулар сияқты конкретті бояулардың да ара салмағы қолданылу мүмкіндігі бірдей емес. Бұған көз жеткізу үшін, мынадай статистикалық мәлемет бере кеткен жөн сияқты. Бүкіл қазақ тілі теңеулерінің ішінен біз іріктеп алған теңеулердің саны 12 мың болса соның 1400-ге жуығы – «бояулы теңеулер». Осы 1400 теңеудің 700-і *ақ* пен *қара* түстің үлесіне тиеді де, онан кейінгі орынды *қызыл* (180) мен *көк* (160) алады. *Сары* 70 рет қолданылған да, *сұр*, *қоңыр*, *боз*, *жасыл*, *ала* түстерінің саны – 30 бен 40-тың арасы. Қазақ тіліндегі түстердің қолданылуындағы осы заңдылық басқа тілдерге де тән көрінеді [2].

Теңеу мен түс атауларына байланысты қызық та күрделі проблемалардың бірі – «теңеулік бояулардың» стильдік қызметі мен стильдік эффектсі (пәрменділігі). Біз түс атауларының көркем шығармада белгілі бір стильдік мақсат көздейтінін білеміз. Сол стильдік мақсат жүзеге асу үшін, әр түрлі стильдік тәсілдер қолданылады да, соның нәтижесінде түс атауларының нақты стильдік қызметі қалыптасады. Бірақ мұның барлығы да белгілі бір стильдік заңдылықтарға бағындырылады. Сондықтан да теңеулер мен түс атауларының қарым-қатынасы жүйелі қарым-қатынастардың қатарына жатады. Бұл құбылыстарға тән мұндай жүйелі сипат «теңеулік бояулардың» әр түрлі семантикалық және стильдік вариацияларынан көрініп тұрады.

Міне осыған орай «теңеулік бояулар» өздерінің орналасу тәртібіне, қолданылу мақсатына және стильдік қызметіне қарай былайша топталады: біркелкі түстер, әркелкі түстер, антонимдік түстер және символдық түстер.

Теңеу мүшелеріндегі немесе теңеуді қоршаған басқа сөздердегі түстердің *біркелкі болып келуі* – қазақ тілі теңеулерінде кеңінен таралған тілдік құбылыстардың, сонымен қатар, әрине стильдік тәсілдердің бірі. Мысалы: *Ақ отаудың ішінде ақ маралдай керілген аяулы Шолпан* (Ғ.Мұстафин). *Ақ Еділ түсіме енген ақ шабыттай*. *Ақ көбік толқындары ақша бұлттай* (С.Мәуленов). *Көбік атып шапшып шашыраған көгілдір су жыртылған көк жібекке ұқсайды* (Ғ.Мүсірепов). *Тербетілген үстінде сағым көлдер, Сары аурудай сарғайған сары белдер* (М.Әлімбаев). *Оның қою қара қасты, шүңіректеу қабақты, қара кер көзді, қырыша мұрынды, қара сұр беті жас бүркіттің беті сияқты* (С.Сейфуллин).

Осы мысалдардан көріп отырғандай, теңеудің екі не үш мүшесінің бояулы болып келуі және олардың біркелкі түспен боялуы, көбінесе дүниедегі ұқсас бояулы заттарды бір-біріне ұқсату қажеттігінен келіп туған. Мұндай теңеулерге басқа белгілері жағынан бір-біріне ұқсамайтын заттар мен құбылыстар біркелкі бояулардың көмегімен бір-біріне ұқсатылады да, соның нәтижесінде бейнелі, әсерлі теңеу дүниеге келеді. Бұл – бір. Екіншіден, бір теңеудің көлемінде біркелкі түстің бірнеше рет қайталануы нәтижесінде теңеулік конструкцияның эвфониялық әсері мейлінше күшейе түседі. Олар өздерінің ерекше саздылығымен жағымды әуезділігімен ерекшеленіп тұрады.

Теңеулердің бейнелі, әсерлі етіп қолданудың келесі тәсілі – теңеу мүшелерін әркелкі түстермен өрнектеу. Мұндай теңеулерді *көп бояулы теңеулер* деп атаған жөн. Қазақ тілінде көп бояулы теңеулер мейлінше жиі қолданылады. Осындай көп бояулы теңеулердің кейбір үлгілері төмендегілер: *Айғырдай бір сар қасқа сона торы атқа қарақұсша түйілді* (Х.Есенжанов). *Әне бір ақ жұлдыздар, қызыл күзгі алтын жапырақтай сары жұлдыздар біріне-бірі ұшқын шашып ойнайды* (Д. Әбілев). *Ақшыл беті сұрғылт аспандай, көзі ойнап шыққан қара бұлттай, өңі суып кетінті* (Ғ.Мұстафин). *Қожырмағы аз қайыңның аппақ балтырлары, ақ қар, сұр қасқыр, сары ит,*

– *бәрі де оттай жанып, қып-қызыл түске енді* (С.Жүнісов). *Бұтағы, жапырағы алты қанат үйдей дөңгеленген саялы ағаштар, шоқтай қызыл гүлдер мен жасыл кілемдей тықыр өскен көк шөп* (Т.Ахтанов).

Бояудың, түр-түстің көркем әдебиеттегі стильдік қызметін зерттеуші ғалым Е.Штенгелов көп бояудың немесе аралас бояудың эмоционалды әсерінің алуан-алуан болатынын айтады [1,25-б]. Теңеу құрамында қолданылатын аралас бояулар да нақты бір стильдік мақсат көздейді. Олардың мақсаты – суреттелміш заттардың түр-түс ерекшеліктерін көрсете отырып, сол реңдер арқылы оқырман сезіміне әсер ету, оларды бейнелі түрде елестету. Мәселен, бірінші мысалдағы теңеуде сона атты шағу үшін ыңғайлана береді. Осы жәйт «сары қасқа сона торы атқа қаракұсша түйілді» теңеуі арқылы суреттелген. Осы теңеуді бояуларсыз қолдансақ, «сона атқа құсша түйілді» болар еді. Осы қарапайым «жүдеу» теңеуді аталмыш бояулардың көмегімен жазушы әсерлендіріп, өңдендіріп жіберген. Сона да, ат та, құс та өмірдегі өз түстерімен көрінген. Бірақ шындық өмірдегі осы шынайы бояудың өзі шеберлікпен қиюласып, қарапайым дүниені сан қилы бояумен көрсетіп тұр. Өмір шындығы мен көркемдік шындық осылайша ұштаса келіп, материалдық дүние мен рухани дүние осылайша ұласып, тұтасып кетеді.

Теңеулердің бейнелейтін үшінші тәсіл – *антонимдік түстер*. Көп жағдайда теңеу мүшелерінің түстері бір-біріне қарама-қарсы болып келіп, олар антонимдік мағынада жұмсалады. Сол арқылы бояулық контраст жасалып, суреттелміш оқиғаның эмоционалды әсерін күшейтіп, оны бейнелендіре түседі. Мысалы: *Ендеше ғашықтық ізі деген осы емес пе? Ақ қарға түскен қызыл түлкінің ізіндей сайрап, ол көңілде, көкіректе, ойда қалады екен ғой* (Ә. Нұршайықов). *Жұқа жібектей көгілдір аспанда жалғыз қара бүркіт жүр* (Ғ. Мұстафин). *Сары топырақтың бетінде жапырлаған ақ тары меруерттей жайнап жатыр* (Ғ. Мұстафин). *Ақ қалпақ астынан көмірдей қара шашы жаңадан күзелген қалпында жылтырап, тікелей көзге түседі* (М. Әуезов). *Қап-қара көмірдей бетінде аппақ тістері ақсиып, Сұлтанмұрат кіріп келді* (С. Жүнісов). *Ақ сәлдесінің үлкендігі қара қазандай* (С. Мұқанов).

Қазақ тілінде антонимдік түстерге негіз болатын түстер – *ақ* пен *қара*. Жоғарыдағы антоним бояулы теңеулердің көпшілігі осы ақ пен қара түстерінің қарым-қатынасынан жасалған. Демек, антоним бояулы теңеулердің негізінде сөздердің (түс атауларының) антонимдік табиғаты жатады.

Антоним түстердің көркем әдебиетте қолданылуы, соның ішінде теңеудің құрамында көрінуі, белгілі бір стильдік мақсаттан келіп туады. Айталық, әдемілік, сұлулық портреті осы антонимдік түстер арқылы әсерлі де тартымды болып беріледі. Жоғарыдағы *ақ қара* мен *қызыл түлкінің, көгілдір аспан* мен *қара бүркіттің, сары топырақ* пен *ақ тарының, ақ қалпақ* пен *қара шаштың, қап-қара бет* пен *аппақ тістердің, ақ сәлде* мен *қара қазанның* антонимдік қарым-қатынастары – осындай стильдік мұраттан өрбіген туындылар.

Мысалдардан көрініп отырғандай, бір-біріне антонимдік болып тұрғандар тек *ақ* пен *қара* түстер ғана емес, сондай-ақ контекстік ыңғайға, теңеулік семантикаға орай *ақ* пен *қызыл, ақ* пен *сары* және *қара* мен *көгілдір* түстерді де антонимдік мағыналарды білдіріп тұр. Мәселен, жеке-дара тұрғанда бір-біріне антоним болмайтын *ақ* пен *қызыл* түстері бір-бірімен антонимдік қатынасқа түсіп, ғашықтық, махаббат сезімінің мейлінше әсерлі бейнесін жасаған. Шынына келсек, бұл теңеу логикалық жағынан орнықсыз, дәлелсіз. Өйткені қарға түскен із ақ түлкінікі ме, қызыл түлкінікі ме, жоқ, басқа бір түсті түлкініке ме, оны айыру мүмкін емес. Ал көркемдік шындық тұрғысынан бұл теңеу – бейнелі де әсерлі, сәтімен табылған образ. Себебі қызыл түс пен ақ түс қазақ ұғымында ежелден-ақ сұлулық, әдемілік ұғымымен ассоциацияланады. Бұған «Қыз Жібек» жырындағы:

Қыз Жібектің ақтығы

Наурыздың ақша қарындай.

Ақ бетінің қызылы

Ақ тауықтың қанындай, –

деген және «Ер Тарғын» жырларындағы:

Қара жерге қар жауар,

Қарды көр де, етім көр;

Қар үстіне қан тамар,

Қанды көр де, бетім көр, –

деген тамаша теңеулер толық дәлел бола алады. Демек, жоғарыдағы «ғашықтық ізі ақ қарға түскен қызыл түлкінің ізіндей сайрап» теңеуінде аталмыш теңеулердің стильдік принципі толық сақталған. Қыз Жібек пен Ақ Жүністің тән сұлулығы ақ пен қызыл түстерінің антонимдік

қатынастары арқылы берілсе, осы ақ пен қызыл түстері адамның жан сұлулығын да сипаттауға орнымен қолданылған.

Теңеулерді әрлеп, әсерлендіріп тұратын төртінші тәсіл – *символдық түстер*. Ішкі сезім арқылы қабылданатын шартты таңбаның символы деп аталатыны белгілі [3]. Бұларды *тұспал* немесе *ишара түстер* деп те атауға болады. Түс атаулары келтірінді мағынада жұмсалғанда ғана, символдық мазмұнды білдіре алады. Қазақ тілінде символдық ұғымды білдіретіндер – *ақ, қара, қоңыр, сары, қызыл* түстері. Бұл түстерге тән символдық мағына белгілі бір ұғымдарды осы түстердің көмегімен ұдайы сипаттаудың нәтижесінде пайда болған. Қазіргі қазақ тілінде аталмыш түстердің өздері сипаттайтын ұғымдарды тұрақты атрибуттарына айналып кетуі де сондықтан.

Мәселен, ішкі жан-дүниедегі ғаламат күйзеліс, ауыр қасірет, ащы қайғы-зардың сыртқы кейпі, бояуы *қара түс* арқылы елестейді. Сондай-ақ, әр түрлі қиыншылықтар мен қорлықтар, содан туған көңілсіздіктер мен өмірден түңілу тәріздес нәрселер, үлкен ашу-ыза, дүлей кек, көзсіз өшпенділік, зорлық-зомбылық, заңсыздық, қатігез қаталдық, тоқмойындық, жауыздық сияқты толып жатқан нәрселер қазақ ұғымында қара түспен ассоциацияланады. Бұл дерексіз құбылыстар қара түстің көмегімен «көрнекі» сипатқа ие болады. Бұл – қазақ тіліндегі қара түстің қалыптасқан, орныққан мағынасындағы заңды жалғасы. Қара түстің көбінесе осындай мағынада жұмсалуды – орыс тіліне де тән құбылыс [4,83-6]. Қысқасы қара түстің негізгі символдық қызметі – жексұрындық пен сүреңсіздікті, арам пиғыл мен жауыздықты, дойырлық пен жүгенсіздікті сипаттау.

Қазақ тіліндегі *ақ түстің* алатын орны, оның семантикалық, стильдік мүмкіндігі, сондай-ақ, ол белгілейтін символика тіпті ерекше. Қазақтар ізгі ниет, жақсы тілек, пәк сезім, адал көңіл тәріздес жан дүние құбылыстарына *ақ көңіл, ақ пейіл, ақ жарқын, ақ тілеу* деп ат қойып, бұларды *ақ түстің* көмегімен ардақтап, аялап келген. Қазақ дүние танымының осы логикалық пішіні, қазақ көркем ойлауының осы эстетикалық талғамы, тілде көрініс тапқан осы лингвистикалық заңдылық қазақ тілі қатпарларының (уровеньдерінің) бәрінен кеңінен орын алған. Қазақ тілінде тазалық, пәктік, күнәсіздық, мөлдірлік, шынайылық, жақсылық, мейірімділік секілді дерексіз ұғымдар *ақ* түспен ассоциацияланып, қазақтардың көңіл-көзіне *ақ* түспен көрнек береді. Өйткені *ақ түс* – қазақ үшін ең қасиетті түс. Себебі бұл – қазақтың ең қасиетті тағамы сүттің түсі [5], сондай-ақ *ақ түс* – қазақтар үшін мінсіз сұлулықтың критерийі [6]. Қазақ халқының *ақ* түсті қадірлеуі жайында С.Сейфуллин былай дейді: «*Ақ сақалды қарт, ақ бас бура, ақ қыраулы, ақ қарлы – қылышын сүйреткен қыс «перінің қызы суретіне кіреді» деп білетін. Су құсының патшасы саналған аққу, тырнақты құстың «төресі» саналған ақ сұңқар, «аруаққа», «рухқа» нандыратындардың түстерінде «көрінетін» сәлделі, ақ сақылды «аруақтары бәрі де ақ, боз, қылаң түсті қасиеттеумен байланысты тәрізді»* [7].

Ақ сөзінің басқа тілдік конструкциялардың құрамында жиі кездесуі, оның келтірінді мәнде және символдық мағынада жиі жұмсалуды басқа тілдерге де, соның ішіндегі, әсіресе, монғол тіліне тән нәрсе көрінеді.

«Біздіңше, *ақ түстің* құрметті, өте сыйлы, жақсы деген ауыс мағынасы, басқа тілдерге қарағанда, монғол тілінде мейлінше пәрменді түрде көрініс береді. Рас, барлық халықтың діни наным-сенімінде *ақ түс* жақсылықтың түсі ретінде ұғынылған...

Ақ түсті малды монғолдар өзгеше қадір тұтқан. Тоғыз *ақ түсті* мал ерекше құрметтің белгісі ретінде сыйға тартылған. Монғол жаңа жылының бірінші айы (март) *цагаан сар* – *ақ ай* деп аталады. *Цагаан хэрег* – *ақ іс* жақсы іс деген мағынаны, *цагаан санаа* – *ақ ай* жақсы ой, адал ой деген мағынаны білдіреді. Ақ сүт монғолдардың ең қадірлі тағамы болып есептеледі. Шаман фольклорының қайырымды пірі, жер мен жануарлардың жарылқаушысы *цагаан эмақ дәрі* деген нәрсе орыс ертегілеріндегі нәрлі су (живая вода) деген ұғымды білдірген.

Сондай-ақ, монғол тілінде *ақ түс* ең алғашқы, ең негізгі деген мағынада да жұмсалады. Ақтың бұл мағынасы қазірге шейін жиі қолданылатын *цагаан толгой* – *ақ бас* деген фразеологиялық тіркестен анық көрінеді. Бұл тіркес алфавит деген мағынаны білдіреді» – деп жазады В.Н.Клюева [2,8-6].

Қазақ тілінде символдық мағынасы бар түстің бірі – *қоңыр түс*. Бұл түс – өзінің өзгеше жылылығымен, бұйығы сүйкімділігімен, әсерлі ұяңдығымен суреттілмеш құбылыстарға ала бөтен өң беретін, шақырайып көзге ұрып тұрған түлі-түсі жоқ, шырқырап құлақты мезі ететін даусы жоқ, ыстық та емес, суық та емес қасиеттерді суреттеуге арналған нағыз қазақы бояу (түс). Сол себепті шын жақсы, шынайы көркем үн мен дауыс, өлең мен жыр қазақ құлағына майдай жағып, көкірек көзіне қоңыр бояумен барып сіңіп жатады. Сол себепті де аптап ыстықта жанға рақат беретін самал

да, жел де, леп те қоңыр түске боялады. Ерекше ләззаты бар кеш те, түн де, күз де, қоңыр түске еніп, қоңыр бояумен елестейді.

Дүние жүзі тілдерінің көпшілігінде, соның ішінде, әсіресе, үнді-европа тілдерінде, *сары түстің* символдық мағынасы сатып кету, көзге шөп салу, тұрақсыздық тәріздес болып келсе, оның қазақ тіліндегі мағынасы *қоңыр* түстің мағынасына жақын. *Сары* – қазақ тілінде жақсы мінез-құлық, әдемі қылық, шыдамдылық сияқты ұғымдарды сипаттайды. «Сары майдай еріліп», «сары майдай сақтау», «жаманға бір сөз айтсаң, кек алады, балқыған сары майдай қайран жақсы», «сабы түбі – сары алтын, сарғайған жетер мұратқа», «қара қазақ, сары баланың қамы», «самсаған сары қол», «таң сарғайып келеді», «шексіз-шетсіз сары дала» іспетті теңеулер мен сөз тіркестерінің өмір сүруі осыны дәлелдейді. *Сары түстің* «сары ауру» түрінде келетін жағымсыз мағыналары да жоқ емес.

Қызыл түс те символдық ұғымды білдіретін түстердің қатарына жатады. «Өнер алды – қызыл тіл», «толғауы тоқсан қызыл тіл», «қызыл кеңірдек», «қызыл танау», «қызыл шақа», «қызыл көзді пәле» секілді тіркестер ежелден-ақ өмір сүріп келе жатқан тілдік конструкциялар болса, «қызыл ту», «қызыл жалау», «қызыл алаң», «қызыл жер», «қызыл батыр», «қызыл әскер», «қызыл Октябрь» тіркестері – Октябрь революциясынан кейін пайда болған, қазіргі кезде халық ұғымына әбден сіңісіп, орныққан түсініктер. Бұл ұғымдар қазақ тіліне орыс тілі арқылы келеді.

Яғни соңғы топты құрастырушы тіркестер орыс тіліндегі дәл осындай тіркестердің калькалары болып табылады. *Қызыл түс* қазақ тіліне революциялық, советтік, социалистік деген ұғымдарды білдіретін символдық түс ретінде кірді. Бұл түстің символдық мағынасының орнығуына мейлінше ат салысқан ақындардың бірі – С.Сейфуллин [8,21-22 бб].

Бұл айтылғандармен қатар *қызыл түстің* басқа да символдық мағынасы бар. Ол – сұлулық, әдемілік. Біз антоним түстер жөнінде әңгімелегенде, бұл жөнінде айтқан болатынбыз.

Ақ, қара, қоңыр, сары, қызыл түстерінің білдіретін ең негізгі символдық мағыналары – осылар. Рас, бұлардың басқа да символдық мағыналарды білдіру үшін жұмсалуды мүмкін. Соның дәлелі ретінде Абайдың «Масғұт» поэмасынан мынадай үзіндіні алайық:

Ағын жесең, ақылың жаннан асар,
Сарыны алсаң, дәулетің судай тасар.
Егерде қызыл жеміс алып жесең,
Ұрғашыда жан болмас сенен қашар.

Мұнда *ақ түс* – ақылдылықтың, *сары түс* – байлықтың, *қызыл түс* – махабаттың символы ретінде қолданылып тұр.

Сонымен қазақ тіліндегі «бояулы теңеулер» – көркем, бейнелі, әсерлі теңеулердің ең пәрменді стильдік қатпары, ең үлкен семантикалық тобы. Олар – «толғауы тоқсан қызыл тілдің» бір толғанысы, «сылдырлаған өңкей келісім», «іші алтын, сырты күміс – сөз жақсысы».

Қазақ ССР Ғылым Академиясының Хабарлары.
Тіл, әдебиет сериясы, 1984, №1. -5-11 бб.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Штенгелов Е. Цвет в художественной литературе. Наука и жизнь, 1970, № 8.
2. Ключева В.Н. Прилагательные, обозначающие цвет, во фразеологических единицах. – Ученые записки 1-го Мос.гос. пед ин-та иностр. языков. М., 1956.
3. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. М., 1956. С. 533.
4. Брагина А.А. «Цветовые» определения и формирование новых назначений слов и словосочетаний.- В кн.: Лексикология и лексикография. М., 1972 .
5. Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVIII в начале XX века. – Алма-Ата, 1971. С 196.
6. Ахметов З.А. О языке казахской поэзии. – Алма-Ата, 1970.
7. Сейфуллин С. Шығармалар, IV том. – Алматы, 1964.
8. Қоңыров Т. Сәкен Сейфуллиннің тіл ұстарту өнегесі. Известия АН КазССР, Серия филологическая, 1974, № 3.

Түркі тілдеріндегі теңеулік тәсілдердің кейбір мәселелері

Теңеу категориясы – танымның ерекше және өнімді тәсілі. Бір затқа ат қою, бір затты екінші заттан айыру, әр заттың өзіне ғана тән айрықша белгілерін ажырата білу, түптеп келгенде, осы теңеуге келіп тіреледі. «Барлығы да теңеуден басталады» деген афоризмнің ғасырлар бойы өмір сүріп келе жатуы тегін болмаса керек. Демек, теңеу – ең алдымен, таным құралы. Сол себепті де ол, логика тұрғысынан қарағанда, ойлаудың формасы болып табылады. Сол себепті де оның логикалық құрылымы барлық халықтарға (этностарға) ортақ болады. Бұған көз жеткізу үшін, мына мысалдарға көңіл аударалық: *Он грозный как лев. Ол арыстандай айбатты*. Екі сөйлемде де айтылмақ ой біреу-ақ. Ол ой теңеу арқылы берілген логикалық теңеулер. Бірінші мүше, яғни сипатталушы мүше – *он (ол)*, екінші мүше, яғни сипаттаушы мүше – *как лев (арыстандай)*, үшінші мүше яғни осы екеуінің арасын жалғастырушы мүше – *грозный (айбатты)*.

Ал лингвистикалық тұрғыдан келгенде, бұлардың екеуі де – төрт элементтен тұратын тілдік теңеулер. Бірінші элемент, яғни теңеудің предмети (А элементі) – *он (ол)*; екінші элемент, яғни теңеудің образы (В элементі) – *как лев (арыстандай)*; үшінші элемент, яғни теңеудің негізі (С элементі) – *грозный (айбатты)*; төртінші элемент, яғни теңеудің көрсеткіші (Т элементі) – *как (-дай)*.

Байқасаңыздар, таным құралы болып табылатын және эстетикалық мақсат үшін қолданылатын теңеудің тіл-тілдің бәрінде де логика-грамматикалық модельдері, лексика-грамматикалық құрылымдары бірдей болады. Мұның өзі ойлау заңдылықтарының, соған орай теңеудің лингвистикалық табиғатының барлық адамдарға, күллі тілдерге ортақ екенін көрсетеді.

Солай бола тұра, теңеулік (компаративтік) мағына тудыратын амал-тәсілдердің грамматикалық сипаты мен лингвистикалық статусы түрлі тілдерде түрліше болады. Мәселен орыс тілінде компаративтік мағына көбінесе *как союзы* арқылы берілсе, ал қазақ тілі теңеулерінің басым көпшілігі *-дай* аффиксінің көмегімен дүниеге келеді.

Тіпті туыстас тілдердің өзінде бір-біріне сыртқы формасы жағынан ұқсас тәсілдердің теңеу тудыру қабілеті, компаративтік мағынаны құбылту мүмкіндігі әртүрлі болады.

Қазақ тілінде теңеу тудыратын тәсілдер өте көп. Біз оларды морфологиялық, лексика-морфологиялық, лексика-синтаксистік және фразео-синтаксистік тәсілдер деп төрт үлкен топқа бөліп қарастырғанбыз [1,28-29 бб]. Олардың ұзын ырғасы – 40 шақты. Бұл мақалада солардың кейбіреулеріне ғана тоқталамыз және оларды басқа түркі тілдеріндегі (ұйғыр, алтай, якут) сондай формалармен салыстырып, олардың семантикасының алыс жақындығына, ұқсастық-айырмашылығына қысқаша шолу жасаймыз.

Қазақ тіліндегі теңеу тудыратын ең өнімді форма – *-дай, -дей* аффиксі. Тіліміздегі теңеулердің 80 %-тен пайыздан астамы осы аффикстің үлесіне тиеді. Ол адъективті теңеулердің де (*арыстандай айбатты*), етістік теңеулердің де (*арыстандай ақырды*), есімше теңеулердің де (*бүйі тигендей қылды*), есімдік теңеулердің де (*сендей жақсы адамдар сирек қой*) жасалуына белсене қатысады. *Қобыландыдай батырдың атына қамшы басады: Қыз Жібектей сұлуың күймеден басын шығарды* деген тәріздес жалған теңеулер де айтылмыш аффикс арқылы жарық көреді [1, 50-б].

Бұл аффикс алтай тілінде де (*-дый/-дий*) кеңінен қолданылатын корінеді. «Сравнительный аффикс *-дый* обладает большими семантическими возможностями и широкой сферой употребления», – дейді Л.Тыбыкова [2,7-б]. Шынында да, «*Онон өрө турала, кой у агаштардың көлеткөзінде анчыдан чочыған еликтый, іоғалып калды – Онон соң орнынан тұрды да, аңшыдан қорыққан бұғыдай қалың агаштың көлеңкесіне кірді де, жоқ боп кетті*» деген тәріздес жүздеген мысалдар автордың сөзін дәлелдей түседі. Бұдан біз *-дай,-дей* мен *-дый/-дий* аффикстерінің грамматикалық мағынасы мен компаративтік семантикасының бірдей екенін көреміз.

-Дай/-дей аффиксі ұйғыр тілінде *-дақ/-дек, -тақ/-тек* түрінде қолданылады. Бұл екеуінің арасындағы айырмашылық сәл ғана фонетикалық өзгешелік (*-й* дыбысының *-қ/-к* дыбысына немесе керісінше алмасуы), ал олардың грамматикалық статусы мен семантика-функционалдық сипаты бірдей. Себебі олардың шығу төркіні – бір. *-Дай/-дей, -дәк/-тәк* косымшаларының бір түбірден өрбіген аффикстер екенін тюркологтар әлдеқашан дәлелдеген болатын. Мәселен, Н.Қ.Дмитриев етістік мәнді *дек* сөзінен *-дей* пайда болды десе [3,115-б], А.Н.Кононов Денидің пікіріне сүйене отырып, *-дәк/-дай* аффиксі *тенг* сөзінен шықты деп түйіндейді [4]. Соңғы тұжырым, біздіңше, талас тудырмайтын пікір болса керек.

«Қазіргі ұйғыр тілінің» авторлары аталмыш аффиксті үстеу тудыратын форма ретінде қарастырады [5,10-6]. Ал оның нағыз теңеу жасайтын негізгі формалардың бірі екенін егжей-тегжейлі талдап берген ғалымдардың бірі – Ә.Т.Қайдаров. Оның пікірінше, «ұйғыр тіліндегі ең қарапайым метафоралық теңеулер бір ғана сөзбен беріле алады. *Симантәк таза су – Сынаптай таза су; Таиштәк қаттиқ яңақ — Тастай қатты жаңғақ*» [6, 28-6]. Сондай-ақ, ол теңелетін ұғымдардың бейнелілігі мен күрделілігіне байланысты метафоралық теңеулердің екі құрамды (мүшелі), үш құрамды (мүшелі) т.с.с. болып топталатынын айтады. М.: *Иланниң тилидәк – Жыланның тіліндей* (екі құрамды); *Мән уни бәш қолумдәк билимән — Мен оны бес саусағымдай білемін* (екі құрамды); *Союп чаплап қойғандәк — Соып қаптап қойғандай* (үш құрамды) т. б.

Көріп отырсыздар, ұйғыр тіліндегі теңеулер қазақ тіліндегі теңеулерге сөздердің құрылымдық элементтері мен компаративтік семантикасы жағынан ғана сәйкес келіп тұрған жоқ, сонымен қатар олар өздерінің берілу тәсілі және реалийлердің теңеулік конструкцияларға эталон (образ) болып қолданылуы тұрғысынан да бір-біріне өте ұқсас.

Демек, *-дай/-дей, -дый/-дий, -дәк/-тәк* аффикстері бір түбірден тараған, грамматикалық мағыналары бірдей, аталмыш тілдерде компаративтік мағына, соған орай компаративтік конструкция жасауға белсене қатынасатын, қолданылу аясы кең, функциональдық мүмкіндігі жан-жақты компаративтік тәсілдер болып табылады.

Ал якут тілінде бұл аффикс теңеулік тәсіл ретінде мүлдем қолданылмайды десе де болады. Ол тек адам аттарының құрамында ғана сақталып қалған. «В якутском языке *-тай/-дай* выступает как сравнительный аффикс в некоторых именах собственных; его «начальный согласный ассимилируется с конечным согласным основы», напр.: *Күннэй* «как солнце, солнцеподобная», *Тимирдэй* «как железо, железоподобный». Личные имена с этим аффиксом чаще встречаются в письменных источниках XVII-XVIII в., а также в фольклоре. Так, в русских документах XVII в. отмечены якутские имена с этим аффиксом: *Бугадай* (як. Бугатай, от буҕа «бык»); *Какадай* (як. Хахадай, от хахай «лев»); *Конней, Кунней* (як. Күннэй, от күн «солнце»); *Охтой* (як. Охтой, от ох «стрела»), *Оттой* (як. Оттой. от от «трава» и др.) [7,32-33 бб].

Сонымен аталмыш аффикс қазіргі якут тілінде жоқ, ол сонау XVII-XVIII ғасырлардың өзінде-ақ көнеріп, өлі жұрнақтар категориясының қатарына қосылған. Қазірде кейбір адам аттарының құрамында ғана рудименттік форма ретінде сақталып қалған.

Осы арада мынадай нәрсені ескерген жөн сияқты. А.Н.Кононовтың, Денидің пікіріне сүйене отырып, *-дек/-дай* аффиксі *теңс* сөзінен шықты деген тұжырымын білеміз. Ендеше *тең* сөзінің *-дай/-дей, -дой/-дөй, -тай/-тәй, -зай/-зәй, -лай/-ләй, -тый/-тий, -дан/-дән, -так/-тәки, -дек/-дей, дәк/-тәк* т.с.с. аффикстерінің архетипі екендігіне ешбір дау жоқ. *Тең* алғашында толық лексикалық мағынасы бар сөз ретінде өмір сүріп, кейіннен бірте-бірте көмекші сөздердің қатарына еніп, онан соң аффикстік статуска ие болған.

Қазіргі якут тілінде *тэң* сөзі *тэңэ* деген көмекші сөзге айналып барып, теңеу тудыратын тәсіл ретінде қолданылады. Бұл жөнінде Ю.И.Васильев былай деп жазады: «Следующий, пятый, тип сравнительных конструкций якутского языка, оформляемый при помощи служебного слова, – это конструкции с показателем *тэңэ* «как, словно, подобно, равно», образованным от основы *тэң* «равный, одинаковый» [7, 90-91 бб]. Бірнеше мысалдар келтірейік: *Сэгэрим сибэкки тэңэ нарым. күн тэңэ күндү – Моя любимая нежна, равно как цветок, дорога, равно как солнце; Бу уот күн тэңэ сырдык – Этот свет яркий, как солнце.*

Біздіңше, *тэңэ* көмекші сөзі *-дай/-дей, -дый/-дий, -дәк/-тәк* аффикстерінің ең көне формасы. Дени мен Кононов айтқан архетип ретінде қазіргі якут тілінде күні бүгінге дейін сақталып қалған. Және ол (*тэңэ*) теңеу тудыратын өнімді тәсілдердің қатарына жатады. Ал *Бугатай, Хахадай, Күнэй, Охтой* деген жалқы есімдердің құрамындағы *-тай, -дай, -най, -той* аффикстері *тэңэ* көмекші сөзінен пайда болып, алғашында тек адам аттарының бір компоненті болып қолданыла бастаған және олардың қолданылу аясы бірден осымен шектеліп, басқа сөздерге ауыса алмаған. Кейіннен бұл саладан да мүлдем ығыстырылып, бірте-бірте жойылып кеткен.

Қазіргі қазақ тілінде *-дай/-дей* аффиксінің де, *тең* сөзінің де компаративтік мағына тудыратын теңеулік тәсілдер ретінде жиі қолданылатыны белгілі [1,75-76 бб]. Мысалы: *Ердің көңілі күнмен тең. Ездің көңілі түнмен тең* (Ә.Т.). *Қайғың болар шермен тең, Кара көңілім көрмен тең* (А.). Рас, бұл екеуінің қолданылу аясында грамматикалық сипатында және компаративтік семантикасында елеулі айырмашылықтар бар. Бірақ мәселе мұнда емес. Мәселе – мынада. Қазіргі қазақ тілінде *тең*-нің де, *теңеулік* тәсілдер ретінде қатар өмір сүруі – көңіл аударарлық мәселе.

Дени мен А.Н.Кононовтың жоғарыдағы пікірлерінің дұрыс екенін мойындасақ, онда қазіргі қазақ тілінің лексика-грамматикалық жүйесінде теңеу тудыратын көне түркі форма – *тең* сөзі де және осы сөзден пайда болып, ең белсенді теңеулік тәсілге айналған *-дай/-дей* аффиксі де тіліміздің компаративтік құрылымының ең басты тұлғалары болып табылады.

Тең сөзінің қазақ тілінің актив сөздерінің бірі екендігінің дәлелі сол: оның тілдің сөз тудыру деңгейіне де (словообразовательный уровень), фразеологиялық деңгейіне де (фразеологический уровень) тікелей қатысы бар. Мәселен, *теңеу, теңесу, теңелу, теңелмек, теңдеу, теңдік, тепе-теңдік* секілді туынды сөздер және *тең құрбы; терезеге тең; теңі келсе, тегін бер; тең теңімен; тезек қабымен; төрт аяғын тең басу; сені менен мен тең бе; ешкі менен қой тең бе* деген тәрізді тіркестері осыны дәлелдейді.

Алтай тілінде *тең* сөзінің компаративтік мағынасы мейлінше әлсіреген. Бұл жөнінде Л.Тыбыкова былай деп жазады: «Они не могут быть полностью отнесены к показателям сравнения, но некоторые по своей функции близки к таким показателям. Сравним два предложения: *Улыс чымалы. Люди – (как) муравьи; Улыс тен чымалы. – Люди точь-в точь муравьи*. В первом примере мы видим метафорическое, сравнение, а второе уже и не метафорическое, но в то же время и не обычная сравнительная конструкция... они функционируют как усилители, конкретизаторы «сравнительного значения» [2, 13-б.].

Ал ұйғыр тілінде *тең* сөзінің теңеулік тәсіл ретінде қолданылу жағдайын кездестіре алмадық. Ол жөнінде «Қазіргі ұйғыр тілінде» де [5]. А.Т.Қайдаровтың мақаласында да ештеңе айтылмаған.

Түркі тілдерінің барлығында дерлік кеңінен қолданылатын аффикстердің бірі – *-ша/-ше* аффиксі. «С помощью этого аффикса образуются наречия уподобления, способа, манеры, предела, действия, меры» – деп тұжырымдайды А.Н.Кононов [4]. Демек, бұл аффикстің білдіретін мағыналарының бірі – компаративтік мағына.

Қазіргі қазақ тілінде *-ша/-ше* аффиксі *-дай/-дей* аффиксінен кейінгі белсенді теңеулік тәсілдердің бірінен саналады. *-Дай/-дей* сияқты оның да қолданылу аясы кең, компаративтік мағына тудыру мүмкіндігі мол. Көп жағдайда *-дай/-дей*-дің орнына *-ша/-ше*, керісінше *-ша/-ше*-нің орнына *-дай/-дей* жүре береді. Мысалы: *итіше талады – иттей талады; ұршықтай үйірді – ұршықша үйірді; жолбарыстай атылды – жолбарысша атылды*. Бұдан біз олардың компаративтік қызметінің өте жақсы екенін көреміз. Солай бола тұра, бұлар әруақытта бірінің орнына бірі жүре алмайды. Мәселен, *ботадай боздады, ұлардай шулады, аюдай ақырды, өгіздей өкірді* деген теңеулерді *боташа боздады, ұларша шулады, аюша ақырды, өгізше өкірді* деп өзгерте алмаймыз. Сондай-ақ, *судай жаңа, тастай қатты, қардай аппақ* деген теңеулердің *-дай/-дей* көрсеткішінің орнына *-ша/-ше*-ні қоюға болмайды. Бұл *-ша/-ше* аффиксінің компаративтік мағынасының, осыған орай оның қолданылу аясының белгілі бір жағдайларда шектелетінін көрсетеді. Бұл шектелу олардың грамматикалық статусына тікелей байланысты болады. Мәселен, *-дай/-дей* әрі сын есім (*көмірдей қара, сүттей жарық, нарттай қызыл*), әрі үстеу (*арыстандай ақырды, желдей жүйткіді, судай тасыды*) тудыра алатын болса, *-ша/-ше* аффиксі, А.Н.Кононов айтқандай, тек үстеу тудыратын форма болып табылады. Яғни, дәлірек айтсақ, *-дай/-дей* аффиксі әрі адъективті теңеу (*судай жаңа*), әрі етістік теңеу жасайтын болса, *-ша/-ше* аффиксі тек етістік теңеулер (*балаша қуанды, итше тепкіледі*) жасауға ғана қатынасады. Солай бола тұра, бұлар білдіретін компаративтік мағыналар бір-біріне өте жақын, бейнелілік сипаттары да ұқсас.

«Қазіргі ұйғыр тілі» авторлары *-ча* аффиксінің үстеу тудыратын өнімді форма екенін және оның толып жатқан грамматикалық мағыналарының бірі бір белгінің басқа бір белгіге ұқсас екенін білдіру деп түйіндейді. *Чоңға чоңча, «кичиккә оңча»* [5,156-б.].

Демек, қазақ тілі мен ұйғыр тіліндегі *-ша/-ше* аффикстерінің білдіретін грамматикалық мағыналары (соның ішінде компаративтік мағынасы) мен атқаратын қызметі (соның ішінде компаративтік қызметі) бірдей, бір-біріне өте жақын деуге болады. Рас, ұйғыр тілі фактілеріне көз жүгіртсек, *-ча* аффиксінің компаративтік қызметінен гөрі, басқа үстеулік мағыналарға бейімдірек екенін көреміз.

Бұл аффикс алтай тілінде де теңеу тудыратын тәсілдердің бірі ретінде қолданылады. Бірақ оның (*-ча/ -че*) алтай тіліндегі компаративтік мағынасы қазақ, ұйғыр тілдеріндегі компаративтік мағыналардан едәуір өзгеше. Соңғы тілдерде *-ша/-ше, -ча* аффикстері бір затқа тән қимыл іс-әрекетінің екінші бір заттың қимыл-әрекетіне ұқсастығын көрсету үшін қолданылатын болса, алтай тіліндегі *-ча/-че* аффиксі көлем және форма ұқсастығын білдіру үшін жұмсалады. Бұл жөнінде: «В

русском языке ему соответствует выражение «величиною с». Своеобразие сравнительных конструкций этого типа заключается в том, что в качестве эталона сравнение здесь обычно выступает небольшой круг предметов, преимущественно маленького размера: алақан «ладонь», аяқ «чашка», іудрук «кулак», көс «глаз» и некоторые другие» [2], – дейді Л.Тыбакова. Мысалы: *іудрукча таи* – «жұдырықтай тас», *алақанча іалан* – «алақандай алаң», *сенче бала* – «сендей бала», *атча кулун* – «аттай құлын», *іатса* – *кайончо*, *турза* – *төөчө* – «жатса – қояндай, тұрса – түйедей» т.б.

Мысалдардан көрініп тұрғандай, мұндай теңеулер қазақ тілінде адъективті теңеулер деп аталады да, сол адъективті теңеулердің көрсеткіші –*дай/-дей* аффиксі арқылы беріледі. Міне осыдан келіп, алтай тілі мен қазақ тілінің компаративтік құрылысындағы айырмашылық бой көрсеткен: –*ша/-ше* қазақ тілінде етістік теңеулердің көрсеткіші болса, алтай тіліндегі –*ча/-че* адъективті теңеулердің көрсеткіші болып табылады.

Якут тілінде –*ча* аффиксі *сага* (бұл да теңеу көрсеткіші) сөзіне қосылып барып (*сагачча*), теңеу мағынасын білдіреді және оның компаративтік мағынасына ұқсас. «...*сага* имеет значение «в такой степени». ...От показателя *сага* «путем присоединения древнего аффикса сравнительного о падежа –*ча* образовался новый послелог *сагачча*, который является синонимом послелога *сага*». Он тоже выражает сравнительные отношения и употребляется в северных говорах якутского языка: *холлогос быһақаһын сагачча уот*» – огонь величиною с неполной берестяной ушат» [7,88-89 бб].

Рас, якут тілінде –*ча* аффиксі есімдіктер мен сан есімдерге тікелей жалғанып, теңеулік мағына тудыра алады. Мысалы: *бачча* (бу) – *мұнша*, *оччо* (ол) – *онша*; *соччо* (сол) – *сонша*. Мұндай есімдіктерді якут тілі мамандары теңеу-сілтеу-есептік есімдіктер (сравнительно-указательные количественные местоимения) деп атайтын көрінеді [7, 31-б].

Қазақ тілінде де сілтеу есімдіктері (*бұл*, *ол*, *сол*) –*ша/-ше* аффикстерін қабылдайды, бірақ олар (*мұнша*, *онша*, *сонша*) теңеулік мағына білдіре алмайды. Олар тек бір нәрсенің мөлшер-санына, азды-көптігіне шамалап меңзейді. Мысалы: *Мұнша кітапты қайдан алдың? Бұл мәселені онша біліңкіремеймін. Сонша кешіккенің не?* Бұлар теңеулік мағына білдіру үшін, –*дай/-дей* аффиксін қабылдауы керек (*мұндай*, *ондай*, *сондай*). Бұл арада мына жағдайдың есте болғаны жөн: қазақ тілінде жіктеу есімдіктеріне (*мен*, *сен*, *сіз*, *біз*, *сіздер*, *біздер*, *олар*) –*ша/-ше* аффиксі жалғану арқылы теңеу жасала алады. Мысалы: *Олар бізше, біз оларша киініппіз* (Ғ. Мұс.). *Құлақтан кіріп, бойды алар, Жақсы ән мен тәтті күй. Көңілге түрлі ой салар, Әнді сүйсең меніше сүй* (Абай).

Якут тілінде –*ча* аффиксі есептік сандарға жалғанып, теңеулік мағынасы бар болжамдық сандар жасайды: *уонча* – *он шақты*, *сүүрбэчче* – *жиырма шақты* т.б. Ал қазақ тілінде –*ша/-ше* сан есімдерге жалғана алмайды, оның орнына *шақты*, *шамалы*, *секілді* сөздер қолданылады.

Осыған орай мынадай пікір айтуға болатын тәрізді. Қазақ тілінде есептік сандарға тіркесіп, болжалдық мағына жасайтын *шақты* сөзі мен –*ша/-ше* аффиксінің шығу төркіні ортақ. *Шақты* сөзінің екі компоненттен, *шақ* және –*ты* морфемаларынан тұратыны – талассыз нәрсе. –*Ша/-ше* аффиксінің *шақ* сөзінен ықшамдылып барып жасалған грамматикалық форма екенін тюркологтар әлдеқашан-ақ дәлелдеген болатын [3].

Демек, қазақ тілінде –*ша/-ше* аффиксімен қатар оның көне формасы болып табылатын *шақ* сөзі де сақталып қалған. Уақыт барысында бұл сөз *шағын* – *шақ-ын*, *шақ-ты* секілді тұлғалық өзгерістерге ұшыраған [6]. Осындағы –*ты* элементі алғашында толық лексикалық мағынасы бар сөздерден әртүрлі септеуліктер соның ішінде теңеу мәнді септеуліктер де) тудыратын аффикс болып табылады. Мәселен, ертеректе *тұр*, *келбет*, *кейін*, *жүз*, *дидар* деген мағыналарда жұмсалатын *сияқ*, *секіл* (*шақил*), *тәріз*, *рәуиш*, *іспет* сөздері аталмыш аффиксті қабылдаудың нәтижесінде *сияқты*, *секілді*, *тәрізді*, *рәуишті*, *іспетті* деген теңеу мәнді септеуліктерге айналған.

Сонымен, қазіргі қазақ тілінде –*ша/-ше* аффиксінің алғашқы *шақ* түрі де (*Ол жылауға шақ қалды*), онан кейін пайда болған септеулік формасы да (*он шақты*, *жүз шақты*), сондай-ақ, таза теңеулік мағынаны білдіретін –*ша/-ше* (*итше талады*, *барысша атылды*) аффикстік тұлғасы да қатар өмір сүріп келеді. Рас, олардың компаративтік мағыналары басқа-басқа. Алтай, якут тілдерін былай қойғанда, қазақ тіліне ең жақын тілдердің бірі татар тілінің өзінде –*ча/-ча* аффиксінің қолданылуында едәуір өзгешеліктің бар екендігі байқалады. «Наречия, образованные от числительных: *уннарча* – десятки, *йөзләрчә* «сотни», *меңнәрчә* «тысячи», *ун меңнәрчә* «десятки тысяч», *йөз меңнәрчә* «сотни тысяч» ...

Характерно, что с помощью –*ча/-че* наречия образуется только от количественных числительных десятичной системы, снабженных аффиксом множественного числа –*лар/-ләр*» [8].

Барлық түркі тілдеріне дерлік ортақ, өнімді теңеулік тәсілдердің бірі – шығыс септігінің аффиксі *-нан/-нен*. Рас, оны түркі тілін зерттеушілердің көпшілігі және түркі тілдерінің академиялық грамматикалары есімнің салыстырмалы шырайының аффиксі ретінде қарастырады. Бұл – шындық. Сонымен қатар ол – ерекше компаративтік мағына туғызатын, яғни артық-кем мәнді компаративтік семантика жасайтын арнайы тілдік форма. Бұл жөнінде Л.Тыбыкова мынадай дұрыс пікір айтады: «Специфика сравнительных конструкций с исходным падежом (показатель *-нан/-нен*) состоит в том что они выражают количественное сравнение, отношение количественного противопоставления «больше-меньше» какого-то качества, признака» [2,7-8 бб].

Қазақ тілі теңеулік тәсілдері жүйесінде *-нан/-нен* аффиксінің алатын орны айрықша. Ол ауыз әдебиетінде де, фразеологизмдерде де, күнделікті сөйлеу тәжірибесінде де мол ұшырасады. Бір заттың, екінші бір заттан не артық, не кем жақсы не жаман, ұзын не қысқа, кең не тар, алыс не жақын т.б. екенін білдіру үшін, көбінесе осы аффикс қолданылады. Мысалы: *Айналайын, Жібегім, Шыныдан аппақ сүйегің; Бетегеден биік, жусаннан аласа; Алтыннан ардықты, күмістен салмақты; Сүттен ақ, судан таза* т.б. Алғашқы мысал «Қыз Жібек» жырынан (фольклордан) болса, соңғылары – фразеологизмдер. Мақал-мәтелдердің құрамында да *-нан/-нен* формалары теңеулік мәнде қолданылатын сөздер (образдар, эталондар) жиі ұшырасады: *Арғымақтан ат жақсы шабыс болса, ағайыннан жат жақсы таныс болса; Бақпен асқан патшадан мимен асқан қара артық, сақалын сатқан кәріден еңбегін сатқан бала артық* т.с.с.

Бұл аффикс алтай тілінде де дәл осындай қызмет атқарады. Мысалы: *Атқан оқтан түргөн, айтқан сөстөн чечен – Атқан оқтан жүйрік, айтқан сөзден мерген; Айтқан сөзін алтыннан баалу – Айтқан сөзің алтыннан қымбат; Көргөн көзін күннен иаркынду – Көрген көзің күннен жарық* т.б. Алтай тіліндегі бұл теңеулердің қазақ тіліндегі *-нан/-нен* формалары теңеулерден ешқандай айырмасы жоқ. Екі тілдегі *-нан/-нен* формалары теңеулердің грамматикалық құрылымы да, компаративтік мағынасы да, тіпті лексикалық құрамы да бір-бірімен көп жағдайда сәйкес келеді.

-Нан/-нен аффиксінің якут тілінде теңеулік қызмет атқаратыны жөнінде Ю.И.Васильев былай дейді: «Наиболее древние сравнительные конструкций якутского языка – конструкций с эталоном сравнения в форме исходного падежа...Главное значение данного падежа заключается в том, что эту форму принимает название предмета, от которого исходит или направляется действие. Исходный падеж при выражении сравнительных отношений обозначает предмет, который в каком-нибудь отношении уступает другому.....Сравнительные конструкции с этой формой и их варианты в якутском языке довольно разнообразны» [7,39-6].

Ю.И.Васильевтің пікірінше, якут тіліндегі *-нан/-нен* формалары теңеулердің қазақ, алтай тілдеріндегі осындай теңеулерден айырмасы жоқ. Үш тілде де бұл теңеулердің жасалу принциптері, құрылымдық-семантикалық критерийлері, қысқасы лингвистикалық табиғаты бірдей. Бұған көз жеткізу үшін, якут тілінен бірнеше мысалдар келтірейік: *Миша миигиттен аға – Миша менен үлкен; Москва Ташкенттан улахан – Москва Ташкенттен үлкен; Өрүөлчээн, Өрүөлчээн богорум, Көт күнтэн үрдүктүк, көрүүхпун – Сұңқарым, менің сұңқарым, мен көретін болайын, күннен де жоғары ұшыы.*

А.Қайдаровтың «Грамматическая характеристика некоторых сравнительно-метафорических выражений в уйгурском языке» [32] деген еңбегінде *-нан/-нен* аффиксінің ұйғыр тіліндегі теңеулік қызметі жөнінде әңгіме етілмеген. Бұл жерде автор шығыс септігінің компаративтік мағынадан басқа да толып жатқан грамматикалық мағыналарды білдіретінін, *-нан/-нен* білдіретін теңеулік мағынаның басқа теңеулік мағыналардан ерекшелігін ескерген болуы керек. Шыныда да, *-нан/-нен* арқылы жасалған компаративтік семантикалық өзгешелігі сол: мұнда екі зат бір-біріне теңелмейді (*алтындай қымбат жастық шақ, тастай қатты мінез*), екі затқа ортақ қасиет-белгінің бір-бірінен артық-кемдігі салыстырылады.

Мәселенің осы жағына көңіл аудара отырып, «Қазіргі ұйғыр тілінің» авторлары *-нан/-нен* аффиксін салыстырмалы шырай (селистуруш дәрижә) мағынасын тудыратын форма ретінде қарастырады. Біріншіден, салыстырмалы шырай мағынасы ұйғыр тіліндегі шығыс септіктің 6 түрлі грамматикалық мағыналарының бірі екендігі айтылса, екіншіден, *-дин/-тин* аффиксі сын есімнің салыстырмалы шырайын жасайтын синтаксистік тәсілдердің қатарына жатқызылған [5,98-6]. Енді мысалдарға көңіл аударалық: *Таштин қаттиқ, Балдин татлиқ; Жандин эзиз, Аттин егиз, иштин пәс; Койдин жуғач, балдин ширин; Вапасиз кериндиштин вападар хошна яхиш* т.б.

Сонымен, біз қазақ, ұйғыр, якут, алтай тілдеріндегі кейбір теңеулік тәсілдер жөнінде әңгімеледік. Аталмыш тілдердің материалдарына сүйене отырып, олардың барлығында да

компаративтік құрылымның ұқсас екенін, бұл құрылым ортақ заңдылықтардың негізінде пайда болып өмір сүретінін, сондай-ақ, әр тілдің өзіне ғана тән айырым ережелерінің болатынын көрдік. Рас, біздің әңгімеміз үш-ақ (-дай/-дей, -нан/-нен, -ша/-ше) теңеулік тәсілдің айналасында болды және төрт-ақ түркі тілдері материалдарына сүйендік. Сондықтан бұл шағын мақаладан түркі тілдерінің компаративтік құрылымының генезисі, тарихы, көлемі, мағынасы, функциясы туралы толық мағлұмат күту қиын. Келешекте түркі тілдерін түгел дерлік қамти отырып, ондағы теңеулік тәсілдердің негізгілеріне егжей-тегжейлі талдау жасап, көптеген грамматикалық формалардың архетипін сол арқылы түркілік ататіл (праязык) мәселесін біршама шешуге болады деп есептейміз. Әсіресе аса маңызды логика-грамматикалық категория болып есептелетін компаративтік құрылымның түрки (түркілік) моделін жан-жақты айқындауға әбден болады.

*Қазақ ССР Ғылым Академиясының Хабарлары.
Тіл, әдебиет сериясы, 1990, №4. -3-11бб.*

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Коныров Т.К. Структурно-семантическая природа сравнения в казахском языке. – Алма-Ата, 1985.
2. Тыбыкова Л.Н. Сравнительные конструкции алтайского языка // Автореф. Дис...канд.филол.наук. Алма-Ата, 1989.
3. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.; Л.; 1948. С 115.
4. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.; Л.; 1960. С 285.
5. Һазирки замен ұйғур тили. Қазақ ССР «Наука» нәшрияти. Алмута, 1966.
6. Қайдаров А.Т. Грамматическая характеристика некоторых сравнительно-методических вражений в уйгурском языке // Вопросы уйгурской филологии. – Алма-Ата, 1961.
7. Васильев Ю.И. Способы выражения сравнения в якутском языке. Новосибирск, 1986.
8. Современный татарский литературный язык. М., 1969. С 301.

ҚАЙРАН ТҰРАҒҰЛ!

«Қайран» - деп отырғаным – іште өкініш те, сағыныш та бар, оның кең пейілі мен үлкен жүрегін, азаматтық бейнесі мен тұлғалы келбетін көңілде жаңғыртып, бір түрлі қимастық сезім бойымды билеп әкетті. Нені айтып, не жазарымды білмей, біраз уақыт аңтарылып отырдым...

Біз ұзақ жылдар жолдас-дос болып, көп қызығымызды, әдемі жастық кезді бірге өткіздік, небір жәйттерді бастан кешірдік. Алғашқы танысқан сәтім әлі есімде. Екеуіміз де КазПИ-дің тарих-филология факультетінде оқимыз, бір жатақханада жатамыз. Ол бізден үш курс жоғары оқыды...

Ұмытпасам, 1962 жыл ғой деймін. Мен үшінші курста оқимын. Бір күні жатақхананың екінші қабатында келе жатсам, сол жақ қапталдағы бөлмеден баянның даусы естілді. Бөлмеге бұрылып, есігін ашсам, Тұрағұл баянды құлаштап тартып отыр екен. Музыкаға әуестігім ұстады да, мен оның қарсысындағы төсектің шетіне отыра кеттім. Тұрағұл маған қарады да, баянына еңкейіп ойынын жалғастыра берді. Ойнап болды, маған мән бере қарады да, «Атың кім?» – деп сұрады. Мен аты-жөнімді айттым, ол өзін таныстырды. Осы таныстығымыз бірте-бірте достыққа ұласты. Біз жиі араласып тұрдық. Ол аспирантураға түсті. Мен студенттік ғылыми қоғамның мүшесі болып, профессор Нина Сергеевна Смирнованың жетекшілігімен ғылыми жұмыспен айналысып, жыл сайын баяндама жасап жүрдім. Ал, Тұрағұл кездескен сайын менің не істеп жүргенімді, хал-жағдайымды сұрап, өзінің ой-пікір, ұсыныстарын айтып жүрді. Өз кезегімде мен де оның диссертациясы туралы сұраймын, ол әңгімелеп береді, әңгімесі қызық болушы еді, өйткені оның тақырыбы Сәкен Сейфуллиннің тілі жайында еді. Ол тек Сәкен ғана емес, жалпы Сәкен тұстас ақын-жазушылар жөнінде де ой-пікірлерін ерінбей ортаға салатын және көп ақындарды жатқа айтатын. Менің байқағаным – Тұрағұл тіл біліміне қанша жүйрік болса, әдебиетке де сонша терең екендігі. Ара-арасында өзінің ғылыми жетекшісі профессор Ахмеди Ысқақовтың, тағы басқа лингвистердің еңбектерін атап, кейбіреуіне жеке тоқтап, талдап кететін. Мен бірін түсінсем, бірін түсінбеймін, бірақ үндемей, тыңдаймын, соның арқасында қазақ тіл білімінің кейбір мәселелері бойынша біршама мағлұмат алғанымды кейін байқадым.

Кандидаттық диссертациясын уақытында қорғап, Тұрағұл 1966 жылы Шет тілдер институтының қазақ тілі және жалпы тіл білімі кафедрасына оқытушы болып тағайындалды. Ол кезде мен академияның аспирантурасында оқитынмын. Бұл жылдары да жиі кездесіп жүрдік. Біздің өте жақын, отбасымызбен араласуымыз 1970 жылдарда басталды. Жаңылмасам, 1972 жылы Тұрағұл екінші рет үйленді. Оның себебі: оншақты жыл отасқан жұбайы бала көтермеді. Өзі әкеден жалғыз Тұрағұл перзент көрмей қалам ба деп, уайымдап жүретін. Әкесі 1937 жылы репрессияға ұшырап, екі жастағы Тұрағұл әкеден тірідей айырылып, «халық жауының баласы» деген нақақ таңбамен, жетімдіктің азабын тартудай-ақ тартқан. Интернатқа әуірімдеп орналасып, мектепті жақсы бітірген ол КазПИ-ге оқуға түскен...

«Қубас» атанам ба деп, уайымдап жүрген Тұрағұл Күлән деген қызға үйленді. Одан үш перзент сүйді: Ақбота, Ақжол, Айдос. Көңілі орнығып, кемеліне келген соң Тұрағұл докторлық диссертацияны қолға алды. Тақырыбы - «Қазақ теңеулері». Жұмыс ұзаққа созылды, есесіне өте жақсы шықты. Өзіне жоғары талап қойған ол жазғанын қайта-қайта қарап, өңдеп, жетілдіріп, өзіне-өзі сын көзбен қарап, диссертация пісіп-жетілді-ау деген кезде қорғауға ұсынды. Бұл процесті мен өте жақсы білемін, әркез кездесіп, жұмыс барысы туралы, кейбір мәселелері туралы айтып, пікірлесіп жүрдік. Тұрағұл кейбір өзі күдіктенген ойларын ортаға салып, өзінің тұжырымы дұрыс па, жоқ па? – соны анықтап алатын. Бұлай болу себебі – Тұрағұл диссертацияны орыс тіліне аударуды маған тапсырды. Шынын айтқанда, аудару оңай болған жоқ. Біріншіден, тақырып – лингвистика бойынша, ал менің мамандығым – фольклор. Екі бөлек сала. Екіншіден, Тұрағұл тіл білімінің теориялық проблемаларына терең сүңгіген, жаңа концепция ұсынып, теңеуді мүлде жаңа тұрғыда зерттеген. Аудару барысында көптеген сұрақ туып, екеуіміз кейде қатар отырып, бірге талдаймыз. Ара-арасында пікірлеріміз кереғар болып, айтысып-таласып қаламыз. Әсіресе,

Тұрағұлдың жаңадан енгізген «теңеу үш құрамнан тұрады, олар объект-субъект-предикат» болып бөлінеді деген концепциясы бұрыннан айтылып жүрген «теңеу бір нәрсені екіншімен салыстыру әдісіне құрылған көркем тәсіл» деген қағидаға, яғни «теңеуде – субъект пен объект бар» деп есептелетін ережеге сәйкес емес екенін дәлелдеу үстінде көп талас болатын. Не керек, әйтеуір, ұзақ жазылған жұмыс диссертациялық кеңесте бірауыздан қолдау тауып, Ресейден келген оппоненттер тарапынан өте жоғары бағаланды. Сөйтіп, көп жылғы еңбектің бейнеті ақталып, Тұрағұл ғылым докторы болды. Шабыттанған Тұрағұл диссертацияға негіз болған материалын, яғни мыңдаған теңеу мен теңеу сөздерді, ұғымдарды, орамдарды жинақтап, сұрыптап «Қазақ теңеулерінің сөздігін» жасады, ол кейін жарыққа шықты.

Алайда, Тұрағұлдың қуанышы ұзаққа бармады. Күтпеген жерден жұбайы Күлән науқастанып, 1988 жылы дүниесалды. Бұл жағдай оған қатты соққы болды, ол тағы да қиындықтарға тап болды. Жас кезде бастан кешірген ауыртпашылықтар, сүйікті жұбайынан айырылуы, жастай, кәмелетке жетпей қалған үш баланың тағдыр-талайы туралы ойлар, іштей күйзелістер – бәрі қосылып, Тұрағұлды 60 жасқа жеткен шағында жарық дүниемен қоштастырды. Бәріміз жылап қоштастық, қиғандық, қиналды...

Қайран Тұрағұл! Қандай абзал азамат еді. Достыққа адал, уәдеге берік еді. Көпшіл еді! Бауырмал еді! Ғылымға жан-тәнімен берілген еді!

Топырағы торқа болсын! Иманы жолдас болып, жаны жаннатта болғай! Әумин!

Айтбайұлы Ө.

А.Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының академигі,
филол. ғ.д.

ТҰРАҒҰЛ ТУРАЛЫ ТОЛҒАУ

Т.Қоңыров ұстаздық пен ғалымдықты тең ұстаған, оны адамдық пен азаматтық қасиетпен бекіте түскен ер көңілді, тұрақты, әділетті жан еді. Мұны өзімен қоян-қолтық араласқан дос-жарандары да, туған-туыстары да, тіпті оның дәрістерін жалықпай тыңдайтын студенттері де байқайтын. Бұл қабілет оған бала күннен дарыған қасиет болса керек.

Олай дейтінім, колхоз басқарған Қоңыр атты жақсы әкеден ерте айрылса да өмірге деген ұмтылыс, еңбекке деген құштарлық оны қаршадайын-ақ баурына алған. Талапшыл бала, табанды мінез танытып, 1954 жылы Мақаншы орта мектебін бітірген соң, екі жыл мұғалім, клуб меңгерушісі болып елге қызмет етеді. Содан 1961 жылы ҚазПИ-дің тарих-филология факультетіне түсіп, әйгілі ұстаздардан дәріс тыңдап, ғылым-білімге деген ынта-ықыласын танытады.

Тұрағұлдың өмір жолын саралап отырсаңыз оқу мен тәжірибе ісі ылғи алмасып келіп жатады. Жоғары оқу орнын бітірген соң, ол Мақаншы ауданындағы Ақшоқы ауылында екі жыл мұғалімдік қызметін атқарады. Халық жауының баласы деген суық атау оның көңіліне қаяу түсіргенмен, жігерін жасыта алмады. Ол үнемі еңбек етумен болды. Мына аласапыран заманда ол тек өршіл талап пен адал еңбек арқылы ғана мәреге жетерін сезгендей еді.

1963 жыл ол үшін ғылым мен білім жолының қасиетті қақпасын ашқан жыл болатын. Содан былай қарай ол ана тілінің мол байлығын қаузап, кәусарынан қанып іше бастайды. Аспирантураны бітірген соң Алматы шетел тілдері педагогтік институтына қызметке жіберілді. Отыз жылдан астам уақыт бойы оның тыныс-тіршілігі осы институт қабырғасында өтті. Бұл жылдар оны ұстаздық пен ғалымдықтың өрелі биіктеріне көтереді.

1967 жылы ол «С.Сейфуллин поэзиясындағы сөз бейнелеу тәсілдері» деген тақырыпта кандидаттық жұмыс жазды. Мынадай тақырыпты қалап алуы көп нәрсені аңғартады. Қазақ сөзінің қадірін білетін ақын-жандылықты, Сәкендей поэзия серісінің жан-дүниесін тербетудегі аса жоғары сезімталдықты байқатады. Тұрағұлдың бойынан да, ойынан да шын мәнінде оның бейнелі қасиетін түсіну кез келгеннің еншісіне тие бермейтін қасиет. Мұны сөз байлығын терең меңгерген және соған мейлінше ғашық адам ғана білсе керек. Бұл жерде «ғашық» сөзін бекер айтып отырған жоқпын. Ол – қазақ тіліне ғашық адамның бірі болатын. Және соны ол өмір бойы дәлелдеумен өтті.

1987 жылы «Қазіргі қазақ тілі жүйесіндегі компаративистік конструкциялар» деген докторлық диссертациясы да тіліміздің өзінше болмысын тәптіштей дәлелдейтін туынды болып қалды. Бұл көп жылғы ізденістің нәтижесі еді. Оның әрбір мақаласы тіл туралы жазылған жыр сияқты оқылатын. Ол – тілді зерттеудің өзіндік жолын салып, өнеге тастап кеткен лингвист. Зерттеу еңбектерінде түсініксіз терминдерді тоғытпай, барынша анық, дәл және нені жазса да дәйекпен дәлелдеп жазатын тілші еді.

Соның бір дәлелі ретінде өзім толғана оқып, тәнті еткен еңбегі «Қазақ теңеулері» атты монографиясы туралы қайсы бір пікірді қайталап ұсынудың артықтығы жоқ шығар деген оймен тағы да толғай кеткенді жөн көрдім.

Автордың алып отырған объектісінің әрі теориялық, әрі практикалық мәні елеулі. Біз әрдайым сөйлегенде болсын, жазғанда болсын, ойымызды бейнелі жеткізуді жөн көреміз ғой. Қай жазушының қандай шығармаларын алсаңыз да теңеусіз образ жасалмайды, теңеусіз оқиға өрбімейді. Ал соның алуан-алуан қыр-сырын ғылыми тұрғыдан қарастырып қорытуда Т.Қоңыровтың аталған еңбегі назар аударады.

Белгілі бір объектіні қарастырғанда, ең алдымен, бұрын-соңды айтылған, жазылған пікірлерді сүзіп, саралап шығу, олардың салмақ, сапасына қарай бағасын беру, әрбір зерттеушінің алғашқы міндеті саналуға тиіс. Кітаптың кіріспе бөлімі осындай міндетті атқарып тұр. Мұнда әр алуан зерттеушілердің әрқилы еңбектерінде теңеу туралы жол-жөнекей сөз болатын пікірлерге қысқаша шолу жасалады, теңеудің мағыналық құрылымы айқындалады. Ал мағыналық құрылым – қазақ филологиясында бұрын-соңды назарға ілікпей тасада қалып келген мәселе. Теңеу категориясының жалпы сипатын анықтау осы мағыналық құрылымның сырын алуға себін тигізбек.

Кітаптың бірінші бөлімі қазақ тіліндегі теңеулердің жасалу жолдары мен синтаксистік құрылымын талдауға арналған. Егер теңеулер жайындағы бұрынғы еңбектерде қазақ тілінде теңеулік конструкция тудырудың үш түрлі жолы (*дай, дей, ша, ше* жұрнақтары және секілді, сияқты, тәрізді сөздері арқылы) бар деп есептелсе, Т.Қоңыров теңеу жасаудың 9 түрлі негізгі және бірнеше қосалқы тәсілдері бар екенін нақтылы мысалдармен дәлелдейді. Бұл жөнінде айтқан автор тұжырымдары нанымды. Сондай-ақ, осы бөлімде қазақ теңеулерінің синтаксистік құрылымы жай сөйлем синтаксисі тұрғысынан сөз етіледі. Синтаксис өлшемдерін қолдана отырып, автор теңеулік конструкциялардың жай теңеу, күрделі теңеу, толымды теңеу, толымсыз теңеу және бірыңғай теңеу деген түрлерінің болатынын анықтайды. Бұл синтаксистік құрылымдардың теңеудің семантикасы мен стилистикасына тікелей әсері бар екені дәлелденеді. Теңеулерді бұлайша топтау және әрбір топтың синтаксистік табиғатына талдау жасап, олардың стильдік мүмкіндіктерін саралап көрсету – теңеу категориясын зерттеудегі тағы бір жаңалық.

Екінші бөлімде қазақ теңеулерінің функционалдық топтары, ассоциациялық типтері және олардың тұрақтылық сипаты талданады. Теңеулерге бұл өлшемдерді қолдану арқылы қазақ теңеулерінің лексика-семантикалық заңдылықтарының бетін ашу да тың нәрсе.

Екінші бөлімнің бірінші тарауында қазақ тіліндегі теңеулер сезім мүшелерінің қарым-қатынасына қарай көру теңеулері, есту теңеулері, дәм сезу теңеулері, иіс сезу теңеулері, тер сезу теңеулері және сезім-күй теңеулері болып 6 түрлі семантикалық топқа жіктеледі де, әр топтағы теңеулердің өзіндік ерекшеліктері мен пайда болу себептері сөз болады. Ол ерекшеліктер мен себептер көптеген мысалдар арқылы нанымды дәлелденеді.

Бұл бөлімнің екінші тарауы да «Қазақ теңеулерінің ассоциациялық типтері» деп аталады да, теңеу мүшелерінің алуан қарым-қатынастарының ассоциациялық мүмкіндіктері анықталады. Қазақ теңеулерінің 5 түрлі ассоциациялық аясы болатыны көрсетілген. Нақты мысалдардың және жеке-жеке ассоциациялық аяларға арналған схемалар мен формулалардың көмегімен автордың бұл ойы жүйелі баяндалады.

Кітаптың бұл тарауын ең сүбелі тараулардың бірі деу керек. Өйткені, мұнда Т.Қоңыров құнды-құнды теориялық тұжырымдар мен болжамдар жасай отырып, тілдік құбылыстарды, соның ішінде бейнелеу тәсілдерін зерттеуде ассоциациялық принципті қолдаудың тиімді және қажетті екенін дәлелдеп берген. Қазақ тіл білімінде де, әдебиет тану ғылымында да бұл принцип бұрын-соңды қолданылған емес.

Кітаптың «Теңеулердің семантика-стилистикалық сипаты» деп аталатын үшінші бөлімінде де мәселенің қойылысы көңіл аударарлық. Бұл бөлімде теңеудің стильдік мүмкіндіктері мен бейнелілік сипаты едәуір жақсы талданған. Теңеудің лингвистикалық және поэтикалық табиғатын дұрыс түсінуде Т.Қоңыров алғаш рет қолданып отырған бұл әдісті біз де тиімді деп есептейміз.

Осы бөлімнің «Теңеудің эмоционалды-экспрессивті сапасы» деп аталатын екінші тарауы да көңіл аудартады. Сөздің эмоционалды-экспрессивті табиғаты жөнінде айтылған ғалымдар пікірлерін келтіре отырып, Т.Қоңыров бұл мәселе туралы өз көзқарасын ұсынады да, теңеулік конструкцияға тән эмоцияның екі түрлі болатынын айтады. Автордың ойынша, теңеулік эмоция әрқашан дерлік эмоционалды-экспрессивтік екпін атты құбылысқа негізделеді де, осы екпіннің орнына қарай функциялық эмоция және атрибуттық эмоция болып екіге бөлінеді.

Қысқасы, Т.Қоңыровтың «Қазақ теңеулері» атты кітабы қазақ филология ғылымына, соның ішінде стилистика пәніне қосылған елеулі үлес.

Бұл ғана емес, 1985 жылы жарияланған «Қазақ тіліндегі теңеулердің құрылымдық-семантикалық табиғаты», 1990 жылғы «Қазақ тілінің тұрақты теңеулері сөздігі» еңбектері, әралуан ғылыми зерттеулері мақалалары әлі талай ізденістерге азық болар мәнді де мағыналы дүниелер сөз зергеріне айналған әйгілі лингвист, тамаша азамат Т.Қоңыров туралы сөз енді басталды. Оның зерделі туындылары мен зерек ойлары ұмытылмас мұра.

Қалиев Б.Қ.

Абылай хан атындағы

ҚазХҚ және ӨТУ профессоры, филол.ғ.д.

ҚАЗАҚ ТЕҢЕУЛЕРІНІҢ АТАСЫ

Филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрағұл Қоңырұлы бүгін арамызда болғанда 80 жасқа толған тойын тойлап жатқан болар едік. Амал не, қайырымсыз ажал оны осыдан 20 жыл бұрын, 60 жастан жаңа асқан шағында арамыздан алып кетті. Бірақ оның артында өшпейтін мол мұрасы қалды.

Біз мақаламыздың атын бекерден-бекер «Қазақ теңеулерінің атасы» деп атап отырған жоқпыз. Тұрағұлдың еңбектерінің басым көпшілігі – қазақ теңеулеріне арналған. Оның үстіне Тұрағұл - шын мәнінде қазақ теңеулерін алғаш зерттеуші, оны түптеп, түгендеп, түбегейлі және өндіре зерттеген ғалым.

Тұрағұл еңбектерінің ішіндегі шоқтығы биік тұрғаны – «Қазақ теңеулері» деп аталатын қазақша жазылған монографиясы. Кітап 1978 жылы «Ғылым» баспасында басылған. Көлемі – 10,5 баспа табақ (192 бет), таралымы – 2 мың дана. Еңбек, өзінің тақырыбы айтып тұрғандай, қазақ тіл білімінің көкейкесті мәселелерінің бірі – тұрақты теңеулерді зерттеуге арналған.

Тақырыптың көкейкесті болатын себебі, теңеу – адамзат баласы рухани дүниесінің аса қуатты көріністерінің бірі. Ол – ең алдымен, таным құралы. Дүниені тану ойлаудың басқа түрлері сияқты тек теңеу арқылы ғана, теңеудің тікелей қатысуы арқылы ғана жүзеге асады. Тіліндегі теңеулерден халықтың әлеуметтік-саяси өмірі, рухани дүниесі, ұғым-түсінігі, кәсібі, қала берді мекені, табиғаты, малы, аңы, құсы, қысқасы, бүкіл өмір тарихы, шаруашылығы көрініп тұрады.

Теңеусіз дүниені, өмірді, көркем әдебиетті көз алдымызға елестету қиын. Өйткені, жоғарыда айттық, теңеу – дүниетанымның аса пәрменді құралдарының бірі; бірі емес – бірегейі. Теңеу – өзі сияқты басқа тілдік бірліктер мен категориялардан, троптар мен фигуралардан өзінің құрылымы, компаративтік мағынасы, стильдік қызметі жағынан айрықшаланып тұратын ерекше құбылыс.

Оқырманға түсінікті болу үшін айта кетейін, Тұрағұлдың көрсетуінше, теңеу 4 мүшеден (элементтен) тұрады: 1) жаңадан танылуға тиісті, яғни сипатталушы зат (мыс.: тас), 2) бұрыннан таныс, яғни сипаттаушы зат (үй), 3) осы екеуіне ортақ белгі немесе қасиет (үлкен) және 4) теңеудің көрсеткіші (-дай/дей, -тай/тей). Бұл мүшелердің үшеуі болғанымен біреуі болмаса, теңеу жасалмайды. Осы төрт мүшенің бір-бірімен байланысы, қарым-қатынасы нәтижесінде пайда болған жаңа ұғым, жаңа түсінік тіл білімі ғылымында теңеу деп аталынады. Мысал келтіре кетейін: *үй+дей үлкен тас, қоян+дай қорқақ бала, тау+дай биік талап* т.б. Осылар тәріздес теңеулердің нәтижесінде адамзат баласы өзін қоршаған әлемді біледі, дүниені таниды.

Теңеу мүшелерінің ішіндегі салыстырмалы түрдегі тұрақтысы – теңеу көрсеткіштері. Ескерте кетелік: теңеу көрсеткіштерінің қызметін жоғарғы мысалдардағыдай тек қана – *дай/дей, -тай/тей* қосымшалары ғана емес, сонымен бірге – *дайын/дейін, -нан/нен, -дан/ден, -тан/тен, -ша/ше* аффикстері мен *сияқты, секілді, тәрізді, құрлы/ғұрлы, құсап/ғұсап, аумаған, тең, ұқсас, іспетті тәрізді* компаративтік сөздер де атқара алады. Мысалы: *сұңқардайын сүттен ақ, судан*

таза; әнді сүйсең менше сүй; мен сияқты (тәрізді, секілді) адам; адам ғұрлы көрмеді; мен құсап киінді; баласы өзінен аумаған (аумай қалған); ердің көңілі сыланған; күнмен тең (күнге ұқсас, күн іспетті) т.б.[1]

Теңеулер тек танымдық құрал ғана емес, олар жазушылар мен сөйлеушілер үшін ең қолайлы және ұтымды стильдік тәсіл болып табылады. Теңеудің көмегімен танылған зат бейнелілігімен, түсініктілігімен және есте жақсы сақталғандығымен ерекшеленеді. Өйткені теңеу арқылы жасалған тұжырымдар мен түйіндер бейнелеп салынған көркем сурет тәрізді. Олар эмоциялық жағынан әсерлі, экспрессивтік тұрғыдан тиімді.

Тұрағұл Қоңырұлы жөнінде айтқанда оның «Қазақ тілінің тұрақты теңеулер сөздігіне» (1990) тоқталмай кетуге болмайды.

Өйткені бұл сөздік – қазақ тіл білімі үшін аса құнды еңбек. Оның көлемі – 20 баспа табақ (320 бет). Сөздікте 4 мыңнан астам фразеологиялық тұрақты теңеулер қамтылған. Бұл фразеологиялық теңеулер сөздікте тақырыптық топтарға бөлініп берілген. Сондықтан болу керек, сөздікті пайдаланушылар үшін ол әрі қолайлы, әрі жеңіл болып шыққан.

Сөздіктің басты жетістігі бұл емес. Оның ең басты жетістігі – мазмұнынан көрініп тұрғандай, сөздіктен қазақ халқының рухани байлығын, дүниеге көзқарасын, танымын толық аңғаруға, білуге болатындығында.

Осы жерде қоса кететін бір нәрсе: Тұрағұлдың «Қазақ теңеулері» мен «Теңеулер сөздігі» тираждарының аз еместіктеріне қарамастан (біріншісі – 2 мың дана, екіншісі – 1 мың дана) елге тарап кетті. Қазір оларды іздесең де, таба алмайсың. Бұл ретте Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры педагогика ғылымдарының докторы, профессор Сәрсенғали Әбдіманапов мырзаға көп рахмет айтқымыз келіп отыр. Сол кісінің жәрдемімен Тұрағұлдың жоғарыда аталған еңбектері бүгінгі күнге арналып, қайта бастырылып отыр.

Кандидаттық, докторлық диссертацияларды қорғап, профессор атағын алған, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, кітаптарының көпшілігін шығарып тастаған адам әрі қарай не істеуі тиіс еді?! Әрине, алған білім мен жинаған тәжірибелерін шәкірттеріне беруге міндетті болатын. Тұрағұл да солай істеді. Айналырған 7-8 жылдың ішінде ол 8 адамға тақырып беріп, көпшілігін кандидат етіп шығарды.

Алғашқы түренін жеке өзі салған қазақ теңеулері Тұрағұлдан кейін де жалғасын табуда. Өзінің көзі тірісінде Сәмекбаева Эльмира деген аспирантына «Мұхтар Мағауин шығармаларындағы фразеологиялық компаративтер» деген тақырып беріп үлгеріпті. Сұм ажал алға қойған мақсатын жүзеге асыруға мүмкіндік бермеді. Тұрағұлдың аруағы үшін деп, мен әлгі аспирантқа сол тақырыпты ары қарай жалғастыра беруіне кеңес бердім. Э.Сәмекбаева диссертациясын уақытысынан бұрын бітіріп, қорғап шықты. Қазір - Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің доценті.

Тұрағұл жаратылысынан сабырлы, байсалды, парасатты жан болатын. Әдетте Тұрекең көп сөйлей бермейтін. Ал сөйлей қалса, ойға жүйрік, тілге шешен екендігі анық байқалып тұратын. Ылғи өткен өмірінен, көрген қиыншылықтарынан мысал келтіріп, өмір тарихынан сыздыктата сыр шертіп отырушы еді. Тым көпшіл болатын. Үйінен қонақ арылмайтын. Елінен, жерінен қол үзбей, барып-келіп, қатынас жасасып тұруды мақсат тұтушы еді. Қашан көрсең де, қасында жолдастары, туыстары бірге жүретін. Осы тұрғыдан Тұрағұлдың еліне, жерлестеріне рахмет айта кеткен жөн. Жетпіс жылдық мерейтойы қарсаңында олар Тұрағұл оқыған мектепке оның атын бергізіп, ұлан асыр той жасап берді.

Тұрағұл Қоңырұлы – өмірге келген әрбір адамға тиесілі перзенттік парызын, азаматтық борышын адал және жақсы атқарып, артына өлмейтін, өшпейтін із қалдырған бақытты жан. «Өлмейтін, өшпейтін із» деп мен Тұрағұлдың жазып қалдырған еңбектерін, азамат етіп өсірген балаларын, тақырып беріп, кандидат етіп шығарған шәкірттерін айтып отырмын.

Қорытар болсақ, өз теңеулерімен айтқанда, Тұрағұл сен, ақ қанат періштедей дүниеге келіп, тойған қозыдай томпиып жүріп ер жеттің. Ер жеттің де, жас құрақтай жайқалдың, кілемнің түгіндей құлпырдың, ұршықтай үйірілдің, ұстарадай лыпыдың; сөйгіп жүріп, жігіт болдың. Жігіт болдың да, тау суындай тасыдың, тас бұлақтай арындадың, атқан оқтай зуладың, алмас қылыштай жарқылдадың. Сөйттің де, есейдің, егде тарттың. Егде тарттың да, ала таудай биіктедің, мамықтай жұмсардың, күмістей мөлдіредің, тау суындай тазардың, бірақ сом темірдей нығайдың, даладай кеңейдің. Өзім деген адамға доғадай иілдің, сынаптай сырғыдың. Дұшпаныңа қара бұлттай түнердің, жауар күндей күркіредің, оған көнбесе, найзадай шаншыдың, шоқтай күйдірдің.

Сен Тұрағұл, қуансаң – таң шапағындай құлпырушы ең, ашулансаң – шу асаудай мөңкуші ең, ұялсаң – мыс шәугімдей қызарушы ең. Ғылым десе, қаққан қазықтай қадалушы ең, ұлт мәселесіне келгенде ішің қазандай қайнаушы еді, балаларыңның асқар таудай панасы ең!

Қайран Тұрағұл, соққан желдей, аққан селдей, көшкен елдей сырғып өте шықтың да кете бардың. Көрген түстей, орныңды сипап біз қалдық, елің қалды. Сенің құрыштай берік ниетің біздің көз алдымызда. Ол ешқашан ұмытылмақ емес.

Сыдықов Ұ.Е.

Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ-дың профессоры,
философия ғылымдарының
докторы

ӨНЕГЕЛІ ӨРІС ИЕСІ (Тұрағұл Қоңыровтың рухына тағзым)

Біздің туып-өскен өлкеміз – бұрынғы Семей облысы Мақаншы ауданы, осы күнгі Шығыс Қазақстан облысының Үржар ауданының шығыс бөлігі, Қытай мемлекетімен шекаралас жатқан, Барқытбелдің күнгей етегінен бастап, оңтүстікке қарай Алакөлді жағалап сонау Жоңғар қақпасына дейінгі аумақты қамтып жатқан, Қатынсу, Көктерек, Шағантоғай, Еміл, Тасты сияқты өзендерінің бойы ну тоғайлы, үйрек-қазы ұшып-қонған, шөбі шүйгін, топырағы құнарлы, ауасы жұпардай, Алла тағала ықыласын төккен құт-мекен, қасиетті өңір. Бірақ, осы өлкенің, мұнда тіршілігін жасаған ата-бабаларымыздың басынан кешкендері, көрген тауқыметі де аз болмаған. Желдің өтінде тұрғандықтан сонау заманда жоңғарлардың алғашқы шапқыншылығы да осы өлкеден өткен. Жүз жылға жуық созылған Отан соғысынан жоңғарлар жеңіліп, шығысқа қашқанда Ұлы қолбасшы ханбатыр Дарабоз Қабанбай бабамыз жеңіс туын тіккен жер де - біздің осы мекеніміз. Өлкенің қақ ортасында Ойран деп аталатын кең жазық бар. Қытай-Дүңген соғысының барысында үш мыңнан астам қазақ бір түнде осы жазықта жазықсыздан-жазықсыз құрбан болып, Қатынсудың арнасынан қып-қызыл қан аққан. Ойран аталуы да осыдан.

1916 жылдан басталып, 1933 жылға дейін созылған Қытай жерін сауғалап, үдере көшіп, ауған қазақтардың дүрбелеңі де, ақ пен қызылдың алма-кезек жеңіс тапқан, жеңіліс тапқан қан майданы да, атаман Аненков, генерал Бекишевтердің де ойран салған әлегі, бәрі-бәрі біздің ауылдардың үстінен өткен. Жәй өтпегені, әрине, белгілі. Елден дара шыққан Қален батырдың да қол жиып, шеру құрып, ақпен де, қызылмен де айқасатын кезі осы тұс. Жартысы мұнда, жартысы Қытай жақта қалған ала көңіл ағайынның жағдайы өз алдына.

Одан кейін 1937...Ұлы Отан соғысы...Тың игеру науқаны...Бүкіл жұртымызға ортақ тағдыр.

Өткен ғасырдың 60 жылдарының басында, біздің тұстастарымыз мектептің 5-6 сыныптарында оқып жүрген кезімізде, Барқытбелдің бауырындағы сулы-нулы шұрайлы мекендерді баяғы Столыпін тұсында жер ауып келген қара шекпенділердің, кешегі қашқын ақ гвардияшылардың ұрпақтары жайлайтын... Благодарное, Подгорное, Петровск, Кирилловка деп ат қойып алған селолардағы олардың тұрмыс-әрекеті жақсы-ақ болатын. Былай ығыстырылған қазақтардың жағдайы – өлместің күні. Аудан басшылары тек орыстар болатын. Қадау-қадау маңызды қызметтерде орыстармен бірге бірен-саран қазақтар да кездесетін. Алайда олар жергілікті елден шыққандар емес, Қазақстанның басқа өлкелерінен жіберілгендер еді. Көбі қызмет дәрежесін көтеру мақсатында жүргендіктен, мұндағы халыққа қай бір жаны ашысын.

Мақаншы теміржолдан 220-250 шақырым шалғай түпкірде. Тас жол жоқ. Қатынас сирек. Аудан орталығындағы көшеде айғайлап тұратын радио-шелек қана бар.

Осы жағдайлардың барлығы себеп болған болуы керек, өз топырағымыздан өсіп, жоғары білім алған білікті мамандар мүлде жоқ еді. Тіпті, орта кәсіби білімі барлар да саусақпен санарлықтай десек болады. Мәселен, біз оқыған бүкіл аудан бойынша жалғыз қазақ орта мектебіндегі оқытушылардың барлығы дерлік Мақаншы өңірінде туып өспеген, басқа жақтан келгендер еді. Әрине, олардың бізге білім беруіндегі адалдығына, жанашырлығына ешқандай шүбә келтіруден аулақпын.

Міне, осындай томаға тұйықталған, білім-ғылымнан шет қақпай қалған Мақаншы өңірінен сенді бұзғандай дараланып алға шыққан, өзінен кейінгі ұрпаққа білім-ғылым әлеміне жол көрсеткен бірегей тұлға - Тұрағұл Қоңыров ағамыз еді.

Шағын колхозды дөңгелете басқарып, көптің ризашылығына бөленіп жүрген, тепсе – темір үзетін қайратты азамат Қоңыр бір-ақ күнде «Халық жауы» атанып, қолы кісенделіп, айдалып кеткенде, Тұрағұл үшке әлі тола қоймаған, еңіреп қалған анасы Дәметкеннің қойынындағы сәби еді. Өке сол кеткеннен мол кетті. Өкенің бет-бейнесін көз алдына елестете алмаған күйі, өмір бойы әкеге деген сағыныш арқалап, әкенің ардақты атын асқақтатсам, әкем жетпеген биікке көтерілсем, білім қуып, ғылым жолына түсіп, елде өзімнен кейінгі өскелең ұрпаққа үлгі-өнеге көрсетсем деген асыл арманды ту қылып ұстаған аяулы азамат Тұрағұл да небары алпыс жасында дүниеден өтті ғой.

«Халық жауының әйелі», «Халық жауының баласы» атанғандардың тағдыры ортақ, бәрімізге мәлім. Соғыс басталғанда жеті жасқа ілінген Тұрағұл аш құрсак, қара борбай, қара сирақтардың қатарында масақ терді, шөп жинады, отын шапты.

Қайтыс боларынан бірнеше жыл бұрын Тұрағұл аға өзі маған айтқан бір әңгімесі былай еді: «8-9 жастағы кезім. Ұйқы-күлкі деген жоқ. Жанталасқан шақ. Анам екеуміз анда-санда ғана кездесуге мұршамыз бар. Таң енді атып келе жатқан. Екеуміз атып тұрып, апақ-сапақ киініп, далаға шыққанымызша содыр бригадирдің әдеттегі күжілдеген айғайы естілді. «Ей, халық жауының қатыны! Нағып кергіп жүрсің, тұқымыңмен құртайын ба?» - деп жеті қат боқтықтың астынан алып, ат үстінде тұрып, қолындағы ұзын бишігімен шешемді көкала етіп сабады дейсің. Жан айқаймен барып бригадирдің үзеңгісіне жабыстым. Сол-ақ екен «бөрінің бөлтірігі бас көтерейін дедің бе» деп, мені екі қолымнан сүйреп, үзеңгісінің астына көкпарша басып алып, шауып кетті. Не бір мезетте есімді жисам, орылған егіннің аңызында жатыр екенмін. Бет-аузым, қолы-басым түгел қатқан қан, жара. Өне-бойым икемге келмейді. Сол жерде жатып кеп еңіреп жыладым. Мына бригадирің ана фашистен де жауыз көрінді: «Шіркін, есейіп, осы шала белсендіден кек қайтарсам, арманыма жетер едім» - деймін. Кеудемде осы кек шерменде болып қатып қалды. Тез есейсем, үлкен білімнің, күш-қуаттың иесі болсам, оза шапсам деген ерекше бір қайсарлық бойымды биледі. Не керек, осыдан біраз жыл бұрын елге барғанда, баяғы бригадирді іздеп үйіне бардым. Шүйкедей шал болыпты. Төсек тартып жатыр екен. Дертті салмақты. Бір-ақ уыс. Тісі-тісіне тимей селкілдейді. «Шырағым, Тұрағұл сенсің бе?» деп, мені таныды. Әрең сөйлейді. Көзі шүңірейген. Мынаның сиқын көріп ештеңе айта да, істей де алмадым. Біраз қасында отырдым да, саулық тілеп, үйден шығып кеттім. Былай шыға, тағы да өкіріп жыладым. Баяғы арманым, сөйтіп, орындалмады».

Ақшоқыдағы төрт жылдық бастауышты тәмамдаған Тұрағұл аудан орталығындағы орта мектепте оқуын жалғастырды. Мектеп жанындағы жетім балалар жататын интернатқа орналасты. Сол интернатта кейіннен жатып, оқыған Темірхан Бектібаев ағамыз былай деп еске алатын: «Ішкеніміз сылдыр су, қара көже, қап-қара бір тілім нанды алақанға салып қыссаң сары суы ағатын. Аяғымызға кигеніміз 44-45 размерлі солдаттардан қалған ескі етік. Сабақтан қалт еткен уақытта интернаттың отын-суын дайындаумен күніміз өтеді. Сақылдаған сары аязда ескі лапастың аңыраған бөлмесінде бірімізді біріміз құшақтап жатып көз іліндіретінбіз...» Тұрағұл осындай тіршілікке қайсарлықпен төзе жүріп, білімге деген құштарлығынан бір сәтке де айрылған жоқ. Мектепті бітірген соң бір-екі жыл шешесінің жанында Ақшоқыда бастауыш сыныптарға сабақ бере жүріп, жоғары білім алуға барынша дайындалды. Абай атындағы КазПИ-дің тіл-әдебиет факультетінде оқыған жылдары оны шынайы есейткен, қазақтың сөз өнеріне деген құмарлығын барынша арттырған кезең болды. Қазақтың сол кездегі маңдай алты ғылымдарынан, білгірлерден дәріс алуы, олардың өнегесін көруі Тұрағұлдың ғылымдағы жолын айқындап еді. Алайда, «Кедейшілік жігітке қой бақтырған» дегендей, етекпен тартқан жоқшылық, анасына деген алаңдаушылық оны ауылға қайтарды. Тағы да Ақшоқыдағы енді жеті жылдыққа айналған өз мектебінде ұстаздық қызмет атқарды. Бүлдіршіндерді тәрбиелеумен бар ынта-жігерімен шұғылданды.

Осы арада айта кеткен жөн, 2003 жылы халықтың талап-тілегі орындалып, аудан басшыларының қолдауымен Ақшоқы қазақ орта мектебіне Мақаншы өңірінен тұңғыш шыққан ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрағұл Қоңыровтың есімі берілді. Жергілікті халыққа үлкен қуаныш, рухани серпіліс әкелген бұл шараға жерлесіміз, Қазақстанның халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Қабдеш Жұмаділов аға екеуміз қатысып қайттық.

Сонымен, Тұрағұлдың Алматыға аттанып, жоғары білім алуы өзінің ізін басып, сол Мақаншының жалғыз қазақ орта мектебінің жанындағы интернатқа жатып оқыған, көбінің әкелері

соғыстан қайтпаған жастар тарапынан қызу қолдау тапты. Мәселен, Маман Жүнісов Алматыдағы шет тілдер институтының, Төлеген Жирентаев, Шұға Алдабергенова және Тұранғазы ағамыз малдәрігерлік институтының, Нүсіпхан Тілеубаев Семей медицина институтының, ал Темірхан Бектібаев Мәскеудегі Бауман атындағы жоғары техникалық училищенің студенттері атанып, мезгілімен оқуларын табысты аяқтап, елге оралып, игілікті қызметтер атқарып жатты. Мен бар болғаны бірнеше кісінің ғана атын атадым. Шын мәнінде осылай басталған жоғары білімге ұмтылу аумағы үлкен, арналы, толассыз үрдіске айналған еді.

Алайда қиыны мен қияметі мол ғылым жолын таңдауда Мақаншы өңірінен шыққан жоғары білімді жастар әлі де болса іркілісте тұрған болатын. Бұл бөгетті де бұзып, кейінгілерге жол ашып, алдымен ғылымға ұмтылған Тұрағұл Қоңыров еді. Ол Алматыға оралды, ғылыми ізденіспен шұғылдануға бір жола бел шешіп кірісіп кетті. «Өнер алды – қызыл тіл» - деген принципті ту қылып ұстады. Қазақтың құдіретті сөз өнерінің, қазақ тіліндегі теңеулердің ішкі құрылым-құпияларын зерттеуге қалған өмірін арнады. Үлкен жетістіктерге, нәтижелерге қол жеткізді. Ол жөнінде ғылымдағы әріптестері кеңірек айтатын шығар деп ойлаймын.

... Тұрағұл ағаны мен алғаш рет Политехникалық институттың үшінші курсына оқып жүрген кезімде Нүсіпхан Тілеубаевтың үйінде көріп, таныстым. Нұсағаң мен Бибігүл жеңгеміз Алматыға таяуда ғана көшіп келіп, Тастақтың маңында үй жалдап тұратын. Мақаншы өңірінде аз жыл ішінде танымал беделді дәрігер дәрежесіне көтерілген Нұсағаң енді білім жалғастырып, тәжірибе тереңдетуді мақсат еткен. Тұрағұл екеуі бала күннен дос, оның үстіне Мақаншыда интернатта бірге жатып оқыған. Ал менің мектептен бергі ең жақын досым, политехникалық институтқа бірге келіп түскен серігім Ережеп Төлеков осы Нұсағаңның жиені еді. Жексенбіні пайдаланып, Нұсағаңның үйіне келгенбіз. Ол кісі ақ көңіл, біз келген сайын шын қуанып, аш құрсақ студенттің «бір тойғаны шала байығаны» дегендей, бізді мәз қылып қайтаратын.

Есіктен кіріп келгенде дастарханның төр басында отырған бурылдана бастаған қысқалау қыркылған шашы тікірейген, үлкен көзәйнектің аржағынан өткір шегір көзі тесіле қарайтын, шот маңдайлау, ат жақты ақсары кісінің, сыртынан әбден қанық болып жүргендіктен бе, кім білсін, Тұрағұл екенін бірден таныдым. Сәлемдескеннен кейін, ол кісі қадала жөн-жосығымды сұрады. Ережепті бұрын көрген екен. Мені де сыртымнан біледі екен. Республикалық математика олимпиадасына қатысып, бәйгелі болған, өзі оқыған мектепті алтын медальмен бітірген осындай бала бар дегенге құлақ түріп жүр екен. Бізді көргеніне, танысқанына қуанып-ақ қалды: «Інілерім-ай, Политехты, біз кезінде Тау-кен институты деуші едік, Мақаншы өңірінің қыз-жігіттерінің әлі күнге тістері батпай жүр еді. Екеуің тыңға түрен салыпсыңдар. Құтты болсын! Арттарыңнан ерер елден шыққан избасарларың көп болсын!» - деді.

Сол күннен бастап Тұрағаңмен ағалы-інідей араласып кеттік. Келе-келе, жас айырмасына қарамай сырлас достың деңгейіне де жеттік десем болады. Ол кісі маған сенді. Көп үміт артты. Өз басынан өткендерін саралай келе қадау-қадау ақыл-кеңестер берді. Қысқасы, Тұрағұл аға арқылы үлкен бір рухани тірек таптым десем болады.

«Халық жауының баласы» атанғаны, бүкіл балалық шағын соғыс жалмағаны, жетімдіктің, жоқшылықтың қиыншылығын көргені аздай, Тұрағұл ғылым жолында да көп кедергілерге кездесті. Әсіресе, турашылдығы, қиянатқа төзбейтін бірбеткей мінезі, өтірік көлгірсуді білмейтіндігі, бетке тіке айта салатыны ғылыми ізденіс барысында да, Алматы шет тілдер институтында оқытушы, аға оқытушы, доцент, кафедра меңгерушісі, профессор, факультет партия ұйымының хатшысы қызметтерін атқаруы, оның досын да, дұшпанын да көбейтті.

Тұрағұл ағаның жеке бас өмірінің қалыптасуы да ерекшеліктерге толы болды. Көңіл жарасып қосылған жарынан ұзақ жылдар бойы шикі өкпе көре алмады, нәресте сүйе алмады. Ақыры екеуі ұрыс-керіссіз, сыйласыммен ажырасып екі жаққа кетті. Тұрағұл киім-кешегін салған бір шамаданмен кітаптарын арқалап үйінен шығып жүре берді. Алланың мейіріміне шек бар ма, бірнеше жылдан соң Түрекең Күләндай көркем, сұлу, жас, ақылды, парасатты қызбен қол ұстасып, отау тікті. Ақботадай қыздары, Ақжол мен Айдос есімді алтын асықтай ұлдары дүниеге келгенде, екеуінің шынайы бақыт деген құдіретке қолдары жеткеніне біз куә болдық. Күлән жеңгеміз бүкіл тіршілігін Түрекең мен үш сәбиіне арнады. Қашан да дастарханы жаюлы, қабағы ашық, қолы кең. Түрекеңнің пәтері жыр-думанның, алқалы мәжілістердің, өте қызықты кездесулердің тұрақты мекеніне айналды. Осы дастархан басында мен қазақтың Әбдуәли Хайдаров, Серік Қирабаев, Әлия Бейсенова, Өмірзақ Айтбаев, Ілия Жақанов, Сайын Мұратбеков сынды марқасқа азаматтарымен танысып, дәмдес болып, небір тұшымды әңгімелер тыңдадым. Тұрағаң өзі араласқан ортада аса

беделді еді. Көңіліне жаққан адамдарға деген мейірімі де асып төгіліп жататын. Кездесулер барысында ол қашанда тиянақты, тұжырымды ойлы пікірлер айтатын. Кеңестік тар заманның өзінде ұлтқа, қазаққа деген сүйіспеншілігін өте салмақты, байыпты ойларымен жеткізетін. Көңілі толқыған сәттерде қолына домбыра ұстайтын. Өте таза әдемі шертетін. «Жиырма бесті» баяу дауыспен келістіріп орындайтын.

Амал қанша, гүлдей жайнап, құлпырып келе жатқан отбасына тіл-көз тиді ме, кім білсін, қырықтан енді ғана асқан сүйкімді жеңгеміз Күлән айықпас дертке шалдығып, дүниеден өтіп кете барды. Үш баласын құшақтап, қанаты қайрылғандай Тұрағұл қалды. Ол да ауыр дертке шалдықты. Дос-жарандары, көзі көргендері, жерлестері болып Тұрағұлдың 60 жасқа толған мерейтойын өткіздік. Бір ай өтер-өтпесте асыл азамат жарық дүниемен қоштасты... Содан бері де жиырма жылдың жүзі болыпты. «Орнында бар оңалар» демекші балалары ержетті, үйлі-баранды болды. Шәкірттері өсіп-өркендеп, буын бекітті. Тұрағұл ағаның кісілік болмысы, азаматтық тұлғасы жүрегімізде сақталып, оның еңбекке, ғылымға деген адалдығы, ұлтқа, туған жерге деген сүйіспеншілігі кейінгі ұрпақ үшін өнегелі өріс болып жасай бермек.

Татамбаев С.
жерлес досы

ҚАЙТПАС ҚАЙСАР СЕРКЕМІЗ ЕДІ!

Жерлесім, мұңдасым, досым Тұрағұлды еске алғанда бірден жаратушымыздың оған берген екі ерекше қасиеті көз алдыма келе қояды. Біріншісі - шыдамдылығы мен төзімділігі, ақылдылығы; екіншісі - мінезінің қайсарлығы. Оның себебін сол замандағы қалыптасқан өміріміздің тікелей ықпалы деуге болатын шығар. Тұрағұл 1935 жылдың көктемінде, мен 1938 жылдың басында бұрынғы Алматы облысы, Мақаншы ауданы мен Бахты деген қытай-қазақ шекарасындағы елді мекендерде дүниеге келіппіз. Біздер, сол ұрпақтар, 1941-1945 жылдары Ұлы Отан соғысының дүрделенін басынан өткізген, қайғы-қасіретке, аштық пен жалаңаштыққа, өмірдің қаталдығына толы жылдары туып өскен «соғыс балаларына» жатамыз, «советтердің шинелінен» шыққандармыз. Менің атам Рыскелді XIX ғасыдың 30 жылдары қызылдардың жағына шығып, ірі қара мал жинақталған артельді (колхозды) басқарып, әкем Алтайбек ауылдан шыққан бірінші трактористердің бірі болса, Түрекеннің әкесі Қоңыр - колхоз басшысына дейін көтеріліп, іші тар, көре алмайтын ағайындардың домалақ арыздарының салдарынан сталиндік репрессияға ұшыраған адам. Менің әкем Отан соғысына 1942 жылы кетіп, аман-есен қайта оралды.

Түрекеннің шешесі Дәметкен жесір қалып, төрт баланы асырап, өсіруі керек еді. Үкіметтің, туған-туыстарының көмегімен оларды (Мәмпәш, Тұрағұл, Нүсіпжан, Аман) ер жеткізді. Мен Нүсіпжанмен бір сыныпта оқыдым. Бірақ ол жағдайы болмай орта мектепті бітіре алмады. Тұрағұл Мақаншыдағы мектеп-интернатта оқуын жалғастырды. Осы интернат болмаса, Қоңыров Тұрағұл атты қазақ тілін терең зерттеген ғалым да біздің ауылдан шықпас еді.

Қайсы біреулер осының бәрін несіне айта береді екен деп ашулануы да мүмкін. Өйткені, олар біздің жас шағымызда көрген ашаршылық, жоқшылық, жалаңаштықты, ата-аналарымыздың қайғы-қасіреттерін түсіністікпен қабылдап, жүрегінен өткізе алмайтын жандар. Әсіресе кейінгі кезде байып алғандар - өздерін жерден емес, аспаннан түскендей көретіндер. Ондайларға Түрекен тірі болса не айтар еді? Тілінің ызғары Абайдан да кем болмас деп жорамалдаймын.

Кеңес үкіметінің қаталдығымен қатар жасөспірімдерге жасаған мейірімділігі қазір оны білген, көргендерді таң қалдырады. Экономикасының жойқын соғыстан кейін құлдырап, адамдарының азып-тозып кеткендігіне қарамастан, Кеңес үкіметінің жастарға тегін орта және жоғары білім беруін, барлық адамдарға тегін емханалармен, тегін мәдениет үйлері мен тұрғын үйлер беруін, электр жарығымен елді мекендерді қамтуын, барлық ауылды жерлерде машина-трактор стансаларын (МТС) құрғанын қалай бағаламасқа болады!?

Бахты селосында (ауыл деуге ауыз бармайды) жеті жылдық қазақ, он жылдық орыс мектебі болды. Біздер сонда оқыдық. Кейінірек екеуі біріктіріліп, он жылдық аралас мектеп болды. Одан біздер пайда көрмесек зиян шеккеміз жоқ. Қазақша да, орысша да еркін сөйлеуге, еркін жазуға үйрендік. Бахтының тарихы тереңде жатыр. Мұнда Ресей империясы мен Қытай империясы 1864 жылы Шәуешек (Тарбағатай, Бахты) келісімін жасап, шекара белгілеген. Ресейдің, кейін Кеңес

Одағының Зайсан мен Қорғасқа дейін күзет атқаратын үлкен шекара әскери отряды орналасқан. Оларға керекті казармалар, тұрғын үйлер, қызыл кірпіштен мәдениет үйі салынып, құбырмен су тартылған кәріз жүйесі жасалған. Селоның ортасында паркі, оның жанында базары болды. Шекара болғандықтан Бахтыда қатты тәртіп орнатылып, онда тек қазақтар, орыстар, татарлар тұруға рұқсат берілген еді. Адамдарының көпшілігі орыстар болып, олар жер аударылған «қара шекпенділер» емес, зиялы және мәдениетті, алғашқы келген дипломат, саудагер орыстардың ұрпақтары, офицерлері болды.

Шекарада, Еміл өзені бойының жағасына жазғы каникул кезінде тракторге тіркелген машиналармен шөп шабуға баратынбыз. Тұрағұл бастаған балалардың кейбір батылдары шекараның жыртылып, тегістеліп тұратын бақылау шегінен ары өтіп, қайтарда іздерін қалдырып, заставалардағы шекарашыларды дүрліктіретін. Бұл мектеп директорына дейін жететін бұзақылық болатын. Егер жас балалар болмасақ, бізді де соттап жіберуі әбден мүмкін еді.

Сонда ішетін тамағымыз - суға айран қосып пісірілген бидай көже, қуырылған жүгері. Түнде ашық аспан астында, от басына жиналып әңгіме құратынбыз. Оны Тұрағұл бастап, ішек-сілегімізді қатырып күлдіретін. Бахтыдан 15 шақырым жерде Қытайға өтетін даңғыл жол бойында орналасқан Бұғыбай деген елді мекенде Жетібай Тілеубаев деген ағамыз тұратын. Ол кісінің баласы Нүсіпхан Тұрағұлмен бірге өсіп, интернатта бірге оқыған. Жетібай ағамыз жолға қарайтын мастер еді. Ол кісілердің тұрған жері құнарлы, өзені жанында, бақша салуға өте қолайлы еді. Жетібай ағамыз қауын-қарбыз, картоп өсіретін. Олар пісетін уақыт келгенде өте қырағылық көрсетіп, піскелі тұрған қауындарды жапырақтармен, шөппен жасырып қоятын. Оны жақсы білетін біздер бір күні түнделетіп жасырынып келіп, барлық піскен қауындарды ұрлап әкететінбіз. Ертеңінде ағамыз ашуға мініп: «Оңбағандар! Бір қауын емес, екеу, үшеу емес... алтауын да ұрлап кетіпті!» деп өкінеді екен. Сонда Тұрағұл «ең болмаса бір қауынды қалдыру керек еді» деп жан ашырлық танытатын. Түрекең өзі ұнатпайтын адамдарын сықақтап өлең жазуға шебер еді. Мысалы: «Сиыр малы тұяқты. Бұғыбай жері қияқты. Бәленше деген ағамыз, жаман әйел сияқты» деген өлеңі бүкіл елге таралған болатын. Осындай сықақ өлеңдерді көптеп шығарып жүретін болды. Сондықтан оған, тіпті, үлкендердің өзі қорқынышпен қарайтын.

Тұрағұл оқуға зор ықласпен қарап, қосымша көптеген әдеби кітаптарды орысша-қазақша оқи беретін. Тіпті, Александр Фадеевтің «Молодая гвардия» кітабына сценарий жасап, біздерге жас гвардияшылардың, немістердің рөлдерін бөліп беріп, өзі жасырын ұйымның басшысы Олег Кошевойдың рөлін ойнайтын, ағаштан, темір-терсектен автомат, тапанша жасап қаруланатынбыз. Отанды қорғауға деген ең жоғарғы патриоттық сезіміміз осындай кездерде оялатын. Ұлы Отаныңды қалай сүймеске! Тағы бір естен шықпайтыны, Тұрағұлдың сезімталдығы еді. Тіпті, сол бала кезінде-ақ болашақты болжауға ұмтылыс жасаушы еді. Мені министр боласың деуші еді, басқаларды мұғалім, механизатор, агроном, дәрігер боласыңдар деуші еді. Кейінірек мен қаланың әкімі, министрдің орынбасары болдым, қалғандарымыз да сол Түрекең болжаған мамандықтарға ие болғанымыз белгілі. Түрекеңнің бұл болжамдары сол кездегі мемлекеттік кадр саясатынан хабардарлығы, соны сезетіндігі ғой деп ойлаймын.

Түрекең нағыз сегіз қырлы бір сырлы болып жаралған адам еді. Музыкамен, шахматпен керемет әуестенетін. Оның осы тамаша әуесқойлығының арқасында біздер балалайка, мандалина, гармонь, баян, аккордион деген тамаша музыкалық аспаптар туралы мағлұмат алып, тіпті, кейбіреулерін ұстап, ойнап көретінбіз. Өз басым Түрекеңе еліктеп, студент кезімде Алматының «барахолкасынан» бір ескі баян сатып алып, онда қалай ойнауды үйренгенмін. Түрекеңнің ақылымен сатып алынған сол баянның музыкалық дыбыс шығаратын пластинкалары таза мыстан жасалған, жағымды қоңыр үні бар болатын. Түрекеңнің шахматқа деген құмарлығы ғажайып еді. Кейін Алматыда көрші тұрғанда жиі жиналып, таң атқанша әңгіме соғып, шахмат, кейде картаның жеңіл түрі «кингті» ойнайтынбыз. Осының бәрі жастықтың, бірге туып-өскен жерлестіктің шын жүректен шығатын ыстық, достық жалыны еді.

Үкіметтің орнатқан тамаша тәртібі бойынша оқу бітірген жас мамандарға тұрғылықты қызмет пен тегін баспана беретіндігін, олардың ары қарай қызметте жоғарылап өсуін бақылап, жағдай жасайтындығын неге айтпасқа. Осыларға Түрекең мен біздердің өміріміз куә. Түрекең КазПИ-ді бітіріп, еліне (Ақшоқыға) барып мектепте қатардағы мұғалімнен директордың орынбасарына дейін, ал мен Семейге жолдамамен барып, екі-үш жылда құрылыс материалдары комбинатының мастерінен бас технолог, цех бастығы дәрежесіне дейін көтерілдім. Кәсіпорын пәтер, балалар бақшасынан орын берді. Сол кездегі кеңестер мемлекетінің ұлтына, әлеуметтік

жағдайына, шыққан тегіне қарамастан жастарға жаппай білім беру, кәсіби мамандық беру, мамандардың туған жеріне қайта оралып, елінің өркендеп өсуіне атсалысуын қадағалайтыны өте керемет қолайлы саясат еді. Осының арқасында ауылдарымыз көркейіп, мал, егін шаруашылығы, жеңіл және тамақ өнеркәсібі дамыған үстіне дами берді. Бос қалған жерді, егіндікті, шабындықты, жайлауды, қыстауларды көрмеуші едік. Жүздеген тракторлар, машиналар, комбайндар жер қайысып жүруші еді. Қазір сол жерлердің көбін арам шөптер басып кеткен, көргенде жүрегің ауырады, жан дүниен қиналады. Бұл біздің жастығымызды сағынғандықтан болар деп ойлаймын. Өткен жылы (2014) елге, Тарбағатайдың жайлауына барғанда бір жақсы көрініске тап болдық. Жас ұрпақ жерлестеріміз аз да болса, жылқы, сиыр, ұсақ мал өсіріп, жайлауға шығатын болыпты. Олардың арасында бахтылық Ұлы Отан соғысы ардагері Зият ағамыздың баласы Қайрат, жылқышы, сәйгүлік жүйрік аттардың баптаушысы Беркүтов Алтай, бір қора қой, ешкі, сиыры, жылқысы бар Текшебаев Бекжан, әйелі Гүлбаршынмен, екі кішкентай баласымен өз өмірлерін сүріп, жақсы тіршілік құрып жатқандарына куә болдым. Тарбағатай тауының бөктерінде орналасқан Қарабұта (Бахтыдан 20 шақырым, Бұғыбайдан 10 шақырым, Ақшоқыдан 15 шақырымдай) ауылы мал өсіреді, егін егеді, бақша салады, малдарына шөп жинайды. Қытайлықтар келіп, тіпті, соя өсіруге кірісіп кетіпті. Әрине өзіміздің жігіттеріміздің күшімен. Осы тамаша ауылда Нұрқаш (Нұрмұхамет Сейітқазыұлы Жұмақанов, осында туып өскен, Астанаға көшіп, кейін өз ауылына қайта оралған) атты бауырымыз молдалық жасайды екен. Елде абройы зор. Осы бауырымыз біздердің бала кезімізде Тұрағұлмен бірге шарлаған Тарбағатайдың тау-тастарын, өзен-суларын, жайлауларын аралап шығуға зор көмек жасады. Бұл біздің туған жеріміздің ең соңғы жаңалығы деп те айтуға болады.

Ал енді, бұдан үш жыл бұрын Тұрағұл, біздер оқыған, кейін қызмет істеген, ағамыз, ұстазымыз Бейсембай Сахариев атындағы Бахты және Тұрағұл Қоңыров атындағы Ақшоқы мектептерінде бір топ осы мектептердің түлектері: мен, Тілеубаев Нүсіпхан мен оның жұбайы Бибігүл, Әділбек Жұмаділов, менің ағам Қампан Рыскелдинов, тағы басқалар, бізді біліммен қанаттандырып, өмірге ұшырған мектептерде болдық, жағдайларымен таныстық; мен 2008 жылы «Қайнар» баспасынан шыққан «Атом империясының радиоактивті мұрасы немесе радиациялық экология» атты тарихи кітабымды сыйладым. Сондағы көңілден кетпейтін бір жағдайды айпасақ болмас. «Қырық жылда қазан, елу жылда ел жаңа» деп айтып кеткен дана бабаларымыздың болжамы шын болып, басымызға келді. Бахты мен Ақшоқыда біздерді білетін бірен-саран адам болмаса, бәрі жаңа адамдар. Елдің тарихын айтайық десек, тыңдап, білгілері келетін жастарды кездестірмедік. Тіпті, жергілікті халықтың азайғаны сондай, мектепке баратын балалардың саны екі есе қысқарыпты! Балалар орыс тілін жаппай білмейді, не көршілес Қытай елінің тілін оқымайды. Осыдан бір ғасырдан аса бұрын зарлап кеткен данышпан Абайдың заманы қайтып келгендей. Жайлауға мал шығарып жүрген ешкімді көргеніміз жоқ.

Бүгін, өз ішімізден шыққан, шынайы ғалымымыз, өнер-білімге құмар, халқымыздың жанашыры Тұрағұлды еске түсіре отырып, «қазағым қайда бара жатырсың?» деген сұрақ туындайды.

Тұрағұл, басқа да көптеген жерлестеріміз оқыған ҚазПИ десек, ойымызға ЖенПИ, Мединститут, КазГУ, мен оқыған Таукен-геология, кейін Политех аталған Алматының жоғары оқу орындары келе қалады. Оның жөні бар. Мысалы, Тұрағұл оқыған, басқа да гуманитарлық институттардың студенттері айына 35 сомға жетер, жетпес стипендия алатын болса, біздер 45 сом алатынбыз, алғашқы кезде келешек кеншілер мен геологтар тіпті жарасымды форма киетін еді. ЖенПИ мен Мединститутының қыздары демалыс сайын би, ойын-сауық кештерін ұйымдастырып тұратын. Гуманитарлық институттардың жігіттері біздерге қызғанышпен қарап, кейде төбелес бастайтын. Онда көбіне форма кигендер үстем түсетін.

Тұрағұл бастаған біздердің басымыздан өткен сол студенттік өміріміздің кереметтігі – 30-45 сомдық стипендиямыздың тамағымызға, тіпті мейрамдарымызға да жететіндігі! Түрекен студенттер кеңесін басқарып жүргенде, тіпті, үш сомнан жинап, студенттік өзара көмек көрсету қорын ұйымдастыратын. Өйткені біздер, бала кезімізде сонша қиындықтарды көріп өскендер, өте үнемді болатынбыз. Біреуге үйден посылка келіп қалса, бәріміз бөлісіп жейтінбіз. Ол кезде адамдардың барлығы да бүгінмен салыстырғанда керемет кедей тұрды, соған қарамастан кеңпейіл, қарапайым, бір-біріне сыйластықпен, жанашырлықпен қарап, өмір сүрді. Бүгінгідей байлардың бақталасып, бірінен бірі артық көрінуге тырысатыны, ақшаны орынсыз шашатындығы ол кезде ой түгіл, түске де кірмейтін. Өйткені, ондайларды бүкіл қоғам болып жек көретін. Ақшаның аздығы,

керекті азық-түліктің тапшылығы, киім-кешек тауарларының аздығы қандай қатты болса да, барлық адамдар, әсіресе білімді, кәсіби мамандығы бар адамдар келешекке зор сеніммен қарайтын еді.

Бір мысал келтірейін. Аталған ЖЕНПИ-дің қалай пайда болғандығы жөнінде. Оны қазіргі оқытушылары мен студенттері білмеуі әбден мүмкін. Ал бұл оқиғаны ұмыту кешірілмес күнә деуге болар: Ұлы Отан соғысының қайнап тұрған 1944 жылының басы. Қазақстан Компартиясының Орталық комитетінің екінші хатшысы (1946-1954 жылдары бірінші хатшы) Жұмабай Шаяхметов сол кездегі Кеңестер Одағының үкімет басшысы, Жоғарғы бас қолбасшы, Мемлекеттік қорғаныс комитетінің төрағасы, қатал мінезді И.В.Сталиннің қабылдауына өзі сұранып кіреді. Сонда Сталинге айтқан өтініші - қазақ қыздарының білім алу жағдайын жақсарту. Кеңес үкіметінің жастарға білім беру саясатын мақтай келіп, мына кемшілікті шешуді өтінеді: Қазақ қыздары мектепте жеті жылдық жалпы білім алғаннан кейін оқуларын ары қарай жалғастыра алмай, көбіне, үйлерінде отырып қалып, күйеуге шығып кетеді екен. Соларға жоғары білім алып шығу үшін мемлекет тарапынан толық қаржыланатын пансион сияқты жоғары білім беретін оқу орнын ашуды өтінеді. Екі айдың ішінде, сұрапыл соғыс жүріп жатқанда, Сталиннің жарлығымен Алматыда ЖЕНПИ ашылады. Мұны ұмыту нағыз рақымсыздық! КазПИ-дің арқасында мыңдаған қазақ қыздары жоғары білім алып, бүкіл елдің білімін, мәдениетін көтеруге өз үлестерін қосып жатыр.

Қазіргі «еркіндік» алған жастар ауылдарын тастап, малға жиіркенішпен қарап, қалаларға қаша жөнелетін болды. Сонда, мыңдаған жылдар бойы ата-бабаларымыздан қалған ұлттық дәстүрі, елдің тоқтығы мен байлығының, өсіп-өнуінің қайнар көзі болған ауыл мен мал шаруашылығын кімдер алға шығарып, дамытпақшы? Істен гөрі сөзге шебер қазағымыз «Ауылым - алтын бесігім» деген тамаша ұран тастады. Оны кімдер қолдап жатыр?!

Негізгі әңгіме – естелігімізге қайта оралайын. Жас мамандар ретінде өз міндеттерімізді өтеген соң, Түрекең де, мен де Алматыға оралдық. Шақырған мекемелер тегін пәтерлермен қамтамасыз етті. Біліміміздің, керектігіміздің арқасында. Түрекең аспирантураға қабылданды, мен Мемлекеттік Құрылыс комитетіне орналастым. Алматының үшінші және төртінші мөлтек аудандарында көрші тұрдық.

Түрекеңнің алғашқы жұбайы Роза, менің әйелім Евгения, біздер жиі-жиі кездесіп тұратынбыз.

1973 жылы біздер Маңғыстауға көшіп кеттік. Түрекең Розадан бала көрмеді, кешікпей тамаша мінезді Розамыз қайтыс болып кетіпті. Иманды болғай.

Жас кезімізде келіншектерімізбен сөзге келісіп қалсақ, бір-бірімізді көмекке шақыратынбыз. Сондай бір жағдай бола қалып, Түрекеңді төрелік жасауға үйге шақырып барып едім, менің келіншегім Евгения екеуімізді бас салып ұрыса жөнелді. Осыған шейін Түрекеңді қатты сыйлайтын, жақсы көретін. Мына қылығына Түрекең қатты ашуланып, «Давай, чемоданыңды ал! Кетеміз!» деп мені өз үйіне ертіп кетті. Қалай кетпеске, досың бұйырып тұрған соң! Қандай қайтпас қайсар мінез десеңші! Бұл қылықтарымызға кейін қатты күлетінбіз. Кейінірек Түрекеңнің Ақботасы маған «Аға, папам сол қылығына өмір бойы өкініп өтті», - деді. Неткен сезімтал еді Түрекең!

Түрекеңнің өзі аңсаған өмірі аспирантураны бітіріп, ғылым кандидаты, ғылым докторы, профессор атағын алып, Күләнмен жаңа жанұя құрып, тамаша балалары Ақбота, Айдос, Ақжолдар туылғаннан кейін басталды. Әр саладағы қазақ ғалымдары, қазақ жазушылары, ақындары, композиторлары арасында беделі өте жоғары болып, олармен тығыз достық қарым-қатынас орнатты. Өмірлерінің осындай жәйлі де, зиялы ортада өтуіне, әрине, сүйікті жары, марқұм Күләннің ықпалы зор болды. Күләнға үйленгеннен кейін туып өскен жері Бахтыға, Мақаншыға, Жарбұлаққа екеуі барып тұратын. Сонда Күләнға «Бахты деген елдің мінездері қатал. Жақпасаң атыңа жаман ат қосып жібереді», - деп ескерту жасайды екен.

Қайран, дүниеден ерте кеткен, Тұрағұл досым - ай! Тағы бір он жыл өмір сүрсең, қазақ тілінің ары қарай дамуына, таралуына талай көмегің тиер еді. Алайда, тарих ғылымы ондай болжам жасауды жақтырмайды! Сол еліңе, жұртыңа, жерлестеріңе жасаған жақсылығың, ғылыми шығармаларың қазақ халқының есінде мәңгілік қалса екен деп тілеймін. Оны жалғастыратын шәкірттерің, ұрпақтарың, халқың аман болғай!

ТЕҢЕУІ ЖОҚ ТҮРЕКЕҢ

Менің ақсақалым Нүсекең (Нүсіпхан) мен Түрекең (Тұрағұл) бала кезінен бірге өсіп, өмірлерінің соңғы кезіне дейін жұптары ажырамай, аяулы, адал достар болып өтті. Бірінсіз бірі жүре алмайтын. Сырлас болды. Семей, Мақаншы елінің аяулы азаматтары еді. Еліне қадірлі, жұртына сыйлы, ғажап азаматтар еді. Екеуі де елдің талай азаматтарын қанаттандырып, рухтандыратын.

Ел, жұрт, туған туыс, жора-жолдастардың жүрегінен орын алған асыл азаматтар еді ғой. Амал нешік, қазір екеуі де ортамыздан кетіп қалды. Өкінішті-ақ!

Түрекең ортамыздан ертерек, 60 жасында кетті, әттеген-ай, балалары ер жеткенше тұра тұрмағыны-ай, Түреке!

Соңында үш тұяғы қалды. Қазір бәрі де ер жетіп, балалы-шағалы болды. Ақботасы өз жолын қуған ғалым, педагог-ұстаз. Екі ұлы да ел қатарлы азаматтар болып өсті. Үшеуі де тіл-көзден аман болсын.

Түрекең біздің отбасын қатты сыйлаушы еді. Күлән марқұммен де аса сырлас дос болдық. Амал нешік, Күлекең Түрекеңнен ертерек дүниемен қош айтысты. Үш бала Түрекеңнің қолында қала берді.

Бір жағдай есімнен еш кетпейді. Түрекеңнің 60 жасқа толған мерейтойы кезінде, өзі қатты ауырып жүрді. Жора-жолдас, жерлестері, коллективі бәріміз тойды өте жоғары дәрежеде өткіздік. Көңілдегідей болды.

Ауырып жүрген кезінде досын, дәрігер Нүсіпханды, қасына жиі шақырушы еді, марқұм. Нүсекең досын тыныштандырып, екеуі ұзақ әңгімелесетін, кейде домбырасын ойнап, өткен-кеткендерін естеріне түсіріп, Түрекеңнің көңілін көтеріп қайтатын.

Бір күні, дүниеден өтерінен бір он шақты күн бұрын, біздің үйге телефон шалып, қазір барып қайтқысы келетінін айтты. Түске қарай таксимен Наурызбай (Дзержинский) көшесінің бойындағы үйге келді. 4-қабатта тұрушы едік, жоғарыға қарай шаршап көтеріліпті. Нүсекең күндіз жұмыста, үйде Мәди екеуіміз ғана едік. Тамақ дайындап, үстел басына отырдық. Бір уақытта марқұм: «Саған айтар сөзім бар еді, тыңдашы», - деді. Жүрегім бір нәрсені сезе қойды. Сондағы айтқаны: «Мен ұзамай о дүниеге кетемін. Мынау үш бала жетім қалып барады. Соларды өздеріңе тапсырдым. Әсіресе, Ақботамды өзіңе тапсырамын. Сен екі қызды өсірдің ғой. Өздеріңе тапсырдым», - марқұм көзіне жас алды. Мен: «Олай демеші. Біз сені ешқайда жібермейміз», - деп айтқан болдым. Нүсекең жұмыстан кеш келеді ғой, күте алмады. Ауырып жүр еді. Тамаққа да тәбеті болмады. Содан такси шақыртып, шығарып салдым. Кетерінде қолымнан сүйіп, қош айтыстық. Кешкісін Нүсекең екеуіміз үйіне барып, қасында отырып қайттық.

Көп ұзаған жоқ, 5-6 күннен соң о дүниеге аттанып кете барды. Қайтыс боларын сезгендей көңіліндегісін айтуға келген ғой, марқұм. Қазір екеуі де (Түрекең мен Нүсекең) бұл дүниеден өтіп кетті. Нүсекең 77 жасында кетті. Екеуі де Алланың сүйген құлдары еді ғой.

Қайтеміз, артында қала бердік. Құран оқытып, бағыштап, зират басына барғаннан басқа, қолдан еш нәрсе келмейді. Жатқан жерлері торқа болсын дейміз. Ал енді біз сол Түрекеңнің тапсырмасын қолымыздан келгенше орындадық деп ойлаймын. Балалардың құдалығына да, құда күтуіне де ат саласып, құдаларды өз төрімізге отырғызып, сыйласып кеттік.

Ал балаларымен араласамыз әлі де үзілген жоқ. Өзімізде жиын-той бола қалса, әкешесінің орнына оларды шақырып отырдық. Жалпы біз дүниеден озған жақын достарымыздың балаларынан ешқашан алыстап, ұмытып көрген емеспіз. Тәуба!

Өтіп бара жатқан уақыт-ай! Тірі болғанда Түрекең де 80 жасқа толып, балаларының, немерелерінің қызығын көріп отыра еді ғой. Әттеген-ай, осы күнге жете алмай кеткені өкінішті-ақ.

Досы Нүсекең (Нүсіпхан) де, міне бір жылдан асты, о дүниелік болды. Екі дос кездесіп жүрген боларсындар.

Екеуің де домбыра, балалайка, баян сияқты музыкалық аспаптарда майын тамыза ойнаушы едіңдер ғой. Халық әндеріне қосылып, бәріміз қалай шырқаушы едік. Шіркін-ай, сол заман-ай.

Енді жасамаған жастарыңды бала-шағаларыңа берсін.
Ақбота, айналайын, әкеңнің 80 жылдығын атап өтіп, кітап шығарайын деп жатқан көрінесің.
Еңбегін табысты болсын. Әке-шешеннің аруағы қолдап жүрсін. Аман-сау болындар.

Есқалиев М.Д.

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
Қазақстан тарихы және қоғамдық ғылымдар
кафедрасының профессоры, э.ғ.д.

ҚАЗАҚ – ОСЫ ДЕП МАҚТАНАТЫН ...

Тұрағұл Қоңыр – қазақ филологиясы мен біздің университет тарихындағы орны ерекше тұлға.

Түрекең туа біткен табиғатынан табанды, жігерлі, бір беткей еді. Осы қасиетімен өмірден, білім мен ғылымнан лайықты орын алды. Мұны өзімен қатар үзеңгілес, жұмыстас болған біздер, сол кездегідей дәл бүгін де қастерлейміз.

Мен өзім экономика ғылымы саласында еңбек етсем де, қазақ тілі мен әдебиетіне деген ықылас-ынтам, құштарлығым ерекше. Оған басында мектеп қабырғасындағы осы пәннің оқытушысы ықпал етсе, бертін үйде өзімнің отбасымда жұбайым Рәкеңнің де ықпалы болды ғой деймін. Жалпы қазақ тілі мен әдебиетіне деген ерекше қасиет ананың сүтімен, өскен жердің табиғатымен, әрбір азаматтың еліне, халқына деген сүйіспеншілігінен туындайды деп ұғынамын.

Ал, Түрекеңнің ғалым, ұстаз, азамат ретінде қалыптасуына, осы қазақ филологиясына деген ыстық ықыласына қасиетті Семей топырағы, қазақтың ұлылары Абай, Мұхтар Әуезов, Шәкәрім Құдайбердінің тарихи, әдеби туындылары да тікелей ықпал етті деуге толық негіз бар. Әсіресе, оны Түрекеңнің соңғы теңеу салыстырмалылыққа арналған «Қазақ теңеулері» атты монографиясы дәлелдей түседі. Ғылым саласында тікелей қатынасымыз болмағанмен, 1970-1990 жылдарда университет қабырғасында қоғамдық жұмыстармен байланысты оқу процесін ұйымдастыру, оны жетілдіру кафедра, деканат жұмыстарын тексеру, жастарға тәрбие беру мәселелері бойынша ректоратқа, парткомға, ғылыми кеңеске мәселелер дайындауда бірлесіп атқарған жұмыстар аз болған жоқ. Осы мәселелермен байланысты оның объективті көзқарасы, өзіне ғана тән принципшілдігі байқалатын, біз онымен санасатынбыз.

Түрекең өмір жолында біраз қиындықтарға кезікті, бірақ оны үлкен парасаттылықпен қабылдап, сыр білдірмеуге тырысып бақты. Соңғы жылдары денсаулығы сыр білдіріп, ауруханаға жиі түсті. Сол ауруханада саулығын сұрап барғанымда, өзінің шаршағанын білдірмей, кейбір ғылыми-педагогикалық жұмыстармен байланысты жоспарын және өзінің 60 жылдығын өткізуді қалайтынын айтты. Алайда, ол ойларын жүзеге асыруға уақыт өлшемі тым шектеулі болды... .

Түрекеңнің осы күндері тірі болса 80 жылдығын салтанатпен атап өткен болар едік... . Аман не, «Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» дегендей, Түрекеңнің туған күні қарсаңында, сыйластықтың белгісі ретінде азаматтық парызым деп, ол туралы өз түйгенімді еске түсірдім.

**Әбдіғали С.Ә.
Әбдіғалиева Б.Б.**

қызметтес достары

ДОСТЫҚ СЕЗІМ... СУЫМАЙДЫ, СӨНБЕЙДІ

1969 жылы Тұрағұл Қоңыров Алматы педагогикалық шетел тілдері институтына жас маман-мұғалім болып келді. Ғылым кандидаты. Білімі деген ұшан-теңіз. Біздің институт ұжымы үшін ғылыми атағы бар мұғалім тек саусақпен ғана санарлық кез еді. Ол келген бойда «Тіл біліміне кіріспе» пәнінен лекциялар оқуға кірісіп кетті. Студенттерді жас ғалым-ұстаз бірден өзіне баурап

әкетті. Білімінің молдығы, сол білгенімді жастарға үйретсем деген құлшынысы студенттерді әрқашан өзіне тартып, оларды қызықтырып тұратын.

Қоңыров Тұрағұл достыққа адал, бірге жүрген жолдастарына, төңірегіндегі адамдарға қайырымды болатын. Ол кезде оқуға түсу сонша оңай болмайтын. Сондықтан ауылдан келген балаларға деген қайырымдылық оған тән еді. Ауыл балалары жоғары білім алсын деп, соған бар күшін салатын еді.

Тұрағұл Қоңырұлы туыстарына да қайырымды, қамқор бола білді. Өзінің қарындасы Күлзипашқа ол ағасы ғана емес, әке орнына әке де бола білді. Өз қолынан ұзатып, бақытты тұрмыс құруына барлық жағдайды жасаған. Түрекеңнің үйіне қашан барсаң да, Мақаншыдан келген туыстары үйде толып отыратын еді. Күлән да оларға еш ренжімей, күтіп жіберетін.

Тұрағұл Алматы шетел тілдері педагогикалық институтында ұстаздық ете жүріп, студенттерге тек білім беріп қана қоймай, оларды ғылыми жұмысқа да баулуға тырысатын. Ғылыми-студенттік конференцияларда Түрекеңнің жетекшілігімен жасалған студенттердің баяндамалары әрқашан жүлделі орындарға ие болып жүретін.

Міне Тұрағұл Қоңыровпен біз осы тұста танысып, бірнеше жыл бірге жұмыс істедік. Содан бері тағдыр арамызды ажыратқанша достық қарым-қатынаста болдық. Бізді жақындастырған Түрекең екеуіміздің өміріміздегі ұқсастық болар: екеуіміз де соғыс жылдары әкесіз өскен балалар едік.

Тұрағұл Қоңырұлы Шығыс Қазақстан (бұрынғы Семей) облысы, Мақаншы ауданы Қарғалы ауылында 1935 жылы мамырдың 20-нда дүниеге келген. Әкесінен екі жасында қалған Тұрағұл ерте есейді. Бала күнінен мектепте оқып жүріп, еңбекке ерте араласты. Қырман басында малатастың басына мініп, бидай бастырды, волокушаның басына мініп, шөмеле салды. Сөйтіп баланың қолынан келетін шаруаны тындырып, бала күнінен ересектермен бірдей еңбек атқарды.

Тұрағұлдың әкесі Қоңыр ұжымшар басқармасының төрағасы болған. Сол кездерде Қоңырмен әр түрлі қызметтерде бірге істеген Ахметов Мұратбек деген біздің жақын туыс ағамыз 70-жылдардың орта кезінде Алматыда біздің үйімізде өзі туғалы көрмеген Тұрағұлмен кездесіп қалып, одан «сіз Қоңырдың баласы емессіз бе» деп сұрағаны бар емес пе?! Сөйтсек, ол кісі Ұлы Отан соғысына қатысып, кейін партия-кеңес қызметтерін атқарып, ақыры сол кездегі Талдықорған облысы, Лепсі станциясында темір жол мектебінде мектеп директоры болып істеп жүрген кезінде Түрекеңді кездестіріп, оны түрінен және дауысынан таныған екен. Демек, Түрекең әкесіне аумай тартып туған екен де, даусы да әкесінен аумаған екен. Сонымен біздің ағамыз Тұрағұлды бұрын көрмесе де, жазбай танығаны ғой.

Түрекең - тағдырдың жазуымен кешірек үйленіп, кешірек бала сүйген адам. Бірақ кеш те болса, өзінің отбасына деген, жары Күләнға, балалары Ақбота, Ақжол мен Айдосқа деген сүйіспеншілігі ерекше еді. Күлән жас болса да, орнықты, ақылды, парасатты адам еді. Балаларға да жақсы, жайлы ана бола білді. Өзінің қысқа ғұмырында балаларына жақсы тәрбие беріп үлгерді.

Ақбота әкесіне тартып туған қыз болды. Ол да ақылды болып өсті, сөйтіп әке жолын қуып, тіл білімінен ғылым кандидаты атанды. Келешекте ғылым докторы болып жатса, оған таң қалуға болмас. Түрекеңнің екі ұлы да жақсы қызметте.

Түрекең бір жағынан ұстаз бола жүріп, екінші жағынан ғылымды да ұмытпай, жас ғалымдарды тәрбиелеуге атсалысты. Оның жетекшілігімен бес жас ғалым филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алды.

Тұрағұл Қоңырұлы тынымсыз зерттеу үстінде жүрді. Сөйтіп жүріп екі бірдей монографиясын шығарды: «Қазақ теңеулері» және «Қазақ тіліндегі теңеулердің құрылымдық-семантикалық табиғаты». Осы аталған еңбектерінен басқа тағы бір аса құнды еңбегі - «Қазақ тілінің тұрақты теңеулер сөздігі». Бұл сөздік пайдаланушылар үшін қолайлы да жеңіл. Бар еңбектерінде зерттеуші теңеу жасаудың негізгі және толып жатқан қосалқы тәсілдері бар екенін көрсетеді. Теңеулерді әрі стильдік тәсіл, әрі танымдық құрал ретінде тыңғылықты зерттеген ғалым «Қазіргі қазақ тілі жүйесіндегі компаративтік конструкциялар» деген тақырыпта филология ғылымдарының докторы дәрежесін алу үшін диссертация жазып, оны табысты қорғап шықты.

Т.Қоңыров білім беру саласындағы ерекше еңбегі үшін «Қазақстан Республикасы Білім беру ісінің үздігі» бегісімен марапатталды. 2002 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Мақаншы ауданы, Ақшоқы ауылындағы орта мектепке Т.Қоңыровтың есімі берілді.

ТАЛАНТТЫ ҒАЛЫМ

Тұрағұл Қоңыров Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінде көп жылдар қызмет жасады. Мен оны біздің университеттің Алматы шетел тілдері педагогикалық институты кезінен білетін едім. Қазақ филологиясы кафедрасы сол кездегі жалпы университеттік кафедралардың бірі болды. Ол кафедрада Әмеди Хасенов, Әзиза Нұрмаханова сияқты танымал тұлғалар қызмет жасады. Ал Тұрағұл Қоңыров сол кафедраға 1967 жылы келіп оқытушылық қызметін бастады. Кейіннен өзі де кафедра меңгерушісі болды. Осылайша 1995 жылы дүние салғанға дейін ол біздің осы оқу орнымызда қызмет етті.

Тұрағұл Қоңыров талантты ғалым еді. Оның ғылыми ізденісі және зерттеу саласы - қазақ тілі мәселелері болатын. Ол осы салада кандидаттық диссертациясын 1967 жылы, ал докторлық диссертациясын 1987 жылы қорғады. Көптеген мақалалар, кітаптар жазды. Солардың ішінде – «Қазақ теңеулері» деген монографиясы (10,5 баспа табақ) өте терең жазылған еңбек. Философия ғылымының өкілі ретінде маған бұл монографиялық еңбектегі теңеулердің танымдық болымысын сипаттайтын, баяндайтын тұстары ерекше әсер етті.

Тұрағұл Қоңыров жоғарғы оқу орнымыздың қоғамдық өміріне де жақсы араласты. Мен бірнеше жыл бойына университет партия комитетінің хатшысы болғанмын, ал ол партия комитеті тұрғысынан берілген тапсырмаларды, айталық, студенттермен өткізілетін тәрбиелік жұмыстарды жақсарту мәселелері болсын, оқытушыларға берілетін саяси білімді партиялық оқу жүйесі арқылы жетілдіру мәселелері болсын дер кезінде және сапалы орындап жүрді.

Жалпы, Тұрағұл Қоңыров университетіміздің профессор-оқытушылар ұжымының талантты, көрнекті өкілі болды.

Профессор Тұрағұл Қоңыров өмірден ерте кетті. Жылдар өтіп жатыр. Алдағы келе жатқан белесті жылындағы туған күнін өткізуге байланысты оның адами тұлғалық бейнесі біздің санамызда «Мені ұмытпандар деп», жаңғырып тұр-ау. Рухы тыныштықта болсын!

Үсіпұлы С.

тарих ғылымының кандидаты,
зейнеткер

ҚОҢЫРОВ ТҰРАҒҰЛ - ҮЛКЕН ДАРЫН ИЕСІ

Тұрағұл Қоңыров - қазақ тіл біліміне елеулі үлес қосқан ғалым, әрі ұлағатты ұстаз. Түрекенмен 1956 жылы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының (қазіргі Қазақ ұлттық педагогика университеті) тарих-филология факультетіне оқуға түскенде таныстым. Бес жыл бірге оқыдық.

Әкеден ерте қалып, жетімдік көргендігін, ана қамқорлығында өскенін айтып отыратын. Балалық шақтың бақытын емін-еркін көре алмаған. Бірінші курсты бітірмей жатып, анасынан айырылды, бірақ ол мойымады. Оқуын жалғастырды. Етінің тірілігі оны ерте есейтті. ҚазПИ-ді үздік бітірді. Аспирантураны тәмамдай сала, кандидаттық диссертациясын сәтті қорғады. Алматы шетел тілдері институтында (қазіргі Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті) еңбек ете жүріп, докторлық диссертациясын қорғады. Сол оқу орнының қазақ тілі білімі кафедрасында аға оқытушы, доцент, профессор болды. Кейін өмірінің соңына дейін сол кафедраны басқарды. Аспиранттар, жас ғалымдар, мектеп мұғалімдерін даярлауға бар саналы ғұмырын жұмсады.

Студенттерге дәріс оқып, олардың алғысына бөленді. Үлкен дарын иесі Қоңыров Тұрағұл - еңбек жолында енжарлық жасамаған азамат. Қоғамға қажырлы қызмет көрсету үшін жаралған жан екендігін көрсетті.

Түрекең өмірдің кезең-кезең сәттерін мағыналы да мәнді, әрі жемісті өткізді. Ол тек ғалым, ұлағатты ұстаз ғана емес, өз отбасының тірегі, қамқор әке де еді. Жұбайы дүниеден өтіп, балалары жас қалды. Ұл-қызына әкелік қамқорлығымен қатар ана да бола білді. Үш перзентін мәпелеп, аналарын жоқтатпай, өсіруге бар күш-жігерін салды. Ақбота, Ақжол және Айдос бүгінде ер жетті, отбасылы болып, Түрекеңнің немерелерін өсіруде.

Түрекең – ғалым, ұстаз. Өмірінің тағы бір қыры сол, ол өнерге жуық жан еді. Ол музыкалық аспаптардың барлық түрінде еркін, әрі шебер ойнайтын. Оның үстіне тек өзіне жарасып, әуезді шығатын өте сазды қоңыр даусы бар еді. Әкесі секілді кіші ұлы Айдос домбырада жақсы ойнайтын.

Түрекең ел-жұрты алдында, студенттер мен қызметтестер арасында жалпы өзі жүрген ортада сыйлы, құрметті жан болатын. Оның табиғаты менмендік, тәкаппарлық, мақтаншақтық сияқты қыңыр қылықтардан таза еді.

Тағдыр Тұрағұлға тым қаталдық танытты. Балаларын аяғынан тік тұрғызып, аяқтандырып кетуге мұрса бермеді. 60-қа шыққан шағында дүниеден өтті. Көңіл сұрай барғанда айтқаны: «Мен өлімнен қорықпаймын... балаларым жас...» - деп еді. Осы сөзі әлі күнге есімде.

Ақынжанов М.А.

ӨТКЕН КҮНДЕРІ – ӨНЕГЕЛІ ӨМІР

Өмірде бірге қызмет жасап, араласып жүрген, орны ерекше, адамгершілігі мол ағамыз туралы естелік жазам деп ойламап едім.

Жастарға жоғары білім беру мәселесі барлық кезде де қиын әрі аса жауапты мәселе ғой. Мұны Түрекең терең түсініп, кезінде батыл шешімдерге барды. Жастарымыздың жоғарғы білім алуына, елін, жерін, тілін сүйген азамат боп өсуіне, жалпы жоғарғы мәртебедегі кадрлар дайындауға бар өмірін бағыттады. Түрекең – білікті ғалым, өз кәсіпкерлігін жетік меңгерген ұстаз. Ол парасатты, ұстамды, біреуге қол ұшын беруге әзір тұратын, жүрегі жылы азамат еді. Ол қонақта, дастархан басында өзін қарапайым, көптің бірі ретінде ұстайтын. Түрекең сырт пішініне қарағанда қатал болғанымен, өзінің әріптестеріне және өз қол астындағыларға нағыз адамгершілік көңілмен қарайтын. Ол – жаратылысынан дарынды педагог. Бұл кісінің мінезінде менмендік пен қызмет үшін жағымпаздық жоқ. Өзіне деген жарамсақтықты дер кезінде қайтарып тастайтын.

Түрекең маман ретінде қазақ тілінің нағыз жанашыры еді. Әлі есімде, Түрекең отырған жерде қазақ тілінің мәселелері міндетті түрде қозғалатын. Өзінің әріптестері Шәпкен Бектұров, Қазтай Айтазин, Құсайын Рысалды, Садық Әбдіғали, Серік Исабек, Тілеуғажы Есімхан және өзге де тіл мамандары отырған жерлерде тіл проблемалары үлкен пікірталасқа айналып кететін, кейде тіпті өкпелеуге дейін баратын. Ардақты аға осындай пікірталаста өзінің біліктілігімен ерекше биік тұрды. Қарама-қайшы пікірлерден қорытынды жасауға тура келгенде, талқылау барысын, өткір таласты оң арнаға бұрып, эмоция мен наразылыққа жол бермей, дұрыс шешім қабылдауға Түрекең өте шебер еді. Түрекең жоғарғы мектептің атқарар міндетіне өте биік тұрғыдағы жауапкершілікпен қарады. Бұл реттен алғанда, ол өзі басқаратын кафедраның беделін көтеріп, қазақ тілінің мәртебесін арттыруға өлшеусіз үлес қосты. Оның бұл қасиеттері біз үшін басшылық жасау, басқару өнерінің үздік үлгісі іспетті болатын.

Түрекеңнің бағына жары Күлән жақсы кездесті. Ол өте мәдениетті, сыпайы, адамның көңіліне қарап, бабын тапсам деп тұратын асыл жеңгеміз еді. Барлық уақытта: «Түрекең», «Түрекең», - деп құрметпен сыйлады, пір тұтты. Айтқанын екі етпеуге тырысты. Түрекең де өмір бойы Күләнды еркелетумен болды. Бұлардың отбасы көбімізге үлгі еді.

Тұрағұл – есті әке. Ол балаларын ерекше сүйетін. Құдайға шүкір, Түрекеңнің перзенттерінің бәрі өмірде өз орындарын тауып, үлкен азамат боп өсті. Кездесіп, сөйлесе қалсаң, еріксіз қуанасың.

Осындай өнегелі адаммен замандас, қызметтес, дастархандас болғаным ризамын. Халық игілігіне адал қызмет етуді ғана мақсат еткен абзал аға туралы естелігім ақ пейілден туындаған еді.

ЗЕРДЕЛІ ЗЕРТТЕУШІ, АБЗАЛ АЗАМАТ

Тұрағұлды мен Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық институтының қазақ тілі, әдебиеті және тарихы факультетінде оқып жүрген кезінен сырттай білсем, 4-ші курста жарты жылдай Совет көшесіндегі жатақханада бірге де тұрдық. Түрекең әуел бастан ғылымға ден қойып, студенттік ғылыми конференцияларға қатысып, баяндама жасап, оқытушылардың көзіне түсіп жүрген екен. Келешекте аспирантураға түсіп, қазақ тіл білімінің мәселесімен шұғылданатынын айтып отыратын. Бос уақытын текке жібермейтін. Сабақтан шығысымен институттың жанындағы Пушкин атындағы мемлекеттік кітапханаға (қазіргі С.Бегалин атындағы Республикалық балалар кітапханасы) жүгіретін. Тұрағұл институтты бітірісімен аспирантураға түспей, еліндегі мектепте мұғалімдік қызметін атқарып, ұстаздық тәжірибе жинап келді. Үш жылдан кейін ҚазПИ-дің қазақ тілі кафедрасында аспирант болып, 1967 жылы кандидаттық диссертация қорғап шықты.

Мен 1962 жылы институтты бітіргеннен кейін, үш жыл Павлодардағы облыстық мектеп-интернатта мұғалім-тәрбиеші болдым. Үш жыл Қазлитода редактор қызметін атқарып келіп, 1968 жылы Алматы шетел тілдері институтының профессор Ә.Қанапин басқаратын партия тарихы кафедрасына аспирантураға түстім. Міне, Тұрағұлмен мені тағдыр екінші рет осы институтта кездестірді. Тұрағұл бұл кезде Әмеди Хасенов басқаратын қазақ және жалпы тіл білімі кафедрасында аға оқытушы болатын. Аспирантурада оқыдым, сондықтан біздің арамызда тығыз қарым-қатынас болған жоқ, қоғамдық жұмыстарда, жиналыстарда ғана кездесіп, пікірлесіп жүретінбіз.

Мен 1972 жылдың басында кандидаттық диссертация қорғап, бір жылдан кейін өз кафедрама оқытушы болып орналасқаннан кейін жолдастық, ұстаздық қарым-қатынастар жалғасып кетті.

Институтта он шақты жыл қызмет атқарып, өзін жан-жақты көрсете білгендіктен, Тұрағұлдың басшылар жағынан да, жолдастар жағынан да абыройы жоғары екенін көрдім. Сол кездегі өзінен үлкен ағалары Әмір Қанапин, Әмеди Хасенов, Сейілбек Тілеубаев, декандарымыз Еділ Молдатаев, Жакен Молдажаров, Тұрсынхан Айтжановтарды тыңдай да білді, сыйлай да білді.

Қазір ойласам, 60-70 жылдары ғылымда кандидаттық дәреже үлкен жетістік сияқты көрінетін. Көбіміз ары қарай ғылымды жалғастыруға асықпай, мұршамыз болмай, кейде жалқаулыққа салынып жүріп алдық. Ал Тұрағұл болса, докторлық диссертация тақырыбын бекітіп алып, зерттеу жұмыстарын жалғастыра берді. Нәтижеге жетті. 1988 жылы докторлық диссертациясын ойдағыдай қорғап шықты. 1990 жылы профессор болды. Ал енді осындай ғылыми жетістік оңайлықпен келді ме? Соған тоқталайын.

Әрине, жоқ.

Біріншіден, докторлық диссертация тақырыбының қазақ тіл білімінде зерттелмегендігі туралы өзі «Қазақ теңеулері» деген еңбегінде былай деп жазады: «Қазақ теңеулерін лингвистикалық тұрғыдан зерттеу былай тұрсын, оны әдебиеттану тұрғысынан тексерген арнайы бірде-бір еңбек жоқ. Сол себепті де қазақ тіліндегі теңеулердің грамматикалық табиғаты, құрылымдық ерекшелігі, семантикалық құрылымы, образдық жүйесі, стильдік сипаты әлі күнге дейін ашылған жоқ. Біздің зерттеуіміздің мақсаты – осы олқылық орнын біршама толтыру, ерекшеліктерін ашу».

Бұл мақсатын іске асырудағы екінші қиындық – тақырыпқа байланысты еңбектердің ең көбі орыс тілінде жазылған, ал қазақ халқының көркем ойының ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда көрсете білу нағыз ғалымның қолынан келеді. Үшіншіден, Тұрағұлдың монографиясы 1978 жылы ғылыми көпшілікке таныс болды. Тек он жылдан кейін ғана қорғалды. Себебі неде? Сол кездегі Жоғары аттестациялық кеңестің (ВАК) Ережесі бойынша диссертация Москваға орыс тіліне аударылып жіберілуі тиіс еді. Осы кезде Түрекең қатты қиналды. Бұл жұмыстың мәтінін орыс тіліне аудару кез келген аудармашының қолынан келмейді. Поэзияны, көркем сөзді басқа тілге аудару қиынның қиыны екендігі ғылыми қауымға белгілі.

Осы кезде өзімен бірге оқыған орыс тілі, әдебиеті және тарихы мамандығын бітірген Сайфулла Құспановтың көмегі ерекше болды. Түрекеңнің айтуы бойынша, күні-түні отырып, аз уақыт ішінде сапалы аударып, ЖАК-тан қоғауға рұқсат алған еді. Айта кетейін, Сайфулла Құспанов

дарынды әдебиетші-ғалым, аудармашы еді. Екі тілді жетік меңгерген. Кезінде Ғ.Мүсіреповтың 5 әңгімесін орысшаға аударып, жазушы Құспановқа ресми түрде хат арқылы ризашылығын білдірген. Сайфулла Құспановпен ҚазПИ-дің орыс тілі, әдебиеті және тарих факультетінде бір кезде бірге оқыдық. Институтқа дейін әскер қатарында болып, қызмет атқарып келген екен. Менен бір курс жоғары оқыды, институт басшыларымен тікелей араласып жүретін. Мінезі бірбеткей, эмоционалды жігіт болатын. Елуге жетер-жетпестен қайтыс болды. Жуырда «Егемен Қазақстан» газетінде «Аударма құнары. Душа народа» деген кітабы оқырман қолына тиді деген мақала шықты.

Түрекең Күләңға үйленгеннен бастап, жанұясымен қатыса бастадық, балалардың өмірге келгендерін қызықтадық. Бұл үйде Серағаң (Серік Қирабаев), Әлия апаларымызбен талай дастархандас болдық. Жақсы жолдас марқұм Мерекенің үйінде де жиі кездесіп жүрдік. Ақырғы рет Тұрағұлды 60 жылдық тойында көрдім, қатты ауырып отырғанын білдірмесе де сездік. Мен ол уақытта Қыздар педагогикалық институтында істейтінмін. Ауруханаға барып, сыртынан амандығын біліп жүрдім. Ақыры 1995 жылы 24 маусымда Түрекең өмірден озды. Тіл білімі институты, Әдебиет институты, ҚазПИ, өз институтының ұжымы, жолдастары, достары соңғы сапарға шығарып салдық.

Бір өкініштісі, әлі де талай ғылыми еңбектер жазатын, шәкірттер даярлайтын кезінде сұм ажал арамыздан ерте алып кетті. Шүкіршілік етеміз, артында қомақты еңбектері қалды. Ұрпағы өмірін жалғастырып жатыр. Өзінің ең жақсы көретін тұңғышы Ақбота ғылым кандидаты болып, ұстаздық етіп жүр. Ақжол, Айдос ұлдары өз қызметтерін ойдағыдай атқарып жатыр. Халқының ділі мен тіліне, бақыты мен кемелдігіне, қалтқысыз қызмет еткен ұстаз-ғалым заманының мың құбылған алақұйынына қарамастан, абыройына шаң жұқтырмайтын дегдар да ойшыл қалпын сақтап, туыстарының, жолдастарының, шәкірттерінің ыстық ықыласына бөлене білді. Мұндай азаматтың бейнесі әрдайым біздің жүрегімізде сақталады.

Есімхан Т.

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ,
Қазақстан тарихы және қоғамдық ғылымдар
кафедрасының профессоры,
философия ғылымдарының кандидаты

«ТАЛАПТЫҢ МІНІП ТҮЛПАРЫН ...»

Қазір тек Қазақстан аумағында ғана емес, Еуропа мен Азия елдерінің талайына аты белгілі Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті бір кездері Алматы Шетел тілдер педагогикалық институты деп аталған шағын ғана жоғары оқу орнының негізінде қалыптасып, қазіргі дәрежеге жетіп отырғаны белгілі нәрсе. Сол шағын институт өткен ғасырдың 60-жылдарының екінші жартысынан бері қарай қарқынды түрде өрлей бастады. Тура сол кезде институт ұжымына келіп қосылған дарынды жас ғалымдардың бірі марқұм Тұрағұл Қоңыров еді. Институт дәрежесінің көтерілуіне, институт қызметінің әлеуметтік сипаты мен мазмұнының байи түсуіне осы Түрекең сияқты жас ғалымдардың қосқан үлесі аз болған жоқ.

Түрекеңнің өмір жолы балалық шағы соғыс кезіне және соғыстан кейінгі қиын-қыстау уақыттарда өткен өз замандастарының өмір жолдарына ұқсас еді. Бұл адамдар өмірдің қандай қиындықтары болмасын, бәріне төзіп, бәрін өз күштерімен жеңіп, өз өмірлерін өз қолдарымен құрып үйренген адамдар болатын. 1935 жылы өмірге келген Түрекең де ауыл мектебін бітіргеннен соң, біраз уақыт жұмыс істеді. Сонан соң өз бетімен талпынып, 1956 жылы Алматыдағы Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогика институтының қазақ тілі, әдебиеті және тарих факультетіне оқуға түсіп, оны ойдағыдай тәмамдап шығыпты. Одан кейін бірнеше жыл ауыл мектебінде қызмет етеді. 1964 жылы өзі бітірген институттың аспирантурасына түсіпті. 1967 жылы филология ғылымдарының кандидаты деген ғылыми дәрежеге жету үшін диссертация қорғап шығыпты.

Байқап отырсақ, Түрекең балалық шақтан бастап өз бетімен алдына мақсат қойып, соған жету жолында қажырлы еңбек етіп үйренген сияқты. Ешкімнің көмегінсіз, өз бетімен талпынып, алдына қойған мақсатқа жетуде табандылық мінез қалыптастырған сияқты. Сол мінез, сол жігер Түрекеңді қалған өмірінде де жетелеп отырған. Түрекеңнің бүкіл өмірі осыған куә. Кандидаттық диссертациядан кейін докторлық диссертацияны қолға алып, 1988 жылы оны «Қазіргі қазақ тілі

жүйесіндегі компаративтік конструкциялар» деген тақырыпта үлкен абыроймен қорғап шықты. Мұндағы, әсіресе, көңіл бөлетін нәрсе – таңдап алған тақырыбы.

Лингвистикадағы теңеу категориясы - өзінің мазмұны жағынан тек тіл білімін филологиямен, әдебиеттанумен ұштастыратын категория. Теңеу – дүниетанымның, дүниедегі бар құбылыстарды, құбылыстар арасындағы байланыстарды, адам көзқарастарын, жан дүниесін барынша дәл, нақты түрде бейнелеп беру үшін қолданылатын аса икемді, аса ұтқыр құралдардың бірі. Сондықтан да бұл категорияны жан-жақты тіл деп шығу үшін тек тіл білімі саласынан емес, тарих, философия, логика, психология, риторика сияқты ғылым салаларынан да мол, тиянақты білімдерді меңгеру қажеттілігі айқын көрініп тұрады. Түрекең осындай жан-жақты мәліметтермен етене жақын болған сияқты.

Теңеу мәселесін қозғаудың тағы бір жағы бар сияқты. Мемлекеттік тіл деген дәрежеге ие болғанымен, осы күнге дейін қазақ тілінің әлеуметтік қолдану аясының әлі де тар екені ешкімге жасырын емес. Қазіргі «қазақша білеміз», «қазақ тілінде сөйлейміз» дейтіндердің басым көпшілігі қазақтың тіл байлығының ең сыртқы бетінде жатқан мүмкіншіліктеріне ғана мәз болып жүр. Ал шын мәніне келсек, қазақ тілі - өзінің байлығы жағынан, дүниені бейнелеп беру әдістері жағынан, сөз орамдарының қисындылығы жағынан, сөз саптасы тұрғысынан әрі әдемі, әрі шебер, мүмкіншіліктері мол тілдің бірі. Сондықтан да болар, қазақ тілінде жарық көрген шығармалар басқа тілдерге аударылғанда мазмұны жағынан да, көркемдік тұрғысынан да барынша солғын болып шығады. Мұндай жағдай ары қарай жалғаса берсе, түбінде біздің тіліміз үлкен қауіпке ұшырауы мүмкін.

Осындай қауіпті осыдан 20-30 жылдай бұрын Түрекең де байқаған сияқты. Сондықтан да ол өзінің ғылыми зерттеуін докторлық диссертациясымен ғана шектеп қоймай, мүмкіндігінше барша халықтың игілігіне айналдырғысы келген. Егер диссертация қазақ тіліндегі теңеулерді лингвистикалық тұрғыдан сипаттауға арналса, диссертация қорғалған соң Түрекең қазақ теңеулерінің байлығын, қандай-қандай мүмкіндіктерінің бар екенін көрсететін бірнеше еңбектерді дүниеге әкелген. Оның ішінде әсіресе ауыз толтырып айтуға тұратын «Қазақ теңеулері», «Қазақ тілінің тұрақты теңеулер сөздігі» сияқты еңбектері бар. Мамандардың бағалауынша, бұл еңбектерден қазақ халқының рухани өмірінің жан-жақтылығы, дүниетанымның нақтылығы, дүниеге көзқарасының өмірге лайықтылығы анық байқалып тұрады, оның үстіне пайдаланушылар үшін қолайлы, ыңғайлы түрде жасалған. Біздіңше, бұл еңбектердің қазақ тілін сүйетін қауым үшін құны бұрынғыдан да арта түскен сияқты.

Адам ретінде бағаласақ, Түрекең өз өмірінде өзінің азаматтық борышын толық өтеп шыққан азамат, балаларына қамқор әке бола білді, жұбайына адал жар болды, жолдастарының арасында абыройға ие болды. Ғылым саласында қазақ тіл білімінің мүлдем соны мәселесін көтеріп, жаңа бағытқа із салушы ретінде көрінді. Өзінен кейінгі біраз жастардың ғылым жолына түсуіне көмектесті.

Марқұм өте қарапайым кісі еді. Көп сөйлемейтін. Бірақ сөйлей қалса сөз шебері екендігі анық байқалып тұратын. Өзіміздің 2-3 әріптесіміздің мерейтойында шығып сөйлегенін естігенім бар. Сондағы байқағаным, өзіміздің мұндай жағдайларда үнемі естіп жүретін үйреншікті сөздер емес, өте әдемі етіп құрастырылған, кішігірім көркем шығарма сияқты әсер қалдырып еді. Көпірме сөз жоқ, артық ауыз сөздер де жоқ. Әрбір сөзі, берген бағасы, айтқан тілегі барынша орынды, барынша дәл, нақты болып шығатын.

Түрекеңді қай жағынан алып қарасақ та мақтауға тұрарлық жан еді. Сондай ағамыздың арамыздан кеткеніне 20 жыл болыпты. Бірақ әлі есімізде, бұдан былай да есімізде қала бермек. Түрекең еңбектерінің бұрынғыдан да кеңірек тарап, бұрынғыдан да тереңірек баға алатынына сенімдіміз.

Еңсенова Г.
жерлес қарындасы

АРДАҚТЫ ӘКЕ, АБЗАЛ АҒА

Биылғы мамыр айында Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінде ұзақ жылдар еңбек еткен, бірнеше ғылыми жұмыстардың авторы, ұлағатты

ұстаз Тұрағұл Қоңыровтың 80 жылдық мерейтойы аталып өтпек. Ардақты әке, абзал ағаның қамқорлығын көп көрген қарындасы ретінде еске алып, тағзым студі парызым санап отырмын. Өмірден небәрі 60 жасында озған, бірақ, қысқа өмірінде өшпес, өнегелі із қалдырған ағама басымды иіп, тағзым етемін.

Тұрағұл Қоңыров ағаны алғаш таныстырған – қыздарымыз Ақбота мен Гүлнұр еді. Ана атандырған тұла бойы тұңғышым Гүлнұр Алматы қаласындағы қазақ тілін тереңдетіп оқытатын мектепті өте жақсы бітіріп, ҚазҰУ-дің филология факультетіне түсті. Студенттік өмірдің алғашқы күнінде Ақбота екеуі бір партада кездейсоқ отырып қалған. Бірден танысып, жөн сұрасқан.

– Атым Гүлнұр, Семей өңірі, Қоңырбиік ауылынанмын, – депті алдымен қызым.

– Мен Ақботамын. Менің әкем Тұрағұл Қоңыров та Семейдің Мақаншы ауданынан. Әкеммен жерлес болдыңдар ғой, – дейді жаңа танысқан қыз.

– Ақбота, сен бақытты екенсің – әкең бар, ал менің әкем 11 жасымда қайтыс болған, – деген қызыма:

– Гүлнұр, қамықпа, қазақта «Тұяғы бүтін тұлпар жоқ, қанаты бүтін сұңқар жоқ» деген мақал бар ғой, мен де 9-сыныпта оқып жүргенде анам Күләннан айрылып қалғанмын, – депті жаңа құрбысы.

– Менің анам мектепте мұғалім, математикадан сабақ береді.

Содан Ақбота үйіне барған соң студенттік алғашқы күннің қалай өткенін, Семей өңірінің Гүлнұр деген қызымен танысқанын, мамасының аты Гүлғайша екенін әкесіне айтып береді. Оны естіген әкесі:

– Менің жерлестерім екен. Ол қызбен достасып ал. Тағы ұнапты өзіңе. Үйге қонаққа шақыр, ауылда өскен қыздар бауырмал болады, студенттік өмірде жаңа достар керек-ақ, – дейді. Содан бастап қыздардың достығы басталады.

Бір күні шай үстінде Тұрағұл аға Гүлнұрдан отбасы туралы, қай ауылдан, қай елден екендігін сұрапты.

– Тұрағұл аға, біздің ауыл Шар қаласына жақын орналасқан. Біз ерте жетім қалдық. Мен 11-де, сіңлім Назгүл 10 жаста, ал Руслан әкеміздің қырқын берген күні 9-ға толды. Тағдырдан мұндай өмір тілемеп едік. Анам 37 жасында үш жетімді жетектеген «жесір» атанды. Биыл сіңлім Назгүл мектеп бітіреді. Анамыз «Екеуің бір жерде болсаңдар жақсы болар еді. Ауыл мектебінің білімі жақсы, өзі 4-5-ке оқыды» деп Назгүлдің қамын ойлап жүргендігін айтады.

– Білім іздеген жастарды қолдау керек. Келсін, қолдан келген көмегімді көрсетермін, – деп Тұрағұл аға Гүлнұрды қуанып тастайды.

1992 жылғы мамыр айының соңы. Бұл – ұстаздар үшін соңғы қоңырау, емтихан дегендей өте қарбалас кезең. Гүлнұрдың жағдайын біліп қояйын деп ҚазҰУ-дің жатақханасына телефон соқтым. Сосын келінім Жеделханға қоңырау шалдым. Ол «Бізге келіп кеткен. Аман-есен жүріп жатыр, сабағы да ойдағыдай, тіпті, алаңдап жүрсеңіз, Ақботаға хабарласыңыз» - деді.

Содан кейін Ақботаның үйіне қоңырау соғып едім, телефон тұтқасын Тұрағұл ағаның өзі алды. Бірінші рет тілдескенім ғой, қысылып, үнім әзер шықты. «Тұрағұл аға, сәлеметсіз бе? Денсаулығыңыз, қыздардың жағдайы қалай?» дегенді әзер айттым-ау ақыры. Сонда ағам:

– Қалқам, Гүлғайша, қыздар жаңа киноға кетті. Гүлнұр бүгін осында қонуға келді. Ботама жақсы болды. Назгүлің мұғалім мамандығын таңдапты. Неміс тілі пәнінің мұғалімі болғысы келеді екен. Алматыға бір соғып кетсең, қалай болады? – деген өтінішін жеткізді.

– Тұрағұл аға, мен 11-сыныптың жетекшісімін, санаулы күндерде соңғы қоңырау уақыты келіп тұр, – деп едім, Тұрағұл аға даусын салмақтап, «Кел шырағым, сені келеді деп ойлаймын», – демесі бар емес пе? Қасымда тұрған Бекен мен Еркін бәрін тыңдап отыр екен. Ай-шай жоқ, «апай, Алматыға жолға дайындалыңыз. Руслан мен Назгүл біздің үйде бола тұрады. Ол кісі тегін шақырмайды», – деп мені таңғы пойызға шығарып салды. Вокзалда тұрып, Бекен мен Еркін «Апай, Алматыда қалып қоймаңыз. Ағаңыз бойдақ екен», – деп әзілдеп қояды.

Сонымен менің келу құрметіме бауырым Қайым-Мұнар Табеев пен келінім Жеделхан Бөлекбаева құшақ жайып қарсы алып, біраз адамдардың басын қосып, дәм татқызуды жөн көрді. Басты қонақ, әрине, Тұрағұл аға мен Ақбота. Бауырым жұмыстан сұранып, ертерек келіпті. Ел-жұрттың амандығын сұрасқан соң қонақтар жайында сөз бастады.

– Апай, кешке Тұрағұл ағамен бірлесіп отырсын деп Ноғайбай ақсақалды да шақырдым. Жол түсіп, осы күндері Алматыда екен, – деді. Сол жылы Қайым-Мұнар бауырымның «Мұзда жанған

алау» атты кітабы шыққан. Қайрат Рысқұлбекті кім білмейді, оның үстіне оның топырағы Семейден бұйырған ғой.

Қайрат деген атым бар,

«Қазақ» деген затым бар.

«Еркек тоқты құрбандық»,

Атам десеңдер атыңдар! – деген өлең жолдарын оқып, мектепте талай кештер өткізгенмін.

Оқушыларды отансүйгіштікке тәрбиелеу мақсатында бірнеше рет сахналық көрініс жасап, үлгі еткенбіз. Көңілде ащы өкініштің табы әлі бар. Дегенмен, Қайратты халықтың құрметіне бөленген азамат ретінде әулетімізбен мақтан етеміз. Қайрат Рысқұлбековты және сол Желтоқсандағы қазақ жастарының ерлігін ұрпаққа үлгі етіп жүрген Қайым-Мұнар Табеев ҚазҰУ-дің журналистика факультетін, Заң университетінің аспирантурасын, ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік қызмет академиясының мамандық жетілдіру курсы бітірген еді.

Сөйтіп, шақырған уағында Тұрағұл аға мен Ақбота келді. Ағаның қолында әдемі гүл шоғы бар. Жылы шыраймен біз де қарсы алып жатырмыз. Сәлден соң Ноғайбай Рысқұлбеков ақсақал да келді. Тұрағұл ағаның досы Жақып ағаны сырттай естігенмін. Баласы Мақсұт Жақыпов бұл күнде ағаның аспиранты екен. Сонымен қатар қонаққа дәстүрлі әннің шебері Бибіжар Маханбетованы да шақырыпты. Дастарханға жайғасып, жөн сұрасып, бір-бірімізбен тілдесіп, емен-жарқын әңгіме де басталып кетті.

Алдымен Тұрағұл аға сөз бастап:

– Ноғайбай ақсақал, бала деген бауыр етің емес пе, Қайраттың өмірі барлық әкенің қабырғасын қайыстырды. Қайғыға ортақпыз, өмірін ел үшін қиған азаматтың қайғысы баршаға ортақ қайғы, – деп көңіл айтты. Соны пайдаланып мен де:

– Қайраттың әкесіне мен де көңіл айтамын, – дей келе, әңгімені одан әрі жалғастырдым. – Сізбен, Тұрағұл аға, мені Алматыға шақырғаныңыздың арқасында жүздескеніме қуаныштымын. Ауылға барғанда батырдың әкесін көрдім, дәмдес болдым деп мақтанатын болдым, – дедім.

Сөйтіп, әдемі кеш аяғына жақындап, бауырым Қайым-Мұнардың айтуымен балконға шықтым. Онда Тұрағұл аға да кешкі Алматының ауасымен демалып, қала көркіне қызыға қарап тұр екен.

– Тұрағұл аға, ғалым екеніңізді естідім, Мақаншы елі сізді пір тұтып, ағылшынша, немісше, французша білім алған - дейді. Шәкірттеріңіздің көбі мұғалім, аудармашылар екен. Ақботаны неге ағылшын тіліне баулымадыңыз, – деп сөзге тарттым.

– Бұл сұрақты Ақбота күнде маған қояды. Менің көптеген ғылыми еңбектерім бар. 40 жылдай жинаған рухани байлығым, баға жетпес кітаптарым да жетерлік. Ақботам, қазақ тілі маманы болса да менің ізбасарым болып, ғылымдағы жолымды жалғастырсын деген ой келеді. Сенің Гүлнұрың да жақсы, білімді. Қыздар достасып кетті. Ағалап тұрады. Достық деген адамгершілік пен сыйластықтың, сырластықтың түйіні ғой. Олардың студенттік шақтары алаңсыз өтсін деп тілеуін тілеп отырамын. Ал Назгүлге келсек, ауылдағы шет тілі – неміс тілі ғой. Ұстаз болғысы келеді екен. Келсін, біздің оқу орны - нағыз ұстаздар ұясы. Талай ғалым адамдар шығып жатыр. Алматыдағы жоғары оқу орындарының алдыңғы қатарында, – деп білім ордасын мақтанышпен таныстырды. Сосын «Саған айтарым бар. Ақботаның нағашы жұрты Жамбыл облысында, ал өз жұрты Мақаншы екенін білесің. Сен қабыл алсаң, жазғы демалыста Гүлнұр, Назгүлмен бірге болса, ақылыңды айт, тәрбие бер. Ауыл деген шіркін, жұмақ қой. Қала өмірі сәл басқаша. Одан басқа екі ұлым да өсіп келеді. Ақжолды шет тілінде білім алса деп отырмын. Айдосымның мінезі ұшқыр, уағында көремін. Алматыға кел дегендегі ойым осы еді», – деді. Соған орай мен де «Тұрағұл аға, балаға әкелік те, аналық та тәрбие керек. Ұстаз-ана болған соң, Ақботаның бойжеткен шағында ана тәрбиесі жетпей тұрған сияқты сезіктенесіз ғой деймін. Білім – сізден, тәрбие – бізден болсын, ағасы» деп әзілдедім. Жауабыма «сен өзің математик емес, тіл маманы секілдісің ғой. Сөз саптауың да ұнап отыр», – деп мәз болды. Міне, содан бастап аға-қарындас болып араласа бастадық. Ал, Ақбота мен кенже ұлы Айдос жазғы демалысын біздің ауылда өткізіп тұрды. Көршілер, туыстар бәрі танып алды.

1995 жылы Тұрағұл аға 60 жылдық мерейтойын дүркіретіп өткізді. Мен келе алмадым. Мектепте мамыр айы қарбаласқа толы ғой. Ағаның денсаулығы сыр бере бастаған сияқты. Гүлнұр телефонда ылғи көңілсіз жауап беріп тұратын. «Аға ауырып қалды. Ақбота уайымдап жүр» деп хабарын айтатын. Тура бір ай өткен соң той соңы қайғыға ұласты. Аға дүниеден озды. Сонда маған «60 жас деген не азамат үшін, неге өмірі қысқа болды екен» деген ойлар көп келетін. Сөйтіп, не

керек, артында қалған өзінің үш баласымен бірге, менің балаларым да қабырғасы қайысып жылап қала берді.

Әрине, өмір деген шіркін бір қуаныш, бір жұбаныштан тұрады ғой. Қыздар әрі қарай білімін жоғарылата берді. Аспирантураға түсті. Гүлнұрым ғылым жолына түсемін деп жүрген, ағадан кейін үш жылдан соң кенеттен қайтыс болды. 1998 жылы қыс қатты болды да, Семейге жеткізе алмадым. Қолдан келер не бар, амал жоқ Қайым-Мұнар мен Жеделханның үйінен арулап шығарып, «Өжетке» жерледім. Сөйтіп, ауылда жападан-жалғыз қалдым. Алматыдан үй алу мен үшін өте қиынға соқты. Мен аламын деп жүргенде Гүлнұр «Өжеттен» мәңгілік үйін тапты. Шықпаған шыбын жаным, «қалған балаларым үшін өмір сүруім» керек деп белді бекем будым. Енді бізді Ақбота жұбатты, студенттік құрбыларын ұйымдастырып, Гүлнұрдың басына ескерткіш тас қойды. «Тасқа не деп жазамыз?» деп менімен ақылдасты. Оған мен «Бота жаным, сенің досың менің балам ғой. Есінде ме, Тұрағұл аға көзінің тірісінде Гүлнұрға арнап өлең шығарып еді ғой. Соның бір шумағын жазған жөн шығар», – дедім. Сонымен Тұрағұл ағаның мына өлең жолдарын:

Бейнесі райхан гүлдей мөлдіреген,

Ақ жүрегі ақ ту болып желбіреген.

Дос дегенде төрт бөліп түн ұйқысын,

Көңілі тасып, кең дүние елжіреген, – деп ескерткіш тасқа ойып жазғыздық.

Сөйтіп, Гүлнұрдың басына барған сайын үнемі Тұрағұл ағаның осы өлең шумағын бір оқып шығып, ағаны да еске аламыз. Қайран аға, 60 жасында, ал менің Гүлнұрым 25 жасында өмірден озып, ғұмырлары өте қысқа болды.

Енді мені Ақбота мен Назгүлдің өмірі ойландырады. Бойжетті, тұрмыс құруға бел байлай бастады. Мен мұғалімдікті қойдым. Ала сөмке арқалаған жаңа мамандық – «коммерсант» болып шыға келдім. Енді Алматыға көшіп келіп, үй алу, Русланды үйлендіру – алға қойған басты мақсатым.

Ал Тұрағұл ағаның шаңырағын одан бері қызы Ақбота басқарып жатыр. Ақжол мен Айдосқа ана да, апа да, әке де, барлық жүк мойнында. Салмақты да сабырлы болып өскен Ақбота ұстаз болып еңбек етті. Өлі есімде, үйге Ақботаның жүретін жігіті Нияздың келгені бар. Танысып, жөн сұрастық. Мына Кегеннің жігіті екен. Нағыз қазақтың иісі аңқыған Ақботам жайлы, бақытты болатын шығар деп қуандым. Өйткені, Нияздың анасы Раушан да мұғалім, әкесі Жұмабек те тәрбие адамы екен. Сөйтіп, Ақботаны ұзаттық, жөн-жоралғысымен құда-құдағиларымыз келді. Дүниеге балалар келді. Ақерке мен Қорланды қызықтадық. Ақбота ғылым жолына түсті. Әкесінің өсиетін орындап, қазақ тілі бойынша кандидаттық диссертациясын қорғап шықты. Сол күні төбеміз көкке жетіп, тағы бір қуандық. Әкесінің достары Ө.Айтпаев, С.Қасқабасов секілді басқа да ірі ғалымдар, елге танымал ел ағалары «Ақбота Қоңырова енді ғалым атанды» деп ақ жол тілеп, ағынан жарыла тілек айтты. Сөйтіп, Тұрағұл ағаның аруағын бір тербеттік. «Орнында бар оңалар» деген осы ғой. Тірінде өзің айтқан ойыңды, ғылымдағы өміріңді ұрпағың жалғастырады деген осы шығар. Бәрібір Тұрағұл ағаның өзі болғандай болмайды. Десек те «аруағың бізді қорғап, қоршап жүрсін» деп аға рухынан тілек тілейміз.

Айтқандай, қазір Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданы, Ақшоқы ауылындағы мектепке Тұрағұл Қоңыровтың есімі берілген. Ал үйіндегі жеке кітапханасы Астанадағы бір оқу орнына тапсырылған.

Қаппарова Ф.С.
жерлес қарындасы

ТҰРАҒҰЛ ҚОҢЫРОВ - ІРІ ТҮЛҒА

Семей облысында Қытаймен шекаралас Мақаншы-Үржар деген аудан бар. Сол жерде Жоңғар қақпасы деген жер тарихта қалған, ол – Барлық тауы мен Жоңғар Алатауының ортасы. Осы жерді қорғап, қазақ жеріне қысық көз қалмақтарды кіргізбей қантөгіс соғыстарда қасиетті шекарамызды сақтап қалған Қаракерей Қабанбай бабамыздың есімі - бәріміздің жадымызда қалған белгілі есім. Сол өңірде Қоңырұлы Тұрағұл дүниеге келген. Әкесі репрессия жылдары халық жауы деген жаламен ұсталып кетеді де, анасы жалғыз баласын өсіріп, азамат етеді.

Менің анам Тұрағұл ағамызға қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ берген. Әлі есімде: «Өте алғыр, сөзге шешен, мектептің бетке ұстар оқушысы болды. 6-7 кластан бастап өлең жазушы еді. Сол кезден-ақ осы баладан бір үлкен жазушы, не ақын шығады» деп мұғалімдер айтушы едік» - дейтін анам.

Мен 5 класта оқығанда, Тұрағұл ағамыз 10 класта оқушы еді. Біздің класта пионер вожатый болды. Сабақты нашар оқитын балаларға: «Саған болашақта үлкен білімді азамат болу үшін жақсы оқу керек» деп ұрсып, соңынан өзінің ағалық ақылын айтушы еді. Мектептегі қабырға газеттерінің барлық мазмұнын өлеңмен жазып беруші еді. Соның арқасында біз үш аудан арасында конкурста 1 орын алатынбыз. Мектеп ұжымы осы Қоңыров түбінде бір жерден жарып шығады деуші еді. Айтқандары келді, мектепті үздік бітіріп, Алматыдағы Абай атындағы КазПИ-дің тарих-филология факультетіне оқуға түсті. Өлең жазуын тоқтатпай, қатар алып жүрді.

Көп жылдар бойы Шет тілдер институтында қызмет атқарды. Ғылыми жұмыспен шұғылданып, доктор атағын алды. Көптеген ғылыми еңбектер жазды. Бұл жөнінен жұмыстас достары еске түсіріп жазған болар.

Біз Түкеңмен отбасымыз болып, жақсы сыйласып, араласып жүрдік. Бағына Күлән деген қызбен отау құрды. Жарын өте қатты сыйлаушы еді. Көптен күткен алғашқы баласы Ақбота дүниеге келген күнгі Түкеннің қуанышын айтып жеткізу мүмкін емес еді. Барлық дос-жолдастарына телефон соғыпты. Үлкен той жасады. Жұмыстан келгенде қолынан Ақбота түспеуші еді. Мен осы үйдің жеке бала дәрігері болып кеттім. Ақбота алғашқы 5-6 жыл аллергиямен жиі ауырып қалатын, сонда Күлән емес, Түкең күн-түн демей маған телефон соғатын. «Тұрағұл аға, қызыңыз қолыңыздан түспейді, жұмыстан шаршап келген шығарсыз?» - дедім бір күні. «Жоқ, қайта Ақботаны иіскесем, жұмыстағы шаршағанымды ұмытамын», - деп күлетін еді.

Екі отбасының да қуаныш дастарханы бір-біріңсіз жайылмаушы еді. Менің жолдасым Қаппаров Жамбыл марқұм Тұрағұл ағаны қадір тұтатын, қатты сыйлайтын. Атын атамай «қайнаға» деп тұрушы еді. Қазіргі заманда бір-бірін осындай құрметтейтін адамдар бірен-саран болар, заман өзгерді.

Біз Түкеңмен Семейдің полигон аумағында туып өскенбіз ғой. Соның салдарынан ағамыз дүниеден ерте өтіп кетті. Аман болса 80 жасқа енді келуші еді. Өкінішті, бірақ не шара, тағдыр солай болған шығар. Түкең мен Күлән әрқашан есімізде. Алла тек балаларына ұзақ өмір берсін.

Сәмекбаева Э.М.
Шәкәрім атындағы
Семей мемлекеттік университетінің
доценті, ф.ғ.к.

ЖАРҚЫН БЕЙНЕСІ КӨЗ АЛДЫМЫЗДАН КЕТПЕЙДІ ...

Өткен шақпен жазу - қиынның қиыны. Себебі, марқұм ағайымыз өте байсалды, пейілі кең, жүрегі таза адам еді. Қазақ халқында «алпыс - тал түс», - деген мәтел бар. Шынында да, көрген түстей болмай, сұм ажал арамыздан алып кетті. Орамыздағы ақылшымыз, кеңесшіміз еді. «Арттағыға сөзің мен ісің қалса, Өлсең де өлмегенмен боласың тең», - деген Абай сынына толар азаматтығы биік, адамгершілігі зор азамат еді.

1993 жылдың орта тұсында Тұрағұл ағамызбен алғаш танысқан едім. Семей мемлекеттік педагогикалық институтының жолдамасымен бұрынғы Алматы шетел тілдері институты, қазіргі Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетіне ғылыми жұмыспен айналысу үшін жетекші іздеп келген едім. Сол кезде ректор Әділ Құрманжанұлы Ахметов еді. Ол кісі: «Семейден келген бір қазақ қызына жағдай жасайық, алдымен филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрағұл Қоңырулына жолық», - деп кеңес берді. Ол кезде абзал аға сырқаттанып, Министрлер Кеңесінің ауруханасында жатқан еді. Ауруханаға кірсем, рұқсат қағаз сұрайды. Бір кезде кезекшінің кетіп қалғанын байқап, үшінші қабатқа тез-тез басып көтеріліп келе жатсам, алдымда ұзын бойлы, көзілдірікті, шашын артына қайыра тараған бір адам ұзын дәлізде келе жатыр екен. Сасқан тек тұрмас деп, Тұрағұл Қоңыров деген ғалым ағаны іздеп келгенімді айттым. Ол кісі аң-таң болып бастан аяқ мені көзімен бір шолып өтті. Мен естімей қалды ма деп, бастапқы сөзімді қайталадым. Бір кезде маған бұрылып: «Тұрағұл Қоңыров деген мен

боламын», - демесі бар ма? Мен бар-жайды баяндап түсіндіріп бергеннен кейін, «бір жыл бойы мына тақырып бойынша ізденіп, келесі жылы оқуға кел», - деп қысқа қайырды. «Егер келесі жылы оқуға түссең, түсіп кетерсің, түсе алмасаң, елге қайтарсың», - деген еді. Менің бағым жанып, келесі жылы оқуға іліктім.

Ағаның ақыл-кеңесін ала жүріп, үлкен жүректі азамат екендігін де таныдық, жан-жақты қабілетін білдік. Бүкіл өмірін ғылым мен ұстаздық қызметке арнаған ол өзінің ой-түйінін ірі турап, жалтақтамай, байсалды жеткізуші еді. Оның тек өзіне тән қасиеттерінің бірі ойындағысын көзіңе тура қарап айтатын, жүріс-тұрысынан батылдық пен байсалдылық, орнықтылық бірден сезілетін.

Аспирантурада оқып жүргенде, мені оның тұла бойы адамгершілікке толы, үлкенді үлкенше, кішіні кішідей құрметтейтін, адам көңілін қалдырмайтын, адамды мейірімділігімен ризашылыққа бөлейтін жан екендігі еріксіз таң қалдырды. Тұрағұл ағаның әркімде бола бермейтін өзіне тән мінездеріне таң қалатынымын, өте сабырлы, мәдениетті, қай кезде де көңіл-күйі ашық, салмақты қалпынан жаңылмайтын адам еді.

Бірі жылдан кейін асқаралы алпысқа толу мерейтойын бүкіл ұжым болып тойладық. Біз жазғы демалысқа елге кетерде Тұрағұл аға дүниеден озды. Жаңа оқу жылы басталып, күзде келгенде ағайдың орны үңірейіп тұрды. Ағайдан үйренеріміз көп еді. Маған ағайдың көзі тірісінде берген тақырыбы аманат ретінде табысталғандай болды, оған үлкен жауапкершілікпен қарап, ағайдың аруағы үшін шамам келгенше ары қарай жалғастыруға тырыстым. Сөйтіп, кандидаттық диссертациямды 1997 жылы филология ғылымдарының докторы, профессор Байынқол Қалиұлының жетекшілігімен «Көркем әдебиет тіліндегі фразеологиялық компаративтер» деген тақырыпта сәтті қорғадым.

Тұрағұл Қоңырұлымен алғашқы таныс болған кезден басталған маған деген ықылас-ниеті менің де осы бір азаматты құрметтеп, аға ретінде сыйлап жүруіме ықпал еткен секілді. Тұрағұл Қоңырұлының жатқан жері жарық, топырағы торқа болсын дей келе, осынау азаматты, асыл әкелерін ардақтап, өсіп-өркендеп келе жатқан үрім бұтағына жалғанның шарапаты да, шапағаты да нұр үстіне нұр болып тие берсін, аруағы ұрпағын желеп-жебеп жүрсін дегіміз келеді.

Қалымова Ж.Ұ.

Шәкәрім атындағы

Семей мемлекеттік университетінің

доценті, ф.ғ.к.

ҒАЛЫМДЫҒЫ КЕМЕЛ, ҰСТАЗДЫҒЫ ӨНЕГЕ

Данышпан Абайдың: «Дүние - үлкен көл, замана - соққан жел, алдыңғы толқын - ағалар, кейінгі толқын - інілер, кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер» деп, қапысыз айтқан сөзі «Тумақ бар да өлмек бар» деген қазақтың философиялық дана ой толғамымен астасып жатқандай.

Көздеген мақсатыңа, аңсаған тілек-арманыңа, үкілі үмітіңе жету-жетпеуіңе ешкім кемеңгерлік көрсетіп, кепілдік бере алмайды. Әйтеуір толассыз жылжыған жылдар жылымында ілесе алғаныңша жылжи бересің. Ең соңғы бекетіңе жақындайсың, бірақ енді қанша аралық қалғанын болжай алмайсың. Тағдырдың бұраңдаған жолын басып, асуын асасың, белес алдында белес жатады, жете алмайсың, қимай-қимай қош айтасың... Тұрағұл ағаның өмір жолына көз жүгірте отырып та, бірде жеңіліп, бірде жеңіп, бірде жетіп, бірде жетпей жүріп, әйтеуір өмір керуенінде ғалымдық пен ұстаздықты қатар ұстағанын аңғарамыз. Алайда Тұрағұл ағаның өмір сапарының қысқа болғандығы өте өкінішті-ақ!

Әр адамның өз өмірінде түрлі кезеңдерден өтетіні белгілі. Сол бір мәнді де мағыналы, қызықты сәттердің бірі – студенттік өмір.

1971-1972 жылдары аралығында Алматы педагогикалық шетел тілдері институтының даярлық курсына оқуға қабылдандық. Тобымызда Қазақстанның әр жерінен келген 10 тыңдаушы болды. Сабақ кестесіне сәйкес «Қазақ әдебиеті» пәні болатын. Дәрісханаға қайратты қалың шашын артқа қайырған көзілдірікті ағай кіріп келе жатты. Барлығымыз орнымыздан тұрып, сәлемдесіп жатырмыз. Оқытушы столына жақындай бере: «Амансындар ма?» деп жұмсақ қоңыр дауысымен сәлемдесіп, дәрісін бастап кетті.

Бұл қазақ тіл білімін қалыптастыруға, оның өркендеп дамуына елеулі үлес қосқан, қазақ лингвистикасы әлемінде өзіндік орны бар белгілі ғалым Қоңыров Тұрағұл Қоңырұлын алғашқы көруім еді. Сол кезде араға жылдар салып, ғылым деген түпсіз терең, қиын да қызықты дүниенің сырын білуге талаптанып, Тұрағұл Қоңырұлына «Маған ғылыми жетекші болыңызшы» деген өтінішпен келетіндігім маған әлі беймәлім еді.

Кез келген студенттің өмірінде айтарлықтай із қалдырып, тек қана тиянақты білім беріп қана қоймай, өзінің болмысы, парасаттылығы, адамгершілігімен өмір бойы есте қалатын, жан-жақты әрі терең білімімен шәкірттерінің дүниетанымын, өмірлік ұстанымдарын қалыптастырып, нығайта түсетін ұстаздары болады. Мен үшін Тұрағұл Қоңырұлы сондай ұстаздардың бірі еді. Дәрісті қызықтыра, қызыққан студенттерді ынтықтыра жүргізетін. Дайындық курсында оқылатын қазақ әдебиеті пәнінің «Халық ауыз әдебиеті» бөлімі бойынша «Батырлар жырынан» үзінділерді, «Қазіргі қазақ әдебиеті» бөлімі бойынша түрлі ақын-жазушылардың поэзиялық, прозалық шығармаларынан үзінділерді жатқа айтып, көсіле сөйлегенде аудитория тып-тыныш «ұшқан шыбынның ызыңы естілгендей» болушы еді. Қиялымыз шарықтап, тамаша бір әдебиет әлеміне сапар шеккендей болушы едік. Жүргізген дәрістері өте қызықты, әрі жүйелі болатын, өйткені ұстазымыздың сөзі де, ойы да көркем өріліп отыратын-ды. Дәріс барысындағы айшықты сөздері, ұтқыр ойлары әлі күнге дейін ұстаздан дәріс алған шәкірттерінің ойында сақтаулы деп ойлаймын.

Кей күндері сабақ арасында «кімнің қай жақтан келгендігін» сұрап, Қазақстанның әр жеріндегі қолданылатын диалект сөздерден әдемі әзілдер келтіріп, күлдіріп алатын да кездері болушы еді.

Кейіннен осы топта оқыған біршама студенттердің ғылым жолына бет бұрып, ғылыми дәреже алуларына Ұстазымыздың әсерлі де мәнді дәрістері, ғылым-білімге деген көзқарасы, үлгі-өнегесі себебші болғаны сөзсіз.

1972 жылы дайындық курсына оқыған 10 тыңдаушы емтихан тапсырып, Алматы педагогикалық шетел тілдері институтының ағылшын тілі факультетіне қабылдандық. Бірінші курста оқу жоспарына сәйкес «Тіл біліміне кіріспе» пәнін оқыдық. Бұл пәнді біздің факультетте ардақты ұстазымыз профессор Әмеди Хасенұлы оқыды. Кей күндері түрлі себептермен Әмеди аға сабаққа келе алмағанда, ол кісінің сабағын алмастыруға Тұрағұл Қоңырұлы келген кезде дайындық курсына оқыған студенттері «біздің ағай келді», деп қол шапалақтап қарсы алған кездеріміз әлі есімде. Сол кездегі ағайдың жүзіндегі бір ризашылық сезімді көріп, біз де масайрап қуанып қалатынбыз.

Біздің ұстазымыз өте ұқыпты жан еді. Ішкі жан-дүниесі қандай таза болса, киген киімі, ұстаған құралдары, қағаздары мұнтаздай, ал жазу-сызуы маржандай еді. Ең алғашқы жазған мақалама бастан аяқ түзетулер жасап, «қайтадан қарап шық» деп қайтарып берген еді. Сол жазған маржандай қолтаңбасы менде әлі сақтаулы.

1988 (желтоқсан) - 1991(желтоқсан) аралығында Тұрағұл Қоңырұлы басшылық жасайтын «Жалпы тіл білімі» кафедрасына аспирантураға қабылдандым. Сол кезде диссертациялық зерттеу жұмысымның тақырыбын таңдауға, үш жыл көлемінде осы тақырып бойынша жұмыс жасап, белгіленген мерзімде қорғап шығуыма барынша мүмкіндік туғызып, ғылыми жетекші ретінде бағыт-бағдар берген, ақылшы-кеңесші болған, ұлан-ғайыр көмек жасаған адам - үлкен ғалым, абзал азамат, ақылшы аға Тұрағұл Қоңырұлы еді.

Алайда, осының бәрін өткен шақта айтып отырғанымыз, әрине, өте өкінішті. Тұрағұл Қоңырұлының қазақ ғылымына әлі де бергенінен беретіні көп, тындырғанынан тындыратыны мол еді. Ғылымда да, өмірде де нақты пікірі бар, еңбекқор, білімділігімен ғылымды бағындыра білген, біліктілігімен өз ортасына беделді, үлкен абырой иесі болған абзал ағамыздың асыл бейнесі ешқашан ұмытылмасы хақ.

Білікті ғалым, ұлағатты ұстаз ретінде Тұрағұл Қоңырұлы жайлы әлі де талай естеліктер айтылып, оның тағылымы, адамгершілік болмысы турасында ой-толғамдар жарық көретіні даусыз.

ЕРЕН ЕҢБЕК ҰМЫТЫЛМАЙДЫ

Тұрағұл Қоңырұлын – «теңеулердің атасы» десек артық айтқандық емес, тұңғыш рет қазақ теңеулерінің сөздігін жасаған. Яғни алғаш рет қазақ тілінің теңеулері жайында үлкен еңбектер жазды: «Қазақ теңеулері», «Қазақ тілінің тұрақты теңеулер сөздігі», «Қазақ тіліндегі теңеулердің құрылымдық семантикалық табиғаты» атты аса құнды еңбектері жарыққа шыққан. Тұрағұл ағаның еңбектері өзінің идеялық-көркемдік құнын еш уақытта жоғалтпақ емес. Одан көптеген студенттер рухани азық алады, жас ғалымдар ғылыми-зерттеу жұмыстарын қалай жазу керек екендігін үйренеді. Абай атамыз: «Өлді деуге сыя ма, ойландаршы, Өлмейтұғын артында сөз қалдырған» дегендей, ағамыздың артында өшпейтұғын үлкен еңбектері қалды.

Ағамыз үлкенге сыйлы, кішіге қамқор жан еді ғой. Аспиранттарына үнемі ақыл кеңес беруден жалықпайтын, әлеуметтік жағдайына да көмектесіп отыратын. Ағамыз түсінігі кең, мәдениетті еді. Шындықты жақсы көретін, ғылымда дәлелді айтқанды, түсініп айтқанды, жаңашыл болғанды жақсы көруші еді. Ой-өрісі кең, ғылым мен техниканың әр түрлі саласынан білімі бар ойға жүйрік, тілге шешен ғұлама ғалым еді. Туған тілін жан-тәнімен сүйе отырып, өз халқының жақсылығына мақтанып, басқа жұрттың да игі дәстүрлерін, наным-сенімдерін еске салып отырудан еш жалықпайтын. Шәкірттеріне қандай тақырыпта әңгіме болса да, өзінің байсалдылығымен, сабырлылығымен түсіндіретін. Біз ағайдың парасаттылығын үлгі ететінбіз.

Тұрағұл Қоңырұлы Алматы шетел тілдері институтында, қазіргі Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінде ұзақ жылдар еңбек етіп, қазақ және жалпы тіл білімі кафедрасына басшылық жасады. Сонымен қатар, бірнеше шәкірт дайындап, бес аспиранттың кандидаттық диссертациясына ғылыми жетекшілік жасады. Олар: Қалымова Жібек, Нұржекеева Ләйла, Рысбаева Гүлдархан, Үсенбаева Гүлзамира, Мұхаметқалиева Гүлнар. Қазіргі күндері шәкірттері еліміздегі әртүрлі жоғары оқу орындарында еңбек етіп келеді.

Тұрағұл ағаның докторлық диссертациясы теңеу сөздерге арналған. Сондықтан болар аспиранттарының өзіндік ерекшеліктеріне қарай теңеу сөздермен ат қойып, кейде өзі қойған, өзі теңеген аттармен шақыратын. Оған біз ренжімейтінбіз. Мысалы: Мақсұт деген ұзын бойлы, мұртты, әдемі жігіт болды, оған «қара мұрт» деп, Жібек деген қызға – сен атыңа сай «жібектейсің» деп айтушы еді. Кейбіреуімізге, «аппақ қыз», «қара қыз», «пысық қыз», «томпиған торғайдай», «киіктің лағындай» деген теңеулер айтатын.

Өмір жолында еңбексүйгіштік, қоғамдық белсенділікпен ерекшеленіп тұратын, нағыз азаматтық қасиеттерге ие ірі тұлға еді. Сонымен қатар Тұрағұл аға өте қалжыңбас, көпшіл адам еді. Өзінің әріптестері Ә.Хасенов, Ш.Бектұров, Т.Сайрамбаев, т.б. ағайлармен қатты қалжыңдасатын. Бір күні Ә.Хасенов ағай: «Маған келген аспиранттар тұрмысқа шықпайды, осы саған келген аспиранттар тез тұрмысқа шығып кетеді. Осының сыры неде?», – деп сұрағанда, ағай көп ойланбастан: «Менің қыздарым шеттерінен әдемі, шеттерінен сымбатты, сосын жігіттер тез қағып кетеді» деп асыра мақтап, күліп қоятын.

Тұрағұл аға өзінің 60 жасқа толған торқалы тойында: «Мен биыл бақыттымын. Бір емес, үш аспирантым қорғады» деп, ағынан жарыла, қатты қуанды. Бұл ұстаздың өз шәкірттеріне деген мақтаныш сезімі болса керек. Биылғы туған күні қарсаңында ағамызды тағы да еске алып, аруағына тағзым етуді жөн көрдік.

**Тұрағұл Қоңырұлының
бір топ шәкірттерінің естеліктері**

*Шәкірттері ұстазын жырласын да,
Бар парасат тоғысқан бір басында.
Ерекше бір жылылық бар емес пе ед,
Бұл ағайдың сүйікті тұлғасында.*

Біз 1975-1979 ж.ж. аралығында Алматы шет тілдері педагогикалық институтының неміс тілі факультетінде өз жүрек қалауымыз бойынша білім алдық. Институт қабырғасында біздерге көптеген ұлағатты ұстаздар дәріс берді. Олардың ішінде ғылым кандидаттары мен докторлары, профессорлар болды. Сол кісілер біздерге өздерінің білгендерін үйретуден еш жалыққан емес. Сол кісілердің арқасында біз өмірден өз орнымызды таба білдік. Бұл күндері көпшілігіміз егеменді еліміздің ертеңі – жас ұрпақ тәрбиесінде аянбай еңбек етудеміз, кейбіріміз зейнетке шықсақ та, сүйікті кәсібімізден қол үзген емеспіз.

Осындай ұлағатты Ұстаздардың ішінде біздің есімізде әлі күнге дейін сақталып келе жатқан ірі тұлға – филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрағұл Қоңырұлы ағай. Тұрағұл ағай бізге қазақ тілінен дәріс берді. Әр студенттің жанын жете түсінетін ағайымыз біздің екінші әкеміз іспетті еді. Бізге ақыл-кеңес беруден еш жалықпайтын еді. Тіптен өзіміз жататын жатақханаға келіп, жағдайымызды біліп тұратын. Кей кездері жатақхана асханасынан тамақтандырушы еді, жарықтық. Бір топ студенттердің өтініші бойынша Тұрағұл ағайымыз бізге араб тілін де үйретті.

Бұл ісі үшін ағайға жалақы төленбейтін. Ол кісінің өте қарапайымдылығы, кішіпейілділігі біздің жүрегімізден еш уақытта кетпек емес. Бұл күнде 80 жасқа толып отырған ағайымыздың нұры пейіште шалқысын дегіміз келеді. Артында қалған ұл-қыздарына әкелерінің жолын берсін дейміз. Әке жолын қуушы, бұл күнде өзінің жастығына қарамастан ғалым атанған сүйікті қызы – Ақботасына шығармашылық табыс тілейміз.

Сүйікті ұстазымыздың осыдан 36 жыл бұрынғы бір топ шәкірттері ол кісі жайлы естеліктерімізді және жүрек жарды лебізімізді жеткізуді жөн санадық.

Жәкиева Қоңыртай
ұстаз, Алматы қаласы

Тұрағұл ағай менің есімде осы күнге дейін сол қалпында қалыпты. Ол кісінің жылы жүрегі мен адамгершілігіне мен тәнті болатынмын. Адам жанын жақсы түсінетін. Мен ол кісімен жерлес едім. Соны өзіме мақтаныш санайтынмын. Ағайымыздың жатқан жері жайлы болып, алды пейіш, арты кеніш болсын деймін.

Асанов Ә.
ұстаз, Тараз қаласы

Институт қабырғасында жүрген ер балалар саны өте аз болатын. Сол себепті де біз шамалы «еркетотай» болушы едік. Ұстаздар қауымы да бізге кешірімділікпен қарайтын. Студент кезімізде (қазір де) мен қазақ тіліне жақын едім. Тұрағұл ағайдың бастамасымен институтта алғаш рет «Лингвист» атты газет шығарып, ағай мені редактор етіп қойған еді. Содан бастап ол кісімен етене араласа жүріп, көп нәрсені үйрендім. Ол кісінің сүйкімді тұлғасы, әсем жымыиысы әлі күнге дейін көз алдымда. Үйреткен тәлім-тәрбиесі мен көрсеткен жақсылықтары үшін ол кісінің аруағына әркез басымды иемін. Ағайдың жазған ғылыми еңбектерін, көзімнің қарашығындай сақтап, кітапханамның қорында сақтаудамын.

Балапанов А.
кәсіпкер, Алматы қаласы.

Мен әскерден келіп институттың дайындық бөліміне түстім. Студент атанғаннан кейін ұстаздарымыздың білімімен сусындадық, соның ішінде Тұрағұл ағаймен танысқаным әлі есімде. Әскер қатарында болып келген маған ол кісінің көзқарасы өзгеше еді. Қашанда жылы сөйлеп, өзіне тарта білетін. Марқұм сынақ, емтихан кезінде де мені онша көп қинамайтын, үнемі қол ұшын беріп, маған сеніммен қарайтын.

Сүйікті Тұрағұл ағай, сіз, әрқашан біздің есіміздесіз!

Шағыраева Н.
ардагер-ұстаз, Алматы қаласы.

Институттың дайындық бөліміне Шымкент облысынан келіп түстім. Студент қатарына қабылданған соң бізге әр түрлі пәндерден оқытушылар сабақ бере бастады. Мен алдыңғы қатарлы студенттер қатарында болдым. Әсіресе Тұрағұл ағай дәріс беретін қазақ тілі пәніне деген қызығушылығым ерекше болды. Ол ағайдың сабақтары өте қызықты өтетін. Ағайдың өзіне тән жарасымды жымысы әрбір студентті өзіне баурап алатын. Біз ол кісінің сабағынан қалмауға тырысатынбыз. Әсерлі әңгімелері мен айтатын әзілдерін біз қызыға тындап, өзімізге керектісін есте сақтап та қалушы едік. Сол кісінің адал еңбегінің арқасында біздің қанатымыз қатайды.

Шақаева Г.
ұстаз, Павлодар қаласы

Мен дайындық бөлімінде оқып, студент атандым. Тұрағұл ағайдың берген білімі мен тәрбиесінің арқасында институтты ойдағыдай аяқтап, өмірге жолдама алдым. Ол кісінің берген білімі маған өмірлік нәр деп білемін. Тұрағұл ағайды біз өз әкеміздей санаушы едік. Кей кезде ағайға еркелегіміз де келіп кететін. Жылы жүректі адамға кім-кімнің де еркелегісі келеді ғой. Сөйткен ағайымыз бұл өмірден өтіп те кетіпті. Жаныңыз жаннатта болсын, асыл Ұстаз!

Исмағұлова З.
ұстаз, Павлодар қаласы.

Менің осындай күнге жетіп, ақын атанып жүргеніме Тұрағұл ағайдың сіңірген еңбегі өте зор. Өлең өміріне алғаш рет қанат қаққанда Тұрағұл ағай маған өз кеңестерін айтып, тура жолға салып отырды. Сол кісінің ақыл-кеңестерінің тигізген пайдасы өте зор болды. Мен сізді ешқашан, еш уақытта ұмыта алмаймын.

Отарбаев А.
Қарағанды облысы

Мен Алматы шет тілдері педагогикалық институтының түлегімін. Тұрағұл ағайдың берген сапалы білімі мен саналы тәрбиесінің арқасында ер жетіп, азамат болдым. Сол үшін де ағайыма айтар алғысым шексіз. Бір өкініштісі, ол кісі бүгін бұл өмірде жоқ. Иманды болғай. Ағайдың 80 жылдығы деген қуанышты хабарды естіп, қолыма қалам алып, өз лебізімді осы бастаманы көтеріп отырған ағайдың сүйікті қызы – Ақбота Тұрағұлқызына жеткізіп, ағалық шексіз алғысымды білдіремін. Құдай саған әкеңнің ғалымдық жолын берсін. Өмірде де, еңбекте де, шығармашылық жұмыста да жолың болсын!

Жұматаева Г.
ұстаз, Тараз қаласы

Менің көз алдымыда Тұрағұл ағайдың бейнесі әлі күнге дейін ұмытылмай келеді. Берген білімі мен тәрбиесінің арқасында жоғары білім алып ұстаз атандым. Мен де ағайымыз сияқты жас ұрпаққа білім беріп келемін. Ағайдан үйренгендерімді шәкірттеріме үйретемін. Жаны жайсаң, терең ойлы ұстазымды ешқашан ұмытпаймын.

Махамбетова Н.
ұстаз, Семей қаласы.

Білім қуып Семейден Алматыға келіп, Алматы шет тілдері педагогикалық институтының дайындық бөліміне қабылданып, оны ойдағыдай аяқтап, студент атандым. Көптеген ұлағатты ұстаздардан білім алдым. Менің бақытыма қарай, Тұрағұл ағайдай білімді де, білгір ұстаз кездесті. Ол кісі білгендерін бізге үйретуден еш шаршамайтын. Адам тани білетін. Кейіннен Тұрағұл

ағайдың Семей өңірінен екенін білгенімде, төбем көкке жеткендей болды. Семей өңірі небір ғұламалардың мекені болса, солардың бірі - менің Тұрағұл ағайым.

Жылбаева Б.
ардагер -ұстаз, Жамбыл облысы

Алматы шет тілдері педагогикалық институтының ағылшын тілі мамандығы бойынша оқуымды бітіріп, ұстаздық жолымды бастадым. Менің айтайын дегенім, біздің оқыған оқу ғимаратымыз, бас ғимараттан бөлек орналасса да, мен Тұрағұл ағаймен тығыз байланыста болдым. Себебі қазақ тілі пәні бойынша студенттер арасында өтілетін ғылыми-практикалық конференцияларға қатысып, үнемі шығармашылық ізденісте жүретінмін. Сол кезде Тұрағұл ағай мен Хасенов Әмеди Хасенұлы ағайлардан көптеген білім мен тәрбиені, ұлағаттылықты үйрендім. Менің ана тіліме деген құрметім, сүйіспеншілігім артуына осы кісілердің ықпалы зор болды. Маған ғылыми шығармашылықпен айналысуыма қол ұшын беріп, бағыт-бағдар жасаған, алға қарай еңбектенуіме жетелеген осы кісілер еді, әсіресе Тұрағұл ағай. Ағайдың әрбір айтқан сөзі, шәкіртіне деген мейірімді көздері есімнен еш уақытта кетпек емес, сол кісінің әрбір ісін, үйреткен қағида, ұстанымдарын өмірде өз тәжірибиеме пайдаландым десем артық айтқандық болмас еді. Жақында ағайдың туылғанына 80 жыл толатынын естіп, аз да болса ағайға деген сағынышымды, өмір жолына бастаған игі істеріне деген ризашылығымды осы естелік арқылы білдіргім келді. Жатқан жеріңіз жайлы, топырағыңыз торқа, алдыңыз пейіш болсын!

Тұрдалиев М., Атымтаева М.
ұстаздар, Алматы қаласы

Институт қабырғасын бітіргенімізге ширек ғасырдан асса да, сол кездері бізге білім берген ұстаздарымыз көз алдымызда. Ұстаздарымыз бізге тек білім беріп қана қойған жоқ, адамгершілікке, адалдыққа тәрбиеледі. Мен Семей өңірінен келіп, осы институт қабырғасына студент болдым. Оқып жүріп, өзімнің өмірлік серігімді таптым, Шымкенттік Миятбекпен бас қостым.

Тұрағұл ағайымыздың сабақтан тыс кездері студенттермен ашық-жарқын сөйлесетіні бәрімізге де зор қуаныш сыйлайтын. Біздің жаңадан бас қосып, жаңа өмірге қадам басқанымызды естіген Тұрағұл ағай бүкіл студенттер ортасында, лекция залында бізді құттықтауы мен үшін үлкен бақыт болды. Не деген мейірбандық, не деген әкелік қамқорлық!

Тұрағұл ағай! Сіз біздің әрқашанда есіміздесіз. Сондағы айтқан бір ауыз сөзіңізді біз бойтұмардай сақтап өтеміз. Нұрыңыз пейіште шалқысын, сүйікті Ұстаз!

Намазов Қ.
зейнеткер ұстаз, Алматы қаласы.

Мен институт қабырғасында оқыған санаулы ер балалардың бірі едім. Өнерге де жақындығым бар еді. Менің домбыра шертіп, ептеп ән салатыным – сүйікті ұстазым Тұрағұл ағайдың құлағына жетсе керек. Бір күні мені шақыртып алып, қазақтың қара домбырасының сыры туралы әңгіме айтты. Маған білім мен өнерді қатар алып жүруімді аманат етіп тапсырды. Ол кісінің домбырада жақсы ойнайтынын білмеуші едім, сол күннен бастап, оны да білдім. Білім мен өнерді қатар алып жүрген аяулы Ұстазым әркез менің есімде. Сіздің біліміңіз бен өнеріңіз кейінгі жас ұрпаққа үлгі болсын, сүйікті Ұстаз!

Бабаева Н.
ұстаз, Жамбыл облысы

Бірге оқыған курстастарымнан Тұрағұл ағайдың 80 жасқа толғанын естігенде қуаныштан көзіме жас алдым. Ол кісінің бізге берген білімі мен үлгі-өнегесі көз алдыма келді. Ағайдан алған білім мені бүгінгі күні үлкен жетістіктерге жеткізді. Қолыма жоғары білімді маман деген диплом алдым. Ұстаздық жолымды бастадым. Міне, қазір мен де зейнет жасына келдім.

Тұрағұл ағайға деген алғысым шексіз. Қадірлі ағайымыздың жаны жәннатта болсын!

ХАТТАР

ҒАЛЫМНЫҢ НӘЗІК ЖАНЫ

Аманжан!

Защитадан құтылып, уһ деп демалып, ұйқы қанып, көңіл орнына түскен соң, саған хат жазып отырмын.

Өзім туралы хабарлағандай, 14 март күні защита болды. Жаман өткен жоқ. Ғылыми советтің мүшелері бір ауыздан дауыс берді. Осыдан үш жыл бұрын өзім тілеп келген ажырықтан құтылып, жаным жай тауып отыр. Оның үстіне еңбегімнің еш кетпей, назарға ілініп, қатарға қосылғаным мейлінше қуаныштымын. Әрине, өз еңбегін кім жаман деп ойласын. Ол мен үшін әрі жұмсағым, әрі аппағым емес пе? Біреулер жұмсақ емес – қатты, аппақ емес – қап-қара деп таласа ма деп қорықпадым ба? Азулылардың қырына ілікпей, атандардың арасына түспей, аман-есен өттім. Шүкір, әйтеуір. Енді ол жұмыс Москваға кетті. Сонда тағы қаралады. Дұрыс деп тапса, жуық арада диплом жібереді. Ендігі тірлігіміз Москваның оң бетін бере көр болмақ. Менің жағдайым – осы. Өзіңнің денсаулығың қалай? Бұрынғыдан тәуір шығарсың.

Өзіңді күт, медицина ережесін қатты сақтап жүрсең, жазыласың ғой. Шешейдің, Жәмиләнің, іні-қарындасстардың дендері сау ма? Менен ол кісілерге дұғай сәлем. Шамил мен Мерленге сәлем жолдағайсың. Бұл жақта айта қаларлықтай жаңалықтар жоқ. Айтпақшы, 18 март күні Мағауин де қорғады. Көп не жазам. Сау бол.

Сәлеммен Тұрағұл 21.03.67

P.S. Аманжан, мектептің бір топ мұғалімдері менің авторефератым жөнінде ғылыми советке өз пікірлерін жіберген екен, соларға алғыс айтып хат жаздым, оны сенің хатыңның ішіне салып отырмын. Соны мұғалімдерге табыс етпейсің.

СЫР

ПРОФЕССОР Т.ҚОҢЫРОВҚА

Қадірлі Тұраш! Сенің «сөз сырын» менен артық білетініңе көзім жетті. «Сөз сыры» деген – өмір сыры ғой. Сөз - халықтікі. Қандай кішкене халық болса да, оның жиынтық ойы – небір данышпандардан артық деп білем. Ол үшін көп ұлттың тілін біліп, озық ой пікірге қанығу қажет. Сөйтіп, басқышты оқу сатыларымен жоғарылап, бір жолға түсу керек. Сәтті жолға құдай бастауға тиіс. Бұл – бақыт жолы.

Бір баста, бір ғұмырда талай тайғақтайтын бақыт баянсыз. Бірақ бақытты шағынды бақытты екенмін деп сезін. Бақыттың да ұлылы-кішілі бағасы бар. Менің «бақыттымын» деп ашық айтқан өткінші уақыттарым көп болды.

«Оқу жарты ақылды толық етеді, толық ақылды данышпан етеді» дейтін менің Бөгіс нағашым.

Мен, сен, Қабдеш - толық ақылды адамдармыз. Әлгі оқумен кандидат, доктор, ғалым, жазушы боп жүргендердің көбі - тегінде жарым ақылды адамдар. Атағы бірдей, абыройы білдей, жүрісі зілдей болып жүреді олар. Сен академик болсаң, ол да – академик. Толық ақылдылардың данышпан бола алмай қалу себептері көп. Бұлардың талайы тоқмейілсіп, жол ортада тоқырап қалады. Толық ақылға – топ жарған талант, қанат бітеді. Таланттың көріну сипаты – адамның жаратылыс, мінез-қалпына қарай айқындалады. Талант – екі түрлі.

Таудан тас домалатып көріп пе едің? Бір домалағыш ұшқыр тастар болады. «А» дегеннен зымырай жөнеледі.

Енді бір тасты орнынан әрең қозғап, бір аунатып жіберсең, ол алғашында бұлғаңдап, сенімсіздеу домалайды да, сонан соң құлдырай жөнеледі. Сол кезде ол да – «өлер-тірілеріне» қарамайтын ұлы үдеу алып, жеңіл-желпі бөгесіндерді бұйым көрмей, үлкен тосқауылдардың басынан бір-ақ қарғитын. Сөйтіп, етекке, одан жазыққа жеткенде де тым арынды сілтеуші еді. Қабдеш екеуіңдікі – соңғы тас сияқты «ауыр» талант. Екі тастың да, қажетіне қарай, бір-бірінен артық, кемдігі бар. Талант – бақыт. «Әкеге тартқан қыз, анаға тартқан ұл – бақытты» депті қазақ. Мұны медицина ғылымы зерттеді ме, жоқ па білмеймін. Менің саралағаным – осылай туған бала

ақылды болатын көрінеді. Сондықтан ақылдан артық, байлық, бақыт жоқ деп білемін. Менің бақытым – ақылым мен талантым.

Ақылдың да – ұстамды, ұстамсызы, таланттың да – тәуелді, тәуелсізі болады.

Ақыл – бақыт.

«Тең – теңімен» дегенде,

Айтты екен қай теңдікті.

Көрмесем болды, тегінде,

Ақылдан кедей-кемдікті, – деп қорытқам бір кезде. «Бақыт – күрес депті ұлы ақсақал. Оның көкейін тескен күрес болатын. Бұл одан бұрынғы халықтың да ой-пікірі, озық адамдардың меңзеген тұжырымы ғой. Молтус пен Дарвиннің даналығы ғой. Мұны қазақ: «Біреу өлмей, біреу күн көрмейді», «Өлі-тірінің азығы», «Мың сіз-бізіннен, бір шыж-быж артық» деп экономикалық, саяси, әлеуметтік талас-тартысқа жай «мық» еткендей емеурін білдіре салған. Қазақ – ақылды.

«Бақытты семьялар – бір-біріне ұқсас та, бақытсыз семьялар өзінше басқа» демеді ме орыстың «емен ағашынан жасаған» тірі құдайы Толстой. Бұл тұжырымға бас шұлғуға тиіспіз.

«Мен – бақытсыз, сені бұрын көрмеген,

Мен бақытты сені көрмей өлмеген» деген, бір қырғыз ақынының есімде қалған екі жол өлеңін өмір-бақи аузымнан тастағым келмейді. Жас жағынан егделеп, уақыт өтіп кеткенде, жүрегінде мәңгі жүрген белгісіз, құпия жас сұлуды көргенде аузына Алла салған сөз ғой анау.

Бақытты ақын екен.

«Мен – бақытсыз, сені бұрын көрмеген,

Мен бақытты сені көрмей өлмеген».

Бұл – өмірдегі көп жайларға дәлел қып қолданатын, өте нәзік соншалық сүйкімді, астарлы сезім түйіні, рахатты көңіл тоқтамы.

Сен – ғұмырлық бақытсыздықтан айыққан адамсың. Бұл жеке басыңа айтылған сөз. Аяз бише, шәркейіңе қарап қойып, шүкірлік етуге тиіссің!

Сен қазір Толстой айтқан бақытты семьялардың санатындасың. Мен бақыт пен бақытсыздықты былай қорытамын.

Бақыттылық – адамның жарық дүниеге келуі, бақытсыздық – өлуі. Адамның пайда болуы «ғайыптан ғой». Сансыз ұрық өліп барып, екі «тірі» ұрықтың сәтті кездесуінен пайда болатын сияқтымыз. Сені мен менің жаратылмай қалу қауіптерімізді айтайыншы:

Екеуіміз пайда болар секундтық сәттілік – әкеміз бен шешеміздің себепті мерзімде қосылуы – бізге бақыт сыйлаған Құдай жаратты деу осындай құпия сырда туса керек. Егер әкең басқа әйел алса, не анаң басқа еркекке тисе, бала көруі мүмкін. Бірақ, екеуіміз – Тұрағұл, Аманжан жоқпыз. Тіпті, біз пайда болатын түн, мүмкін, күндіз әке-шешіміз жолықпай қалса да, біз жоқпыз. Бұдан кейін пайда болу – басқа балалар. Бір биеден ала да туады, құла да туады деген сол.

«Дүние өтеріңді біліп едім,

Білсем де, серілікпен жүріп едім» деп, Біржаннан бір пәтуа сөз келтіріп едім, сен «қалай» «білсем де», «білдірмей» деп түзеттің. Кітаптағы текстке жүгіндік, сенікі дұрыс боп шықты. Бірақ саған да, Біржанға да бой бермей «Білсем де» болуға тиіс деп көнбедім.

«Өлім барда – қорлық жоқ», – деген Абай сөзінің сырына да сайысып, «қорлықтан өліп құтыламын» деп тұр деген сенің трактатыңа тағы қарсы болдым. Мұндай тартыстар арамызда көп еді-ау.

Сенікі дұрыс, досым! Сен «сөз сырын» зерттеуші ғана емес, оны өзіннен ұқсастық тауып, нәзік сезінгенсің. Машайық білмейді, бастан кешкен біледі. Менің саған қарағанда машайықтығым басым. Бірақ бастан «ақсауды» басқа бермесін.

Жүйріктің аяғына қан түсуі, шебердің қолынан қор болуы, шешеннің тіліне сүйел шығуы, суретшінің көрмей қалуы, бар күші басындағы мен сияқты адамның басынан ауыруы нағыз қарғыс атқандық емес пе?

«Мұны – «білдірмей жүріп едім».

Мен саған жақсылық жасаған, не қарыздар еткен жан емен. Сондай-ақ, зәредей зиян ойламаған адамым. Мен – ақ тілеуді Аманжанмын. Сен үшін жақсылық, бақыт тілегенімді және соның орындалғанын мақтаныш етемін. Тілек, бата – қасиетті халқымның жебеуші, рухани ұлы күші. Мұның сыры ашылмай жатқан ғылыми мәні бар құпия еместігіне кім кепіл?!

«Өзің өскенше, тілеуіңді көп тілейді, өзің жеткен соң, өзің ғана тілейсің» депті Абай. Өз тілеуіңді өзің ғана тілеп қалудан құдай сақтасын! Мен сен үшін ана көптен дара қалатын дұғағөй екеніме сен сенеді деп сенем.

Ата-ананың алғыс-тілегі, көптің батасы құр болмайды. Егер сен де мен үшін осындай тілекті адам болсаң, ата-анаммен тең санаймын және жалғыз өзіңді көп балаймын.

Менің шешемнің аналық тілегі сексенге келгенше тілей-тілей тозған ғой деймін. Бірақ шешем шарапатты адам еді. «Егер жан қып жаратсаң...» деп, күйінгеннен тілегені де, сүйінгеннен сұрағаны да орындалатын.

Балзактың «Шегірен былғарысында» сатып алған тоқымдай былғарысы иесін тілеген тілегіне жеткізіп, әрі тілегіне қарай қуырылып отырған. Ол қаншалық кішірейсе, иесінің өмірі де соған орай қысқара бермек. Шегіренді сатып алған жігіт алғашқы тілегінен шығады. Тілеген сайын шегірен былғары кішірейе береді. Өміріне қатер төніп келе жатқанын сезген жігіт ештеме тілемеуге тырысады. Еркінен тыс тілек туып, шегірен қуырыла түседі. Шегіренді керіп, шегелеп тастайды, шегірен сонда да көлемін кішірейтеді. Пресске басқызып тастайды, бәрібір, тілек тумай тұра ма тілегіне орай шегірен құрымдай боп қалады. Ақыры шегірен де жоғалады, жігіт те өледі. Бұл материалдарды Балзак Шығыс елдерінен алса керек. Материалдан гөрі, рухты Құдай деп таныған қиялшыл, ойшыл Шығыстық «тілектің» тегінен дәйекті бір нәрсе сезген сияқты. Сонда психологиялық құбылыстардың материяға әсері бар болғаны-ау. Табиғат еш нәрсені артық-кем жаратпаған деседі. Соған қарағанда, бір адамға берілген ғұмырлық тілектің де мөлшері болу керек. Пайғамбарлар заманында Жебірейіл адамның жанын көрінеу алады деген. Бір жас жігіттің жанын алмақ боп жетіп келіпті. Жігіт қоштасу үшін рұқсат сұрапты. Әкесімен, анасымен, қарындасымен қоштасарда үшеуі де Жебірейілге: «Бұл үшін біздің жанымызды ал» деп зар еңіресе керек. Жебірейіл жібімепті. Ол – орындаушы ғой.

Жігіт: «Бір досым бар еді, сонымен қош айтысайын» депті. Досы о дүниеге аттанғалы тұрған оны құшақтаған күйі «мені де бірге ал» деп жылаған. Сол кезде Алладан әуез келіп, екеуінің де «жанын» өздеріне қалдырыпты.

Тұрағұл! Егер тілегім таусылып қалады деп қорықпасаң, не мені тілегіңе тұрмайды деп санапасаң, мені тіле!

«Я құдай бере гөр,

Тілеген тілекті» – деп данышпан Абай да жалбарынбап па еді?!

Менің жайшылықтағы арман-тілегім – сені мен Қабдешті ажырамас дос етсем деп көксеуші едім.

Ұлы адамдардың өміріне үңілсек, олардың достығы бір-біріне ұлылық сыйлаған сияқты.

Бірінен-бірі бағы басып озатын, не жұбын жазбай бір келетін жүйріктер болады.

Жылқы – есті хайуан деседі ғой. Олар да бір-біріне әсер ететін сияқты.

Қабдеш екеуіңді осындай достыққа, жан дүниелеріңді астастырып жіберетін достыққа шақырамын.

Сырттамандар, сырласыңдар!

Екеуіңнің қазіргі жеткен деңгейің, заман тұрғыларың дөп келіп тұр.

«Түбімізді сүйек айырсын» – деп, құшақтасып достасатын халқымның асыл дәстүрін жаңғыртыңдар.

Тұрағұл, Қабдеш екеуіңнің алдында үлкен тағдыр тұрғанын да білем.

Оның «Соңғы көші» – соңғы творчестволық көші. Екі кітаптың басын қосып, бақытын сынайтын тұсы.

Сенің де «Қазақ теңеулерің» тегін танытып, теңін табу жолында, күрес үстінде екені маған мәлім.

Дүниенің өтуін білгеніңменен бірдеме істеу керек, әрине, жалған дүние алданышпен өтеді. Сендердікі – зор алданыш, абыройлы алданыш, азабын тартып, рахатын көру алданышы. Бұл – бақыт.

Адамның оң, теріс бағыттаптын құпия күші бар ма екен. «Я, құдай, оң жолыңа баста!» деп сиыну себебі де тегін емес.

Өмірінің соңғы кезінде Гогольді құдайшыл боп кетті деп сынға алған ғой. Мен әмір етуші Құдайдың барлығынан гөрі, адамның өз бойындағы «құпия құдайдың» бірдеңелерінен сезіктеніп жүрмін.

Робинзон «дал ұрып, дағдарып қалғанда не істеу керектігіне; ішіңнен еріксіз туатын ішкі сезім үні болады. Соның тіліне ерсең, адаспайсың», - деуші еді.

Осы күнгі Тұрағұл болу жолыңды бір барлап қарашы; Талай-талай заңды қисындардың жетегімен келген сияқтанасың. Әлгі біздің жаратылмай қалу қауіптеріміз сияқты, жаратылу сәттеріміз секілді бірқанша мүмкіндікті байқауға болады. Дәлірек айтқанда, себепті «күштің» қисындарын қызықтап отырмын.

«Қазақ теңеулерің» – кей балаға ат қойғанда көтере алмай ма деп қорқатындай қасиетті ат.

«Қазақ тарихы», «Қазақ тілі», «Қазақ әдебиеті», «Қазақ әндері мен күйлері» деген сияқты санаулы саңлақтардың қатарынан орын алып тұрғандай. «Пәленше туралы түсінік», «Түгенше жайлы ұғым деп бұтарлаушылардан бөлек «Қазақ теңеулерің» тіл мен әдебиетті тел емген - тарихқа, философияға тән тақырып – өмір сырына қанық, сөз зергерінің қолына дөп түскен. Бұл - да бір «қисын», бұл - да бір бақ.

«Жібекті түте алмаған жүн етеді», Жібекті – жүн, жүнді – жұрқа қып жүргендер жетерлік.

Тұрағұл! Сәкен Сейфуллин творчествосын ары қарай жазбақ ойда жүргенінде, мұның біраз шиырланып қалғанын және Сәкен «сәлдік» жасайтынын айтып, одан да тіл мен әдебиетке ортақ тақырыпқа, сенің бойыңда бар ерекшеліктің ауқымына ауысуыңды өтінгендей едім. Есінде шығар.

Шіркін-ай, эпитет, метафора, теңеуді тұтас алып жазар ма еді дегенім және бар.

Сені «таза» тілшіге қимайтынмын. Тілші ғалымдарды тіршілік қуғандардың қатарына санайтындар да бар. Әсіресе, жазушылар таза тілшілерді, әскери адамдардың милиция қызметіндегілерге қомсынып қарайтынындай адамсынбайтын. Сыншыларға да олар өзінше сын тағатын сияқты еді.

Әдебиет – тіл өнері. Бұл жазушы дегендерді жүгенсіз кетірмей, тізгіндеп ұстайтын. Көксерек секілді азулы, «әдебиеттен азған» сыншы-тілшінің, тілші-сыншының орны бос тұр. Осы орынға лайықты санап, таза тілшіге «қимайтын» себебім сол еді. Тілшілер де, жазушылар да «Тұрағұл турап тастай ма» деп жалтақтап, тақтаға шыққан баланың мұғалімге мұрит болатынындай күйге түссе деп арман етуші ем.

Бір кезде алдыңғы қатарлы ақын-жазушылар, үкілі өнер қайраткерлері, қоғамдық ғылым иелері –«осыным құдайға жөн-ау» деген сеніммен іс қылатын бүрәдарша, Қаныш пен Мұхтардың қалай қарайтынына қарай қалам тартатын сияқты болатын. Қазір әкімшілік баға мен абыройға қол сермеуге құмар көрінеді. Ол – өткінші дүние ғой. «Таудағы қарттар не дейді» деп Расул Ғамзатов айтқандай, төрелікті алдымен, өзіңнен, өз салаңдағы үлкен шоғырдан, шоқтығы биік, білімпаз шонжарлардан – халықтан, келешек тарихтан күту керек! Әрине, жұртқа көріну қажет.

Намаз оқыған адамның көңілі күңгірт тартып кетеді. Құлағына күнде құйып отырмаса, жұрт көсемінің кім екенін де ұмытып қалады. Сондықтан жаза берген де дұрыс. «Бір-ақ секіріп шығамын» демей дорбалаған да дұрыс. Бірақ, долбарыңмен доң айбат жасама.

Өнер мен ғылымда, спортта, қызметте ерте ме, кеш пе адамның дәуірлейтін «жиырма бесі» болады.

Осы тұста өле көрген жөн. Сен де, Қабдеш те жас жағынан емес, «бас» жағынан қайта айналып келмес дәуірде тұрсыңдар!

Мен Қабдеш екеуіңмен ой жағынан емшектеспін.

«Менің басым есікте болса, сенің басың қай жерде болады» деп Сүбебек Төлеубайдың астам сөзіне ақырып қалып еді.

Біреулер мені «төрдегі басын есікке сүйреген» деп ұғады. Біреулер «сіздің басыңызды маған берсе» деп оны өзіне ұқсатқысы келеді. Мен басқара алмаған басты ол қайтып басқара алады, бейшара.

«Мен елу жыл «философия» жазған адаммын» деуші еді Сүбебек. Өз аузынан айтылғандықтан, арзан санап, күлуші едік. Сөйтпесе де мен кімін? Мен – Мұхтар Әуезовтей ұлы тұлғаның сыр-сипатын өзгеше, үздік жазуға жараған жазушымын.

Мен - халқымның ханша қызы Бибігүлдей пәк сұлудың жиырманьың ішіндегі нұр сәулелі нәзік бейнесін, оның мұңлы, мөлдір әнін ғашық жүрекпен жеткізе жырлаған ақынмын.

Жұртымның жүрек жұтқан батыры Шынқожаны жырлаған жыраумын. Кіші-гірім мемлекет сынды Мақаншының қайраткерімін.

«Алсаң да Элзас-Лоторангиямды,

Жүрегім – өзімдікі ол саған – жоқ,

Жатсаң да немістендіріп сахарымды

Қаламын мәңгі-бақи француз боп» деп бір француз ақыны айтқандай, мәңгі-бақи қазақи қалпында қалатын Аманжанмын. Менің жұмбақ жағым да бар: мен – Онегин, Печорин, Рудин, ақырында Обломовпын.

Бұлар – төрт данышпанның өз образдары деседі. Мұхтардың Абайы да, бір есептен өзі ғой. Мен – Біржан мен Ақанша, Абайша ауырған адаммын. Мен де көп сөйлеген, дөп сөйлеген кісімін.

Мен Қабдеш екеуіңнен ой жағынан емшектеспін.

Тіпті сөзін жеке шашқан шешенмін.

«Болсаң қайтейін!» деп әрине сендер айтпайсыңдар. Мен «мөңіресем», сендердің мүйіздерің сырқырайды.

«Өлім бар да – қорлық жоқ» - Абай.

«Дүние өтеріңді біліп едім,

Білдірмей серілікпен жүріп едім? – Біржан.

Сенің саралауың дұрыс, Тұрағұл. Абай мен Біржанның бұл философиясы екеуімізді ғана емес, бүгінгі баршаны, келешекті де толғандыруы тиіс.

Бірақ мен «қорлыққа» құл болуға бармын.

«Мың күнгі қараңғыдан – бір күнгі жарықты артық» деген ғой. Осымен, әзірше доғарайын, досым!

Семей қаласы, 1980 жылдың көкегі

ҚАДІРЛІ ДОСЫМ, АМАНЖАН!

Хал-жағдайың, денсаулығың жақсы ма? Апамның, Жәмиләнің, балалардың дендері сау ма? Бір-бірімізбен хабарласпағалы табаны күректей төрт ай өтіпті. Сенің лебіңді сағынған соң, шыдай алмай, осы хатты жазып отырмын.

Шынымды айтсам, сенен хат келуін күтіп едім. Олай болмады, оқасы жоқ. Ақиқатқа жүгінсек, мәселе хат жазғанда емес қой. Мәселе бір-бірімізге деген көңілімізді кірлетпеуде емес пе? Солай екені рас болса, менің көңілімнің гүл жайлауы - өзіндікі. Орайы келгенде, айта кетейін, Сәкеннің «Сыр сандық» атты ұзақ өлеңінде менің жүрегіме жылы тиетін мынадай жолдар бар:

Әр адамның ішкі сыры

Берік қойма сақталған.

Сол қойманың бір түкпірін

Достың досы-ақ ақтарған.

Кейде ашуға сол түкпірді

Іздейді жан жақынын.

Шертеді жан сырлы жырды.

Сырлас жанын шақырып.

Тыныс керек кейде жанға.

Кейде жанға ән керек.

Күй шертуге анда-санда.

Сырласарлық жан керек.

Сәкеннің осы жолдарында қызылды-жасылды сұлулық болмаса да, қып-қызыл шындық жатқан жоқ па? Дүрсілдеп соғып тұрған жүрегін айтсаңшы!..

Ат дүбіріндей аласұрған жүрегі бар, асқар таудай биік ақылы бар, шалқар теңіздей шалқыған көңілі бар ғазиз достарға не жетсін! Боқ тірлік пен жоқ тірлікті бір-біріне жалғап, амалдаймын деп жүргенде дос қадірін ұмытып та кететін сияқтысың.

Өзің айтқан боқ тірлік пен докторлықты келістірем деп жүріп, хабарласа алмадым. Қос тізгінді тең ұстау әркімнің қолынан келе бермейтін көрінеді ғой. Сол қолынан келмеушілердің бірі мен болдым. Боқ тірлігін тартсам, докторлығы; докторлығын тартсам, боқ тірлігі сыңар езулеп ала қашады. Әзірше боқ тірлік жеңіп тұр. Белгісіз бір уақытқа шейін ерікті соған бердім. Соның нәтижесі мынау: естіген боларсың, 3-микрорайоннан бір бөлмелік үй алдым (февральдың 20-да). Онша тәуір емес, Жиренше атамның боз үйіндей. Дегенмен, әйтеуір, өзіміздікі деп басынан ұстап

отырмын. Бір жыл бойы итке арта-арта қосым да тозып кетіп еді, енді соны жамау-жасқау әрекетіндемін.

Тағдыр дауылынан қисайған шаңырақты қайта түзетіп, оты сөнген ошаққа қайтадан қазан асып жатқан жайым бар. Бірақ еркектің дәрекі қолы үй тіршілігінің нәзік жіптерін жалғай ала ма, тәйірі!? Жлағауға ниет болғанымен істеуге қыр жоқ. Қапта тары болғанмен, қыбын табар қол жоқ.

Қысқасы, ақ жаулықсыз бес саулықтың басы құралмайтыны рас екен. Ендігі мәселе сол ақ жаулықта болып тұр. Әзірше көздеген, жіп байлаған адамым жоқ. Күзде өзіңе айтқандардың реті келер емес. Бірінің анасы, бірінің мынасы дегендей, ұната алмай жүрмін. Ұнатқым-ақ келеді, бірақ күйген ауыз үрлей береді, үрлей береді. Іздегенім – «үстіміздегі үйді» - райыс, ақ төсегімді – алтын тақ ететін адам. Айтшы, табыла ма ондай адам!? Әзірше сенгендерім шикі шығып жатыр. Таңдай түсейін, жүре түсейін десем, «ақырын-ақырын» шегініп бара жатқан жылдарды, тас бауыр жалғыздықты қайтем? Көз жұмып, тәуекел десем, ертеңгі күні «бұрынғы күнім күн еді, ендігі күнім жыр болдың» деп жүрмеймін бе?

Міне, осындай егіз сауалдар алма кезек айқасып, шақшадай басымды шарадай қылды.

Әсіресе, жаныма батып бара жатқан нәрсе – жалғыздық. Жұмыстан келген кезде, сіріңкенің қорабындай төрт дауалдың ішінде не істеріңді білмейді екенсің. Жалғыз адамға ой да әуес бола ма, қалай, әйтеуір бір таусылмайтын қоңыр ойлардың шырауынан шыға алмай-ақ қойдым.

Міне, менің жай-күйім – осы, Аманжан.

«Үмітсіз – шайтан» деген емес пе? Келешектен үміттімін. Бір жөні болатын шығар. Қазіргі зор байлығым – денімнің саулығы. Әмсе солай болса екен!

Ден сау болса, тағдырдың,

Көкке ұшырам күлдерін, - деп

Сұлтанмахмұт айтпақшы, ден сау болса, докторлық та, ақ жаулық та, қазан-ошақ та бола жатар.

Саған да тілейтінім – сол. Бәз баяғы қалпыңа келіп, ой қазанынан талай дәмді де тәтті дүниелер туғызып, жолдас-жораларыңа, туыстарыңа, қазағыңа қуаныш сыйлайтыныңа кәміл сенем, ғазиз достым. Лайым, солай болғай да!!! Созып кеттім, білем, тоқтатайын.

Апама, Жәмилаға, Нүсіпхан мен Бибігүлге, Жанайға т.б. жолдастарға дұғай сәлем!

Айтпақшы, Нүсіпхандар хабарсыз кетті. Ренжулімін, өздері хат танитын сияқты еді ғой. Адресім - әзірше, главпочта до востреб. Сау болыңдар.

Сәлеммен Тұрағұл
17/ІҮ-70

ТҰРАҒҰЛҒА

Хатыңда «көңіліңнің гүл жайлауынан» рахат лепті уіл самал есіп, арман сазын, жүрек назын жыр етіпсің. Хатың жаныңның айы әлі туа қоймаған мақпал қара әсем кешінде майда қоңыр күй шертті. Сырлы самал-сезімің мен мөлдір бұлақ, нұрлы ойыңнан серпіле сергіп сусындап қанып қалдым-ау бір.

Көкірегім түтігіп, жанып қаңсып жүргенде, «осылай болса да керек-ті, қашан да қайырымды, қайран досым» деймін, іштей толқып, көңілімнің гүл жайлауы өзіндікі деген жолдардан көз ала алмай. Бұл күнде телефон, телеграммаларға иек сүйеп, өзара жылдам, жиі хабарлардың үзілмейтініне сеніп, хат жазысу модадан қалған заттай көрінуші еді маған. Көкте самғап, жерде жүйіткіген көк темір – көп көлікті бел көріп, ер қанаты – жылқы жануарға жай қарайтынымыз сияқты, достық пен махабаттың жалауын желбірете алып ұшатын көгершін-хаттарды қаға беріс көріп келгенімді көп білместігімнің бірі санап жүрмін осы кезде.

Жас жүректің ынтық зарын бір-біріне қағаз жүзінде де айтудан қысылып, қызарып, жасырып жасқанатын ұяң жігіттер мен тіс жармайтын жап-жас қыздар қазір қалай танысып, табысып жүр екен деші! Бірақ мүмкіндік мол ғой бұл күнде, Кино, театр, гүл-бақша, жұмыс-қызмет орны, мектеп, сауық кештер – осының бәрі олардың өзара ұғысып, әңгілелесіп, әзілдесуіне, сыр сездіруіне қолайлы-ақ. Сондықтан бұл жағдайда хаттың керегі шамалы да шығар. Әйтсе де жылқы жарықтықтың небір асыл шараптардан шарапатты, «ауруға – ем, сауға – қуат, дәрі қымызына» ауымыз жарымай жүргеніндей, әр сөзі асыл ойдан туып, жан дүниенді билеп әкететін хаттарға да шама-шарқымыз жетпей жүр-ау, сірә! Осы жетпей жүрген «көңілдегі көрікті ойды» гүлдей көшіріп,

хатқа түсіргенінен – ғылым иесі ғалым ұстаздың, сұңғыла зерттеушінің, туа жорға қаламгердің өз-ара ұнасым тапқан сипаты келеді көз алдыма.

Әрқашан көңілге медет-медеу, дертке тыныс болатын тек қана нағыз достар екенін, «жүрегі жұмсақ білген құлдар» білетінін өз басым не дәуір түсінетіндей сыннан өттім бе деймін.

Сен де «білген құлдың» салтымен Сәкен сынды ақсұңқар ақынның сыр пернесін дәл басып, оның арманды сазын менің жүрегіме жолдапсың. Мұншалық мазмұн, соншалық сұлулық сыйып тұрған, ағынан жарылған толғау, тебіреніс тегін жаннан тумаса керек.

Тегінде, сыншы-зерттеуші, әдебиетші, тілші ғалымдарды «ұста» деп ұқсақ, ұстаның ішінде алтын, күміс ұстайтындардың қадыр-қасиеті, өнері өте жоғары тұратын еді-ау халыққа.

Сәкендей алтын қазынаны ұстаған сені де зергер-ұста деп білемін. Қолда барда – қадірі жоқ демесек, қазір ғалым-зерттеушілік еңбегіңмен санаулы адамдардың санатында екендігіңді сырттан қараған достарың жақсы біледі. «Дос жылатып айтадыдан гөрі» - «дос қуантып айтадыны» алға шығаратын уақыт жеткен сияқты. Қазағын құлағынан ұстап сілкіп, құшақтап сүйген Абай да, Лермонтовқа үн қосып:

Абай: «Су сылдырлап, жел гулеп, күн шуақтап, Жылылық пен достықты тұрсын мақтап. Өнген-өскен жақсы деп емен ағаш, Жайқалып айтып тұрса, ол шайқақтап» деп арман етпеді ме. Бірақ достық сырын бұлардай ұққанша бар-ау әлі.

Жас баланың ең жақыны – ата-анасы да, егде тартқан ата-ананың сүйенері бала-шағасы көрінеді. Ал осы екі ортадғы кезде адам жан-жүрек жақындықты нағыз достықтан табатын сияқты. Әсіресе, «пайда, мақтан – бәрі тұл» деп түсінетіндердің арасындағы достықты көксепті «білген құлдар».

Хатында болашақ жар, қазіргі жалғыздық жайы да орынды баян етілген. «Жақсы әйел» мәселесі – әріден келе жатқан, шешуі табылмай жүрген мәселенің бірі емес пе? «Қыз күнінде бәрі жақсы, жаман қатын қайдан шығады» деп, данышпан халықтың өзі жіп таға алмай танданыпты ғой. «Көп ойланған құл қаша алмайды», «таңдаған – тазға жолығады» де дағы, «жүрегіңнің түбіне терең бойла да» тәуекелге бел байлап, «Жақсы жалқы жігіттен – ағайынды құл артық, тумаған жақсы әйелден – туып тұрған күң артық» деп, ұяты бар ата-ананың қызынан қапы қалмай, көз жұмып қой да кет!

Әйел байқұсты жазғырғанда, бір мезгіл өзіміз жайлы да ойланып, іс қылған дұрыс па деймін. Қазіргі біздің жыныс тізгінді әйелге беріп қояды да, басын алып жүре алмай қалатын жайы бар. Әсіресе жақсы ішетін еркектер, көп ретте, семьядағы рөлі кеміп, өзінің қожалық құқығын азайтады екен. Үй-ішінің құт-берекесін құртпаса, құрамайтын «жолдастардың» кесірінен ер қадірі төмендеп, қасиеті түсіп жүргеніне неге күйінбессің?

Әйелдердің жалпы әлсіздігін ескеріп, қоғамның тең праволы мүшесі болуын көздеп, ерлер тарапынан болатын орынсыз үстемдік пен артықшылықтан азат ету мақсатымен, әйелдерді көтермелеу түрінде жазылған бұдан жарты ғасыр бұрынғы заң жобаны, бүгінгі күннің фактілеріне сүйеніп, қайта қараса, қайтер еді деп те толғанатындар бар шығар.

«Біреудің жоғын біреу өлең айтып жүріп іздейді» депті, біраз өлең айтып кеткенімді өзін оғаш көрмес деп ұғамын. Біз де үлкен дастан, Алматыдан «хош хабар» күтіп, той асынан дәме етіп, сол сәтті күтумен жүр едік. Шүкірлік. Сауын жимай, саба жи деген емес пе? Қара қосынды қалқитып қойған екенсің. Ол да бір біткен жұмыс. Алдымен отауын сайлауды жөн көрген ғой, бұрынғылар. Адам еңбек арқылы маймылдан дамып, осы дәрежеге жетті деген тұжырымға тоқтап, маймылдан гөрі ілгері шығармын, әйтеуір деп харақат қып, еңбек етіп едім. Нәтижесі жаман емес. Алдыңғы жылы нағашым Бөгіс «табын сиыр бағамын» деген соң, «бақпаңыз ауыр болады» дедім. «Бұ кәрі жанды несін аяймын» деп еді сонда ол кісі қапа көңілмен, қабақ шытып. Мұндай ерлік менен шығатын емес. Ерлік те – ерікті, еріксіз туатын әдеттегіден тыс күштің, жігер, қайрат тоқтамның шегіне жеткен жері-ау, шіркін!

Дегенмен қарап өлетін емес. Өткен қара жұмысшылығымды, одан бері қалам ұстаған еңбегімді есептесем, өмірге ақсақ қойдай ілесіп келе жатқандаймын.

«Байтал түгіл– бас қайғы» деп жүргенде, сый көріп, сыйлық алып дегендей, халқымның бір кәдесіне жарағандай болғанымға тәуба қып отырмын бұл күнде.

Желдетпей тұман ашылмас, желпінбей көңіл басылмас деген оймен, жақында өзіңе барып, дидактасып, сұхбаттасып қайтқым бар! Сау бол. «сыр сандықты» сонда ақтарармыз, ғұлама сынды, дұғағөй досым.

А. Мақаншы

АРДАҚТЫ ТҰРАҒҰЛ, АЯУЛЫ КҮЛӘН!

Әрбір жаңа жылға үлкен үміт, зор қуаныштың, игі мақсат, ізгі тілектің есігі ашылғандай, елендеп, елегізіп тұратын сияқтымыз. Ал сендер үшін, қыбатты достарым, 1972 жылдың жөні бөлек, тіпті айрықша: Бақыт атты келер күннің Көрмесіне бастар жолға беттедіңіздер. Бұл хақ Құдайдан бір-ақ жасы кші көптің дуалы аузынан тойларыңда айтылған ақ тілектер – ақиқатқа айналар жыл, бақыттарыңның бастама жылы құтты болсын!

«Жасына жас қосқанға мәз жеткіншек, күлімдер қарттар бұл жылға жеттік» дептің арасындағы біздер, Қасымша «мол» қармайтын, «Бұл жаста көп бересі, аласың да, арасында ала алмай қалғанымызды қоса қамтитын, тіпті алыстағыға мезгілінен бұрын ауыз салатын шақта тұрғандаймыз.

Мұны анадағы салмағы мол, саналы хатында жосылта сілтепсіз: түлеп, түрленгеннің гүлдеп-бүрленгенің, атап айтқанда, жеке-дара жан дүниенің жайнап жаңғыруы, өмірге, халқыңа берер қасиетті еңбегіңнің өресі биіктеп, төбесін күн шалғаны сыбырлап айтар сыр еді. Соны маған ақтарыпсың, досым.

Сен сияқты әрі тұнық, әрі тұңғық азаматтың оңайлықпен ашылмайтын, кім көрінгенге шашылмайтын «Сыр сандығын» достың досы-ақ ашатынын ойлағанда, Исатай мен Махамбеттің екі тарлан бөрі достығын, өзің айтқан ертегідегі Самұрық құс пен адамның-адамзат арасында осындай достық болсашыны көксеген арман достығын елжіреп еске алдым.

Бір сәт осы сыңарлардың біреуіне өзімнің жарайтын-жарамайтынымды барлап, «өз мінімді қолға алдым». Біз сияқты партияда жоқ адамның «Бюросы» - өз басында ма деймін.

Ойымда майдандасып оң мен теріс,

Бойымда болып өтіп бір төңкеріс.

Басыма қонар сонда бақытты өлең,

Қасымда төрт құбылам тұрар тегіс», - деп едім бір кезде. «Бюро» демекші, осы сөз бара-бара ауыспалы мағына беретін сияқты. «Менің ЦК-м Серік болды» депті ғой Ғабит ақсақал бірде, әрі күйініп, әрі күйдіріп. Екі дос бірін-бірі «ЦК-дай» көрініп, сиынып, сыйлағанда ғой, өзін-өзі бюролайтыны. Жә, досым өз жағдайыма келсем, мен не дейін? Кейде қазақ календарында аты қалмайтын көп ақынның бірі болғанша дейін десем, жоқ іздеген адамың табылып қалар деп, тағы біраз жер жүретіндей, күдер үзгің келмейді.

Кейде «Ескерткіш орнаттым мен қолдан келмес», «Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла», «Өрмелеп шығып күн болам» деп, Пушкинше де, Абайша да, Сұлтанмахмұтша да айтуға қақым бар сияқтанамын. Мұның бәрі – уақыт пен денсаулық торына қамалған арыстан таланттың тағдырына байланысты. Кейде «Жібегім қалды артта өрілмеген, Ішімде көп сөз кетті терілмеген» деген Әсетше өте шығам ба деп өкінесің.

Бір ауық: «Мүйізге ұрған сиырдай,

Зеңгіп, қатып қалды бас.

Қызыл қанын құйынбай,

Болды жүрек – қара тас.

Дүниеден түк бұйрымай,

Кетті қиыл – қаңғыбас.

Ұйтқып сезім – құйыңдай,

Сенделген ой – удай мас» деймін.

Аңшы жер шалып, ізге түсіп, көп жортып кеп, аңдаусызда аңның үстінен түскенде, өзі бұғып отыра кететін. Не қалшып тұрып қалатын.

Атып үлгерерін, оғы тиер-тимесін кім білсін. Мен де осы мергеннің кейпіндемін қазір.

(Т.Қоңыровтың жеке архивінен) **Аманжан**

АЛТЫН КҮЛӘНІМ!

Ыстығың қайтты ма? Доктор не деді? Қызымыздың денсаулығы қалай? Емшек емуі қалай? Жыламай ма? Кешеден бері кімдер келді?

Менде жаңалық жоқ. Қонақ мәселесіне дайындалғам жоқ. Өзің среда, четверг шықсан, суботтаға шақырсақ, үлгеретін шығармыз деген ойдамын. Кеше сабаққа бармап едім, бүгін бардым.

Сабақтан шыққан соң, Сейілбек пен Мұхтарды ресторанға ертіп бардым. Сол жақтан келе жатырмын. Ол екеуі де саған дұғай сәлем айтып жатыр.

Сабыртай ертендер қайтады. Тәтем мен Ибаны ертіп, бүрсүгіндер келетін сияқты. Денсаулығым жақсы. Бөпеміз бен сенің құрметіңе ептеп ішіп жүрмін. Қорықпа, бөпеміз үлкен азамат болмай, немере көрмей, өлмейміз. Өзіңді күт. Суық тиіп жүрмесін.

Р.З. Терезе жақтан көрінуге мүмкіндігің болса, бір сәтке көрінерсің.

Алтын Күләнім! Хал-жағдайың қалай? Мен аманмын. Кеше сенен шыққан соң, Серіктікіне бардым. Олар келеміз деп отырған. Әлия сен шыққан күні өздері, Әлияларды, иняздың бастықтарын шақырып жібергендерің дұрыс дейді.

Асқарлар тамақ іш деп шақырып, түнде сонда болдым. Мәуленмен сөйлескенде, олар келеміз деп ештеңе деген жоқ. Күләш қашан қайтады деп сұрады.

Құдыштан телеграмма келді. Қызыма ат ойлап басым қатты. Мен мынадай 4-5 ат таптым. Сен де ойлап көр. Құралай, Шынар, Самал, Ақбота, Ақбөпе.

Әлия: «Күләнді больницадан өзім шығарып алам, ештеңе алып әуре болмаңдар. Баланың киімін, анау-мынауын өзім алам» – деді. Менімен қоса, Асқар, Бақыт, Абылғазы отыр.

Сүйдім Тұрашың.
17/II-74

Алибаева Кулян, палата/0

Кулян поздравляю с дочерью!

Денсаулығыңыз қалай жақсы ма? Сәбидің денсаулығы қалай? Қашан шығасыз, соны жазыңыз. Ауылдан апа, келініңіз келеді. Мен кеше келдім. Сізді больницадан шығарып аламыз деп отыр. Сіз шығатын күніңізді айтсаңыз, қазір ауылға звондаймын. Олар дайын отырған.

Өзіңіздің, сәбидің денсаулығы жақсы болып, тезірек шығуларыңызға тілектеспін.

Сабыртай
18/II-1974 ж.

Күлән! Денсаулығың қалай? Қызым ауру-сырқаудан аман ба? Мен аманмын. Кеше өзіңнен шыққан соң, Әбілғазы мен Бақытты үйге ерте келсем, ауылдан Сабыртай келіп отыр екен. Тәтем мен Иба сен шығатын күнге қарай барамыз деп қалыпты. Кеше Жанайлардан телеграмма келді. «Қыздарыңмен құттықтаймыз» депті. Алдың күні үйге Тұрсын Шәншіков келіп кетті. Мәмпәш қу әлі келмей жатыр. Басқадай жаңалықтар жоқ.

Сүйдім Тұрашың.
18/II-74 ж.

Қағазды алған соң, терезенің алдына кел.

Алтын Күләнім!

Сен ешқандай жаман пікір ойлама, Асқарды білесің ғой, мен кешкі 7-де бардым. Еттерін сонан соң ғана қазанға салды. Содан екеуіміз көпіріп отырып біраз жерге барып қалыппыз. Сағат 1-ден аса кетейін деп, далаға шығып, 0,30 сағ. тосып, көлік болмаған соң, сонда жата салдым. Менің бұл әрекетімде ешқандай нашар ой болған жоқ...

Жаңалық... Сенен шығып үйге келгеннен соң, біраздан кейін Мәмпәш бастаған армия келді. Бахтыдан 100 сом перевод келіпті. Кім екенін білмеймін. Қазір барып алам. Наукеннен екен. Байқадам бүгін кешкі сағат 10-ға переговорға шақырып жатыр. Кешегі өзің тапсырған дүниелерді бүгін іздеймін.

Өзіңнің, температураң қайтты ма? Бөпеміз қалай? Қашан шығасың?

Сүйдім Тұрашың.
Жауап жаз.
Біз Сабыртай екеуіміз.

Ботақан!!

Қалдарың қалай, денсаулықтарың ше? Қарындарың ашқан жоқ па? Біз де жақсымыз, бізде еш жаңалық жоқ. Кішкентай қызыңды емізіп жатырмын, үш сағат сайын. Ботақан, кішкентай қызыңның қомағайлығы өзіме тартыпты, алып келгенде аузын ашып тез емшек бер деп айқай салады, тез сала қоймасаң, ашуланғаны сондай – емшекті жұлқып-жұлқып қалады. Ең бірінші күні емізгенімде, бар ғой, бүкіл өне бойымды тоқпен ұрып жібергендей болды. Соның әсері ғой деймін, қызуым көтеріліп қалды.

Емшек емісі жақсы, өзің келіп кеткен соң Гуля мен Фатима келіп кетті, одан кейін Асқар мен Клараның үлкен апасы екеуі келді. Түсте, сағат 3 кезінде үйге звондадым, қасымда телефон бар. Тәтем айтты: «Тұраш келіп кетті» деп. Нұр мен Адик келіп, тамақ әкелді. Сабыртай естіп, келе жатыр ма? Жоқ, сөйлескеннен соң ба? Киімді сол алады ғой, әйтпесе өзің не аларыңды білмейсің ғой. Амандық болса, бәрі жақсы болса және қызыңның кіндігі түсіп, жақсы болса, сәрсенбі күні шығып қаламыз. Шығатын кезді айтпай-ақ қоясың ба, сұрағандарға? Себебі, ана екі қыз еш нәрсенің жобасын білмейді ғой, бір нәрсе дайындау керек қой. Еттерің бар ма? Егер шығаруға келеміз дегендер болса, Бақытқа звондап айт: «Уақыты болса, келіп, оны-мұны дайындап бер» деп, «қыздар көмектеседі» деп. 3-4 кг ашыған нан алып пісіру керек, тұздалған қияр алып. Етті не істейсің? Ет асып қою керек. Тұраш, балкондағы фонер жәшіктің ішінде қазы және шұжық бар, соларды етпен қосып асып қойса болады ғой. Мүмкін мен шығатын күні Әлиялар кіріп шығуы мүмкін деп ойлаймын.

Басқа не айтам, кішкентай қызың папамды қашан көрем дейді, мамасы да сағынды папасын.

Балалық шақ бедерлері

Мектептес достары арасында

Мектептес достары арасында

Жастықта бір күлгенің – бір ғұмырлық

Жас дәурен – гүл жазира, қайран жастық...

Т.Қоңыров студенттік достарымен

Ауылға қыдыра барғанда ...

Алматыда білім алған мақаншылық жастар

Т.Қоңыров

Жары – Күлән

Т.Қоңыров отбасымен бірге

Т.Қоңыров туыстарымен бірге

Т.Қоңыров қызы Ақботамен

Жазушы С.Мұқановпен кездесу
1975 жыл

Т.Қоңыров әріптестерінің ортасында

Т.Қоңыров әріптестерімен бірге конференцияда

Демалганға не жетсін!

Алматының әсем табиғатына сүйсініп

Есік көліне барғанда ...

Дастархан басында

Сенбілікке шығу сәтінен көрініс

Т.Қоңыров жерлестері арасында

Т.Қоңыров әріптестерімен бірге

Т.Қоңыров Ғылыми кеңес мәжілісінде

Кезекті кафедра мәжілісі

Т.Қоңыровтың «алпыс – тал түсін» тойлау сәті

60 жылдық мерейтойынан көрініс

Филология ғылымдарының докторы, профессор
Т.Қ. Қоңыровтың 90 жылдығына арналған
«Когнитивтік лингвистикадағы теңеу концептісі:
ұлттық дүниетаным және тіл»
атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция
материалдары

31 қазан, 2025 жыл

“Полилингва” баспасында беттеліп таралды

*Баспа басшысы
Есенғалиева Б.А.*

*Беттеуші және әрлеу
Ахметова Р.С..*

Басуға 30.10.2025 қол қойылды.
Қаріп түрі «Times New Roman», пішіні 60x84 1/8
Көлемі 45,0 баспа табақ. Тапсырыс № 3598.
Таралымы 100 дана.

“Полилингва” баспасы. Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӨТУ
050022, Алматы қ., Мұратбаев к-сі, 200
Тел.: +7 (727) 292-03-84, 292-03-85, ішкі 21-19
E-MAIL: KAZUMO@ABLAIKHAN.KZ, ABLAIKHAN@LIST.RU